

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. ૧૯૮૪માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એકમાત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫ મી જન્મજયંતિના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડતા સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. **BAOU** ના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડી રોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી, શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે તેવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતા પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સધ્યાનમંત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ઓપન યુનિવર્સિટી અહીં પ્રવેશ મેળવતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને તેમની રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના રાખતા કોઈપણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદ્દો સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી અભ્યાસ સામગ્રીને પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં અપાય છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાત પ્રોફેસર્સ દ્વારા તેનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબ સમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અસ્તુ.

કુલપતિશ્રી, ડૉ. અમીબહેન ઉપાધ્યાય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ‘જ્યોતિર્મય પરિસર’,
સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

Prashisht Gadyakrutino Abhyas : Block- 01 Mithyabhiman

નિદર્શન :

પ્રો. ડૉ. અમી ઉપાધ્યાય નિયામક સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. હેતલ ગાંધી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રો. ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાય વિભાગાધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
ડૉ. હેતલ ગાંધી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય) :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

લેખન :

પ્રો. નિસર્ગ આહીર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પ્રકાશન વર્ષ :

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2020
દ્વિતીય આવૃત્તિ : 2022
તૃતીય આવૃત્તિ : 2023

ISBN :

978-93-5598-421-0

પ્રકાશક: કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન પરવાનગી લેવાની રહેશે.

૧

‘મિથ્યાભિમાન’

એકમ : ૧ સર્જક—પરિચય : દલપતરામ	૦૫
એકમ : ૨ ‘મિથ્યાભિમાન’ : સાહિત્યસ્વરૂપ	૧૪
એકમ : ૩ સુધારક યુગનાં નાટકો	૨૦
એકમ : ૪ ‘મિથ્યાભિમાન’ : કથાવસ્તુ	૨૬
એકમ : ૫ ‘મિથ્યાભિમાન’નાં પાત્રો	૩૫
એકમ : ૬ ‘મિથ્યાભિમાન’ : તખ્તાલાયકી	૪૧

પાઠ્યક્રમ પરિચય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંપેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી દ્વારા એમ. એ. પાર્ટ – I ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં ‘પ્રશિષ્ટ ગદ્યકૃતિઓનો અભ્યાસ’ શીર્ષક અંતર્ગત જુદા-જુદા સાહિત્ય સ્વરૂપની પ્રતિનિધિ કૃતિઓ પસંદ કરવામાં આવી છે :

- (i) મિથ્યાભિમાન – દલપતરામ
- (ii) દ્વિરેફની વાતો – રા. વિ. પાઠક
- (iii) સત્યના પ્રયોગો – મો. ક. ગાંધી
- (iv) રખડવાનો આનંદ – કાકાસાહેબ કાલેલકર

અહીં જોઈ શકાશે કે નાટક, વાર્તા, આત્મકથા અને નિબંધ સ્વરૂપની આ ગદ્યકૃતિઓનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન છે. સુધારકયુગની મહત્વની કૃતિઓમાં ‘મિથ્યાભિમાન’નો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય બને. ધૂમકેતુના સમકાલીન દ્વિરેફની વાર્તાકલાનો અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ પ્રારંભકાલીન ગુજરાતી વાર્તાને સમજવાનો મહત્વનો પ્રયાસ છે. અલબત્ત, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તાની સ્વરૂપસિદ્ધિ માતબર રીતે સંતોષકારક છે. એમ કહી શકાય કે દરેક દાયકે મહત્વના વાર્તાકારો સાંપડ્યા છે. ઉદભવ – વિકાસની એક સદીની સર્જનાયાત્રાનો પ્રારંભ કરનાર; ધૂમકેતુના સમકાલીન દ્વિરેફની વાર્તાઓને અભ્યાસપૂર્વક સમજવાના આ શૈક્ષણિક ઉપક્રમમાં વાર્તાસ્વરૂપને પ્રમાણવાનો પ્રયાસ છે.

મહાત્મા ગાંધી જેવા યુગપુરુષની આત્મકથા માતૃભાષા ગુજરાતીમાં મળે છે એ વિરલ સુયોગને અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ કરીને; સઘન અધ્યયન દ્વારા આપણે સત્યનિષ્ઠ જીવનસાધનાના વિરલ પથ પર અભ્યાસપૂર્વક પ્રયાસ કરીશું. ગાંધીયુગના મૂર્ધન્ય સર્જક કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિબંધોનો અભ્યાસ ‘રખડવાનો આનંદ’ નિમિત્તે થશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ ગદ્યકૃતિઓનું સ્થાન-માન સર્વવિદિત છે. ભાષા-પ્રયોગોનું વૈવિધ્ય, ગદ્યનો અભ્યાસ પણ સમાંતરપણે જોઈ શકાશે. આ કૃતિઓ જુદા જુદા સ્વરૂપ-સમય અને શૈલીનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ અભ્યાસક્રમમાંથી પસાર થનાર દરેક વિદ્યાર્થી, ગુજરાતી સાહિત્યની અન્ય પ્રતિનિધિ રચનાઓના અભ્યાસ તરફ વળે એવી આશા અસ્થાને નથી.

સર્જક-પરિચય : દલપતરામ

રૂપરેખા

- ૧.૧ ઉદ્દેશો
- ૧.૨ પ્રસ્તાવના
- ૧.૩ ભૂમિકા
- ૧.૪ દલપતરામ : જીવન અને સર્જન
- ૧.૫ કૃતિનું ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન
- ૧.૬ વસ્તુલક્ષી કસોટી
- ૧.૭ વિશેષ અધ્યયન
- ૧.૮ સંદર્ભગ્રંથો

૧.૧ ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે...

- ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન કાળ અને સુધારક યુગ વિશે માહિતી મેળવશો.
- સુધારક યુગના પહેલા સર્જક દલપતરામના જીવન અને કવન વિશે ઐતિહાસિક માહિતી મેળવી શકશો.
- સર્જક દલપતરામ પર ઝિલાયેલા યુગ પ્રવર્તક પરિબળોનો પરિચય મેળવીને સાહિત્યના ઇતિહાસનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશો.

૧.૨ પ્રસ્તાવના

સર્જક-પરિચયના આ એકમમાં તમે સુધારક યુગના સાહિત્ય માટેનાં પ્રેરક પરિબળો વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરશો. આ યુગના પ્રથમ સુધારક કવિ-પ્રહસનકાર દલપતરામનું સાહિત્ય ક્ષેત્રે ઘણું મોટું પ્રદાન રહ્યું છે. દલપતરામની કાવ્ય પ્રતિભા તેમને મધ્યકાળના કવિમાં પણ મૂકે છે તો તેમના સુધારા વિષયક કાવ્યો તેમને અર્વાચીન કાળના કવિમાં પ્રથમ હરોળમાં મૂકી આપે છે. એક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે, દલપતરામ મધ્ય-અર્વાચીન સંધિકાળના સર્જક છે. ઈયત્તા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ દલપતરામનું સાહિત્ય સર્જન સમૃદ્ધ હતું. ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ કરુણપ્રશસ્તિના કવિ ગુજરાતીનું પ્રથમ મૌલિક પ્રહસન પણ આપે છે. 'ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ' તરીકે પોતાની ઓળખ આપનાર દલપતરામ ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ કરનાર-વધારનાર પ્રથમ કવિ છે.

આ એકમમાં તમે સુધારક યુગના પ્રમુખ સાહિત્યકાર દલપતરામ ત્રવાડીના જીવન અને સર્જન વિશે પરિચય પ્રાપ્ત કરશો. એ પહેલાં આ યુગને અને તેના સાહિત્યને પ્રેરક-પોષક પરિબળોનો આછો પરિચય મેળવશો.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ પ્રહરી તરીકે બે નામ એકસાથે પહેલા ક્રમે છે, નર્મદ-દલપત. ઐતિહાસિક નોંધ પ્રમાણે, ઈ.સ. ૧૮૫૧માં મુંબઈમાં દલપતરામે સુધારાના ક્રાંતિગાન સમું ‘હુન્નરખાનની ચડાઈ’નું પદ્ય વ્યાખ્યાન આપેલું તે સાંભળવા નર્મદ એ સભામાં ગયેલા. તેથી એમ કહી શકાય કે, સમયની રીતે દલપતરામ પહેલા આવે છે.

મધ્યકાળ અને અર્વાચીન કાળ વચ્ચે સૌથી મોટા તફાવતને જોઈએ તો, મધ્યકાળમાં બે-ચાર ઉદાહરણને બાદ કરતાં મોટાભાગનું સાહિત્ય પદ્યમાં રચાયેલું હતું. વળી, એ સમગ્ર સાહિત્ય પરલોક વિશેનું, પરલક્ષી સાહિત્ય હતું. તેમાં ધર્મ અને બોધ કેન્દ્ર સ્થાને રહ્યાં હતાં. અર્વાચીન કાળમાં ઇલલોક વિશેનું, આત્મલક્ષી પ્રકારનું સાહિત્ય રચાય છે. વળી, એ સાહિત્યમાં ધર્મ, સંસાર, સમાજ, સમાજ સુધારો, શિક્ષણ, રાજકારણ, અર્થ કારણ વગેરે વિષયો પ્રવેશે છે. સાથે જ, ગદ્યનું ખેડાણ થવા લાગે છે અને નિબંધ, નાટક, આત્મકથા જેવાં સ્વરૂપોનું પહેલીવાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખેડાણ થાય છે. આ માટેનાં જવાબદાર કારણોની તપાસ કરીએ.

ભારતમાં વેપાર અર્થે આવેલા ડચ, પોર્ટુગિઝ, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ પ્રજાઓના આંતરિક વિખવાદ અને તેમાં અંગ્રેજોની વેપાર-આર્થિક-સામ્રાજ્યવાદી નીતિ સફળ થાય છે અને ભારતમાં એક પછી એક રાજ્યનાં સત્તાનાં કેન્દ્રો તેમના હાથમાં આવે છે. ગુજરાતીમાં પણ ઈ.સ. ૧૭૩૪થી વડોદરામાં દામાજીરાવ ગાયકવાડની સરકાર રચાય છે અને ૧૮૧૮થી ૧૮૫૦ દરમિયાન અંગ્રેજ સરકાર ગાયકવાડી શાસનને પણ પોતાને તાબે કરે છે. ઈ.સ. ૧૮૭૭માં બ્રિટિશ મહારાણી વિક્ટોરિયા દિલ્હીમાં ‘કેસરે હિન્દ’નો ઇલકાબ ધારણ કરે છે. ટૂંકમાં, ૧૯મી સદીના પ્રારંભથી લઈને જ ભારત તેમ ગુજરાતમાં અંગ્રેજી સલ્તનતનો, લશ્કરનો પ્રભાવ રહ્યો. અંગ્રેજી સલ્તનતે હિન્દી પ્રજાને ગુલામ બનાવવાના ભાગરૂપે અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રણાલી દાખલ કરવા અંગ્રેજી શાળાઓની મુંબઈ, સુરત વગેરે સ્થળોએ સ્થાપના કરી. ૧૮૧૭માં તો કોલકાતા ખાતે પહેલી અંગ્રેજી શાળા સ્થપાઈ ચૂકી હતી અને ઈ.સ. ૧૮૫૪માં બ્રિટિશ સરકારે હિન્દી પ્રજાને અંગ્રેજી કેળવણી આપવાનો ધારો પસાર કર્યા બાદ મુંબઈમાં ઈ.સ. ૧૮૫૬માં મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ અને ઈ.સ. ૧૮૫૭માં મુંબઈ, મદ્રાસ(ચેન્નાઈ) અને કોલકાતા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. આમ, હિન્દી પ્રજામાં અંગ્રેજી શિક્ષણનું મહત્ત્વ વધી ગયું હતું.

એક તરફ રાજકીય ઊથલપાથલ અને અંતે બ્રિટિશ સરકારની સ્થિરતા, અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રારંભ અને પ્રભાવ તે બીજી તરફ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ આર્થિક ઊથલપાથલ, અસમાનતા સાથે સામાજિક અસ્થિરતા ઊભાં કર્યાં હતાં.

અંગ્રેજી શિક્ષણના આરંભ અને અંગ્રેજી રહેણીકરણીના પ્રભાવે કરીને તેમજ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની અસર હેઠળ ભારતમાં ઈ.સ. ૧૭૭૮માં મુંબઈમાં રૂસ્તમજી કેરશાસ્પજી નામના પારસીએ પહેલું છાપખાનું શરૂ કરેલું અને ઈ.સ. ૧૮૬૭ના અંત સુધીમાં મુંબઈ, ગુજરાત અને સુરતમાંથી જ સિત્તેર જેટલાં છાપખાનાં થઈ ગયેલાં. ઈ.સ. ૧૮૧૮માં કોલકાતાથી ‘સમાચાર દર્પણ’ નામનું છાપું શરૂ થાય છે. એ પછી બીજાં અનેક છાપાં શરૂ થયાં. ઈ.સ. ૧૮૮૪ સુધીમાં લગભગ ૮૪ જેટલાં સામયિકો એકલા ગુજરાતમાંથી પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં.

આ ઉપરાંત, પ્રાર્થના સમાજ, આર્ય સમાજ, થિયોસોફિકલ સોસાયટી જેવી સમાજ સુધારાની સંસ્થાઓ અને બુદ્ધિ વર્ધક સભા જેવી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને વેગ આપતી મંડળીઓની રચના આ ગાળાના સમાજ-સાહિત્ય-સર્જકોના ઘડતરમાં મહત્તમ અને મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે.

આવા સંસાર સુધારાના સમયે કવિ દલપતરામ સહિત નર્મદ, નવલરામ, નંદશંકર, મહીપતરામ, કરસનદાસ મૂળજી, ભોળાનાથ સારાભાઈ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, મન:સુખરામ સૂર્યરામ, છોટાલાલ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી વગેરે સુધારાના પ્રહરી સાહિત્યકારોનો ઉદય થાય છે અને એમનામાં સાહિત્યનો સંસ્કારવારસો ઝિલાય છે.

૧.૪ દલપતરામ : જીવન અને સર્જન

દલપતરામનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના વઢવાણ ગામમાં ૨૧ જાન્યુઆરી, ૧૮૨૦ના રોજ થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ અમૃત બા હતું. તેમનું લગ્ન રેવાબહેન સાથે થયું હતું. છ પુત્ર અને એક પુત્રીનો પરિવાર ધરાવતા દલપતરામનાં પત્નીનું અવસાન પુત્ર ન્હાનાલાલની ઉંમર ૧૧ વર્ષની હતી ત્યારે થયું હતું. તેમના પિતા ડાહ્યાભાઈ ત્રવાડી કર્મકાંડી હતા અને વઢવાણમાં ‘ડાહ્યા વેદિયા’ તરીકે ખ્યાત હતા. દલપતરામનું બાળપણ કર્મકાંડી ધાર્મિક વાતાવરણમાં વીત્યું હતું. પિતાની કર્મકાંડી પ્રવૃત્તિઓથી પ્રભાવિત દલપતરામે પણ મંત્રોચ્ચારની હઠ કરી. આ વખતે દયારામની ઉંમર માત્ર છ વર્ષની હતી, અને જનોઈ ધારણ કર્યા વગર વેદપાઠ કે અભ્યાસ ન કરી શકાય તેવું વિધાન હોવાથી પિતાએ અવિધિસર જનોઈ ધારણ કરાવીને દલપતરામની જિજ્ઞાસા સંતોષવા પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ પુત્ર દલપતની જ્ઞાનપિપાસા જોઈને તેમણે છાણ—માટીથી લીપેલા પાટલા પર અક્ષરો કોતરી આપીને વિધિસરના શિક્ષણની શરૂઆત કરી. માત્ર બે વર્ષના અભ્યાસના અંતે લગભગ આઠેક વર્ષની ઉંમરે દલપતરામે દેવનાગરી મૂળાક્ષરો અને બારાખડી તેમજ કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકોનો મુખપાઠ શીખી લીધાં. તેઓ નવેક વર્ષની ઉંમરના થયા ત્યારે પિતાએ તેમને માવજીભાઈ પંડ્યાની શાળામાં ભણવા મૂક્યા. અહીં તેઓ ‘કક્કો કેવડિયો ને ખખ્ખો ખારેકિયો’ જેવી વિશિષ્ટ પદ્ય લઢણમાં કક્કો શીખ્યા, સાથોસાથ આંક અને પલાખાંનું વાચન—લેખનનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું.

ડાહ્યા વેદિયા દલપતરામને વેદપાઠી બનાવવા ઈચ્છતા હતા તેથી તેઓ ક્રિયામાણ અને સંહિતાઓ શીખવતા હતા. આ શિક્ષણ દરમિયાન દલપતરામથી લોકપાઠમાં ભૂલ થતી ત્યારે તેઓ ગુસ્સે થઈ જતા અને દલપતરામને માર પડતો. આ મારની અસર નાની ઉંમરના ચિત્તમાં અંકાઈ ગઈ. મારના ત્રાસથી તેઓ ઘરેથી ભાગી ગયેલા. પિતા સાથે સંવાદના બદલે વિવાદનો બીજો એક પ્રસંગ માત્ર ૧૪ વર્ષની ઉંમરના દલપતરામે ઈ.સ. ૧૮૩૪માં અનુભવેલો. તેઓ તેમના મામા સાથે મૂળી ગામમાં ભરાયેલા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સામૈયામાં ગયેલા ત્યારે ત્યાં તેમણે પંચવર્તમાનની દીક્ષા લીધેલી. આ સાંભળીને પિતા ડાહ્યાભાઈ દીકરો મુસલમાન થઈ ગયો હોય તેટલો આઘાત લાગેલો.

બાળપણમાં થયેલું સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું આકર્ષણ અને એનો દીક્ષા સંસ્કાર દલપતરામના કવિ બનવામાં ઘણો મહત્વનો ફાળો આપે છે. દલપતરામ બાળવયથી જ કવિતાના શેરીસંસ્કાર પ્રાપ્ત કરે છે. એમના ઘર પાસેની શેરીમાં બાળકો રમત રમતાં હોય તેમાં ઉખાણાં પૂછવાની એક રમત હતી જેને ‘વરત ઉકેલો’ જેવા નામથી ઓળખવામાં આવતી. આ વરત કાવ્યત્મક બાનીનાં સમસ્યા ઉકેલ જેવાં હતાં. સાથે જોડકણાં જોડવાની રમત પણ રમતાં, જે હડૂલા નામે ઓળખાતાં. દલપતરામને આવા વરસ નાખવાની અને હડૂલા જોડવાની રમત ખૂબ ગમતી અને તેમાં તેમને સારી ફાવટ આવી ગયેલી. તેઓ શીઘ્ર હડૂલા જોડી શકતા હતા. આ હડૂલા એટલે હુડુડુ કરતો છોડેલો કાવ્યગોળો, જેમાં અંત્યાનુપ્રાસ મેળવવાનો રહેતો. દલપતરામે આવા ઘણા હડૂલા જોડી કાઢેલા, જેનું એકાદ ઉદાહરણ નોંધીએ,

‘તોપમાં તો ગોળો જોઈએ, બંદૂકમાં હોય ગોળી,

ભોજો ભગત તો એમ ભણે જે ફાગણ મહિને હોળી.’

આમ, બાળપણથી જ દલપતરામમાં કવિત્વશક્તિ ઝળકવા માંડી હતી. એ અરસામાં એમણે શામળ ભટ્ટની વાર્તાઓ વાંચવા મળી હતી. શામળની સ્ત્રીચાતુરીના સંસ્કાર બાળમાનસ પર પડે છે, તેના પરિણામે તેમણે, દોહરા—યોપાઈમાં ‘કમળલોચની’ અને ‘હીરાદંતી’ નામની બે પદ્યવાર્તાઓ રચી હતી. જે યુવાવયે નીતિશુદ્ધિના સંસ્કારોના કારણે બાળી નાખી હતી. આ પછી દલપતરામ સત્સંગી કવિ થયા અને મૂળી ગામમાં જઈ તેમણે દેવાનંદ સ્વામી પાસે પીંગળ અને અલંકાર શાસ્ત્રનું વિધિસરનું જ્ઞાન મેળવ્યું. આ અભ્યાસ દરમિયાન સત્સંગી દલપતરામને વ્રજભાષાનું આકર્ષણ થયેલું. તેમણે ગુરુની આશિષથી વ્રજભાષામાં ‘જ્ઞાનચાતુરી’ અને ‘વ્રજચાતુરી’

નામના બે ગ્રંથ રચ્યા હતા. તેમની કવિપ્રતિભા જોઈને આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદે તેમને સંસ્કૃતનું વધુ જ્ઞાન મેળવવા અમદાવાદ મોકલ્યા હતા. અમદાવાદમાં પણ દલપતરામે શીઘ્ર કવિતાથી આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. આવા શીઘ્ર કાવ્યપાઠ દરમિયાન તેમનો પરિચય ભોળાનાથ સારાભાઈ સાથે થાય છે અને સારાભાઈ તેમને ભોળાનાથને પિંગળ શીખવા માટે રોકે છે.

ઈ.સ. ૧૮૪૭માં દલપતરામ અમદાવાદથી વઢવાણ પાછા ફરે છે, ત્યાર બાદ એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સની અમદાવાદના આસિસ્ટન્ટ જજ તરીકે નિમણૂક થાય છે. અમદાવાદથી આવ્યા પછી દલપતરામને રાજકવિ થવાના કોડ જાગે છે અને તેઓ એ માટે પ્રયત્ન પણ કરે છે, જેમાં તેઓ નિષ્ફળ થાય છે અને નિરાશા ઘેરી વળે છે. ઉંમરના એક પડાવ પછી દલપતરામની રાજકવિ થવાની ઈચ્છા ભાવનગરમાં ફળીભૂત થાય છે.

એક જ વર્ષના ગાળામાં, ઈ.સ. ૧૮૪૮માં ફોર્સને ગુજરાતી ભાષા શીખવી હોવાથી ભોળાનાથ સારાભાઈ દલપતરામનું નામ સૂચવીને તેમને વઢવાણથી અમદાવાદ બોલાવે છે. ઈ.સ. ૧૮૪૮ની પહેલી નવેમ્બરે દલપતરામ પહેલી વાર એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સને ભદ્રના કિલ્લામાં મળે છે. નોકરીનો સંબંધ આગળ જતાં અટૂટ દોસ્તીમાં પરિણમે છે.

ફોર્સ સાથેનું મિલન અને સંબંધ દલપતરામના જીવનનો મહત્વનો વળાંક બની રહે છે. ફોર્સ એક ‘રાસમાળા’ તૈયાર કરી રહ્યા હતા, તે નિમિત્તે દલપતરામ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળોએ ફરીને ફોર્સ માટે ઇતિહાસ કથાઓ, લેખો, હસ્તપ્રતો, દસ્તાવેજો મેળવવામાં મદદ કરે છે. દલપતરામની કવિ પ્રતિભાથી અંજાયેલા ફોર્સ તેમને કવીશ્વરની પદવી આપી હતી.

ફોર્સ સાથેની પહેલી મુલાકાતથી જ બંને વચ્ચે જાણે મૈત્રી બંધાઈ ગઈ હોય દલપતરામની સહાયથી તેમ ર૬ ડિસેમ્બરે ફોર્સ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સ્થાપના કરી જેનું નામ પછી બદલાઈને ગુજરાત વિદ્યાસભા થયું. આ સોસાયટીની ઇનામી સ્પર્ધા માટે દલપતરામે ઈ.સ. ૧૮૪૮માં ‘ભૂતનિબંધ’ નામે પહેલો ગદ્ય લેખ લખ્યો હતો, જેનું ઈ.સ. ૧૮૫૦માં પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન થયું હતું. આમ દલપતરામ ગદ્ય લેખન-નિબંધ લેખન તરફ વળે છે.

ઈ.સ. ૧૮૫૪માં ફોર્સ ઈંગ્લેન્ડ પાછા ફરે છે, ત્યારે તેઓ મિત્ર દલપતરામને સાદરા સ્ટેટમાં મહેસૂલ વિભાગમાં સરકારી નોકરીએ મૂકતા જાય છે. પણ બીજા જ વર્ષે ઈ.સ. ૧૮૫૫માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન આવ્યો તો તેમા મંત્રી મિ. કર્ટિસે દલપતરામને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો વહીવટ સંભાળવા જણાવ્યું. તેના પ્રત્યુત્તરમાં દલપતરામે ના તો પાડી પણ પછી ફોર્સના કહેવાથી તેમણે સરકારી નોકરી છોડીને સોસાયટીનું મંત્રીપદ સ્વીકારી લીધું હતું. અને એને વ્યવસ્થિત કરવા ભંડોળ એકઠું કર્યું અને તેના મુખપત્ર ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ને પણ વ્યવસ્થિત કર્યું. ઈ.સ. ૧૮૫૫ જૂનથી ઈ.સ. ૧૮૭૯ સુધી તેઓ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના સંપાદક રહ્યા હતા.

આ વરસો દરમિયાન, દલપતરામે મિત્ર ફોર્સ પાસેથી મૂળ ગ્રીક નાટક ‘પ્લુટસ’ સાંભળ્યું અને ઈ.સ. ૧૮૫૦માં તેનું ગુજરાતી રૂપાંતર ‘લક્ષ્મી’ નાટક રૂપે આપ્યું, જે ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ અનુવાદિત નાટક ગણાય છે. તેના વીસેક વર્ષ પછી તેમણે પ્રહસન પ્રકારનું બીજું નાટક ‘મિથ્યાભિમાન’ ઈ.સ. ૧૮૬૯માં આપ્યું. ઈ.સ. ૧૮૫૮માં હોપવાચનમાળા તૈયાર કરવામાં મદદ કરી હતી, તો, ‘બાપાની પિપર’ (૧૮૪૫) અને ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ કરુણ પ્રશસ્તિ ફારબસ વિરહ’ (૧૮૬૫) જેવાં કાવ્યોનું પ્રદાન કર્યું. તેમના વિશાળ કાવ્યરાશિમાં ‘વેનચરિત્ર’, ‘હુન્નરખાનની ચઢાઈ’, ‘દલપત કાવ્યો’ ભાગ ૧-૨ (૧૮૭૯, ૧૮૯૬), નિબંધોમાં ‘ભૂતનિબંધ’, ‘જ્ઞાતિનિબંધ’, વ્યાકરણ શ્રેણી ‘દલપતપિંગળ’ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, તેમના મોટાભાગના સર્જન માટે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ નિમિત્ત બનેલું જણાય છે.

દલપતરામને મિત્ર એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સ તરફથી ‘કવીશ્વર’ અને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી સી.આઈ.ઈ. ઈલ્કાબ પ્રાપ્ત થયા હતા. ઈ.સ. ૧૮૯૮માં પચીસમી માર્ચે અમદાવાદના નિવાસ સ્થાને તેમનું અવસાન થયું હતું.

૧.૫ કૃતિનું ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

દલપતરામનું સમગ્ર સર્જન એક જ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થાય તેવા ઉમદા હેતુથી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ પદ્ય લખાણોના ૩ ભાગ અને ગદ્ય લખાણોના ૨ ભાગ એમ કુલ પાંચ ભાગ ‘દલપત ગ્રંથાવલિ’ નામે ઈ.સ. ૧૯૯૯—૨૦૦૧ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. જેમાં ‘દલપત કાવ્ય’ના પહેલા ભાગમાં ઋતુવર્ણન, ધર્મ—ઈશ્વર સંબંધી રચનાઓ, સંસ્થાન સુધારા અને જનસ્વભાવનાં કાવ્યો, હંસકાવ્યશતક વગેરેનો સમાવેશ કરાયો છે. ‘દલપત કાવ્ય’ ભાગ ૨માં સ્વદેશ વાત્સલ્ય, ફાર્બસ વિલાસ, ફાર્બસ વિરહ, લક્ષ્મી સંબંધી વિષયો, વેનચરિત, કચ્છ ગરબાવલિ, માંગલિક ગીતાવલિ વગેરે અને ‘દલ પત કાવ્ય’ ભાગ ૩માં હોપ વાચનમાળાની કવિતાઓ, દલપતસતશહી, તપ્ત વિલાસ, દલપત પિંગળ, અલંકારદર્શ, શ્રવણાખ્યાન વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

‘દલપત—ગદ્ય’ના પ્રથમ ભાગમાં લક્ષ્મી નાટક, મિથ્યાભિમાન, સ્ત્રીસંભાષણ, તાર્કિક બોધ અને વાતઓનો છે તો એના બીજા ભાગમાં ભૂતનિબંધ, જ્ઞાતિનિબંધ, બાલવિવાહ નિબંધ, શહેરના સુધારા વિશે, મહીપતરામના વિલાયત જવા વિશે, કથન સપ્તશતી તેમજ ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’માં પ્રગટ થયેલા જુદા જુદા વિષયોના લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

દલપતકાવ્ય વિશે..

આગળ નોંધ કરી છે તેમ, નાનપણમાં ‘વરત’ ઉકેલ, જોડકણાં અને હડૂલાની રમતમાં દલપતરામનો જોટો જડે એમ નહોતો. તેઓ તત્કાળ પ્રાસાનુપ્રાસરયુક્ત જોડકણાં જોડી શકતા હતા. એમની આ પ્રવૃત્તિઓ દલપતરામમાં શીઘ્ર કવિનો ગુણ પ્રકટાવ્યો હતો. એક વાર વરસાદી ઋતુમાં પત્ની રેવા સાથે બેઠા હતા, લોકો ભરાયેલાં પાણી ખૂંદતાં હતાં, સામેના છાપરે કાગડો બેઠો હતો તે જોઈને તેમણે પત્નીને એક હડૂલો જોડી આપેલો,

‘સાગ ઉપર કાગ બેઠો, રથે બેઠાં રાણી,
બંદા બેઠા માંચીએ ને દુનિયા ટહોળે પાણી.’

દલપતકાવ્યનાં ત્રણ શિરમોર કાવ્ય ગણાય તેમાં ‘હુન્નરખાનની ચડાઈ’ એ સુધારાનું કાવ્ય છે. દેશમાં વાઈ રહેલા પરિવર્તનના પવનને પારખી ગયેલા કવીશ્વરે ઈ.સ. ૧૮૫૧માં પહેલીવાર જાહેર પદ વ્યાખ્યાનમાં એનો પાઠ કરેલો. આ કાવ્યમાં સામાન્ય જનસુમદાયને ઉદ્દેશીને હુન્નરોદ્યોગ તરફ વળવા અને તેમાં જોડાવાની હાકલ કરે છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની આહલેક જગાવતું આ કાવ્ય ગુજરાતી કાવ્યજગતનું આ પ્રકારનું પહેલું જ કાવ્ય ગણી શકાય. તેમાં કવિ કહે છે,

‘મુસલમાન ને હિંદુ ! સુણો મુજ દેશી સમસ્તો !
કહીએ કાળો નાગ ચીનવિલાયત રસ્તો.
તેનું કરો નેતરું રવૈયો બોટ બનાવો;
સાગરમંથન કરી ફરી લક્ષ્મી ઉપજાવો.’

બીજું કાવ્ય તે ‘બાપાની પીંપર’. આ કાવ્યમાં ઉનાળાની ઋતુમાં બપોરના સમયે વઢવાણથી લીંબડી જતાં દલપતરામે જોયલા દૃશ્યના કારણે જાગેલા સંવેદનનું પ્રકૃતિ નિરૂપણગત આલેખન થયું છે. પ્રકૃતિ વર્ણન સાથે કવિ આ કવિતમાં ‘વૃક્ષ વાવો’નો બોધ આપવાનું યે નથી ચૂકતા. આ કાવ્યમાં રહેલી અભિધા શક્તિમાં બોલચાલની લઢણ દલપતરામની સમગ્ર કવિતામાં જણાઈ આવે તેમ છે, જે તેમનાં કાવ્યની એક લાક્ષણિકતા ગણાવી શકાય, જુઓ,

‘લગભગ આવી લીંબડી, દોઢ ગાઉ પર દૂર,
ત્યાં તો ધોમ ધખ્યો ઘણો, ન રહ્યું તનમાં નૂર.
ન રહ્યું તનમાં નૂર, સૂરજે શરીર તપાવ્યું
છાંચો ન મળે છેક, એક પણ ઝાડ ન આવ્યું,
દાખે દલપતરામ, ભલી જોતાં મન ભાવી,
પીંપર બાપા તણી લીંબડી લગભગ આવી.’

દલપતકવિતાનું ત્રીજું છોગું તે ‘ફારબસ વિરહ’. દલપતરામના સાહિત્ય સર્જન પર એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. તેમની વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હતી. ફાર્બસ વિલાયત પાછા જતા રહ્યા પછી તેમના અવસાનના સમાચાર મળતાં વ્યથિત થયેલા મિત્ર દલપતરામે મિત્ર-વિલાપનું કાવ્ય રચ્યું, જેને આપણે કરુણપ્રશસ્તિ કહીએ છીએ. અંગ્રેજીમાં તેને એલિજી કહેવાય છે. દલપતરામે સંપૂર્ણ કાવ્ય સોરઠા છંદમાં રચ્યું છે. દલપતરામે પોતાના શોકના નિરૂપણમાં વૃત્તિમય ભાવાભાસનો આશ્રય લીધો છે. ઊર્મિની ઉત્કટતા, ભાવોદ્રક અને ચિત્તનનું ઊંડાણ આ કાવ્યનો વિશેષ છે. આ કરુણપ્રશસ્તિમાં કેટલાક વિવેચકોને સ્વરૂપ અને રસનિરૂપણની રીતે કેટલીક મર્યાદાઓ જણાઈ છે, તેમ છતાં સૌએ એને ગુજરાતી કવિતામાં પ્રથમ કરુણપ્રશસ્તિ તરીકે માન્ય ગણી છે. ‘ફારબસ વિરહ’માં કવિ લખે છે,

‘પૂછો ચાહી ચકોરને, પૂછો જળચર કાય,
કાં તો પૂછો કમળને, સ્નેહી ગયે શું થાય ?’

કાવ્યમાં કવિ વિરહ ભાવને વ્યક્ત કરવા સાથે મિલનોત્સુકતા પણ વર્ણવે છે,

‘દિલ ન થાશો દિલગીર, વેલેરા મળશું વળી,
વદીને એવું વીર, ફરીને મળ્યો ન ફારબસ.’

‘દલપતકાવ્ય’માં ‘ફાર્બસવિલાસ’ મધ્યકાળની કવિતાની લગભગ બેસતી બોધપ્રધાનતા અને હાસ્યરસ પીરસે છે. કવિના સાંસારિક સમભાવ અને ઊંડા અનુભવ તેમ જ વ્યવહાર બુદ્ધિયુક્ત માર્મિક કટાક્ષો આ કવિતાનું ગણલક્ષણ છે. એક ઉદાહરણ જુઓ,

‘લાંચિયાનું ગયું રાજ તોય નથી ગઈ લાંચ,
જુલમી રાજ ગયા ને જુલમ જાહેર છે.’

દલપતરામે નાનપણમાં શામળની વાર્તાઓના પ્રભાવથી સ્ત્રીચાતુરીની બે કથા લખી હતી, જે પછી નીતિશુદ્ધ વિચારને કારણે બાળી નાખી હતી. તેમની આ નીતિશુદ્ધિ તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રગટ થઈ છે,

‘ખડિયાને દેખી કહો, કવિને કોઈ બાઈ,
રોશનાઈ એમાં રહે કે કવિ કહો શિહાઈ ?’

દલપતરામની કવિતાના કટાક્ષના ચમકારા તેમનાં ‘પંચતંત્ર’ની બાળબોધવાર્તા જેવાં કાવ્યોમાં જોવા મળે છે. તેનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ “ઊંટ કહે આ સભામાં વાંકાં અંગ વાળા ભંડા’ કાવ્ય છે.

દલપતરામ શીઘ્ર કવિ હોવાના કારણે ઘણી જગાએ તેમને કવિતા કરવાનું કહેવામાં આવતું, કોઈની પ્રશંસામાં પણ તેઓ કાવ્ય રચી લેતા, તેમને રાજકવિ થવાના કોડ હતી તેના કારણે પણ તેમણે પ્રશસ્તિ ગાઈ, કેટલીક ઈનામી સ્પર્ધાઓ માટે તેમણે કાવ્યો રચ્યાં. આ બધાં કારણોને લીધે ઘણા તેમને ‘ફરમાશુ કવિ’ તરીકે પણ ઓળખાવે છે.

○ દલપત—ગદ્ય :

દલપતરામની પહેલાં મધ્યકાળ હતો અને તેમાં કેટલાક અપવાદો બાદ કરતાં મોટા ભાગનું સાહિત્ય પદમાં લખાતું હતું. દલપતરામથી અર્વાચીન ગદ્યનો પ્રારંભ થયો એમ કહી શકાય. તેમણે નાટક, નિબંધ જેવા સ્વરૂપને ગુજરાતીમાં પ્રથમવાર ખેડવાનું સાહસ બતાવ્યું છે. તેમનું સૌથી મોટું પ્રદાન નાટ્ય ક્ષેત્રે છે. એ સમયે સંસ્કૃત નાટકો અને ભવાઈના વેશો મનોરંજનનું સાહિત્યિક માધ્યમ હતાં. દલપતરામે પહેલી વાર અંગ્રેજી પરથી ગ્રીક નાટકનો અનુવાદ આપ્યો. ફાર્બસની પ્રેરણાથી તેમણે ગ્રીક કવિ એરિસ્ટોફિનસના ‘પ્લુટસ’ નાટક વાંચ્યું અને તેનો અનુવાદ કર્યો. ‘પ્લુટસ’ એ ગ્રીક પરંપરામાં ધનના દેવ ગણાય, તેથી દલપતરામે પણ પોતાના નાટકને એવું જ ‘લક્ષ્મી’ નામ આપ્યું. આ નાટક ઈ.સ. ૧૮૫૦માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. સંસ્કૃત નાટકોની પરંપરા અનુસાર દલપતરામ એમાં ‘પ્રવેશ’ ‘અંક’ને બદલે ‘સ્વાંગ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. સાત સ્વાંગના આ નાટકમાં ધનનું માહામ્ય વર્ણવ્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં પહેલી વાર સંવાદ રચવાનું શ્રેય દલપતરામને મળે જાય છે. નાટકની પ્રસ્તાવનાનો એક અંશ જોઈએ, જેમાં નાટ્યવિષયનો પરિચય પણ મળી રહેશે અને તે સમયની ગુજરાતી ભાષાની લેખનશૈલીનો અભ્યાસ કરી શકાશે.

“અસલ આ નાટક બનાવનારનો વિચાર એવો હતો કે પોતાના દેશમાં લોકો અન્યાયથી જુદપણાથી તથા કોઈ પાપમાર્ગથી ધન ભેગું કરતા હતા; માટે તેઓની મશ્કરી કરવા ઈચ્છતા હતા. તે કારણથી એક ગરાશિયો ધીરસિંહજી બનાવ્યો તે વૃદ્ધ તથા ધર્મવાળો અને સારા કુળવાળો હતો. પણ તેની પાસે ધન થોડું હતું; તે ગરાશિયો તિર્થવાસ થઈને મહાદેવ પાસે આવ્યો તેની સાથે એક ચાકર લીમડો હતો, તે વગર ભણેલો અને નિર્લજ્જ હતો, તે ગરાશિયાના જોવામાં આવ્યું, કે જે માણસ દુષ્ટ આચરણ કરે છે તે જ ધનવંત થાય છે અને જે સારે માર્ગે ચાલે છે, તે દરિદ્રી થાય છે. તે ઉપર મહાદેવજીને પૂછ્યું કે મારા દીકરાને કીએ માર્ગે ચલાવું કે જેથી એનું કલ્યાણ થાય ? ત્યારે દેવે કાંઈ પ્રગટ ઉત્તર આપ્યો નહીં પણ એટલું કહ્યું કે આ દેવળમાંથી નિસરતાં જે માણસ પહેલું નજરે આવે, તેનો કેડો મેલશો નહીં, પછી દેવળમાંથી નિસરતાં એક ડોશી નજરે પડી ત્યારે દેવના કઢાથી તે ડોશીને પછવાડે બંને જણ ચાલ્યા, પણ એ ચાકર કાંઈ સમજ્યો નહીં; તેથી રાજાને પુછ્યું કે દેવે તમને કશું કહ્યું ? ત્યારે રાજાએ જેમ થઈ તેમ વાત કહી, ત્યાર પછી ડોશીના કઢાથી જાણ્યું કે એ ડોશી તે લક્ષ્મી છે, અને ઈન્દ્ર ફલાણા કારણથી એની આંખો ફોડી છે. તે વાત સાંભળીને બંને જણા પ્રસન્ન થયા, તાર પછી વિચાર કીધો કે, ધનવંતરી પાસે જઈને આંખો સારી કરાવવી; પછી આંખો સારી કરવાથી બંને જણને તથા સર્વે સારા લોકને ધનની પ્રાપ્તિ થઈ. અને દુષ્ટ લોકો દરિદ્રી થયા.”

આ નાટકમાં સંવાદની ભાષા પહેલી વાર પ્રયોજાઈ હોવાથી તેમાં ભાષાનું અણઘડપણું જોવા મળે છે, તો, ભવાઈના વેશોની અસર પણ દેખા દે છે.

‘લક્ષ્મી’ નાટકના વિસેક વર્ષ પછી દલપતરામ ઈ.સ. ૧૮૬૮માં ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક લખે છે. આ નાટક ઈનામી સ્પર્ધા માટે લખાયું હતું. ગુજરાત વનકિયુલર સોસાઈટી તરફથી ઈ.સ. ૧૮૬૮ના જુલાઈના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’, મુંબઈના ‘રાસ્ત ગોફતાર’, ‘સન્ને રિવ્યૂ’, નર્મદના ‘ડાંડિયો’, સુરતના ‘ગુજરાત મિત્ર’ અને અમદાવાદના વર્તમાનપત્રોમાં એક જાહેર ખબર છપાઈ હતી, જે મુજબ, મિથ્યાભિમાન વિશે હાસ્યરસમાં નાટકરૂપી નિબંધ લખી મોકલવાનો હતો. તેમાં શ્રેષ્ઠ નિબંધને ગોવિંદજી ધરમશી ઠક્કર તરફથી ૧૦૦ રૂ.નું ઈનામ મળવાનું હતું.

દલપતરામે આ નાટક લખવા માટે પણ સંસ્કૃત નાટકોનો આધાર લેવાને બદલે ભવાઈ પર મદાર રાખ્યો. ફારસ પ્રકારના આ હાસ્યપ્રધાન નાટકમાં રતાંધણાપણું હોવા છતાં ફિસિયારી હાંકતા, બડાઈખોર અને તર્કબદ્ધ હાજરજવાબીપણાવાળા જીવરામ ભટ્ટનું પાત્ર રજૂ કર્યું. આઠ

અંકના આ લોકનાટ્યમાં જીવરામ ભટ્ટ પોતાની પત્નીને તેડવા જાય છે તે પ્રસંગનું નિરૂપણ છે અને “જે ઠેકાણે મારા શરીરનો અગ્નિદાહ કરો, તે ઠેકાણે મારો મરણ સ્તંભ ચણાવવો, તેમાં એક આરસના પથરામાં હું કહું તે બાર દોહરા કોતરાવવા, તથા કાગળો છપાવીને ગામેગામ પહોંચાડવા, કે જેથી સઉના જાણવામાં આવે કે જીવરામભટ્ટનો જીવ મિથ્યાભિમાનથી ગયો છે. એ જીવરામ ભટ્ટના સંવાદ સાથે નાટક પૂર્ણ થાય છે.

નાટકની રંગભૂમિક્ષમતા નિર્વિવાદ છે. આજે પણ આ નાટક રંગમંચ પર ભજવાય છે. નાટકના સંવાદો કુશળતાથી લખાયા છે અને તેમાં બેતબાજીનો ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે.

આ ઉપરાંત તેમણે, ‘ગંગાબાઈ જમનાબાઈની વાત’ નામે બે દાખલાનું નાટ્ય આપ્યું છે, જેમાં અંક-પ્રવેશના બદલે દાખલા છે.

દલપતરામ પહેલાં ગુજરાતી ગદ્યલેખન આરંભાઈ ચૂક્યું હતું. સહજાનંદસ્વામીનાં ‘વચનામૃતો’ અને દુર્ગારામ મહેતાની રોજનીશી ગદ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ભાષાછટા સાથેનું પણ પ્રથમ ગુજરાતી ગદ્ય દલપતરામ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. દલપતરામે નિબંધલેખક તરીકે વ્યવસ્થિત ગદ્યલેખન કર્યું છે. એમના નિબંધોમાં વ્યક્તિગત સ્પર્શ ઓછો અને સમાજ સુધારો અને બુદ્ધિ પ્રમાણિત વિચારનો સુમેળ જોવા મળે છે. ‘ભૂતનિબંધ’ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, જેને પહેલા નિબંધનું બહુમાન્ય પ્રાપ્ત થયું છે. ઈ.સ. ૧૮૫૧માં લખાયેલા ‘જ્ઞાતિ નિબંધ’ માં તેમણે જ્ઞાતિના વાડા તોડીને બૃહદ્ સમાજરચનાની હિમાયત કરી છે. આ ઉપરાંત તેમણે ‘દેવજ દર્પણ’ અને ‘બાળવિવાહ નિબંધ’ જેવા નિબંધોમાં સંસાર સુધારાનો સાર સમજાવ્યો છે. ઈ.સ. ૧૮૭૦માં પ્રગટ થયેલા ‘તાર્કિક બોધ’ દલપતરામે ગદ્યમાં લખેલી પંદર વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. જેમાં પ્રથમ ત્રણમાં સુધારા, પછીની ત્રણ પુસ્તક પર ભરોસો રાખવા અને વિદ્વાનોની પરીક્ષા કઈ રીતે કરવી તે, બાકીની વાર્તાઓમાં બાળકના શિક્ષણ, મૃત્યુ પાછળ રડવાના રિવાજ વિશે અને રાજા-પ્રજાને તાર્કિક બોધ જેવા વિષયો છે. આ વાર્તાઓમાં મધ્યકાલીન વાર્તાકથન પદ્ધતિની અસર જોવા મળે છે, જેમાં રમૂજ સાથે બોધ રજૂ થયો છે.

૧.૬ વસ્તુલક્ષી કસોટી

- મધ્યકાળ અને અર્વાચીનકાળના સાહિત્યનો ભેદ સ્પષ્ટ કરો.
- સુધારકયુગના સાહિત્યિક ઘડતર માટેનાં પ્રેરક-પોષક પરિબલોની નોંધ કરો.
- દલપતરામને સાહિત્યકાર તરીકે ઘડનાર બાળજીવનના પ્રસંગો ટૂંકમાં જણાવો.
- દલપતરામના સાહિત્યિક ઘડતરમાં એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સનું પ્રદાન વર્ણવો.
- દલપતરામના સાહિત્ય સર્જનમાં ઈનામી-યોજનાઓ અને ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ સામયિકનો ફાળો જણાવો.

૧.૭ વિશેષ અધ્યયન

- દલપતરામનાં કાવ્યોની સાથે જ નર્મદનાં કાવ્યોનું વાચન કરો.
- સુધારકયુગમાં લખાયેલાં બીજાં નાટકોનો અભ્યાસ કરો.
- પ્રાર્થના સમાજ, બ્રહ્મ સમાજ અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી વિશેની માહિતી એકત્ર કરી તેનો અભ્યાસ કરો.
- ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ સામયિકના જૂના અંકો મેળવીને તેમાં પ્રસિદ્ધ લેખોનો અભ્યાસ કરો.
- સાંપ્રત સમયે પ્રકાશિત થતા માસિક, ત્રિમાસિક સામયિકોની યાદી તૈયાર કરો.

૧.૮ સંદર્ભગ્રંથો

સર્જક—પરિચય : દલપતરામ

- ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’, ખંડ ૧૬
- ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’, ‘સુધારકયુગ’, ધીરુભાઈ ઠાકર
- ‘દલપત ગ્રંથાવલિ’, ભાગ ૧ થી ૫, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
- ‘દલપતરામ : એક અધ્યયન’, હસિત ભૂચ
- ‘દલપતરામ’, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

૭ ૭ ૭

‘મિથ્યાભિમાન’ : સાહિત્ય સ્વરૂપ

રૂપરેખા

- ૨.૧ ઉદ્દેશો
- ૨.૨ પ્રસ્તાવના
- ૨.૩ ભૂમિકા
- ૨.૪ ‘મિથ્યાભિમાન’નું નાટ્યસ્વરૂપ
- ૨.૫ વસ્તુલક્ષી કસોટી
- ૨.૬ વિશેષ અધ્યયન
- ૨.૭ સંદર્ભગ્રંથો

૨.૧ ઉદ્દેશો

✍ આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે...

- ☞ નાટકના સાહિત્ય સ્વરૂપ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- ☞ પ્રહસન અને ભવાઈ વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરશો.
- ☞ ગુજરાતીના પ્રથમ મૌલિક નાટકના સ્વરૂપને સમજી શકશો.

૨.૨ પ્રસ્તાવના

ભારતીય સાહિત્ય પરંપરામાં નાટકને જ કાવ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. ‘કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્’ ‘કાવ્યોમાં નાટક રમણીય છે. એટલે, કાવ્ય મીમાંસા અંતર્ગત જ નાટ્ય વિવેચના થયેલી છે. ભરતના રસસૂત્રમાં – નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકનાં બધાં અંગોની વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ મુજબ નાટકનાં બાહ્ય અને અંતરંગ લક્ષણોની આ એકમમાં જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકાશે. આચાર્ય ભરતે નાટકનાં કુલ દશ પ્રકારો ગણાવ્યા છે :

નાટકં સપ્રકરણં ભાણપ્રહસન ડિમઃ ।

વ્યાયોગ સમવકારૌ વિશ્વઙ્કેહામૃગા ઇતિ ॥

(૧) નાટક (૨) પ્રકરણ (૩) ભાણ (૪) પ્રહસન (૫) ડિમ (૬) વ્યાયોગ (૭) સમવકાર (૮) વિશ્વ (૯) અંક અને (૧૦) ઈહામૃગ. જેમાં, નાટક પ્રથમ ક્રમે છે. આ એકમમાં તમે નાટક વિશેની માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.

૨.૩ ભૂમિકા

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટક એના પૂર્ણ રૂપે અર્વાચીન કાળમાં સુધારક યુગમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ પહેલાં લોકરંજનાર્થે ભવાઈના વેશો પ્રચલિત હતા. એવું માનવામાં આવે છે કે, ઉત્તર ગુજરાતમાં અસાઈત ઠાકરે ભવાઈના કુલ ૩૬૦ વેશ લખ્યા હતા. ભવાઈનું આ સ્વરૂપ મોટા ભાગે ગેય-નર્તન રૂપે હતું અને તેમાં આવતા સંવાદોમાં લોકભોગ્ય કાવ્યાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ થતો હતો. વળી, એમાંનાં બધાં જ પાત્ર પુરુષો દ્વારા ભજવાતાં હતાં. પુરુષ જ સ્ત્રીનો વેશ પણ ધારણ કરતો હતો. ભવાઈના આ વેશોની વિશેષતા એ હતી કે એનું વસ્તુ સામાજિક-

રાજકીય મનોરંજક રહેતું. ભવાઈ પર સંસ્કૃત નાટકોની અસર હતી છતાં એ સંસ્કૃત નાટ્યથી વિષયદૃષ્ટિએ તેમજ પાત્ર-સંદર્ભે થોડું જુદાપણું ધરાવતી હતી. સંસ્કૃત નાટકોમાંનું અનિવાર્ય એવું વિદૂષકનું પાત્ર ભવાઈમાં રંગલો કહેવાતું. અર્વાચીન યુગના પ્રારંભે ગુજરાતી સમાજ જીવન પર ભવાઈનો ખાસ્સો પ્રભાવ હતો. આ ગાળામાં ભવાઈના વેશોમાં લોકરંજનાર્થે જ કેટલીક વિસંગતિઓ રૂપે દ્વિઅર્થી સંવાદો અને અશ્લીલ શબ્દપ્રયોગો પ્રવેશી ગયા હતા, પરિણામે, દલપતરામ જેવા સુધારાવાદી માનસ ધરાવતા સર્જક મિથ્યાભિમાન નાટકની પ્રસ્તાવનામાં એની નોંધ લેવી પડી કે, આપણા દેશના ભવાયા લોકો નાટક કરે છે તેમાં બિભત્સ શબ્દો બોલે છે, તેથી તે સારા માણસોને જોવા લાયક નથી, માટે સુધરેલાં નાટકનાં પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જરૂર છે.

મિથ્યાભિમાન નાટક પ્રહસન પ્રકારનું છે. પ્રહસન માટે કહેવાયું છે કે, ‘પ્રહસને કલ્પ્યમિતિવૃત્તં, પાષંડ-પ્રભુતયો નાયકા હાસ્યરસ, પ્રધાનં ।’ (પ્રહસનમાં કલ્પિત વાર્તા, પાખંડી વગેરે પાત્રો અને હાસ્યરસ મુખ્ય હોય.) આ નાટક ઈ.સ. ૧૮૭૦માં પ્રકાશિત થાય છે, એ પહેલાં દલપતરામે ઈ.સ. ૧૮૫૦માં લક્ષ્મી નાટક આપ્યું હતું. આ બે નાટકોની વચ્ચેના વીસ વર્ષના ગાળામાં મહત્વપૂર્ણ ગણી શકાય તેવાં નાટકોમાં ઈ. સ. ૧૮૬૨માં નગીનદાસ મારફતિયા દ્વારા રચાયેલું ગુલાબ નાટક ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ મૌલિક નાટક, ઈ.સ. ૧૮૬૪માં પ્રકટ થયેલું રણછોડભાઈ ઉદયરામનું જયકુમારી વિજય, રણછોડભાઈ ઉદયરામે ઈ.સ. ૧૮૬૬માં પ્રગટ કરેલું ગુજરાતીનું પ્રથમ કરુણ-દુઃખાસ્ત નાટક ‘લલિતા દુઃખદર્શક નાટક’, ઈ.સ. ૧૮૬૯ પ્રકટ થયેલું નર્મદનું પ્રથમ વ્યવસાયી નાટક કૃષ્ણાકુમારી, નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાના ‘ભટનું ભોપાળું’ (ઈ.સ. ૧૮૬૭) અને વીરમતી (ઈ.સ. ૧૮૬૯) નાટક પર ભવાઈ, પાશ્ચાત્ય નાટકોની અસર જોવા મળે છે. એટલે, દલપતરામનું મિથ્યાભિમાન નાટક ગુજરાતીનું પ્રારંભ કાલીન નાટક ગણાય. તેમાં સંસ્કૃત નાટકો અને ભવાઈ તથા પાશ્ચાત્ય નાટકોના સ્વરૂપનો ખાસ્સો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

૨.૪ મિથ્યાભિમાનનું નાટ્યસ્વરૂપ

મિથ્યાભિમાન પ્રહસન પ્રકારનું નાટક છે. તેમાં ભવાઈના તેમ જ સંસ્કૃત નાટકોનાં અને પાશ્ચાત્ય નાટકોનાં સ્વરૂપ લક્ષણો જોવા મળે છે. પહેલાં નાટકના બાહ્ય સ્વરૂપને તપાસીએ.

મિથ્યાભિમાનમાં નાટ્યારંભ પૂર્વે પૂર્વરંગનાં ૧૪ પદ મુકાયાં છે. આ પદોમાં નાટકના મુખ્ય-કેન્દ્રવર્તી વિચારને કાવ્યરૂપ આપ્યું છે અને મિથ્યાભિમાન કરવાથી શું થાય તેનો બોધ આપ્યો છે. નાટકમાં જ્યારે જ્યારે કુરસદ મળે ત્યારે આ પદમાંથી બે-ચાર લીટી ગાવાની અને દરેક પ્રસંગે બે બે ચરણ ગાવાની નાટ્ય સૂચના અપાઈ છે. પૂર્વરંગ પાત્ર આવ્યાં પહેલાં નાટ્યારંભે સમૂહમાં ગવાય છે. અહીં દલપતરામે પાશ્ચાત્ય નાટ્યશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ગ્રીક નાટકોમાં કોરસની જેમ અહીં પણ કોરસ-ગાન કરવાનું સૂચવ્યું છે.

સંસ્કૃત નાટકોના પ્રારંભ વિષયક કવિ ભાસની એક ઉક્તિ છે, નાટ્યાંતે તતઃ પ્રવિતિ સૂત્રધારઃ અર્થાત્ નાન્દી પછી સૂત્રધારનો પ્રવેશ થાય છે. નાટકના આરંભે નાન્દીપાઠ બધાં જ નાટકોમાં જોવા મળે છે તેમ, ગુજરાતીના પ્રથમ મૌલિક ગણાયેલા મિથ્યાભિમાન નાન્દી - મંગળાચરણ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત કાવ્યાચાર્યોએ નાન્દી વિશે પણ વિચારણા કરી છે, એ મુજબ નાન્દીમાં ગણપતિ, સરસ્વતી, ઈષ્ટદેવની કે રાજા અથવા મહાપુરુષની સ્તુતિનાં પદ ગાવાનાં હોય છે. નાન્તિ પાઠ વખતે નાટકનાં બધાં કલાકારો જોડાય છે. મિથ્યાભિમાન હાસ્યરસ પ્રધાન નાટક છે, તેથી સભાન નાટ્ય સર્જક દલપતરામ નાન્દી પાઠમાં જ કાવ્યમત્કૃતિ દ્વારા વિપરીત વર્ણન દ્વારા હાસ્ય જન્માવે છે. દલપતરામ વિઘ્નહર્તા વિધાતા એમ કહીને પછીના પદમાં નાટ્યારંભે નવીન, ત્રિગુણપતિ તમે, વિઘ્ન સર્વે નિવારો કહીને ગણપતિને બદલે અહીં ત્રિગુણ-પતિ અર્થાત્ સત્વ, રજસ, તમસ ગુણની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. આવા જ બીજા ત્રિગુણ રોગના પણ છે, વાત, પિત, કફ.

સૂત્રાનુસાર મિથ્યાભિમાનમાં નાન્દી પાઠ પછી નાયક—સૂત્રધારનો પ્રવેશ છે. જેમાં સૂત્રધાર નાટકમાં શું બનવાનું છે, તેની સઘળી વિગતોથી શ્રોતાઓને અવગત કરે છે. સૂત્રધાર વિશે સંસ્કૃત આચાર્યોએ કહ્યું છે કે, સૂત્રધારે કૃતારંભે નાટ્યકારે બહુ ભૂમિકે અર્થાત્, નાટકના આરંભથી લઈને સૂત્રધારની બહુ ભૂમિકા હોય છે. આ સૂક્તિ અનુસાર મિથ્યાભિમાનમાં સૂત્રધાર સતત હાજર રહી નિરીક્ષણ સૂચના આપતો રહે છે, સંસ્કૃત નાટકોની જેમ વિદૂષક છે. જેમાં સૂત્રધારના પ્રવેશ સાથે વિદૂષકનો પણ પ્રવેશ થાય છે. અહીં પણ દલપતરામ સંસ્કૃત નાટ્ય પરંપરાને અનુસર્યા છે. ફેરફાર માત્ર એટલો કે, સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક હોય છે, અહીં એ રંગલો નામે ઓળખાય છે. એની એ ઓળખ પણ દલપતરામ છતી કરવાનું ચૂકતા નથી. કહે છે, મારું નામ તો વિદૂષક છે, પણ ગુજરાતમાં મને સઉ રંગલો કહે છે.

મિથ્યાભિમાનમાં સંસ્કૃત નાટકોની જેમ જ અંક અને પ્રવેશ — દશ્ય યોજનામાં નાટકના કથાવસ્તુનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકો અનેક અંકોમાં વિભાજિત હોય તેમ મિથ્યાભિમાન પણ આઠ અંક અને અંદર પ્રવેશમાં વહેંચાયેલું છે. વળી, સંસ્કૃત નાટકોના આદિ મધ્ય—પરાકાષ્ટા અને અંતની જેમ મિથ્યાભિમાનમાં સ્પષ્ટ આદિ—મધ્ય—અંત છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં પરાકાષ્ટા પહેલાં નાટ્યગતિ થોડી શિથિલ થાય છે, અને પરાકાષ્ટા વેગપૂર્ણ હોય છે, તેમ મિથ્યાભિમાનમાં પણ દલપતરામે પરાકાષ્ટાની ક્ષણોને વેગાત્મક બનાવી છે. મિથ્યાભિમાનમાં ચૌર્ય પ્રસંગ પરાકાષ્ટાનો છે. અત્યંત વેગપૂર્ણ આ પ્રસંગ પછી દલપતરામ ફોજદારની કચેરી અને રઘનાથનું ઘરના પ્રસંગોમાં નાટકને પૂર્ણાહુતિ તરફ દોરી જાય છે. નાટકમાં અંતે બોધ આપવાનુંયે દલપતરામ ચૂક્યા નથી.

નોંધ કરવી જોઈએ કે, સંસ્કૃત નાટકો માટે આચાર્યોનો મત છે કે, નાટ્યવસ્તુ સુખાક્ત અર્થાત્ નાટક સુખાંત હોય. સંસ્કૃત નાટ્ય પરંપરામાં નાટકનો અંત સુખદ હોવો જોઈએ, જ્યારે મિથ્યાભિમાનમાં દલપતરામે જીવરામ ભટ્ટના મૃત્યુનો અણસાર આપ્યો છે, મૃત્યુ બતાવ્યું નથી. તેઓ છેલ્લા પ્રસંગમાં નોંધે છે... હાસ્યરસના નાટકમાં ખરેખરો મરણનો વિચાર બતાવ્યાથી છેક બદલાઈ જાય માટે બતાવ્યો નહિ. અહીં, દલપતરામ સંસ્કૃત નાટકોનો નહીં પશ્ચિમના નાટકોના આશ્રય લે છે. ગ્રીક નાટકોની પરંપરામાં ટ્રેજેડી છે. ટ્રેજેડી કરુણાંત હોય. અહીં પાત્રનો કરુણાંત છે એટલા ફેરફાર સાથે આપણે મિથ્યાભિમાનના અંતને પાશ્ચાત્ય પરંપરા સાથે જોડી શકીએ.

○ મિથ્યાભિમાન નાટકનું આંતરિક નાટ્યસ્વરૂપ :

સંસ્કૃત નાટ્યાચાર્યોએ નાટક માટે કહ્યું છે કે, કાલેષ નાટકે રમ્યમ્ — અર્થાત્ કાવ્યોમાં નાટક રમણીય છે. ઘણા વિવેચકોએ નાટકને દશ્ય કાવ્ય પણ કહ્યું છે. એટલે એમ કહી શકાય કે, કાવ્ય એ નાટકનું અંગભૂત તત્ત્વ છે. મિથ્યાભિમાનમાં કુલ ૮૫ જેટલાં પદ પણ છે.

નાટકનો મુખ્ય આધાર એનાં વસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ અને રસ છે. જે એનાં આંતરિક લક્ષણો પણ ગણાયાં છે, જેના વિશે સંસ્કૃત આચાર્યોએ વિસ્તારથી સમજ આપી છે. એ મુજબ,

વસ્તુ એટલે કથાવસ્તુ. નાટ્યકાર રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ અથવા વૈદિક કથાઓમાંથી પ્રસંગ પસંદ કરીને પાત્રોની પસંદગી કરે છે. તે પાત્રો અનુસારી ભાષામાં સંવાદો લખીને નાટકનું કથાવસ્તુ તૈયાર કરે છે, ઘણીવાર નાટ્યકાર મૂળ કથાના પ્રસંગોમાં ફેરફાર કરે છે અને જરૂર જણાય તો નવા પ્રસંગ ઉમેરે છે અથવા બિનજરૂરી પ્રસંગો કાઢી નાખે છે. મિથ્યાભિમાન એક રીતે ફરમાસુ નાટક છે. ઈનામી સ્પર્ધાના ભાગરૂપે વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે નક્કી કરેલી નિશ્ચિત વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલું નાટક છે, તેથી તેમાં આવા કોઈ મહાઅંતોમાંથી પ્રસંગો લેવામાં નથી આવ્યા પણ દલપતરામે મિથ્યાભિમાનને વ્યક્ત રૂપ આપવા પ્રસંગો ઊભા કર્યા છે.

નોંધવું જોઈએ કે, સંસ્કૃત નાટકો કે પાશ્ચાત્ય નાટકો — બંનેમાં નાયક ધારોદાત્ત હોવાની માન્યતા છે. નાટકનો નાયક ખ્યાત અને સમાજ પર સારી — ઘેરી અસર પાડનારો હોવો જોઈએ એ એની પૂર્વશરત. નાટકનાં મુખ્ય પુરુષ પાત્રને નાયક કહેવામાં આવે છે જે ફલ પ્રાપ્તિ માટે

નાટકનાં આરંભથી અંત સુધી પ્રયત્ન કરતો હોય છે. નાટકનું કથાવસ્તુ નાયક પર જ કેન્દ્રિત હોય છે. નાયકના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવવા અને સંવાદ સાધવા નાટ્યકાર અન્ય પાત્રોનું આયોજન કરે છે, જેમાં સ્ત્રી પાત્રો અને અન્ય ગૌણ પાત્રોનો સમાવેશ થાય છે. મિથ્યાભિમાનનું કથાવસ્તુ હાસ્યરસ પ્રધાન છે, તેથી દલપતરામે એના વિષયને અનુરૂપ જીવરામ ભટ્ટનું પાત્ર રચ્યું છે. આ પાત્રના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવવા નાટકમાં રંગલો ઉપરાંત બે ભરવાડ, જીવરામ ભટ્ટનાં સસરા, સાસુ, સાળો વગેરે મુખ્ય-ગૌણ પાત્રોનું નિર્માણ પણ કર્યું છે. મિથ્યાભિમાનની પ્રસ્તાવનામાં નાટકના પાત્રો વિશે દલપતરામની નોંધ આ નાટકના પાત્ર પરિચયમાં ઉપયોગી સાબિત થાય એમ છે.

હાસ્યરસના નાટકમાં પાત્રો એવાં જોઈએ કે પોતપોતાના ગુણને મળતો પોશાક, તેની વાણી અને વાક્ય બોલતાં અંગના ચાળા પણ તેવા જ કરી જાણે, કે જેથી જોનારાઓને હાસ્ય રસ ઉપજે, અને પોતે તો દાંત દેખાડે નહિ. જ્યાં પાત્રોને હસવાનું લખ્યું હોય ત્યાં જ હસે.

નાટકમાં સંવાદ અનિવાર્ય અને જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે. સંવાદ વગર નાટક અસંભવ છે. ઘણીવાર નાટ્યકાર પાત્રની એકોક્તિરૂપે પણ સંવાદ યોજે છે, તો ઘણીવાર સંવાદની અવેજીમાં સ્વગતોક્તિનો ઉપયોગ પણ કરતા હોય છે. મિથ્યાભિમાનના સંવાદો આ રીતે વિશિષ્ટ છે. નાટ્યકારે હાસ્ય પ્રધાન નાટકની રચના કરવી છે, વળી, એમાં પાત્રનું મિથ્યાભિમાન પણ પ્રગટ કરવું છે, એવાં બેવડાં ધોરણ સચવાય તેવા સંવાદો રચવા વિશિષ્ટ કૌશલની જરૂર પડે. આવા સંવાદનું એક ઉદાહરણ નોંધીએ —

સોમનાથ : રામો લક્ષ્મણમબ્રવિત્ એટલાનો જ અર્થ કરો જોઈએ.

જીવરામ : રામો લક્ષ્મણમબ્રવિ.....ત... (છેલ્લો ત લંબાવીને બોલે છે.)

સોમનાથ : ત ટૂંકો બોલવો કેમ કે તે ખોડો છે.

જીવરામ : એમાં કાંઈ કઠણ અર્થ નથી, રામો એટલે રામ, લક્ષ્મણ એટલે લક્ષ્મણ અને મબ્રવી તે સીતા.

સોમનાથ : શાથી જાણીએ કે મબ્રવી એટલે સીતા ?

જીવરામ : રામ અને લક્ષ્મણની જોડે સીતા વિના બીજી કઈ મબ્રવી હોય ? એટલું અક્કલથી જાણીએ કે નહિ ?

સોમનાથ : પછી હું રહ્યો તેનો શો અર્થ ?

જીવરામ : તું એટલે હનુમાન.

આમ, મિથ્યાભિમાનના સંવાદોમાં ગદ્યછટા ધરાવતા, મિથ્યાભિમાનપણું પ્રગટાવતા અને હાસ્યરસથી ભરપુર લાઘવ પૂર્ણ સંવાદો છે. દલપતરામે જીવરામ ભટ્ટની એકોક્તિ અને રંગલાની સ્વગતોક્તિના પ્રયોગ પણ કર્યા છે.

નાટકનો મૂળ હેતુ પાત્રનિરૂપણનો કે વિષય વસ્તુના આલેખનનો નથી હોતો. સાહિત્ય માત્રની જેમ નાટકમાં પણ પાત્ર દ્વારા વિષય નિરૂપણ કરી સર્જકે બ્રહ્માસહોદર રસ નિષ્પન્ન કરવાનો હોય છે. આ રસ એટલે વસ્તુના આસ્વાદન દ્વારા આનંદની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ તે તત્ત્વ. સંસ્કૃત નાટ્યાચાર્યોએ નાટકમાં નવ રસો ગણાવ્યા છે — ૧. શૃંગાર ૨. વીર ૩. હાસ્ય ૪. કરુણ ૫. રૌદ્ર ૬. ભયાનક ૭. અદ્ભુત ૮. બીભત્સ ૯. શાંત. નાટકમાં એક રસ મુખ્ય હોય છે, જેને અંગી રસ પણ કહેવામાં આવે છે અને બાકીના રસો ગૌણ હોય છે. મિથ્યાભિમાન નાટક હાસ્યરસ પ્રધાન નાટક છે, તેથી તેમાં હાસ્યરસ મુખ્ય છે. એ રસના નિર્વહણ હેતુ સર્જક દલપતરામે પાત્ર, પ્રસંગ, ભાષા-સંવાદનું આયોજન કર્યું છે. દલપતરામે હાસ્યરસ વિશે પોતાની સમજને પ્રસ્તાવનામાં નોંધી છે. તેઓ કહે છે, હાસ્યરસ ચાર પ્રકારનો છે. નેત્ર કપોળ વિક્સે અને લગાર દાંત દેખાય તે હસિત નામે હાસ્ય અને તે ઉત્તમ છે. નેત્ર કપોળ સંકોચાય, મધુર શબ્દ થાય અને બધા દાંત દેખાય તે વિહસિત નામે હાસ્ય છે. ઊંચે

સ્વરે ખડખડ હસે, ડોક વાંકી થઈ જાય, કેડ લચકાય અને હાથ સંકોચાય તે અતિહસિત. હસીને બોલે, પડી જાય, આંસુ આવે, માથું ધૂણે, તાળી દે, તે ઉપહસિત. છેલ્લા બે પ્રકાર અધમ છે. વળી ઉત્તમ મધ્યમ, અને અધમ જાતનાં માણસોના ઉપર લખેલા દરેકને ચચ્યાર ભેદ ગણતાં હાસ્યના બાર ભેદ થાય છે. હાસ્યમાં બીભત્સનો ભાવ મિશ્રિત હોય તે હાસ્યરસાભાસ કહેવાય. એ સર્વે પ્રકારના ભેદ આ નાટકમાં છે. જે બીભત્સ ક્રિયા કરીને કે બીભત્સ બોલીને, એટલે ગાળ દઈને, ટુંકારા કરીને લોકોને હસાવે, તે વખાણવા યોગ્ય હાસ્યરસ નહિ, પણ હાસ્યરસાભાસ કહેવાય; અને હાસ્યરસના વખતની દૃષ્ટિનું નામ દૃષ્ટા છે.

○ મિથ્યાભિમાનમાં ભવાઈનાં લક્ષણો :

મિથ્યાભિમાન નાટકને એના નાટ્યકાર દલપતરામે પોતે ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એમાં પાત્ર—પરિવેશમાં ભવાઈની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. નોંધવું જોઈએ કે, તત્કાલીન સમાજમાં મનોરંજનના સાધન—માધ્યમ રૂપે ભવાઈ ખૂબ જ પ્રચલિત હતી. દલપતરામે પ્રસ્તાવનામાં એનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે કે, આપણા દેશના ભવાયા લોકો નાટક કરે છે તેમાં બીભત્સ શબ્દો બોલે છે, તેથી તે સારા માણસોને જોવા લાયક નથી, માટે સુધરેલાં નાટકનાં પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જરૂર છે. આમ છતાં, આ નાટકમાં થોડાએક જુગુપ્સાજનક શબ્દ પ્રયોગો તો દલપતરામે પણ કર્યા જ છે.

મિથ્યાભિમાનમાં રંગલોનું પાત્ર ભવાઈની સીધી અસર બતાવે છે. ભવાઈમાં જેમ આપણું હોય છે, તેમ મિથ્યાભિમાનમાં પણ પ્રથમ અંકના પહેલા પ્રવેશમાં રંગલાનો નાયતાં નાયતાં પ્રવેશ થાય અને ગાનારા ચાર વાર તતથઈ, તતથઈ, તતથેઈયા ગાય છે. વળી, ભવાઈમાં આવતી બેતબાજીના બે—ત્રણ પ્રસંગો મિથ્યાભિમાન નાટકના સંવાદોનો ભાગ છે, જેમાં રંગલા અને સૂત્રધારનો સંવાદ, રંગલા અને જીવરામ ભટ્ટનો સંવાદ, રંગલા અને રઘનાથ ભટ્ટનો સંવાદ વગેરે નોંધી શકાય. જીવરામ ભટ્ટ અને રંગલાની બેચબાજીનો એક સંવાદ નોંધીએ —

જીવરામ : ત્યારે તું અમારો સસરો થાય છે ?

રંગલો : સસરો તો વહુનો બાપ હોય તે માટે તમારી વહુને પૂછી જોજો કે હું એનો બાપ છું ?

જીવરામ : (ગુસ્સે થઈને) ત્યારે તું અમારો શો સગો થાય છે ?

રંગલો : આપણે બે ભાઈઓ છીએ, ભાઈઓ !

જીવરામ : શું અમારો બાપ તે જ તારો બાપ કે?

રંગલો : ના ના, એમ નથી; એથી ઊલટું છે.

પાંચમો અંક ફારસનો છે, ઉપનાટક. નાટકમાં ઉપનાટક કે ફાર્સ — ફારસની આ પ્રયુક્તિ પાશ્ચાત્ય નાટકમાંથી લીધી છે. દલપતરામનું મિથ્યાભિમાન નાટક લાંબુ હોવાના કારણે પ્રેક્ષકોને કંટાળો ન આવે તેવા હેતુસર તેમણે ચાર અંક પછી પાંચનો અંક ફારસનો મૂક્યો છે. ગુજરાતી નાટકમાં ફારસ ભવાઈ જેવું મનોરંજનનું કામ કરે છે. ફારસની લાક્ષણિકતા એ કે એને મૂળ નાટક સાથે કશો સીધો સંબંધ નથી હોતો. તેનું વસ્તુ અલગ હોય છે અને તેમાં રમૂજી કિસ્સો હોય છે.

આમ, મિથ્યાભિમાન નાટકમાં સંસ્કૃત નાટક અને ભવાઈનાં મિશ્ર સ્વરૂપ લક્ષણો જોવા મળે છે. એનો વિષય મિથ્યા અભિમાનથી સર્જાતી સ્થિતિનું આલેખન છે અને તેમાં હાસ્યરસ કેન્દ્રમાં છે. સમગ્ર કૃતિમાં રમૂજભર્યા પ્રસંગો, પાત્રના વેશ—પહેરવેશ, રંગલાની ઉક્તિઓ અને મુખ્યપાત્રની ચાટુક્તિઓ સર્વ કાંઈ હાસ્યરસના પાષક અને વાહક બને છે, તેથી મિથ્યાભિમાન સાદાંત પ્રહસન નાટક કહી શકાય.

૨.૫ વસ્તુલક્ષી કસોટી

- મિથ્યાભિમાન નાટકમાં ભવાઈની લાક્ષણિકતાઓ વિશે નોંધ તૈયાર કરો.
- મિથ્યાભિમાન નાટકને પ્રહસન તરીકે ઓળખાવનારાં ઘટકો વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
- ફારસ એટલે શું ? નાટકમાં ફારસની પ્રયુક્તિનું પ્રયોજન જણાવો.
- નાટકની બાહ્ય લાક્ષણિકતાઓ નોંધો.
- નાટકમાં સંવાદનું મહત્ત્વ દર્શાવો.
- સંસ્કૃત નાટકો અને પાશ્ચાત્ય નાટકો વચ્ચેનો ભેદ તારવો.

૨.૬ વિશેષ અધ્યયન

- ભવાઈના ઉપલબ્ધ વેશોનું વાચન કરો.
- હાસ્યપ્રધાન નાટકો શોધીને વાંચો અથવા જુઓ.
- ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી રંગમંચ—સજ્જાનો અભ્યાસ કરો.

૨.૭ સંદર્ભગ્રંથો

- મિથ્યાભિમાન – સંપા. સતીશ વ્યાસ
- સ્વરૂપ સન્નિધાન – સુમન શાહ

રૂપરેખા

- 3.1 ઉદ્દેશ
- 3.2 પ્રસ્તાવના
- 3.3 ભૂમિકા
- 3.4 સુધારક યુગનાં નાટકો
- 3.4 કૃતિનું ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન
- 3.5 વસ્તુલક્ષી કસોટી
- 3.6 વિશેષ અધ્યયન
- 3.7 સંદર્ભગ્રંથો

3.1 ઉદ્દેશ

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે...

- ☞ ગુજરાત-મુંબઈમાં નાટક મંડળીઓની શરૂઆતનો તબક્કો જાણી શકાશે.
- ☞ સુધારક યુગમાં નાટક-પ્રહસનનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો તેની માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- ☞ નાટકના વિકાસમાં સુધારક યુગનો ફાળો જાણી શકાશે.
- ☞ સુધારક યુગમાં લખાયેલાં નાટકોનો પરિચય મેળવી શકશો.
- ☞ ગુજરાતીનાં પ્રારંભિક નાટકોમાં કેવા વિષય વસ્તુ હતા અને તેનો ઉદ્દેશ શો હતો તે જાણી શકાશે.

3.2 પ્રસ્તાવના

ભારતીય સાહિત્યમાં સંસ્કૃત પદ્યપરંપરા હતી. એ પરંપરામાં કાવ્યને જ નાટકનું સ્વરૂપ ગણાયું છે — નાટક એટલે દશ્યકાવ્ય. કાલિદાસ, ભાસનાં નાટકોમાં પદ્યમાં સંવાદો અને એની રચના પ્રયુક્તિઓ પરંપરા બનીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઝિલાયાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો મધ્યકાળ પદ્યપ્રધાન રહ્યો છે. એમાં રામાયણ-મહાભારત-પુરાણોના આધારે જે કંઈ સાહિત્ય રચાયું તે મોટા ભાગે પદ્યમાં રચાયું; શામળ જેવા વાર્તાકારે પણ એની વાર્તાઓ પદ્યમાં આપી છે. જોકે, મધ્યકાળમાં કેટલીક રચનાઓ ગદ્યમાં પ્રાપ્ત થઈ છે, છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યનો પ્રારંભ જ અર્વાચીન કાળમાં થયો છે, એમ કહી શકાય. અર્વાચીન યુગનો પહેલો સમયગાળો સુધારક યુગ તરીકે ઓળખાયો છે. સુધારક યુગમાં શરૂઆતનાં વરસોમાં નર્મદ-દલપત-નવલરામ આદિએ ગુજરાતી સાહિત્યિક ગદ્યના ઘડતરમાં મહત્તમ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આ યુગમાં જ સાહિત્યનાં અનેક સ્વરૂપોનું પહેલી વાર ખેડાણ થયું છે. ગુજરાતીનો પહેલો નિબંધ, પહેલું નાટક, પહેલું પ્રહસન આ યુગમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. પછીનાં વરસોમાં થયેલા સાહિત્યકારોએ અગાઉનાં વરસોમાં ખેડાયેલાં સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં વધારે કલાત્મક રીતે સર્જન કરીને જે-તે સ્વરૂપની લાક્ષણિકતાઓ સઘન કરી છે. આ એકમમાં સુધારક યુગમાં

સર્જયેલાં નાટકો અને પ્રહસનોની નોંધ કરીશું અને તેમાંનાં ઉદાહરણ રૂપ નાટકોના કથાવસ્તુનો પરિચય મેળવીશું.

સુધારક યુગનાં નાટકો

3.3 ભૂમિકા

ભારતીય સાહિત્ય પર સામાજિક અસર થઈ છે તેથી વધુ રાજકીય અસરો જોવા મળે છે. રાજકીય પરિસ્થિતિએ સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક, સાહિત્યિક મૂલ્યો પર પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો અને તેમાં આદાન-પ્રદાન પણ કર્યું. ભારતમાં ખાસ કરીને ગ્રીક-અંગ્રેજી સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક પ્રભાવ વધુ પડ્યો અને ઝિલાયો છે. મોટા ભાગનાં સાહિત્ય સ્વરૂપો વિદેશના સાહિત્યના અનુકરણ રૂપે આપણા સાહિત્યમાં પ્રવયાં છે, અથવા નાટક જેવાં સ્વરૂપોએ ગ્રીક-અંગ્રેજી સાહિત્યની અસરને ઝીલીને પૂર્વ-પશ્ચિમની મિશ્ર લાક્ષણિકતા ધારણ કરી. છેક પંદરમી સદીમાં પોર્ટુગીઝો ભારતમાં આવ્યા. તેઓ વેપાર વાણિજ્યના હેતુથી ગુજરાત-મુંબઈનાં બંદરો પર આવેલા, સાથે ધર્મગુરુ એવા પાદરીઓને પણ લાવેલા. પાદરીઓ મોટા ભાગે ઈશુના ધર્મ પ્રચારકો હતા. તેમણે, એ ગાળામાં, ઉપદેશ આપીને નહીં પણ કશુંક બતાવીને ધર્મનો પ્રચાર આરંભ્યો હતો. એ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં તમાશા પ્રચલિત હતા, તેને આધાર બનાવીને કામચલાઉ રંગમંચ તૈયાર કરીને ઈશુની જીવનકથા નાટકરૂપે યેસૂ મસીહાકા તમાશા રજૂ કર્યા હતા. આ નાટકમાં તેમણે તમાશાની કેટલીક રીતિઓ અને રંગમંચ-સજ્જાનો ઉપયોગ કરીને ગ્રીક પદ્ધતિએ નાટ્ય પ્રસ્તુતિ કરવા માંડી હતી. ત્યાર બાદ આવેલા અંગ્રેજોના મનોરંજન માટે બ્રિટનથી ઓપેરા - નાટક મંડળીઓ ભારત આવતી. અંગ્રેજોએ મનોરંજન માટે નાટક ભજવવા બોમ્બે થિયેટર (૧૭૫૦)ની સ્થાપના કરી હતી. અંગ્રેજોની નાટક કંપનીઓ જોઈને ઈ.સ. ૧૮૪૩માં સાંગલીકર નાટક મંડળી હિન્દુ ડ્રામેટિક કોરની સ્થાપના થઈ હતી, જે ભારતીય ભાષાઓમાં, ખાસ કરીને મરાઠી નાટકો ભજવતી. ઈ.સ. ૧૮૪૬માં ગ્રાન્ટરોડ થિયેટર શરૂ થયું, જે પછી શ્રી જગન્નાથ શંકરા થિયેટર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. ત્યાર બાદનો તબક્કો પારસી નાટક મંડળીઓનો છે. જેમાં, પારસી નાટક મંડળી (૧૮૫૩), ઝોરાસ્ટ્રીઅન થિયેટ્રિકલ ક્લબ (૧૮૫૮), સ્ટુડન્ટ એમેચ્યુઅર્સ (૧૮૫૮), જેન્ટલમેન ફારસી ક્લબ (૧૮૫૮), પારસીઓની ક્સરત અને ગુજરાતી ગાણ મંડળી (૧૮૫૮), ઓરિજિનલ એલ્ફિન્સ્ટન ક્લબ (૧૮૬૧), જેન્ટલમેન એમેચ્યુઅર્સ ક્લબ (૧૮૬૨), એલ્ફિન્સ્ટોનિયન્સ ક્લબ (૧૮૬૩), પારસી એલ્ફિન્સ્ટન ડ્રામેટિક ક્લબ (૧૮૬૪), પારસી સ્ટેજ પ્લેયર્સ (૧૮૬૫), પારસી મિસ્કૂલ્સ (૧૮૬૫) વગેરે મહત્વની નાટક કંપનીઓ હતી જેમણે વેતનિક નાટકની શરૂઆત કરી હતી. આ નાટક મંડળીઓ દ્વારા ભજવાતાં નાટકો મોટા ભાગે મનોરંજનના હેતુસર હોવાથી હાસ્ય પ્રધાન હતાં, સાથે સંસાર સુધારાનો સાર ધરાવતાં કથાવસ્તુવાળાં હતાં. વળી, એ નાટકો પર અંગ્રેજી નાટકોના પ્રભાવ ઉપરાંત ભવાઈ-તમાશાની પણ ખાસી અસર જોવા મળે છે. ગ્રીક નાટ્ય પરંપરા અનુસાર નાટકમાં કોરસની જેમ ગાયનનો સમાવેશ પણ થયો. આમ, નાટકનું સ્વરૂપ ઘડતર થતું રહ્યું. તેમાં, દલપતરામે એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સના સૂચનથી ગ્રીક નાટક પ્લુટસનો વાંચન-અભ્યાસ કર્યો અને તેમની પ્રેરણાથી જ પ્લુટસ પરથી લક્ષ્મી નાટક રૂપાંતર રૂપે તૈયાર કર્યું, ત્યારથી ગુજરાતી નાટકનો વિકાસ આરંભાયો.

3.4 સુધારક યુગનાં નાટકો

૩.૪.૧ સુધારક યુગનાં ગુજરાતી નાટકો :

ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ નાટ્યકૃતિ તરીકે લક્ષ્મીની ગણના નોંધપાત્ર છે. ગ્રીક નાટ્યકાર એરિસ્ટોફેનિસના પ્લુટસ નામના પ્રહસનના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી દલપતરામે રૂપાંતર કરીને ઈ.સ. ૧૮૫૦માં આ નાટક લખ્યું છે. ગ્રીક માન્યતા અનુસાર પ્લુટસ એ ધનના દેવ છે તેથી દલપતરામે એનું ભારતીયકરણ કરતી વેળા એનું નામ ભારતીય ધનની દેવી લક્ષ્મી આપ્યું હતું. આમ, ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્ય ગ્રીક નાટ્યકૃતિના રૂપાંતરથી આરંભાય છે.

જોકે, ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ મૌલિક નાટક નગીનદાસ મારફતિયાએ ઈ.સ. ૧૮૬૨માં રચેલું ગુલાબ ગણાય છે. ગુલાબ શેક્સપિયરશાઈ નાટકના બાહ્ય સ્વરૂપને અનુસરતું પાંચ અંક અને ૨૧ પ્રવેશમાં લખાયેલું ગંભીર અને સંસાર સુધારાનો હેતુ પ્રગટાવતું નાટક છે. નાટકમાં સુરતી બોલી પ્રયોજાઈ છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિને નવી દિશા ચીંધનાર આદ્ય નાટ્યકાર રણછોડભાઈ ઉદયરામને ગુજરાતી રંગભૂમિના પિતાનું બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે. રણછોડભાઈ ઉદયરામે જયકુમારી વિજય (૧૮૬૪) અને લલિતા દુઃખદર્શક (૧૮૬૬) જેવાં નોંધપાત્ર નાટકો આપ્યાં છે. લલિતા દુઃખદર્શક ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ કુરુણાન્ત નાટક ગણાય છે. પાંચ અંક અને ચોત્રીસ દશ્યમાં વિભાજિત નાટકમાં નાયિકા લલિતાની યાતનાભરી જિંદગીનું નિરૂપણ થયું છે. જયકુમારી વિજયની પ્રથમ આવૃત્તિમાં ભવાઈની છાંટ જોવા મળે છે પરંતુ સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિમાં ભવાઈની બાદબાકી કરી પાશ્ચાત્ય ઢબે નાટકની ગૂંથણી થઈ છે.

દલપતરામના મિથ્યાભિમાન (૧૮૭૦) નાટકને ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યનું પ્રથમ પ્રહસન ગણવામાં આવે છે. વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઈનામી સ્પર્ધા માટે રચાયેલું આ નાટક આઠ અંક અને પંદર પ્રવેશમાં વિસ્તરેલું છે. મિથ્યાભિમાન પાત્રપ્રધાન પ્રહસન છે. નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કર્તાએ જણાવ્યું છે કે, આ નાટકમાં મુખ્ય તો મિથ્યાદષ્ટિ અભિમાનનો ચિતાર આપેલો છે. પણ તેમાં ધનાભિમાન, લેખક-ગુણાભિમાન, ધર્માભિમાન, વિદ્યાભિમાન, યૌવનાભિમાન, કુલાભિમાન, રૂપાભિમાન અને મિથ્યાજ્ઞાનાભિમાન આદિના દાખલા પણ આપેલા છે.

દલપતરામ પછી નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા ‘ભટનું ભોપાળું’ (૧૮૬૭) અને ‘વીરમતી’ (૧૮૬૮) એમ બે નાટકો આપે છે. ‘ભટનું ભોપાળું’ નાટક ત્રણ અંક, તેર દશ્યમાં વિસ્તરેલું હાસ્યપ્રધાન નાટક છે. આ નાટક ફ્રેન્ચ નાટ્યકાર મોલિયેરના પ્રહસનનું ગુજરાતી રૂપાંતર છે. સુરતી બોલીમાં લખાયેલું આ નાટક રંગભૂમિક્ષમ છે. તો, રાજા સિદ્ધરાજના સમયની કથા લઈને રચાયેલું ‘વીરમતી’ ગંભીર ઐતિહાસિક નાટક છે.

સંસાર સુધારાવાદી વલણ ધરાવનાર, કલમને ખોળે માથું મૂકનાર નર્મદે આર્થિક ઉપાર્જન માટે પ્રથમ વ્યવસાયી નાટકોની શરૂઆત કરી હતી. નર્મદે કૃષ્ણાકુમારી, રામજાનકી દર્શન, દ્રૌપદી દર્શન, સીતાહરણ, બાળકૃષ્ણ વિજય જેવાં નાટકો આપ્યાં છે. નર્મદે લખેલું પ્રથમ નાટક કૃષ્ણાકુમારી ઈ.સ. ૧૮૬૮માં પ્રગટ થયું હતું. પાશ્ચાત્ય નાટ્યશૈલીનું આ નાટક કુરુણાન્ત છે. નાટકમાં નવ અંક અને બેતાળીસ પ્રવેશ છે. પૌરાણિક ધાર્મિક વસ્તુ ધરાવતા રામજાનકી દર્શન (૧૮૭૬) નાટકમાં સાત અંક, પાંત્રીસ પ્રવેશ અને પાંત્રીસ જેટલાં પાત્ર છે. કાબરાજીની નાટક મંડળી દ્વારા આ નાટકનું મંચન થયું હતું. નર્મદે બીજું પૌરાણિક નાટક દ્રૌપદી દર્શન (૧૮૭૮)નામે આપ્યું. મહાભારતના પ્રસંગ પર આધારિત આ નાટક પાંચ અંક અને ત્રીસ પ્રવેશોમાં વિભાજિત છે. આ નાટક આર્યનીતિ નાટક મંડળી દ્વારા અનેકવાર ભજવાયું હતું.

આમ, સુધારક યુગમાં દલપતરામ, નર્મદે, નવલરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ જેવા દિગ્ગજ સાહિત્યકારો દ્વારા નાટ્યસાહિત્યનો પ્રારંભ થયો હતો.

આ ઉપરાંત, આ જ ગાળામાં લખાયેલાં બીજાં કેટલાંક નાટકોમાં સંસાર સુધારાનું વિષય નિરૂપણ થયું છે. જેમાં, કેશવલાલ મોતીલાલે ઈ.સ. ૧૮૭૧ રચેલા ‘કજાડાં દુઃખદર્શક’, રૂપશંકર ગંગાશંકરે ઈ.સ. ૧૮૭૧માં રચેલા ‘વિધવા દુઃખદર્શક’, મ. ર. બાપાલાલે ઈ.સ. ૧૮૭૪માં લખેલા મદ્યપાન દુઃખદર્શક ચન્દ્રમુખ નાટક, દોલતરાય મનસુખલાલે ઈ.સ. ૧૮૭૭માં રચેલા દ્વિત્રિયા દુઃખદર્શક નાટક, ઈ.સ. ૧૮૭૭માં નરભેરામ દવેએ લખેલા બાળવિધવા રૂપવંતી દુઃખદર્શક, ભગવાનલાલ બાપાલાલે ઈ.સ. ૧૮૮૨માં લખેલા આર્યપ્રજા અથવા નવી પ્રજા દુર્દશાદર્શક વર્ણશંકર નાટક, જગજીવન પંડ્યાએ ઈ.સ. ૧૮૮૩માં લખેલા કજાડાં દુઃખદર્શક નાટક, જે. ટી. પટેલે ઈ.સ. ૧૮૮૫માં લખેલા વિજયા વૈવિધ્ય દુઃખદર્શક નાટક, ત્રિકમલાલ બાપાલાલના ઈ.સ. ૧૮૮૫માં લખાયેલા ત્રાસદાયક તેરમા દુઃખદર્શકની નોંધ લેવી પડે.

૩.૫ કૃતિનું ક્રિયાત્મક સઘન અધ્યયન

૩.૫.૧ નાટ્યસંવિધાનની સુચારુ માંડણીવાળી પહેલી નાટ્યકૃતિ – ગુલાબ :

ઈ.સ. ૧૮૬૨માં નગીનદાસ મારફતિયા દ્વારા લખાયેલું ‘ગુલાબ’ નાટક ગુજરાતી સાહિત્યનું પ્રથમ મૌલિક નાટક ગણાય છે, જેમાં નાટ્ય સંવિધાનની વ્યવસ્થિત રીતે માંગણી કરવામાં આવી છે. પાંચ અંકનું આ નાટક દ્વિઅંકી અને ત્રિઅંકી નાટક ભેગાં કરીને રચાયું હોય તેવી છાપ પડે છે. જેમાં પ્રથમ દ્વિઅંકમાં લાંચરુશ્વતની બદીનો આલેખ અને વિરોધ પ્રગટ થયો છે, તો, પછીના ત્રિઅંકમાં ગુલાબ અને ભોગીલાલના પ્રેમ, મિલન, વિરહ, પુનઃ મિલન અને લગ્નના પ્રસંગોનું આલેખન છે. નાટકમાં કોરસનો પ્રયોગ પાશ્ચાત્ય નાટ્ય પરંપરાની અસરનો નિર્દેશ કરે છે. સુરતી બોલીમાં લખાયેલું આ નાટક નગીનદાસે નર્મદને અર્પણ કર્યું હતું.

નાટકના પહેલા દ્વિઅંકમાં શેઠની પૈસા ધિરાણ આપવાની વેપાર નીતિની અને શોષણની રજૂઆત થાય છે. જેમાં દલીલોનું વર્ચસ પ્રગટે છે. શેઠ બે મણ ચણાના બદલામાં ચિટ્ટી નથી કરી આપતો એની સામે ભોગીલાલ કોર્ટ કેસ કરે. પછીનાં દશ્યોમાં કોર્ટની કાર્યવાહીમાં ભોગીલાલ લાંચરુશ્વતની બદીને ખુલ્લી પાડે છે.

ત્રીજા અંકથી નાટકમાં નાયિકા ગુલાબનો પ્રવેશ થાય છે. ગુલાબને જોતાં જ ભોગીલાલ તેના પ્રેમમાં પડે છે, અને ગુલાબને પણ આકર્ષણ થાય છે. પ્રેમની આ અનુભૂતિથી વિરહનો ભાવ જાગે તે બંનેના સંવાદો દ્વારા નાટ્યકારે પ્રસ્તુત કર્યો છે. ભોગીલાલ પરણેલા છે કે કુંવારા તે જાણવા ગુલાબ ફલેટમાં એક પહેલી-સમસ્યા લખીને મોકલે છે – ભોગીલાલ તેનો ઉત્તર આપે છે અને બંને વચ્ચે પ્રણય થાય છે, જે વડીલોને માન્ય નથી. આથી બંને પ્રેમી ભાગી જવાની યોજના ઘડે છે. દરમિયાન ગુલાબનાં માતા-પિતા લગ્ન માટે રાજી થઈ જતાં બંને લગ્ન થાય.

જયકુમારી ખૂબ ભણી હતી. એના વિચારો પણ સ્વતંત્ર હતા. ગરીબ ઘરમાં મોટી થઈ હતી. પ્રાણલાલ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિશ્વાસ ધરાવનારો એક આદર્શ યુવાન હતો. ખૂબ જાહોજલાલી અને સમૃદ્ધિ વચ્ચે મોટો થયો હતો. જયકુમારી અને પ્રાણલાલ બે અલગ વિચારધારા-અલગ સંસ્કૃતિ ધરાવતા યુવાનો હતા. બંને જણ એકમેકના પ્રેમમાં પડે છે. પ્રેમમાં પડ્યા પછી એમને બેઉ જણના જુદાપણાંનો સામનો કરવો પડે છે. એની સાથે-સાથે એમણે સમાજના નિયમો અને સમાજની પ્રેમ વિશેની માન્યતાનો પણ સામનો કરવો પડે છે. નાટકના અંતમાં બેઉ જણ પ્રેમમાં ટકી જાય છે અને નાટક પુરું થાય છે. નાટકના ઘણા પ્રયોગો થયા હતા. ગુજરાતી રંગભૂમિનું પહેલું રોમેન્ટિક નાટક હતું. નાટક ભજવાયા પછી જે મોટાભાગના નાટકો ભજવાયા તમામ પ્રેમકથા આધારિત હતા.

૩.૫.૨ રણછોડભાઈ ઉદયરામનું સાંસારિક કરુણાંત રૂપક – લલિતાદુઃખદર્શક :

ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં પ્રથમ કરુણાંતિકા રચવાનું બહુમાન રણછોડભાઈ ઉદયરામને ફાળે જાય છે. તેમણે ઈ.સ. ૧૮૬૪માં રચેલા અને ઈ.સ. ૧૮૬૬માં પ્રગટ થયેલા લલિતા દુઃખદર્શક નાટકમાં ૧૧ પુરુષ અને ૮ સ્ત્રી પાત્રો મળીને કુલ ૨૦ પાત્રો છે. પાંચ અંકમાં વિસ્તીર્ણ આ નાટકમાં ૨૪ દશ્ય છે. નાટકમાં લલિતા નામની સ્ત્રીના જીવનની કરુણ કથની છે.

જીવરાજ નામના ધનિકની પુત્રી લલિતાનાં લગ્ન કુળવાન દંભરાજના પુત્ર નંદનકુમાર સાથે થાય છે. નંદનકુમાર મૂર્ખ, દંભી અને દુરાચારી હતી. લલિતા પરણીને આવી તે પહેલી રાત્રે જ તેને મારીને ઘરેણાં પડાવી લે છે. પછી છળદાસની પેરવીથી લલિતાને બેભાન કરી રાતોરાત નંદનકુમાર પ્રિયંવદાને ત્યાં લઈ જાય છે. રસ્તામાં મળેલો શિકારી પુરણમલ છળદાસ અને નંદનકુમારને મારી નાખે તેથી લલિતા પુરણમલના પંજામાં સપડાય. પુરણમલને વળી વાઘ મારી નાખે અને લલિતા ગણિકાના હાથમાં આવે. ત્યાંથી ભાગેલી લલિતા કુંભાડીના પંજામાં

આવે અને છેવટે મા—બાપ સુધી પહોંચે. પરંતુ ઓળખાણ ન પડતાં ના—બાપ તેને ભૂત સમજી માર મારે છે. પછી ઓળખાણ પડતાં લલિતા પોતાની કરમકથની કહી સંભળાવે છે અને પેટમાં કટાર ખોસીને આત્મહત્યા કરે છે.

આમ, સુધારક દષ્ટિથી લખાયેલા આ નાટકમાં સૌ પ્રથમવાર બાળલગ્ન, લગ્નજીવનમાં કપટ અને નારીના લગ્નજીવન વિષયક સમસ્યાને વાચા મળી છે. નાટક ભવાઈના કજ્જડાંનો વેશને ઘણું મળતું આવે છે.

૩.૫.૩ નવલરામનું પ્રહસન ‘ભટનું ભોપાળું’ — ફેન્ય પરથી અંગ્રેજીમાં ને અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં રૂપાંતર :

નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાએ ફેન્ય પ્રહસનકાર મોલિયેરના નાટકના ફિલિંગે કરેલા અંગ્રેજી ભાષાંતર ‘મોક ડૉક્ટર’ પરથી ઈ.સ. ૧૮૬૭માં ‘ભટનું ભોપાળું’ નામે રસાનુસારી ગુજરાતી રૂપાંતર રચ્યું હતું. આ નાટ્યરચનામાં સુધારાવાદી નવલરામ વૃદ્ધલગ્ન, કન્યાવિક્રય, વિષમ દામ્પત્યજીવન જેવા સામાજિક દારુણોને પ્રયોજે છે. નાટક પર ભવાઈના કજ્જડાંનો વેશની અસર પણ જોઈ શકાય.

આ નાટકમાં ધનલોભી ઝૂમખા શાહ તેની યુવાન દીકરી ચંદાને એસી વરસના શેઠ નથ્ય શાહ સાથે પરણાવવાનું નક્કી કરે છે. ત્યારે કમાલખાં ઘટસ્ફોટ કરે છે કે ચંદા મૂંગી છે. મૂંગી ચંદાને સાજી કરવા હરિયો અને કમાલખાં વૈદની શોધખોળ કરે છે. આ બંનેને શિવકોર સામે મળે છે જે ભોળાભટના મારથી ત્રાસેલી હોય છે, તેથી બદલો લેવા ભોળાભટને વૈદ તરીકે જાહેર કરે છે. તે કહે છે કે તેને તમે માર મારશો તો જ તે પોતે વૈદ છે એમ કહેશે. આમ બંનેના હાથે ભોળાભટને મારે ખવડાવે છે. મારથી બચવા ભોળાભટ વેદ હોવાનું જૂઠાણું આચરે છે. ભોળાભટ વૈદ બનીને ચંદાને સાજી કરવા આવે ત્યારે ચંદા મૂંગી હોવાનો ઢોંગ કરે છે. ભોળાભટ ચંદાને ગંભીર બીમારી હોવાનું જણાવી થોડીક ગોળીઓ આપી પચાસ રૂપિયા લઈ લે છે. દરમિયાન ભોળાભટને આનંદલાલ અને ચંદાનાં પ્રણયની જાણ થાય છે અને તે બંનેને પરણાવી આપવાની જવાબદારી લે છે. જેને પૂરી કરવા ભોળાભટ બીમારીના ઈલાજ માટે બ્રહ્મચારી બાવાને બોલાવવાની યુક્તિ કરે છે. આ યુક્તિ અનુસાર આનંદલાલ બ્રહ્મચારીનો વેશ લઈને આવે છે. અંતે ચંદા અને આનંદલાલનાં લગ્ન થાય છે અને નાટક સુખાંત સંપન્ન થાય છે.

૩.૫.૪ નર્મદનું કૃષ્ણની પરાક્રમ લીલાને રજૂ કરતું સંસ્કૃત નાટકની શિષ્ટમાન્ય શૈલીનું નાટક બાળકૃષ્ણ વિજય :

નર્મદે ઉદરનિર્વાહ માટે વેતનિક નાટકો પણ લખ્યાં તેમાં તેમણે કૃષ્ણની બાળજીવન લીલાના પ્રસંગ આધારિત બાળકૃષ્ણ વિજય નામનું પાંચ અંકનું નાટક ઈ.સ. ૧૮૮૬માં લખ્યું. આ નાટકમાં ટૂંકાં દર્શ્યોની યોજના અનુસાર શિષ્ટમાન્ય સંસ્કૃત નાટ્યશૈલીનો નર્મદે પ્રયોગ કર્યો છે. નાટકમાં કારાગૃહમાં કૃષ્ણનો જન્મ થાય છે, તેને વસુદેવ નંદના ઘરે સહીસલામત પહોંચાડે છે. નંદના ઘરે ઊછરતા બાળકૃષ્ણનાં પરાક્રમો જેવાં કે, પુતના— તૃણ, બક, અધનો વગેરેનો વધ કરતાં કૃષ્ણ મોટા થતા જાય છે. કૃષ્ણનાં બાળતોફાનોમાં ગોપીઓનાં વસ્ત્રાહરણનો પ્રસંગ પણ આ નાટકના વિખંભકમાં આવે છે. કૃષ્ણ અને રાધાના પ્રણયનો પ્રસંગ, મથુરામાં મલ્લો સાથેનું યુદ્ધ અને કંસનો વધ જેવાં પરાક્રમોનાં દર્શ્યો નાટકનું વસ્તુ પૌરાણિક હોવાનો નિર્દેશ કરે છે.

૩.૫.૫ ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીનું ગુજરાતી પ્રહસનને કોમેડી નાટકનું બિરુદ અપાવનાર નાટક વીણાવેલી :

ગુજરાતી રંગભૂમિને પાકું થિયેટર આપનાર ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીએ ઈ.સ. ૧૮૮૮માં શ્રી દેશી નાટક સમાજ નામની નાટ્યસંસ્થા શરૂ કરી હતી. આ જ સંસ્થાના બેનર હેઠળ તેમણે ઈ.સ. ૧૮૯૮માં વીણાવેલી નામનું હાસ્યરસથી સભર નાટક રચ્યું. સમાજ સુધારાના ભાગ

રૂપે નાટકમાં સ્ત્રીકેળવણીની હિમાયત કરવામાં આવી છે. મૂળમાં, વીણાવેલી એ કાનડ કઠિયારા નામનો જૈન રાસો અને શેક્સપિયરના કિંગ લિયરની મિશ્ર કૃતિ છે. જેમાં, ચંપાગઢના રાયસિંહને વીણા સુંદરી અને વેલી સુંદરી નામે બે દીકરીઓ હતી. મા વિનાની બંને દીકરી એકબીજાથી જુદા સ્વભાવની છે. જેમાં, પોતાની ચતુરાઈ અને વિદ્યાના બળથી વીણા સુંદરી પોતાના સંસારને કેવી રાતે સુધારે છે અને લક્ષ્મીના મદ અને વિદ્યાના અભાવથી વેલી સુંદરી કેવી પસ્તાય છે, તેને ડાહ્યાભાઈએ આ નાટકનું વસ્તુ બનાવ્યું છે. હાસ્યરસને પોષક કોમિક વિલન ધમલા માળીનું પાત્ર નાટકનું મહત્વનું પાત્ર બને છે.

3.૬ વસ્તુલક્ષી કસોટી

- પારસી નાટક મંડળીઓ વિશે વિસ્તૃત નોંધ તૈયાર કરો.
- સુધારક યુગના નવલરામ પંડ્યા રચિત ‘વીરમતી’ નાટકના વસ્તુનો પરિચય કરાવો.
- નર્મદે રચેલા કૃષ્ણાકુમારીના વિષય વસ્તુનો પરિચય કરાવો.
- પારસી નાટક મંડળીએ ભજવેલાં નાટકોનાં ગીતો વિશે અભ્યાસ નોંધ લખો.
- સુધારક યુગનાં નાટકોમાં સંસાર સુધારાના વિષયો કયા હતા ? તે વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
- વેતનિક નાટકો અને અ-વેતનિક નાટકો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરો.

3.૭ વિશેષ અધ્યયન

નીચે આપેલા સંદર્ભ ગ્રંથો મેળવીને અભ્યાસ કરો.

- સુધારક યુગનાં નાટકોની જેમ સાક્ષર યુગનાં નાટકોની યાદી બનાવો.
- વ્યવસાયી રંગભૂમિએ ભજવેલાં નાટકો મેળવીને વાંચો અથવા ઇન્ટરનેટ પરથી શોધીને જુઓ.
- સુધારક યુગનાં નાટકોમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાનો ભાષા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરો.

3.૮ સંદર્ભગ્રંથો

- ગુજરાતી નાટક, સતીશ વ્યાસ
- ગુજરાતી રંગભૂમિ : ગઈકાલ અને આજ, દિનકર ભોજક
- ગુજરાતી અને મરાઠી સામાજિક નાટકો, જગદીશ દવે
- ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ, ભાગ-૨, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મિથ્યાભિમાન : કથાવસ્તુ

રૂપરેખા

- ૪.૧ ઉદ્દેશો
- ૪.૨ પ્રસ્તાવના
- ૪.૩ ભૂમિકા
- ૪.૪ 'મિથ્યાભિમાન'નું કથાવસ્તુ
- ૪.૫ 'મિથ્યાભિમાન'નો નાટ્યારંભ પહેલાં...
- ૪.૬ વસ્તુલક્ષી કસોટી
- ૪.૭ ભાષાકીય સામગ્રીનો અભ્યાસ
- ૪.૮ વિશેષ અધ્યયન

૪.૧ ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે...

- ☉ નાટકમાં કયા પ્રકારના વસ્તુને કેન્દ્રમાં રાખી શકાય તે વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.
- ☉ નાટકને પ્રહસન બનાવનારાં ઘટક તત્ત્વોની જાણકારી મેળવી શકાશે.
- ☉ મિથ્યાભિમાન નાટકના કથાવસ્તુમાં રહેલી સામાજિકતા અને સમાજ સુધારાના વિચારને જાણી શકશો.
- ☉ નાટકના જુદા જુદા બાહ્ય ખંડો – અંકો અને તેના પ્રવેશો વિશે માહિતી મેળવી શકશો.

૪.૨ પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં તમે, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ ગણાયેલા મૌલિક નાટક મિથ્યાભિમાનના કથાવસ્તુનો વિગતે પરિચય પ્રાપ્ત કરશો. અગાઉના એકમમાં તમે મિથ્યાભિમાન નાટકના લેખક દલપતરામના જીવન-સર્જન વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરી કે દલપતરામ ગુજરાતીમાં ગદ્ય લખનાર પહેલા સર્જક છે. એ જ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં પહેલીવાર મિથ્યાભિમાન નાટક માટે નાટ્યોચિત સંવાદનું લેખન થયું છે એમ પણ કહી શકાય. તમે એ પણ જાણો છો કે, મિથ્યાભિમાન પહેલાં દલપતરામે જ ગ્રીક કવિ એરિસ્ટોફિનસના પ્લુટસ નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ લક્ષ્મી નાટકના નામે કર્યો હતો. આમ, મૌલિક નાટક લખવાનો પ્રારંભ સુધારક યુગમાં થયો ગણાય.

૪.૩ ભૂમિકા

ઈ.સ. ૧૮૬૯ના જુલાઈ મહિનામાં બુદ્ધિપ્રકાશ, ગુજરાત શાળાપત્ર, મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતા રાસ્ત ગોફતાર, સન્ને રિવ્યુ, સુરતથી પ્રગટ થતા ઝાંડિયો અને ગુજરાત મિત્ર તથા અમદાવાદના વર્તમાન પત્રોમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી એચ.એમ. સ્કોટ દ્વારા એક જાહેરાત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ જાહેરાત આ મુજબની હતી – કોઈ એક પ્રકારની વિદ્યા, ધન, ગુણ પોતામાં ન છતાં, તે મારામાં છ એવો ઢોંગ કરે, તે મિથ્યાભિમાની કહેવાય. તે મિથ્યાભિમાની વિષે હાસ્યરસમાં નાટકરૂપી નિબંધ, બુદ્ધિપ્રકાશ જેવડાં ૫૦ પૃષ્ઠમાં પાંચ મહિનાની

મુદતમાં લખી મોકલશે. તેમાં સૌથી સરસ નિબંધ લખનારને કચ્છ માંડવીના ઠક્કર ગોવિંદજી ધરમશી તરફનું (રૂ. ૧૦૦નું) ઈનામ આપવામાં આવશે.

આ જાહેર ખબરના અનુસંધાને કવીશ્વર દલપતરામે મિથ્યાભિમાન શીર્ષકથી જ આઠ અંકનું નાટક રચી આપ્યું અને ઈનામના વિજેતા બન્યા. આ નાટક ઈનામી સ્પર્ધા માટે મોકલાયું ત્યારે તેના પર ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ એવી નિશાની કર્યાની નોંધ ઈનામની જાહેરાત કરનાર ઠક્કર ગોવિંદજી ધરમશીએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી એચ. એમ. સ્કોટને લખેલા પત્રમાંથી જાણવા મળે છે.

મિથ્યાભિમાન નાટકની શરૂઆતમાં જ નાટ્યકાર રંગભૂમિ વ્યવસ્થા વિશે નોંધ મૂકે છે, જેમાં કાપડ કે કંતાનના પડદાથી રંગમંચ—સજ્જા કરવાની અને દૃશ્યમાં આવતા સમુદ્ર, જંગલ વગેરે માટે ચિત્રાત્મક પડદાનો ઉપયોગ કરવાની, તેમજ આવા પડદાને જ રૂમ, રસોડું વગેરેના પ્રવેશદ્વાર કલ્પવાની સમજ આપી છે. વળી, એ સમયના સામાજિક ચાલ મુજબ સ્ત્રી—પુરુષોની બેસવાની અલગ જગાની ગોઠવણ કરવાની નોંધ પણ કરી છે.

રંગભૂમિ વ્યવસ્થા પછી દલપતરામે સૂત્રધાર કૃત્ય વિશે વિસ્તૃત નોંધ મૂકીને સૂત્રધારે કરવાનાં કામોની યાદી નોંધી છે, જેમાં, સૂત્રધારનો પહેરવેશ સાદો હોવો જોઈએથી માંડીને સૂત્રધારે મંગળાચરણ કરવાનું અને નાટકનો સાર સૂચના રૂપે કરવાનું સૂચન કર્યું છે. નાટ્યકારે સૂત્રધાર કર્મ માટે નોંધ્યું છે કે, સૂત્રધારે નાટકના અંત સુધી મંચ પર રહેવું અને સમયે સમયે પાત્રોનો પ્રવેશ કરાવવો, ગાનારાઓને સૂચના આપવી, પ્રેક્ષકો પર ધ્યાન આપવું અને નાટકના અંતે સમાપ્તિની ઘોષણા કરવી.

દલપતરામે મિથ્યાભિમાનને કાવ્યસદૃશ ગણ્યું છે. તેમણે લખ્યું છે કે, આ નાટકમાં જેટલા છન્દો છે તે શ્રાવ્ય કાવ્ય છે અને ગદ્ય છે તે દૃશ્ય કાવ્ય છે, એમ જાણવું. દલપતરામની સર્જક પ્રતિભા કવિ તરીકેની છે, તેથી સમગ્ર નાટકમાં થોડી થોડીવારે છંદાબદ્ધ કાવ્ય પંક્તિઓ મૂકી છે, જેમાં કવીશ્વરે સંસ્કૃત વૃત્તો પ્રયોજ્યા છે. આ છંદોમાં શાદૂલવિકીડિતનો ભાગ મોટો છે, તેથી એમ કહી શકાય કે આ છંદને તેમણે નાટ્યોચિત સમજ્યો હોવો જોઈએ અથવા તેમનો પ્રિય છંદ હોવો જોઈએ. આખા નાટકમાં કુલ ૮૫ જેટલાં પદ્યનો સમાવેશ કર્યો છે.

મિથ્યાભિમાન આઠ અંકી નાટક છે અને તેમાં કુલ ૧૫ પ્રવેશ છે.

૪.૪ ‘મિથ્યાભિમાન’નું કથાવસ્તુ

જીવરામ ભટ્ટ નામનો પચાસી વટાવી ગયેલો એક બ્રાહ્મણ પોતાનાથી ઘણી નાની ઉંમરની પોતાની પત્ની જમનાને તેડવા સાસરે જવા નીકળે છે. જીવરામ ભટ્ટ રતાંધળાપણાની બીમારી ધરાવે છે અને સમગ્ર સંસારમાં તેમના રતાંધળા હોવાની વાત જાહેર છે, છતાં તે પોતે એ વાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી અને કુતર્ક કરી કરીને સામાવાળા માણસને હાજરજવાબીપણાથી ઉતારી પાડવાની ચેષ્ટા કર્યા કરે છે. જીવરામ ભટ્ટ રાત્રે દેખતા ન હોવાથી દિવસના અજવાળામાં પહોંચી જવાય એ રીતે ઘરેથી નીકળે છે પણ રસ્તામાં બે ફાંટા પડતા હોવાને કારણે અજ્ઞાનને કારણે અને અજ્ઞાન છુપાવવાના મિથ્યાભિમાનને કારણે કોઈને રસ્તો પૂછતા નથી તેથી ભૂલા પડે છે. વગડામાં તેમને બીજલ અને પાંચો નામના બે ભરવાડ મળે છે. એમની સાથેની વાતચીતમાં પોતાનું રતાંધળાપણું છુપાવવા તેઓ દલીલો કર્યા કરે છે. ગામ નજીક આવતાં તેઓ એકલા જ ગામમાં જવાની તૈયારી બતાવે છે. આ માટે તેઓ સસરાની પાડીનું પૂંછું ઝાલી ઘરે પહોંચવાનો કારસો કરે છે. પણ અંધારું થઈ જવાને કારણે દેખાતું ન હોવાથી રસ્તામાં ખાડામાં પડે છે. પછી કોઈ માર્ગ ન બચતાં સવારે ઘરે જવાનું વિચારે છે.

ખાડામાં પડેલા જીવરામને શોધવા આવેલા તેના સસરા રઘનાથ અને સાળા સોમનાથને કારણે જીવરામ ભટ્ટ ઘરે પહોંચે છે. ઘરે પહોંચ્યા પછી સ્નાન કરવા જાય છે, ત્યારે નહીં દેખાતું હોવાથી ભેંસના મૂત્રથી સ્નાન કરે છે. ભોજન કરવા દરમિયાન સાસુ દેવબાઈ, સસરા રઘનાથ અને સાળા સોમનાથ સાથેના વાર્તાલાપોમાં પણ જીવરામ ભટ્ટના રતાંધળાપણાને છાવરવા

ઢાંકવાના મિથ્યા પ્રયાસો અને અભિમાન છતાં થાય છે. રાત્રે સૂઈ ગયા પછી લઘુશંકા માટે ઊઠેલા જીવરામ ભટ્ટ અંધારામાં ખાટલા સુધી પાછા જઈ શકે તે માટે ખાટલા સાથે પાઘડીનો છેડો બાંધે છે. પણ, પાડી પાઘડી ચાવીને તોડી નાખે છે, તેથી જીવરામ અંધારામાં સાસુ પર પડે છે. બીકનાં માર્યા સાસુ ચોર—ચોરની ભૂમો પાડે. બધા ભેગા થઈ જાય છે. અંધારામાં ચોરરૂપે પકડાયેલા જીવરામને માર મારે છે. આ દરમિયાન ત્યાં આવી પહોંચેલી પોલીસ જીવરામ ભટ્ટને પકડીને કોટવાળીએ લઈ જાય છે.

કોટવાળીમાં લઈ ગયેલા પોલીસ ચોરી કબૂલ કરાવવા માટે જીવરામ ભટ્ટને આખી રાત માર મારે છે. એ મારથી જીવરામ ભટ્ટ બેભાન જેવા થઈ જાય છે. સવારે અર્ધમૃતાવસ્થામાં રહેલા જીવરામ ભટ્ટને સસરા રઘનાથ ઓળખીને ઘરે લઈ જાય છે. ઘરે આવીને જીવરામ ભટ્ટની સારવાર માટે વૈદ્યને ઘરે જ બોલાવે છે તો વૈદ્ય તેમના જીવવાની આશા છોડી દેવા કહે છે. આ દરમિયાન જીવરામ ભટ્ટ પોતાની થયેલી આવી અવદશા માટે પોતાના મિથ્યાભિમાનને જવાબદાર ગણાવે છે અને અમે—વાચક ઉદબોધનને બદલે હું—વાચક વાક્યોના પ્રયોગ દ્વારા પોતાના ઊતરી ગયેલા અભિમાન—મિથ્યાભિમાનની સાક્ષી પૂરે છે.

આ દરમિયાન વૈદ્ય જે જ્યોતિષનું કામ પણ કરતો હોય તે ઉત્તર ક્રિયા અંગે જણાવે છે. ઉત્તર ક્રિયા સંદર્ભે જીવરામ ભટ્ટ પોતાની મરણોચ્છા જણાવે છે કે, તે લખાવે તે ૧૨ દોહરા આરસના પથરા પર કોતરાવવા અને પત્રિકા છાપી લોકોમાં વહેંચવા. આ દોહરામાં તેઓ મિથ્યાભિમાન ન કરવા વિશેની સલાહ લખાવે છે ને તેને પ્રચલિત કરવાનું વચન લે છે. ત્યાં આ નાટક પૂર્ણ થાય છે. નાટક હાસ્યરસથી ભરપૂર હોવાથી લેખકે મૃત્યુનો પ્રસંગ રાખ્યો નથી છતાં, જીવરામ ભટ્ટ મૃત્યુ પામશે એવો અવબોધ થઈ જાય છે.

૪.૫ ‘મિથ્યાભિમાન’નો નાટ્યારંભ પહેલાં...

દલપતરામ—લિખિત મિથ્યાભિમાન નાટકનો આરંભ પૂર્વરંગથી થયો છે. પૂર્વરંગ એ એક ગાન છે. જેમાં સૂત્રધારના પ્રવેશ પહેલાં સમૂહગાન દ્વારા દલપતરામે મિથ્યાભિમાની વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિત્વનાં ગુણલક્ષણો કહ્યાં છે. રાગ બિહાગમાં ગવાતા આ સમૂહ ગાનના અંતે નાટ્ય સૂચના છે કે, સમગ્ર નાટક દરમિયાન જ્યાં જ્યાં અવકાશ હોય ત્યાં ત્યાં અને દરેક અંક પૂરો થતાં આ કવિત્વનાં બબ્બે ચરણનું ગાન કરવું. આમ, સાત અંકો દરમિયાન કુલ ૧૪ ચરણનું પુનઃ ગાન થઈ શકે. આ ગાનમાં દલપતરામ કડવી બાનીમાં સલાહ આપવાનું ચૂક્યા નથી. એક ચરણની નોંધ કરીએ —

મિથ્યાભિમાનનું મૂળમાંથી કદી, થાય ખેદાન મેદાન;

દશમુખ, દુરજોધન, આદિકનું, સૃષ્ટિમાં ન રહ્યું સંતાન. (મ.૧૦)

પૂર્વરંગ —ગાન પછી સૂત્રધારનો પ્રવેશ થાય છે અને મંગલાચરણથી નાટકનો આરંભ થાય છે.

○ નાટ્યારંભ : અંક પહેલો

દલપતરામે મિથ્યાભિમાન નાટક માટે સંસ્કૃત નાટ્યપરંપરા સાથે ભવાઈ—પરંપરાનું અનુસંધાન સાધ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રારંભે જેમ નાન્દી કે મંગળાચરણ કે ગણપતિ સ્તુતિ આવે તેમ મિથ્યાભિમાનની શરૂઆત પણ સૂત્રધારના પ્રવેશ થઈ થઈ છે. સૂત્રધાર પ્રવેશ સાથે જ નાન્દી—મંગળાચરણનો પાઠ કરે છે.

દલપતરામના આ નાટ્યનો નાન્દીપાઠ વિશિષ્ટ છે. સંસ્કૃત નાટ્યમાં ગણપતિની આરાધનાનાં પદો જોવા મળે છે, જ્યારે અહીં, ગણપતિની સાથે ત્રિગુણપતિનો ઉલ્લેખ થયો છે. આમ, શરૂઆતથી જ હાસ્યરસનિર્માણ થતી પદાવલિઓ જોવા મળે છે. ત્રિગુણ એટલે સત્વ, રજસ, તમસ ગુણના સ્વામી. પછીનો તરતનો લોક પણ વિશિષ્ટ અર્થ ધારણ કરે છે,

વિચિત્ર દેખાવ વિચિત્ર વાણી, વિચિત્ર પોષાક વિચિત્ર પ્રાણી;

વિચિત્ર આ નાટક વિશ્વ નામ, પેદા કર્યું તે પ્રભુને પ્રણામ.

આ પદમાં વિચિત્ર શબ્દ શ્લેષ દ્વારા બેવડો અર્થ ધારણ કરે છે. મિથ્યાભિમાન હાસ્ય પ્રધાન નાટક છે તેથી તેમાં વિચિત્ર — કઢંગું ઘણું હોવાનું એ એક અર્થ ઉપરાંત, વિ.નો વિશિષ્ટ એવો અર્થ પણ પ્રગટાવે છે, તેવી કાવ્યચમત્કૃતિથી નાટ્યદેવતાને પ્રણામ પાઠવે છે.

નાન્દીપાઠ પછી સૂત્રધાર નાટકના વિષય વિશે ટૂંકી પણ ના વર્ણવતી માહિતી આપે છે. દલપતરામ પાદનોંધમાં નોંધે છે કે, નાટકે નાટ્યસૂચના સંભળાવવી અને શક્ય હોય તો કાગળ પર છપાવીને પ્રેક્ષકોમાં વહેંચવી, જેથી સભાજનોને સમગ્ર નાટક વિશે માહિતી રહે કે, નાટક કેટલે સુધી પહોંચ્યું, આટલું થઈ ગયું અને આટલું થવાનું બાકી છે. એ મુજબ, સૂત્રધાર કહે છે,

આ અષ્ટાંકી મિથ્યાભિમાન નાટકના

પહેલા અંકમાં રતાંધળો જીવરામ ભટ્ટ તથા બે ભરવાડો આવશે.

બીજા અંકમાં જીવરામ ભટ્ટનો સસરો રઘનાથ ભટ્ટ, સાળો સોમનાથ, સાસુ દેવબાઈ અને જીવરામ ભટ્ટની વડુ જમના તથા તેની બહેનપણી ગંગા આવશે.

ત્રીજા અંકમાં જીવરામ ભટ્ટને ખોળવા સારુ તેનો સસરો ને સાળો જશે.

ચોથા અંકમાં જીવરામ ભટ્ટને સાસરિયાંનો મેળાપ થશે.

પાંચમામાં એક ફારસ કરી બતાવવ વાઘજી રાજપૂત ને કુતુબમિયાં કુસ્તી કરશે.

છઠ્ઠામાં રઘનાથ ભટ્ટના ઘરમાં ચોર પકડાશે.

સાતમમાં ફોજદારી કોર્ટ આવશે. ને

આઠમામાં જીવરામ ભટ્ટનું વૈદું કરવા એક વૈદ આવશે.

○ અંક પહેલો :

પહેલા અંકમાં ત્રણ પ્રવેશ છે. પહેલા પ્રવેશમાં રંગલાનો પ્રવેશ છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષકનું જે કાર્ય છે તે ગુજરાતીમાં રંગલો કરે છે. સૂત્રધાર સાથેના સંવાદમાં રંગલો પોતાની ઓળખ આપે છે કે, અરે સૂત્રધાર, નાટક, મારું નામ તો વિદૂષક છે, પણ ગુજરાતમાં મને સઉ રંગલો કહે છે. રંગલો માટે ગુજરાતીમાં દેશી ભાષામાં પ્રચલિત શબ્દ મશ્કરો પણ છે. આ બંનેની વાતચીત દરમિયાન નાટકમાં જીવરામ ભટ્ટ આવવાના છે જે મિથ્યાભિમાની છે તેનો ઉલ્લેખ થયો છે, સાથે સ્થળ—વિશેષનું વર્ણન પણ કરાયું છે. બીજા પ્રવેશમાં જીવરામ ભટ્ટ આવે છે અને રંગલા સાથે એનો સંવાદ થાય છે. રંગલા સાથેનો આ સંવાદ ભવાઈમાં આવતી બેતબાજી જેવો છે. રંગલો પોતાને જીવરામ ભટ્ટનો ભાઈ ગણાવીને સંબંધ સૂચવે કે, આપણે બંને મિજાજભાઈ છીએ. સાથે ચાલતાં રસ્તાના બે ફાંટા દેખાય ત્યાં જીવરામ ભટ્ટના મિથ્યાભિમાનનો પહેલો પરિચય થાય છે. રંગલો પૂછે કે તમે મનસાપુરી જવાનો રસ્તો ભૂલી ગયાથી પૂછો છો કે મારી પરીક્ષા કરવા ? તેના જવાબમાં જીવરામ ભટ્ટ કહે અમે રસ્તો નથી ભૂલ્યા. એવી બડાઈ હાંકવાના કારણે જીવરામ ભટ્ટ ખોટા રસ્તે ચડી જઈને ભૂલા પડે છે. આ નાટકનો પહેલો મહત્ત્વનો પડાવ છે. જીવરામ ભટ્ટ સાસરે જવાનો રસ્તો ભૂલે તેના કારણે એમને સાસરે પહોંચવામાં મોડું થાય અને અંધારું થઈ જાય. અંધારું થાય તો જ તેમના રતાંધળાપણાનો અસરકારક ઉપયોગ નાટ્ય નિમિત્તે કરી શકાય, તેથી દલપતરામે રસ્તો ભૂલવાની નાટ્ય યુક્તિ પ્રયોજી. ત્રીજા પ્રવેશમાં બીજલ રાયકો અને પાંચો રાયકો નામના બે ભરવાડનાં પાત્રનો પ્રવેશ થયો છે. બંને પાત્રની રબારી ભાષા પ્રયોજાઈ છે. બંનેની વાતચીતમાં પાંચો દૂરથી આવતા જીવરામ ભટ્ટને ઓળખી જાય છે અને બંનેની સાથેસાથે પાંચાનો હાથ પકડીને ગામ તરફ જાય છે. તેઓની વાતચીતમાં બીજલ જીવરામ ભટ્ટને રતાંધળા વિશે પૂછે અને જીવરામ ભટ્ટ ગુસ્સે થઈ જાય. ગામ નજીક આવતા જીવરામ ભટ્ટ યુક્તિપૂર્વક સસરાના ઘરની ભેંસ વિશે પૂછી

લે અને પાડીનું પૂંછડું પકડીને એની પાછળ પાછળ ઘરે પહોંચી જવાની યુક્તિ કરે અને રસ્તામાં ખાડામાં પડી જાય. રાત્રે દેખાતું ન હોવાથી સવાર સુધી એ ખાડામાં જ રહેવાની યુક્તિથી ત્યાં પડ્યા રહે.

બીજા અંકમાં ચાર પ્રવેશ છે. પહેલા પ્રવેશમાં જીવરામ ભટ્ટના સસરાનું ઘર છે. જેમાં તેના સસરા રઘનાથ ભટ્ટ અને એના દીકરા સોમનાથ ભટ્ટ વચ્ચેનો સંવાદ છે. આ સંવાદમાં બ્રાહ્મણધર્મ અને વૈદિક ધર્મ વચ્ચેના ભેદને કેન્દ્રમાં રખાયો છે. દલપતરામ સુધારાવાદી હતા, તેથી, સમાજદર્શન દ્વારા સંસાર સુધારાનો સાર પણ તેમના આ સંવાદોમાં પરખી શકાય છે. જીવરામ ભટ્ટનાં સાસુ દેવબાઈના સંવાદમાં ભણતરનું અને નોકરીનું મહત્ત્વ પ્રગટ કર્યું છે...

ત્યારે તમે ભણી ભણીને ક્યાંના કારભાર કર્યા ? સો સો જણાની આગળ કાલાવાલા કરીને દાન-દક્ષિણા માગી લાવો છો, તો પણ કાંઈ ઊંચું તો આવ્યું નહીં. પેલો શાસ્ત્રીનો છોકરોને પુરાણીનો છોકરો અંગ્રેજી ભણીને સરકારની નોકરી કરે છે, તે મહિને મહિને પચાસ રૂપૈયાનો પગાર લાવે છે... બીજા પ્રવેશમાં રઘનાથના ઘરે રંગલો આવે છે અને જીવરામ ભટ્ટ આવી રહ્યાના સમાચાર આપે છે. તેમા સંવાદમાં બેતબાજીનો પ્રયોગ થયો છે...

રઘનાથ : કાંઈ સંદેશો સારો ?

રંગલો : આવે જમાઈ તમારો.

રઘનાથ : કેમ આવે છે ચાલી ?

રંગલો : પાડીનું પૂંછડું ઝાલી.

રઘનાથ : શા કામે આ વાટે ?

રંગલો : વહુ તેડવાને માટે.

પછીના રઘનાથ ભટ્ટ અને દેવબાઈના સંવાદમાં વળી પાછી સનાતન ધર્મ અને બ્રાહ્મણ ધર્મની આપવડાઈ કે વિધિવિધાનની કટાક્ષપૂર્ણ રજૂઆત થઈ છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં પાંચો રાયકો રઘનાથના ઘરે રાતનું ભાજન લેવા જાય છે અને જીવરામ ભટ્ટ આવ્યાના સમાચાર આપે છે. પાંચાના રઘનાથ ભટ્ટ અને દેવબાઈ સાથેના સંવાદોમાં તત્કાલીન સમાજજીવનની ઝાંખી થાય છે. અને જીવરામ ભટ્ટ હજી સુધી ઘરે નહીં પહોંચ્યા હોવાથી પછીના અંક માટેનું કારણ ઊભું થાય છે. ચોથા પ્રવેશમાં જીવરામ ભટ્ટ જેને તેડવા માટે સાસરે આવે છે તે તેમની પત્ની જમના અને તેની બહેનપણી ગંગા વચ્ચેના સંવાદનો છે. આ પ્રવેશમાં કન્યાને પૂછ્યાગાછ્યા વિના મુરતિયો જોયા વિના માત્ર ઘર-સંપત્તિ જોઈને દીકરી પરણાવ્યાથી દીકરી પર શું વીતે છે તેનું જમનાના મુખે વર્ણન કર્યું છે. એ રીતે દલપતરામે લગ્નસંસ્થાની રીતિ પર સામાજિક કટાક્ષ કર્યો છે. જમના કહે છે, બાઈ, બાપે ઊંચું કુળ જોઈને નાતજાતમાં આબરૂ મેળવવાનો પોતાનો સ્વાર્થ તાક્યો છે; મારાં સુખ-દુઃખ ઉપર કશો વિચાર જ કર્યો નથી.

ત્રીજા અંકમાં એક જ પ્રવેશ છે અને સ્થળ ગામનું પાદર. જીવરામ ભટ્ટ રાત્રે પાડીનું પૂંછડું પકડીને આવતાં ખાડામાં પડી ગયા તેને શોધવા માટે તેના સસરા રઘનાથ અને સાળો સોમનાથ પાદરમાં આવે છે અને ખાડામાં પડેલા જીવરામ ભટ્ટને શોધી કાઢીને ઘરે લાવે છે. ત્યારના, સસરા સાળા સાથેના સંવાદોમાં જીવરામ ભટ્ટ ચબરાકી બતાવીને પોતાના રતાંધળાપણાને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને છેવટે એ ચબરાકીથી જ જે લોકો જાણતા નથી કે જીવરામ ભટ્ટ રતાંધળા છે તેઓ પણ જાણતાં થાય છે. જીવરામ ભટ્ટ ઘરે જવા માટે શરત મુકાવે છે કે, ગામના ઠાકોર પાસે ઢંઢેરો પિટાવડાવો કે અમને કોઈ રતાંધળો કહે નહીં. આખા ગામમાં આ ઢંઢેરો પિટાવા સાથે આ અંક પૂરો થાય છે.

ચોથા અંકમાં બે પ્રવેશ છે. આખા નાટકનો આ મધ્યવર્તી પ્રવેશ છે, જેમાં જીવરામ ભટ્ટના રતાંધળાપણાથી નિષ્પન્ન થતા હાસ્યના પ્રસંગો અને જીવરામ ભટ્ટનું અજ્ઞાન, એ અજ્ઞાનને ઢાંકવાના જીવરામ ભટ્ટના મિથ્યા પ્રયાસોની ચબરાકીઓ અને તેનું મિથ્યાત્વિમાન પ્રગટ થયાં

છે. પહેલા પ્રવેશમાં, સ્નાનનો પ્રસંગ, ભોજનનો પ્રસંગ, પાનબીડાનો પ્રસંગ, પત્રવાંચનનો પ્રસંગ મહત્વના છે, તો બીજા પ્રવેશમાં જીવરામની પત્ની જમનાની બહેનપણી ગંગા દ્વારા જીવરામની હાંસી ઉડાવવાનો પ્રસંગ જીવરામ ભટ્ટના રતાંધળાપણાને સાબિત કરે છે.

પહેલા પ્રવેશમાં જીવરામ ભટ્ટ સસરાના ઘરે પહોંચે છે. રાતનો સમય છે અને રાત્રી ભોજન કરવા પહેલાં સ્નાન પણ કરવાનું છે. વાતચીત દરમિયાન જીવરામ ભટ્ટ આખી રાત શેનું અનુષ્ઠાના હોય છે તેની પૃથ્થા થાય. હકીકતમાં રતાંધળા હોવાના કારણે જીવરામ ભટ્ટ એવા બહાના હેઠળ રૂમમાં પુરાઈ જતા હતા તે મર્યાદાને ઢાંકવા અજપા ગાયત્રીનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેમ જણાવી અજપા ગાયત્રીપાઠનું જે વર્ણન કરે છે તેમાં હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થાય છે. સ્નાનના પ્રસંગમાં જીવરામ ભટ્ટ બાજુમાં પડેલા ભેંસના મૂત્રથી સ્નાન કરીને પોતાનો બચાવ કરે, અબોટિયું ન મળે તેથી એમ જ ઊભા રહી જાય. ભોજનના પ્રસંગમાં પણ ન દેખાવાના કારણે દીવાલ બાજુ માં રાખીને બેસે. ભોજન થાળમાં પીરસાયેલી લાપસી પાડી ખાઈ જાય, એ બધા પ્રસંગોમાં જીવરામ ભટ્ટના હાજરજવાબીપણાનાં અને મિથ્યાભિમાનનાં દર્શન થાય છે. બીજા પ્રવેશમાં જમનાની બહેનપણી ગંગા લગ્ન વખતનો પ્રસંગ યાદ કરીને જીવરામ ભટ્ટની હાંસી ઉડાવે ત્યારે જીવરામ ભટ્ટ ઓછી ઉંમર હોવા માટેના તર્ક રજૂ કરે. અંતે દેવબાઈ કહે કે, અભિમાની માણસ પોતાનો મત મૂકે નહીં, ત્યાં આ અંક પૂરો થાય છે.

આ અંક પૂરો થયા પછી પ્રેક્ષકો લાંબા સમયથી બેસી રહ્યા હોવાથી અકળાય નહીં, તેથી, દલપતરામે પાંચમો આખો અંક ફારસનો મૂક્યો છે.

○ અંક પાંચ — ફારસ :

ફારસ એ નાટકની વચ્ચે આવતું નાનકડું હાસ્ય રસથી ભરેલું લટકણિયું નાટક કે ઉપનાટક છે. ફારસને નાટક સાથે સીધો સંબંધ હોતો નથી, તેથી પ્રેક્ષકો ફારસ દરમિયાન નાટ્યગૃહની બહાર નીકળી શકે છે. આ અંકમાં રંગલા ઉપરાંત કુતુબખાં અને વાઘજી એમ ત્રણ પાત્ર છે. જંગલમાં એકલા ઊભેલા મિયાં કુતુબખાંને જોઈ ત્યાંથી પસાર થતા વાઘજી ઠાકોર એની પૂછપરછ કરે છે. કુતુબખાં ૧૮ ભાઈઓ હતા અને રામપુરા ભંકોડા પાસે કાળીની ધાડમાં લડાઈ થતાં બધા ભાઈઓ છૂટા પડી જતાં એ એકલો પડ્યો છે. દલપતરામે પહેલા અંકમાં જેમ રબારીની ભાષાનો સુંદર વિનિયોગ કર્યો છે, તેમ અહીં મુસલમાની, ઉર્દૂ ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ ભાષા પ્રયોગ તત્કાલીન સમાજ જીવનનું દર્શન કરાવે છે. ગાયકવાડી રાજમાં નોકરીની આશાએ કુતુબખાં વાઘજી ઠાકોર સાથે લડાઈ કરે છે. એક પઠાણ અને બીજો દરબાર. બંને ખમીરવંતી જાતિ. તુંકારો સહન ન થતાં વાઘજી ઠાકોર કુતુબખાંને લડાઈમાં હરાવે છે. આ લડાઈના અંતે એક કહેવત આવે છે, પડ્યા મિયાં તો પણ ટાંગ ઊંચી . આ અંકમાં ભાષાથી અને કુતુબખાંના નવા નામકરણ પાંચ—સાત સાપોલિયાં, દસ—બારે હાથી, ઓર દસબીસ વાઘખાંથી હાસ્યની જમાવટ કરી છે.

છઠ્ઠો અંક એક જ પ્રવેશનો પણ સખ્યાદિ પૃથ્થા અને ચૌર્ય પ્રસંગ એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. પહેલો પ્રસંગ જીવરામ ભટ્ટના મિથ્યાભિમાનનો છે, જેમાં કાગળ વાંચવાનો પ્રસંગ, આંગળીઓ ગણી બતાવવાનો પ્રસંગ, હળદરના ગાંગડાની ઓળખનો પ્રસંગ દ્વારા દલપતરામે જીવરામ ભટ્ટના રતાંધળાપણાની પરીક્ષાના હાસ્યસભર, તર્કનુસારી અને મિથ્યાભિમાન પ્રગટ કરતા પ્રસંગો નિરૂપ્યા છે.

પ્રવેશની શરૂઆતમાં જ સાળો સોમનાથ જીવરામ ભટ્ટને કાગળ વાંચવા આપે છે. ત્યારે રઘનાથ ભટ્ટ કહે છે કે, મોટા અક્ષરવાળો કાગળ આપો. તેના જવાબમાં સોમનાથથી બોલી જવાય છે કે, આંધળો પણ વાંચી શકે એવા મોટા—દીવા જેવા અક્ષર છે. તેથી, જીવરામ ભટ્ટને બહાનું મળી જાય છે અને તે જણાવે છે કે, અમે કંઈ આંધળા નથી, તેથી દેખતા વાંચી શકે તેવો કાગળ આપો તો અમે વાંચીએ. આંગળી ગણવાના પ્રસંગમાં ગંગા ત્રણ આંગળી ઊભી રાખીને બે આંગળી વાળીને પ્રશ્ન પૂછે કે કેટલી આંગળી છે ? તેના જવાબમાં જીવરામ ભટ્ટ પાંચ આંગળી કહે અને તર્ક રજૂ કરે કે તમે એમ પૂછ્યું હતું કે કેટલી આંગળી છે ? તમે

કેટલી આંગળી ઊભી અને કેટલી વાળેલી એમ ક્યાં પૂછ્યું હતું ? જમનાની બહેનપણી હાથમાં લોટો રાખીને જીવરામ ભટ્ટને પૂછે, કહો મારા હાથમાં શું છે ? જીવરામ ભટ્ટ ધૂળ કહે અને પછી પોતાનો જવાબ સાચો છે તે સાબિત કરવા જણાવે છે કે, તમારી આંખમાં વિકાર છે તેથી તમને લોટો દેખાય છે, બાકી સઘળા પદાર્થો ધૂળમાંથી પેદા થયા અને ધૂળમાં મળી જવાના. આમ, જીવરામ ભટ્ટ વાચાળતાથી અને કુતર્કથી પોતાના રતાંધળાપણાને ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે છે પણ સફળ નથી થતા.

ચૌર્ય પ્રસંગમાં આ નાટકનો સંઘર્ષ છે. જીવરામ ભટ્ટને રાત્રે સૂવા ખાટલો પાથરી આપે. નીચે પાણી પીવા લોટો મૂકી આપે. પણ લઘુશંકા જવા માટે જીવરામ ભટ્ટે ઊઠવું પડે છે. અંધારામાં ખાટલે પાછા કઈ રીતે અવાશે ? એની યુક્તિ રૂપે જીવરામ ભટ્ટ પાઘડીનો એક છેડો ખાટલે બાંધે છે. ને પાઘડી પકડીને જાય છે. દરમિયાન પાડી પાઘડીને વચ્ચેથી ચાવીને કાપી નાખે છે, તેથી પાછા વળવાની સમસ્યા ઊભી થાય છે. અંધારામાં ન દેખતા જીવરામ ભટ્ટ પોતાના ખાટલે જવાને બદલે સાસુના ખાટલા પાસે પહોંચી જાય અને અંધારામાં સાસુ પર પડે. અચાનક બનેલા આ બનાવથી સાસુ દેવબાઈ ગભરાઈ જઈ ચોર ચોરની બૂમો પાડે છે અને અંધારામાં જ સસરો રઘનાથ, સાળો સોમનાથ જીવરામ ભટ્ટને પકડીને બરાબર ફટકારે છે. પોલીસ બોલાવીને અંધારામાં જ પકડાવી દે છે. પોલીસ જીવરામ ભટ્ટને પકડીને થાણે લઈ જાય છે.

એક જ પ્રવેશના સાતમા અંકમાં ફોજદારી કચેરીનું દૃશ્ય છે. તત્કાલીન સમયની અંગ્રેજી ગાયકવાડી ઢબની પોલીસચોકી અને શિરસ્તો એ બંનેનાં આ અંકમાં દર્શન થાય છે. ફોજદાર જમાદારના રુઆબ અને ચોર—ગુનેગાર સાથેના એમના વહેવાર અને ભ્રષ્ટ નીતિનું નાટ્યકારદૃષ્ટિએ જીવંત આલેખન થયું છે. ચોર રૂપે જીવરામ ભટ્ટ પકડાયા પછીની બીજા દિવસની સવારે રઘનાથ અને સોમનાથ બંને કચેરીએ જુબાની લખાવવા જાય છે ત્યારે ફોજદાર — જમાદાર સાથેના સંવાદો હાસ્યથી ભરપૂર છે...

શિરસ્તેદાર : જાતે ખેડાવાળ, ગોમતીવાળ, રોઢવાળ કે પલેવાળ છો ?

રઘનાથ : અમે લાડુવાળ બ્રાહ્મણ છીએ. (હાથે લાડવો વાળી દેખાડે છે.)

શિરસ્તેદાર : તમારી ઉંમર કેટલાં વરસની છે ?

રઘનાથ : આશરે પચાસ વર્ષ થયાં હશે, પછી દશ—વીશ આમ કે દશ—વીશ આમ.

શિરસ્તેદાર : તમારો ધર્મ ?

રઘનાથ : મિષ્ટાન્નપંથી.

શિરસ્તેદાર : શો ધંધો કરો છો ?

રઘનાથ : પત્રાળી ભરવાનો.

થાળામાં જુબાની લખાવ્યા પછી ઓળખ પરેડ થાય. જીવરામ ભટ્ટને આખી રાત ઊંઘો બાંધીને માર માર્યો હોય છે, મોં પર લાતો મારી હોય છે તેથી તે અર્ધબેભાન અવસ્થામાં હોય છે. બોલવાના હોશ પણ નથી હોતા. તેને તેવી હાલતમાં જોઈ રઘનાથ—સોમનાથ જીવરામ ભટ્ટ પોતાના જમાઈ છે એમ કહે છે, તેથી ફોજદાર તેને ખાટલા સહિત ઘરે લઈ જવાની તજવીજ કરે છે.

અંક ૮માં બે પ્રવેશ છે. બંનેમાં રઘનાથ ભટ્ટના ઘરનું દૃશ્ય છે. પહેલા પ્રવેશમાં જીવરામ ભટ્ટની ઘરગથ્થુ સારવાર માટેના નુસખાની ચર્ચાઓ અને જીવરામ ભટ્ટનો પોતે મિથ્યાભિમાની હોવાનો એકરાર છે. આ અંકમાં જીવરામ ભટ્ટ કબૂલે છે કે, “હું તેઓનો વાંક કાઢતો નથી. કેવળ મારા મિથ્યાભિમાનનો જ વાંક કાઢું છું.” વળી ઉમેરે છે કે, “જે કોઈ મિથ્યાભિમાન ધરશે, તેને પરમેશ્વર છતે દેહે અથવા નરકમાં, આવી પીડા ભોગવાવશે.”

આઠમાં અંકના બીજા પ્રવેશમાં વૈદ્યને તેડી લાવ્યાનો અને જીવરામ ભટ્ટની સારવારનો પ્રસંગ આલેખાયો છે. વૈદ્ય વૈદું જાણતો હોવા ઉપરાંત જ્યોતિષ પણ જાણતો હોય અને અંધશ્રદ્ધામાં પણ માનતો હોય તે દેવબાઈ પાસે માનતા મનાવે છે.

“દેવબાઈ : જો જીવરામ ભટ્ટ સાજા થશે, તો હું અણવાણે પગે ચાલીને અંબાજીની જાત્રા કરીશ, અને આજથી ત્યાં સુધી કાંચળી નહિ પહેરું.”

વૈયના ટીપણા અનુસાર જીવરામ ભટ્ટ માત્ર ત્રણ દિવસ જીવે તેમ છે. તે કહે છે,

“આજ એકાદશીનો પવિત્ર દહાડો છે. આજ વૈકુંઠના દરવાજા ઉઘાડા રહે છે માટે આજ જે મરે તે પાંશરો વૈકુંઠમાં જાય.”

જીવરામ ભટ્ટ અવસાન પામે તો એની પાછળ ક્રિયાકાંડ અને દાનપુણ્ય કરવાની ચર્ચાઓ થાય છે. ત્યારે જીવરામ ભટ્ટ કહે છે...

“ચોખળું જમવાને બદલે હું કહું તે કરો, તો મારો જીવ ગતે જાય.”

“જે ઠેકાણે મારા શરીરનો અગ્નિદાહ કહો, તે ઠેકાણે મારો મરણસ્તંભ ચણાવવો. તેમાં એક આરસના પથરામાં હું કહું તે બાર દોહરા કોતરાવવા તથા કાગળોમાં છપાવીને ગામેગામ પહોંચાડવા કે જેથી સંઠના જાણવામાં આવે કે જીવરામ ભટ્ટનો જીવ મિથ્યાભિમાનથી ગયો છે.”

જીવરામ ભટ્ટ એ બાર દોહરા લખાવે, રઘનાથ ભટ્ટ લખે અને પછી વાંચી સંભળાવે ત્યા નાટક પૂરું થાય. એ દોહરામાંનો એક નોંધીએ...

“અરે વૃથા અભિમાનથી, સરે ન એકે અર્થ;

થાય મનુષ્યમાં મશ્કરી, ઊપજે અધિક અનર્થ.”

આઠમો અંક પૂરો થયા પછી સૂત્રધાર નાટકની સમાપ્તિ વિશેની ઘોષણા કરે છે. આ ઘોષણામાં દલપતરામે સૂત્રધાર પાસે કહેવડાવ્યું છે કે, આ નાટકનું પુસ્તક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મારફતે, ઈનામ આપીને રચાયેલું છે, અને છેલ્લે, દોહરામાં નાટક લખ્યાની સંવત અને તિથિ તથા સમય દર્શાવ્યાં છે.

૪.૬ વસ્તુલક્ષી કસોટી

- મિથ્યાભિમાન નાટકની વસ્તુનો ટૂંકો પરિચય લખો.
- મિથ્યાભિમાન નાટકનાં પાત્રોનો પરિચય કરાવો.
- નાટકમાં આવતા હાસ્યના પ્રસંગોમાંથી તમને ગમતા કોઈ પણ બે પ્રસંગો વિશે નોંધ લખો.
- મિથ્યાભિમાન નાટકમાં રહેલા કાવ્યાત્મક અંશો વિશે નોંધ તૈયાર કરો.
- મિથ્યાભિમાન પ્રહસનના કરુણ અંત વિશે અથવા એમાં રહેલા બોધ વિશે ટૂંકી નોંધ લખો.
- મિથ્યાભિમાન નાટક પર ભવાઈની અસર તપાસો.

૪.૭ ભાષાકીય સામગ્રીનો અભ્યાસ

મિથ્યાભિમાન નાટક લખાયું એ વરસો ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યનાં પ્રારંભિક વર્ષો હતાં. ભાષાનું કાઠું ઘડાતું હતું. બોલચાલની ભાષા અને સાહિત્યની ભાષા વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ પાડવો બહુ મુશ્કેલ હતો. એ સમયે લોકરંજન માટે ભજવાતા ભવાઈના વેશોમાં ગદ્ય-પદ્ય મિશ્રભાષા પ્રયોજાતી. દલપતરામ નીતિમાં માનતા હતા તે એમના જીવન અને સાહિત્યના એકમમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ કારણસર જ તેમણે સ્ત્રી ચાતુરીની અસરથી લખેલી બે પદ્યવાતાઓનો બાળીને નાશ કર્યો હતો. આમ, દલપતરામ લીલ-અલીલના ભેદને પારખતા હતા. તેમણે મિથ્યાભિમાનની પ્રસ્તાવનામાં જ નોંધ્યું છે, આપણા દેશના ભવાયા લોકો નાટક કરે છે તેમાં બીભત્સ શબ્દો બોલે છે. તેથી સારા માણસોને જોવાલાયક નથી, માટે સુધરેલાં નાટકનાં પુસ્તકોની

ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જરૂર છે. આમ, સાહિત્યની, નાટકની ભાષા કેવી હોવી જોઈએ તે દર્શાવવાનો હેતુ મિથ્યાભિમાનની ભાષામાં હતો.

દલપતરામે મિથ્યાભિમાનની ભાષામાં સંસ્કૃત તત્સમ ભાષા સાથે વ્યવહાર ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમણે, લોકરંજનાર્થે પ્રયોજાતી બેતબાજનો અને તત્કાલીન સમાજજીવન પર પ્રભાવક એવી મુસલમાની ઉર્દૂ ભાષાને પણ ખપમાં લીધી છે. જોકે, નોંધવું જોઈએ કે, પાંચમા અંક ફારસમાં આવતી કુતુબખાની ભાષા અને સાતમા અંકમાં આવતી ફોજદાર—જમાદારની ભાષામાં ઘણું સામ્ય છે. પહેલાં અંકમાં તેમણે રબારીની ભાષાને પ્રયોજી છે. આમ, દલપતરામને જુદી જુદી બોલીઓનું સારું એવું જ્ઞાન હતું. વળી, સનાતન અને બ્રાહ્મણ નિમિત્તે વિધિવિધાન અને શાસ્ત્રવિધાનો વિશેનાં લખાણોમાં બ્રાહ્મણ શબ્દોના પ્રયોગો પણ ધ્યાનપાત્ર છે. કેટલાક શબ્દોની નોંધ કરીએ, જેમ કે. સઉ, ભેંહો, ભરામણ, ઓળયો, આસરવાદ, છેએ, રૂપૈયા, કહાડી, કહાડવું, ટાંટિયો, જાનરડી, એસાઈ, લેઈને આપે છે, પરભાર્યા, લગાર, સાતમેં રૂપૈયા વાવરીશું, સજ્યાનું દાન, વાસતે, ઈસ્કોલ, દલપતરામે વ્યવહાર ભાષામાં પ્રચલિત ગાળ પ્રકારના શબ્દો પણ યોજ્યા છે. જેમ કે, રાંડના, મહારાંડના, ફૂલો, સુવાવડીના ગાભા જેવું કાંઈક.

દલપતરામના આ નાટકમાં આજના સમયે પ્રચલિત કેટલીક કહેવતો છે. જેમ કે, કાગડો દઈથરું લઈ જીઓ (અંક ૧ પ્ર.૩), મારે મુગલ ને ફુલાય પીંજરા (અંક ૧ પ્ર.૩), પડે લૂલો ને ભાગે ફૂલો (અંક ૧ પ્ર.૩), પડ્યા મિયાં તો ટાંગ ઊંચી (અંક ૫ પ્ર.૧), બાર હાથનું ચીભડું ને તેર હાથનું બી (અંક ૮ પ્ર.૨). આ કહેવતો પણ સંશોધનનો વિષય બનવી જોઈએ. પ્રારંભિક ગદ્યમાં આ કહેવતો છે એ દલપતરામની ગદ્યછટા કહેવત બની છે કે કહેવતો હતી તેનો દલપતરામે ઉપયોગ કર્યો છે, તે પણ વિદ્યાર્થી તરીકે સંશોધનનો વિષય બનવો જોઈએ.

૪.૮ વિશેષ અધ્યયન

- દલપતરામનું મિથ્યાભિમાન નાટક મેળવીને તેનું વાચન કરો.
- દલપતરામના લક્ષ્મી નાટકનું અધ્યયન કરો.
- સુધારક યુગનાં અન્ય નાટકોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તે નાટકો વાંચો.
- પ્રહસન પ્રકારનાં નાટકો મેળવીને વાંચન કરો.

‘મિથ્યાભિમાન’નાં પાત્રો

રૂપરેખા

- ૫.૧ ઉદ્દેશો
- ૫.૨ પ્રસ્તાવના
- ૫.૩ ભૂમિકા
- ૫.૪ ‘મિથ્યાભિમાન’નું મુખ્ય પાત્ર
- ૫.૫ ‘મિથ્યાભિમાન’નાં ગૌણ પાત્ર
 - ૫.૫.૧ ‘મિથ્યાભિમાન’માં સૂત્રધાર અને રંગલો
- ૫.૬ વિશેષ અધ્યયન

૫.૧ ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે...

- ‘મિથ્યાભિમાન’ પ્રહસન નાટકના મુખ્ય પાત્રનો વ્યક્તિત્વલક્ષી પરિચય મેળવશો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ પ્રહસન નાટકનાં ગૌણ પાત્રનો વ્યક્તિત્વલક્ષી પરિચય મેળવીને મુખ્ય પાત્રના વ્યક્તિત્વને કઈ રીતે ઉપકારક બને છે તે જાણશો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં રંગલો અને સૂત્રધારના આધારે સંસ્કૃત નાટ્યપરંપરામાં આ બે પાત્રોનાં કાર્યો વિશે વિગતે પરિચય મેળવી શકશો.
- સુધારક યુગમાં સ્ત્રી-પાત્રો વિશે પરિચય મેળવી શકશો.

૫.૨ પ્રસ્તાવના

આપણે જાણીએ છીએ કે, ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યકાળની સાહિત્ય પરંપરા પદ્યની છે. એ ગાળામાં ગદ્ય સાહિત્યનો આરંભ-વિકાસ નહોતો થયો; સાથોસાથ આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બાણ, ભાસ, કાલિદાસ આદિનાં નાટકો પદ્યમાં રચાયાં પણ એના સીધા પ્રભાવ હેઠળ મધ્યકાળની પદ્ય પરંપરામાં નાટ્યસ્વરૂપનું ખેડાણ પણ નથી થયું. વળી, એ પદ્ય ભાષા અપભ્રંશ હતી. વિદેશી વેપારીઓનાં ભારતમાંનાં સંસ્થાનોના પરિણામે મનોરંજનના માધ્યમ તરીકે નાટકની અસર સમાજ પર વર્તાઈ છે અને અર્વાચીન કાળમાં આપણે જેને સુધારક યુગ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે સમયમાં ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની સાથે જ બોલચાલના ગદ્યનું સાહિત્યરૂપ ધારણ કરીને નાટકો લખાવા માંડે છે. ટૂંકમાં, ગુજરાતી નાટકોને પ્રારંભ પશ્ચિમી નાટ્ય પરંપરાની અસર હેઠળ અને મનોરંજનના માધ્યમના હેતુથી થયો હતો. મનોરંજનનું માધ્યમ હોવા માત્રના એક કારણથી જ ગુજરાતીમાં લખાયેલાં શરૂઆતનાં નાટકો પ્રહસન પ્રકારનાં હાસ્યરસ જન્માવનારાં કે ફારસ હતાં. સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે, તત્કાલીન સમય સમાજ સુધારાનો હતો, તેથી સુધારક યુગનાં નાટકોમાં હાસ્ય-કટાક્ષ કે હાસ્ય-બોધ દ્વારા સમાજ સુધારાનો ગંભીર હેતુ કેન્દ્રમાં હતો. તેથી, નાટકોના વસ્તુ અને એનાં પાત્રો, બંને દ્વારા હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરવાનો લેખકોનો મૂળભૂત હેતુ હતો.

આ એકમમાં, હાસ્યરસ નિપજવતા ‘મિથ્યાભિમાન’ પ્રહસન નાટકમાંનાં પાત્રોનો પરિચય મેળવવાનો ઉદ્દેશ છે. આ નાટકનાં પાત્રો વાચિક—આંગિક અભિનય દ્વારા પોતાનું અને પોતાના સમયના સમાજનું કેવું પ્રતિબિંબ ઊભું કરે છે, તે આપણે જોઈશું.

પ.૩ ભૂમિકા

ઈનામની ખેવનાથી મિથ્યાભિમાન જેવા નિશ્ચિત વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલું ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક બે ગુણ લક્ષણોને તારવવાના ઉદ્દેશ સાથે લખાયેલું છે. પહેલો તે વ્યક્તિના મિથ્યાભિમાનીપણાને બતાવવું અને બીજો, હાસ્ય જન્માવવું. લેખક દલપતરામે આ બે ગુણને પ્રગટાવવાના હોવાથી નાટકના મુખ્ય પાત્ર જીવરામ ભટ્ટનું ઠંઠાચિત્ર રજૂ કર્યું છે. જીવરામ ભટ્ટના મિથ્યાભિમાનીપણાની ઉપસાવવા લેખકે જુદા જુદા પ્રસંગો આલેખે છે. આમ, ‘મિથ્યાભિમાન’ એ પાત્ર પ્રધાન નાટક બને છે, તેમ છતાં, પાત્ર દ્વારા મિથ્યાભિમાનનો એક જ ગુણ પ્રગટાવવાનો હોવાથી ચરિત્ર તરીકે અન્ય—વિશિષ્ટ ગુણ આલેખવાનો આ નાટકમાં અવકાશ નથી મળ્યો.

આઠ અંકના આ નાટકમાં સાત અંક સુધી લેખકે જુદા જુદા પ્રસંગો દ્વારા જીવરામ ભટ્ટનાં પોતે નક્કી કરેલાં જુદાણાં ચલાવનાર, અણસમજ ધરાવનાર, તર્કને આધારે પોતાની વાત ખરી કરનાર અને બટક બોલાવણાથી સામા પાત્રને નીચું જોવડાવનાર તરીકેની છાપ પ્રગટાવી શકાઈ છે. માત્ર આઠમા અંકમાં, જીવરામ ભટ્ટ ‘અમે’ વાચક સંબોધનમાંથી ‘હું’ વાચક સંબોધન કરવા માંડે ત્યાં જ પાત્રનું આંતર વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો છે.

સમગ્ર નાટકમાં, ૧. સૂત્રધાર, ૨. રંગલો (વિદૂષક), ૩. જીવરામ ભટ્ટ (રતાંધળો નાયક), ૪. બીજલ (ભરવાડ) ૫. પાંચો (ભરવાડ) (તેમની સાથે પાડી.), ૬. રઘુનાથ ભટ્ટ (જીવરામ ભટ્ટના સસરા), ૭. દેવબાઈ (જીવરામ ભટ્ટનાં સાસુ), ૮. સોમનાથ ભટ્ટ (જીવરામ ભટ્ટનો સાળો), ૯. જમના (જીવરામ ભટ્ટની પત્ની), ૧૦. ગંગા (જમનાની બહેનપણી), ૧૧. વાઘજી (ફારસમાં આવતું રાજપૂતનું પાત્ર), ૧૨. કુતુબમિયાં (ફારસમાં આવતું મુસલમાનનું પાત્ર), ઉપરાંત ફોજદાર, શિરસ્તેદાર, સિપાઈઓ અને વૈદ. આમ, પંદર જેટલાં પાત્રો છે.

લેખક દલપતરામે નાટકની પ્રસ્તાવના પછી ‘રંગભૂમિની વ્યવસ્થા’ લખી છે, તેમાં તેઓ જણાવે છે કે, “આ નાટકનો ખેલ કરતાં આટલો સામાન જોઈએ. ચાર વૃદ્ધ અને પાંચ જુવાન, એ રીતે સૂત્રધાર સુધ્યાં નવ ખેલાડી, અને નરઘાં સારંગી સાથે ગાનારા ત્રણ મળી કુલ બાર જણા હોય ત્યારે આ નાટક કરી શકે.” વળી, લેખક જણાવે છે કે, જે ગામમાં નાટક કરવાનું હોય ત્યાંના રાજા, નગરસેવક, ફોજદાર, શાસ્ત્રી—વૈદ્યરાજનું નામ જાણી રાખવું અને એમના નામનો નાટકમાં ખપ પડે ત્યાં ઉપયોગ કરવો. આમ, તત્કાલીન સમાજના લોકોને નાટક સાથે જોડવા માટે દલપતરામે આ યુક્તિ દેખાડી છે.

દલપતરામને હાસ્યરસ પ્રધાન નાટકનાં પાત્રો વિશે જાણકારી છે. પ્રસ્તાવનામાં એ વિશે તેઓ નોંધ પણ કરે છે કે, “હાસ્યરસના નાટકમાં પાત્રો એવાં જોઈએ કે પોતપોતાના ગુણને મળતો પોશાક, તેની વાણી અને વાક્ય બોલતાં અંગના ચાળા પણ તેવા જ કરી જાણે કે જેથી જોનારાઓને હાસ્યરસ ઊપજે, અને પોતે તો દાંત દેખાડે નહિ. જ્યાં પાત્રોને હસવાનું લખ્યું હોય ત્યાં જ હસે.” આમ, લેખક દલપતરામે ઠંઠાચિત્ર જેવા જીવરામ ભટ્ટના પાત્રપ્રધાન નાટક દ્વારા હાસ્યરસ પ્રધાન પ્રહસન લખ્યું છે. આ પ્રહસનનું મુખ્ય પાત્ર કેવાં ગુણલક્ષણને અનુસરે છે અને નાટકનાં અન્ય પાત્રો મુખ્ય પાત્રને અને તેના પ્રમુખ ગુણને ઉપસાવવા કેવાં ઉપકારક રહ્યાં છે. તે હવે આપણે જોઈશું.

પ.૪ ‘મિથ્યાભિમાન’નું મુખ્ય પાત્ર

જીવરામ ભટ્ટ ‘મિથ્યાભિમાન’ પ્રહસનનું મુખ્ય પાત્ર છે. દલપતરામે આ નાટક માણસમાં રહેલા મિથ્યાભિમાનના ગુણને પ્રગટાવવા લખ્યું છે. આ ગુણ પાત્ર દ્વારા જ પ્રગટી શકે, તેથી ‘મિથ્યાભિમાન’ એ એક રીતે વસ્તુ પ્રધાન કે હાસ્યરસ પ્રધાન નાટક છે તો બીજી રીતે પાત્રપ્રધાન

નાટક છે. નાટકની પ્રસ્તાવનામાં દલપતરામે કહ્યા મુજબ, “આ અષ્ટાંકી નાટકમાં મુખ્ય તો મિથ્યાદૃષ્ટિ અભિમાનનો ચિતાર આપેલો છે, પણ તેમાં મિથ્યાધનાભિમાન, લેખક ગુણાભિમાન, ધર્માભિમાન, વિદ્યાભિમાન, યૌવનાભિમાન, કુલાભિમાન, રૂપાભિમાન અને મિથ્યાજ્ઞાનાભિમાન આદિકના દાખલા પણ આપેલા છે.” આ બધાં જ ગુણલક્ષણો જીવરામ ભટ્ટમાં પ્રગટાવવા લેખકે જીવરામ ભટ્ટને રતાંધળો બતાવ્યો છે, જેને રાત્રે ઓછું દેખાય છે અથવા મુદ્દલે દેખાતું નથી.

૪૮ વર્ષની મોટી વયે ૧૯-૨૦ વર્ષની જુવાન જમનાને પરણેલા જીવરામ ભટ્ટ લગ્નનાં સાત વર્ષ પછી પંચાવનની ઉંમરે વહુનું આણું તેડવા જાય છે... અને એ નિમિત્તે લેખકે યોજેલા અનેક પ્રસંગોમાં જીવરામ ભટ્ટના પાત્ર દ્વારા માણસની નબળાઈઓ અને એ નબળાઈઓ ઢાંકવા માટેનાં બહાનાં, ચતુરાઈ, જૂઠી દલીલબાજી આલેખ્યાં છે. આ બહાના પરિણામે જીવરામ ભટ્ટના વ્યક્તિત્વનાં કુળ-બુદ્ધિ-બહાદુરી-હોશિયારીનું મિથ્યાભિમાન, દંભ-પાખંડ, રિસામણાં-મનામણાં અને આડંબરી વૃત્તિનાં પાસાં પ્રગટ થયાં છે.

હાસ્યપ્રધાન નાટકમાં જીવરામ ભટ્ટ જેવા ઉપહસનીય પાત્રનું સુરેખ ચિત્રણ જીવંત બન્યું છે. નાટકમાંના પાડીનું પૂંછડું પકડવાનો, ખાડામાં પડવાનો, ભેંસના મૂત્રથી નહાવાનો, ખાવા બેસતાં દીવાલ તરફ મોં રાખવાનો, કાગળ વાંચવાનો, આંગળીઓ ગણવાનો, ચૌર્ય વગેરે અનેક પ્રસંગોમાં જીવરામ ભટ્ટ પોતાની રતાંધળા હોવાની મર્યાદાને જાણતો હોવાથી જ મિથ્યાભિમાનમાં પોતે હીણા ન દેખાવા ખાતર અનેક પ્રકારનાં આચરણ કરે છે. એમાં, જીવરામનો હેતુ અન્યને દુઃખ દેવાનો બિલકુલ નથી દેખાતો, બલકે પોતાની મર્યાદાઓને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન જ રહેલો છે તેમ સમજાય છે.

આમ છતાં, પોલીસનો માર ખાઈને મરણાસન્ન બનેલા જીવરામ ભટ્ટ પોતાની અંતિમ ઈચ્છા પ્રગટ કરે તેમાં સુધારાવાદી પણ જણાય છે. તે પોતાની જુવાન પત્ની જમનાને બીજે સારે ઠેકાણે પરણાવવાનું કહે છે, પત્નીના ગુજરાનની વ્યવસ્થા કરે છે તે પ્રસંગોમાં તેના પરગજુપણાનું અને સંસ્કારવાદી, પરિવારપ્રિય વ્યક્તિત્વનું લક્ષણ પ્રગટે છે. સમગ્ર નાટકમાં ‘અમે’થી સંબોધન કરતા જીવરામ ભટ્ટ નાટ્યાંતે ‘હું’નું સંબોધન કરે ત્યારે પોતે સ્વીકારે છે કે, પોતે રતાંધળો હોવાને કારણે જ પોતાની આવી દશા થઈ છે. આવું મિથ્યાભિમાન બીજા લોકો ન કરે તેવા શુભાશયથી તે દોહરા લખાવે છે અને ગામેગામ વહેંચવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે, જેમાં એનું પરગજુપણું જ પ્રગટે છે.

આમ, જીવરામ ભટ્ટનું પાત્ર અભિમાની, તુમાખીભર્યું, હીનબુદ્ધિ છતાં તર્ક કરનારું અને સામા માણસને વાત વાતમાં ઉતારી પાડનારું ઠઠ્ઠાચિત્ર જેવું મશ્કરું પાત્ર છે, તો સામે પક્ષે, પરિવારપ્રિય, પત્નીપ્રેમી, ઉદાર દિલ અને પરગજુ સ્વભાવ ધરાવતું પાત્ર પણ છે.

પ.૫ ‘મિથ્યાભિમાન’નાં ગોણ પાત્ર

○ રઘનાથ ભટ્ટ :

રઘનાથ ભટ્ટ જીવરામનો સસરો છે. તેઓ જુનવાણી વિચારસરણીના અને કર્મકાંડી છે. વેદને મહત્ત્વ આપનારા છે તેથી અન્ય બ્રાહ્મણ સમુદાય પ્રત્યે સમુદાર નથી. રઘનાથ ભટ્ટને પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધારે પ્રિય છે. આ પ્રતિષ્ઠાના લોભે જ તે પોતાની દીકરીને સારું પૈસાપાત્ર ઘર જોઈને પરણાવે છે. તે ઘર જુએ છે, વર નહીં, તેથી જાણતો હોવા છતાં મિથ્યાભિમાની, રતાંધળા અને પાકટ વચના જીવરામ સાથે પોતાની કન્યાને પરણાવે છે. જીવરામ જમાઈ રતાંધળો છે એમ વારંવાર કહી તેઓ કટાક્ષમય વાણીમાં અપમાન કરે છે. જીવરામ ખાડામાં પડ્યા પ્રસંગે રઘનાથ બે-ત્રણવાર એને રતાંધળો કહે છે. રઘનાથ અંધશ્રદ્ધાળુ પણ છે. તેઓ માને છે કે, રામનાથ મહાદેવના ચિદાનંદસ્વામી કેલાસવાસી થયા તેને લેવા પાર્ષદો આવશે. આ ઉપરાંત શિરસ્તેદારની પૂછપરછમાં પોતાને મિષ્ટાન્નપંથી, પત્રાળી ભરવાનો ધંધાર્થી તરીકેની ઓળખ આપી હાંસીને પાત્ર બને છે, તેમાં તેના વ્યક્તિત્વનો પરિચય મળી રહે છે.

○ દેવબાઈ :

જીવરામનાં સાસુ દેવબાઈ વધારે ભણેલાં નથી પણ વ્યવહારુ જ્ઞાન ધરાવે છે. તેઓ ચતુર ચબરાક અને મર્માળુ બોલનાર પાત્ર તરીકે વિશેષ ધ્યાન દોરે છે. દલપતરામે દેવબાઈના પાત્ર દ્વારા સંસાર સુધારાનો હેતુ સર કરવા ધાર્યું હોય તેમ તેમને સુધારાના પ્રહરી બનાવી પરંપરાઓના વિરોધી આલેખ્યાં છે. તેઓ પોતાના પુત્ર સોમનાથને વેદિયો બનાવવા નથી ઈચ્છતાં. તેઓ દીકરાને પાઠશાળામાં ભણાવવા ઈચ્છે છે. તેઓ સ્પષ્ટવક્તા છે તેથી દલીલ કરીને કહી દે છે કે, “મારે તો છોકરાને તમારું ભણતર ભણાવવું નથી, ઈસ્કોલમાં મૂકવો છે.” કારણ, ભણી-ગણીને સરકારી નોકરી કરી શકાય. આધુનિક વિચારસરણી ધરાવતાં દેવબાઈ જમાઈ પ્રત્યે દુર્ભાવ ધરાવે છે. ચોર ઘરમાંથી બીજું કંઈ નહીંને જમાઈને ચોરી ગયાનો ઉલ્લેખ કરીને વારંવાર બોલે છે કે, ‘બે હજાર રૂપિયા કરતાંય મોંઘા જમાઈ’ છે.

○ સોમનાથ ભટ્ટ :

જીવરામ ભટ્ટનો સાળો સોમનાથ સત્તરેક વર્ષની નાની ઉંમરનો પરણેલો બ્રાહ્મણ જુવાન છે. સ્વભાવે સમજુ, સહૃદય અને કહ્યાગરો પુત્ર છે. જીવરામ ભટ્ટ રાત્રે ઘરે પહોંચ્યા નથી જાણીને તે લાગણીથી તેમને શોધવા જવાની હિંમત બતાવે છે અને જાણે છે કે જીવરામ જમાઈને આંખે ઓછું દેખાય છે તેથી ખાડામાંથી બહાર કાઢવા પ્રસંગે, ઘરે લઈ જવા પ્રસંગે, નહાવાના પ્રસંગે, અબોટિયું આપવાનો પ્રસંગે વગેરે નિમિત્તે તે જીવરામ ભટ્ટને પોતાનો હાથ પકડવા દેવાનો સામે ચાલીને પ્રયત્ન કરે છે, જેથી જમાઈને અગવડ પણ ન પડે અને નીચાજોણું પણ ન થાય. સોમનાથ અભ્યાસુ છે. વેદનો અભ્યાસ કરે છે. તેનામાં કુતૂહલવૃત્તિ અપાર છે, તેથી પિતાને અભ્યાસ, ધર્મ, કર્મકાંડ વિષયક પ્રશ્નો પૂછ્યા કરે છે. ચૌર્યપ્રસંગમાં અંધારામાં તે પણ ચોર સમજીને જીવરામને ફટકારે છે પણ ચોર ચોરની ભૂમની સાથે તે દીવો કરો દીવો કરોની ભૂમ પણ પાડે છે. આમ, સોમનાથ પ્રસંગોનુસારી વર્તન કરનારા, પરગજુ અને સમજુ પાત્રની ખાસિયત ધરાવે છે.

○ જમની :

નાટકનું ક્રિયાત્મક પાત્ર જમના છે. જમના યુવાન સ્ત્રી છે, જે જીવરામ ભટ્ટ જેવા પાકટ વયના રતાંધળા પુરુષને પરણાવાઈ છે. જીવરામ ભટ્ટ પોતાની પત્ની જમનાને તેડવા પોતાની સાસરી આવે છે, તે આ નાટકનું મૂળ કારણરૂપ વસ્તુ છે. એ રીતે જમના ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકની નાયિકાનું સ્થાન ધરાવે છે. છતાં, આખા નાટકમાં એક જ વાર માત્ર બીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં જ તે દેખાય છે. આ પ્રવેશમાં જમનાના એની બહેનપણી ગંગા સાથેના સંવાદમાં જ એના વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે. જમનાને પિતાએ વર નહીં, સારું ઘર જોઈને પરણાવી છે તે વાતે મોટું દુઃખ છે. તે પોતાનું દુઃખ કોઈ સામે કહી ન શકે તેવી આંતરમુખી સ્વભાવની છે. ગંગા એને સમ દઈને પૂછે ત્યારે રડતાં તેને પોતાની આપવીતી જણાવે છે. જમનાનું દુઃખ રતાંધળો પતિ પોતાનાં રૂપનાં, શણગારનાં વખાણ ન કરી શકે તે પણ છે. એથી વધુ મોટું દુઃખ ‘ખોટી પતરાજી રાખે છે તે છે.’ આમ, જમના શાણી અને સમજદાર છે. આવો પતિ મળ્યો હોવા છતાં તે નભાવી લેવામાં સારા સમજે છે, તેથી કહી શકાય કે તે કુટુંબ, મા-બાપની આબરૂ જાળવનાર વ્યવહારુ દીકરી છે.

○ ગંગા :

ગંગા જીવરામ ભટ્ટની પત્નીની બહેનપણી છે. નાટકના બે પ્રસંગોમાં આ પાત્રનો ક્રિયાત્મક વેગ લાગવા ઉપયોગ કરાયો છે. પહેલો પ્રસંગ જમનાને મળવાનો છે. જેમાં ગંગા જમનાનાં દુઃખ વિશે પૂછીને પોતાની બહેનપણીના હૈયાનો ભાર ઓછો કરાવે છે. સાથે, ગંગા પણ સ્ત્રી સહજ સૌંદર્ય પ્રસાધનોની ખરીદીમાં પતિ દ્વારા થોડી ઉપેક્ષિત છે તે તેની વાતો પરથી જાણી શકાય છે. આમ, ગંગામાં રહેલું ઠરેલપણું આ પ્રસંગે દેખાય છે. પણ, તેનાથી તદ્દન વિરોધી એવું રમતિયાળપણું પણ એનામાં ભારોભાર છે. જીવરામ ભટ્ટની રતાંધળાપણાની કસોટી કરવાની પ્રશ્નોત્તરીમાં ગંગા પણ જોડાય અને ટીખળ દ્વારા જીવરામ ભટ્ટને હીણા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે એમાં એના અણસમજભર્યા સ્વભાવને જોઈ શકાય.

○ પાંચો—બીજલ ભરવાડ, પોલીસ સિપાઈ, ફોજદાર અને વૈદ જેવાં ગૌણ પાત્ર :

નાટકના આરંભે જ વગડાના દૃશ્યમાં બીજલ અને પાંચો નામના બે ભરવાડો દૃશ્યમાન થાય છે. આ બંને ભરવાડના આંતરિક સંવાદ દ્વારા અને જીવરામ ભટ્ટ સાથેના વ્યવહારમાં બંનેના વ્યક્તિત્વની છાપ ઊપસે છે. જેમાં બીજલ મશ્કરો, શંકાશીલ અને આખાબોલો છે, જ્યારે પાંચો થોડો ઠરેલ, વ્યવહારુ, મધુરભાષી અને પરગજુ સ્વભાવનો હોય તેમ જણાય છે.

આ ઉપરાંતનાં સિપાઈ, ફોજદાર જેવાં પાત્રો નાટકના વસ્તુવિકાસમાં જરૂરી ફાળો આપે છે. પોલીસનો તુમાખીભર્યો અને ભ્રષ્ટાચારનો સ્વભાવ આ નાટકમાં તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિ પણ દર્શાવે છે. તો, વૈદના પાત્ર દ્વારા જીવરામ ભટ્ટની સારવારમાં વૈદકર્મની સાથે જ્યોતિષકર્મને જોડીને વૈદનું બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતું પાત્ર સર્જી એના (અ)જ્ઞાનથી નાટકમાં રમૂજ વધારી શકાઈ છે.

આ બધાં જ ગૌણ પાત્રો યેન કેન પ્રકારેણ મુખ્ય પાત્રની આસપાસ રહીને મુખ્ય પાત્રના વ્યક્તિત્વને જ ઉપસાવવાનું કાર્ય કરે છે અથવા નાટકના વસ્તુને ક્રિયાત્મક વેગ આપે છે, એથી વધુ આ પાત્રોની વિશિષ્ટ એવી કોઈ લાક્ષણિકતા પ્રગટતી નથી.

પ.પ.૧ ‘મિથ્યાભિમાન’માં સૂત્રધાર અને રંગલો :

○ સૂત્રધાર :

સંસ્કૃત નાટકોમાં નાટ્યારંભે નાન્દીપાઠ પછી સૌ પહેલો પ્રવેશ સૂત્રધારનો થતો હોય છે. સૂત્રધારનાં કેટલાંક ચોક્કસ કામ હોય છે. ‘મિથ્યાભિમાન’માં પણ સૂત્રધાર—પ્રવેશ છે. નાટકમાં સૂત્રધારે શું કરવાનું એ દલપતરામને ખબર છે અને તેઓ આ નાટકમાં ‘સૂત્રધારકૃત્ય’ શીર્ષક હેઠળ સૂત્રધારનાં કર્મો જણાવે છે —

“મંડળીનો ઉપરી, વૃદ્ધ અને જેનો ભારબોજ પડે એવો સૂત્રધાર જોઈએ. તેને વિચિત્ર વેષ ધરવાની જરૂર નથી, સાદો વેષ જોઈએ, પ્રથમ તેણે રંગભૂમિમાં જઈને મંગળાચરણ કરવું તથા નાટકનો સાર સૂચનારૂપે કહી સંભળાવવો. પછી નાટકના અંત સુધી રંગભૂમિમાં રહેવું, ને સભા તરફ તથા પાત્રો તરફ સંભાળ રાખવી. પાત્રોને ઝટ દાખલ કરવાં, ગાનારને વખતે ગાવાની સૂચના કરવી તથા જોનારાઓમાં કોઈ કાંઈ ગરબડ કરતું હોય તો તેનો બંદોબસ્ત કરવાનું સૂત્રધારનું કામ છે. પાત્રને કે ગાનારને ઈશારતથી સૂચના કરે, તે સભાસદોને ખબર પડવા દે નહિ. ખેલથી સભાસદોને કેવી અસર થાય છે, તે પોતાના ધ્યાનમાં રાખે. કોઈ વખાણે કે વખોડે, તે કાન ધરીને સાંભળી લે. છેલ્લી વારે નાટક સમાપ્તિ વિષે ભાષણ કરે અને તેમાંથી જે જે શિખામણ લેવાની હોય તે સમજાવે.”

‘મિથ્યાભિમાન’માં સૂત્રધારનો પ્રવેશ બે વાર થયો છે, નાટ્યારંભે અને નાટ્યાંતે. નાટ્યારંભે સૂત્રધાર આવીને સભાગૃહને સંબોધે છે કે, ‘ગૃહસ્થો, આ ઠેકાણે મિથ્યાભિમાન વિષે હાસ્યરસમાં સુંદર નાટક થવાનું છે.’ અને નાટ્યાંતે ‘અરે સભાસદો. મિથ્યાભિમાનથી કોઈ વખતે કેવું સંકટ આવી પડે છે તે વાત સારી પેઠે આપના ધ્યાનમાં ઊતરી હશે’ કહીને બોધ અને નાટકના સમાપનની ઘોષણા સાથે નાટ્ય રચનાનું વર્ષ ઈત્યાદિ જણાવે છે.

નાટકના વિષ્કંભકમાં સૂત્રધારનો રંગલા સાથેનો સંવાદ છે, જેમાં રંગલા સાથેની પ્રશ્નોત્તરીમાં નાટકના ગુણવિશેષ વિશે માહિતી આપે છે.

○ રંગલો :

‘મિથ્યાભિમાન’માં રંગલો મુખ્ય પાત્ર જેટલું મહત્ત્વ ધરાવતું પાત્ર છે. સમગ્ર નાટકમાં રંગલાનું સુરેખ નમૂનારૂપ અને સ્વાભાવિક પાત્રચિત્રણ થયું છે. નાટકના વિષ્કંભકમાં સૂત્રધાર સાથેના સંવાદમાં રંગલો પોતાની ઓળખ આપે છે — “મારું નામ તો વિદૂષક છે, પણ ગુજરાતમાં મને સઉ રંગલો કહે છે.” પ્રવેશ બીજામાં રંગલાનો જીવરામ ભટ્ટ સાથે પ્રથમ મિલાપ થાય છે ત્યારે તે પોતાની ઓળખ આપતાં રમૂજ સંબંધો વણવે અને અંતે પોતાને જીવરામ ભટ્ટના

‘સગા મિજાજભાઈ’ તરીકે ઓળખાવે છે. આ પહેલા મિલન-પ્રસંગથી જ રંગલો જીવરામ ભટ્ટનો સાથી-સંગાથી બનીને નાટકના અંત સુધી જીવરામ ભટ્ટની સાથે ને સાથે જ રહે છે.

નાટકમાં અન્ય પાત્રોની સરખામણીએ રંગલો જ એકમાત્ર એવું પાત્ર છે જે જીવરામ ભટ્ટ કરતાં પણ વધુ સમય સુધી નાટકમાં સદેહે વિચરતું હોય. બીજી એક રીતે કહેવું હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે, જીવરામ ભટ્ટ નાયક છે તો રંગલો પ્રતિનાયક છે. જીવરામ ભટ્ટની દરેક ઉક્તિ પ્રસંગે રંગલો એક જ એનો વિરોધ પ્રગટ કરે છે. રંગલાનું પાત્ર નિર્દભ અને આખાબોલું ચિતરાયું છે.

પાંચા અને બીજલ ભરવાડથી છૂટા પડેલા જીવરામ ભટ્ટ અંધારામાં ખાડામાં પડે ત્યારે રંગલો ઉચ્ચરે... ‘પડે લૂલો ને ભાગે કૂલો, પણ લીધી વાત ન મેલે ભૂલો.’ – તેમાં તેનું આખાબોલાપણું અને હાસ્યમિશ્રિત કટુવાણીનો સુભગ સમન્વય થયો છે. આવાં બીજાં ઉદાહરણ પણ નોંધી શકાય.

કેટલાક સંવાદોના બદલે રંગલાના મુખે દલપતરામ કવિત કહેવડાવ્યું છે. આ કવિતામાં એકાદ જગ્યાએ તો રંગલો સંસ્કૃત સંભાષણ પણ કરે, તો ક્યાંક તત્સમ શબ્દોમાં પાંડિત્ય પણ ઝળકાવે છે. છદ્દા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં કાગળ વાંચવાનો પ્રસંગ છે, તેમાં, જીવરામ ભટ્ટના પગ પાસે કાગળ પડી જાય તે લેવાની ના પાડે ત્યારની રંગલાની ઉક્તિ નોંધપાત્ર છે, જેમાં તેનું હાજરજવાબીપણું, નાયક જીવરામનો વિરોધ, અને પાંડિત્યનો ગુણ એકસામટાં પ્રગટે છે.

“નમંતિ ફલિનો વૃક્ષા, નમંતિ ગુણિનો જનાઃ ।

શુષ્કકાષ્ટ ચ મુખાશ્ચ, ન નમંતિ કદાયન્ ॥”

પ.૬ વિશેષ અધ્યયન

- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક પાત્રપ્રધાન નાટક છે તે ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કરો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકનાં સ્ત્રી-પાત્રો વિશે નોંધ લખો.
- સંસ્કૃત નાટકના વિદૂષક અને ‘મિથ્યાભિમાન’ના રંગલાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આલેખો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ના આધારે નાટકમાં સૂત્રધારનું મહત્ત્વ દર્શાવો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’નાં ગૌણ પાત્રો મુખ્ય પાત્રના વ્યક્તિત્વને કઈ રીતે ઉપસાવે છે તે ઉદાહરણ સહિત દર્શાવો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકનાં પાત્રોના આધારે તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિનો આલેખ રજૂ કરો.

‘મિથ્યાભિમાન’ : તખ્તાલાયકી

રૂપરેખા

૬.૧ ઉદ્દેશો

૬.૨ પ્રસ્તાવના

૬.૩ ભૂમિકા

૬.૪ ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકની મંચનક્ષમતા

૬.૪.૧ ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકરૂપી નિબંધ પૂર્વે ‘રંગભૂમિ વ્યવસ્થા’

૬.૪.૨ ‘મિથ્યાભિમાન’ના અંક-વિભાજન અનુસાર તખ્તાલાયકીનો અભ્યાસ

૬.૫ વસ્તુલક્ષી કસોટી

૬.૧ ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે...

- નાટકની મંચનવ્યવસ્થા વિશેની પરંપરિત માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકાશે.
- સુધારક યુગમાં ઓછાં-ટાંચાં સાધનોથી નાટક ભજવાતાં તો એમાં કઈ સામગ્રી ખપ લાગતી તે જાણી શકાશે.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં રંગમંચ-સજ્જા વિશે દલપતરામની સૂઝ અને નાટકને ઉપયોગી મંચ પરની સામગ્રીનો પરિચય મેળવી શકાશે.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી સામગ્રીનો નાટ્યક્ષમ ઉપયોગ થયો કે કેમ તે જાણી શકાશે.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં આવતા અંકો-પ્રવેશોની નાટ્યક્ષમતાનો પરિચય થશે.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકને મંચનક્ષમ બનાવનારાં ભાષા-સંવાદ-ક્રિયા જેવાં તત્ત્વો વિશે જાણકારી મેળવીશું.

૬.૨ પ્રસ્તાવના

ભરતમુનિ એ ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’માં જણાવ્યા અનુસાર નાટકમાં આંગિકમ્ – વાચિકમ્ – આહાર્ય એ ત્રણ ગુણોથી નાટકના રસનું ભાવકમાં સંક્રમણ થાય છે અને નાટક સાત્વિકમ્ બને છે. નાટકનાં ત્રણ લક્ષણો ઉપરાંત ભરતમુનિએ રંગમંચ-વ્યવસ્થા અંગે પણ વિસ્તારથી શ્લોક લખ્યા છે, જેમાં તેમણે (૧) ચતુરસ (ચોરસ), (૨) વિકૃષ્ટ (લંબચોરસ) અને (૩) ત્ર્યશ્ર (ત્રિકોણાકાર) એમ ત્રણ પ્રકારના રંગમંડપ ગણાવ્યા છે. રંગમંડપની આ વ્યવસ્થામાં દેવ માટે, રાજા માટે અને સામાન્ય પ્રજા માટેના મંચ વિશે તેમણે રંગમંડપના ઉપર કહ્યા તે પ્રકારોને પાછા ત્રણ ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યા છે. સાથે પ્રેક્ષક-દીર્ઘા વિશે પણ આચાર્ય ભરતે લોક લખ્યા છે, જેમાં મંચના માપ અને પ્રેક્ષકોને બેસવાના અંતર વિશે વિસ્તારથી જણાવ્યું છે. પ્રેક્ષક ચોક્કસ અંતરે બેઠો હોવાથી તેને નાટકના આંગિક – વાચિક અભિનયનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે, તેથી આ બાબત નાટકની મંચન ક્ષમતાને સીધી અસરકર્તા છે.

આપણે ત્યાં ભરતમુનિએ દશવિલી રંગમંડપ વ્યવસ્થા અનુસારનાં સંસ્કૃત નાટકો ઉપલબ્ધ થતાં નથી પણ પછીનાં ગાળામાં કાલિદાસ, ભાસ ઇત્યાદિ નાટ્યકારોમાં એના અંશો જોવા મળે છે. ગુજરાતી નાટ્ય પરંપરામાં અપભ્રંશકાલીન નાટકો વિશે આપણે સાશંક છીએ, એ સંશોધનનો વિષય પણ છે. તો ગુજરાતીના ઉગમકાળ એવા અર્વાચીન કાળના પ્રારંભે ગુજરાતી ભવાઈના વેશો સમાજમાં પ્રચલિત હતા. ભવાઈ એ લોકનાટ્ય સ્વરૂપ છે. એને નાટક ગણી લઈએ તો, એની રંગમંચ વ્યવસ્થાનો વિચાર કરીએ તો, ભવાઈ લોકોનાં ટોળાં વચ્ચે માની લીધેલા વર્તુળાકાર મંચ પર ભજવાતું સ્વરૂપ છે. તેમાં દૃશ્ય-પરિવર્તન જેવી નાટ્યપ્રયુક્તિને બહુ ઓછો અવકાશ રહેલો છે અને નટે ચારેબાજુ ફરતા રહીને અભિનય કરતા રહેવાનો છે. ભવાઈનાં સ્ટેપ્સ પણ ચોક્કસ. વળી, એમાં આંગિક અભિનય કરતાં વાચિક અભિનયને વધુ મહત્ત્વ અપાયું છે. સમયાનુસાર માઈક જેવી વ્યવસ્થા નહીં હોવાના કારણે નટોએ ઊંચા સાથે સંવાદો બોલવા પડતા અને વૃદ્ધગાનનો મહિમા હતો.

આ જ ગાળામાં ગુજરાતી વ્યાવસાયિક રંગભૂમિનો ઉદય થયેલો છે. આ આખી પરંપરા પશ્ચિમી નાટ્ય પરંપરાના અનુકરણ રૂપે આપણે જોઈ શકીએ. સુધારક યુગનાં કે પ્રારંભકાલીન ગુજરાતી વ્યાવસાયિક રંગભૂમિનાં નાટકો માત્ર મનોરંજનના હેતુથી ભજવાતાં તેથી તેમાં ગીત સંગીતનું પ્રમાણ વધુ રહેતું તેમ ‘વન્સમોર’ થયા કરે તેવા સંવાદોનું પ્રમાણ પણ વધુ રહેતું. આવાં નાટકો રંગમંચન ક્ષમતા ધરાવતાં હતાં પણ એને પ્રશિષ્ટ નથી ગણતાં. વ્યવસાયી રંગભૂમિના લેખકોનો રંગમંચ સાથે સીધો સંબંધ હતો તેથી તેમનાં નાટકો રંગમંચને અને પ્રેક્ષકોને એમ બંનેને ધ્યાનમાં રાખીને લખાયાં હતાં.

સુધારક યુગના આરંભે જ દલપતરામ સહિત અન્ય ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ શિષ્ટ ગણીએ છીએ તેવાં સાહિત્યિક નાટકો લખ્યાં છે. નોંધવું જોઈએ કે, શિષ્ટ ગણાયેલાં આ નાટ્ય લેખકોનો રંગમંચ સાથે પ્રત્યક્ષ કશો અનુભવ નહોતો, તેથી, તેમનાં નાટકો પ્રશિષ્ટ તો હતાં પણ રંગમંચ ક્ષમતા નહીંવત હતી.

૬.૩ ભૂમિકા

સુધારક યુગના પ્રારંભકાળે દલપતરામે ‘લક્ષ્મી’ નાટક અનુવાદ રૂપે લખ્યું અને ‘મિથ્યાભિમાન’ ઈનામ મેળવવાના ઉદ્દેશ સાથે લખ્યું, બંને નાટકમાં ભવાઈના ઘણાં તત્ત્વો કે લાક્ષણિકતાઓનો ભરપુર ઉપયોગ કે પ્રયોગ કર્યો છે, તે આપણે અગાઉના એકમોમાં જોઈ-જાણી સમજી ચૂક્યા છીએ. પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું તેમ, સુધારક યુગના નાટ્યકારોનો રંગમંચ સાથે પરિચય નહોતો. દલપતરામે વ્યવસાયી રંગભૂમિનાં નાટકો જોયેલાં ખરાં પણ તેમને પણ રંગમંચ પરનો સીધો અનુભવ નહોતો. જોકે, કે. ખુશરો કાબરાજીએ દલપતરામ પાસે વ્યવસાયી રંગભૂમિના કોઈ એક નાટક માટે ગીતો લખાવ્યાની નોંધ મળે છે. આમ, નાટકમાં ગીતનો પ્રયોગ કરવા વિશે દલપતરામ સભાન કે અવગત હતા. તેમણે ‘મિથ્યાભિમાન’માં આવાં નાટ્યગીતોનો પ્રયોગ કરવાને બદલે નાનાં છાંદસ પદોનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સાથે, એ પણ નોંધવું જોઈએ કે, ‘મિથ્યાભિમાન’ લખતી વેળા દલપતરામ કવિ નાટકના સ્વરૂપ સંદર્ભે દ્વિધામાં હતા. તેમણે ‘મિથ્યાભિમાન’ પ્રસ્તાવનામાં જ નોંધ કરી છે, ‘ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ’ – અર્થાત્ ‘મિથ્યાભિમાન’ ભવાઈનું જ સ્વરૂપ છે પણ એવું સ્વરૂપ જેમાં ભૂંગળનો પ્રયોગ નથી, ભવાઈથી થોડું જુદું છે. વળી, એ પણ નોંધવું જોઈએ કે, ‘મિથ્યાભિમાન’ની પ્રસ્તાવનામાં દલપતરામ લખે છે,

“વાર્તારૂપે કે સંવાદરૂપે નિબંધ લખેલો હોય, તે કરતાં નાટકરૂપી નિબંધથી, તથા તે જ નાટક કરી દેખાડવાથી માનસના મનમાં વધારે અસર થાય છે, જેમ કે ચહેરાપત્રક ઉપરથી કોઈ માણસની આકૃતિનું જેટલું જ્ઞાન થાય છે તે કરતાં ફોટોગ્રાફી છબી જોવાથી તેના ચહેરાનું વધારે જ્ઞાન થાય છે; તેમજ નાટક છે – તે ફોટોગ્રાફી-છબી જેવું છે. મિથ્યાભિમાનીના અવગુણ દેખાડવામાં હાસ્યરસ જ જોઈએ, માટે નિબંધ રચાવનાર ગૃહસ્થે યોગ્ય રસ પસંદ કર્યો છે.”

ઉપરના લેખનમાં દલપતરામે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકરૂપી નિબંધ છે. એટલે, ‘મિથ્યાભિમાન’ના સ્વરૂપ સંબંધે તેની તપ્તાલાયકીમાં આ વિધાન ઘણું ઉપયોગી ગણાય. આ જ પરિચ્છેદમાં દલપતરામે ‘કરી દેખાડવા’ જેવો શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે, તે ભજવવાનો અર્થ સંકેત છે. દલપતરામને નાટક અંગે એટલી સમજ તો છે કે તે ‘કરી’ (ક્રિયા કરવી)(એન્ટિંગ) અને ‘દેખાડવું’ (વિઝ્યુઅલ) નાટકનાં અંગભૂત છે.

૬.૪ ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકની મંચનક્ષમતા

૬.૪.૧ ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક મંચ પર ભજવવા માટે લખાયું છે તે સભાનતા સાથે દલપતરામ નાટકરૂપી નિબંધ પૂર્વે ‘રંગભૂમિ વ્યવસ્થા’ લખે છે. તેમાં તેઓ લખે છે –

“મુંબઈ જેવા શહેરોમાં નાટકનો ખેલ કરવાની નાટકશાળા હોય, તેમાં તો સર્વે પ્રકારની સગવડ હોય છે; પણ જ્યાં નાટકશાળા ન હોય ત્યાં આ નીચે લખ્યા પ્રમાણે રંગભૂમિની ગોઠવણ કરવી.

સાહેબ લોકોને ત્યાં લાકડાનાં ચોકડાં સાથે જડેલા પડદા હોય છે, એવો એક પડદો રંગભૂમિમાં એક તરફ મૂકવો, અથવા ભોંયમાં બે વાળીયો ખોસીને ચાર-પાંચ હાથ પહોળો અને છ હાથ ઊંચો એવો એક પડદો કે કનાત ઉભી કરી મૂકવી. પાત્રો રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે તે એ પડદા પાછળથી નીકળી આવે, અને એ જ રસ્તે પાછાં જાય. કોઈ સમયે એવો પ્રસંગ આવે, ઘરમાં જવાનું કે રસોડામાંથી કાંઈ લઈ આવવાનું લખ્યું હોય, ત્યાં ઉપલા પડદા પાછળ જે આવીને કહે કે હું ઘરમાં જઈ આવ્યો. એ પડદા તરફ ખેલ જોનારા લોકોને બેસવા દેવા નહિ; કારણ કે તે રંગભૂમિનો દરવાજો છે, એમ જાણવું.

બીજો મોટો પડદો અધર લટકાવેલો કે કનાત, અથવા છૂટો પડદો એવો જોઈએ કે નાટકનો અંક પૂરો થતાં જ્યાં લખ્યું હોય કે પડદો પડ્યો, તે સમયે પાત્રને બોલવાનો છેલ્લો શબ્દ પૂરો થતાં ઝડપથી પડદો પડે, તેથી સઘળાં પાત્રો અદર્શ થઈ જાય; ફક્ત સૂત્રધાર અને ગાનારા સભાસદોની નજરે પડે એમ રંગભૂમિની તૃતીયાંસ જગા તે પડદાથી અદર્શ થવી જોઈએ. તેની પાછળ નવા અંકના પાત્રોની ગોઠવણી થયા પછી, ઝડપથી તે પડદો ઉઘડે. ખેલમાં જંગલનું સ્થળ કલ્પવું હોય, ત્યારે ઝાડનાં ડાળાં કે મોટાં ઝાડોનાં ચિત્રોવાળો પડદો ગોઠવવો; અને સમુદ્ર સ્થળ કલ્પવું હોય તો તેવો ચિત્રાએલો પડદો ગોઠવવો જોઈએ. જોનારા પુરુષો અને સ્ત્રીઓને બેસવાની જુદી જગાની હદ નક્કી કરી રાખવી.”

ટાંચા સાધનો અને છાયા-પ્રકાશ આયોજન (લાઈટ) વગર તે સમયે કયા પ્રોપ યોજાતાં તે પણ અહીં જોઈ શકાય છે.

હવે આપણે દરેક અંકની તપ્તાલાયકી વિશે તપાસ કરીએ.

૬.૪.૨ ‘મિથ્યાભિમાન’ના અંક-વિભાજન અનુસાર તપ્તાલાયકીનો અભ્યાસ :

○ અંક પહેલો :

પહેલા અંકમાં કુલ ત્રણ પ્રવેશ છે. પહેલો પ્રવેશ વિષ્કંભક અને સ્થળ વગડો. બીજો પ્રવેશ જીવરામ ભટ્ટના પ્રથમ પ્રવેશનો છે અને સ્થળ વગડો. ત્રીજો પ્રવેશ બીજલ-રાયકા નામના ભરવાડોનો છે જેઓ પોતાનાં ઢોર ચરાવે છે. સ્થળ વગડો. આમ, આખો પ્રથમ પ્રવેશ વગડાના સ્થળનો છે.

નાટ્ય પરંપરામાં સ્ટેજ પર વગડાનું દૃશ્ય બતાવવા માટે જે સાધન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે વિશે દલપતરામે પ્રસ્તાવનામાં નોંધ કરી છે કે, “ખેલમાં જંગલનું સ્થળ કલ્પવું હોય, ત્યારે ઝાડનાં ડાળાં કે મોટાં ઝાડોનાં ચિત્રોવાળો પડદો ગોઠવવો;” આમ, તત્કાલીન સમયે અને હાલના સમયે પણ સ્ટેજ પર વગડામાંનું ભજવવામાં કોઈ મુશ્કેલી પડે નહીં અથવા ઓછી પડે તેમ માની શકાય. પરંતુ ત્રીજા પ્રવેશમાં બીજલ-રાયકાના ગાયો-ભેંસો ચરાવવાના દૃશ્યમાં આવાં પ્રાણી સ્ટેજ પર લાવવાં અઘરાં છે અથવા માત્ર સંવાદથી કે આંગિક અભિનયથી પાત્રને

ઢોર ચરાવતા હોવાનું દર્શાવવું પડે. આ આખો પ્રસંગ તખ્તાલાયક નથી. આ અંકમાં જીવરામ ભટ્ટ પાડીનું પૂંછડું પકડીને સસરાના ઘરે જવા યુક્તિ કરે ત્યારે ખાડામાં પડે છે. સ્ટેજ પર ખાડાનું દશ્ય ભજવવું આસાન નથી. ખાડો છે એમ દર્શકોને પ્રથમ ખ્યાલ ન આવે — સંવાદ દ્વારા જ ખાડામાં પડે છે એવું સિદ્ધ કરી શકાય.

અથવા, બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે, પ્રથમ પ્રવેશના વગડાનાં દશ્યો અને તેમાંના સૂત્રધાર—રંગલો, બીજલ—રાયકા અને રંગલા—જીવરામ ભટ્ટના સંવાદોમાં રહેલી બેતબાજી ભવાઈની સીધી અસરનો નિર્દેશ કરે છે એટલે આવાં દશ્યો ભવાઈની જેમ ખુલ્લા મેદાનમાં ભજવવા વધુ સરળ રહે, સ્ટેજ પર ભજવવા મુશ્કેલ છે.

○ અંક બીજો :

‘મિથ્યાભિમાન’ના બીજા અંકમાં ચાર પ્રવેશ છે. આ ચારેય પ્રવેશનું સ્થળ રઘનાથ ભટ્ટનું ઘર છે. નાટ્ય પ્રસંગોનું સ્થળ ઘર હોવાના કારણે આ આખો અંક મંચ પર ભજવી શકાય તેવો છે. ચારેય પ્રવેશમાં લેખકે સંવાદો પર મદાર રાખ્યો છે તેથી આંગિક અભિનય કરતાં વાચિક અભિનય પર વધુ ભાર જણાય છે.

○ અંક ત્રીજો :

ત્રીજા પ્રવેશમાં માત્ર એક જ પ્રવેશ છે. આ પ્રવેશમાં ગામના પાદરનું દશ્ય છે. તત્કાલીન સમયે ઓછી મંચન સાધન સામગ્રીથી વગડો—પાદર જેવા સ્થળો દર્શાવવા મુશ્કેલ હતાં. ચિત્રાત્મક પરદાની ગોઠવણીથી આ દશ્ય ભજવી શકાય તેમ હતું. દશ્ય—પરિવર્તન વચ્ચે ખાલી મળતા સમયમાં મંચ પર પાદરનું વાતાવરણ ઊભું કરવું ઘણી ઝડપ માગી લેતું કાર્ય ગણાય. વળી, આ અંકમાં જીવરામ ભટ્ટ ખાડામાં પડ્યા છે અને ત્યાંથી સંવાદ બોલે છે. તેમનો હાથ પકડીને ખાડામાંથી બહાર કાઢે છે તેવો એક પ્રસંગ છે. અગાઉ નોંધ કરી છે તેમ મંચ પર ખાડો દર્શાવવો મુશ્કેલ છે. જોકે, દલપતરામે આ અંકમાં પણ વાચિક અભિનય પર વધુ ભાર આપ્યો છે.

○ અંક ચોથો :

ચોથો અંક બે પ્રવેશમાં રઘનાથ ભટ્ટના ઘરના દશ્યમાં છે. આ અંકમાં રઘનાથ ભટ્ટના ઘરના ઓસરી અને ઓરડીમાં પ્રસંગોની ભજવણી છે. પહેલો પ્રસંગ જીવરામ ભટ્ટના નહાવાનો છે. જેમાં ઓસરીમાં જ એટલે કે ખુલ્લામાં આ પ્રસંગ ભજવવો પડે. વળી, નટે ઉપવસ્ત્ર ઉતારવું પડે. બીજો પ્રસંગ ભોજનનો છે. આ પ્રસંગ ભજવણીલાયક નથી. કંસાર જમતી વખતે જીવરામ ભટ્ટના પિરસાયેલા ભાણામાંથી પાડી કંસાર ખાઈ જાય છે. અગાઉ નોંધ કરી છે તેમ, મંચ પર જીવતાં પ્રાણીઓ લાવવા અને ઈચ્છિત પ્રસંગાનુસાર એમની પાસેથી કામ લેવું અશક્યવત્ છે. તેથી પાડીનો કંસાર ખાઈ જવાનો પ્રસંગ હાસ્યાત્મક હોવા ઉપરાંત હાસ્યાસ્પદ પણ લાગે અને નાટ્યાત્મક નથી જણાતો. ભોજન પછીની બેઠકમાં સંવાદોમાં નાટ્યાત્મકતા છે પરંતુ આખો પ્રસંગ મંચનક્ષમ નથી.

○ અંક પાંચમો :

‘મિથ્યાભિમાન’માં આ અંક ઈન્ટરવલ જેવો છે. નાટકમાં પ્રેક્ષકોને વચ્ચે થોડો વિરામ લેવો હોય તો લઈ શકે તેવા હેતુસર દલપતરામે આ અંક લખ્યો છે. આ અંક ‘ફારસ એટલે ઉપનાટક’ એવા શીર્ષક સાથે જ મુકાયો છે. નાટકની વચ્ચે મુકાયેલું આ ફારસ પશ્ચિમની અસર ભલે બતાવતું હોય પરંતુ એનું વસ્તુવિધાન ભવાઈને મળતું આવે છે. આ ફારસમાં વાઘજી ઠાકોર અને કુતુબમાં એવાં બે પાત્રથી રમૂજ કિસ્સો આલેખાયો છે. આ દશ્યમાં વગડો, જંગલ અને ખુલ્લું મેદાન દર્શાવવાનું છે તે પરદાની યુક્તિથી દર્શાવી શકાય તેમ છે. બે વચ્ચેની લડાઈમાં તલવારની પટાબાજી અને સંવાદોમાંની બેતબાજી નાટ્યાત્મક પણ છે અને ભજવણીલાયક પણ છે. સંવાદોની બેતબાજી ભવાઈ પરંપરાને અનુસરે છે તેથી નાટ્યરસને ઉપકારક છે.

○ અંક છઠ્ઠો :

‘મિથ્યાભિમાન’માં છઠ્ઠો અંક એક જ પ્રવેશનો પણ બે દૃશ્યનો છે. પહેલું દૃશ્ય રઘુનાથ ભટ્ટના ઘરમાં બેઠક ખંડનું છે. આ બેઠક ખંડમાં જીવરામ ભટ્ટના સસરા રઘુનાથ, સાસુ દેવબાઈ, સાળો સોમનાથ, જીવરામ ભટ્ટનાં પત્ની જમનાની બહેનપણી ગંગા અને રંગલો — બધા જ સભ્યો જીવરામ ભટ્ટના રતાંધળાપણાની પરીક્ષા કરવા સંખ્યાદિ પ્રશ્નો પૂછે છે. આ આખું દૃશ્ય સંવાદાત્મક ભાષામાં ભજવવાનું છે. વાચિક—સહ આંગિક અભિનયનો ખૂબ મોટો અવકાશ રહેલો છે. કૃતિનો આ મહત્વનો પ્રસંગ છે જેમાંથી હાસ્યરસ પુષ્ટ થાય છે. આ અંકનો બીજો પ્રસંગ ચૌર્ય પ્રસંગનો છે. આ પ્રસંગનું દૃશ્ય પણ એક વિઘ્ન સિવાય ભજવી શકાય તેમ છે. રઘુનાથ ભટ્ટના ઘરની ઓસરીમાં રાત્રિના અંધકારમાં બધાં સૂતાં છે તે પ્રસંગ ભજવવાનો છે. વચ્ચે જીવરામ ભટ્ટ લઘુશંકા માટે ઊઠે અને પોતાની પાઘડી ખાટલાને બાંધે જે પાડી વચ્ચેથી કાપી નાખે છે, તે, પાડીનું દૃશ્ય જો સાંકેતિક રીતે ભજવીએ તો આ આખો પ્રસંગ તપ્તાલાયક છે તેમ કહી શકાય. જીવરામ ભટ્ટને અંધારામાં મારા પડવો. પોલીસોનું આગમન વગેરે ક્રિયાવેગ દર્શાવે તે રીતે ભજવી શકાય તેમ છે. સંવાદોમાંની નાટ્યાત્મકતા ક્રિયાવેગને અનુરૂપ છે.

○ અંક સાતમો :

સાતમા અંકમાં એક પ્રવેશ છે જેમાં ફોજદારની કચેરીનું દૃશ્ય છે. આ દૃશ્ય ભજવવા માટે મંચ પર ખાસ કોઈ વ્યવસ્થા કરવી પડે તેમ નથી. દલપતરામે આ દૃશ્ય માટેની મંચસજ્જાની વસ્તુઓ રંગસૂચન તરીકે કોંસમાં લખી છે, જેમાં ગાદી—તકિયા પર ફોજદાર—શિરસ્તેદાર બેઠા છે. આગળ દફતરો પડ્યા છે — લખ્યું છે. માત્ર વેશભૂષા અને સંવાદથી જ પોલીસ કચેરીનો આભાસ રચી અંક ભજવવાનો હોવાથી આ અંક ભજવણીલાયક બને છે.

○ અંક આઠમો :

આઠમો અંક બે પ્રવેશનો છે અને બંને પ્રવેશનું સ્થળ રઘુનાથ ભટ્ટનું ઘર છે. સ્થળની દૃષ્ટિએ આ અંક ભજવણીલાયક છે. આ અંકમાં પહેલા પ્રવેશમાં પોલીસના મારથી ઘાયલ જીવરામ ભટ્ટને ઘરે લાવવામાં આવ્યા છે અને તેમના ઉપચાર માટે વૈદ્યને બોલાવવાના સંવાદો છે. બીજો પ્રવેશમાં વૈદ્યરાજનો પ્રવેશ અને તેમના સોમનાથ, રઘુનાથ, દેવબાઈ વગેરે પાત્રો સાથેના સંવાદો છે. આ જ પ્રવેશમાં જીવરામ ભટ્ટનું મિથ્યાભિમાન ઊતરી જાય છે અને તેઓ ‘અમે’ વાચક સંબોધનમાંથી ‘હું’ વાચક સંબોધન કરવા લાગે છે. પોતે સ્વીકાર પણ કરે છે કે, મિથ્યાભિમાનને કારણે પોતાની આવી અવદશા થઈ છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં, ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં જે—જે દૃશ્યો છે તેમાંના કેટલાંક દૃશ્યો સ્થળને કારણને રંગમંચીય નથી. ખાસ કરીને, વગડાનાં દૃશ્ય અને ઘરમાં પાડીના કંસાર ખાઈ જવા કે પાઘડી ચાવી જવાના પ્રસંગો રંગમંચ પર ભજવી શકાય તેવા નથી.

નાટકની મંચનક્ષમતાનો એકમાત્ર આધાર સ્થાન નથી હોતો, તેમાંના સંવાદો પણ મંચનક્ષમ હોવા જોઈએ. એ માટે ઓછાં પાત્ર હોય તો નાટક વધુ સારી રીતે ભજવી શકાય છે. ‘મિથ્યાભિમાન’માં પાત્રસંખ્યા ઓછી છે તેથી એ પાત્રો વચ્ચેનો સંવાદ વધુ સારી રીતે દર્શાવી શકાયો છે. આ સંવાદની ભાષાની મંચનક્ષમતા જોતાં...

‘મિથ્યાભિમાન’માં સંવાદો ટૂંકા, મર્મસ્પર્શી અને હાસ્ય પ્રેરનારાં છે. છતાં, સંવાદોમાં આંગિક અભિનયનો અવકાશ ઓછો જોવા મળે છે. આ નાટકમાંના સંવાદો મંચ પર ભજવવા માટે ઉપરચોટિયો આંગિક અભિનય કરવો પડે તેવા છે, તેથી પાત્ર લટકા કરીને બોલતાં હોય તેવું લાગે. જોકે, નાટકનો મુખ્ય હેતુ હાસ્યપ્રધાન ‘નાટકરૂપી નિબંધ’ લખવાનો હોવાથી આવા લટકા કરીને બોલી શકાય તેવા સંવાદો નાટકના રસને ઉપયોગી બને છે.

‘મિથ્યાભિમાન’માં અનેક દૃશ્યમાં ભવાઈની જેમ બેતબાજી (સંવાદોની ચડાસાયડસી) જોવા મળે છે. આવા સંવાદો પાત્રના હાજરજવાબીપણાના નિર્દેશક છે અને હાસ્ય ભરપૂર પણ છે. પરંતુ, નાટકની ભાષાને ઉપકારક નથી. સમગ્ર નાટક પર ભવાઈની વધુ અસર હોવાના

કારણે મંચ પર ભજવવા માટે આ નાટક ઓછી ક્ષમતા ધરાવે છે. નોંધવું જોઈએ કે, ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક ભજવણીના કેટલાક પ્રયોગો થયા છે. તત્કાલીન સમયની સાપેક્ષ અત્યારના સમયના મંચની સજ્જા અને ઉપયોગી લાઈટ્સ સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં નાટકના કેટલાક દૃશ્યો આજે પણ મંચ પર ભજવાતા નથી.

એમ કહી શકાય કે, નાટકની ભજવણીનો બધો આધાર લેખક કરતાં દિગ્દર્શક પર વધુ હોય છે. મોટા ભાગના નાટ્યલેખકો મંચ સાથે સીધો સંપર્ક ધરાવતા નથી હોતા તેના કારણે પણ નાટકની ભજવણી ક્ષમતા જોખમાતી હોય છે.

આમ, ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક સંપૂર્ણ રીતે ભજવણીલાયક નાટક નથી, તેના કેટલાક અંક અને કેટલાંક દૃશ્યો મંચ પર ભજવી શકાય તેમ નથી.

૬.૫ વસ્તુલક્ષી કસોટી

- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક ભજવવા મંચસજ્જાની સામગ્રીની નોંધ તૈયાર કરો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં વેશભૂષા વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકના નાટકીય સંવાદોની વિવિધતાની તપાસ કરીને ઉદાહરણ સહિત નોંધ લખો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાંથી ભવાઈના અનુકરણ રૂપ અંશોને તારવીને વિગતવાર અભ્યાસ નોંધ તૈયાર કરો.
- ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકના ભજવી ન શકાય અથવા ભજવવામાં મુશ્કેલ દૃશ્યો વિશે અભ્યાસ પૂર્ણ નોંધ તૈયાર કરો.
- નાટક ભજવવા માટે છે, એ વિધાનના સમર્થનમાં નાટ્યલેખક અને નાટ્ય-દિગ્દર્શક વચ્ચેનો ભેદ તારવો.

MGT – 103

પ્રશ્નપત્રનું માળખું

કુલ ગુણ : ૭૦

પ્રશ્ન ક્રમ	અભ્યાસસામગ્રી બ્લોક	પ્રશ્નનો પ્રકાર	ગુણભાર
૧	બ્લોક ૧માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૨	બ્લોક ૨માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૩	બ્લોક ૩માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૪	બ્લોક ૪માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૫	સમગ્ર પાઠ્યક્રમમાંથી પૂછવાં. (પાંચમાંથી બે)	ટૂંકનોંધ લખો.	૧૪

નિદર્શન :

પ્રો. ડૉ. અમી ઉપાધ્યાય નિયામક સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. હેતલ ગાંધી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રો. ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાય વિભાગાધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
ડૉ. હેતલ ગાંધી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય) :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

લેખન :

ડૉ. હેતલ ગાંધી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રકાશન વર્ષ :

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2020
દ્વિતીય આવૃત્તિ : 2022
તૃતીય આવૃત્તિ : 2023

ISBN :

978-93-5598-426-5

પ્રકાશક: કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન પરવાનગી લેવાની રહેશે.

૨

‘દ્વિરેફની વાતો’

એકમ : ૧ સર્જક—પરિચય : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	૦૫
એકમ : ૨ ટૂંકીવાર્તાનું સ્વરૂપ	૧૯
એકમ : ૩ ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ની વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ	૩૪
એકમ : ૪ ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ : સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન – ૧	૪૮
એકમ : ૫ ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ : સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન – ૨	૬૦
એકમ : ૬ દ્વિરેફની વાર્તાકલા	૭૮

પાઠ્યક્રમ પરિચય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંપેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી દ્વારા એમ. એ. પાર્ટ – I ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં ‘પ્રશિષ્ટ ગદ્યકૃતિઓનો અભ્યાસ’ શીર્ષક અંતર્ગત જુદા-જુદા સાહિત્ય સ્વરૂપની પ્રતિનિધિ કૃતિઓ પસંદ કરવામાં આવી છે :

- (i) મિથ્યાભિમાન – દલપતરામ
- (ii) દ્વિરેફની વાતો – રા. વિ. પાઠક
- (iii) સત્યના પ્રયોગો – મો. ક. ગાંધી
- (iv) રખડવાનો આનંદ – કાકાસાહેબ કાલેલકર

અહીં જોઈ શકાશે કે નાટક, વાર્તા, આત્મકથા અને નિબંધ સ્વરૂપની આ ગદ્યકૃતિઓનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન છે. સુધારકયુગની મહત્વની કૃતિઓમાં ‘મિથ્યાભિમાન’નો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય બને. ધૂમકેતુના સમકાલીન દ્વિરેફની વાર્તાકલાનો અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ પ્રારંભકાલીન ગુજરાતી વાર્તાને સમજવાનો મહત્વનો પ્રયાસ છે. અલબત્ત, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તાની સ્વરૂપસિદ્ધિ માતબર રીતે સંતોષકારક છે. એમ કહી શકાય કે દરેક દાયકે મહત્વના વાર્તાકારો સાંપડ્યા છે. ઉદભવ – વિકાસની એક સદીની સર્જનાયાત્રાનો પ્રારંભ કરનાર; ધૂમકેતુના સમકાલીન દ્વિરેફની વાર્તાઓને અભ્યાસપૂર્વક સમજવાના આ શૈક્ષણિક ઉપક્રમમાં વાર્તાસ્વરૂપને પ્રમાણવાનો પ્રયાસ છે.

મહાત્મા ગાંધી જેવા યુગપુરુષની આત્મકથા માતૃભાષા ગુજરાતીમાં મળે છે. એ વિરલ સુયોગને અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ કરીને; સઘન અધ્યયન દ્વારા આપણે સત્યનિષ્ઠ જીવનસાધનાના વિરલ પથ પર અભ્યાસપૂર્વક પ્રયાસ કરીશું. ગાંધીયુગના મૂર્ધન્ય સર્જક કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિબંધોનો અભ્યાસ ‘રખડવાનો આનંદ’ નિમિત્તે થશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ ગદ્યકૃતિઓનું સ્થાન-માન સર્વવિદિત છે. ભાષા-પ્રયોગોનું વૈવિધ્ય, ગદ્યનો અભ્યાસ પણ સમાંતરપણે જોઈ શકાશે. આ કૃતિઓ જુદાં-જુદાં સ્વરૂપ-સમય અને શૈલીનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ અભ્યાસક્રમમાંથી પસાર થનાર દરેક વિદ્યાર્થી, ગુજરાતી સાહિત્યની અન્ય પ્રતિનિધિ રચનાઓના અભ્યાસ તરફ વળે એવી આશા અસ્થાને નથી.

સર્જક પરિચય : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

રૂપરેખા

- ૧.૧ ઉદ્દેશો
- ૧.૨ પ્રસ્તાવના
- ૧.૩ જીવન—ઘડતર
- ૧.૪ રામનારાયણ વિ. પાઠકની કૃતિઓ
- ૧.૫ વિવેચનપ્રવૃત્તિ
- ૧.૬ પિંગળચર્યા
- ૧.૭ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ
 - ૧.૭.૧ 'શેષ'ની કવિતા
 - ૧.૭.૨ 'દ્વિરેફ'ની વાર્તા
 - ૧.૭.૩ 'સ્વૈરવિહારી'ના નિબંધો
 - ૧.૭.૪ 'દ્વિરેફ'ના નાટકો
- ૧.૮ પ્રકીર્ણ સાહિત્યલેખન
 - ૧.૮.૧ અનુવાદ પ્રવૃત્તિ
 - ૧.૮.૨ સંપાદનકાર્ય
- ૧.૯ સારાંશ
- ૧.૧૦ તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- ૧.૧૧ સંદર્ભસૂચિ

૧.૧ ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા,

- રા. વિ. પાઠક જે ગાંધીયુગના અગ્રણી વાર્તાકાર છે તેમનો પરિચય થશે.
- રા. વિ. પાઠકના જીવન—ઘડતર અને સાહિત્યસર્જનની સમગ્રલક્ષી વિગતોનો પરિચય થશે.
- વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં રા. વિ. પાઠકના પ્રદાનની ઐતિહાસિક વિગતોના અભ્યાસથી ગાંધીયુગની સાહિત્યક આબોહવા કેળવાશે.
- વાર્તાસ્વરૂપમાં રા. વિ. પાઠકના પ્રદાનને મૂલવવા માટે આ એકમની સામ્રગી માર્ગદર્શક નીવડશે.

૧.૨ પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'શેષ' ઉપનામથી કવિતા રચનાર, 'દ્વિરેફ' ઉપનામથી ટૂંકીવાર્તા લેખન કરનાર અને 'સ્વૈરવિહારી'ના ઉપનામે નિબંધો સર્જનાર તથા ઉમાશંકર જોશીએ જેમને

‘ગાંધીયુગના સાહિત્યગુરુ’ તરીકે ઓળખાયા છે, તે રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યના પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગના સુભગ સમન્વય કરનાર સર્જક—વિવેચક તરીકે સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. રામનારાયણ પાઠક વિશે ચંદ્રકાન્ત શેઠ લખે છે કે, ‘રામનારાયણની ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સેવા વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સંગીન છે. કળા, કેળવણી, દર્શન—વિચાર આ સર્વમાં તેમનો રસ ઉત્કટ જણાય છે. જીવનની અખિલાઈના સંદર્ભમાં અવલોકન કરતાં, મનુષ્યને જે કેન્દ્રસ્થાને રાખી તેમણે સત્ય અને સૌંદર્યના રહસ્યોને જાણવા—માણવાનો તપોયોગ રચ્યો. રામનારાયણનો શબ્દ સાદો દેખાય છે, પણ એની સાદાઈમાં એક પ્રકારની સાચી ગર્ભશ્રીમંતાઈ રહેલી છે’. આ એકમમાં આપણે રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકના જીવન અને સાહિત્યસર્જન વિશેનો પરિચય મેળવીએ.

૧.૩ જીવન—દાસતર

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનો જન્મ ઈ.સ.૧૮૮૭ની એપ્રિલની આઠમીએ ધોળકા તાલુકાના ગાણોલ ગામે મોસાળમાં થયો હતો. જ્ઞાતિએ તે પ્રશ્નોરા નાગર અને વતન તેમનું સૌરાષ્ટ્રનું ભોળાદ. પિતા વિશ્વનાથ અને માતા આદિતભાઈનાં ધર્મ, વ્યવહાર અને વિદ્યાદિ સંસ્કારો વારસામાં મળ્યા હતા. તેમના પિતા વિશ્વનાથ સદારામ પાઠક શિક્ષક હતા. તેઓ વેદાન્તના અભ્યાસુ હતા અને બીલખાના શ્રીમન્નથુરામ શર્માના શિષ્ય અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન હતા. તેમની પાસેથી ગુજરાતને કેટલાંક સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદ મળ્યા છે. માતા આદિતભાઈ વ્યવહારદક્ષ અને પરંપરાગત ધર્મસંસ્કારવાળાં હતાં. આમ તો અભણ છતાં લોકગીતો—દેશીઓ વગેરેનાં રસિયાં હતાં. ‘આકલન’માંથી મળેલ માહિતી મુજબ રામનારાયણના કાવ્યરસ—પિંગળના તથા તત્ત્વજ્ઞાનરસ—કેળવણીરસ સંવર્ધન—વિકાસમાં માતા—પિતાનો ફાળો મૂલ્યવાન હતો.

રામનારાયણનું પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ જેતપુર, રાજકોટ, જામખંભાળિયા અને ભાવનગરમાં થયું. ત્યાં ગિજુભાઈ બધેકા અને હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા તેમના સહાધ્યાયી હતા અને કેળવણીકાર નાનાભાઈ ભટ્ટના શિક્ષણનો તેમને લાભ મળ્યો હતો. ૧૯૦૫માં ભાવનગરમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા ઊંચા નંબરે પાસ કરી ત્યાં જ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે શામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા. પ્રીવિયસમાં પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થઈ ‘પર્સિવલ સ્કોલરશીપ’ મેળવી મુંબઈની ગોકળદાસ તેજપાલ બોર્ડિંગમાં પ્રવેશ મળતા વિલ્સન કોલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાંથી લૉજિક અને મૉરલ ફિલોસોફી વિષયો સાથે ૧૯૦૮માં બી.એ.ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગે પાસ કરી. ત્યાં તેમણે ‘દક્ષિણાફેલો’ તરીકે સંસ્કૃતનું અધ્યાપન કાર્ય પણ કર્યું. મુંબઈ અભ્યાસ દરમિયાન મહાદેવભાઈ દેસાઈનો સંપર્ક થયો. ભાવનગર અને મુંબઈમાં મળેલ વ્યક્તિઓના કારણે તેમના સાહિત્યશિક્ષણના રસને પોષણ મળ્યું. તેમની સ્વતંત્રપણે જીવવાની વૃત્તિ બળવત્તર થઈ અને તેથી ૧૯૧૧માં એલ.એલ.બી. થઈને અમદાવાદમાં વકીલાત શરૂ કરી. ત્યારબાદ નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે સાદરામાં વકીલાત શરૂ કરી. ૧૯૦૩માં તેમના લગ્ન મણિગૌરી સાથે થયાં હતાં; પરંતુ ૧૯૧૮માં પત્નીનું અણધાર્યું અવસાન થયું. તે પછીના જ વર્ષે તેમની એકની એક પુત્રી સરલાનું તથા બહેન સવિતાનું પણ અવસાન થયું. સ્વજનોના અવસાનથી તેમનું મન વિરક્તિયુક્ત વિષાદમાં ડૂબી ગયું.

આ અરસામાં તેઓ ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકને મળ્યા. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકના નિમંત્રણથી તેઓ ગુજરાતી કેળવણી મંડળમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા, તેથી સાદરા છોડી અમદાવાદ આવ્યા. ૧૯૨૦માં અમદાવાદની જે.એલ.ન્યૂ ઈંગ્લિશ સ્કૂલમાં છએક માસ આચાર્ય તરીકે સેવાઓ આપી. આ દરમિયાન અસહકારનું આંદોલન શરૂ થતાં તેમાં જોડાયા અને ગાંધીવિચારથી આકર્ષાયા. ૧૯૨૧માં તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક થયા. ત્યાં પ્રમાણશાસ્ત્ર શિખવાડતાં તે વિશેનો ગ્રંથ લખ્યો. ૧૯૨૮ સુધી ત્યાં પ્રમાણશાસ્ત્ર અને ભાષાસાહિત્યના અધ્યાપક તરીકે તેઓ રહ્યા. અહીં જોડાયા બાદ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના વિચારક અને પ્રચારક થયા. રામનારાયણ પાઠક પોતે કહે છે કે, ‘મેં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સેવા સ્વીકારી તેને હું મારા જીવનનો એક ધન્ય પ્રસંગ ગણું છું. મારા અભ્યાસના તેમજ સાહિત્યપ્રવૃત્તિના પાયા મારામાં વિદ્યાપીઠજીવનમાં નંખાયા’.

તેમનો પહેલો વિવેચનલેખ ‘બાળાશંકર ઉલ્લાસ કંથારિયાનાં કાવ્યો’ જે ૧૯૨૨માં ‘સાબરમતી’ દ્વિમાસિકના પ્રથમ અંકમાં પ્રગટ થયો. અહીં પં.સુખલાલજી, મુનિ જિનવિજયજી, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, કાકા કાલેલકર, આચાર્ય કૃપલાણી વગેરે વ્યક્તિઓના સંપર્કે તેમની અધ્યયન અને સાહિત્યસર્જનની શક્તિ ખીલી ઊઠી. તેમણે વિદ્યાપીઠમાં ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના સહમંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું અને ત્યાં જ ‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રૈમાસિક ચલાવવામાં પણ મદદ કરી હતી. આ સમયગાળા દરમિયાન તેમણે કેટલાંક સંસ્કૃત ગ્રંથોના અંશોના અધ્યાપનને અનુષંગે અનુવાદ—સંપાદન કરેલાં, જેમાં મમ્મટના ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના પહેલાં છ ઉલ્લાસનો રસિકલાલ છો. પરીખ સાથે કરેલો અનુવાદ તેમજ ‘કાવ્યપરિચય’ અને ‘કાવ્યસમુચ્ચય’નાં સંપાદનો ઉલ્લેખપાત્ર છે.

રામનારાયણ પાઠકે ‘સાબરમતી’, ‘પુરાતત્ત્વ’, ‘યુગધર્મ’, ‘ગુજરાત’ જેવાં સામયિકોમાં શિક્ષણ અને સાહિત્યવિષયક લખાણો લખતા હતા. ૧૯૨૬માં ‘પ્રસ્થાન’ માસિક શરૂ કર્યું, આ માસિક તેમની સર્જન—વિવેચન પ્રવૃત્તિમાં મહત્ત્વનું નિમિત્ત બન્યું અને તેણે તેમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપ્યો. ૧૯૨૮માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થઈને ‘પ્રસ્થાન’ના પૂરા સમયના તંત્રી બન્યા અને તેમણે તેને ૧૯૩૭ સુધી ચલાવ્યું. ૧૯૩૫માં ફરી અધ્યાપન કાર્ય તરફ વળ્યાં. ૧૯૩૫થી ૧૯૩૭ મુંબઈની એસ.એન.ડી.ટી. કોલેજમાં, ૧૯૩૭થી ૧૯૪૬ અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં, ૧૯૪૬ જૂનથી ૧૯૫૦ જૂન સુધી મુંબઈની ભારતીય વિદ્યાભવન સંસ્થામાં, ૧૯૫૦ના ઓગષ્ટથી ૧૯૫૨ અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક વિભાગમાં અને ૧૯૫૨થી આયુષ્યના અંતિમકાળ સુધી ફરીથી મુંબઈની ભારતીય વિદ્યાભવન સંસ્થામાં અધ્યાપન કાર્ય કર્યું. આ સાથે તેમનું વિવેચન—અધ્યયન—સંશોધનકાર્ય અવિરતપણે ચાલતું રહ્યું. આમ, તેઓ આજીવન શિક્ષક રહ્યા.

તેમનું અંગત જીવન સાદું અને વ્યવસ્થિત હતું. રસિકલાલ છો. પરીખના જણાવ્યાનુસાર, ‘એસેટિક ટેમ્પરામેન્ટ’ ધરાવનારા હતા. તેમનામાં સંયમ અને રસિકતાનો, ચિંતનશીલતા અને લાગણીશીલતાનો, યથાથિલક્ષિતા અને આદર્શલક્ષિતાનો, તપોનિષ્ઠા અને સ્વૈરવિહારીપણાનો, તાટસ્થ અને મૈત્રીનો કોઈ અનોખો સમન્વય સિદ્ધ થયેલો હતો. સત્તાવીસ વર્ષનું વિધુર જીવન ગાળ્યા બાદ, ૧૯૪૫માં અઠ્ઠાવન વર્ષના રામનારાયણ પાઠક તેમનાં ૩૦ વર્ષના શિષ્યા હીરાબહેન મહેતા સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાતા, સામાજિક ઊંડાપોહ થયો; પરંતુ મધુર દામ્પત્યે એ ઊંડાપોહને નિરર્થક ઠરાવ્યો. ૧૯૪૭માં હૃદયરોગની વ્યાધિમાં સપડાયેલા પાઠકસાહેબની હીરાબહેને ખૂબ કાળજીથી પરિચર્યા કરી; પરંતુ, અંતે ૨૧-૮-૧૯૫૫ના રોજ ત્રીજા હૃદય હુમલાએ પાઠક સાહેબનું મૃત્યુ થયું. અવસાન સમયે તેઓ આકાશવાણી, મુંબઈ કેન્દ્રના ગુજરાતી વિભાગના સલાહકાર હતા અને ભારતીય વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપન—સંશોધનકાર્યમાં રત હતા.

જીવનભર તેઓ સાહિત્ય—શિક્ષણની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને મંડળો સાથે જોડાયેલા રહ્યા. નવમી અને તેરમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્યવિભાગના અને સોળમી પરિષદના અધિવેશનના પ્રમુખપદે રહ્યા. ૧૯૩૩માં રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળામાં ‘નર્મદાશંકર કવિ’ — વિશે, ફાર્બસ ગુજરાતી સભામાં ‘કવિ નર્મદનું ગદ્ય’ વિશે, ૧૯૩૩માં ગુજરાત વિદ્યાસભામાં ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય’ વિશે, ૧૯૩૫—૩૬માં ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં ‘અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો’ વિશે, ૧૯૫૧માં મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજા સુવર્ણ મહોત્સવ વ્યાખ્યાનમાળામાં ‘ગુજરાતી પિંગળ નવી દૃષ્ટિએ’ — વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

રામનારાયણ પાઠકને ‘ઉત્તરમાર્ગનો લોપ’ (૧૯૪૦) વાર્તા માટે ૧૯૪૩માં મોતીસિંહજી મહિડા સુવર્ણચંદ્રક, ‘પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો’ માટે ૧૯૪૯નું હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા પારિતોષિક અને તે જ ગ્રંથ માટે ૧૯૪૬થી ૧૯૫૦ સુધીના ગાળાના ઐતિહાસિક નિરૂપણના ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકે સુરતના નર્મદ સાહિત્ય સભાનો નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક તેમજ ‘બૃહત પિંગલ’ માટે ૧૯૫૬નું સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનું પારિતોષિક એનાયત થયાં હતાં.

૧.૪ રામનારાયણ વિ. પાઠકની કૃતિઓ

રા. વિ. પાઠકનું ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે જે અમૂલ્ય પ્રદાન છે, તે પ્રકાશિત ગ્રંથોની સૂચિ આ પ્રમાણે છે :

૧.૩.૧ વિવેચન :

(અ) સાહિત્યકલાગત :

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય (૧૯૩૩)
૨. નર્મદાશંકર કવિ (૧૯૭૬)
૩. અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો (૧૯૩૮)
૪. કાવ્યની શક્તિ (૧૯૩૯)
૫. સાહિત્યવિમર્શ (૧૯૩૯)
૬. આલોચના (૧૯૪૪)
૭. નર્મદ : અર્વાચીન ગદ્યપદ્યનો આદ્યપ્રણેતા (૧૯૪૫, 'નર્મદાશંકર કવિ' આમાં સમાવિષ્ટ)
૮. રાસ અને ગરબા (૧૯૫૪, ગોવર્ધન પંચાલ સાથે)
૯. સાહિત્યાલોક (૧૯૫૪)
૧૦. નભોવિહાર (૧૯૬૧)
૧૧. આકલન (૧૯૬૪)
૧૨. કાવ્યપરિશીલન (૧૯૬૫, નગીનદાસ પારેખ સાથે)
૧૩. શરદસમીક્ષા (૧૯૮૦)

(બ) પિંગળગત :

૧. પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો - એક ઐતિહાસિક સમાલોચના (૧૯૪૮)
૨. ગુજરાતી પિંગળ નવી દૃષ્ટિએ (૧૯૫૨)
૩. ભૃહત્ પિંગળ (૧૯૫૫)
૪. મધ્યમ પિંગળ (૧૯૮૧, અપૂર્ણા, ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને કાન્તિલાલ કાલાણી દ્વારા પૂરું કરાવીને પ્રસિદ્ધ) જેમાં 'પિંગળપ્રવેશ'નો સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે.

૧.૩.૨ સર્જન :

(અ) કવિતા :

૧. શેષનાં કાવ્યો (૧૯૩૮)
૨. વિશેષ કાવ્યો (૧૯૫૯)

(બ) વાર્તા :

૧. દ્વિરેફની વાતો - ૧ (૧૯૨૮)
૨. દ્વિરેફની વાતો - ૨ (૧૯૩૫)
૩. દ્વિરેફની વાતો - ૩ (૧૯૪૨)

(ક) નિબંધ :

૧. સ્વૈરવિહાર - ૧ (૧૯૩૧)
૨. સ્વૈરવિહાર - ૨ (૧૯૩૭)
૩. મનોવિહાર (૧૯૫૬)

(ડ) નાટક :

૧. કુલાંગાર અને બીજી કૃતિઓ (૧૯૫૯)

૧.૩.૩ પ્રકીર્ણ :

(અ) સાહિત્યલેખન :

૧. પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા (૧૯૨૨)
૨. નિત્યનો આચાર (૧૯૪૫)

(બ) અનુવાદ :

૧. કાવ્યપ્રકાશ : ઉલ્લાસ ૧ થી ૬ (૧૯૨૪, રસિકલાલ છો. પરીખ સાથે)
૨. ધમ્મપદ (૧૯૨૪, ધર્માનંદ કોસંબી સાથે)
૩. ચુંબન અને બીજી વાતો (નગીનદાસ પારેખ સાથે)

(ક) સંપાદિત સાહિત્ય :

- કવિતા : ૧. ગોવિંદગમન (૧૯૨૩, નરહરિ પરીખ સાથે)
૨. પૂર્વાલાપ (૧૯૨૬, બીજી આવૃત્તિનું સંપાદન)
૩. કાવ્યસમુચ્ચય ભાગ : ૧ થી ૨ (૧૯૨૪)
૪. કાવ્યપરિચય ભાગ : ૧ અને ૨ (૧૯૨૮, નગીનદાસ પારેખ સાથે)
- વાર્તા : (૧) ગુર્જર વાતવૈભવ : ૩ : સામાજિક કથાઓ (૧૯૫૬, હીરાબહેન પાઠક સાથે)

શાલેય પાઠ્યપુસ્તકો :

૧. સાહિત્ય સોપાન ભાગ : ૧, ૨ અને ૩ (૧૯૫૪, મનુભાઈ વૈદ્ય અને અન્ય સાથે)
૨. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનું સાહિત્ય :
 - કાવ્યતત્ત્વવિચાર (૧૯૩૯)
 - સાહિત્યવિચાર (૧૯૪૨)
 - આપણો ધર્મ (૧૯૪૨, ત્રીજી આવૃત્તિનું સંપાદન)
 - દ્વિગ્દર્શન (૧૯૪૨)
 - વિચારમાધુરી - ૧ (૧૯૪૬)

ઉપરોક્ત પાંચેય ગ્રંથોનું ઉમાશંકર જોશી સાથે સંપાદન કરેલું છે.

અન્ય :

૧. મુનશીસૂક્તિસંચય (૧૯૪૭, પ્રો.વી.એમ.ભૂષણ તથા પ્રો. સીતારામ ચતુર્વેદી સાથે)
૨. કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ સ્મારક ગ્રંથ (૧૯૫૩, રવિશંકર મ. જોષી અને અન્ય સાથે)

૧.૫ વિવેચનપ્રવૃત્તિ

રામનારાયણ પાઠકની વિવિધ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરતાં એમની વિવેચક તરીકેની પ્રતિભા સૌપ્રથમ નજરે ચઢે એવી છે. વિવેચન એમની માનીતી પ્રવૃત્તિ રહી છે. તેઓ ગાંધીયુગની વિવેચન પ્રવૃત્તિના પ્રારંભક ગણાયા છે. ઈ.સ.૧૯૨૨થી ૧૯૫૫ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન લગભગ દશ જેટલા ગ્રંથોમાં તેમનું સાહિત્ય વિવેચનકાર્ય સંગ્રહાયેલું છે. આપણે રામનારાયણ પાઠકની કૃતિઓ ભાગમાં તેમના વિવેચનગ્રંથો વિશે જાણી ગયા છીએ. અહીં તેમની વિવેચનપ્રવૃત્તિ વિશે પરિચય મેળવીશું.

વિપુલતા તેમજ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ રામનારાયણનું વિવેચન પ્રભાવક છે. તેમના વિવેચક તરીકેના વિકાસમાં, એમની સાહિત્યિક વિભાવનાઓના ઘડતરમાં ભારતીય કાવ્યમીમાંસાનો ઊંડો પ્રભાવ અનુભવાય છે. ‘મમ્મટની રસમીમાંસા’, ‘ક્ષેમેન્દ્રની ઔચિત્યવિચાર ચર્ચા’ જેવા લેખોમાં ભારતીય કાવ્યમીમાંસાનું સાતત્ય જોઈ શકાય છે. તેમણે સૈદ્ધાંતિક, કૃતિનિષ્ઠ, તુલનાત્મક અને ઇતિહાસનિષ્ઠ જેવાં વિવેચનના મહત્વના પ્રકારોમાં ખેડાણ કર્યું છે. કાવ્યની શક્તિ, જીવન અને સાહિત્ય તેમ જ સત્ય અને કાવ્યનો સંબંધ, કાવ્યમાં ભવ્યતા, અત્યુક્તિ આદિનું સ્થાન, ટૂંકીવાર્તાનું સ્વરૂપ, વિવેચનના વિવિધ પ્રશ્નો – આ વિશેની તેમની વિચારણા સૈદ્ધાંતિક વિવેચનના ધ્યાનાર્હ નમૂનારૂપ છે. કાવ્યાસ્વાદ–રસદર્શન, અવલોકનથી માંડી આકલન–સમીક્ષા સુધીના વિવિધ પ્રકારોનું ખેડાણ કર્યું છે. ‘કાવ્યપરિશીલન’માંના કાવ્યાસ્વાદો, ‘શરદ્સમીક્ષા’ના લેખો, આનંદશંકર ધ્રુવના ‘દિગ્દર્શન’, ‘વિચારમાધુરી’ તથા ‘આપણો ધર્મ’ના ઉપોદ્ઘાતરૂપે લખેલા લેખો, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘રાઈનો પર્વત’, ‘પૂર્વાલાપ’, ‘વિશ્વગીતા’, ‘કાકાની શશી’, ‘તણખામંડળ–૧ અને ૩’ વગેરે વિશેનાં એમનાં લખાણો એમના કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનોનાં ઉદાહરણો છે, જ્યારે ૧૯૨૯ના ગુજરાતી ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય વિશેની સમીક્ષા એ પછીની સમીક્ષાઓ માટે માર્ગદર્શક સ્તંભરૂપ કહી શકાય. રામનારાયણ પાઠકે તુલનાત્મક વિવેચનનો જે ખ્યાલ આપ્યો છે તેમાં મહાભારતના નલોપખ્યાન અને પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની તુલના કરી છે. રામાયણનો ગુજરાતી સાહિત્ય પર પ્રભાવ ચકાસ્યો છે તો બીજી તરફ ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિવેચનના કેટલાક નિષ્કર્ષો વચ્ચે રહેલા સામ્યને તારવી બતાવ્યો છે, જેમાં તેમનું વલણ સમન્વયલક્ષી રહ્યું છે. ‘પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા’માં જણાવ્યાનુસાર, ‘‘કાવ્ય રસનિષ્પત્તિ માટે છે’’ – એ ખ્યાલમાં તેઓ કલાને ખાતર કલાનો સિદ્ધાંત જુએ છે’. જ્યારે ‘સાહિત્યવિમર્શ’માં ‘આર્ટ ઇઝ ઇલ્યૂઝન’ના સિદ્ધાંતનો શંકુકના ચિત્ર – તુરંગન્યાયની સાથે મેળ જુએ છે’. તેઓ આ ઉપરાંત ‘આકલન’માં ‘કાવ્યજગતના અનુભવને ભાવનાત્મક કહેવામાં બોસાંકે (બોસાંકિટ)ના ‘આર્ટ ઇઝ કોમ્પેલેટિવ’ના ખ્યાલનું તો કાવ્યજગતનો અનુભવ સાધારણીકૃત છે તેમાં ‘ઓલ આર્ટ ઇઝ યુનિવર્સલ’ના ખ્યાલનું પ્રવર્તન જુએ છે. તેઓ ‘આર્ટ ઇઝ એક્સપ્રેશન ઓફ લાઈફ’ સૂત્રનું સ્વારસ્ય ‘આત્મા એ જ સ્થાયી છે’માં આવી ગયેલું જુએ છે, આમ, ‘કાવ્યશક્તિ’માં કહેવાનુસાર, તેમની દૃષ્ટિએ, કલા એ અનુકરણ છે અને કલા એ નવસર્જન છે’. સાથે તેઓ તેમાં જ મેથ્યુ આર્નલ્ડની જેમ કાવ્યને જીવનની સમીક્ષારૂપે તેમ ‘જીવનના પ્રકટીકરણ’રૂપે પણ જુએ છે.

ઇતિહાસનિષ્ઠ વિવેચનના સંદર્ભે ‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય’, ‘અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો’ અને ‘નભોવિહાર’નો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનોને સમાવતા ‘અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો’માં બહિરંગથી આરંભી કાવ્યના અંતરંગ સુધી પહોંચી ગુજરાતી કવિતાના સર્વાંગીણ વિકાસનાં મહત્વના સ્થૂળ–સૂક્ષ્મ પાસાંઓનું સમતોલ અને રસની દૃષ્ટિએ જડબેસલાક નિરીક્ષણ તેમણે પહેલીવાર આપ્યું. તેમણે સાહિત્યના મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન પ્રવાહો, સ્વરૂપો, કર્તાઓ અને કૃતિઓ વિશે અનેક અભ્યાસપૂર્ણ અભિપ્રાયો આપ્યા છે. રામનારાયણ પાઠકે વિવેચનને સામાજિક જવાબદારીવાળું કાર્ય માન્યું છે. તેઓ વિવેચનને તત્ત્વચિંતનના એક વ્યાપાર તરીકે, સાહિત્યને શુદ્ધ રાખનાર બળ તરીકે અને સર્જનની સાથે રહી જમાનાની ફિલસૂફી ઘડનાર પરિબળ તરીકે સ્વીકારે છે. તેઓ વિવેચનના રસાસ્વાદ સાથે સંકળાયેલી, રસતત્ત્વ ગ્રહણ કરતાં જીવનના રહસ્ય તત્ત્વ સુધી

પહોંચતી એક આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ માને છે. તેમણે વિવેચન દ્વારા કલાભાવનાને પ્રતિષ્ઠિત કરી સાહિત્યના વાતાવરણને સંસ્કાર દૃષ્ટિએ તપ:પૂત અને ગૌરવાન્વિત બને તે માટેનો પુરુષાર્થ કરી ગાંધીયુગનો સંસ્કાર સંદર્ભ જાળવ્યો છે. એમણે પોતે જ કહ્યું છે તેમ, ‘કાવ્યજીવનનું નવું દર્શન કરે, ફિલસૂફી નવું દર્શન કરે તે સાથે વિવેચન પણ એની પછવાડે પછવાડે ચાલે છે. વિવેચન એ રીતે ફિલસૂફી છે, તત્ત્વચિંતન છે’. તેઓ વિવેચનમાં વિષયની ચર્ચા કરતી વખતે તર્કશાસ્ત્રની શિસ્ત સ્વીકારે છે, જેથી વિવેચને ઊંડાણ અને આકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત વિષયનો નવીન તાજગીભરી રીતે વિચાર કરવાની તેમની કુશળતા અનેક રૂઢ વસ્તુઓમાં નવો અર્થ પૂરે છે. ઉદાહરણ તરીકે તેઓ ‘રાઈનો પર્વત’ તથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને ‘શાન્તરસના નવા દર્શન અનુભવ’રૂપ ઓળખાવે છે. આ ‘શાન્તરસ જ ખરો સ્થાયી છે’ – એમ પ્રતિપાદિત કરી તેનું Art is expression of life એ વ્યાપક સૂત્રરૂપે વિસ્તરણ કરીને ‘આત્મા સ્થાયી છે’ – એ સૂત્રમાં સમાવિષ્ટ કરે છે. ધીરૂભાઈ ઠાકર કહે છે કે, ‘તેમનામાં વિવેચકની ત્રેવડી સજ્જતા હતી : સાહિત્યતત્ત્વના જ્ઞાતા, પ્રમાણશાસ્ત્રીની તર્કશક્તિ અને સંપ્રજ્ઞાત સર્જકની પ્રતિભા તેમનામાં ખીલેલી હતી. વારસામાં મળેલી શિક્ષક અને ફિલસૂફીની પ્રકૃતિ તેમાં ભળતાં વિવેચક તરીકેનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ વિકસ્યું’. (પૃ.૧૦૦, ૧૦૮)

ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનની પરંપરામાં (પંડિત યુગના) આનંદશંકર ધ્રુવ પછીના મોટા વિવેચક છે’ – એમ કહ્યા પછી રમણલાલ જોશી ‘કૃતિની માર્મિક સૂઝ, વિવેચકને આવશ્યક એવું તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય, મૂલગામી દૃષ્ટિ, વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ અને રાગદ્વેષ મુક્ત સ્પષ્ટ મતદર્શન એમના વિવેચનની વિશેષતા ગણાય’ એમ નોંધે છે. આમ, આ વિધાન રામનારાયણ પાઠકની પ્રતિભાને સ્પષ્ટ કરવા પૂરતું છે. જ્યારે અનંતરાય રાવળ તેમની વિવેચન પ્રવૃત્તિને ‘સર્વવ્યાપી પ્રવૃત્તિ’ તરીકે ઓળખાવતા કહે છે કે, તેમનામાં ‘ઊંચી કલારસિકતા છે; પાંડિત્યનો ભાર નથી. કલાસૌન્દર્ય તરફનો દ્રોહ નથી છતાં સત્ય માટેનો આગ્રહ છે’.

આમ, પૂર્વગ્રહમુક્ત સત્યદર્શન, સૂક્ષ્મ મર્મગ્રાહિતા, તર્કસંગતતા, સહૃદયતા અને બહુશ્રુતતા એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિના મુખ્ય લક્ષણો તારવી શકાય.

૧.૬ પિંગળચર્ચા

‘પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો’ અને ‘બૃહત્ પિંગળ’ એ રામનારાયણ પાઠકની ગુજરાતી કવિતાના પિંગળક્ષેત્રે આપેલી મહત્ત્વની ભેટ છે. રામનારાયણ પાઠકે પિંગળનું કાર્ય સંશોધનના જુસ્સાથી અને સાચા કાવ્યરસિક તરીકે કરેલું જણાય છે. તેમણે ‘પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો’માં કે. હ. ધ્રુવ જ્યાં અટક્યાં હતાં ત્યાંથી આગળ વધી એટલે કે અપભ્રંશ—અપભ્રંશોત્તર કાળથી પદ્યરચનાની સમીક્ષાને છેક દયારામ સુધી પહોંચાડી ‘એ અભ્યાસની સળંગતા’ સાધી આપી છે. આ તેમનો ગ્રંથ હેમચંદ્રાચાર્યના છંદોનુશાસન અને દલપત પિંગળને સાંકળતી કડીરૂપ બન્યો છે. ૧૯૫૧માં મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજા સુવર્ણ મહોત્સવ સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળાના ઉપક્રમે પિંગળ વિષયક ત્રણ વ્યાખ્યાનો ‘ગુજરાતી પિંગળ : નવી દૃષ્ટિએ’ (૧૯૫૨), એ ‘બૃહત્ પિંગળ’ (૧૯૫૫)ના પૂર્વસારરૂપ છે.

‘બૃહત્ પિંગળ’ પિંગળશાસ્ત્રની સર્વગ્રાહી સમીક્ષા કરે છે. પંદર પ્રકરણો અને વીસ પરિશિષ્ટોના આ ગ્રંથમાં છંદોના બંધારણ અને રચના તથા પ્રકાર, છંદનું કાર્ય, અક્ષરનું લઘુ—ગુરુ સ્વરૂપ અને વિવેક, અક્ષરમેળવૃત્તોનું સ્વરૂપ અને તેમનાં મેળ—મિશ્રણો, વૈદિક છંદો, યતિચર્ચા, સંધિ, દેશી પદ, ડિંગળના છંદો, ગઝલના છંદો, મરાઠીમાંથી આવેલા ઓવી અભંગ આદિ છંદો, દેશીઓનું સ્વરૂપ તથા પ્રવાહી છંદ કે સળંગ પદ્યરચનાના પ્રયત્નો વગેરેની સદૃષ્ટાંત વિશદ ચર્ચા કરી છે. કવિતાના પિંગળક્ષેત્રે ‘બૃહત્ પિંગળ’ એ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથમણિ છે. તેમણે વિદ્યાર્થીઓ અને કવિતાના અભ્યાસીઓ માટે ‘મધ્યમ પિંગળ’ની યોજના કરી ચાર પ્રકરણો લખ્યાં હતાં. તેમના અણધાર્યા અવસાનથી અધૂરું રહેલું કાર્ય ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને કાન્તિલાલ કાલાણી દ્વારા પૂર્ણ થઈ ૧૯૮૧માં પુસ્તકરૂપે સુલભ થયું.

રામનારાયણ પાઠક સાદી છતાં શિષ્ટ, દષ્ટાંતપ્રચુર તેમજ મૌલિકતા જાળવી રાખી વ્યાકરણ જેવા નીરસ વિષયને ભારેખમ વાતાવરણમાંથી બહાર લાવે છે. તેમણે વ્યાકરણવિષયક નિયમો શ્રદ્ધેય પદ્ધતિથી તારવી આપ્યાં છે. તેમાં તેમના વાચન, મનન, સંશોધન, અધ્યયન, અવલોકન અને મૌલિકતાનાં સુપેરે દર્શન થાય છે.

૧.૭ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ :

૧.૭.૧ ‘શેષ’ની કવિતા :

રામનારાયણ પાઠકનું વિવેચન તેમજ તેમનું સર્જન પણ વિપુલતા—ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. રા. વિ. પાઠકે ‘શેષ’ ઉપનામથી પદ, મુક્તકો, સોનેટ, ખંડકાવ્ય, ગીત એમ વૈવિધ્યસભર કવિતાઓ આપી હતી; જે પાછળથી ‘શેષનાં કાવ્યો’ નામે સંગ્રહિત થઈ. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં વઢવાણની મુલાકાત દરમિયાન સ્કુરેલું ‘રાણકદેવી’ કાવ્ય ‘ગુજરાત’ માસિકમાં ‘યાત્રાળુ’ ઉપનામથી પ્રગટ થાય છે. પછી ૧૯૨૫માં પત્નીના વિરહમાં લખેલું કાવ્ય ‘નર્મદાને આરે’, ‘શેષ’ ઉપનામથી પ્રગટ થાય છે. હીરાબહેન પાઠક ‘વિધુતિ’માં નોંધે છે કે, પ્રિય પત્નીના જવાથી પોતે ‘શેષ’ રહ્યાં. (પૃ. ૨૦૨) તેથી ‘શેષ’ ઉપનામ ધારણ કરે છે. ૧૯૩૮માં ‘શેષનાં કાવ્યો’ પ્રસિદ્ધ કર્યાં. ‘શેષ’નું છેલ્લું ૧૯૫૫માં ગ્રંથસ્થ કાવ્ય ‘સાલમુબારક’ છે. તેમના અવસાન બાદ તેમનાં અર્ધાંગી હીરાબહેન પાઠકે ૧૯૫૮માં તેમના અગ્રંથસ્થ કાવ્યો ‘વિશેષ કાવ્યો’ નામથી પ્રગટ થયાં. તેમની બંને ગ્રંથની નાની—મોટી, મૌલિક—અનૂદિત, અપૂર્ણ મળીને કુલ ૧૩૦ રચનાઓ છે. ‘શેષ’ની કવિતા વિષય વૈવિધ્ય કરતાં રૂપબંધ, છંદોવિધાન અને કાવ્યબાનીના વૈવિધ્ય પરત્વે વધુ ધ્યાનાર્હ છે. પ્રેમ, પ્રકૃતિ, પ્રભુભક્તિ તેમની કવિતાના મુખ્ય વિષયો છે. તેમની કવિતાનું બીજું મહત્ત્વનું લક્ષણ તાજી શબ્દાવલિનો વિનિયોગ કરતી વિશિષ્ટ રચનાપદ્ધતિ છે. આ વિશિષ્ટ કાવ્યપરંપરા જાળવી, અનુસંધાન દાખવી પ્રયોગ કરનાર કવિ છે. તેઓ ગાંધીપ્રભાવિત વિચારધારાના પુરસ્કર્તા હોવા છતાં તેઓ કલાકારની સૂઝથી સાહિત્યસર્જન કરનારા છે. જેનાં ઉદાહરણરૂપ ‘ગાંધીયુગ’ અને ‘મંગલાકષ્ટક’ જેવાં કાવ્ય છે. તેઓ જીવનદેવતાના સંનિષ્ઠ સાધક પણ છે. એમનાં પ્રાર્થનાકાવ્યોનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન છે. એમનાં આ પ્રાર્થનાકાવ્યોમાં જિંદાદિલી અને સત્ત્વનિષ્ઠા જોવા મળે છે તેથી સાથે તેઓ સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી સૌને માટે પ્રાર્થક થવાનું પણ પસંદ કરતા જણાય છે. આ ઉપરાંત તેમણે જીવન—કવનમાં સ્નેહ—સૌહાર્દ—સખ્યનો જે મહિમા કર્યો છે તે ‘સેન્ટ્રલ સ્ટેશને’, ‘વૈશાખનો બપોર’ જેવાં કાવ્યમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. તેઓ માનવતાપ્રેમી કવિ છે. તેમણે ગાંધીયુગને અનુરૂપ જીવનમાંગલ્યનું ગંભીરગાન કર્યું છે તો બીજી તરફ હાસ્ય—કટાક્ષની વિનોદયુક્ત રચનાઓ પણ આપી છે. તેમણે ‘મંગલત્રિકોણ’, ‘નવ વરવધૂ’, ‘એક સંધ્યા’, ‘એભેદ’ જેવાં જીવન ઉલ્લાસ, માધુર્ય, સાર્થકનાં કાવ્યો પણ આપ્યાં છે. ‘શેષ’ની એક વિશેષતા તેમના હાસ્યરસનાં કાવ્યો પણ છે. તેમના હાસ્યમાં સુરુચિ, વિવેક, દુનિયાદારીને પક્કાઈ, વિશાળ સમભાવ, વાક્યાતુર્ય અને વાસ્તવજીવનનું સૂક્ષ્મ અવલોકન ડોકાઈ છે. તેમણે વિનોદરસના કાવ્યો આપીને જીવનના સ્નેહ—ઉલ્લાસનું મધુર દર્શન કરાવ્યું છે. તેમના ‘નવવરવધૂ’, ‘સખિ ! તારો —’, ‘સેન્ટ્રલ સ્ટેશને’ જેવાં કાવ્યોની કેટલીક ઉક્તિઓ તો ‘બીજરેખા’, ‘એક સંધ્યા’, ‘મંગલ ત્રિકોણ’, ‘નટવરલાલજીનો ગરબો’, ‘ઉમા—મહેશ્વર’ જેવાં દામ્પત્યસંબંધના કાવ્યોમાં હાસ્યના વિવિધ પ્રકારો દ્વારા જીવનની પ્રસન્નતા અને સ્નેહ સંબંધની રેખાઓ ઊભી કરી છે. ‘પાઠકની છીંક’, ‘થાક્યા આવડું બેરીથી ?’, ‘કોઈ કહેશો ?’, ‘એક રાજપૂત ટેકના મધ્યકાલીન દુહા’ જેવાં કાવ્યોમાં વિવિધ તરકીબોનો ઉપયોગ હસાવે છે. ખબરદાર પછી ‘કોઈ કહેશો ?’ જેવા પ્રતિકાવ્યોના સફળ પ્રયોગ આપણને ‘શેષ’ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુજરાતી પ્રણયકવિતામાં તેમણે ‘સખી જો !’, ‘છેલ્લું દર્શન’, ‘નર્મદાના આરે’ જેવાં વિરહજનિત કરુણરસના કાવ્યો આપ્યાં છે તો બીજી તરફ સખી કાવ્યો — સજનીકાવ્યો પણ નોંધપાત્ર બન્યાં છે. ‘છેલ્લું દર્શન’ સોનેટ ગુજરાતીનાં ઉત્તમ સોનેટોમાં સ્થાન પામ્યું છે. તેમનું ‘ડુંગરની કોરે’ જેવું પ્રકૃતિકાવ્ય વિશિષ્ટ છે તો બીજી તરફ ‘ઉદયિને’ કે ‘સિંધુનું આમંત્રણ’

એ શુદ્ધ પ્રકૃતિકાવ્યો નથી. તેમણે પ્રકૃતિના પરિવેશથી માનવભાવોને, તો માનવભાવના પરિવેશથી પ્રકૃતિના આંતરરૂપને કુશળતાથી ઉપસાવ્યાં છે. ‘શેષ’ સ્વસ્થ અને સમુદાર રુચિના કાવ્યજ્ઞ કવિ છે. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રાચીન—મધ્યકાલીન—અર્વાચીન કાવ્ય સુધીની પરંપરાની વિવિધ તરેહો સાથે સર્જકચિત્તનું અનુસંધાન જોઈ શકાય છે. તેઓ નાદબ્રહ્મના ઉપાસક છે. તેમની કવિતામાં જીવનનો ઉલ્લાસ અને મધુરતા, વિષાદ અને કરુણતા, પ્રણય અને પ્રણયવૈફલ્ય, પ્રકૃતિચિત્રણ અને ચિંતન સહજતાથી અભિવ્યક્તિ પામે છે.

તેમણે મુક્તકથી ખંડકાવ્ય સુધીના વિવિધ કાવ્યપ્રકારોનો વિનિયોગ કરેલો છે. ‘પોટેલા પિયુના’ — પ્રકૃતિના આંતરસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતું ઉત્કૃષ્ટ મુક્તક છે તો ‘રાણકદેવી’, ‘બુદ્ધનું નિર્વાણ’, ‘તુકારામનું સ્વર્ગારોહણ’ જેવાં કાવ્યો ગુજરાતી ખંડકાવ્યના વિકાસના સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે. તેમની કવિતામાં ઊર્મિરસિકતા, ચિંતનના ઊંડાણ સાથે કલ્પનાની પ્રફુલ્લતાનું મિશ્રણ જોવા મળે છે.

રામનારાયણ પાઠકે દુહા, સોરઠા, ગરબા, ભજનો, ગીતો, મુક્તકો, સોનેટો, સમસ્યાપૂર્તિઓ જેવાં અનેક કાવ્યપ્રકારો અને ઢાળ—લયો અને કાવ્યશૈલીઓ અજમાવી છે. તેમણે લોકગીતોના ઢાળો—ગીતઢાળ સાથે વૃત્તની મેળવણી જેવા પ્રયોગો, પૃથ્વી—મિશ્રોપજાતિ, શિખરિણી, અનુષ્ટુપ, શાર્દૂલવિકીરિત, મંદાકાન્તા જેવા જાણીતા તો વિયોગિની, સ્વાગતા જેવા અલ્પપ્રયુક્ત અક્ષરમેળ છંદો; દુહા, સોરઠા, હરિગીત, જૂલણા જેવા માત્રામેળ છંદો યોજી અને વિવિધ છંદોમિશ્રણોના પ્રયોગો કર્યાં. આ ઉપરાંત અનુષ્ટુપ, પૃથ્વી અને સ્ત્રગ્ધરા છંદોને તેમણે રોચક વળાંકો આપ્યાં. અલંકારના પ્રયોગોમાં ચોક્કસાઈ ને મૌલિકતા હોય છે, તેમની કાવ્યભાષા વિશે સુન્દરમ ‘અવલોકના’માં કહે છે કે, આર્ષવાણીની સહેજ રુક્ષતા Crudity, સંસ્કૃત કવિઓની લાલિત્યવતી પ્રૌઢિ, ભજનોની કુમાશ, લોકગીતોનું ઉક્તિલાઘવ અને વેગભર્યું રચનાપટ અને અર્વાચીનતર કવિઓની પ્રૌઢ સ્વસ્થતા કે સાહસિક રમતિયાળપણું છે.’ જ્યારે તેમના પદ્ય શૈલી વિશે ગુ.સ.ઈ. ગ્રંથ : ૪માં ચંદ્રકાન્ત શેઠે, ‘તેમનું પદ્ય કાચ જેવું સ્વચ્છ ને દ્યુતિમંત છે. તેમની નિરૂપણરીતિમાં રસસંપન્નતા સાથે નિર્મળ સાદગી જોવા મળે છે. તેમની કાવ્યશૈલીમાં લાઘવયુક્ત એકાગ્રતા સાથે પારદર્શકતા—નમનીયતા પણ છે. તેઓ જીવંત ભાષાને પ્રયોજવાનું ટાળતા નથી, બલકે એવી તકોમાં કાવ્યમાં પૂરો લાભ લેવા પ્રયત્ન કરે છે.’ (પૃ. ૪૪૨) બોલચાલના લહેકાવાળી સાદી સરળ ભાષા ઉપરાંત તત્સમ શબ્દો અને સામાસિક પ્રયોગવાળી ભાષા એમ ભાષાની તરહો નોંધપાત્ર છે. ભાવવ્યંજનાની ઊંચી સિદ્ધિ, વિશદતા, તર્કસંગત સમૃદ્ધ કલ્પના અને ભાષા ઉપરની કવિની પકડ તેમની કવિતાને ઊંચી કોટિની બનાવે છે.

સુન્દરના ૧૯૩૮માં ‘શેષના કાવ્યો’ પ્રગટ થતાં ‘અવલોકના’માં લખે છે કે, ‘કાન્ત’ના ‘પૂર્વાલાપ’ પછી ‘શેષનાં કાવ્યો’ જ એવો કાવ્યગ્રંથ છે, જે પોતાની સંયમભરી પ્રૌઢિથી અને કાન્ત પછી ગુજરાતી કવિતાએ પોતાના પ્રવાસમાં મેળવેલાં નવાં તત્ત્વોને પોતાનામાં સમાવીને, તેમ પોતાનાં નવાં ઉમેરીને પોતાની અલ્પ સંખ્યા છતાં બહુગુણતાથી એક સીમાચિહ્ન જેવો ગ્રંથ બની રહેશે.’ (પૃ. ૧૫૭)

અંતે, તેમની કવિતામાં તર્કપરાયણતા, ભાવકલ્પનાં ઉડ્યનોમાં કે લયશૈથિલ્ય કે સ્વરૂપશૈથિલ્ય જણાવા છતાં સર્જકની લાઘવતાને કારણે વિશેષ બને છે.

૧.૭.૨ ‘દ્વિરેફ’ની વાર્તા :

રામનારાયણ પાઠકે વાર્તાલેખન માટે પોતાના નામમાં આવતા બે રેફને કારણે ‘દ્વિરેફ’ તખલ્લુસ રાખ્યું. ‘યુગધર્મ અને ‘પ્રસ્થાન’ સામયિકોમાં થતાં લેખન નિમિત્તે તેમની આ વાર્તાઓનું સર્જન થયું છે. ૧૯૨૨—૨૩માં વાર્તાલેખન શરૂ થયું જે ૧૯૪૧ સુધી ચાલ્યું. લગભગ બે દાયકામાં ‘દ્વિરેફની વાતો’—ના ત્રણ ભાગ આપ્યાં. જેમાં ૪૦ વાર્તાઓનો સમાવેશ થયો, જેની સંખ્યાનું અનુક્રમ ૧૩, ૨૦ અને ૧૭ છે. આ ઉપરાંત બાળકોના માટેની ‘કાં બોલ્યો’ જેવી કેટલીક વાર્તાઓ અગ્રંથસ્થ છે. દ્વિરેફે પોતાની વાર્તાઓને ‘વાતો’ તરીકે ઓળખાવી છે. ‘મુકુંદરાય’, ‘ખેમી’, ‘જક્ષણી’, ‘કોદર’, ‘જમનાનું પૂર’, ‘કપિલરાય’, ‘બુદ્ધિવિજય’, ‘નવો જન્મ’,

સૌભાગ્યવતી’, ‘છેલ્લો દાંડક્ય ભોજ’, ‘ઉત્તર માર્ગનો લોપ’ વગેરે વાર્તાઓ તત્કાલીન વાર્તાકલાના સુંદર નમૂનારૂપ છે.

જયંતિ દલાલ કહે છે તેમ દ્વિરેફ સભાન કલાસર્જક છે. તેમને વાર્તા નિમિત્તે કશુંક વાયકો સુધી પહોંચાડવાનું છે. આ વાર્તાઓના ઘડતર બાબતે ‘મારી વાર્તાનું ઘડતર’ લેખમાં રા. વિ. પાઠકે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, વાસ્તવિક જીવનની આંતરઅનુભૂતિની કોઈ રહસ્યાત્મક અનુભૂતિની અપેક્ષા છે. દ્વિરેફની વાર્તાઓમાં ગ્રામજીવન અને શહેરીજીવન, કોર્ટ અને જેલ જેવા સ્થળો, વિવિધ કોમના માનવીઓ પાત્ર તરીકે મળે છે. દ્વિરેફની વાર્તાઓમાં માનવસ્વભાવનો તેમનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અનુભવાય છે. માનવની મનોવૃત્તિઓનું, મૂંઝવણોનું, મુશ્કેલીઓનું, અપૂર્ણતાનું ઊંડું જ્ઞાન નજરે ચડે છે, તો બીજી મહત્વની બાબત તેમની વાર્તાની ઘટનામાં હાઈડ્રપ રહસ્ય પર પકડ છે. તેમની વાર્તાઓ સામાજિક જીવનમાંથી લીધેલી હોવાથી તેમના પસંદ કરેલા વિષયનો જીવન અને વાસ્તવ સાથે સીધો નાતો જોડાઈ જાય છે.

ધીરૂભાઈ ઠાકર કહે છે તેમ, ‘ફાન્ક ઓ’ કોન્સ જેને એકલ સૂર (lonely voice) કહે છે તે આધુનિક વાર્તાનું વિશિષ્ટ રહસ્યરૂપ લક્ષણ ગુજરાતી નવલિકામાં સૌપ્રથમ દ્વિરેફ દર્શાવે છે.’ (પૃ. ૧૧૩) (અ.ગુ.સા.વિ. : ૪) તેમની વાર્તાઓનું બીજું એક લક્ષણ વેધક કટાક્ષ અને મર્માળું હાસ્ય છે. વ્યક્તિ કે સમાજની જડતા કે અપૂર્ણતાનું માર્મિક દર્શન તેઓ વધુ તીવ્રતાથી કટાક્ષ કે હાસ્ય દ્વારા કરાવે છે. તેમના હાસ્યમાં ફિલસૂફનો સમભાવ જોઈ શકાય છે. તેમની વાર્તામાં કથનના લહેકા, ભંગી, છટા વગેરે લાવે છે જેથી જ તો ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠ કહે છે, ‘દ્વિરેફની વાતો’ વાંચતા કરતાં સાંભળવાની ચીજ વધારે જણાય છે. એની ભાષાગત—નિરૂપણગત, સ્વરૂપગત કેટલીક ખૂબીઓ વાંચવા કરતાં સાંભળવાથી જ વધારે પમાય એમ પણ લાગે.’ અહીં એક વાત નોંધવી રહી કે વાર્તાકાર ઘણી વાર્તાઓના ‘હું’રૂપે કહેવાનો રસ લે છે. ‘હું’ના માધ્યમથી પોતાની જાતને લેખક તરીકે, વાર્તાના પાત્ર તરીકે કે પણ પોતાને સંડોવે. ‘મહેફિલે ફેસાને ગુયાન’ની બધી વાર્તાઓ આ વર્ગની છે, જે વાર્તાકારના વિશિષ્ટ ડાયરાશૈલીના પ્રયોગની ઘોતક છે. આ ઉપરાંત કથનશૈલીના દરેક વાર્તામાં અવનવા પ્રયોગ જોવા મળે છે. તો ‘બે મિત્રોની વાર્તા’માં દશ્યશૈલી છે, ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં ઊર્મિકાવ્યની વર્ણનશૈલી છે. ‘એક પ્રશ્ન’માં સંવાદશૈલી છે તો ‘સાચી વારતા’, ‘સાચો સંવાદ’ અને ‘રજનું ગજ’માં વાર્તાનો આરંભ જ સંવાદથી થાય છે. ‘દ્વિરેફ’ની વાર્તાઓમાં વિષયવૈવિધ્ય અને પ્રયોગશીલતાના મહત્વના લક્ષણો મળે છે. કલ્પનોત્થની સાથે વાસ્તવિક—સામાજિક વાર્તાઓ પણ મળે. ‘છેલ્લો દાંડક્ય ભોજ’, ‘ઉત્તરમાર્ગનો લોપ’, ‘બુદ્ધિવિજય’ અને ‘બે મિત્રોની વાર્તા’માં પ્રાચીન—મધ્યકાલીન વાતાવરણનો વિનિયોગ છે તો ‘જક્ષણી’માં પ્રસન્ન દાંપત્ય મળે; ‘નવો જન્મ’, ‘કોદર’, ‘સુરદાસ’, ‘અંતરાય’માં મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણોનો આધાર મળે; ‘જગજીવનનું ધ્યેય’ જેવી વાર્તામાં ગાંધીવિચાર મળે. જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોને ઘટનાવસ્તુમાં ગૂંથવું અને પાત્રોનું વૈવિધ્ય આકર્ષક છે.

રામનારાયણ પાઠકે મનુષ્યની કામ, અસૂયા, દંભ જેવી માનવીની મૂળભૂત વૃત્તિને વાર્તામાં રચી છે તો બીજી તરફ કરુણ, હાસ્ય, શૃંગાર, અદ્ભુતાદિ અનેક રસોને વાર્તામાં વણી લીધા છે. આમ, ‘દ્વિરેફ’ની વાર્તાઓમાં વસ્તુ, પાત્ર, સ્વરૂપ, શૈલી વગેરે મહત્વના લક્ષણોને અનુલક્ષીને ઘણા પ્રયોગો કર્યા છે અને કૌતુક—આકર્ષણો જન્માવ્યાં છે, જે વિશે ચંદ્રકાન્ત શેઠ કહે છે કે, ‘લોકકથા, ડિટેક્ટિવકથા, પુરાણકથા, પશુકથા આદિથી માંડીને પરાવાસ્તવવાદી લાગે એવી સ્વપ્નકથા સુધીના વિવિધ સ્તરો અહીં છે. આ સર્વમાં વાર્તાકારની જીવનના રહસ્યને વળગીને ચાલવાની, વાસ્તવિક રીતે—પ્રતીતિકર રીતે જે તે રહસ્યને રજૂ કરી, જીવનના કોઈ તાત્વિક રૂપનો બોધ કરાવવાની સર્જનવૃત્તિનું બળ બરોબર વરતાય છે’. (પૃ. ૪૪૫—ગુ.સા.ઈ. ગ્રંથ : ૪)

‘દ્વિરેફની વાતો’ના ત્રણેય ભાગમાં વાર્તાકલાની દૃષ્ટિએ ઉત્તરોત્તર વિકાસ સધાયેલો જોવા મળે છે. તેના પ્રથમ ભાગની વાર્તાઓમાં કંઈક અંશે મુગ્ધતા, રોમેન્ટિક અભિનિવેશ જોવા મળે છે, જ્યારે બીજા—ત્રીજા ભાગની વાર્તામાં જીવનની રુક્ષતા અને કઠોરતાનું વાસ્તવિક નિરૂપણ થયું છે. પોતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભાના સામર્થ્યથી ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાને પલ્લવિત કરનાર ‘દ્વિરેફ’,

એ ‘ધૂમકેતુ’ની સાથોસાથ પોતાની પ્રતિભાનું દર્શન કરાવ્યું છે. એ વિશે યુનીલાલ મડિયા યોગ્ય જ કહે છે કે, જીવનને નિહાળવાનું અને વાર્તામાં આલેખવાનું ધૂમકેતુનું વલણ લાગણીશીલ હતું તો દ્વિરેફનું બુદ્ધિપૂત હતું. એક કૌતુકરાગી હતા, તો બીજા સૌષ્ઠવપ્રેમી’.

૧.૭.૩ ‘સ્વૈરવિહારી’ના નિબંધો :

રામનારાયણ પાઠકે કવિતા અને વાર્તા ઉપરાંત ગંભીર અને હળવા બંને પ્રકારના નિબંધો આપ્યા છે. ‘સ્વૈરવિહારી’ તખલ્લુસથી લખેલા હળવા નિબંધોના ‘સ્વૈરવિહાર’ ભાગ ૧-૨’ તરીકે સંગૃહિત છે. તેમાં અનુક્રમે ૬૭ અને ૨૩ નિબંધો આપે છે. આ નિબંધો પ્રથમ ‘યુગધર્મ’માં અને તે પછી ‘પ્રસ્થાન’માં નિબંધો લખ્યા છે. સુંદરમે ‘સ્વૈરવિહાર’ના નિબંધોને ‘અનોખા સર્જન’ તરીકે ઉલ્લેખી ‘આપણા નિબંધ વિકાસમાં એક મહત્વના પ્રારંભ’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે’. આ નિબંધોમાં નિબંધકારે વિષયવસ્તુ અને નિરૂપણ રીતિ ઉભય પરત્વે કશા બંધનો સ્વીકાર્યા નથી. અનેકવિધ વિષયોને આ નિબંધો સ્પર્શે છે, જેમાં સમકાલીન જીવન અને તેની સમસ્યાઓને હળવી શૈલીમાં નિરૂપી છે. ‘મનોવિહાર’માં ૨૮ ગંભીર નિબંધોનો સંગ્રહ છે. આ નિબંધો પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિના મર્મજ લેખકની ગાંધી સંસ્કારમાં રંગાયેલા ચિંતક પુરુષ તથા તેજસ્વી નિબંધકારની મુદ્રા ઉપસાવે છે. આ સંગ્રહમાં ‘પ્રેમ’, ‘મૃત્યુ વિશે કંઈક’ જેવા તત્ત્વચિંતનના લેખો સાથે આનંદશંકર ધ્રુવ, કવિ ન્હાનાલાલ, ગાંધીજી, કસ્તુરબા, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, ગિજુભાઈ બધેકા, ઝવેરચંદ મેઘાણી વગેરેનાં વ્યક્તિચિત્ર દોર્યા છે તો બીજી તરફ ‘ગુજરાતમાં પ્રવાસ’, ‘વારાણસી’, ‘ધુંવાધાર અને ભેડાઘાટ’ વગેરે સ્થળવિષયક નિબંધો મળે છે, જ્યારે ‘પ્રજાકીય જ્ઞાનતંતુની નબળાઈ’ વગેરે લેખો રામનારાયણ પાઠકના ચિંતનલોકના પુરાવા છે. આ સંગ્રહના નિબંધો, નિબંધકારની ધીરગંભીર પ્રકૃતિ અને ચિંતનરીતિનો ઉન્મેષ દાખવે છે.

નિબંધકાર રામનારાયણનું ઉત્તમ સર્જન તો ‘સ્વૈરવિહાર’ જ છે. ‘મનોવિહાર’માં નિરૂપણની જે એકરૂપતા દેખાઈ છે તે ‘સ્વૈરવિહાર’માં જણાતી નથી. ‘સ્વૈરવિહાર’ના કેટલાક હળવા વિનોદયુક્ત લલિત નિબંધો ‘નિબંધિકા’ શબ્દને સાર્થક કરતા જણાય છે. ‘સ્વૈરવિહાર’ શીર્ષકને અનુરૂપ લેખકે વિષયવસ્તુ તેમજ નિરૂપણરીતિ ઉભય પરત્વે કોઈ બંધનો સ્વીકાર કર્યો નથી. સાહિત્ય, સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, રાજકારણ, મનુષ્ય સ્વભાવ વગેરે વિષયો અંગેની ટુચકાથી લઈ નિબંધ પ્રકાર સુધીની રચનાઓ અહીં મળે છે. કેટલાંક નિબંધોમાં તર્કયુક્ત દલીલો હાસ્ય પણ જન્માવે છે, જેનાં ઉદાહરણ તરીકે ‘જેલ વિહાર’ લેખને કહી શકાય.

‘સ્વૈરવિહાર’ના નિબંધોના વિષયો વિશે ચંદ્રકાન્ત શેઠ લખે છે કે, ‘આ સ્વૈરવિહારમાં જુદાંજુદાં શાસ્ત્રો, મૂડીવાદને સામ્યવાદ જેવા વાદો; સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાઓ; યુવાનો અને પેન્શનરો, અંગ્રેજો અને બ્રાહ્મણો, બાવાઓ અને ભિખારી, નટીઓ અને વિદૂષકો વગેરે લોક-વર્ગો; ગાંધીજી ને સરદાર, ટાગોર ને અરવિંદ ઘોષ જેવી વ્યક્તિઓ; હોળી ને શરદુત્સવ જેવા ઉત્સવો; શહેરો ને ગામડાં, જેલો ને નગર-સભાગૃહ જેવાં સ્થળો-કેન્દ્રો; માંદગી ને ઘડપણ, પ્રેમ અને મૃત્યુ, અસ્વચ્છતા અને અસ્પૃશ્યતા આદિ અવસ્થિતિઓ-પરિસ્થિતિઓ; સ્ત્રીપુરુષસંબંધના પ્રશ્નો; સાહિત્યનાં સ્વરૂપો, શૈલીઓ, ભાષા, જોડણી, લિપિ આદિવિષયક મુદ્દાઓ — આ સર્વ વિશે અવનવી ચર્ચાઓ ઉઠાવાઈ છે. કાગડા ને કૂતરા, ખોરાકની ટેવો ને વાસણોના ઘાટ જેવી બાબતોની વિચારણાએ આ સૃષ્ટિમાં સમાવેશ પામે છે. આ સર્વના નિરૂપણમાંથી રામનારાયણનો નરવો જીવનરસ તથા માનવતાનાં મૂલ્યોમાંની એમની અવિચલ શ્રદ્ધા, એમનું જાણપણ અને શાણપણ તથા એમની વાગ્વિચારરસિકતા હઘ રીતે પ્રગટ થાય છે’. (પૃ. ૪૪૮) (ગુ.સા.ઈ. ગ્રંથ : ૪) અહીં ‘સ્વૈરવિહાર’માં અનેક પ્રસંગે ફિલસૂફનું હાસ્ય નિપજે છે. શ્લેષ, તર્ક, લોકોક્તિ, કહેવત, કટાક્ષ, ઈતિહાસ વગેરેથી સભર અને વ્યવહારના નિરીક્ષણમાંથી કલ્પનાએ ઉપજાવેલ દૃષ્ટાંતરૂપ પ્રસંગોમાં નર્મ-મર્મ હાસ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે. રામનારાયણ પાઠકના હાસ્ય વિશે ધીરુભાઈ ઠાકર કહે છે કે, ‘મલકાતટથી મુક્ત હાસ્ય સુધીની વિભિન્ન કક્ષાઓ તે સરળ કરે છે, તેમના નિબંધના વિષયો ગાંધીયુગના અસ્ત સાથે કદાચ ભુલાઈ જવા પામે, પરંતુ પાઠકનું હાસ્ય તો પેઢીઓ સુધી સંભળાયા કરશે’. (પૃ. ૧૧૬) (અ.ગુ.સા.વિ. ૪)

રામનારાયણ પાઠકની 'સ્વૈરવિહારી' સૃષ્ટિમાં નિબંધકાર રોષ, કરુણા, ઉપહાસ, વિઙ્બના, વેદના, પ્રસન્નતા, કટાક્ષ જેવા વિવિધ ભાવોને; અવતરણો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો તથા ઉપમા-દૃષ્ટાંત જેવા અલંકારો, વિશિષ્ટ અલંકારો, વિશિષ્ટ વાક્યપ્રયોગો અને શબ્દપ્રયોગથી હાસ્ય-વ્યંગ નિરૂપી પોતાની કળાને નિખારે છે. બોલચાલના જ શબ્દો-લઢણો-વાક્યપ્રયોગ-તળપદા શબ્દોનો શિષ્ટ-શાસ્ત્રીય શબ્દપ્રયોગનો સુંદર વિનયોગ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આમ, આ નિબંધસંગ્રહમાં માનવસ્વભાવની ખૂબીઓ તથા ખામીઓનો નિર્દોષ અને નિર્દેશ કટાક્ષથી તથા સંસ્કારી ને શિષ્ટ વિનોદથી બહાર લાવી ઉદ્બોધનાત્મક, ચિંતનાત્મક, સંવાદાત્મક, કથનાત્મક વગેરે ગદ્યશૈલીના રૂપોતાના પણ પ્રયોગ કર્યા છે.

૧.૭.૪ 'દ્વિરેફ'ના નાટકો :

'દ્વિરેફ' વિદ્યાપીઠની અધ્યાપકીય કારકિર્દી દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓની માંગથી કેટલાંક મૌલિક નાટકો તેમ જ નાટ્યાનુવાદો આપ્યાં. તેમણે 'દેવજ્ઞોનો કુલાંગાર' અથવા 'કુલાંગાર', 'દેવી કે રાક્ષસી' અને 'ભૂલકણો પ્રોફેસર' એ ત્રણ મૌલિક નાટ્યકૃતિઓ આપી છે. 'કુલાંગાર'માં અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્ન નિમિત્તે નાતનું સંકુચિત માનસ નિરૂપી તેના નિવારણનો માર્ગ આપ્યો છે. બીજા નાટક 'દેવી કે રાક્ષસી'માં સમાજશાસ્ત્રી-માનસશાસ્ત્રીય સમસ્યાને કેન્દ્રસ્થાને રાખી સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધનો પ્રશ્ન કેન્દ્રમાં છે. નાટ્યતત્ત્વ અને અભિનયની દૃષ્ટિએ આ રચના ચડિયાતી જણાય છે. 'ભૂલકણો પ્રોફેસર' એ રમૂજપ્રેરક છે. જે રંગભૂમિ પર સફળતાપૂર્વક ભજવી શકાય તેવી પ્રસંગિકા (Skit) છે, જેના સંવાદો સજીવ અને પાત્રોચિત માલૂમ પડે છે.

'દ્વિરેફે' 'ઊરુભંગ', 'કર્ણભાર' તથા 'બાલચરિત' (પ્રથમ તથા પંચમ અંક) એ ત્રણ નાટકોનો તથા 'ભગવદજ્જુકીયમ્'નો સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ આપ્યો છે. જેમાં 'ઊરુભંગ' અને 'ભગવદજ્જુકીયમ્' ઉત્તમ કોટિના અનુવાદ ઉપરાંત અભિનેય નાટ્યરચનાઓ તરીકે પ્રશસ્ત છે. વળી, 'રઘુવંશ'માંની એક ઘટના પરથી 'દિલીપ અને સિંહ' નામની એક સંવાદકૃતિએ આપી છે. આમ, સાત અનુવાદિત કૃતિઓમાંથી પાંચ સંસ્કૃતમાંથી છે. શેક્સપિયરના 'રોમિયો એન્ડ જુલિયેટ'માંથી ઝરૂખાદશ્ય અને 'મર્યન્ટ ઓફ વેનિસ'માંથી 'શેર માંસના મુકર્દ્મા'ના દશ્યનો અનુવાદ આપ્યો છે. બંનેમાં 'બ્લેન્ક વર્સ'નો પ્રવાહ વનવેલી છંદમાં ઝીલવાનો સફળ પ્રયત્ન કરેલો છે. બંનેમાં બ્લેન્ક વર્સને વનવેલીમાં ઉતારવાની મથામણ નોંધપાત્ર છે. આ અનુવાદો તેમની પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય પ્રત્યેની રુચિ અને તેમની અનુવાદશક્તિની ઘોતક છે. આ દસેય કૃતિઓ 'કુલાંગાર અને બીજી કૃતિઓ'માં સંગ્રહિત થઈ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

૧.૮ પ્રકીર્ણ સાહિત્યલેખન

રામનારાયણ પાઠકની સાહિત્યિક પ્રતિભા વટવૃક્ષની જેમ ફૂલીફાલી છે. લલિત સાહિત્યમાં સીમિત ન રહી લલિતેતર સુધી વિસ્તરી છે. તેમના તર્ક અને તત્ત્વમાં ઊંડા રસે સર્જન-વિવેચનમાં પણ લાભ આપ્યો છે, જેના પરિપાકરૂપ 'પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા' (૧૯૨૨) ગ્રંથ સાંપડ્યો; જેમાં પ્રમાણશાસ્ત્રની પરિભાષા-ભારતીય તર્કગ્રંથોનું અધ્યયન છે, જે કેળવણીસેવા અને રાષ્ટ્રસેવાની ભાવનાથી લખાયેલો જણાય છે. બાર કે તેથી વધુ ઉંમરના કિશોરો અને યુવાનોને ધ્યાનમાં રાખી તેમણે 'નિત્યનો આચાર' (૧૯૪૫) લખ્યું, જેમાં કિશોરભોગ્ય લખાવટ અને પ્રેમાળ અભિગમ ધ્યાનાર્હ છે. આ ઉપરાંત 'કાવ્યની શક્તિ' અને 'આચારની શક્તિ' પ્રેરતાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો ઘટે. તેમણે ગોવર્ધન પંચાલ સાથે મળીને ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર માટે 'રાસ અને ગરબા' (૧૯૫૪) નામની પુસ્તિકા લખી, જેમાં તેમની ભૂમિકા પ્રાસ્તાવિક લેખ પૂરતી મર્યાદિત છે. આ ઉપરાંત 'બુદ્ધિપ્રકાશ' (૧૯૫૬)ના અંકોમાં 'કાવ્યશાસ્ત્ર' અને 'આનંદમીમાંસા' લેખમાળાઓ લખી. 'યુગધર્મ' તથા 'ગુજરાતી નાટ્ય' વગેરેમાં પણ તેમના બીજા લેખો પ્રગટ થયા. 'પુરાતત્ત્વ'માં યાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર વિશેનું લખાણ છે તો 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા' (૧૯૨૨)માં યાણક્ય કૌટિલ્ય વિશે એક દીર્ઘ વ્યાખ્યાનલેખ આપ્યો, જે લેખો તેમની વિશાળ દૃષ્ટિ અને રુચિના પ્રતિબિંબરૂપ છે.

૧.૮.૧ અનુવાદ પ્રવૃત્તિ :

રામનારાયણ પાઠકે અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રવૃત્તિ નિમિત્તે કાવ્ય, નાટક, વાર્તાઓ આદિના અનુવાદો આપ્યા છે. તેમણે કરેલા કેટલાક કાવ્યાનુવાદો ‘શેષનાં કાવ્યો’માં તથા ‘કુલાંગર અને બીજી કૃતિઓ’માં જોઈ શકાય છે. નગીનદાસ પારેખ સાથે તેમણે ‘ચુંબન અને બીજી વાતો’ (જેની બીજી આવૃત્તિ ‘વામા’ નામથી પ્રગટ થઈ છે.) જેવો વાર્તાઓનો અનુવાદ ગ્રંથ આપ્યો, જેમાં બે વાર્તાના અનુવાદ રામનારાયણના છે. રસીકલાલ છો. પરીખ સાથે તેમણે કાવ્યપ્રકાશના ૧ થી ૬ ઉલ્લાસનો અનુવાદ આપ્યો છે. ધર્માનંદ કોસંબી સાથે રહી તેમણે ‘ધમ્મપદ’ (૧૯૨૪)ના અનુવાદનું કાર્ય પણ કર્યું.

૧.૮.૨ સંપાદનકાર્ય :

રામનારાયણ પાઠકે, નરહરિ પરીખ સાથે રહી નરસિંહના કહેવાતા ‘ગોવિંદગમન’નું સંપાદન કરી ૧૯૨૬થી સંપાદનકાર્યનો આરંભ કર્યો. ત્યારબાદ તેમણે ‘કાવ્યસમુચ્ચય’ના બે ભાગ અને પછી નગીનદાસ પારેખ સાથે મળી ‘કાવ્ય પરિચય’ના બે ભાગનું સંપાદન કર્યું. આ કાવ્યસંપાદનોમાં ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક અભિગમ રાખ્યો જણાય છે. તેમણે કાન્તના ‘પૂર્વાલાપ’ની બીજી આવૃત્તિનું તથા ઉમાશંકર જોશી સાથે આનંદશંકર ધ્રુવના ‘કાવ્યતત્ત્વ વિચાર’, ‘સાહિત્ય વિચાર’, ‘દિગ્દર્શન’ તથા ‘વિચાર માધુરી-૧’નું સંપાદન પણ કર્યું હતું. આ સંપાદનોમાં તેમણે લખેલા ઉપોદ્ઘાત લેખો તેમની સૂક્ષ્મ, ઊંડી ચિંતનશીલતા અને અભ્યાસશીલતાના પરિચાયક છે. ‘યુગધર્મ’ અને ‘પ્રસ્થાન’ના સંપાદક તરીકેની સેવાઓ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. હીરાબહેન સાથે ‘ગુર્જરવાર્તા-વૈભવ’ની શ્રેણીમાં ‘સામાજિક કથાઓ’નું સંપાદન કર્યું, તે ઉપરાંત ‘મુનશી સૂક્તિસંચય’, ‘ન્હાનાલાલ સ્મારક ગ્રંથ’માં પણ તેમણે સંપાદકોમાં મોખરાની ભૂમિકા નીભાવી હતી.

૧.૯ સારાંશ

રામનારાયણ પાઠકે સાહિત્યક્ષેત્રે વાર્તાકાર, કવિ, નિબંધકાર, નાટ્યકાર, વિવેચક વગેરે એનકક્ષેત્રે વિહાર કર્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : ૪માં ચંદ્રકાન્ત શેઠે કહ્યું છે તેમ; ‘તેઓ રુચિર પુરુષ - મેન ઓફ ટેસ્ટ - હતા. જીવન તેમ જ કવનમાં સુરુચિ પર - ઔચિત્યવિવેક પર ખાસ ભાર મૂકનારા હતા. તેમનું રસરુચિનું ક્ષેત્ર વિશાળ હતું. લોકસાહિત્યથી માંડીને પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય સુધીનું; સાહિત્ય ઉપરાંત ચિત્ર, નૃત્ય, સંગીતાદિ કળાઓ સુધીનું. તેઓ વાતચીત રસિયા (Conversationalist) હતા. શિષ્યમંડળ મોટું હતું; જેમાં સ્નેહરશ્મિ, સુન્દરમ્, કરસનદાસ માણેક, નગીનદાસ પારેખ આદિ અનેકનો સમાવેશ થતો હતો. ઉમાશંકર પણ એમની સાથે આનંદશંકરના કેટલાક ગ્રંથોના સંપાદનમાં જોડાયા એ પણ સુયોગ તો ખરો જ. રામનારાયણ ગાંધીયુગના મહાન સાહિત્યગુરુ બની રહ્યા. બાળાશંકર, કાન્ત, બલવંતરાય, ન્હાનાલાલ - એ રીતે અનેક સાહિત્યવીરોને પોતાની આસપાસની ઊછરતી સાહિત્યપેઢી સમક્ષ સમ્યક્ રીતે રજૂ કરવાનો સંપાદક - વિવેચક - શિક્ષકનો સ્વધર્મ તેમણે અદ્ભૂતપૂર્વક અદા કર્યો. તેમણે પોતાની સારસ્વત પ્રતિભાનો ઉત્તમ હિસાબ અધ્યાપક, સાહિત્યકાર અને પત્રકારના ઉદાત્ત ધર્મપાલનથી ગુજરાતને આપ્યો.’ (ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : ૪, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; પૃ. ૪૨૪) જેમના સાહિત્યનો અને વિવેચનનો સવિશેષ પ્રભાવ ગુજરાતી સાહિત્યએ ઝીલ્યો હોય એવા રામનારાયણ પાઠક નરસિંહરાવ દિવેટિયા અને બળવંતરાય ઠાકોરની પરંપરાના કવિવિવેચક, મણિલાલ દિવેટી આનંદશંકર ધ્રુવની પરંપરાના તત્ત્વચિંતક તથા રમણભાઈ નિલકંઠની પરંપરાના નિબંધકાર પૂરવાર થયો હતા. આ ઉપરાંત તેમણે આ સમગ્ર પરંપરાઓને ગાંધીયુગની નવીન પરંપરા સાથે જોડી પોતાનું કાર્ય કર્યું. એટલે જ તો તેઓ પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગના સેતુરૂપ કહેવાયા છે. ગાંધીજીની સર્વોદય એટલે કે સર્વ મનુષ્યોના કલ્યાણમંગલની ભાવનામાં પરમ શ્રદ્ધા હતી. તેથી તેમનાં લખાણોનું ગાંધીજીના માનવતા કે મનુષ્યપ્રેમ બને છે. આ વલણ તેમનાં કવિતા, વાર્તા અને નિબંધ જેવાં સર્જનાત્મક લખાણોની સાથે વિવેચનના સંસ્કારોમાં પણ જોવા મળે છે.

ઉમાશંકર જોશી તેમને અંજલિ અર્પતા કહે છે કે, ગાંધીજીની સર્વતોમુખી સર્જકતાના પ્રભાવથી ગુજરાતમાં વિદ્યા—સાહિત્ય—શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં જે સંસ્કારપોષક શક્તિ નીકળી, તેમાં સાહિત્યક્ષેત્રના માળી પાઠકસાહેબ સહેજે બની રહ્યા'. (અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી, પૃ. ૧૭૮) આમ, રા. વિ. પાઠકનું સર્જન, વિવચન, સંપાદન, અનુવાદ વગેરે કાર્ય વિપુલતા અને ગુણવત્તા એમ બંને દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર રહ્યું.

૧.૧૦ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

● મુદ્દાસર ઉત્તર આપો.

૧. રામનારાયણ પાઠકના જીવન—કવન વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપો.
૨. રા. વિ. પાઠકની સર્જનયાત્રાનો પરિચય કરાવો.
૩. રા. વિ. પાઠકની સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ વિશે સવિસ્તૃત નોંધ લખો.
૪. રામનારાયણના ચરિત્રને ઘડનારા પરિબળો ચર્ચો.
૫. સાહિત્યકાર રા. વિ. પાઠકના ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન વિશે લખો.

● ટૂંકનોંધ લખો.

૧. રામનારાયણ પાઠકનું જીવન
૨. રા. વિ. પાઠકનું વિવેચન સાહિત્ય
૩. 'શેષ'નું કાવ્યસર્જન
૪. 'દ્વિરેફ'નું વાર્તાસર્જન
૫. 'સ્વૈરવિહારી'ના નિબંધો

● ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. રામનારાયણ પાઠકનો જન્મ _____ સાલમાં થયો હતો.
૨. રા. વિ. પાઠક ઈ.સ. ૧૯૨૧માં _____ સંસ્થામાં અધ્યાપક થયાં હતા.
૩. રા. વિ. પાઠક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થઈ _____ માસિકના તંત્રી બન્યા.
૪. રામનારાયણ પાઠક _____ ઉપનામથી વાર્તાસર્જન કરે છે.
૫. _____ અને _____ એ પિંગળક્ષેત્રે રા. વિ. પાઠકે ગુજરાતી સાહિત્યને આપેલી મહત્વની ભેટ છે.

જવાબ : (૧) ૧૮૮૭ (૨) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (૩) પ્રસ્થાન (૪) દ્વિરેફ (૫) પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો, બૃહત્ પિંગળ

૧.૧૧ સંદર્ભસૂચિ

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : ૪ — ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ
૨. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા ભાગ—૪ — ધીરુભાઈ ઠાકર
૩. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ — ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી
૪. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ — પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ (ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ)
૫. વાર્તાકાર દ્વિરેફ — આરતી ત્રિવેદી
૬. રામનારાયણ વિ. પાઠક ગ્રંથાવલિ — ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ભાગ : ૧ થી ૮

રૂપરેખા

- ૨.૧ ઉદ્દેશો
- ૨.૨ પ્રસ્તાવના
- ૨.૩ ટૂંકીવાર્તાનું સાહિત્યસ્વરૂપ
 - ૨.૩.૧ ટૂંકીવાર્તાની સંજ્ઞા
 - ૨.૩.૨ ટૂંકીવાર્તાની વ્યાખ્યા
 - ૨.૩.૩ ટૂંકીવાર્તાનાં લક્ષણો
- ૨.૪ ટૂંકીવાર્તાનાં ઘટકતત્ત્વો
 - પરંપરાગત ટૂંકીવાર્તાનાં ઘટકતત્ત્વો
 - ૨.૪.૧ વસ્તુસંકલના
 - ૨.૪.૨ ઘટના
 - ૨.૪.૩ પાત્રાલેખન
 - ૨.૪.૪ સંવાદકલા
 - ૨.૪.૫ વાતાવરણ—સ્થળ અને કાળ
 - ૨.૪.૬ ભાષાશૈલી
 - ૨.૪.૭ રસનિષ્પત્તિ
 - ૨.૪.૮ કથનકેન્દ્ર
 - ૨.૪.૯ જીવનસમીક્ષા
 - ૨.૪.૧૦ કાકુ
 - ૨.૪.૧૧ સંઘર્ષ
 - આધુનિક ટૂંકીવાર્તાનાં ઘટકતત્ત્વો
 - ૨.૪.૧૨ ઘટનાનું તિરોધાન
 - ૨.૪.૧૩ પ્રતિકાત્મક અભિવ્યક્તિ
 - ૨.૪.૧૪ મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ
 - ૨.૪.૧૫ જીવનમૂલ્યોની ઉપેક્ષા
 - ૨.૪.૧૬ આકારનું સર્જન
 - ૨.૪.૧૭ જુગુપ્સા અને કુરૂપતા તરફનું વલણ
 - ૨.૪.૧૮ નવીનતાનો આગ્રહ

● અનુ-આધુનિક વાર્તાનાં ઘટકતત્ત્વો

૨.૪.૧૯ ઘટનાનો પુનઃ સ્વીકાર

૨.૪.૨૦ સામાજિક ચેતના-સંદર્ભ

૨.૪.૨૧ રચનારીતિની સહજતા

૨.૪.૨૨ પરંપરાગત મૂલ્યોની જાળવણી

૨.૪.૨૩ પાત્ર-સંવેદનાગત ભાષાશૈલી અને બોલીપ્રયોગોની બહુલતા

૨.૪.૨૪ જીવનસંવેદનાનું જીવનરહસ્ય

૨.૪.૨૫ વિરોધાભાષી વલણ

૨.૫ દ્વિરેફ પૂર્વેનું વાર્તાસાહિત્ય : એક પરિચય

૨.૬ સારાંશ

૨.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૨.૮ સંદર્ભસૂચિ

૨.૧ ઉદ્દેશો

✍ આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે,

- ટૂંકીવાર્તાના સાહિત્યપ્રકારનો પરિચય પ્રાપ્ત કરશો.
- ટૂંકીવાર્તાની વિભાવના અને તેના મૂળભૂત લક્ષણો વિશે માહિતી મેળવશો.
- પરંપરાગત ટૂંકીવાર્તાના ઘટકતત્ત્વો વિશે જાણશો, ઉપરાંત કાળાંતરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તા સ્વરૂપ સંદર્ભે ઘટકતત્ત્વોમાં થયેલા ફેરફાર વિશે પણ પરિચય મેળવશો.
- ગુજરાતીમાં સર્જાયેલી ટૂંકીવાર્તા આધારિત તેના પ્રકારો વિશે જાણશો.
- ‘દ્વિરેફની વાતો’ વાર્તાસંગ્રહ સંદર્ભે ટૂંકીવાર્તાના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરી રહ્યાં હોવાથી ‘દ્વિરેફ પૂર્વેના વાર્તાસાહિત્ય’નો પરિચય મેળવશો.

૨.૨ પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં ટૂંકીવાર્તા સાહિત્યપ્રકારનો અભ્યાસ કરીશું અને ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની ટૂંકીવાર્તાને સમજતા પહેલાં ટૂંકીવાર્તાના સાહિત્યપ્રકારનો પરિચય મેળવવો જરૂરી છે. જેથી ટૂંકીવાર્તાના સ્વરૂપ-લક્ષણો આધારે આપણે સર્જકના સર્જનને યોગ્ય રીતે સમજી શકીએ.

સ્વતંત્ર સાહિત્યસ્વરૂપ લેખે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ટૂંકીવાર્તા અન્ય ગદ્યસ્વરૂપની તુલનાએ સૌથી વધારે સ્થિતિસ્થાપક, નિત્યનૂતન અને આધુનિક સાહિત્યપ્રકાર રહ્યો છે. વીસમી સદીની શરૂઆતના વર્ષોમાં આ સાહિત્યસ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે. ઓગણીસમી સદીમાં વાર્તાઓ, કથાઓ લખાયેલી છે, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ એક સ્વતંત્ર કલા પ્રકારનું નથી. ટૂંકીવાર્તાનો ઘોડ નવલકથા જેવા સ્વરૂપોની જેમ જ પશ્ચિમની સાહિત્યભૂમિમાંથી લાવીને આપણી સાહિત્યભૂમિમાં રોપાયો છે. તેનો ઇતિહાસ જેટલો ટૂંકો છે તેટલા જ વધુ એના વળાંકો છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશીના કહેવા મુજબ ‘ગુજરાતી ભાષામાં ટૂંકીવાર્તાની સિદ્ધિ ગૌરવપ્રદ છે. અનેક પ્રતિભાશાળી કલાકારો કોઈપણ એક સાહિત્યપ્રકારને અચૂક મળ્યા હોય તો તે ટૂંકીવાર્તાને’.

૨.૩ ટૂંકીવાર્તાનું સાહિત્યસ્વરૂપ

અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાનું સ્વરૂપ કોઈ જડચોકકાની પરંપરામાં બંધાયેલું રહ્યું નથી. છેક મલયાનિલથી કિશોર જાદવ અને હિમાંશી શેલત સુધીની ટૂંકીવાર્તા પર દષ્ટિપાત કરતાં આ હકીકત સહેજે સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી યથાર્થ જ કહ્યું છે, ‘ટૂંકીવાર્તાને આદિ, મધ્ય અને અંત હોય. આ હોય અને તે ન હોય. એવા શાસ્ત્રીય બંધનોમાં એને રૂંધવી સૌથી મુશ્કેલ છે’.

૨.૩.૧ ટૂંકીવાર્તાની સંજ્ઞા :

અર્વાચીન ટૂંકીવાર્તા પશ્ચિમમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવતરી હોવાથી પાશ્ચાત્ય કથાસાહિત્યના ઇતિહાસમાં નજર માંડવી પડે. ટૂંકીવાર્તાની શરૂઆત ફ્રાન્સ, જર્મની જેવા પશ્ચિમના દેશોમાં થઈ. ટૂંકીવાર્તાને ફ્રેન્ચમાં ‘Gest’ના નામે ઓળખવામાં આવતી. આ વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે સાહસનું તત્ત્વ વિશેષ રહેતું. ટૂંકીવાર્તાના જૂના સ્વરૂપ માટે ઇટાલિના ‘Novella’ શબ્દ હતો તો જર્મનીમાં ‘Novellen’ શબ્દ હતો. અમેરિકામાં આ વાર્તાઓને ‘sketcher’ તરીકે ઓળખવામાં આવતો. અમેરિકામાં પ્રથમ વાર્તાકાર ઈવિંગ વૅલ્ડેન પોતાની વાર્તાઓને ‘સ્કેચબુક’ નામે પ્રગટ કરે છે. પરંતુ હર્થોન પો અને મેલવિવ પોતાની કળાકૃતિઓને Tales નામે એટલે કે ‘કથાઓ’ તરીકે ઓળખાવે છે. ઈવિંગ ઈ.સ.૧૮૨૪માં ‘ટેઈલ્સ ઓફ ધ ટ્રાવેલ્સ’ નામની રચનામાં આ શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. જ્યારે હર્થોનનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘ટેવાઈલ ટોલ્સ ટેઈલ્સ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ‘પો’ના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહને ‘મેલીવિલ ધ પિયાઝ ટેઈલ્સ’ કહે છે. ‘story’ શબ્દોનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ હેન્રી જેઈમ્સ પોતાના સંગ્રહ માટે કરે છે. ‘ડિઈઝ મિલર અસ્ટરી એન્ડ અધર સ્ટોરીઝ’ સાહિત્યના આ પ્રકાર માટે ‘story’ શબ્દ વીસમી સદીના આરંભમાં વપરાવવા લાગ્યો.

અંગ્રેજી શબ્દ ‘short story’ના અનુવાદ રૂપે ‘ટૂંકીવાર્તા’ શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. સંસ્કૃતમાં ‘કથા’ શબ્દ વૃત્તાન્તાત્મક રચનાઓ માટે વપરાયો છે. ‘કથા’ શબ્દ તેમજ ‘કથાનક’, ‘કથાનિકા’, પ્રાકૃતમાં ‘કહાણય’, ‘કહાણિયા’ શબ્દોમાં મૂળ ‘કથ’ (પ્રાકૃતમાં ‘કહ’) એટલે કે ‘કહેવું’ છે. ‘કહેવું’ એટલે માંડીને વાત કરવી, વિગતે ઘટના કહેવી કે જોયું, જાણ્યું કહેવું, એવો અર્થ થાય. અંગ્રેજીમાં ‘tate’ શબ્દનો અર્થ પણ ‘કણ’ સંભળાવવું એવો જ થાય છે. ‘વાત’નો સંબંધ ‘વૃત્ત’—બન્યું હોય એવો થાય છે. સમાચાર કે વૃત્તાંત એ ‘વૃત્ત’ના અર્થમાં થાય. આમાંથી ‘ઇતિવૃત્ત’ એટલે ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. આમ, ‘story’ શબ્દનું મૂળ ‘History’માંથી મળે. ફ્રેન્ચમાં ‘storie’ અને લેટિનમાં ‘Historice’ શબ્દ પ્રયોજાયા છે. જ્યારે અંગ્રેજીમાં ‘short’ પ્રયોજાયો છે. ભારતીય સાહિત્યમાં ‘short’ માટે નાની, ન્હાની, લઘુ, ક્ષુદ્ર, ઈંકા જેવા શબ્દો પ્રયોજાયા છે. હિન્દીમાં ‘કહાની’ બંગાળીમાં ‘ગલ્પ’ અથવા ‘છોટાગલ્પ’ અને ગુજરાતીમાં ‘ગાથા’, ‘કથાનિકા’, ‘નવલિકા’ અને ‘ટૂંકીવાર્તા’ જેવા પર્યાયો વપરાયા.

૨.૩.૨ ટૂંકીવાર્તાની વ્યાખ્યા :

ટૂંકીવાર્તાને શ્રી મુનશીએ ‘અર્વાચીન સાહિત્યનું અપૂર્વ પુષ્પ’ તરીકે ઓળખાવી છે. ટૂંકીવાર્તાના મૂળ માનવજીવનના રસ અને આસપાસના જગતની અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ એમ બંને પ્રકારની વૃત્તિઓના રસમાં છે. ટૂંકીવાર્તાનો માનવસંવેદના સાથે ગાઢ સેતુ છે. એટલે જ સહુ કોઈને પોતીકી લાગે.

ટૂંકીવાર્તાને આપણે અંગ્રેજીમાં Short Story એમ કહીએ છીએ. જ્યારે ધૂમકેતુએ તેને ‘તણખો’ કહી છે. તેઓ ટૂંકીવાર્તાની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે, ‘જે વીજળીના ચમકારાની પેઠે એક દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતાં કરતાં સોંસરવી નીકળી જાય અને બીજી ઝાઝી લપછપ વિના અંગુલિનિર્દેશ કરીને સૂતેલી લાગણીઓને જગાડી વાયનારની આસપાસ એક નવી જ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ ઘડી કાઢે એ ટૂંકીવાર્તા’. એમને ટૂંકીવાર્તામાં એક કેન્દ્ર કોઈ એક ઊર્મિ સંવેદન કોઈ તીવ્ર

ઘટના—પ્રસંગ—ક્ષણનું એવું જ તીવ્ર—ઝળહળી ઊઠતું નિરૂપણ વર્ણન અભિપ્રેત હતું. જ્યારે બ. ક. ઠાકોર ‘એક પલાંઠીએ વાંચી લેવાય તે નવલિકા’ એમ કહે છે.

રા. વિ. પાઠક નોંધે છે કે, ‘ટૂંકીવાર્તા જીવનના કોઈ રહસ્યને ઓછા પાત્રોથી, ઓછામાં ઓછા બનાવોથી, ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં નિરૂપિત કરે છે.’ સાથે ટૂંકીવાર્તાની ગતિને નદીના પૂરનાં ધસમસતાં પ્રવાહમાં સીધી લીટીમાં નદી પાર કરતાં વાઘની ગતિ સાથે સરખાવે છે. આ સાથે એમ પણ કહે છે કે, ‘ટૂંકીવાર્તા લાઘવ અને કરકસરનું સ્વરૂપ છે.’ ટૂંકીવાર્તાના નિર્માણમાં લેખકની અનુભૂતિ એ મુખ્ય સામગ્રી ગણાય. આ અનુભૂતિમાં જ જીવનનું કોઈ રહસ્ય, કોઈ ચમત્કાર હોય છે. જેને પ્રગટ કરી વાર્તાકાર આખા જીવન પર અજવાળું પાથરી દે છે.

શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ વાર્તાની વ્યાખ્યા આપતા કહ્યું છે કે, ‘ટૂંકીવાર્તા એ લેખકની વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિએ કથ્ય વૃત્તાંતની મદદથી લીધેલો કલાઘાટ.’ અહીં કલાઘાટનો મુદ્દો મહત્વનો છે. લેખકની ભાવપરિસ્થિતિ એટલે મનમાં ઊગેલી ઘટના. ક્ષણ, જેની આસપાસ વાર્તા રચાય છે. કથ્ય વૃત્તાંત એટલે કહેવાની રીત, સંવિધાન. કલાઘાટ એટલે તૈયાર થયેલી વાર્તાની આકૃતિ. એનો કલાદેહ, રૂપરંગ, આખરે પ્રક્રિયાને અંતે નીપજી આવેલા આકારનું કલાદેહનું મહત્વ આંકવાનું હોય છે.

યુનીલાલ મડિયાએ ટૂંકીવાર્તાની વ્યાખ્યાના સંદર્ભમાં નોંધ્યું છે કે, ‘સાચી વાત એ છે કે નિયમો વડે વાર્તા લખાતી નથી; પણ લખાયેલી વાર્તાઓમાંથી નિયમો ઊભા થાય છે. તેથી જ ટૂંકીવાર્તા માટે લાખ નિયમ સ્થાપીએ તો સવા લાખ ઉથાપવા પડે એવી સ્થિતિ છે.’

આ મૂંઝવણને ધ્યાનમાં રાખી સુરેશ જોષીએ નોંધ્યું છે કે, ‘ટૂંકીવાર્તાની વ્યાખ્યા બાંધવાના અનેક પ્રયત્ન થયા છે. એનો ક્રમિક વિકાસ પણ આલેખ્યો છે. આમ છતાં ટૂંકીવાર્તાને ઓળખવા ટૂંકીવાર્તા પાસે જવું એ જ વધુ અનુકૂળ ઉપાય છે.’ કોઈપણ ટૂંકીવાર્તા તેના વિનિયોગ પામેલાં આગવા લક્ષણોને કારણે આસ્વાદ્ય બનતી હોય છે.

અહીં ઘટના અને એના રૂપને મહત્વનાં માન્યાં છે. યુનીલાલ મડિયા લખે છે કે, ‘આ નાજુક સ્થાપત્યનું ચણતર કરનાર સર્જક મનમાં બરોબર જાણતો હોય છે કે શી રીતે ઘડતર કરવું અને આખી ઈમારતને કેવો ઘાટ આપવો ? એની સ્થિતિ તો બેઈટ્સ કહે છે તેમ, દીવાસળીઓ ગોઠવી ગોઠવીને રમકડાનો મહેલ બનાવનાર બાળક જેવી હોય છે. છેલ્લી સળી ક્યાં મૂકવી, ક્યાં થોભી જવું, કઈ સળીનો ભાર આ એકદંડિયો મહેલ નહિ ખમી શકે ? એ બહુ અંતઃસ્ફુરણથી તેમજ સભાનપણે વાર્તાકારે જાણવું જોઈએ. આ સમતોલપૂર્ણતા જ ટૂંકીવાર્તાની કસોટી બની શકે છે.

૨.૩.૩ ટૂંકીવાર્તાનાં લક્ષણો :

આપણે ટૂંકીવાર્તાની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ જોઈ, તે આધારે તેના લક્ષણો બાંધવાના ઘણા પ્રયત્નો વિદ્વાનો દ્વારા થતા રહ્યા છે. કોઈ વિદ્વાન ટૂંકીવાર્તાને લાઘવની કળા કહે છે, તો કોઈ તેની ભાવસમૃદ્ધિને ઊર્મિકાવ્ય સાથે સરખાવે છે, કોઈ વળી તને અનુભૂતિકણ કહે છે, તો કોઈ કવિ તો જીવનનો એક ખંડ કહે છે. ગમે તેટલી વ્યાખ્યાઓ બાંધીએ પણ આખરે તો વાર્તાકાર લખે એ જ વાર્તા; પરંતુ આ વાર્તામાં કેટલાંક સહજ સ્વાભાવિક એવા લક્ષણો ઊડીને આંખે વળગે એવા હોય છે.

● સંક્ષિપ્તતા :

ટૂંકીવાર્તા શબ્દોમાં જ ટૂંકી એટલે કે જીર્ણ શબ્દ આવી જાય છે. આ ટૂંકાપણું એ જ ટૂંકીવાર્તાનું પ્રધાન લક્ષણ છે. નવલિકા, ઊર્મિકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, પ્રસંગકાવ્ય અને એકાંકી જેવું એનું સ્વરૂપ. આજ સંક્ષિપ્તતા તેને વિશિષ્ટ અર્થ અર્પે છે. એટલે જ લાઘવતા કે સંક્ષિપ્તતા એ ટૂંકીવાર્તાનું આવશ્યક લક્ષણ છે. ટૂંકીવાર્તાએ એક સમય મર્યાદામાં પોતાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય છે. એક જ ભાવ, એક જ વિચારનું વહન અને એક જ લક્ષ્ય. આ સાથે એક રહસ્યગર્ભ

કણને તેમાં સમાવવાનો પ્રયાસ હોય છે. ટૂંકીવાર્તાનો સર્જક વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિને વાર્તામાં કલાઘાટ આપે છે, તે સર્જકનું જીવન રહસ્ય અને જીવન સૌંદર્ય છે, એટલે જ તો ધૂમકેતુ ટૂંકીવાર્તાને તણખા જેવી કહે છે. જેમાં કથા-પાત્ર-પરિવેશ-સંવાદ-વર્ણન-દર્શન-અનુભવ એ બધાનું સુબદ્ધ આયોજન હોય અને છતાં ટૂંકી હોવું એ જ તેની સાર્થકતા.

● **સઘનતા :**

ટૂંકીવાર્તા સંક્ષિપ્ત છે એટલે જ સઘન અને સંશ્લિષ્ટ પણ છે. ટૂંકીવાર્તામાં હંમેશાં યુસ્તતા જોઈએ. તેને બિનજરૂરી લંબાણ ન પાલવે. અંગોની સંશ્લિષ્ટતાથી જ તો સઘન આકૃતિ રચાય. નવલિકા નાનકડા નાજુક સ્વરૂપમાં ઘટકોને યુસ્તપણે જાળવે છે.

● **વ્યંજકતા કે પ્રતિકાત્મકતા :**

ટૂંકીવાર્તામાં સઘનતા અને એકાગ્રતાને કારણે આપોઆપ જ વ્યંજકતા કે પ્રતિકાત્મકતા આવી જાય છે. નવલિકા એ વ્યંજન, ધ્વનિ કે પ્રતીક કે પુરાકલ્પનની સૃષ્ટિ રચે છે, અહીં કલા છે પણ કલાના ગોપનમાં, વાર્તા છે પણ વાર્તાના ગોપનમાં રહેલી છે. ટૂંકીવાર્તાની આજ તો કલાસિદ્ધિ છે. એક વાર્તા તણખો પ્રતિકાત્મક રીતે પ્રયુક્તિ રચીને ભાવક સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે. રામપ્રસાદ બક્ષી કહે છે તેમ, ‘ટૂંકીવાર્તા પણ કાવ્યત્વ સાધીને વ્યંજનને ચમત્કારિક અવકાશ આપી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરે છે.’ થીંગડું, ખીચડી, નાગ, માટીનો ઘડો, સફેદ ગુલાબ, કચિંડો, સારિકા પિંજરસ્થા આ બધી જાણીતી પ્રતિકાત્મક વાર્તાઓ છે. આધુનિક ટૂંકીવાર્તા પ્રતીકો અને કલ્પનાની સ્વપ્રસૂષ્ટિ રચી આપે છે.

● **ત્રિવિધ આલેખન :**

ટૂંકીવાર્તાના આલેખનની ત્રણ પદ્ધતિઓ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. આ ત્રણ પદ્ધતિઓ ટૂંકીવાર્તાના ત્રણ મુખ્ય ઘટકતત્ત્વોને આધારિત છે. પ્રથમ છે ઘટનાપ્રધાન વાર્તા, બીજી છે પાત્રપ્રધાન વાર્તા અને ત્રીજી એ પરિવેશ પ્રધાન વાર્તા, આમ આ ત્રણ પ્રકારની વાર્તાઓ મુખ્યત્વે જોવા મળે છે. ધૂમકેતુને ‘પોસ્ટ ઓફિસ’ કે દ્વિરેફની ‘મુકુન્દરાય’ કે ‘ખેમી’ પાત્રપ્રધાન વાર્તાના ઉદાહરણો છે. તો દ્વિરેફની ‘એક પ્રશ્ન’ કે ‘સાચી વારતા’ એ ઘટનાપ્રધાન વાર્તાના નમૂના છે. એ જ રીતે દ્વિરેફની ‘જમનાનું પૂર’ પરિવેશપ્રધાન વાર્તા છે.

● **ટૂંકીવાર્તામાં ઊર્મિતત્ત્વ :**

નાટક કે નવલકથાની જેમ ટૂંકીવાર્તામાં પણ ઊર્મિનું તત્ત્વ હોવું આવશ્યક છે. ટૂંકીવાર્તા એ કલાત્મકતાની સિદ્ધિ માટે સૌંદર્ય વિધાન પ્રગટ કરે છે. સુરેશ જોશી ટૂંકીવાર્તા માટે કહે છે કે, ‘ગદ્યદેહે વિચરતું ઊર્મિકાવ્ય’. ટૂંકીવાર્તા માટે મૌલિકતા, સંક્ષિપ્તતા, સંવિધાનની યુસ્તતા અને કૌશલ્ય એ આવશ્યક ગુણો આપને પ્રથમ નજરે જ નજરે ચડે.

૨.૪ ટૂંકીવાર્તાના ઘટકતત્ત્વો

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તાનું સ્વરૂપ સદા વિકાસ-પરિવર્તન પામતું અને નવીન અભિગમ પામતું રહ્યું છે. તેના ઘટકતત્ત્વો પણ કાળના પ્રવાહ સાથે વિકસતા, પરિવર્તન પામતાં, ઉમેરાતાં-ઘટતા ચાલ્યા છે. આ વાર્તાના અંગોથી જ દેહ બંધાય છે તેથી જ ટૂંકીવાર્તાના ઘાટ અને ઘડતરને પામવા હોય તો એના ઘટકતત્ત્વોની તપાસ અનિવાર્ય બને છે. આ બધાં ઘટક અવયવોના સરવાળાથી ટૂંકીવાર્તાની આકૃતિ સિદ્ધ થતી નથી. વળી, ઘટક અવયવોનું function એ વિભાવના પણ કૃતિએ કૃતિએ બદલાતા રહેતા એમની ચર્ચા જે-તે કૃતિના સંદર્ભમાં જ થઈ શકે. સુરેશ જોષી કહે છે તેમ ‘કોઈપણ વાર્તાને એની રચનાથી સમજી શકાય.’ ટૂંકીવાર્તામાં ઘટના, પાત્રો, વાતાવરણ, સંવાદો, સંઘર્ષો, ગર્ભિત ક્ષણ focal point કાકુ — આ બધા જ લક્ષણો જોવા મળે છે, છતાં પણ બે કૃતિમાં તે કદી સરખા હોતા નથી.

૨.૪.૧ ઘટના :

ઘટનાની આવશ્યકતા સ્વીકાર્યા પછી ઘટના સ્થૂળ હોય કે સૂક્ષ્મ, કુદરતી હોય કે માનવનિર્મિત, સાચી હોય કે કાલ્પનિક, વળી તેમાં મનુષ્યના આંતરમનની વાત હોય કે બહિર્મનની વાત પણ હોય, રા. વિ. પાઠકે વાર્તામાં ઘટનાને શરીરના હાડપિંજર સાથે સરખાવી છે. એ વગર તો પિંડ જ ન બંધાય. કહેવાનો અર્થ એ છે કે ઘટના સ્થૂળ હોય કે મનોવ્યાપારરૂપ હોય પણ એ કોઈને કોઈ રૂપે તો દેખાય જ. મનોવ્યાપાર પણ મનુષ્ય ચિત્તનું આંતરસંકલન હોય કે ક્રિયા કે ઘટના જ છે. વાર્તાકારે વાર્તાના મધ્યબિંદુ તરફ ચિત્તને દોરી જવા માટે ઓછામાં ઓછા (ખપ પૂરતા) બનાવોને પસંદ કરવા જોઈએ. ઘટનામાં બનાવ ભલે સુંદર હોય પણ તે વાર્તાને પુષ્ટ કરવા મદદરૂપ ન બને તો છોડી દેવા. રશિયન વાર્તાકાર ચેખોવ એ સંદર્ભે યોગ્ય જ કહ્યું છે : ‘જે કોઈ વસ્તુને વાર્તા સાથે સંબંધ ન હોય તેને નિષ્કુર બનીને ફેંકી દેવી જોઈએ. જો વાર્તાના પહેલા પ્રકરણમાં તમે એમ કહો કે દીવાલ પર બંદૂક લટકતી હતી તો ત્રીજા પ્રકરણમાં બંદૂક ફૂટવી જોઈએ.’ ટૂંકીવાર્તાની ઘટના એક જીવતા અણુ સમી છે. તેના ગર્ભમાં વિસ્તૃતનું અલ્પમાં સૂચન થતું હોય છે. સુરેશ જોષી એને માટે ‘બીજની કલામાં જ પૂર્ણિમાનું ઈંગિત રહ્યું જ હોય છે.’ એમ કહે છે. તે વ્યવહારના જડ, ટૂંકા અને સુનિશ્ચિત અર્થ આપી અટકતી નથી, પણ એક બૃહત પરિપ્રેક્ષ્યને પોતાના ગર્ભમાં સમાવતી pregnant moment બની રહે છે. ખાલી તકરાર કે મારામારીની ઘટના નથી. નાની જણાતી અમુક ઘટના પણ અમુક સંદર્ભમાં મહત્વની બને છે. વાર્તામાં ક્રમનું અને વ્યવસ્થાનું મહત્વ હોય છે. સર્જકને અભિપ્રેત રહસ્યબિંદુએ પહોંચવા પાત્ર અને પ્રસંગ વચ્ચેના ઔચિત્યનો ખ્યાલ સર્જકે રાખવાનો હોય છે. આમ, ઘટના ટૂંકીવાર્તાનું બહુચર્ચિત સૌથી વ્યાપક ઘટકતત્વની પહેલા જેટલી પ્રતિષ્ઠા કરતાં નથી. એ વ્યંજના, સાંકેતિકતા—પ્રતીક કે પ્રતિરૂપોનો લાભ ઉઠાવે છે.

૨.૪.૨ પાત્રાલેખન :

મધ્યમ તરીકે ગદ્યને પ્રયોજતી ટૂંકીવાર્તા ગદ્યને કારણે માનવસંદર્ભની વિગતોને સાથે લઈ આવતી હોય છે. માનવસંદર્ભની રચના પાત્ર વડે શક્ય બને છે. ટૂંકીવાર્તામાં આવતા પાત્રોની બાબતમાં શું બને છે ? તેમાં આપણને રસ પડે છે. ટૂંકીવાર્તા જેવા લઘુ અને કલાત્મક સ્વરૂપમાં પાત્રનું નિરૂપણ એ તેના સર્જક પાસે ઘટના—નિરૂપણ જેટલા જ આવડત—સંયમ માંગી લે છે. વાર્તામાં એ મુખ્ય નાયક કે નાયિકા અને બીજા ગૌણપાત્ર પેલા પ્રધાન પાત્રને બળ પૂરું પાડવાના સાધનરૂપ હોય છે. ટૂંકીવાર્તામાં પાત્ર સજીવ, સુરેખ અને વ્યક્તિત્વયુક્ત જોઈએ છે. પાત્ર જાતિચિત્ર કે વ્યક્તિચિત્ર હોય તો પણ જીવંત તત્વો તો જોઈએ. રા. વિ. પાઠકની ‘ખેમી’ વાર્તામાં ખેમીનું પાત્ર વ્યક્તિચિત્ર ગણાય. જ્યારે ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’માંનું સતીનું પાત્ર જાતિચિત્ર છે. ટૂંકીવાર્તામાં મનુષ્યપાત્રની જેમ મનુષ્યેતર પાત્રો હોઈ શકે. ક્યારેક વાર્તાકાર માણસની લાગણીઓ કે વૃત્તિઓના નિરૂપણ માટે કોઈ પ્રાણીને પાત્ર તરીકે પ્રયોજે છે. સુંદરમૂની ‘કૂતરા’, મડિયાની ‘કમાઉ દીકરો’, જયંત ખત્રીની ‘હીરોખૂંટ’ વાર્તા તેના દૃષ્ટાંતો છે. મુખ્ય પાત્રોને સચોટ રીતે ઉપસાવવા માટે ક્યારેક વાર્તાકાર વિરોધ પાત્રનું દર્શન કરાવી કે પાત્રને વિષમ કે વિકટ પરિસ્થિતિમાં મૂકી મુખ્ય પાત્રનું રેખાંકન કરે છે. આધુનિક ટૂંકીવાર્તામાં ઓછામાં ઓછા પાત્રોથી ચલાવી લેવાનું અને બાહ્ય ઘટનાઓ કરતાં ચૈતસિક ક્રિયા સંવેગો, આઘાત—પ્રત્યાઘાતો આલેખવાનું, ટૂંકીવાર્તાનું વલણ છે તેથી ‘હું’ને પાત્રમાં રાખી લખાતી વાર્તાઓ વધારે મળે છે એ સ્વાભાવિક છે. ‘હું’ને મહત્વ આપતા પાત્રોમાં અંગતપણાનો ભાવ ઊભો કરી શકાય છે. આવી વાર્તાને આત્મકથનાત્મક શૈલીની વાર્તા કહેવાય.

૨.૪.૩ સંવાદકલા :

નવલિકામાં આવતા સંવાદો પાત્રના વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરી આપે છે. ટૂંકીવાર્તામાં સંવાદો પાત્રોને અનુરૂપ અને પ્રસંગોચિત્ત રચાવા જોઈએ. ધારદાર અને તેજસ્વી સંવાદો નવલિકાને વધારે ચોટદાર બનાવે છે. સંવાદો ટૂંકા અને માર્મિક હોવા જરૂરી છે. તો જ તે ચમત્કૃતિ ઉપસાવી શકે. ટૂંકીવાર્તામાં સંવાદનું મહત્વ સમજાવતા રમેશ શુક્લ કહે છે કે, ‘સંવાદ ન હોય તો લેખકે

પાત્રનો પરિચય આપવા માટે લાંબા વર્ણનો કરવા પડે. જે વાર્તા માટે ઈષ્ટ નથી. લાઘવની આ કળા સંવાદને આશ્રયે નિરર્થક વિગતો ટાળે છે. પાત્ર પાત્ર વચ્ચે થતો સંવાદ એમની સહજ અભિવ્યક્તિ બની રહેવા ઘટે.' જે સ્તર, સમાજ કે વાતાવરણમાંથી પાત્ર આવતા હોય એ એમાં પ્રતિબિંબિત થવું જોઈએ. એમની જ બોલચાલની કે વ્યવહારની ભાષા હોય એ જ એમના સંવાદમાં વાહક બની રહે એ જરૂરી છે. એમાં લેખકની ભાષા ક્યાંક ડોકાય તો સંવાદ દૂષણ બની જાય. સંવાદ બાહુલ્ય વાર્તાની ગતિને ન થંભાવી દે તેવું હોવું જોઈએ. સંવાદમાં મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને નાટ્યકૌશલ જોઈએ. રા. વિ.પાઠકની વાર્તા 'ખેમી'ના સંવાદો સાહજિક છતાં વ્યક્તિઘોતક છે. ધૂમકેતુની વાર્તા 'રજપૂતાણી'ના સંવાદો પાત્રોના મનોભાવને વ્યક્ત કરે છે. ઉમાશંકર જોશીની નવલિકા 'મારી ચંપાનો વર'ના સંવાદો મનોવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વથી સભર છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની વાર્તા 'અફેર'ના સંવાદો અસરકારક છે. આધુનિક ટૂંકીવાર્તામાં સંવાદોનું પ્રમાણ ઓછું છે. કિશોર જાદવ કે ધનશ્યામ દેસાઈની કેટલીક વાર્તાઓમાં તો સંવાદના નામે શૂન્ય જોવા મળે, પણ તેમ છતાં પાત્રોના મનોચિત્ત સંઘર્ષમાં એકોક્તિનો અનુભવ થાય છે.

૨.૪.૪ વાતાવરણ—સ્થળ અને કાળ :

ટૂંકીવાર્તામાં જે કોઈ પ્રસંગો બને છે તે અમુક સ્થળ—સમય કે પરિસ્થિતિમાં બનતા હોય છે. આ વાતાવરણ માનવીય કાર્યોની આસપાસ વીંટવાનું હોય છે. તેથી સમાજના વિવિધ સ્તરો અને પાત્રના ચિત્તની અવસ્થાઓમાં વાતાવરણનો પ્રભાવ રહેવાનો જ છે. તેથી વાર્તામાં વાતાવરણ અનિવાર્ય અંગ છે. જે વાર્તામાં વાતાવરણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે તે વાતાવરણપ્રધાન નવલિકા ગણાય. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો, ઉમાશંકર જોશીની નવલિકા 'શ્રાવણીમેળો'માં ઈડરના પ્રદેશમાં ભરાતા મેળાનું રંગીન વાતાવરણ મુખ્ય તત્ત્વ છે. બધી જ ટૂંકીવાર્તા વાતાવરણપ્રધાન નથી હોતી, વાતાવરણ વાર્તામાં આપોઆપ ઊપસતું જાય છે. ધૂમકેતુની વાર્તા 'રજપૂતાણી'માં મધ્યકાલનું વાતાવરણ સુભગતાથી આલેખાયું છે. જ્યારે ચંદ્રકાન્ત બક્ષી અને શિવકુમાર જોષીની વાર્તાઓમાં કલકત્તાનું વિશિષ્ટ વાતાવરણ ઉભરી આવે છે. વાર્તાકાર પોતે જ વાતાવરણનું વાર્તામાં આલેખન કરવા માટે પૂરેપૂરો સભાન હોવો જોઈએ. વાતાવરણ તાદૃશ, અનુરૂપ પાત્રોચિત્ત, દેશકાલ નિર્દેશક અને સ્વાભાવિક લાગવું જોઈએ. આ વાતાવરણ નિરૂપણમાં તેના વિશાળ અનુભવ અને તેની બહુશ્રુતતાનો ગુણ ખપમાં આવે છે. સ્થળકાળના સંદર્ભમાં ભૌતિક અને પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં પાત્રગત માનસિક એક—બે પ્રકારના વાતાવરણનું નિરૂપણ થઈ શકે. વાતાવરણ સાંકેતિક હોય શકે પણ, પ્રસ્તાર અપેક્ષિત નથી. હિમાંશી શેલતની વાર્તાઓમાં સ્થળ—કાળના વર્ણન નહિવત હોય છે જ્યારે પાત્રગત માનસિક વાતાવરણ તે ખડું કરી દે છે.

૨.૪.૫ ભાષાશૈલી :

વાર્તાકારનું ગદ્ય ચોટદાર, જોમવાળું, સ્પષ્ટ અને સ્વાભાવિક લાગવું જોઈએ. એડગર એલન પો એ ટૂંકીવાર્તાને 'Prose Tale' કહે છે ત્યારે પ્રોઝને 'માનવસંદર્ભયુક્ત ગદ્ય' એમ કહે છે. વ્યવહારની ભાષામાં રૂઢ, જડ, નિષ્ક્રિય અને તાર્કિક હોય છે. વાર્તાના સંકુલ ચિત્તવ્યાપારને વ્યક્ત કરવામાં તે મદદરૂપ થઈ શકતું નથી. ચોક્કસ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા મથતું હોય છે. ટૂંકીવાર્તામાં નિરૂપાયેલી ઘટનાને વ્યંજનાપૂર્ણ બનવાનું કામ ગદ્ય વડે સંભવી શકે છે. ટૂંકીવાર્તાના સર્જકોની ભાષાશૈલીમાં 'ધૂમકેતુ'માં ભાવના, લાગણીનો પ્રવાહ અને કાવ્યમયતા, 'દ્વિરેફ'માં સંચયિતતા, વૈવિધ્ય અને પ્રવાહિતતા, 'મેઘાણી'માં વિશદતા, પારદર્શિતા અને શબ્દબળ તો 'પન્નાલાલ'માં લોકબોલીના બળ, ભાવ અને સાદગી દૃષ્ટિએ ચડે છે. દરેક લેખકની શૈલી આગવી હોય છે. ટૂંકીવાર્તાના સર્જકની ભાષા મુક્તપણે વહેવી જોઈએ. સુરેશ જોષી કહે છે, 'હજુ આપણા ભાવોચ્છવાસનો પૂરો સ્પર્શ ગદ્યને થયો નથી. વ્યાકરણશાસિત પદવિન્યાસની ટેકણ લાકડીએ એ ખોડગાતું ચાલે છે.' શબ્દનો પ્રતિકાત્મક ઉપયોગ કરી લેખક ઘણું સિદ્ધ કરી શકે છે. ધ્વનિ, વ્યંજના, પ્રતીક આદિનો ઉપયોગ દરેક ભાષા પ્રસંગોપાત કરે છે.

૨.૪.૬ રસનિષ્પત્તિ :

કાવ્યની જેમ જ ટૂંકીવાર્તામાં પણ રસનિષ્પત્તિ થઈ શકે. નવલિકામાં રસસંક્રાંતિ સિદ્ધ થઈ શકે. ધૂમકેતુની વાર્તા ‘ભૈયાદાદા’માં કરુણરસ જ સર્વત્ર છે. જ્યારે ‘રજપૂતાણી’માં અદ્ભુત રસ છે. જેમાં ચમત્કાર, અણધાર્યા બનાવોનું, ઓચિંતા પલટાઓનું તત્ત્વ છે. શાંતરસ નવલિકામાં નિષિદ્ધ નથી, પણ શાંતરસમાં નવલિકા રચવી અને રચાય તો આસ્વાદવી મુશ્કેલ તો છે જ. તેમાં કોઈ ખટપટ આવે નહિ. ઉત્તેજના ન આવે છતાં નવલિકા બને ખરી. સુંદરમે ‘નાગરિકા’માં એવા પ્રયોગો કર્યા છે. તેઓ બીભત્સમાંથી શાંતરસ તરફ ગયા.

૨.૪.૭ કથનકેન્દ્ર :

વાચકના ચિત્તમાં વાર્તાના નક્કર પ્રતિભાવની પ્રતિભા સર્જવી હોય તો વાર્તાકારે કથનકેન્દ્ર નક્કી કરવું જોઈએ. વાર્તાકાર નિવેદક બની કોઈ એક કેન્દ્ર ઉપર ઊભો રહી વાર્તાનું સંચાલન કરે છે તે સર્જકની વિવેકબુદ્ધિ પર આધારિત છે. અનેક દષ્ટિબિંદુઓમાંથી સર્જક કોઈ એક દષ્ટિકોણ પસંદ કરે છે. પ્રત્યેક દષ્ટિબિંદુ એક અલગ સંપૂર્ણ ટૂંકીવાર્તાના સર્જનનું કારણ બની શકે. ટૂંકીવાર્તામાં વસ્તુનું નિરૂપણ વિવિધ પદ્ધતિએ થઈ શકે. વાર્તાના પાત્રને બીજા પુરુષમાં મૂકીને કે પોતે જ પોતાને પાત્ર બનાવી ‘હું’ દ્વારા એને રજૂ કરે છે. આધુનિક વાર્તામાં તો પાત્રની માનસિક ઘટનાઓમાં ‘હું’નો ઉપયોગ વધતો ગયો. વળી, સર્વજ્ઞના કથનકેન્દ્રથી થયેલા વૃત્તાંતનિરૂપણ કરતાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનના કથનકેન્દ્રથી થયેલું નિરૂપણ એ રીતે સફળ છે કે તેમાં જે પાત્રની ચૈતસિક ગતિવિધિઓનું સીધું ‘involvement’ છે. કેટલીકવાર માનવપાત્રો સિવાય માનવેતર પાત્રોને કથનકેન્દ્ર બનાવાય છે. જ્યંતિ દલાલની ‘ચૂંદડિયા’માં ભૂરિયા કૂતરાનું પાત્ર કે ‘મૂકમ કરોતી’માં ગરુડના પાત્રો જોવા મળે છે.

૨.૪.૮ જીવનસમીક્ષા :

કવિતાની જેમ ટૂંકીવાર્તા પણ જીવનસમીક્ષા આપે છે. નવલિકામાં જીવનનું કોઈ રહસ્ય વ્યક્ત થવું જોઈએ. ટૂંકીવાર્તામાં સત્યનો આવિષ્કાર સુંદરરૂપે થવો જોઈએ અને તેનું પરિણામ મંગલરૂપ જોઈએ. કેટલીકવાર લેખકની જીવનદષ્ટિ અમુક ‘વાદ’, સમાજવાદ, ગાંધીવાદ, અસ્તિત્વવાદ, સામ્યવાદ વગેરે મુજબ ઘડાય છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેનો પ્રભાવ પડે છે. કોઈ વાદમાં બંધાયા વિના મુક્ત સત્યનો શોધક બને તે ઈષ્ટ છે. વાર્તાકારે જીવનસમીક્ષા કરવાની છે એનો અર્થ એ નથી કે જ્યાં તક મળે ત્યાં ફિલસૂફ થવાનું કે બધું વાચ્યાર્થ મૂકવાનું પરંતુ કંઈક વ્યંગાર્થ પણ રહેવું જોઈએ. ધૂમકેતુ કે ઈશ્વર પેટલીકર જેવા સાહિત્યકારો પણ જીવનસમીક્ષાને વાચ્યાર્થ રૂપમાં મુક્યા વિના રહી શકતા નથી.

૨.૪.૯ કાકુ :

કેટલાક વિદ્વાનો ટૂંકીવાર્તામાં કાકુ તત્ત્વને મહત્ત્વનું અંગ ગણે છે. અન્ય સર્જનાત્મક સ્વરૂપોની જેમ ટૂંકીવાર્તામાં પણ સાઘંત પ્રવર્તતું તત્ત્વ છે. વાર્તાકારનો કાકુ વાર્તાકારના અભિગમને અને તેની આંતરિક પૂર્વધારણાને વ્યક્ત કરે છે.

૨.૪.૧૦ સંઘર્ષ :

વાર્તામાં સંઘર્ષ કથ્ય અને રીતિ બંનેનો હોય છે. વિષય કે સંવેદનની તંગ અવસ્થાનું નિર્માણ સંઘર્ષ જન્માવે છે. એમ એમાં ભાષાની તંગ સ્થિતિ, વ્યંજનાપૂર્ણ (વ્યંજનગર્ભ) શબ્દરચના પણ મદદરૂપ બનતી હોય છે. ઘણીવાર વાર્તાકાર બે પાત્રોમાં મનોવ્યાપારની વચ્ચે ‘એક પ્રકારની તંગ અવસ્થાનું નિર્માણ’ ઊભું કરી વાચકનો રસ જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરતો રહે છે. વાર્તામાં નાટ્યાત્મક સંઘર્ષ ઉપકારક બને છે, એટલે જરૂરી જણાય તો સંઘર્ષ ભલે આવે.

૨.૪.૧૧ વસ્તુસંકલના :

પરંપરાગત સંકલિત ઘટના કે બનાવોની શ્રેણી પ્રયોજાય તેને માટે ‘વસ્તુ’ (પ્લોટ) એવી તાત્ત્વિક સંજ્ઞા વપરાય છે. ટૂંકીવાર્તામાં કશુંક બનતું બતાવવામાં આવે છે અને તે બનાવ બાહ્ય

કે આંતરિક ક્રિયા પણ હોય. લેખકને કોઈ અનુભવ થાય અને તેમાંથી તે પાત્ર કે પ્રસંગમાંથી વાર્તાની સામગ્રી મેળવી લે અને વાર્તા ઘડે. આ અનુભવ વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક પણ હોય અને આમ તે વિષયને બહેલાવીને વાર્તાને ઈષ્ટ અંત સુધી લઈ જવાના આ ઉપક્રમને વસ્તુસંકલના કહેવાય. અનુભૂતિકરણ ચોપાસ ગૂંથાતું કેન્દ્રગામી હોવું અનિવાર્ય છે. વસ્તુને મુખ્યત્વે ચાર અંગોમાં વહેંચી શકાય. શીર્ષક, આરંભ, મધ્ય અને અંત. હાલની પ્રયોગશીલ વાર્તાઓમાં શીર્ષકનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી જાય છે. વાર્તાના આરંભથી અંત સુધી એક સીધી રેખામાં ગતિ કરતું હોવું જોઈએ. ઘણીવાર વાર્તાકાર અંતથી જ વાર્તાનો આરંભ કરે છે અને પછી વાર્તા તંતુ પકડાવી આરંભથી પરાકાષ્ટા સુધી લઈ જાય છે. ટૂંકીવાર્તાનો અંત તેની મહત્ત્વની લાક્ષણિકતા ગણાય છે. ટૂંકીવાર્તાનો અંત સર્જકે સર્જકે જુદાં જુદાં પરિણામો સિદ્ધ કરે છે. પ્રાચીન વાર્તાનો અંત ખાધુંપીધું ને રાજ કર્યું, એમ વિધિપૂર્વક આવતો. જ્યારે આધુનિક ટૂંકીવાર્તાનો અંત એવો વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોજાય કે વાર્તા તેના અંત પછી પણ ભાવકના ચિત્તમાં આગળ ચાલતી હોય છે. ગુલાબદાસ બ્રોકરના મતે ટૂંકીવાર્તામાં વૈવિધ્ય આંતરસમૃદ્ધિનું હોવું જોઈએ. બાહ્ય સપાટીનું નહિ. છેવટે એમ માનવું રહ્યું કે ટૂંકીવાર્તાનો આકાર તેના આંતરસત્ત્વને પુષ્ટ કરે છે, તેના આકારને ઘડે છે.

● આધુનિક ટૂંકીવાર્તાના લક્ષણો :

પરંપરિત વાર્તાસ્વરૂપમાં જોઈશું તો ટૂંકીવાર્તાના સ્વરૂપગત લક્ષણો (ઘટકતત્ત્વો) તો હશે જ, પરંતુ સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગાળાની અને તે પછીની વાર્તાઓમાં વાર્તાના લક્ષણો સુરેશ જોષી પોતાની વાર્તાઓ અને વિવેચન દ્વારા ટૂંકીવાર્તાને અને તેના સ્વરૂપની નવી દિશા ખોલી આપે છે. નવલિકાના મર્યાદિત ફલક ધરાવતા સ્વરૂપોમાં પણ કલાપૂર્ણ અભિવ્યક્તિની અનેક શક્યતાઓ પડેલી છે એ બાબત પર તેમણે ભાર મૂક્યો છે. વાર્તામાં માત્ર ઘટના જ મુખ્ય બાબત બની ન રહેતા વાર્તાના અન્ય પાત્ર સંવાદ, શૈલી વગેરેની માવજત કરીને વાર્તાનું સ્વરૂપ નવી રીતે સિદ્ધ કરવાનું વલણ વિકસ્યું છે. તેમજ ટૂંકીવાર્તામાં પ્રતીક, કલ્પન, પુરાકલ્પન, કપોલકલ્પિત વગેરેનો વિનિયોગ થતા નવીન દિશામાં ગતિ કરવા લાગી આધુનિક વાર્તાના લક્ષણો જોઈએ તો :

૨.૪.૧૨ ઘટનાનું તિરોધાન :

ટૂંકીવાર્તાના જૂના સ્વરૂપમાં ઘટનાનું પ્રાધાન્ય હતું. વાર્તાની ટેકણ લાકડી ઘટના જ હતી. સુરેશ જોષીએ ઘટના લોપ-ઘટના દ્વાસ પોતાની વાર્તાઓમાં કર્યું. ઘટનાતિરોધાનની નવી આબોહવા સર્જી. સુરેશ જોષીના કહેવા મુજબ ઘટનાનું સાધારણીકરણ નહિ, પણ વિલીનીકરણ થવું જોઈએ. આપણા પૂર્વના વાર્તાકાર કળાકર્મની સૂક્ષ્મ અને નજાકતભરી માવજત કરીને નખશિખ સુંદર કૃતિ રચવામાં બહુ ઓછીવાર સફળ થયા. સુરેશ જોષીના કહેવા મુજબ ‘જે ઘટના વાચ્યાર્થ પૂરતી જ સીમિત છે. જેમાંથી વ્યંજનારૂપે કશું નિષ્પન્ન નથી એ ઘટના વાર્તાને ઉપકારક નથી.’ વ્યવહારની ઘટનાનું ટૂંકીવાર્તામાં સ્વરૂપાંતર સમજાવતા સુરેશ જોષી કહેતા, ‘નાના હતા ત્યારે પીપળનું પાંદડું ચોપડીમાં રાખતા ધીમે ધીમે પાંદડાનો માત્ર આકાર જ જળવાય રહે ને છતાં એને વડનું પાંદડું ગણવાની ભૂલ થાય નહિ. ઘટનાને કલાઘાટ ઉપસાવવા બિનજરૂરી ઘટના-અંશોને દૂર કરવા માટે સુરેશ જોષી કહે છે, ‘એક રીતે ટૂંકીવાર્તાનું લેખન તે ડૂબતાં વહાણમાં મુસાફરી કરવા બરાબર છે. કાંઠા સુધી સહીસલામત પહોંચવા માટે જેટલું ફેંકી દેવાથી ચાલતું હોય તો ફેંકી દેવું નહિ તો વધુ પડતા ભારથી વાર્તા (વહાણ) તળિયે બેસી જાય.’

૨.૪.૧૩ પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ :

આધુનિક વાર્તાના નવા પ્રયોગોમાં અભિવ્યક્તિ પ્રતીકાત્મક હોય છે. મનોભાવોનું સૂચન પ્રતીકો દ્વારા થાય છે. દ્વિરેફની ‘જમનાનું પૂર’માં કે સ્નેહરશ્મિની વાર્તા ‘પ્રતિકાર’માં મરેલા ઉંદરનું પ્રતીક; પરંતુ આજના પ્રતીક તદ્દન નવીન છે. ઉંદર, કાદવ, લોહી, પરુ, પડછાયા, સાપ, મડદું, જંતુઓ, જાળાં, કરોળિયા, ઘુવડ વગેરે પ્રતીકો તરફ આધુનિકોની પ્રીતિ વધારે છે. એ જ કારણે કેટલીકવાર નવીન વાર્તાઓનું મોં-માથું સમજવું મુશ્કેલ બન્યું છે. બધું ધૂંધળું

લાગે છે અને એવી અસર ઊભી કરવાના પ્રયાસો ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવ્યા હોય એવી છાપ પડે છે. પ્રતીકનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ થવો જોઈએ. માત્ર પ્રતીક ખાતર પ્રતીકનો વિનિયોગ થવાથી વાર્તા દુર્બોધ બને છે.

૨.૪.૧૪ મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ :

આધુનિક વાર્તામાં મનોવૈજ્ઞાનિક ઢબે માનવ સંવેદનો આલેખવાનું વલણ પ્રવેશ્યું છે. આધુનિકો મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણની અપેક્ષા વધુ સેવે છે. સુરેશ જોષીની વાર્તા 'ક્લીયમર્દન'માં મનોવિશ્લેષણ જ મુખ્ય છે. આ જમાનામાં મનોવિકૃતિ વધતી જાય છે કે તેના તરફ વધુ ધ્યાન અપાતું જાય છે. તે જોતાં આ વલણ પ્રચલિત બને તે સ્વાભાવિક છે. બે જુદાં જુદાં સ્તર પર મનોવૃત્તિઓ રમમાણ થતી હોય ત્યારે એ દર્શાવવા માટે કૌંસનો ઉપયોગ થયો છે. આ જે પાત્રનું વ્યક્તિત્વ ઓગાળી પાત્રોને 'અ', 'બ', 'ક'ની સંજ્ઞા આપી વાર્તાઓ લખાવા લાગી. તેનો પણ મુખ્ય આશય મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણનો જ છે.

૨.૪.૧૫ જીવનમૂલ્યોની ઉપેક્ષા :

આજની વાર્તામાં જીવનમૂલ્યો તેમ જ નૈતિક મૂલ્યોની ઉપેક્ષા છે. શ્લીલ—અશ્લીલનો પ્રશ્ન પણ આમાંથી ઉપસ્થિત થાય છે. ઈશ્વર અને ધર્મના મૂલ્યોમાંથી શ્રદ્ધાનો લોપ થયો તે પછી પ્રેમમાં શ્રદ્ધા ટકી રહી હતી તેનો લોપ મનોવિજ્ઞાન સાથે મનોવિશ્લેષણે કર્યો. બાકીનો લોપ અસ્તિત્વવાદે કર્યો. આમ, કોઈપણ જીવનમૂલ્યો જેવું કશું રહ્યું નહિ, અને તે જ વાર્તામાં પણ આવ્યું. આ વાર્તાઓમાં વાસ્તવના અંશો અને કોઈપણ જાતના પૂર્વગ્રહો વગર વાસ્તવિકતાને સ્વીકારી લેવાનું વલણ નવી વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે.

૨.૪.૧૬ આકારનું સર્જન :

વાર્તાકારે જીવનમૂલ્યો જાળવવાની જરૂર નથી સાથે સાહિત્ય કે વાર્તાનો ઉદ્દેશ તારવવાની પણ જરૂર નથી. જેમ બાળક એને આપેલી વસ્તુને પોતાને ઈષ્ટ આકારમાં ફેરવવા પ્રયત્ન કરે તેમ કલાકાર માટે આકાર સર્જન મુખ્ય છે. આવી નવા વાર્તાકારની સમજ છે. જો જીવનમૂલ્ય ગયું, ઉદ્દેશ ગયો, લીલા—પ્રવૃત્તિ જ રહી તો પછી સાહિત્યકારે આકાર જ સિદ્ધ કરવો બાકી રહ્યો. તે એક રીતે તાર્કિક પરિણામ જ છે. પોતાની કલાકૃતિના સર્જનમાં એણે ખરી શક્તિ આકારની રચનામાં જ બતાવવાની છે. કલાકારે એમાં જ પોતાનું પોત પ્રગટાવવાનું છે. આકારના પ્રયોગો થવા લાગ્યા છે તેનું આ કારણ છે.

૨.૪.૧૭ જુગુપ્સા અને કુરૂપતા તરફનું વલણ :

આજના વાર્તાકારની મનઃસ્થિતિ સૌંદર્યની આરાધનાને બદલે કુરૂપતા અને જુગુપ્સા પર છે. કમળ કે ગુલાબને બદલે ખોપરી અને હાડપિંજરનો મહિમા વધ્યો છે. આજના યુગમાં આનંદ, સૌંદર્ય નથી પણ જીવનવિષમતા, ઝેર, દુઃખ, કટુતા અને ત્રાસ છે. આજના નવલિકાના ઘણા નાયકો પણ વિ—નાયકનું કામ કરતા જોવા મળે છે. જે સંપૂર્ણપણે જીવનની કટુતાથી ઘેરાયેલા જોવા મળે છે. એવું કદાચ સંભવ કે આજના જીવનમાં રહેલી કુરૂપતા અને જુગુપ્સા દર્શાવીને આજનો સર્જક પોતાના સૌંદર્યભાવને લાગેલા આઘાતને નિષેધાત્મક રીતે પ્રદર્શિત કરી રહ્યા હોય. સમાજના નીચલા વર્ગોના લોકોની વિષયમતા, વેદના અને દયનીય સ્થિતિને આલેખવાનો અભિગમ આજના વાર્તાકારનો રહ્યો છે.

૨.૪.૧૮ નવીનતાનો આગ્રહ :

અદ્યતન ટૂંકીવાર્તામાં ટેકૂનિકનો મહિમા વધવા પામ્યો છે. સર્જક પોતાના માધ્યમ વિશે વધુ સભાન બન્યો છે. તેથી આજની વાર્તામાં અભિવ્યક્તિનું નાવીન્ય જોવામાં આવે છે. પ્રતીક, કલ્પન અને બીજા અનેક રૂપસિદ્ધિના પ્રયોગો દ્વારા આજનો વાર્તાકાર વિકસ્યો છે. આજનો વાર્તાકાર સ્વૈરવિહારી બની ગયો છે. બીજાથી કંઈક અલગ કરી બતાવવા માટે વાર્તામાં કશુંક જુદું રચી બતાવે છે. જેમ કે, મધુરાયના 'હાર્મોનિકા'ના પ્રયોગ, કિશોર જાદવની વાર્તાઓ જોતાં ખ્યાલ આવે છે. આજે વાર્તાકાર જીવનને ઝીણવટપૂર્વક તપાસીને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો દ્વારા વાર્તાની

ક્ષણ પકડે છે. આજની ટૂંકીવાર્તામાં ઓછા શબ્દોમાં ઘણું બધું સિદ્ધ કરવાનું વલણ વધ્યું છે. જીવનના રહસ્યો, સત્યો, તત્ત્વોને પામવા વાર્તાકાર વાર્તામાં જ તેને લગતા ઉપકરણ મૂકે છે જે ભાવકની કસોટી કરે છે.

● અનુ—આધુનિક વાર્તાની લાક્ષણિકતા :

અનુ—આધુનિક કે આધુનિકોત્તર વાર્તાઓ જેને આપણે ‘નવી વાર્તા’ તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ. આધુનિક યુગના સાહિત્યમાં યંત્રચેતનાગ્રસ્ત, વિજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ, જીવનની નેગેટિવિટી તરફ વધુ ઝોક જણાય છે. પરંતુ આધુનિકતાના ગાળા પછીનું રાજકારણ, સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછીના શિક્ષણ અને વ્યવહારલક્ષી વિજ્ઞાન સાથે હોડમાં ઊતરતું સમાજજીવન અનુ—આધુનિક ધારા માટે જાણે કે પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરે છે. ગુજરાતીમાં અનુઆધુનિક વાર્તાઓ અને સાહિત્યનું પરંપરા તરફ જોવાનું લક્ષ્ય છે. પ્રયોગશીલ વાર્તાઓના જુવાળ ઓસર્યા બાદ અને માનવીના વિટંબણા તરફ હકારાત્મક વિચારતા જુદા જુદા પ્રકારની વાર્તા લખવા લાગ્યા. હવે વાર્તાઓમાં ઘટનાને સ્વીકારવામાં આવી. તળપદા પાત્રો અને તળપદી બોલીનો વિનિયોગ વધ્યો. કચડાયેલા લોકોનું શોષણ અને તેમની પ્રતિક્રિયા વિશે વાર્તાકાર કામ કરવા પ્રેરાયા. નગરજીવન અને સાંપ્રત પ્રશ્નો સાથે તળપદા વિષયવસ્તુવાળી વાર્તાનો વ્યાપ વધ્યો.

૨.૪.૧૯ ઘટનાનો પુનઃસ્વીકાર :

આધુનિક યુગમાં વાર્તામાંથી ઘટનાનો લોપ કરવામાં આવ્યો, જેને કારણે વાર્તા દુર્બોધ બની ગઈ. ‘નવી વાર્તામાં’ પુનઃસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી વાર્તામાં ફરી સુબોધતા આવી. યંત્રયુગીન સમાજની ચેતના અને સમસ્યાઓમાં વાર્તાકારો રસ લે છે. તેઓ જીવાતા જીવન સાથે નિસ્ખત ધરાવે છે. તેથી વાર્તાઓમાં માનવચેતના ઝીલાય છે. બિપિન પટેલની ‘બુફે’, મણિલાલ પટેલની ‘વરાય’, મોહન પરમારની ‘વેઠિયા’, હિમાંશી શેલતની ‘બળતરાના બીજ’, કિરીટ દુધાતની ‘બાપાની પીપર’ કે બિંદુ ભટ્ટની ‘મંગલસૂત્ર’ એ બધી વાર્તાઓ ઘટનાપ્રધાન છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘ઘઉં વીણતી સ્ત્રીઓ’ વાર્તામાં ઘઉં વીણવાની ઘટનાની સાથે પડોશીની વહુ—નવોઢા ભાગી ગયાની ઘટનાને મંદાના મનમાં ચાલતી ઘટના સાથે વાર્તાકાર જોડે છે, જ્યારે માય ડિયર જયુની ‘છકડો’ વાર્તામાં ગ્રામ્યજીવનમાંથી શહેરીજીવનમાં પરિણમતા જીવનને દર્શાવાયું છે. ‘બારી પાસે વાદળ’ એ વિનેશ અંતાણીની વાર્તામાં ‘હું’ની લંડન જવાની અને લિઝી સાથેના પ્રણયની ઘટના છે, જ્યારે દલપત ચૌહાણની ‘મુંઝારો’ વાર્તામાં જીવતા પાડાને ત્યજ દેવાની ઘટના ઉલ્લેખાય છે. નવનીત જાનીની ‘કથા’, ‘ટાંકી’, ‘દીદી’ જેવી જાણીતી વાર્તાઓમાં વાસ્તવને કલાત્મક આકાર આપવામાં વાર્તાકારને નોંધપાત્ર સફળતા મળી છે. આમ, ઘટનાતત્ત્વમાંથી વાર્તા નિષ્પન્ન થાય છે.

૨.૪.૨૦ સામાજિક ચેતના—સંદર્ભ :

વાર્તાકાર સમાજનો જ એક ભાગ છે. તેથી તેને પોતાની આસપાસથી જ વિષયવસ્તુ મળી રહે તે કુદરતી વલણ છે. યંત્રયુગીન સમાજમાં અનેક સમસ્યાઓ રહેલી છે. સમસ્યાઓ, માનવતા પ્રત્યેનો અભિગમ, કંઈ સુધારવાનું છે તે તરફનું વલણ, સમાજનો સંદર્ભ આજની નવી ટૂંકીવાર્તા લઈ આવે છે. જોસેફ મેકવાનની ‘ગોવિંદો’, હિમાંશી શેલતનું ‘અકબંધ’, ‘એ લોકો’ આ ઉપરાંત કિરીટ દુધાતની ‘બાયું’, હર્ષદ ત્રિવેદીની ‘આઠ’ કે ‘મંગળસૂત્ર’ તેમજ હરીશ નાગ્રેયાની ‘કૂબો’, કંદર્પ દેસાઈની ‘અસંગ’ કે રમેશ દવેની ‘શબવત’ વગેરે જેવી વાર્તાઓમાં સ્ત્રી સમસ્યાઓ આલેખન પામી છે. અનુ—આધુનિક યુગ દરમિયાન સ્ત્રીમાં આત્મબોધની પ્રતીતિ થતાં અસ્તિત્વ અને અસ્મિતાની સંઘર્ષયાત્રામાં ઘણી લેખિકાઓ વધુ સભાનતાથી તેજરૂપે આગળ વધે છે.

આજના સમાજમાં હજી પણ આર્થિકતા—ભૌતિકતા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સમાજમાં અમીરી—ગરીબી વચ્ચેના ભેદને જડમૂળથી ઉખેડવા ઘણા પ્રયત્નો થવા છતાં સંપૂર્ણ સફળતા મળી નથી. શિરીષ પંચાલની ‘મંજૂસ’ વાર્તામાં ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા માધવ અને ટી.વી. લાવવા—વસાવવાની ઘટના છે તો વિજય શાસ્ત્રીની ‘માવજનો દીકરો કોણ — તો કે માવજ

જ' વાર્તામાં નિઃસંતાન માવજની ભત્રીજીને દત્તક લેવાની અને પૈસા ખાતર પોતાની સગી બહેન સમુને વેચવાની ઘટનાને સાંકળવામાં આવે છે. હિમાંશી શેલત 'ખરીદી', 'કિંમત', 'એ લોકો' વાર્તામાં વંચિતોની સમસ્યાને વાચા આપે છે.

આ ઉપરાંત સમાજના ઉપેક્ષિત વર્ગોની વેદનાને નવી વાર્તામાં વાચા મળી છે. દલિતભાવના ઉદ્ભવ સાથે સમાજના દલિત અને ઉપેક્ષિત વર્ગના થતાં શોષણનું વરવું ચિત્ર બહાર આવ્યું છે. દલિત સંવેદનાના માનસિક આઘાતને નિરૂપતી વાર્તાઓમાં હરીશ મંગલમની 'દાયણ', દલપત ચૌહાણની 'કાતોર', મોહન પરમારની 'કોહ', યોગેશ જોષીની 'નવી', ધરમભાઈ શ્રીમાળીની 'દાઝવું' જેવી વાર્તાઓ નોંધપાત્ર છે.

આ સિવાય સમાજના વિવિધ રિવાજો, શોષણ પ્રત્યે વાર્તાકારની આકરી દષ્ટિ નવી વાર્તાઓમાં સહજતાથી જોવા મળે છે. કૃતિ શૂન્યાવકાશમાં નથી રચાતી. સમાજના સંદર્ભ અને માનવતાને ધ્યાનમાં લઈને જ સાહિત્યકૃતિ પોતાની સ્વાયત્તાને વધારે દઢ અને મૂળગામી બનાવી શકે છે.

૨.૪.૨૧ રચનારીતિની સહજતા :

અનુ-આધુનિક વાર્તાની રચનારીતિ સરળ છે. પ્રયોગશીલતા તરફનો પક્ષપાત હવે મર્યાદા ગણાય. ગોઠવેલી દુર્બોધતા નહિ પણ જીવનની સંવેદનાને નક્કરતાથી પમાડતી સોંસરવી વાચકના મનમાં રહી જાય તેવી રચનારીતિ નવી વાર્તામાં અપેક્ષિત છે. આ વાર્તાઓ મહદંશે પરંપરાગત વાર્તાની જેમ મોટે ભાગે ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં કહેવાય છે. 'બારી પાસે વાદળ' અને 'જૂઈની સુગંધ' જેવી વાર્તાઓ પ્રથમ પુરુષમાં કહેવાય હોય પણ 'મજૂસ', 'ગોવિંદો', 'ના, પાછી નહિ ફરું' અને 'છકડો' જેવી વાર્તા ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં પ્રયોજાય છે. જ્યારે 'અકબંધ' જેવી વાર્તા ત્રીજા પુરુષ અને પ્રથમ પુરુષ એકવચન બંને કથનરીતિથી પ્રયોજાયી છે, જ્યારે 'જ્યુબિલીબાગમાં' જેવી વાર્તા માત્ર સંવાદાત્મક શૈલીની નાટ્યાત્મકતાનો અનુભવ કરાવતી વાર્તા છે. 'સફેદ પીંછાવાળો કાગડો' વાર્તામાં અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, પૂર્ણવિરામ, ઉદ્ગારચિહ્ન કે પ્રશ્નચિહ્નને બદલે ત્રણ ટપકાં (...) મૂકી વાર્તા કહેવાય છે. હર્ષદ ત્રિવેદી 'અભિસાર' વાર્તામાં સત્યનારાયણની કથાની નેરેટિવ ટેકનિકનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઉપરાંત પૂર્વસૂરિઓની રચનાઓના અંશો લઈને નૂતન પરિવેશમાં કૃતિ રચવાના ઘણા પ્રયોગો પણ જોવા મળે છે.

૨.૪.૨૨ પરંપરાગત મૂલ્યોની જાળવણી :

લોકતત્ત્વોને પ્રયોજવામાં લોકભાષા-તળ પરિવેશને લેખે લગાડીને આધુનિકોત્તર વાર્તામાં સાંપ્રતને ઓળખવાનું અને વર્ણવવાનું વલણ જોવા મળે છે. જેમાં રૂઢિઓ, માન્યતાઓ, કુળ-મૂળ સાથે જોડાયેલી કથાઓને પ્રકાશમાં આવવાની તક મળે છે. સાહિત્યમાં વિસરાયેલા સ્વરૂપો અને વાર્તામાં 'કથા'ના તત્ત્વને સમકાલીન જીવનસંવેદનામાં વધુ તારસ્વરે પ્રયોજવાનું લક્ષ્ય માલૂમ પડે છે. વાર્તાકાર ફરીથી શહેરીજીવનને છોડી ગામડા ઉવેખે છે. વતનપ્રેમને વાર્તામાં સ્થાન આપે છે. પોતાના મૂળ તરફ પાછા ફરવાનું એટલે કે નિજતત્ત્વ, કુળ-મૂળ તથા તેના વિસ્તાર-પ્રસાર કે સંકુચિતતા આદિની અસલ જિંદગીને પામવાની ખોજમાં આગળ વધવાનું વલણ મળે છે. અનુ-આધુનિક વાર્તામાં સ્થળના પરિવેશને ઘણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. સાથે આ યુગમાં વિકેન્દ્રિત વ્યવસ્થા અને ગ્રામીણચેતનાની હિમાયત કરતી વાર્તાઓ મળે છે.

૨.૪.૨૩ પાત્ર-સંવેદનાગત ભાષાશૈલી અને બોલીપ્રયોગોની બહુલતા :

ટૂંકીવાર્તામાં જ્યાં એક એક શબ્દ મહત્ત્વનો હોય ત્યાં સ્થળ-કાળ, સમાજ અને વિચારોને પોતાના પાત્ર અનુરૂપ ભાષાથી જ ઓળખવું સરળ હોય છે. અનુઆધુનિક વાર્તાકારને તળજીવનનો કે તળભાષા પ્રયોજવાનો છોછ નથી કે નથી વ્યાકરણગત બોલીનો બાધ. જુદાં જુદાં લોકોના મુખે જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં બોલતી ભાષા અનેક તળરૂપોનો પ્રયોગ આ વાર્તામાં ધ્યાનપાત્ર બન્યો છે. વસ્તુ કે સંવેદના પોતાને અનુકૂળ રીતિ અને પાત્રની સંવેદનાને અનુરૂપ સહજ ભાષા નવી વાર્તાની ઓળખ બની ચૂકી છે. અનુભવના આકાર અને શબ્દની શક્તિનો આ મેળ વાર્તાના

મુખ્યત્વે વાચકને જલ્દી અને ઊંડાણપૂર્વક સ્પર્શે છે. ‘મુંઝારો’ વાર્તામાં રણછોડ અને જીવી વચ્ચેના સંવાદોમાં તેમજ મેના ડોશી અને જીવીના સંવાદોમાં લોકબોલીનો પ્રયોગ છે. મોના પાત્રાવાળાના સંગ્રહ ‘રાની બિલાડો’માં પારસી બોલીનો, અજિત ઠાકોરની ‘પોપડો’, ‘ગૂમડું’, ‘શ્રેશ્ઠ મશીન’ વાર્તાઓમાં ઉચ્ચ ગરાસિયા કુળના લોકોની સમસ્યા છે તો નાઝિર મન્સૂરી દીવના લોકોની લય-લહેકવાળી ભાષા ‘બોહડો તથા અન્ય’ વાર્તામાં લઈ આવે છે.

૨.૪.૨૪ જીવનસંવેદના—જીવનરહસ્ય :

વાર્તામાં એકલી ‘ભાષા’ કે ‘શબ્દ’ની સંયોજના મહત્ત્વની નથી પણ જીવનવિચાર કે જીવનપ્રત્યક્ષ રચનાના કેન્દ્રમાં હોવું જોઈએ. એ વિચાર સાથે અનુ-આધુનિક વાર્તા આગળ વધે છે. ‘જૂઈની સુગંધ’ દરેક માનવીના દિલમાં ભૂતકાળની યાદો ‘અકબંધ’ રીતે પ્રસરી રહેશે, તેવી આશાને દર્શાવતી વાર્તાઓ છે. જ્યારે માનવસ્વભાવની ઊંડી સમજ દર્શાવતી વાર્તાઓમાં ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘સન્મુખ’, રજનીકુમાર પંડ્યાની ‘ચંદ્રદાહ’, હિમાંશી શેલતની ‘અંતરાલ’, મણિલાલ પટેલની ‘રાતવાસો’ વગેરે જેવી વાર્તાઓ ઉલ્લેખનીય છે. વસુબહેન ભટ્ટ તેમની વાર્તાઓમાં જીવનના વાસ્તવ સાથે માનવ જીવનના આદર્શોને વાર્તામાં ગૂંથી લઈને જીવન બોધ આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

૨.૪.૨૫ વિરોધાભાષી વલણ :

અનુ-આધુનિક વાર્તાઓનું મૂળ લક્ષણ આ વિરોધાભાષીપણું છે. જેમાં યંત્રયુગની વિટંબણા, પ્રતીક-કલ્પનની અનિવાર્યતા સાથે સમાજના દરેક વર્ગની સમસ્યાને ગહનતાથી વિચારવાની દિશા મળે છે. પરંપરાગત અને આધુનિક એમ બંને યુગની વાર્તાઓના લક્ષણો લઈને નવી વાર્તા ચાલે છે. દેશીવાદના વલણથી ઘટનાને વિસ્તૃત કરી સરસ રીતે સ્થળ-કાળના પરિવેશમાં મૂકવામાં આવે છે. પરેશ નાયકની ‘આદિ રોબોટ’ વાર્તામાં યાંત્રિકીકરણની વેદનાને ઉપસાવે છે જ્યારે રાકેશ દેસાઈ ‘ઉઘના મગદલ્લા રોડ’ વાર્તામાં ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ અને વિકાસની પડખે હણાતી સંસ્કૃતિની વેદના આલેખે છે. આની સામે ભારતી દલાલ ‘કુંભ-લગ્ન’ વાર્તામાં ગામડાના વિવિધ રીતિ-રિવાજો અને તેમાં ભિસાતી સ્ત્રીની વેદના છે, તો અનિલ વ્યાસ પિતા-પુત્ર સંબંધને ‘તરાપો’, ‘પૂર’ અને ‘સવ્ય-અસવ્ય’ વાર્તામાં રજૂ કરે છે. રવીન્દ્ર પારેખની ‘કટકે કટકે’ વાર્તામાં આદિવાસી સંસ્કૃતિ પરના આક્રમણની વાત છે. આ સિવાય આપણી ભૂંસાતી જતી ‘કથનશૈલી’ અંધશ્રદ્ધા-વહેમ જેવા રીતરિવાજોનું વાર્તાકાર કેવું લીલીયા તર્પણ કરે છે તેનો ઉત્તમ નમૂનો કિરીટ દૂધાતની ‘લીલ’ વાર્તા છે.

આમ, અનુ-આધુનિક વાર્તાકારો સંસ્કૃતિને કેન્દ્રમાં મૂકીને આર્થિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય એમ સઘળા ક્ષેત્રે-સ્તરે જોયેલા જગતને વાર્તામાં લાવીને વિશ્વ સમક્ષ રજૂ કરતાં થયા.

મલયાનિલથી કિશોર જાદવ, હિમાંશી શેલત સુધી... આગળ ધપતો આ પ્રવાહ એટલું જ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે કોઈ ચોક્કસ પરંપરામાં ટૂંકીવાર્તાને સ્થિત કરવી શક્ય નથી. વાર્તાની વિવિધરંગી બહુરૂપી દુનિયા. માત્ર કાળભેદથી કે કલાભેદથી એ બદલાતી નથી.

૨.૫ દ્વિરેફ પૂર્વેનું વાર્તાસાહિત્ય : એક પરિચય

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પશ્ચિમના પગલે-પગલે ટૂંકીવાર્તા વિકસી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અર્વાચીનકાળના સાહિત્યનો પ્રારંભ નર્મદથી થાય છે. નર્મદે ગાથા (લાંબી અને ટૂંકી) પ્રયોજવાની હિમાયત કરી હતી; પરંતુ તેમણે ગાથાનો પ્રયોગ એક પણ કર્યો ન હતો. દલપતરામે ૧૮૭૦માં ‘તાર્કિક બોધ’ પ્રગટ કર્યું હતું. પરંતુ આ કૃતિ વાર્તારસ કરતા સમાનચિત્ર પરત્વે વધુ ઢળતી જણાઈ. પંડિતયુગમાં રમણભાઈ નીલકંઠ ‘ભોમિયાને દીધેલી ભૂલથાપ’ અને ‘ચિટ્ટી’ જેવી રચનાઓથી વાર્તાના પ્રયત્નો કરે છે; પરંતુ બંને કૃતિમાં હાસ્યકટાક્ષ, દીર્ઘસૂત્રતા અને સુધારક મિજાજ પ્રમાણમાં વધુ વ્યક્ત થયાં હતાં. રણછોડરામ ઉદયરમે ‘પ્રસ્તાવિક કથા સમાજ’ નામનો

વાર્તાસંગ્રહ ઈ.સ. ૧૮૬૬માં આપ્યો, પણ તેમાં ટૂંકીવાર્તાના અર્વાચીન ઘાટના દર્શન થતા નથી. ફરામજી બનનજી પટેલે ‘ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તા’ નામે સંગ્રહ આપ્યો, પણ તેમાં ટૂંકીવાર્તાના ગુણ જણાતાં નથી. આ અરસામાં ‘સુંદરીસુબોધ’, ‘જ્ઞાનસુધા’, ‘સાહિત્ય’, ‘વાર્તાવારિષિ’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, જેવા સામયિકોમાં વાર્તા નામે ઓળખાવાયેલી રચનાઓ પ્રગટ થતી રહી; પરંતુ તેમાં પણ સામાજિક પરિણામ વધુ ઊપજતું જણાય છે. આ વાર્તામાં મૌલિકતા નહિ; પણ અનૂદિત કે રૂપાંતરિત વાર્તાઓ જોવા મળે છે.

આ સાથે ઈ.સ. ૧૯૦૦માં પ્રગટ થયેલી અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈની વાર્તા ‘શાંતિદાસ’ને ઈતિહાસકારો પ્રથમ વાર્તા ગણે છે. ત્યારબાદ રણજિતરામે ૧૯૦૪માં ‘હીરા’ અને ‘માસ્તર નંદનપ્રસાદ’ જેવી રચના આપી; પરંતુ તેનું કથાબીજ મૌલિક નથી અને કલાત્મકતામાં ઊણી ઉતરે એવી નથી; રણજિતરામે વીસમી સદીના આરંભે આટલું ગજું કાઢ્યા પછી મલયાનિલ, ધનસુખલાલ, મુનશી વગેરે લેખકોને તેનો ખાસ્સો લાભ મળે છે.

ટૂંકીવાર્તાનો એક કલાસ્વરૂપની સભાનતાથી સાથેનો પ્રયત્ન સૌ પ્રથમ ‘મલયાનિલ’—કંચનલાલ મહેતાની ‘ગોવાલણી’ વાર્તા જે ઈ.સ. ૧૯૧૮માં ‘વીમસી સદી’માં પ્રકાશિત થાય છે. તેને ફાળે જાય છે. ‘મલયાનિલ’ની ‘ગોવાલણી અને બીજી વાર્તા’ દ્વારા નવીન આકારણી ગુજરાતી વાર્તાઓમાં અસ્તિત્વમાં આવી. આ વાર્તાઓમાં પહેલીવાર માનવહૃદયના ઊંડાણની લાગણીઓ અને જીવનની રહસ્યમય ઘટનાઓનું દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. મલયાનિલ વિશે ‘સંનિકર્ષ’માં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે નોંધ્યું છે કે —

‘આ આખાય સમયગાળામા જ્ઞાતિભેદ, કજોડા લગ્ન, પ્રેમલગ્ન માટેની મૂરઝાતી આશાઓ વગેરે વિષયો જ વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે દેખાય છે. મલયાનિલે પણ એ વિષયની ‘કુંજવેલી’, ‘સ્નેહ પહેલાં જ્ઞાન’, ‘રસરાજ’ વગેરે વાર્તાઓ લખી છે. ત્યારબાદના ગાળામાં ધનસુખલાલ મહેતાની ‘બા’ વાર્તા સંયુક્ત પરિવારની ભાંગતી પ્રથા અને બાની એકલતાની વ્યથા પ્રગટ કરે છે. ધનસુખલાલનું પ્રદાન વાર્તાસાહિત્યમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ મલયાનિલ કરતાં વધારે છે. ૧૯૨૧માં ક. મા. મુનશી ‘મારી કમળા’ અને બીજી વાતો, વાર્તાસંગ્રહ લઈ આવે છે. મુનશીની ‘શામળશાનો વિવાહ’ વૃદ્ધ લગ્ન અને બાળપણની અનિષ્ટ પ્રથા પર કરેલો કટાક્ષ છે. આમ, ધૂમકેતુ પૂર્વ ધનસુખલાલ મહેતા, કનૈયાલાલ મુનશી, બટુભાઈ ઉમરવાડિયા, શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, મટુભાઈ કાટાંવાળા, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, બ. ક. ઠાકોર વગેરે સાહિત્યકારોએ ટૂંકીવાર્તા કાચી—પાકી લખવાના પ્રયાસો કર્યા. આ સમય દરમિયાન ટૂંકીવાર્તાને પ્રચલિત કરવાનો ફાળો ‘વીસમી સદી’ સામયિક અને તેના તંત્રી હાજીમહંમદ અલારખિયાને જાય છે.

ટૂંકીવાર્તાનો આ હજુ પ્રારંભિક કાળ હતો, સર્જકોની અનુભૂતિ હજી ઉપલા થરના મધ્યમ વર્ગના જીવન પૂરતી મર્યાદિત હતી. વીસમી સદીમાં ગાંધીજીના પ્રભાવ હેઠળ ગુજરાતી જ નહીં પણ ભારતની તાસીર બદલાઈ ગઈ. ગાંધીજીનો પ્રભાવ ટૂંકીવાર્તાએ પણ ઝીલ્યો. ટૂંકીવાર્તા સાહિત્ય ધૂમકેતુના હાથે દૃઢમૂલ થતું. ઈ.સ. ૧૯૨૬માં ધૂમકેતુના ‘તણખા મંડળ ભાગ — ૧’નું પ્રકાશન થાય છે. જે ટૂંકીવાર્તાના ઈતિહાસની મહત્ત્વની ઘટના બની રહી. તેમની વાર્તાઓમાં ભાવનાઓનું પ્રાબલ્ય છે. તેમની શૈલી રોમેન્ટિક હતી, તેથી તેઓ ભાવનાશીલ પાત્રો અને પરિવેશની રંગીન સૃષ્ટિ રચી દે છે. અલીડોસા કે ભૈયાદાદા જેવાં પાત્રો અમર બની ગયાં વીજળીના ચમકારા જેવી અસર નીપજાવતા માળખા વાર્તાની રચના કરવાની તેમણે ખૂબ મથામણ કરી. ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી ‘ધૂમકેતુ’ નું સર્જન વિપુલતા અને ગુણવત્તા બંને દૃષ્ટિએ ચડિયાતું છે. લગભગ ૪૦૦ નવલિકાઓ એમણે આપી. તણખા મંડળના ચાર ભાગ, ‘અવશેષ’, ‘પ્રદીપ’, ‘ત્રિભેટે’ જેવાં કુલ અઢાર સંગ્રહો આપ્યાં. યુનિલાલ મડિયા કહે છે તેમ ‘ધૂમકેતુ’ની બધી વાર્તાઓના પાત્રો ભેગા કરવામાં આવે તો ગાડાના ‘અઢારે વરણ અને તેર તાસળીના આદમીઓ એમાંથી અવશ્ય મળી રહે,’ તેઓ પાસેથી ગાંધીયુગને અનુરૂપ એવો માનવતાવાદી અને ક્યારેક વાસ્તવલક્ષી અભિગમ સાથે માનવી—માનવી વચ્ચેના સૂક્ષ્મ સંબંધોની અને લાગણીઓની, અનુભૂતિઓની અને આઘાતની વાર્તાઓ મળી રહી. ધૂમકેતુની સાથે સાથે

૨.૬ સારાંશ

ટૂંકીવાર્તાની સ્વરૂપ—વિભાવનાનો આ એકમમાં અભ્યાસ કર્યા બાદ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વિપુલ માત્રામાં ખેડાયેલું આ સાહિત્યસ્વરૂપ સમયની સાથોસાથ પોતાને ઢાળતું રહ્યું છે. લગભગ સવાસો વર્ષની દીર્ઘયાત્રા ખેડ્યા બાદ આ સ્વરૂપે પોતાની એક અમીટ છાપ છોડી છે. મલયાનિલથી કિશોર જાદવ, હિમાંશી શેલત, રામ મોરી સુધી... અને સતત આગળ વધતો આ પ્રવાહ એટલું પ્રસ્થાપિત ચોક્કસ કરે છે કે, પરંપરામાં ટૂંકીવાર્તાને સ્થિત કરવી શક્ય નથી. વાર્તાની વિવિધરંગી બહુરૂપી દુનિયા, માત્ર કાળભેદથી કે કલાભેદથી એ બદલાતી નથી.

૨.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧. ટૂંકીવાર્તાની સંજ્ઞા વિશે જણાવી તેની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો.
૨. ટૂંકીવાર્તાના મૂળભૂત લક્ષણો વિશે સવિસ્તૃત નોંધ લખો.
૩. પરંપરાગત ટૂંકીવાર્તાના ઘટકતત્વોની ઉદાહરણ સહિત ચર્ચા કરો.
૪. આધુનિક ટૂંકીવાર્તાના ઘટકતત્વોની માહિતી આપો.
૫. આધુનિકોત્તર ટૂંકીવાર્તામાં પરંપરાગત ટૂંકીવાર્તાથી જુદા પડતા ઘટકતત્વો વિશે ચર્ચા કરો.
૬. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તાના પ્રારંભકાળ વિશે માહિતી આપો.
૭. દ્વિરેફ પૂર્વેના વાર્તાસહિત્યની સોદાહરણ જાણકારી આપો.
૮. પ્રારંભકાલીન ટૂંકીવાર્તા સાહિત્ય પર ટૂંકનોંધ લખો.
૯. પરંપરાગત અને આધુનિક ટૂંકીવાર્તા સાહિત્યનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
૧૦. ટૂંકીવાર્તા સ્વરૂપ વિશે મુદ્દાસર ચર્ચા કરો.

૨.૮ સંદર્ભસૂચિ

૧. ટૂંકીવાર્તા : શિલ્પ અને સર્જન	— શ્રી ઈશ્વરલાલ ર. દવે
૨. દ્વિરેફની વાર્તા ભાગ—૧નો ઉપોદ્ઘાત	— રસિકલાલ છો. પરીખ
૩. શૈલી અને સ્વરૂપ	— ઉમાશંકર જોશી
૪. ટૂંકીવાર્તા અને ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા	— સં. જયંત કોઠારી
૫. કથોપકથન	— ડૉ. સુરેશ હ. જોશી
૬. ટૂંકીવાર્તા : સ્વરૂપ અને સાહિત્ય	— જયંત પાઠક અને રમેશ શુક્લ
૭. ટૂંકીવાર્તા અને બીજા લેખો	— જયંત પાઠક
૮. ટૂંકીવાર્તા—સાહિત્યસ્વરૂપ પરિચય શ્રેણી	— ડૉ. વિજય શાસ્ત્રી
૯. ટૂંકીવાર્તા વ્યાખ્યાથી વિકાસ	— ડૉ. સંજય આચાર્ય
૧૦. સાહિત્યસ્વરૂપો	— પ્રો. કુંજવિહારી યૂ. મહેતા,
ડૉ. જયંત પટેલ
૧૧. બાર સાહિત્ય સ્વરૂપો	— પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
૧૨. ટૂંકીવાર્તા	— મફત ઓઝા

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ની વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ

રૂપરેખા

- ૩.૧ ઉદ્દેશો
- ૩.૨ પ્રસ્તાવના
- ૩.૩ એક પ્રશ્ન
- ૩.૪ રજનું ગજ
- ૩.૫ જમનાનું પૂર
- ૩.૬ સાચી વારતા
- ૩.૭ સાચો સંવાદ
- ૩.૮ સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ
- ૩.૯ શો કળજગ છે ના !
- ૩.૧૦ જક્ષણી
- ૩.૧૧ મુકુન્દરાય
- ૩.૧૨ પહેલું ઇનામ
- ૩.૧૩ નવો જન્મ
- ૩.૧૪ કપિલરાય
- ૩.૧૫ ખેમી
- ૩.૧૬ સારાંશ
- ૩.૧૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૩.૧ ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે,

- ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧નો વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓનો પરિચય પ્રાપ્ત કરશો.
- ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ વાર્તાસંગ્રહમાં રહેલી ૧૩ વાર્તાઓનો આસ્વાદ માણશો.
- ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં રહેલી કથાવસ્તુ વિશે જાણશો.
- ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તામાં રહેલા ઘટનાતત્ત્વનો પરિચય મેળવશો.
- ટૂંકીવાર્તાના ઘટકતત્ત્વ તરીકે ઘટનાતત્ત્વને ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ આધારે સમજી શકશો.

૩.૨ પ્રસ્તાવના

ગાંધીયુગના વાર્તાકાર રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક એટલે કે ‘દ્વિરેફ’, ૧૯૨૮માં ‘દ્વિરેફની વાતો’નો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરે છે. પોતાના નામમાં આવતા બે ‘ર’કાર ઉપરથી વાર્તાલેખન

માટે ધારણ કરેલું ઉપનામ ‘દ્વિરેફ’નો અર્થ ‘ભ્રમર’ એવો થાય. આમ, બંને તર્કને સાર્થક કરતા રા. વિ. પાઠક ગાંધીયુગના સમર્થ વાર્તાકાર છે. તેમણે ઈયતાની દૃષ્ટિએ અલ્પપ્રમાણમાં વાર્તાઓ લખી હોવા છતાં ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સમર્થ અને સુરેખ બની રહ્યા. પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગના સંસ્કારો વચ્ચે તેમનો સર્જક પિંડ બંધાયો છે. તેમનું વાર્તાસર્જન ‘યુગધર્મ’ અને ‘પ્રસ્થાન’ સામયિકના તંત્રીપદ દરમિયાન ખીલ્યું, એટલે કે એ નિમિત્તે જ વાર્તાસર્જન થયું. સમયના વિવિધ ગાળામાં સર્જન પામેલી તેમની કૃતિઓમાં કલાત્મકતા સાથે સંતુલનવૃત્તિ ધ્યાન ખેંચે તેવી બની છે. તેમણે સર્જેલી કુલ ચાલીસ વાર્તાઓમાંથી ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧માં તેર વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ગાંધીયુગની ગદ્યશૈલીના અનુયાયી કે પુરસ્કર્તા તરીકે તેમની વાર્તાઓમાં તાર્કિક ચોક્કસાઈ અને શૈલીની સાદગી જોવા મળે છે. સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક ને ઐતિહાસિક પ્રશ્નોમાં એમને જણાતો રસ, એ બધાંનું નિરૂપણ તેમની વાર્તાઓમાં અનુભવાય છે. આ ઉપરાંત તેમની વાર્તાઓમાં તત્કાલીન પરિસ્થિતિના નિરૂપણ સાથે મનુષ્યના કોઈને કોઈ સનાતન તત્ત્વની હાજરી આપણને જોવા મળે છે. વ્યક્તિના જીવન, વિશાળ-જગતના પ્રશ્નોની ગૂંચ સાથે જીવનની સંકુલતાનું રસાત્મક રીતે નિરૂપણ કરતાં હોય છે. સામાન્ય રીતે તેમની વાર્તાઓ ચોક્કસ આદિ, મધ્ય અને અંતવાળી જોવા મળે છે. તેમની વાર્તાઓ પાછળ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની, કોઈ ને કોઈ રીતની વાસ્તવિક જીવનની આંતરઅનુભૂતિની કોઈ રહસ્યાત્મક ભૂમિકા હોવી જોઈએ. એ તેમની ‘મારી વાર્તાનું ઘડતર’ લેખ જોતાં સમજાય છે. તો ‘સાહિત્યવિમર્શ’માં નોંધે છે કે, ‘જીવનની અમુકતમુક વસ્તુ તરફનો લાગણીમય-ભાવમય સંબંધ બંધાય તેને તેઓ વાર્તાનું બીજભૂત રહસ્ય માને છે. આ રહસ્યની આસપાસ ધનીકરણના વ્યાપે વાર્તા બંધાતી હોય છે.’ (પૃ. ૧૨૬) આ જ કારણે જયંતિ દલાલ રા. વિ. પાઠકને ‘સભાન વાર્તાસર્જક’ માને છે. (‘રેખા’, જુલાઈ ૧૯૪૨, પૃ. ૭૮, ૭૯)

સમાજ પ્રત્યે વિશાળ સમભાવ ધરાવતા દ્વિરેફની વાર્તાઓના વિષયવસ્તુ સમાજાભિમુખ છે. આસપાસના સમાજનું ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ-અવલોકન તેમની વાર્તાઓએ ઝીલ્યું છે. તેઓ ફિલસૂફીનું તાટસ્થ્ય અને ચિંતનમનને પ્રેરનારા વાર્તાકાર બન્યા છે. સમાજમાં વસતા મનુષ્યની ઈચ્છાઓ, એષણાઓ, અપૂર્ણતાઓ, માનવસ્વભાવની લાક્ષણિકતાઓને તર્કસૂઝથી નિરૂપે છે. સાથે વાર્તાનું વિષયવસ્તુ કેટલીકવાર ગ્રામ્ય વાતાવરણમાંથી તો કેટલીકવાર શહેરીજીવનને છતું કરે છે. તેઓ પ્રસન્ન દામ્પત્ય, લગ્નજીવનની વિષમતા, દલિત સમાજ પ્રત્યેની અનુકંપા અને સ્ત્રીઓની ખુમારી, સ્વતંત્રતાની અસહકારની ચળવળ, સમાજની રૂઢિજડતા અને માનવસ્વભાવના સંઘર્ષની વ્યથા, યશ લાલસા, માનવશાસ્ત્રીય નિરૂપણ સ્વાભાવિક તથા વાસ્તવિક સ્થિતિને વાર્તામાં કદીક હાસ્ય તો કદી કટાક્ષ કે પછી ગંભીર ક્રુણરસ સાથે પ્રસ્તુત કરે છે. આમ, દ્વિરેફ બુદ્ધિલક્ષી ઢબે વાર્તા કહે છે. અહીં આપણે વિવિધ વિષયો પર પ્રકાશ પાડતી વાર્તાઓના વિષય-વસ્તુનો અભ્યાસ કરીશું.

૩.૩ એક પ્રશ્ન

નાયક વિવિધ શાસ્ત્રોના વિદ્વાનોને પ્રશ્ન કરે ત્યાંથી વાર્તાની શરૂઆત થાય. નાયક એલએલ.બી.નો અભ્યાસુ છે અને વાંચવાથી કંટાળી પેપર વાંચવા માટે લે. ત્યાં પેપરમાં આગના છમકલા વિશે વાંચ્યું અને તેણે બહેનને તેની હકીકત વિશે વાત કરી. અહીંથી વાતનો દોર શરૂ થાય અને પોતાના ઘરમાં પણ સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાખવાં જતા આગ લાગતા રહી ગઈ હતી, તે વિશે બહેને કહ્યું. નાયક આ વાતની જાણકારી કેવી રીતે મળી તે પ્રશ્નના જવાબમાં બહેન વાર્તાની ભૂમિકા તૈયાર કરી જણાવે કે, આપણો નોકર ડાહ્યલો નવો નવો આપણા ઘરે આવ્યો હતો ત્યારે આ રીતે સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાખવા જતો હતો, ત્યાં હું પાસે બેઠી હતી કે હળવેથી હાથમાંથી બોટલ લઈ લીધી. નાયક દાવો કરે કે આ બોટલ મેં લીધી હતી. બંનેમાંથી કોણે ડાહ્યાના હાથમાંથી બાટલી લીધી તે ઝઘડામાં નિર્ણય લેવા બાને બોલાવવામાં આવે. બા આ સ્પિરિટની બોટલ મેં લીધી તેવો દાવો કરે. આ વાતના નિર્ણય અર્થે પછી નાયકની પત્ની ગૌરીને બોલાવવામાં આવે તેણે વળી પોતે ડાહ્યાના હાથમાંથી બોટલ લીધીનો દાવો રજૂ

કરે. આટલા બધા દાવેદારમાંથી સાચા દાવેદાર જાણવા મોટાભાઈને બોલાવવામાં આવે ત્યાં તો મોટાભાઈ આ બાબત પર પોતાનો દાવો રજૂ કરે. આમ, આ બધા પક્ષકાર વચ્ચે મોટા ભાભી બાકી રહેતા તેમને હકીકત પૂછવામાં આવે ત્યાં તો ઘટસ્ફોટ સાથે આ ‘મૂરખાને સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાખતાં સ્પિરિટની બોટલ મેં લીધી હતી.’ – એમ કહી પોતાનો દાવો દાખલ કરે. ઘરના બધા સદસ્યો દાવો કરે કે આ આગની હોનારત થતા અમે રોકી છે, કોઈ નિર્ણય પર ન આવતાં મોટા ભાભી નિવેડા રૂપે બધાંએ ચા પીવી એમ નક્કી કરે અને ‘બાટલી કોણે લીધી?’ તેના જવાબમાં ‘જે ચા પીએ એણે!’ – એમ કહી આખી વાત સમાપ્ત કરે. બધા આ નિવેડો સ્વીકારી લે અને નાયક ફરીથી આ કથા વિશે બધા શાસ્ત્રીઓને પૂછે કે, ‘આ ગોટાળાનું કારણ શું?’ – આ પ્રશ્નથી વાર્તાનો અંત આવે છે.

માનવમાત્રમાં રહેલી અહમ વૃત્તિને માનસશાસ્ત્રીય અભિગમથી આલેખી જુદી કલ્પનાની ભૂમિ અહીં ખડી કરવામાં આવી છે. કોઈક કામ સારું થયા પછી પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનમાં એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે આ કામ તો હું પણ કરી શક્યો હોત કે કરી શકી હોત. આ ખ્યાલ લાંબાગાળે આ કામ મેં જ કર્યું છે, આત્મવિશ્વાસ સુધી વિસ્તરી જાય તો કેવી રમૂજ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય તેનું આ વાર્તા ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. આમ, સમગ્ર વાર્તા માનવીના ચેતાતંત્રના સામાન્ય પ્રશ્નમાંથી ઉદ્ભવી વિસ્તરે છે.

૩.૪ રજનું ગજ

વાર્તારંભે નિશાળમાં નોકરી કરતા મોટાભાઈ રમણલાલ ઉનાળાની રજા ગાળવા મહેરાનપુરાના સ્ટેશન માસ્ટર ભાઈ મણિભાઈને ત્યાં આવ્યા હતાં, ત્યાં રજાઓ પૂરી થવા આવી હતી તે જ સમયે રમણલાલને ટૂંટિયું થયું. એ સમયે ગામના ડોક્ટર પાસેથી નોકર જાહેરમલ્લ (જુવારી)ને દવા લેવા મોકલ્યો. તે ત્યાં રમણલાલનું નામ ભૂલી જતા દર્દી તરીકે મણિભાઈનું નામ લખાવી લાવે. બંને ભાઈઓ આ વાત હસી કાઢે છે. રમણલાલ ચંડીસરની મુખ્ય મ્યુનિસિપલ નિશાળના હેડમાસ્ટર અને વિદ્યાર્થીના પ્રિય શિક્ષક પણ છે. આ જ કુશળતાએ તેમની સાથેના માણસોમાં તેમને તિરસ્કારપાત્ર બનાવ્યા, જેથી ઉપરીને તેમની સાથે બનતું નહીં. અસહકારની ચળવળ દરમિયાન રમણલાલે નવી રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ લાવી શાળાનું કામ વેગવંતુ કર્યું, જે કારણે એમને શાળાની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં રાખવા પડ્યા. આ વાત બીજા વ્યવસ્થાપકોને ગમી નહીં. રજા પૂરી થતાં રમણલાલ હાજર ન થતા વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં રહેલા વિરોધી લોકો તેમને લુચ્ચો ધારે છે અને સમિતિમાં ન રાખવાનો અવાજ બળવતર બને ત્યાં રમણલાલનો તાર આવે કે ૧૭ની સાંજે ટૂંટિયું થતાં તે શાળામાં સમયસર આવી શક્યા નથી. તેમની ટીકા થતી હતી ત્યાં જ તે લંગડાતા લંગડાતા હાજર થયા તો ‘માસ્ટર, કાંઈ ટૂંટિયું બરાબર શાળા ઊઘડવા ઉપર જ થયું?’ એમ કહી સમિતિમાં ટીકા થાય છે. રમણલાલ સઘળી હકીકત જણાવી આ રોગના વાવડ વિશે સ્પષ્ટતા કરે. રમણલાલ દ્વારા જે રજા પડી તે અંગેના પગારની કપાત વિશે ચર્ચા થાય. આ મુદ્દાને લઈને જ વ્યવસ્થાપક સમિતિમાંથી રમણલાલને કાઢી નાખવાના પેતરાં રચાય છે. તેમની નિષ્ઠા પર આક્ષેપ કરતા સવાલો પૂછવામાં આવે, કે ‘૧૭મીના સાંજે ટૂંટિયું થયું તો દવા તમે ૧૮મીના કેમ લીધી?’, ‘૧૮મીના સ્કૂલ ઊઘડવાની હતી?’ આ બાબતની સ્પષ્ટતા કરતા રમણલાલ કહે કે, રેલવેના ડોક્ટરનો ૧૮મીએ નીકળવાનો વારો ન હતો તેથી ૧૮મીએ ખાનગી ડોક્ટરની દવા લીધી. ૧૮મીએ રેલવેના ડોક્ટર આવતાં રેલવે ડોક્ટરની દવા લીધી. પછી સમિતિના સભ્યોએ ઊલટતપાસ ચાલુ કરી કે, ‘તમારી ઉંમર ૩૫-૩૭ના સ્થાને ૩૦ કેમ છે?’, ‘૨૩મી સુધીની દવા છે તો ૨૧મીએ તમે શાળામાં કેમ છો?’ વગેરે વગેરે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. ખાનગી ડોક્ટરનું સર્ટિફિકેટ મંગાવવાનું જણાવાય; પણ, ‘તેમાં તો જુવારીએ મણિભાઈનું નામ લખાવ્યું હતું. જે રજૂ થઈ શકે નહિ,’ તેમ જણાવતા જ સૌ તરફથી અવિશ્વાસનું વાતાવરણ નિર્માય અને રમણલાલ આ ઘટનાથી ખિન્ન થઈ રાજીનામું આપી ચાલ્યા જાય. આમ, રમણલાલના ચરિત્રને દુર્ગાશંકર, મગનલાલ, છોટાલાલ જેવા બદમાશ લોકો ખરડી નાંખે, બે દિવસ પછી ગામમાં અને વિદ્યાર્થીઓ પણ માસ્ટરની પગાર ચોરી વિશે વાતો કરવા લાગે, અને

માસ્તરના ગામ છોડી જવાથી મળતિયાઓ હર્ષ અને ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને એક અસહકારી માસ્તરે આ ખટપટમાં લુચ્ચા અને સ્વાર્થી હોવાનું સર્ટીફિકેટ મેળવ્યું. છેલ્લે, માનવીની હીનતા અને માનવ-જીવનને સુલભ એવો આ મહાન રસ કવિએ અનુભવ્યો નથી, તે ટીકાથી અંત આવે છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ની
વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ

૩.૫ જમનાનું પૂર

જમનાનું પૂર અને હાથમાં ઝીલેલા દીવાવાળા પડિયાને જોતી નાયિકા પોતાનો મનોરથ પૂરો કરવા માછીડાને પૂરના મધ્યે લઈ જવા કહે છે, આ શબ્દચિત્રથી વાર્તાનો આરંભ થાય છે. કોઈ પણ માછીમાર આવા પૂર સમયે નદી મધ્યે જવાની ના પાડે છે, તેથી નાયિકા ઝપાટાબંધ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જમના નદીને કિનારે રોજની જેમ આરતી થતી હોય ત્યાં અનેક સ્ત્રીઓ નાનાં નાનાં પડિયામાં દીવા મૂકી, ઘાટ પરથી તેને તરતા મૂકી રહી છે. કોઈ પડિયો તણાય છે તો કોઈ ડગે છે. કોઈ નાના છે તો કોઈ મોટા, તો વળી કોઈ સાથે તરે છે ને કોઈ છૂટાછવાયા. આમ, કાલિન્દી (જમના) દીપોથી ઝગમગે તેનું વર્ણન કર્યા બાદ જમના કિનારે એક સ્થાને જમનાનો ઘાટ ફાયરની જેમ પ્રવાહ સુધી પહોંચે ત્યાં નાયિકા એક લાંબી પાતળી લાકડીને છેડે દોરી લટકાવી પોતાનો સળગતો દીવો જમનાના પાણીમાં તરતો મૂકે છે.

સાંજની આરતીનો સમય હોવાથી ધસમસતા પૂર ઉપર તરતા દીવા મેઘલી રાતમાં આગિયાની જેમ ઝળહળે છે. આ સુંદર અને ભવ્ય દૃશ્યોનું શબ્દચિત્ર દ્વારા વર્ણન કર્યા બાદ નાયિકાના મનોભાવ વાર્તામાં રજૂ થાય. તેને પોતાના દીવા પ્રત્યે અહોભાવ છે. તે ફક્ત તેના જ દીવાને જોવામાં તે લીન છે. દીવો વધુ આગળ જતા તેને જોવા ખૂણા ઉપરના મંદિર પર ચડે છે, ત્યાંથી દીવો વધુ આગળ જતા શિખર ઉપર ચડે છે, દીવાને જોવા વાંકી વળી ત્યાં તેના પગ લપસે છે અને તે પાણીમાં-પૂરમાં જતી જળચર કે વસ્તુઓની જેમ જમનાના પૂરમાં ગુમ થઈ જાય છે. હવે તેનો દીવો જે એ પોતે એકલી જ જોતી હતી એ ક્યાં ગયો કોઈને ખબર નથી. નાયિકાના મનોરથની સિદ્ધિ દેખાડવા જેટલી પણ દરકાર કાલિન્દી બતાવતી નથી એમ કહી અહીં વાર્તાકાર ભાવકને પ્રશ્ન પૂછે છે કે, ‘જગતના પૂરનો હેતુ શો હશે?’ ખરેખર આ વાર્તામાં જે સ્વલ્પ ઘટના છે તે રૂપક જ છે.

૩.૬ સાચી વારતા

‘સાચી વારતા’નું બીજું નામ લેખકે ‘હિંદુ સમાજના અંધારા ખૂણામાં દૃષ્ટિપાત’ એવું આપ્યું છે. વાર્તાના આરંભમાં દારૂખાનાના ઈન્સ્પેક્ટર મિ. પેસ્તનજી, પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર મિ. સેંધા, મિ. ભીડિ અને કેળવણી ખાતાના વહીવટદાર મિ. કેશવલાલ જે થર્ડ ક્લાસમાં રેલવેમાં મુસાફરી કરી રહ્યા છે. સેકન્ડ ક્લાસમાં ન બેસતા, ટિકિટ લઈને થર્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી તેમને પસંદ નથી તે ગુનાની સજા રૂપે બધા મિ. કેશવલાલને સમય પસાર કરવા માટે વાર્તા કહેવાનું કહે છે જેમાં ‘બૈરીઓ’ આવવી જોઈએ. મિ. કેશવલાલ આ શરત કબૂલે અને વાર્તા શરૂ થાય.

મિ. કેશવલાલને અધિકારી મિ. વિજયરાય સાથે તકરાર થતા તેમની બદલી ભાંડરવા વિભાગમાં થઈ, ત્યાં બહુ હોશિયાર ઓફિસર હેરિયન સાથે મુલાકાત થઈ. તેઓ શિકારના શોખીન; પણ, સેશન્સ કેસ આવે એટલે ન છૂટકે આખો દિવસ કામ કરવું પડે. એવો એક સેશન્સ કેસ આવ્યો. એસેસરમાં વાર્તાકથક અને તેલગઢના એક વાણિયાને બોલાવવામાં આવ્યા અને અગિયાર વાગ્યે કેસ શરૂ થયો. તહોમતદારમાં બે બાઈઓ ઘૂંઘટા તાણી બેઠી હતી. એક આધેડ અને બીજી જુવાન દેખાતી. કેશરીસિંહ વજેસિંહ નામના માણસનું ખૂન થયું હતું. તેની આ બે ઓરતમાં આધેડ રૂખીબાઈ જૂની અને જુવાન હરિબાઈ નવી ઓરત થાય. જૂનીના માથે ખૂનનું તહોમત હતું પણ તેણે જુબાનીમાં સાફ ઈન્કાર કર્યો અને પોલીસે જે રીતે કેસ ઘડી કાઢ્યો હતો તેમાં ઘણો ગોટાળો હતો. ઈન્સ્પેક્ટરે નવી ઓરતને પણ ત્રણ દિવસ પછી પૂછતાછ

માટે કેદ કરી. આ કેશવલાલની વાર્તામાં મિ. સેંધા, મિ. ભીડિ વગેરે ઘડીકમાં પ્રશ્ન પૂછી, ઘડીકમાં ટાપસી પુરાવી થોડી મજાક કરી તેઓ પોતાના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપતાં અને મનોરંજન પણ પૂરું પાડતા.

કેશવલાલ વાર્તાનો દોર આગળ ધપાવે. કેશવલાલ રૂખીબાઈના કૂબડાપણાની વાત કરતા તેના શારીરિક દેખાવના વર્ણનો કરે. ત્યારબાદ ડોક્ટરના રિપોર્ટમાં નવી ઓરત હરિબાઈ દ્વારા કેશવસિંહ મર્યા હોવાનો ખુલાસો થાય ત્યારે નવીની જુબાની લેવાની હતી પણ તે રોવાનું મૂકતી ન હતી. થોડીવાર પછી મોઢું ઉઘાડ્યું તે અરસામાં તે સમયે ત્યાં એક કાચી કેદના કેદીને મેજિસ્ટ્રેટ આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો. તે નાતે ઓંજણો હતો. નવી ઓરત હરિબાઈએ જેવું મોઢું ઉઘાડ્યું એટલે પેલા કાચી કેદના કેદીએ ‘નવી’ને પોતાની સ્ત્રી ‘તેજી’ તરીકે ઓળખી અને જણાવ્યું. આ નવી ગૂંચથી વાતની ગૂઢતાના ચમકારા વધ્યા અને નવીન કથા દ્વારા જ આખી ગૂંચનો ઉકેલ મળે છે. હરિબાઈ ઓંજણાને જોઈ તેણે પોતાની શોક્ય ઉપર જે આળ ચડાવેલું તેની એકદમ સાચી હકીકત કહીને કબૂલાત આપે છે કે, ‘હું મેંગણાના ઠાકોરની ખવાસણ છું; મારું સાચું નામ વાલી છે.’ એ રીતે હરિ પોતાની કથાની શરૂઆત કરે અને આ ખૂનનો ભોગ બનેલો કેશરીસિંહ તેને કેવી રીતે નસાડી ગયો, ભય આવતાં કેશરીસિંહે તેને કેવી રીતે ઠેકાણે ઠેકાણે વેચી અને વળી પાછો ત્યાંથી લઈ ગયો. કેશરીસિંહના ખૂનની બાબતમાં તે જણાવે છે કે, કેશરીસિંહના આ ઘડીએ ઘડીએ વેચવાના ત્રાસથી કાયલ થઈ તેણે આ ખૂન કર્યું. આખી વાર્તા આમ વાતચીત દ્વારા ઊઘડતી જાય હરિબાઈ ખૂનની ઘટના વર્ણવે, ત્યારબાદ કેશવલાલની વાર્તા પૂરી થાય. હવે રેલવેના ડબ્બામાં રહેલા ઈન્સ્પેક્ટરોના સંવાદો થાય, તેમની વચ્ચે ટીકા-ટીપ્પણી થાય તેમાં આ અમલદારોનું રેખાચિત્ર મળે; પરંતુ આ અસંભવિત લાગતી કથાને દરેક ખોટી માને ત્યાં રેલવેના ડબ્બામાં ધૂમટો તાણીને છેવાડે બેઠેલી એક બાઈ બોલી ઊઠે છે, ‘ના ખરી છે.’ બાઈ હરિ આંદમાનથી સજા કાપી છૂટેલી તેણે રેલવે પાસ કાઢ્યો જેમાં કેદી તરીકેનું નામ બાઈ હરિ ઉઠે વાલી હતું. વાર્તાના અંતે ભીડિ તેની સામે જોતા તેની માંજરી આંખોમાં તેને સાપોલિયાં રમતાં દેખાયાં. સૌ કોઈના મનમાં અકથ્ય અભાવ વર્તાયો અને આખે રસ્તે કોઈ એક શબ્દ બોલી શક્યા નહીં, આ રીતે રહસ્ય ઉદ્ઘાટન સાથે આ વાર્તાનો અંત આવે.

૩.૭ સાચો સંવાદ

‘સાચો સંવાદ’ વાર્તામાં ઘટના કરતાં સંવાદનું મહત્ત્વ વધુ છે. પત્નીના મોટા અવાજથી પુછાયેલા પ્રશ્ન ‘કેમ આજે કાંઈ નવું ભૂત ભરાયું છે કે શું?’થી વાર્તા આરંભાઈ. પત્ની રસોઈ કરી પતિને પીરસી રહી છે, પતિ વિચારે ચડ્યા છે. પતિ પોતાની ‘વહુ’ના ફરમાનના કારણે ગુજરાતી બોલતા થયા અને એ જ ફરમાનને કારણે તેમના મિત્રો પણ ગુજરાતી બોલવા લાગ્યા. પત્ની ‘ક્યાં થઈ આવ્યા?’, ‘શેના વિચાર કરો છો?’ એ પ્રકારના એક પછી એક પુછાતા પ્રશ્નના જવાબમાં પતિ એટલે કે વાર્તાનાયક સ્ત્રીઓના ભણતર, લખવા-વાંચવાની, સાહિત્યને જાણવા સંબંધી વાત કરે ત્યાં પત્ની સ્ત્રીઓનો પક્ષ લઈ પુરુષો સ્ત્રીઓ કરતાં શું વધારે જાણે છે એમ પ્રશ્ન પૂછી મોરચો માંડે. ‘સ્ત્રીઓને રાંધતા આવડે છે જે પુરુષોને ફાવતું નથી. ભણેલા હોવા છતાં પુરુષો પુત્રને રમાડી કે છાનો રાખી શકતાં નથી. તેથી તેમનું જીવન પત્ની પોલું અને અપૂર્ણ કહે છે. આ ઉપરાંત પુરુષોને કલાનું ભાન હોતું નથી, જ્યારે ‘સ્ત્રીઓ તો ડગલે ને પગલે કલા છે.’ – તેમ કહી પત્ની પોતાનો પક્ષ રજૂ કરે. સ્ત્રીઓ રસોઈ કલા, પહેરવા-ઓઢવાની કલા, નૃત્ય, ગીત વગેરે કલાઓમાં પાવરધી હોય છે. પતિ જ્યારે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાની વાત કરે ત્યારે પત્ની કહે છે કે પોતે સ્ત્રી પર આધીન વ્યક્તિ સ્વતંત્રતા આપી જ ન શકે. સ્ત્રી કહે છે કે, તમે એટલા પરાધીન છો કે કોઈવાર કેટલી રોટલી જમ્યા તે પણ યાદ અપાવવું પડે, તમારી પસંદ ના પસંદનું ધ્યાન રાખવું પડે. આ દલીલો સાંભળતા કથાનાયક આ વાત ખરી હોવાનું કબૂલે છે અને આ સંવાદ લખી કાઢી પત્ની સામે વાંચે છે અને એ સંવાદને ‘સાચો સંવાદ’ મથાળું આપે છે. ગૃહવ્યવહારમાં તદ્દન ઓતપ્રોત, કુશળ ગૃહિણી સાથેનો

આ સંવાદ પતિના મનમાં બને છે. આમ જાતજાતની બડાઈઓ માર્યા પછી પતિને સમજાય છે કે પોતાને ‘કામનું કહેવાય’ એવું કશું આવડતું નથી ને એ રીતે આ સંવાદ સાચો ઠરે છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ની
વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ

૩.૮ સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ

વાર્તાનો પ્રારંભ ‘શું કહું ? હું કેમ પેન્શન ન લેતા નોકરીના વરસો માગ્યાં કરું છું..!’ એવા નાયકના પ્રશ્નથી શરૂ થાય છે. તેમણે સરકારી નોકરીમાંથી કદી કેઝ્યુઅલ કે હકની રજા પણ લીધી નથી. સામે શ્રોતા મિત્રને આજ વાતની નવાઈ થાય છે. નાયક કામ વિનાનો ક્યારેય રહેતો નથી, એક કામ પતે પછી સાહેબ પાસે જઈ બીજું માંગે અને એ પણ પૂરું થાય ત્યારે સાહેબના ખાનગી કાગળ પણ લખી આપે. આશ્ચર્ય સાથે શ્રોતા પૂછે ‘એટલી એકનિષ્ઠા કામમાં શી રીતે આવી’ – પછી નાયક પોતાની આપવીતી કહેવી શરૂ કરે. તે પાંત્રીસ વર્ષની વયમાં વિધુર થાય છે, કુટુંબમાં ઘરડીમા અને બાળક છોટું છે. બીજા લગ્ન કરવા ઘણા સમજાવે, દિલાસા આપે, મોટી ઉંમરે લગ્ન કર્યાના ઉદાહરણો આપે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની રૂઢિઓ વિશે ચર્ચા થાય, તારણો, લગ્નના શિષ્ટાચાર, સુશિક્ષિત લોકો શિષ્ટાચારની વાતો થાય. નાયક ગ્રેજ્યુએટ હોવાથી કંઈક અંશે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના શિષ્ટાચારથી પણ પરિચિત છે અને પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સમન્વય સાથે ચાલનાર છે. કોઈ દીકરા માટે તો કોઈ ઘરડી મા માટે બીજી પત્ની કરવાની સલાહ આપે. છેલ્લે, માતા-પિતા ખાતર નાયક બીજા લગ્ન માટે તૈયાર થાય.

બીજા લગ્ન કરવાનો નિર્ણય લીધા બાદ પણ બહારની તેમ જ અંતઃકરણમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ હતી; પરંતુ, એકવાર મુખ્ય નિર્ણય થઈ ગયા પછી વિગતોમાં છૂટ મૂકી શકાય તેવા નાયકના પ્રથમ સ્ત્રીના મરણના તેરમા દિવસે નાયક પોતાનાથી અડધી ઉંમરની, તેમના નાતના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી પુરણરામની સતીધર્મ સમજતી દીકરી સાથે લગ્ન નક્કી થયા. લગ્ન થયા બાદ આણે આવ્યા પછી નાયકને તે ‘સ્વામીનાથ’ સંબોધે છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના પક્ષમાં માનનાર નાયકને આ સાંભળી ઝટકો મળે છે. પરણ્યાના બે એક માસ બાદ મિત્ર દ્વારા પત્નીનું નામ પુછાતા ‘વિમળા’ એમ કહ્યું, એમાં તો મૂર્છિત થયેલી પત્નીનું માથું ચૂલામાં પડ્યું અને મોઢે દાઝી ગઈ. ‘લગ્ન પછી પણ પ્રાણનાથ, દાસીને આજ્ઞા કરશો તે કરવા તત્પર છે’ – એવા નાટકીય ઉચ્ચારણોથી નાયક અવાક છે; પરંતુ, ઉત્તર કે આજ્ઞા ન મળતા પત્ની આંસુ સારે છે. તેથી કંઈ નહીં તો ‘પગ દાબવા કહે છે’ – પરંતુ, આ પરિસ્થિતિ નાયક માટે અણધારી આફત સમાન બની રહે છે.

પગ દાબવાની આજ્ઞા આપવાથી પત્નીને સંતોષ થયો તે નિરાંતે સૂઈ ગઈ; પરંતુ, અતિસેવાભાવથી નાયકને ઊંઘ ન આવી. માંડ સવારે ઊંઘ આવી ત્યાં પત્ની નાયકના પગને માથું અડાડી પડી હતી. આ વિલક્ષણ સ્પર્શથી નાયક કંપવા લાગ્યો, ખૂબ વિચાર કર્યો અને તે અંતે એક દિવસ હૃદય મજબૂત કરી નાયકે અંગની સેવા કરવાની યોખ્ખી ના પાડી લીધી. તો નાયક પુશ થયા પછી ત્રીજે દિવસે માજીએ કહ્યું કે, ‘ત્રણ દિવસથી વહુએ ખાધું નથી.’ આ અતિશય ભયંકર પરિસ્થિતિમાંથી રસ્તો કાઢતા નાયકે તેને ચોવીસ કલાક માજીની સેવા કરવાનું કહ્યું, પત્ની એ સ્વીકારી પણ લીધું. આ સાથે પત્નીને સતીત્વધર્મની પણ ફરજ નિભાવવાની ઈચ્છા હોવાથી રોજ સવારે પતિને વંદન કરવાનું તો ચાલુ જ રહ્યું. હવે તો નાયકની પત્ની પાડોશીઓને પણ સતીત્વના પાઠ, ગીત, ચરિત્ર સંભળાવતી. આવી પત્ની મેળવનાર નાયકનું જીવન ધન્ય થઈ ગયું છે એમ લોકો સમજે છે; પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે નાયક પત્નીથી દૂર ભાગ્યા કરે છે. લગ્નની પ્રથમ માસિક તિથિએ તો પત્નીએ નાયકને પ્રભુ માની પૂજા કરી, ત્યારબાદ તો નાયકને તેની ઉપર ભય, શંકા, તિરસ્કાર, ઘૃણા ઉપજવા લાગ્યા અને આ ચિંતામાંથી મુક્ત થવા તેણે સતીને પોતાનો ફોટો આપી તેની પૂજા-અર્ચના કરવા કહ્યું. આજે એ આત્માનો ફોટા પર ચંદન, અક્ષત, ધૂત વગેરેના એવા ટેકરા થયા છે કે ઓળખાય એવો નથી અને આવી પત્ની પામીને નાયકની આત્માનું પણ એમ જ છે.

નામ બોલવાથી સતીને મૂર્છા કેમ આવી તેનું રહસ્ય હવે કહ્યું કે સ્ત્રીપુરુષ જો એકબીજાનું નામ દે તો તેમનું આયુષ્ય ઘટે છે એવો ધર્મનો સિદ્ધાંત છે. આના સમાધાનરૂપે નાયક નવો શ્લોક આપે છે કે જેનું નામ લે તેનું આયુષ્ય ઓછું થાય ત્યારે સતીનું મન શાંત થયું. નાયકની માતા મૃત્યુ પામે છે; પરંતુ સતીથી છુટકારો લેવા નાયક ઘરની બહાર વધુ રહેવા લાગે છે. સવારે ઊઠતા દાતણ પછી એક મગનો દાણો મોઢામાં મૂકવાથી સતીને જમવાની ચિંતા ન રહે અને સતી તેની ધાર્મિક વિધિમાં વ્યસ્ત રહી શકે. નાયકના સુખી રહેવાના રહસ્ય માટેના નિયમમાં પહેલો નિયમ સતીને બને તેટલી સતીધર્મમાં રાખવી, બીજો નિયમ બને એટલું ઘરમાં ઓછું રહેવું અને ત્રીજો નિયમ મિત્રો ન કરવા. આ ત્રણ નિયમમાં બરાબર ચાલવાથી નોકરીમાં સમય પસાર થાય, પગાર મળતો રહે, સાહેબની મહેરબાની થાય અને છોટું હોસ્ટેલમાં ભણે છે. આ પત્નીના સતીત્વએ લગ્ન પછી લગ્ન સુખ આપ્યું હોય કે ન હોય પણ નાયકને ધૈર્ય કેળવતા શીખવાડી દીધું છે, જેનો ખુલાસો સર્જક આ વાર્તામાં કરે છે.

૩.૯ શો કળજગ છે ના !

‘શો કળજગ છે ને !’ એ વાર્તા એ બાળસહજ વૃત્તિની વાર્તા છે. આ વાર્તામાં ઈન્દુ, બિન્દુ, બાબુ, તારો, કીકો, વિનુ – આ બધાં પાત્રો નાનાં બાળકો છે. આ વાર્તાના આરંભમાં બાળપાત્રોના બાળસહજ વર્તનથી થાય છે. બાળકો આકાશને ભાખરીનું રૂપ આપે છે. તેનાં ચાંદાને ઘી માને છે. બાબુ ભાખરી ખાય છે. બિન્દુની રકાબીમાંથી પૂરી પડી ગઈ. પચા નાચે છે. કીકો શાંત ઊભો છે અને કાજુ ખાય છે તો વિનુ મોતિયા કૂતરાની પાછળ દોડે છે. બાળકોની આ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે ત્યાં એક પોટલું પડ્યું હતું. વિનુના મોંમાંથી ‘અરે ! આ તો જામફળ !’ એમ નીકળતા બધા બાળકો ત્યાં દોડી આવે અને જામફળ કાઢી ખાવા લાગે. બધા પોટકામાંથી ખોળી ખોળી પોતાની રીતે જામફળ ખાવા લાગ્યાં. આ પ્રવૃત્તિ વચ્ચે કીકાએ જામફળ ખાવા ઉપરાંત ખીસામાં ભરવા માંડ્યાં. આ જોઈ ખીસા, ઘાઘરી, ઝોળી ભરવાની સ્પર્ધા ચાલી. પછી દરેકને એમ લાગ્યું કે, ‘મારા જામફળ બીજો લઈ જાય છે’ અને સર્વે હવે ખાવાનું છોડી એકબીજાનાં ઝૂંટવવા લાગ્યા. બૂમાબૂમ થતા ઘરમાં બેઠેલા ઠાકોર બહાર આવ્યા. જામફળના પોટકાના ઘણી થઈ બધાને કાપીને આપવા લાગ્યા. એ સમયમાં કંપાઉન્ડમાં દૂરના દરવાજે થઈને એક ગામડિયો પોટકું માંગવા આવ્યો ત્યાં ઠાકોર ચાલતી પકડી ઘરે જઈ પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો. બધાં અંદરોઅંદર લડતાં બા અને બાપાને સંબોધતા બૂમો પાડવા લાગ્યા ત્યાં આ સાંભળી લક્ષ્મીપ્રસાદ બહાર આવ્યા, ત્યારબાદ પેલા જામફળના પોટકાનું રહસ્ય બહાર પડે. વાસ્તવમાં આ પોટલું પેલા ગામડિયાનું હોય છે અને વેચવા લઈ જતા થાકને કારણે વંડીએ પોટલું મૂક્યું તે બીજી બાજુ પડી ગયું અને બધાં છોકરા તેમાંથી જામફળ ખાવા લાગ્યાં. ગામડિયાને તેનું પોતાનું પોટલું પણ બાળકો લેવા દેતા નથી ત્યાં ગામડિયો વાર્તા અંતે બોલી ઊઠે છે ‘શો કળજગ છે ના !’

૩.૧૦ જક્ષણી

વાર્તાના પ્રથમ ખંડમાં વાર્તાનાયક પત્નીને બહારગામ જવાની તૈયારી કરતી જોઈ ચમકે છે અને કારણ પૂછે છે. પત્ની બપોરની ટ્રેનમાં જાઉં છું, મારા અક્ષર સુધારવા અને તમારો અભ્યાસ વધારવા— એમ ઉત્તર આપે છે. ઓઝા દંપતી નાયક—નાયિકાના ગાઢ સ્નેહી છે. કમળા (ઓઝાનાં પત્ની)ને અસ્પતાલમાં દાખલ કર્યા હોવાથી સારસંભાળ માટે નાયિકાએ આગ્રા જવાનું છે.

હવે બીજા ખંડમાં વાર્તા નાયક પત્નીના જવાથી વિચારે ચઢે છે અને સ્ત્રીના વિવિધ રૂપ અને નામકરણ વિશે વિચારો કરી અંતે પુરુષ જાતિના વિવિધ અવસ્થાના નામ વિશે ચિંતન કરે છે. આમ, પત્નીના વિના જન્મેલી અરસિકતા નાયકને વિચારોના જગતમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. અંતે ભૂખ લાગતા જમવાનું વિચારે. પત્નીના જવાથી પોતાના અને પોતાના કરતાંય વધારે

પાળેલી કૂતરી મોતીના જમવાનો પ્રશ્ન કેમ ઉકેલવો તે નાયક સમક્ષ મુદ્દો ઉપસ્થિત થાય છે. અગાઉ આ પ્રકારના પ્રસંગે એક વીશીમાં જવાનું થયેલું તેથી ત્યાં ફરી જાય છે. આ તબક્કે વાર્તામાં વીશીવાળાનું પાત્ર દાખલ થાય છે. વીશીવાળા મહારાજનું વેવિશાળ તેમનાથી ઘણી નાની વયની કન્યા સાથે થયું છે. મહારાજ તેની સાથે લગ્ન કરવા ઘણા આતુર છે; પણ કન્યા કાચી વયની હોય અને તેનું કાઠું નબંધું હોય તે ઝટ મોટી થાય તેવી તીવ્ર ઈચ્છા નાયક સામે રજૂ કરે છે. વાર્તાનાયક મહારાજની લગ્ન માટેની આતુરતાનો બરોબર લાભ ઉઠાવે છે.

પોતાને ઘેર જક્ષણીમાતા છે એમની માનતા માનવાથી ઈચ્છિત ફળ મળે એવું વીશીવાળા મહારાજને ઠસાવી તેમના માટે જમવાનું મોકલવાનું જણાવે છે. એ રીતે વાર્તાનાયક પોતાની કૂતરી મોતીના જમવાનો પ્રશ્ન હલ કરે છે. ઘેલછાયુક્ત આ મહારાજ પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાને ઘેર આવી ન ચડે અને ભાંડો ફૂટી ન જાય તેથી જક્ષણીમાતા કોઈને દર્શન આપતા નથી એમ પણ ઠસાવે છે.

ત્રીજો ખંડ શરૂ થતાં, વાર્તાનાયિકા ધાર્યા કરવા થોડી વહેલી ઘેર આવે છે. નાયક તે સમયે ઘરે નથી. વીશીવાળા મહારાજ, નાયકે તેમને ના પાડી હોવા છતાં જક્ષણીમાતાના દર્શને આવી પહોંચે છે. નાયિકા માથાના વાળ છોડી નાહવા જવાની તૈયારીમાં છે ત્યાં જ દરવાજાના કમાડ ખખડે છે. પોતાના પતિ હશે એમ માની, ફક્ત સાડલો વીંટીને કમાડ ખોલે છે. વીશીવાળા મહારાજ નાયિકાને ‘જક્ષણીમાતા’ માને છે, જ્યારે મહારાજથી અજાણ નાયિકા મહારાજને કોઈ રખડેલ સમજી, મહારાજની પગે લાગવાની ચેષ્ટાથી હેબતાઈને ધોકણાથી મારવા જાય છે ત્યાં જ વાર્તાનાયક આવી ચડતા, પરિસ્થિતિ સાંભળી લે છે અને ‘ચંડી, પ્રસન્ન થાઓ’થી વાર્તાનો અંત આવે છે. ‘જક્ષણી’ વાર્તા પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવનની ઝલક આપતી અને પતિ-પત્નીના સંયોગ-વિયોગને રજૂ કરતી વાસ્તવિક ગૃહજીવનની હાસ્યકથા છે.

૩.૧૧ મુકુન્દરાય

રાવૈયા ગામનું વર્ણન આવે આ ગામમાં વસતા રઘનાથ ભટ્ટને ત્યાં શહેરમાં વસતા પુત્રનો તાર ઠાકરડો લઈ આવે છે કે તે મિત્રો સાથે વતન એટલે કે ગામડે આવે છે. તાર મોડો આવ્યો અને ગાડી આવવાનો સમય થઈ ગયો છે તે જાણતા રઘનાથ ભટ્ટની યુવાન દીકરી ગંગા, ભાઈના આવવાના સમાચાર સાંભળી હરખપદ્મડી થઈને દાળ-ભાત-શીરો-કોળાના ભજિયાં બનાવવાની ઉતાવળ કરે છે.

આ ચાલતી ઘટનાઓના અનુસંધાને વાર્તાકાર રઘનાથ ભટ્ટના વ્યક્તિત્વનો અને તેમના જીવનના ભૂતકાળનો પરિચય વિસ્તારથી આપે છે. રઘનાથ ભટ્ટ જૂની પેઢીના વ્યક્તિ. કાશી જઈને તેમણે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું, જેના કારણે ગામમાં તેમનું માન-સન્માન ઘણું હતું. તેમની પત્ની નવ વર્ષની ગંગા અને છ વર્ષના મુકુન્દરાયને મૂકી અવસાન પામી હતી, તેથી રઘનાથ ભટ્ટે જ આ બાળકોનું માતા-પિતા બની જતન કર્યું હતું. ગંગા ચૌદમે વર્ષે વિધવા થાય છે. આ પ્રકારના કારમા ઘા ઝીલવા છતાં તેઓ બીજા લગ્ન ન કરતા સંતાનોનો ઉછેર કરવામાં ધ્યાન આપે છે. ગંગામાં માતાની આવડત, સુઘડતા અને પિતાનું સંસ્કારીપણું ઊતર્યાં હતાં.

રઘનાથ ભટ્ટનો પુત્ર મુકુન્દરાય ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે શહેરમાં ગયો છે. તેનામાં માતા-પિતાની સર્વ શક્તિઓ ઊતરી આવી છે. મુકુન્દરાય ગામડે આવે એ પહેલાં વાર્તાકાર મુકુન્દરાયના અભ્યાસ અને અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓની પણ સમગ્ર વિગતો આપે છે. મુકુન્દરાયની આર્થિક સદ્ધરતા વધુ ન હોવા છતાં ધનિક દેખાવ કરવાનું તેને ગમતું. આ દેખાડો કરવામાં તે પિતા પાસેથી પુસ્તક કે અન્ય બહાને ઘણા પૈસા મંગાવતો. ટેબલ ટેનિસની રમતમાં પાવરધો મુકુન્દરાય સરળતાથી મિસ. ગુપ્તાનું ધ્યાનાકર્ષિત કરવામાં સફળ થાય છે. મુકુન્દરાયની ચંચળતા સૌના આકર્ષણનું કેન્દ્ર પણ બને છે તેથી ધનિક યુવાનો પણ તેનો સાથ ઝંખતા હતા. ધનિક ન હોવા છતાં ધનિક હોવાનો દેખાડો કરીને બીજાને આંજી નાખવાની આવડત તેનામાં હતી. છેવટે તેની ફતેહોથી અંજાઈને જ કેટલાક પૈસાદાર મિત્રો તેને ત્યાં વેકેશન ગાળવા આવતા હતા.

મુકુન્દરાય પોતાના મિત્રોને વતનમાં લઈ આવે છે ત્યારે જ ઘરમાં પેસતાં જ ઘંટીનો અવાજ સંભળાય છે અને પોતાના મિત્રો સામે પોતે જે ઊભી કરેલી જે પ્રતિમા છે ખંડિત થઈ જાય છે. એકાવાળાને વધુ પૈસા આપવા પર પિતાનું ટોકવું પસંદ આવ્યું નહીં, જમવાની અને સાફસફાઈની બાબતમાં ગંગા અને રઘનાથના ઉત્તર તેને રુચ્યા નહીં, તેથી આવતાની સાથે જ સ્નેહભાવની વાત રહેવા દઈ તે તિરસ્કાર અને અપમાનની હારમાળા સર્જે છે.

પોતાના યોગ્ય—અયોગ્ય ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે મુકુન્દ જમીનો વેચી દેવાની રજૂઆત કરે છે. એટલું જ નહીં પણ મિત્રો સાથેની ચર્ચામાં બહેન ગંગાના વિધવાવિવાહની અને બીજી પણ અણછાજતી બાબતો પણ ચર્ચા કરે છે. સાંજે મિત્રોને સ્ટેશને વળાવવા જવાના બહાને ગયેલો મુકુન્દ મિત્રો સાથે જ પાછો શહેરમાં જતો રહે છે. બીજી તરફ રઘનાથ ભટ્ટ પુત્રના વ્યવહારથી વ્યાપેલી નિરાશામાં ગંગાને કહે છે કે, ‘એ હવે આપણો નથી રહ્યો’ અને એ જ સમયે ગાડીવાળો મુકુન્દનો સંદેશો લાવે છે કે ‘એ મુકુન્દ ગયો’. આ સમયે રઘનાથ ભટ્ટના અંતરનો જે ખળભળાટ છે તે કારણે તે ગંગાને વિમળશાની કથા સંભળાવે છે અને વિમળશાએ જેમ પ્રસન્ન થયેલા અંબાજી પાસે ત્રણવાર વરદાનમાં ‘નખ્ખોદ’ માગ્યું હતું તેમ ‘નખ્ખોદ’નો મહિમા કરે છે. આ શબ્દોના પડઘાથી ઘરમાં મૃત્યુ જેવી શાંતિ પ્રસરે છે ત્યાં વાર્તાનો કરુણ અંત આવે છે. આમ, અહીં જૂની અને નવી પેઢી તથા શહેર અને ગામડાંના જીવન વચ્ચેનો સંઘર્ષ રઘનાથ ભટ્ટ અને મુકુન્દના ચરિત્રચિત્ર દ્વારા દોરી આપે છે.

૩.૧૨ પહેલું ઇનામ

‘પહેલું ઇનામ’ એ ડિટેક્ટિવ વાર્તા છે. જાસૂસકથામાં અંત સુધી વાચકની આખી વાર્તામાં બે મુખ્ય પાત્રો છે, એક હરજીવન અને બીજો વકીલ. સવારના સમયે વકીલ તથા તેના મિત્ર એલિસબ્રિજ આગળ થઈને બહાર ફરવા જતા હતા. હરજીવન એક વિલક્ષણ, ફરંદો, પ્રવૃત્તિવિહીન, વ્યવહારડાહ્યો, પારકી પંચાતનો આગ્રહી, નિરર્થક અને અન્યની બાબતમાં રસ લેનારો, બરછટ કહી શકાય તેવો માનવી હતો. તમાશાથી માંડીને અખાડા સુધી અને અસહકારથી માંડીને અપરાધ સુધીમાં બનાવોમાં તેનો ઊંડો રસ હતો, પરણેલો ન હોવાથી નિરુદ્દેશભ્રમણ કરતો અને જ્યાં કોઈ લેવાદેવા ન હોય તેવી બાબતમાં પણ અંગત અને જીવંત રસ લેતો. વકીલ અને હરજીવન જ્યારે પુલ પરથી પસાર થતાં ત્યાં નીચે નદીના પટ પર કિડિયારાની જેમ માનવમેદની ભરાઈ હતી તેથી જિજ્ઞાસાવશ તે ત્યાં જોવા ગયો અને વકીલ ફરવા ગયા. જ્યારે વકીલ પાછા ફર્યા ત્યારે તે તેમની રાહ જોતો ઊભો હતો, તેણે વકીલ પાસે એક રૂપિયો માંગ્યો અને તે મળતા ત્યાંથી પળભરમાં ગાયબ થઈ ગયો. થોડીવાર પછી ફરી વકીલને આવી મળ્યો અને તેણે થોડા સમય પહેલાં નદીના પટ પર બનેલા બનાવથી વકીલને વાકેફ કર્યા કે, નદીની રેતમાં એક મુસલમાનનું શબ પડ્યું હતું. પોલીસે પુલની કિનારી પરથી પડીને આત્મહત્યાના કાગળિયા તૈયાર કર્યા હતા. મૃત માણસના હાથમાં એક રેશમી સાડીનો ટુકડો હતો એ ક્યાંથી — કેવી રીતે આવ્યો એ દ્વિધામાં ફસાયેલી પોલીસ દ્વિધામુક્ત થવા એ રેશમી ટુકડો પોતાના ખિસ્સામાં મૂકી દીધો અને નિરર્થક પ્રશ્નોત્તરીથી બચવા પંચક્યાસનો ઉલ્લેખ કર્યો નહીં. અહીં, હરજીવને વકીલને એ રેશમી ટુકડો અને પુલ પર પડેલા લોહીના ડાઘા બતાવ્યા અને કહ્યું, ‘આ આત્મહત્યા નથી પણ ખૂન કેસ જ છે.’ વકીલે આ સાંભળી નાહકની પંચાતમાં ન પડવાની સલાહ આપી, બંને છૂટા પડ્યાં.

પાંચેક દિવસ ફરી પછી એકવાર હરજીવને આ ખૂન કેસની વાત કરી; પરંતુ આ બાબતમાં ન પડવા માંગતા વકીલ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રસંગને ઘણા દિવસ વીતી ગયા પછી અખિલ ગુજરાત અખાડા મંડળના વાર્ષિક ઉત્સવમાં વકીલ સાહેબને હાજર રહેવાનું થયું. તેઓ ત્યાં ગયા અને જોયું તો એ મેળાવડાની સઘળી વ્યવસ્થા હરજીવને કરી હતી. રમતગમત સ્પર્ધા પછી ઇનામ વહેંચાયાં. એમાં મહાસુખ મુંગા નામના કસરતબાજ પણ અતિ શરમાળ યુવકને કુસ્તી, મલખમ આદિના અનેક ઇનામ

મળ્યાં. કાર્યક્રમના અંતે મંચ પરથી ઉદ્બોધન કરવામાં આવ્યું કે, ‘આપણે ત્યાં જ વસેલા માટે સાહસ, સિદ્ધિ અને પરાક્રમ કરનાર યુવકને ઈનામ આપવામાં આવે છે, પરંતુ છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષથી આ અંગે કોઈએ નામ નોંધાવ્યું નથી. આ સાંભળી હરજીવન ઊભો થયો અને તેણે એક પરાક્રમ પુરવાર કરી બતાવવાનું ઈનામ આપવાની શરતે આઠ્ઠાહન કર્યું. તેના જવાબમાં ‘ટ્રસ્ટનાં ધારાધોરણ પ્રમાણે હશે તો આપવામાં આવશે’ એવો પ્રત્યુત્તર મળતા, હરજીવને બે મહિના પહેલાં બનેલા ખૂનના પ્રસંગોની દલીલો અને ઝીણી ઝીણી વિગતો રજૂ કરી આખી ઘટનાનો ભેદ તે કઈ રીતે ઉકેલી શક્યો, તે રસપ્રદ બયાન શ્રોતા સમક્ષ રજૂ કર્યું. હરજીવને જે ભેદનો ઉકેલ આપ્યો તે જોઈએ તો, એલિસબ્રિજ ઉપર કેટલાક ગુંડાઓ અડો જમાવી રાત્રિના સમયે સ્ત્રીઓની છેડતી કરી, એકાંત મળે તો બળાત્કાર ગુજારતા. આ અંગે છાપામાં આવેલું હતું. મહાસુખ મુંગાએ આ ટોળકીને સબક શિખવાડવાનું વિચાર્યું હતું. તેણે સ્ત્રી જેવો સોહામણો-રૂપાળો વેશ લઈ, જે તેણે અગાઉ નાટકમાં પણ ભજવ્યો હતો અને લોકોએ વખાણ્યો હતો અને શ્રેષ્ઠ અભિનય માટે છાપામાં બિરદાવવામાં પણ આવ્યો હતો, તે વેશ એક રાત્રિએ તેણે ધારણ કર્યો. એલિસબ્રિજ પર સ્વાભાવિકપણે ટોળકીએ છેડતી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને મહાસુખે સૌખ્યવબળથી તે બદમાશને ઊંચકી પુલ પરથી નીચે ફેંકી દીધો. આ ઝપાઝપીમાં મહાસુખને ઈજા થઈ તેણે અખાડામાં ઈજા થઈ હોવાનું જણાવ્યું અને આ રીતે ગુંડા ટોળકીનો અંત આવ્યો અને દીકરીઓ માટે સલામતી વધી. આ બધું પુરવાર કરી મહાસુખ ઈનામને પાત્ર ઠર્યો. ખૂનને ઈનામ આપવાની વાત સાંભળી સમારંભના પ્રમુખ ગભરાયા, તે ત્યાંથી નાસી ગયા. ત્યારબાદ હરજીવન સમારંભનો પ્રમુખ બન્યો અને મહાસુખને પકડી મુંગાવી તેને આ હર્ષ-ધાંધલ વચ્ચે ‘પહેલું ઈનામ’ આપ્યું. લોકોએ હરજીવનની ‘વાહ’ બોલાવી અને પ્રમુખનો હુરિયો બોલાવ્યો. આમ, સમગ્ર વાર્તામાં એક રહસ્ય પ્રસંગને જાસૂસી તટસ્થતાથી વાર્તાકાર અહીં નિરૂપે છે. વાર્તાના અંત સુધી રહસ્ય અકબંધ રહે તે વાર્તાની વિશિષ્ટતા છે.

૩.૧૩ નવો જન્મ

‘નવો જન્મ’ વાર્તાની ઘટના સામાન્ય છે. પ્રથમ ભાગમાં ઝમકુકાકી માથે તૂટી પડતાં વિપત્તિનાં વાદળોનું છે તો બીજા ભાગમાં ઉદ્દેશવિહીન જીવનમાં ઘર કરી ગયેલી વિકૃતિઓને કારણે ગર્વીલી અને જાજરમાન લાગતી ઝમકુકાકી કઠોર અને ડાકણ જેવી બિહામણી લાગે છે અને અહીં કરુણ અને હાસ્ય રસને નિરૂપ્યો છે જ્યારે ત્રીજા ભાગમાં ઝમકુકાકીમાં સેવાવૃત્તિને કારણે અને સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓને કારણે આવેલા આમૂલ પરિવર્તનને આલેખાયું છે. જેમાં એક સ્ત્રીના સ્વભાવના વિવિધ પાસાંઓને પાસાદાર કલાત્મકતાથી વર્ણવાયું છે.

ઝમકુકાકી સમૃદ્ધ અને સુખી કુટુંબનાં નારી હતાં, પતિ ધનાઢ્ય વેપારી, ઘર-આંગણે સમૃદ્ધિ લહેરાય. ત્રણ દીકરાઓ, દીકરાઓની પુત્રવધૂઓ અને છોકરાંઓથી ઘર ભર્યું ભાદર્યું. સુખ દામ્પત્યજીવન અને પ્રેમ-સોહાર્દ કુટુંબ પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા જગાવે તેવા હતા. પુત્રવધૂઓ તેમનો પડ્યો બોલ ઝીલતા અને ઝમકુકાકી એકમેકના સહકારથી ઘરનો કુશળ વહીવટ ચલાવતા. સંસારના નિત્યક્રમ પ્રમાણે સુખ પછી દુઃખ આવે તેમ, આ સંસારવાડી પળભરમાં છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ, જેના કારમા ઘાથી નગર પણ હચમચી ગયું. સૌથી પહેલાં પતિ મૂળચંદનું મૃત્યુ થયું. પિતાની મરણોત્તર ક્રિયાની ચીજવસ્તુ લાવતાં વચલો દીકરો ઘોડા પરથી નીચે પડ્યો ને થોડા દિવસમાં મૃત્યુ પામ્યો. પ્લેગના રોગમાં નાનો અને મોટો દીકરો અને તેમની વહુઓ મૃત્યુ પામ્યાં. આ દુઃખ ઓછાં હોય તેમ યાત્રાએ ગયેલી મોટા દીકરાની વિધવાવહુ, તેની એક માત્ર દીકરી અને નાના દીકરાના સંતાનો જે ઘરમાં રાતવાસો કરવા રોકાયા તે ઘર તૂટી પડતાં દટાઈને મૃત્યુ પામ્યાં. હવે ઘરમાં-કુટુંબમાં માત્ર ઝમકુકાકી અને પ્રૌત્ર(રૂપચંદ) જ રહ્યાં. આ પ્રૌત્રને ઝમકુકાકી પોતાના જીવનનું સુખ સમજી ઉછેરવા લાગ્યાં ત્યાં સોળેક વર્ષના રૂપચંદને ટી.બી. થયો અને તે પણ મૃત્યુ પામ્યો. આટઆટલા દુઃખ પછી પણ પોતે કેમ જીવતા રહ્યાં તેનો હંમેશાં ડોશીને મલાજો રહ્યો. આ રૂપચંદના અંતિમ મૃત્યુનો આઘાત એટલો હતો કે તેમણે પાંચ દિવસ પછી અન્નનો દાણો મોંમાં મૂક્યો. હવે તેમનામાં બોલી શકવાની કે સાંત્વના

મેળવવાની પણ ક્ષમતા ન હતી, વળી ઘા હળવો થતાં તે પોતાનાં ઘરે રહેવા આવ્યાં. ત્યાં પાડોશમાં સવાઈલાલ પોતે મુંબઈ ગયા અને તેમની ધર્મપત્ની કમળા થોડાક દિવસ ત્યાં રોકાઈ ગયાં. બપોરના સમયે મોટે ભાગે કમળાને ત્યાં સમય વિતાવતા, જેના કારણે બંને વચ્ચેનો સંબંધ ગાઢ થયો. થોડા સમય પછી સવાઈલાલ પત્નીને તેડવા આવ્યા ત્યારે કમળાએ ઝમકુડોશીને તેમની સાથે લઈ જવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો અને તેથી ઝમકુડાકીને નવું વાતાવરણ મળશે અને આપણાં નાનાં ભૂલકાંઓની સારસંભાળ પણ લેશે. ઝમકુડોશીને પોતાને ત્યાં ચોરીછૂપીથી માખણ આદિ ચીજો મોંમા મૂકતા જોઈ ગયેલા સવાઈલાલને આ વાત રુચિ નહીં. ઝમકુડાકીની અત્યંત બિહામણી મુખરેખાઓ અને આ વિકૃતિ વિશે જાણતી કમળાને ભરોસો હતો કે વાતાવરણ બદલાતાં અને બાળકોમાં જીવ પોરવાતા તેમના જીવનમાં પરિવર્તન આવશે. કમળાના અતિઆગ્રહને કારણે સવાઈલાલ ઝમકુડોશીને પોતાને ત્યાં મુંબઈ લઈ ગયા. આ અરસામાં કમળાનો દીકરો સખત તાવમાં સપડાયો ત્યારે ઝમકુડોશી કોઈપણ ભોગે બિન્દુને સાજો કરવામાં લાગી ગયા. તેમના જીવનને આ ઉદ્દેશ મળતા તેમનું જીવન પ્રવૃત્તિમય થઈ ગયું. આ દરમિયાન તેઓ અનેક સ્ત્રીઓના સહવાસમાં આવ્યાં, સાથે કમળા મારફતે સેવિકામંડળમાં જવાનો લહાવો પણ મળ્યો. થંભી ગયેલા જીવનમાં ઉદ્દેશની ગતિ આવતા પ્રવૃત્તિ એ જ આનંદ કે જીવનધ્યેય બની ગયું. થોડા સમયમાં સંસ્થાના અધ્યક્ષ બની ગયા અને સર્વે વિકૃતિઓ નાશ પામી અને દેહસૌષ્ઠવ પણ પૂર્વવર્ત બન્યું. આમ, આ રીતે તેમનો ‘નવો જન્મ’ થયો. ગાંધીજીના જેલમાંથી છૂટવાના પ્રયોજન નિમિત્તે યોજાયેલી આ સભામાં લેખકે નવા જન્મનો પરિચય કરાવી ત્યાં વાર્તાનો અંત આણ્યો.

જીવન જીવવા ઉત્પન્ન કરી વિકૃતિઓ વધારે છે, જ્યારે ઉદ્દેશ કે હેતુ માણસના જીવનને મહેકતું રાખવા અને અભિપ્સા જગાડવામાં ચમત્કારિક કાર્ય કરતું હોય છે. આ વાર્તામાં પહેલા ઉદ્દેશવાળી અને પછી ઉદ્દેશ વિનાનું જીવન જીવતી ઝમકુડાકીના જીવનની કરુણ કથની રજૂ થાય છે જેનો અંત ‘નવા જન્મ’ સાથે આવે છે.

૩.૧૪ કપિલરાય :

વાર્તાનો પ્રારંભ બે મિત્રોના આકસ્મિક મિલનથી થાય. વાર્તાનાયક મેટ્રિકમાં હતો ત્યારથી જ સાહિત્યજગતમાં ટાગોરની જેમ નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા થવાના દિવાસ્વપ્ન સેવેલાં, નવલકથા લખતાં પહેલાં એના નામો વિચારી કાઢેલાં. પોતાના સાહિત્યપ્રિય મિત્રોને નવલકથાનાં નામે પૂરા પાડી શકાય તેવાં નામોની સૂચિ પણ ઘડી કાઢી હતી. આ વ્યક્તિ ‘કપિલરાય’ને તખલ્લુસની ઘેલછા હતી. હંસ, ખલાસી, સંન્યાસી જેવાં અનેક તખલ્લુસોનો વાર્તામાં ઉપયોગ કરતો. પોતાના પિતાના ખેતરો તેઓના મૃત્યુ પછી પોતાના નામે કરવા તે તખલ્લુસો દ્વારા અરજી કરતો. ‘કપિલરાય ઉર્ફે અવનરાય ઉર્ફે ગજમલદંડી’ એમ દર્શાવતો. જેથી નામાભિધાનમાં મુખીને ઘણી તકલીફ પેદા કરેલી — આ ગોટાળામાં પોતાને હાનિ છે તેવું વિચારવાને બદલે સરકારને છેતરવાનો તેને હરખ કરતો. આ સમયે લેખકનો પરિચય કપિલરાય સાથે થાય છે. નોબેલ પ્રાઈઝ મેળવવાની ઝંખના અને કલ્પનાઓના તરંગોને કારણે દરેક પરીક્ષામાં અનેક ટ્રાયલ આપી હતી.

મિ. ભટ્ટ ચારેક વર્ષ પછી કપિલરાયને મુંબઈમાં ફરી મળે છે ત્યાં મિ. ભટ્ટ પ્રથમ વર્ષ બી.એ.માં હતા અને કપિલરાય ઈન્ટર આર્ટ્સમાં નાપાસ થઈ મુંબઈ અભ્યાસ અર્થે આવેલા. પેપરો મુંબઈથી નીકળે તે જાણી અહીં આવ્યા હતા. આ સમય દરમિયાન તેમની ‘તખલ્લુસ’ પ્રવૃત્તિ, નોબેલ પ્રાઈઝ પ્રલાપ અને સાહિત્યની વાતોના તરંગો ખૂબ વધી ગયા હતા, હવે તે આ વાતોથી પ્રભાવિત કરવાને બદલે કંટાળો લાવતા.

એકવાર મિ. ભટ્ટ કપિલરાયને મળવા ઓરડે ગયા ત્યાં ચોપાટ રમવાની શરૂઆત કરી. જે કૂકરી વારંવાર ફરવા છતાં પાકતી નહીં તેને ‘કપિલરાય’ નામ પાડ્યું. મિ. ભટ્ટના હવે કંઈ લખો તેવા સવાલના જવાબમાં તે હસ્યા અને કહ્યું, ‘મારું લખાણ જો પકડાઈ જાય તો

થઈ રહ્યું ને ! જો જો થોડા સમયમાં સાહિત્ય જગતમાં હલચલ મચી જશે !' આ વાર્તા સર્વ મિત્રોએ હસવામાં કાઢી નાંખી.

થોડા સમય પછી જ 'સરસ્વતી' નામના માસિકમાં 'સરસ્વતી ચોસર' નામનો લેખ કોઈએ 'ખેલાડી' ઉપનામથી લખ્યો. તે વિશે ઢગલાબંધ ચર્ચાપત્રો મળ્યા. તેથી ચર્ચાપત્રોથી સામયિકો ઊભરાવા લાગ્યાં. આ તૂત એટલું બધું ચાલ્યું કે, તે અંગેનું 'ચર્ચાપત્ર' નામનું નવું સામયિક શરૂ થયું અને તેનો પહેલો અંક 'સરસ્વતી ચોસર સર્વસંગ્રહ' નામે બહાર પડ્યો. તેની એક હજાર નકલ પહેલે જ દિવસે ખપી ગઈ. સાહિત્યજગતમાં લેખકને કારણે વિવાદવંટોળનું નાનકડું તોફાન મચી ગયું કે મિત્રો જાણતા હતા કે આ લેખ કપિલરાયનો જ હોય. કપિલરાયે આ વાત નકારી દીધી, સાચી હકીકત બહાર પાડવા અને કપિલરાયનું મૌન તોડવા મિત્રોએ આ લેખ સંદર્ભે જુદા જુદા વ્યક્તિનો છે તેવો દાવો કર્યો, પરંતુ કપિલરાયે કોઈ દાવો ન કર્યો અને કપિલરાય અન્ય કાગળો અને સામાન છોડી રહેઠાણના સ્થળેથી જતા રહ્યા. કપિલરાયની તપાસ કરનારને તેમના મકાનની બાજુવાળાએ કહ્યું કે તે એવો દાવો કરતા હતા કે, 'મેં સાહિત્યમાં ઘણા કોયડા ઊકલી જાય તેવા લખાણો લખ્યાં છે. મને છપાવવાની ગરજ નથી, જેને છપાવવું હોય તે ભલે છપાવે !' આ સંદર્ભે ભટ્ટને ચિંતા પેઠી, તેને હસવાનું ખસવું થતું લાગ્યું. અન્ય વ્યક્તિએ 'સરસ્વતી ચોસર'ના લખાણનો દાવો કરેલો તેમાંની 'છગનલાલ'ના જ આ લેખ છે તે ઠસાવવાનો એટલો પ્રયત્ન થયેલો કે તેના આઘાતમાં કપિલરાયે ઘર છોડ્યું. આખરે તે આત્મહત્યા કરી લેશે તે દહેશતે આ બાજી સુધારી લેવા ચર્ચાપત્રમાં સ્પષ્ટતા થઈ કે આ લેખ કપિલરાયનો હતો અને આ માટે ચોપાટનો પ્રસંગ આલેખ્યો, એમ સૂચવવા કે આ લેખ ચોપાટની રમતની પ્રેરણામાંથી જ જન્મ્યો છે.

છગનલાલની સ્પષ્ટતા છતાં આ લેખ કપિલરાયનો છે તેવું માનવા કોઈ તૈયાર ન થયું. વળી, ચર્ચાપત્રમાં કોઈએ સ્પષ્ટતા કરી કે, 'તો આખા સમય છગનલાલ મૌન કેમ રહ્યા ?' અને સાથે લખ્યું કે, 'છગનલાલ અને એના મિત્રો કપિલરાય જેવા ઢીલા અને લાગણીધેલા યુવાનની જિંદગી બચાવવા મિત્રદાવે આ લેખનું કર્તૃત્વ એના માથે ઓઢી લેવાનો ભલે પ્રયત્ન કરે, પણ સાહિત્યજગતમાં અંગત લાગણી કરતાં સત્યનું મહત્ત્વ છે અને આ સ્પષ્ટતા પછી તંત્રીએ આ લેખ છગનલાલનો છે તે ભારપૂર્વક કહ્યું તેથી કપિલરાયનો હક્ક લેખ પરથી સાવ નિર્મૂળ થઈ ગયો. આ આઘાતને કારણે તે માનસિક અસ્થિર થયો. શિવરાજપુરની ગાંડાની હોસ્પિટલમાં પડ્યો પડ્યો તે હજી ગાંડપણમાં નોબેલ પુરસ્કારની અને તખલ્લુસોની વાતો કરતો હતો. આ કપિલરાયને આકસ્મિક રીતે મિ. ભટ્ટ એકવાર મળ્યા અને ગાંડા કપિલરાયને ઓળખી કાઢ્યો અને ત્યાં ડોક્ટરને કપિલરાયની આ વેલણની કરમકહાની કહી. આમ, પાત્રતા વિનાની વેલણ સેવતા કપિલરાયની કરુણકથાનો અંત થયો.

'કપિલરાય' એ પાત્રપ્રધાન વાર્તા છે, જેમાં લાયકાત વગરની મહત્ત્વકાંક્ષા માનવીને નિરાશાથી પાગલ બનાવી દે છે. આવી મનોદેશાનો ભોગ બનેલા યુવકની આ વ્યથા-કથા છે. પાત્રતા કેળવ્યા વગર સાહિત્યનાં ઉત્તમ શિખરો સર કરવાની હવાઈ કલ્પના કરતા યુવકનો વ્યંગ કથાનો મુખ્ય ધ્યેય છે.

૩.૧૫ ખેમી

ધનિયો અને ખેમી નવદંપતી, વાણિયાના ઘરે નાત જમી રહી છે ત્યાં પોતાની મસ્તીમાં જાજરૂનાં પગથિયે બેસી પ્રેમાલાપ કરી રહ્યા છે અને તેમના થયેલા લગ્નની વાતો વાગોળી રહ્યાં છે. પ્રસંગ સ્થળે કૂતરું પેસી જવાથી વાણિયાને ત્યાં ભાણુ અભડાયું અને તે કારણે શેઠ ધનિયાને અપમાનજનક શબ્દો બોલી ખખડાવે છે. આ અપમાન ખેમીની સામે થવાથી ધનિયો દુઃખી થાય છે. ખેમીને ધનિયો દારૂ પીએ તે ગમતું થતી છતાં આ સમયે ધનિયાની ગમગીની દૂર કરવા માટે ખેમી અડધો રૂપિયો તેને આપે છે, સાથે બીજી વાર દારૂ પીશે, તો ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકી પણ આપે છે. પછી, બંને ઘરે પહોંચે છે.

ખેમીને ધનિયાનું દારૂ પીવાનું ન ગમતું હોવા છતાં ધનિયાની દારૂની ટેવ છૂટતી નથી અને એક દિવસ વધારે દારૂ પીને આવી ધનિયો ખેમીને મારે છે. બીજે દિવસે ખેમી ઘર છોડી નડિયાદ પિયરમાં જતી રહે છે. ત્યાં મ્યુનિસિપલ સંસ્થામાં સફાઈ કામદાર તરીકે નોકરી કરે છે. આ સમય દરમિયાન તે ધનિયાને ભૂલી શકતી નથી અને અમદાવાદથી આવનાર દરેક પાસેથી તેના સમાચાર મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે; પરંતુ, નિષ્ફળ જતા નિરાશ થાય છે. આ નિરાશાથી ઉશ્કેરાઈને તેની બધી દાઝ લાંચ લેનાર પરસોત્તમ ઉપર કાઢતી તેના વિશેના ગીતો જોતી રહે છે. એવું એક ગીત સાંભળતા કારકુન તેના પર ગુસ્સે થાય છે. પગાર આપતી વખતે કારકુન ખેમીને અડધો રૂપિયો ઓછો આપતા ખેમી પગાર લેવાની ના પાડે છે, અને પોતાનું સન્માન જાળવીને કારકુન પાસેથી પ્રયત્નપૂર્વક પૂરો પગાર મેળવી ત્યાંથી ગીત ગાતી પોતાની મસ્તીમાં ચાલી નીકળે છે. તે જ સમયે ખેમીની સાસુ તેને બોલાવવા હાક પાડે છે.

ખેમી સાસુ સાથે ફરી માનભેર અમદાવાદ ધનિયાના ઘરે આવે છે. ત્રણ દિવસ આનંદથી પસાર કર્યા બાદ ચોથા દિવસે રાત્રે બંને એકબીજાથી આટલો સમય દૂર રહ્યા તે દરમિયાનની લીધેલી માનતાઓની અને કરેલા કામોની વાતો કરે છે. બંનેએ સાથે રહેવા કરેલી માનતાનો ખર્ચ, લગ્નનો અગાઉ બાકી રહેલો ખર્ચ, પંચનો દંડ તથા ધનિયાની માતાના મૃત્યુ સમયે થયેલો ખર્ચ એમ એક પછી એક દેવું વધતું જાય છે તે દરમિયાન ખેમી અને ધનિયા, બંને ખૂબ પરિશ્રમથી પૈસા ભરવાની કોશિશ કરે છે પણ ખેમીની સુવાવડ આવતા ખેમી કમાતી બંધ થાય છે અને ધનિયો ફરી એકવાર દારૂની લતે ચઢી જાય છે. ધનિયાના આ દારૂ પીવા પાછળનું કારણ ખેમી પોતાને ગણે છે, જેથી તે ધનિયાને વધુ ઠપકારતી પણ નથી. દારૂની ટેવના લીધે ધનિયો ન્યુમોનિયામાં સપડાય છે અને ખેમી વિધવા બને છે.

વિધવા જીવનનું દુઃખ ખેમીના આખા જીવનમાં વ્યાપી ગયું હતું. આમાં પણ તેનું સૌથી મોટું દુઃખ માનતા સોતો ગયો તે હતું. એક દિવસ જાહેર રસ્તા પર સફાઈ કરતા ખેમીને કોઈ બ્રાહ્મણ દેખાઈ છે, તે પૈસા આપી તેને સવાલ પૂછે છે કે ‘ઘણી માનતા સોતો મરી ગયો હોય, તેની વહુ માનતા કરે તો તેને પહોંચે કે ન પહોંચે?’ મહારાજ દ્વારા ‘પત્ની નાતરે જાય તો ન પહોંચે’ એવી શરત સાથે હકારમાં જવાબ મળે છે. ખેમી સાત વર્ષે ખૂબ પરિશ્રમથી માનતાઓ પૂરી કરે છે. આ દરમિયાન અને આ પછી પણ ખેમીને નાતરૂ કરવા સમાજના લોકો કહે છે; પરંતુ તેના જવાબમાં જીવતર પર થીગડું નથી દેવું એમ કહી ધનિયાના પ્રેમને અને પોતાના વટને સાચવે છે.

૩.૧૬ સારાંશ

આમ, રા. વિ. પાઠકની દામ્પત્યજીવન, ગૃહજીવન અને સાહિત્યજીવનના વિષયવર્તુળોમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે વાસ્તવિક જગતના ચિત્રને રજૂ કરતી અનુભવાય છે. આ વાર્તાઓ કોઈને કોઈ વિષયમાં માંગલ્યનો કે બુદ્ધિગ્રાહી પ્રદેશને ખુલ્લી કરવા મથનારી વાતો છે. દામ્પત્યજીવનની પ્રસન્ન—મધુર છબી ‘જક્ષણી’ છે તો દામ્પત્યજીવનના બે સામા છેડા દર્શાવતી ઉદાત્ત ‘ખેમી’ છે. દામ્પત્યજીવનની રૂઢિચુસ્ત જડતાને દર્શાવતી ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ પણ ધ્યાનાર્હ છે. ‘સાચી વારતા’ દામ્પત્યની સ્વાન છાયા ઉપસાવે છે તો ‘નવો જન્મ’માં દામ્પત્ય સાથે માનવમનની સંકુલતાની ગૂંથણી છે. ‘એક પ્રશ્ન’ અને ‘મુકુન્દરાય’માં ગૃહજીવનની તેજછાયામાં સુખ અને કારુણ્ય પ્રગટ્યું છે તો ‘કપિલરાય’માં સાહિત્યજગતના સ્પર્શવાળી નવોદિત લેખકોની માંદલી મનોદશાનું નિરૂપણ છે, જેને રસિકલાલ પરીખ ‘તખ્ખલુસોની કરુણકથા’ કહે છે. ‘એક પ્રશ્ન’, ‘નવો જન્મ’, ‘મુકુન્દરાય’ વાસ્તવિક પૃષ્ઠભૂમિવાળી મનોવૈજ્ઞાનિક વાર્તા છે તો ‘પહેલું ઈનામ’ રહસ્યમય અને ‘રજનું ગજ’ સામાજિકજીવન પર આધારિત વાર્તા છે.

3.૧૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ની
વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ

- મુદ્દાસર ઉત્તર આપો.
- ૧. ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તાનું રસદર્શન કરાવો.
- ૨. ‘સાચી વારતા’ વાર્તાના ઘટનાતત્ત્વને આલેખો.
- ૩. ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ વાર્તાનો આસ્વાદ કરાવો.
- ૪. ‘જક્ષણી’ વાર્તાનું કથાવસ્તુ લખો.
- ૫. ‘મુકુન્દરાય’ વાર્તા વિશે સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો.
- ૬. ‘સાચો સંવાદ’માં પતિ-પત્નીનો સંવાદ વર્ણવો.
- ૭. ‘કપિલરાય’ વાર્તામાં કપિલ કેમ પાગલ બને છે ?— કથાવસ્તુના આધારે વિસ્તારથી લખો.
- ૮. ‘શો કળજગ છે ના !’ વાર્તાનો પ્રસંગ તમારા શબ્દોમાં લખો.
- ટૂંકનોંધ લખો.
- ૧. ‘ખેમી’ વાર્તાનો આસ્વાદ
- ૨. ‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં કટાક્ષ
- ૩. ‘નવો જન્મ’ વાર્તાનો પરિચય
- ૪. ‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તામાં રહસ્ય
- ૫. ‘એક પ્રશ્ન’નું કથાવસ્તુ

૭ ૭ ૭

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ : સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન-૧

રૂપરેખા

- ૪.૧ ઉદ્દેશો
- ૪.૨ પ્રસ્તાવના
- ૪.૩ વસ્તુસંકલના
- ૪.૪ પાત્રાલેખન
- ૪.૫ સારાંશ
- ૪.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૪.૧ ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે,

- ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓમાં રહેલા રચનારીતિના તત્ત્વને સમજવા સક્ષમ બનશો.
- ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાની નિરૂપણરીતિના સમજશો.
- ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓમાં આવતા પાત્રોને સમજવામાં સરતા રહેશે.
- ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓ આધારે ચરિત્રચિત્રણની કળાની સમજ મેળવશો.

૪.૨ પ્રસ્તાવના

દ્વિરેફની વાર્તાઓમાં નિરૂપણરીતિ કે વસ્તુસંકલનની કલામાં તથા પાત્રાલેખનકળામાં તેમની આગવી સૂઝ તરી આવે છે. આ રચનારીતિના વૈવિધ્યએ તો એમની વાર્તાને આસ્વાદ્ય બનાવવાનું કાર્ય કર્યું છે, તો બીજી તરફ તત્કાલીન સમાજજીવનના વાતાવરણથી રંગાયેલા જીવતાંજાગતાં માનવીઓના પ્રાણવાન, વાસ્તવિક અને સ્વાભાવિક વર્તણૂક કરતા પાત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની તેર વાર્તાઓનો અભ્યાસ કરતા જણાશે કે, વાર્તાના રચનારીતિ પક્ષે તથા ચરિત્રચિત્રણ સંદર્ભે દ્વિરેફે પોતાની સર્જક પ્રતિભાનો સુચારુ વિનિયોગ કર્યો છે.

૪.૩ વસ્તુસંકલના

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓની વસ્તુસંકલના તપાસતાં તમને દ્વિરેફના વાર્તાવિષયના રહસ્યને પૂરેપૂરું પ્રગટ કરે એવી જ ઘટનાની પસંદગી કર્યાનો અનુભવ થશે. તેમણે વાર્તામાં ઘટનાના મહત્ત્વને સ્થાન આપ્યું છે, છતાં એમ ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ કે, તેમણે ઘટનાને ખીંટી રૂપ બનાવી, પોતાને ઈષ્ટ એવું જીવનરહસ્ય કે જીવનદર્શન રજૂ કરવા માટે કલાન્યૂનતા દાખવી નથી. તેમની વાર્તાઓમાં વસ્તુની માવજત અને પ્રસંગોની ગતિશીલતાનું નિરૂપણ, વાર્તાના અંત સુધી પહોંચવામાં ઉપકારક તો છે સાથે એક વાર્તાને કલાકૃતિ તરીકે સ્થાપિત કરવામાં પણ સંતપ્ક નીવડે છે. ટૂંકીવાર્તાના સ્વરૂપ, વિષય તેમ નિરૂપણરીતિ પરત્વેનું દ્વિરેફનું વલણ હંમેશાં પ્રયોગશીલ રહેલું જણાય છે. તેથી જ તો દરેક વાર્તાના નિરૂપણ માટે

તેમણે વિવિધતાભરી પદ્ધતિ અને જુદી જુદી કથનરીતિનો ઉપયોગ કર્યો. અહીં આપણે ‘દ્વિરેફની વાતો’—ભાગ—૧ની વાર્તાઓમાં રચનારીતિના વૈવિધ્યને જોઈશું.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ — ૧ :
સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન — ૧

● ‘એક પ્રશ્ન’

ચિત્તશાસ્ત્રના નિદર્શનરૂપ ‘એક પ્રશ્ન’ વાર્તામાં દ્વિરેફે માનવસ્વભાવની એક લાક્ષણિકતાની રસિક રજૂઆત કરી કુશળ સંવિધાનની શૈલી પ્રયોજી છે. આ વાર્તાની શરૂઆતમાં જ કથાનાયક બધાં શાસ્ત્રીઓને આમંત્રીને પોતાના પ્રશ્ન ઉકેલવા વિનંતી કરી કહે છે કે, ‘ધર્મના, માનસશાસ્ત્રના, સંસારશાસ્ત્રના, રાજનીતિના, પ્રમાણશાસ્ત્રના, નીતિના, અનીતિના, સર્વ શાસ્ત્રીઓ —

‘આવો શાસ્ત્રી તમ પગલે પાવન થવું રે લોલ;

પ્રાણ રૂંધન્તા પ્રશ્ન પદે ઠાલવું રે લોલ.’

પોતાના પ્રશ્નના ઉકેલ માટે નીતિ—અનીતિ સહિતના સર્વ વિષયોના જગતભરના શાસ્ત્રીઓને આપવામાં આવતા આ પ્રકારના જાહેર નિમંત્રણથી થતો આ વાર્તાનો ઉપાડ જેટલો વિનોદી છે એટલો જ માર્મિક અને મૌલિક છે. એમાં રહેલી સંવાદાત્મકતા એક પ્રકારની નાટ્યાત્મકતા રજૂ કરે છે તો બીજી તરફ સંબોધનાત્મકતાના કારણે ભાવક સાથે તરત જોડાઈ જવાની પ્રયુક્તિ પણ છે. આ વાર્તામાં ડાહ્યાલાલ નામના ઘરના નોકરને સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાંખતા કોણે વાર્યો, તેના હાથમાંથી સ્પિરિટની બાટલી ખરેખર કોણે લીધી એ પ્રશ્નનો કોઈ ચોક્કસ અને સાચો જવાબ ન મળતાં મૂંઝાયેલો કથાનાયક વાર્તાને અંતે ફરીથી પેલાં શાસ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને કહે છે ‘તમને બધા શાસ્ત્રીઓને પૂછું છું : આમાં ખરું કોણ ? અને આ ગોટાળાનું કારણ શું ?’ અને પછી મૂંઝવણે વાચા આપતી કાવ્યપંક્તિ કથાનાયક ઉચ્ચારે,

‘મને એટલું હો એટલું કહો કથી રે લોલ.

માન્યું અમાન્યું હો સંત કાં થતું નથી રે લોલ ?

ધાર્યું અધાર્યું હો સંત કાં થતું નથી રે લોલ ?’

આમ, વાર્તાના આરંભ અને અંત આ રીતે નાટ્યાત્મક હોવા ઉપરાંત વાર્તાકારે આખી વાર્તામાં સંવાદો પ્રયોજી રચનારીતિમાં વૈવિધ્ય દાખવ્યું છે.

● ‘રજનું ગજ’

ઘટનાતત્ત્વનું નાટ્યાત્મક નિરૂપણ કરતી આ વાર્તા એ અકસ્માતો પર આધારિત કથા છે. આ વાર્તામાં ઘટનાતત્ત્વ અલ્પ છે; પરંતુ એનું નિરૂપણ નાટ્યાત્મક રીતે કરી દ્વિરેફ આખી વાર્તાને આકારનું સૌષ્ઠવ પ્રદાન કર્યું છે. આ વાર્તા સીધા વિષયપ્રવેશથી જ આરંભાઈ છે. રમણલાલ માસ્તરની પોતાની બીમારી અંગેના ડોક્ટરી સર્ટીફિકેટમાં ડોક્ટરની તથા કુટુંબીજનો અને નોકરની થોડીક બેદરકારીને કારણે થોડીક અસંગતિઓ રહી જાય છે. આ અસંગતિઓનો ગેરલાભ ઊઠાવીને શાળા સમિતિના સભ્યો રમણલાલને જુદા સાબિત કરી બદનામ કરે છે અને અંતે રમણલાલ માસ્તરે રાજીનામું આપીને ગામ છોડી જવું પડે છે. આ નાની અમથી ઘટનાને વાર્તાકારે નાટ્યાત્મક અને કલાત્મક રીતે રજૂ કરી છે. ખાસ કરીને રમણલાલ માસ્તરની માંદગી, માંદગીની દવા મેળવવામાં સર્જાયેલી રમૂજ અને છબરડા જે ગંભીર સ્વરૂપ લઈ લે. શાળા—સમિતિના સભ્યો સાથેની રમણલાલ માસ્તરની મુલાકાતના કેન્દ્રવર્તી પ્રસંગને વાર્તાકારે લંબાણથી નિરૂપી છે, કારણ કે ‘રજનું ગજ’ કરવામાં આ પ્રસંગ કેન્દ્રવર્તી ભૂમિકાએ છે. આ આખો પ્રસંગ આ વાર્તામાં સંવાદોના માધ્યમે જીવંત અને અસરકારક બન્યો છે. આ સંવાદો દ્વારા જ મગનલાલ, છોટાલાલ અને દુર્ગાશંકર જે પ્રકારે બોલે અને ટીકા—ટીપ્પણી કરે તેના ઉપરથી તે દરેકના વ્યક્તિત્વની છાપ યોગ્ય રીતે ખુલ્લી પડે છે. જ્યારે બીજી તરફ રમણલાલ માસ્તરનું નિર્ભળ, નિખાલસ અને નિર્ભય વ્યક્તિત્વ એમના ઉચ્ચારણોના કારણે છતું થાય છે. અહીં હાસ્ય અને કુરુણરસના આવરણ સાથે વાર્તા વધુ અસરકારક બની છે.

● ‘જમનાનું પૂર’

આ રૂપકાત્મક આલેખન કરતી વાર્તાને ગગનવિહારી મહેતા ‘અહંકારના પતનની કથા’ કહે છે તો વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય ‘વ્યાખ્યાને સુસંગત એવું ગદ્યદેહે વિચરતું ઊર્મિકાવ્ય’ કહે છે. એવી ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં દીવો, પૂર અને શિખરની પ્રતીકાત્મકતા, વાતાવરણની જમાવટ અને વાર્તાનું ટૂંકાણ એ વાર્તાની સઘનતાને ઘનીભૂત કરી કાવ્યાત્મક બનાવે છે. આ વાર્તાના અંતે ‘જગતના પૂરનો હેતુ શો હશે ? એ વાક્ય મૂકીને આખી વાર્તાને રૂપકાત્મક ઓપ આપે છે, જેના કારણે વાર્તાનો ધ્વનિ વધારે વ્યાપક બન્યો છે. આ વાર્તામાં પૂર એ જીવનપ્રવાહનું તો દીવો એ સત્કર્મનો આલેખ અને પેલી યુવતી એ જગતનો કોઈ પણ સામાન્ય માનવી તથા છેલ્લે યુવતીનું મૃત્યુ એ પતનનું ઘોતક છે. આ અર્થ આપતા રૂપકોથી આ વાર્તાનો ધ્વનિ વધારે વ્યાપક અને સમૃદ્ધ બન્યો છે. વાર્તા તેના કરુણ પરિણામ સુધી પહોંચતા સંકેતો આપતી રહે છે. જેમ કે, ૧) ‘આજે ઘણા દિવસોનો મનોરથ પૂરો થશે... માછીડા, હોડી પૂરના મધ્યમાં લઈ જા.’ ૨) આજે હોડી નહિ ચાલે. આવું પૂર મેં જિંદગીભરમાં કદી જોયું નથી.’ ૩) ‘પચીસ વરસ ઉપર આવું પૂર આવ્યું હતું અને અમે ના પાડી છતાં એક મદ્યવો ગયો. તે પણ, આગળ જઈને ઊંધો વળી ગયો. — આ સંકેતો વાર્તાના અંત તરફ જાય છે. શીર્ષકમાં ‘જમનાનું પૂર’ અને વાર્તાનું અંતિમ વાક્ય ‘જગતનાં પૂરનો હેતુ શો હશે ? — અહીં ‘જમના’ની જગ્યાએ ‘જગત’ કરી આખી વાર્તા ખોલી આપી છે. અહીં રહેલો સાત્વિક અહંકાર અને આસક્તિ પણ પતનનું કારણ બની શકે તે અર્થ તારવી આપવો એ ‘Poetic Justice’(કવિ ન્યાય) સૂચવી જાય છે.

● ‘સાચી વારતા’

આ પરોક્ષ કથનાત્મકરીતિની વાર્તા છે, જેમાં પેસ્તનજી, સેધાં, ભીડે, કેશવલાલની વાર્તા વગેરે ચર્ચામાંથી આકાર ધારણ કરે છે. સમગ્ર વાર્તા એક કરપીણ ખૂન અને તેના ભેદની આસપાસ ગૂંથાયેલી હોવાને કારણે અહીં ઉત્તેજના અને ઊર્મિલતાને પૂરો અવકાશ મળે છે, છતાં વાર્તાકારે અહીં પૂરેપૂરું તાટસ્થ્ય જાળવીને કથાનિરૂપણમાં સ્વાભાવિકતા લાવવા પૂરેપૂરી કાળજી લીધી છે અને તે માટે તેમણે સીધી કથનશૈલીના સ્થાને પરોક્ષ કથનપદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે, એટલે કે ત્રીજા પુરૂષની કથનશૈલી અજમાવી છે. રેલવેમાં મુસાફરી કરતાં કેળવણી ખાતામાં ઈન્સપેક્ટર પોતાના અમલદાર મિત્રોને આ આખી વાર્તા કહે છે અને મિત્રો વચ્ચે વચ્ચે પોતાની શંકાઓ પણ ટીકા-ટિપ્પણીઓ રૂપે વ્યક્ત કરે છે. કેશવલાલ આ આખી વાર્તાને કોર્ટમાં ચાલેલા મુકદ્દમાના સ્વરૂપે વર્ણવતા હોઈ તે રીતે આખી વાર્તા જાણે કે કોર્ટરૂમમાં સૂનવણીરૂપે ચાલતી હોય તેવી નિરૂપણનીતિનો પ્રયોગ નવીન તથા તાજગીરૂપે જોવા મળે છે. આખી ઘટનાનો જાણે ભાવકને કોર્ટરૂમમાં સાક્ષાત્કાર થતો હોય છે. આખી વાર્તામાં રેલવેની મુસાફરી કરતા અમલદારોની વાતચીત, કેસ અંગેની ચર્ચા, કોર્ટમાં થતો વાદવિવાદ-ટીકા-ટીપ્પણી અને અંતે એ જ ડબ્બામાં બેઠેલાં વાર્તાના જ એક સ્ત્રીપાત્ર હરિની વાર્તાની સચ્ચાઈ સાબિત કરવા માટેની ઉક્તિ વગેરેમાં વાતચીતનું રૂપ જ વિશેષ બને છે.

● ‘સાચો સંવાદ’

સંવાદપદ્ધતિને આલેખન કરતી ‘સાચો સંવાદ’ વાર્તા કાવ્ય અને કથાના સમાયોજનથી નાયક-નાયિકાના હૃદયસંવાદ દામ્પત્યનું કાવ્ય બને છે. આ વાર્તા પતિપત્નીની વિનોદવાર્તાને અને એમના હૃદયસંવાદને harmon અને સૂચવતી સંવાદપદ્ધતિથી આલેખાયેલી છે. આ વાર્તામાં આવતાં સંવાદોને કારણે જ કથા વિકાસ પામે છે, વિસ્તરણ પામે છે, આ સંવાદના વિશેષ-વધારાના લાભ તરીકે પતિ-પત્નીના રમૂજ, વ્યંગ, કટાક્ષ અને વિનોદના સંવાદો અનુભવવા મળે છે. આ વાર્તામાં પતિ-પત્નીની પરસ્પરની વાતચીત અને દલીલોની હારમાળામાંથી બંને વચ્ચેના મનમેળ, સ્નેહ અને સખ્ય ભાવને આપણે પામી શકીએ છીએ. પતિ-પત્નીનું અંતરંગ જીવન કેવું અને કેટલું પ્રસન્ન, હાસ્યપૂર્ણ, મુક્ત અને સંવાદી હોઈ શકે તે દામ્પત્યજીવનનું સોહાર્દચિત્ર આ વાર્તામાં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. સંવાદોમાં પણ અહીં સાહજિક રીતે પ્રવેશ

પામતી નાટ્યાત્મકતા નિહાળવા મળે છે, એક હકારાત્મક વાર્તાની રચનામાં સર્જક પ્રતિભાના તણખા જોવા મળે છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ - ૧ :
સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન - ૧

● ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’

‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ ઊંડાણમાં ઊતરતી વાર્તા છે. અસ્વાભાવિક અને અતિરેકમાં ભરપૂર સતીના આદર્શનું નિરૂપણ તથા સતીના પાત્રનું નિરૂપણ વાર્તાનું ચાલકબળ છે. રસિકલાલ પરીખે કહ્યું છે તેમ, ‘આ વાર્તા એ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં જેને ‘ભાણ’ કહે છે તેની રીતે કહેલી વાર્તા છે. આવી ભાણશૈલીમાં રચાયેલી વાર્તાકૃતિમાં અદૃશ્ય શ્રોતોઓને સંબોધીને, એમને વાર્તાશ્રવણમાં સંડોવી લઈને વાર્તાનું વિષયવસ્તુ રજૂ કરવામાં આવે છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં જ સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ રજૂ કરતા વાર્તા શરૂ થાય ત્યાં— ‘શું કહ્યું ? ‘હું કેમ પેન્શન ન લેતાં નોકરીના વરસો માંગ્યા કરું છું ?’ ‘અને મને કેમ વરસો મળે છે ?’ ‘કેમ તમારું પ્રમોશન રોકાય છે ?’ તથા આ ભાણશૈલીનો આશ્રય લઈ રચાયેલી પ્રસ્તુત વાર્તામાં નારીનાં સતીરૂપની પરાકાષ્ટા અનુભવી ચૂકેલા વાર્તાનાયક પોતાના સાથીઓને પોતાની સતી સ્ત્રી અંગેની માહિતી આપતા ઉદ્ગારો જોઈએ, ‘શું કહ્યું ? મારી પત્નીનું નામ શું ? એ પ્રશ્ન તમે વળી ક્યાં પૂછ્યો ? હું કહું છું તમે વચમાં બોલ્યા જ શા માટે ? તથા ‘મૂર્છા શાથી આવી એમ ?’ ‘કેમ, તમે સમજ્યા નહિ કે તે સતી હતી. હા, પણ એ હજી મેં નથી કહ્યું. તમે વચમાં નામ પૂછીને બગાડ્યું. મને પહેલેથી કહેવા દીધું હોતો તો તમે તમારી મેળે સમજત કે મૂર્છા શાથી આવી ?’ વગેરે રસમય એકોક્તિઓ અહીં જોવા મળે છે. આ વાર્તામાં ખરેખર તો ઝાઝી ઘટના બનતી નથી; પરંતુ એક જગ્યાએ વાર્તા ઊંડી ઊતરતી જાય છે. અહીં રસ છે ઝીણવટભર્યા પરિસ્થિતિના આલેખનનો. વિમળા સતીના સતીત્વના ધખારાને લીધે — આદિથી અંત સુધી કથાનાયકના જીવનમાં જે હાહાકાર વ્યાપેલો છે તે આલેખનમાં કટાક્ષ કે પ્રહસન જોવા મળે છે; પરંતુ આ કટાક્ષ કે પ્રહસનને અંતે તો વેદના જ ધ્યાન ખેંચે છે. અહીં દ્વિરેફે ‘અતિ’ના ચિત્રણ દ્વારા વાર્તા ઉપસાવી છે.

● ‘શો કળજગ છે ના !’

બાળકોના વાણી—વર્તન દ્વારા વિકસતી તેમાં બાળસૃષ્ટિ ફક્કડ રીતે આલેખાયેલી આ વાર્તા છે, જે બાળમાનસના પ્રગટ્યનું વિશેષ પાસું બને છે. ખરેખર તો આ વાર્તામાં વાર્તાકાર અત્યંત નાની નાની ઘટનાઓનું નિર્માણ કરી બાળકોની સહજ અને સ્વાભાવિક વાણી અને વર્તણૂકનો પરિચય આપે છે. વાર્તાના સંવાદો પરથી પાત્રોચિત વાર્તાનો ઉપયોગ વાર્તાના વિકાસમાં ઉપયોગી છે. વાર્તાના સંવાદો પરથી આ વસ્તુસંકલનની પ્રયુક્તિનો તાગ મળે છે. નિર્દોષ ગણાતાં બાળકો પણ નિર્દોષ રીતે સ્વાર્થી હોય છે, નાનકડી દુનિયામાં પણ ‘બળિયાના બે ભાગ’ હોય છે અને પોતાનું સાચવી રાખી બીજાનું પડાવી લેવાની વૃત્તિ પણ હોય છે; કીકા જેવા પાંકા બાળકો બીજાનું પચાવી પાડવાનું કામ કરે છે, તો બિંદુ જેવાં શરમાળ અને ઢીલાં બાળકોના તો બાર વાગી જાય છે. એમને કોઈ કશું આપતું નથી. ખાવા ઉપરાંત સંઘરો કરવાની વૃત્તિ પણ બાળકોમાં જોવા મળે છે સાથે એમાંથી ઝૂંટાઝૂંટી અને ઝગડાઝઘડી પણ જન્મે છે. નિર્દોષ ગણાતાં બાળકો પણ જે સ્વાર્થવશ કુટિલ વર્તન કરે છે તેના પરથી બાળકોમાં પણ મોટેરાંઓની જેમ જ કળિયુગ પ્રવેશ્યો છે — એમ સ્વયં સ્પષ્ટ થાય છે. સમયના અમુક પરિણામ પર બનતી ઘટનાની દ્વિરેફે પૂરી સાહજિકતા, સ્વાભાવિકતા અને કલાત્મકતાથી માવજત કરી પ્રસ્તુત કર્યું છે તે અહીં અનુભવાય છે.

● ‘જક્ષણી’

નૂતન કથનશિલ્પની ‘જક્ષણી’ એ સ્મરણીય વાર્તા છે. આ વાર્તા મૂળે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ છે, જુદાં જુદાં ત્રણ ચિત્રરૂપો આપણી આંખ સમક્ષ ઉપસી આવે છે. આ ખંડોના વિભાજનને આરતી ત્રિવેદી ‘સ્નેહના પાસાદાર રૂપ’ને પ્રગટ થતું જુએ છે. અહીં કોઈ કલાત્મક પુષ્પગુચ્છને જોતા જે ધન્યતા અને પ્રસન્નતાની લાગણી અહીં અનુભવાય છે. વાર્તાના ત્રણેય ભાગ વારાફરતી જુદાં જુદાં પાત્રો દ્વારા રજૂ થાય છે. વાર્તાનો પ્રથમ ખંડ પત્ની દ્વારા કહેવાયો

છે, જેમાં વાર્તાકારે પત્નીનું વ્યક્તિત્વ અને તેના પતિ તરફના સ્નેહને પ્રગટ કરવાની તક આપવામાં આવી છે. બીજા ખંડમાં કથાના સૂત્રધાર પતિ છે અને તેમણે પત્નીની ગેરહાજરીમાં પોતાના મનોભાવને વાચા આપવાની તક ઝડપી લીધી છે. ત્રીજા ખંડમાં ફરીથી પત્ની દ્વારા રજૂઆત થાય છે. જેમાં એકબીજાથી તદ્દન અજાણ છે તેવા કથાનાયિકા અને વીશીવાળા મહારાજ વચ્ચે થતો સંઘર્ષ અહીં લાક્ષણિક રીતે ઉપસ્યો છે. આમ, ત્રણેય ખંડમાં વારાફરતી કથા કહેનાર બદલાતાં રહે એવી નૂતન કથાની પદ્ધતિ યોજીને તેમણે વાર્તાને ચોટદાર બનાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. આ સાથે જ પતિપત્ની વચ્ચેના નર્મમર્મ સંવાદ અને નાયકની પ્રોષિતપત્નીકની પુરુષ અંગેની વિચારમાળાનું વર્ણન પણ આકર્ષક બન્યું છે. અહીં વાર્તાકથન રીતિમાં આત્મીયતાનો રણકો સંભળાય છે, જેને લીધે ભાવક અને પાત્રો વચ્ચે એક સીધો સેતુ રચાય છે, આ જ નાટ્યાત્મક કથનરીતિને કારણે વાર્તાની દૃશ્યક્ષમતા વધે છે અને આપણી આંખ સામે ભજવાતું અનુભવાય છે. આ ઉપરાંત લગ્નઘેલા રસોયાના પાત્રથી આ વાર્તામાં વ્યંગવિનોદ વિસ્તર્યા છે. રસિકલાલ પરીખના મતે આ સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તા બની છે. કૂતરી-નાયક-નાયિકા-મહારાજ-ફોજદારના પાત્રોની વિલક્ષણતાઓ અને સંવાદથી ઝરતો રસ આકર્ષક બને છે.

● ‘મુકુન્દરાય’

કલાત્મકતાથી ગૂંથાયેલી આ વાર્તા કથાવસ્તુની દૃષ્ટિએ સાવ સીધી સાદી અને રોજિંદી લાગતી કથાને વાર્તાકારે આકાર આપ્યો છે. વાર્તારંભે મુકુન્દના આગમનના સમાચાર આપતા તારનો પ્રસંગ આલેખી દ્વિરેફે રઘનાથ ભટ્ટ અને ગંગાના મુકુન્દ તરફના ઉમળકાને અને સ્નેહભાવને આલેખી દીધો છે. અહીં વૃદ્ધ રઘનાથનું પૂર્વજીવન સંવાદ દ્વારા નહીં, પણ લેખકના કથન દ્વારા જ પ્રગટ થયું છે અને જ્યારે મુકુન્દના પિતા, બહેન અને મિત્રો સાથે કરાયેલી વાતચીત દ્વારા પાત્રના વ્યક્તિત્વની રેખાઓ ઉપસાવી છે. આમ, અહીં રઘનાથ ભટ્ટનો ભૂતકાળ અને મુકુન્દરાયનો વર્તમાન એકદમ સંક્ષિપ્તમાં ચિત્રિત કરી ઝડપથી કથાનો પરિચય આપી વાર્તા આગળ ચાલે છે. મુકુન્દનો તુમાખીભર્યો વર્તાવ, રોફ, પિતા સાથેનું ઉદ્ધત વર્તન આ બધાનાં આલેખનથી વાર્તા લક્ષ્ય તરફ પહોંચવાનો પરિવેશ સર્જે છે. શહેરમાં રહી કોલેજ-શિક્ષણ મેળવતા, લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતા, આધુનિકતાની હવાથી રંગાયેલા મુકુન્દનું મિત્રો સાથે પોતાને ગામ આવવું અને પાછા ચાલ્યા જવું – એ બે બિંદુ વચ્ચે વાર્તાકારે મુકુન્દરાયના કુટુંબની બધી વિગતોનો ચિતાર આપી દીધો છે. અહીં મુકુન્દનો આવતા પહેલાંનો ઉમળકો મુકુન્દના વાણી-વર્તનથી ચહેરાઈ જાય અને અંતમાં કરુણરસમાં ઘૂંટાઈ જાય છે અને આ કરુણ અહીં વિષાદના અનુભવ સાથે ઘેરું બને છે. મુકુન્દના વર્તનથી રઘનાથ ભટ્ટના પિતૃહૃદયને જે આઘાત લાગ્યો છે તે વાર્તાકાર મુખર બનાવતા નથી. રઘનાથ ભટ્ટના મુખે વિધવા બનેલી દીકરી ગંગાને વિમળ મંત્રીની જે વાર્તા કહેવામાં આવે છે અને એમાંથી વિમળશાના મુખે આવતાં શબ્દો ‘માગું એક નખ્ખોદ !’ એ જાણે કે રઘનાથ ભટ્ટના જીવનનો જ પડઘો પાડતા હોય એવો કલાત્મક અને ચોટદાર અંત વાર્તાને ઊંચાઈ બક્ષે છે. સતત લાગણીવેડા કે હૃદયનો કકળાટ નહીં, ક્યાંય નાટકીયપણું કે અતિરંજકતા નહીં છતાં ઉત્તમ સર્જનાત્મકતાના પ્રસાદરૂપ રચના વાર્તાકારની સંયમ અને સ્વસ્થતા દ્વારા વાર્તાકથન અને વસ્તુસંકલનાની બાબતમાં ઉત્તમ કક્ષાની બની રહે છે.

● ‘પહેલું ઈનામ’

જાસૂસી કથાના પડખે રચાયેલી આ વાર્તા, ડિટેક્ટિવ કથાનાં તત્ત્વોવાળી કથા છે. અહીં નદીના પટમાં થયેલા ખૂનના ખૂનીની શોધના પ્રસંગને બહેલાવીને લંબાણથી વર્ણવવામાં આવ્યો છે. અહીં તર્કસંગત અને ભાવકના મનોજગતનું ઔચિત્ય જળવાય તેવી રીત સઘળી ઘટનાઓ નિર્માણ પામી છે. વાર્તાકાર તરીકે તેઓ હરજીવનના પાત્ર દ્વારા ઘટનાના રહસ્યનો જે સ્ફોટ કરે છે, તેમાં પ્રતીતિજનકના અને તર્કસંગતતાનું તત્ત્વ પૂરેપૂરું સચવાતું જોવા મળે છે. હરજીવન ખૂનની ઘટનાઓ માટેની બધી સાબિતીઓ ભેગી કરે છે અને વાર્તાના અંતે ‘મહાસુખ મૂંગા’ને આ કામ માટે નામને પાત્ર ઠરાવતા સભામાં ઉત્તેજના અને આશ્ચર્યની લહેર વ્યાપી જાય છે. સરકારી ચોપડે જે ઘટના માત્ર અકસ્માત તરીકે નોંધાયેલી છે તેને ખૂન તરીકે પૂરવાર થતી

જોઈ તથા ખૂનીને જાહેરમાં ઈનામ આપવાની વાત સાંભળીને પ્રમુખ તો ત્યાંથી નાસી છૂટે છે; પરંતુ પ્રમુખના ચાલ્યા ગયા પછી હરજીવન આ સમારંભનો પ્રમુખ બની શરમાઈને નાસી જતા ‘મહાસુખ’ને પકડી મંગાવી ઈનામ અર્પણ કરે છે. આ જાસૂસીકથામાં દ્વિરેફે પાત્રના વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરતી ઘટનાને ઉપસાવવા માટે પ્રસંગની આસપાસ જ પાત્રની જીવનરેખાને વણી લીધી છે, જેથી આરંભથી અંત સુધી વાર્તા બરાબર પ્રવાહિત થઈ છે.

● ‘નવો જન્મ’

આ વાર્તા શોકની ગૂઢ છાયામાંથી થયેલા આરંભ પછી માનવના જીવનની હેતુસભરતાની સાર્થકતા અને પ્રસન્નતા પર જઈ મંગલમર્મ પર અટકે છે. રૂપચંદના મૃત્યુને કારણે એકઠા થયેલા પુરુષો તથા ઝમકુડોશીના ઘરઆંગણે કૂટતી સ્ત્રીઓના વર્ણનથી આરંભાતી આ વાર્તામાં વાર્તાકારે ઝમકુડાકીના જીવન અને વ્યક્તિત્વના જુદા જુદા તબક્કાઓને લાઘવથી નિરૂપ્યાં છે. પ્રેમ એ જ જીવનનું ધારક અને તારક પરિબળ છે એ ધ્વનિ પાત્રચિત્રણ કળા દ્વારા આ વાર્તામાંથી સ્વયં પ્રગટ થાય છે. અહીં ઝમકુડાકીનું પાત્ર અત્યંત લાક્ષણિકતાથી ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. જીવનના સુખના દિવસોમાં હર્યાભર્યા સમૃદ્ધ કુટુંબની ગરવી ગૃહિણીરૂપ ઝમકુડાકી પર મૃત્યુના અમંગલ ઓછાયા ઊતરે છે. પહેલાં પતિ, પછી ત્રણ દીકરા, એમની વહુઓ અને પૌત્ર-પૌત્રી સહુ એક અથવા બીજા કારણે મૃત્યુ પામતા અને છેલ્લે એક માત્ર નાનકડો પૌત્ર રૂપચંદ ઘર-પૈસેટકે ભાંગી ચૂક્યો છે ત્યારે ઝમકુડાકી હિંમત ન હારતા ધીરજ અને સહનશક્તિ દાખવે છે, તેને ઉછેરી મોટો કરે છે પરંતુ, આ રૂપચંદના મૃત્યુથી આઘાત પામતા થીજી ગયેલી તેમની ભાવનાઓ વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ચોરી કરીને ચીજવસ્તુઓ ખાતાં ઝમકુડાકીના મોંની રેખાઓ પણ બદલાતી ગઈ છે. સાવ જડ અને પશુવત્ બની ગયેલી ઝમકુડાકીમાં માનવીય ભાવો શિથિલ થઈ જતાં આ વિકૃતિઓ ઘર કરી જાય છે; પણ કમળા-સવાઈલાલ દંપતી દ્વારા થતી તેમની સ્નેહાળ માવજતથી તેમનામાં માનવભાવો પુનઃજાગૃત થાય છે. જાહેરજીવનમાં સક્રિય રસ લેતાં આ વૃદ્ધાનું જાજરમાન વ્યક્તિત્વ પુનઃ ખીલી ઊઠે છે અને તેઓ સૌના માન-આદરના અધિકારી બને છે. પુત્રના મૃત્યુથી શૂન્યમનસ્ક બની બેઠેલાં ઝમકુડાકીનું માનસપરિવર્તન તેમના જીવનમાં નવો રસ અને ધ્યેય પ્રગટ થતા ખીલી ઊઠે છે. અહીં વાર્તાકારના પાત્રચિત્રણ કળાની સિદ્ધિ સ્થાપિત થાય છે.

● ‘કપિલરાય’

આ સાહિત્યજગતની વિલક્ષણતાને નિરૂપતી મિથ્યાભિમાન, તખ્ખલુસોનો અતિરેક અને સાહિત્ય જગતનું અંતરંગ જેવાં મૂળભૂત તત્ત્વોને નિરૂપતી વાર્તા છે. વાર્તાનો ઉપાડ નાટ્યાત્મક છે તથા નાટ્યાત્મકતાને કારણે જ ભાવકમાં જિજ્ઞાસા ઊભી થાય છે. જિજ્ઞાસા રસની સતત વહેતી ધારાને લેખકે કુશળતાપૂર્વક નિરૂપણરીતિ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવી છે. ખરેખર તો આ એક પાત્રપ્રધાન વાર્તા છે. કવિપદ તથા નોબેલ, પ્રાઈઝ મેળવવા ઈચ્છતા અલ્પશક્તિ કપિલરાયની વિવિધ મનઃસ્થિતિઓને તેમના જીવનની વિવિધ રેખાઓ દ્વારા આલેખાઈ છે. પાત્રતા પ્રાપ્ત ન કરી હોય ત્યારે સેવેલી મહત્ત્વકાંક્ષા માનવીને નિરાશામાં પાગલ બનાવી મૂકે છે. આ વાર્તામાં આ પ્રકારના કપિલરાયની દુનિયામાં વાર્તાકારે ડોકિયું કરાવ્યું છે. ઉપરછલ્લી રીતે વાર્તામાં તખ્ખલુસોના કરુણ ઉપહાસ દ્વારા હાસ્યરસનું પ્રાધાન્ય અનુભવાય; પરંતુ અહીં આ ઉપહાસ નૈમિત્તિક છે. અહીં સાચો ઉપહાસ તો પાત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા વિના સાહિત્યમાં કે જીવનના અન્ય કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ખ્યાતિ કે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના હવાઈ સ્વપ્નમાં રાયતા, અકાળે જ પકવ થઈ ગયેલા અને સાચા અર્થમાં ક્યારેય પરિપકવ ન બનેલા યુવાનોના ચરિત્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. નિરૂપણરીતિની દૃષ્ટિએ આખી વાર્તા ત્રાહિત એવા મિ. ભટ્ટને મૂળે કહેવાતી દર્શાવી વાર્તાકારે તાટસ્થ જાળવ્યું છે. કપિલરાયની પ્રકૃતિ અને જીવનચર્યાથી પરિચિત મિ. ભટ્ટ - હું બનીને કપિલરાયના જીવનની કહાણી ડૉક્ટરને કહી સંભળાવે છે, જેથી એમને કપિલરાયના ઉન્માદનું કારણ શોધવામાં-સમજવામાં મદદ મળે. ત્યાં તો એ દર્દી પોતાના કોલેજકાળનો મિત્ર કપિલરાય છે એમ શોધી કાઢવામાં નાટ્યાત્મકતા જણાય છે, જે જિજ્ઞાસા પરત્વે પ્રેરે છે.

વાર્તાકળાની દૃષ્ટિએ દ્વિરેફ પોતાનાં લાક્ષણિક હાસ્યકલાનો છૂટો દોર આપી સાહિત્યકારોની તથા સાહિત્યજગતની નીતિ-રીતિ અને ગતિવિધિ પર તીખા પ્રહારો કરે છે.

● ‘ખેમી’

આ વાર્તા સાચા પ્રેમજીવનને કલાત્મકતાથી આલેખે છે. પ્રસંગાત્મક વાર્તા તરીકે ઉત્કૃષ્ટ કહી શકાય તેવી આ વાર્તામાં ગાંધી વિચારનો પ્રભાવ, નીચલી જાતિમાં જોવા મળતો દામ્પત્યસ્નેહ અને સ્ત્રીની ખુમારીનું કલાત્મક નિરૂપણ જોવા મળે છે. શ્રી રસિકલાલ પરીખ આ વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે, ‘આ સંગ્રહની બીજી ઉત્તમ વાર્તા ખેમી છે. તેનું કારણ તેનું સંવિધાન એ સાચા પ્રેમ જીવનનું આલેખન છે.’ સંવિધાનના કોઈ લાક્ષણિક કસબને દાખવ્યા વિના લેખકે માત્ર ધનિયા અને ખેમીના દામ્પત્યજીવનની ઘટનાઓને એક સુંદર ક્રમમાં ગૂંથીને એમના પ્રણયજીવનની મધુર-કરુણ કથાને ઉપસાવી છે. ખેમી અને ધનિયાના એકબીજા તરફના સાચા અને ઊંડા સ્નેહને વ્યક્ત કરતાં વાર્તામાં ઘણાં પ્રસંગો ગૂંથાયા છે. દારૂ તરફ ખેમીને સખત અણગમો હોવા છતાં ખેમી પોતે જ ધનિયાના અપમાનિત મનને શાંત કરવા અને આનંદ મળે એટલે સામે ચાલીને દારૂ પીવાના પૈસા આપે છે, આ દારૂને અપનાવી લેતા ધનિયાને સ્વમાન ખાતર છોડે ખેમી પોતે નડિયાદ જઈને વસે છે પણ બંને મનોમન એકબીજા વગર હિજરાયા કરે છે. બંને પુનઃમિલન માટે અનેક દેવીદેવતાઓની માનતા પણ માને છે, ફરી ભેગાં થાય છે અને આ વિટંબણાઓમાંથી થોડા દિવસ માટે અકથ્ય સુખમાં ડૂબી જાય છે ત્યાં ધનિયાનું મૃત્યુ થાય અને માનતાઓમાં મૃત્યુ પામેલા ધનિયાની આત્મા અવગતિએ ન જાય તે માટે એકલપંડે મહેનત કરી અધૂરી માન્યતાઓને પૂરી કરવાનો સંકલ્પ કરે અને પુનઃલગ્નના કહેણને ઠોકર મારી શેષ જિંદગી ધનિયાની સ્મૃતિમાં વિતાવવાનો સંકલ્પ કરે. આમ, વાર્તાને પાત્રોના જીવનનાં ખંડોમાં વિભાજિત કરી ઊભયત્વ તરફ વાર્તાને દોરવામાં વાર્તાકાર સફળ થયા છે.

આમ, ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓ વિષયનિરૂપણ કળાની દૃષ્ટિએ તપાસતા આ વાર્તાઓમાં દ્વિરેફ ઘટનાનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે; પરંતુ, વાર્તાને ઉપસાવવા, બહેલાવવા માટે તેઓ ઉચિત પાત્રો, સંવાદ, વર્ણનના ચિત્રોને ભાવકના ચિત્તમાં તાદૃશ્ય કરવામાં પણ પાવરધા સાબિત થાય છે. આ સાથે વાર્તાના માધ્યમે જીવનરહસ્ય કે જીવનદર્શન તથા વાસ્તવિક જગતની સ્થિતિને પણ અખૂબીથી આવરી લઈ એ સુંદર કલાકૃતિના નિર્માણ પ્રયત્નો કરે અને તેમની વાર્તાસૃષ્ટિમાં રચનારીતિના ભરચક વૈવિધ્યથી સભર બનાવે છે.

૪.૪ પાત્રાલેખન

સમાજજીવનના મર્મને ઉપસાવતી દ્વિરેફની વાતોમાં પાત્રસૃષ્ટિ ધ્યાનાકર્ષક અને વૈવિધ્યપૂર્ણ જણાય છે. સજીવ-સુરેખ અને વ્યક્તિત્વયુક્ત પાત્રો વાર્તાને સફળ કલાકૃતિ બનાવવામાં ઉપકારક બનતા જણાય છે. ક્યાંક દ્વિરેફે બે પાત્રોના સંવાદથી તેમની જીવનરેખાને વિગતે ઉપસાવી છે તો ક્યાંક પાત્ર જ પોતાની જીવનકથા કહેવા બેસી જાય છે તો વળી કેટલીક વાર્તાઓમાં માત્ર પીંછીના આછા લસકારે હળવી શૈલીમાં પાત્રની અમુક લાક્ષણિકતાઓને સ્ક્રૂટ કરી અનુભવાય છે. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની તેર વાર્તાઓમાંથી પસાર થઈએ તો, અહીં ગ્રામ તથા શહેરી સમાજના પાત્રો છે, ગાંધી-વિચારથી રંગાયેલા દેશપ્રેમી પાત્રો છે, ખુમારીથી જીવન જીવતા પણ પાત્રો છે. આમ, જીવનની તમામ ભાતીગળતાને મૂર્ત કરતા પાત્રોનો દ્વિરેફની પાત્રસૃષ્ટિમાં સમાવેશ મળે છે.

‘એક પ્રશ્ન’ વાર્તામાં ઘરની એક નાનકડી બાબત અંગે રમૂજ, નર્મમર્મ ભર્યો સંવાદ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં એક પ્રશ્નનો ખુલાસો કરવાના પ્રયત્નરૂપી નાના બનાવના નિરૂપણમાં પ્રત્યેક પાત્રના સ્વભાવની વિશેષતા આવી જાય છે. મિસ્ટર ઉર્વાડ જેને ‘Individuality’ (વૈશિષ્ટ્ય) સાચવીને ‘Typical’ (વર્ગસૂચક) પાત્રનિરૂપણ કહે છે તે આ વાર્તામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ વાર્તાનો નાયક આજનો પરણેલો બી.એ. થઈ ગયેલો અને એલ.એલ.બી. થતો જાતજાતના પ્રશ્નોના ગુજરાતી બુદ્ધિને સહજ એવી સૂક્ષ્મતાથી માથું મારતો, મશકરા સ્વભાવનો

છતાં સંસ્કારી યુવાન દેખાય છે. બહેન, સ્ત્રી, મા— આ બધાઓમાં ગુજરાતના સામાન્ય કુટુંબની છૂટ અને મલાજવાળા કુટુંબોમાં જે બહેન, સ્ત્રી આદિ હોય છે તેનો નમૂનો છે. આ વાર્તામાં છેલ્લે આખાય ગૂંચવાયેલા કોકડાના ઉકેલ સહુ સાથે બેસીને ઊલટભેર ચા પીએ એવી મીઠી રીતે લાવનાર ‘મોટાંભાભી’ના પ્રેમાળપણા અને વ્યવહારકુશળતા ઉપસાવવાનો પ્રત્યન અહીં જણાય છે.

‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં નિષ્ઠાવાન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ, સેવાભાવી શિક્ષકને અવિશ્વાસુ અને ઈર્ષ્યાળુ સ્વભાવના દ્વેષી શિક્ષકો દ્વારા જે પીડવામાં આવે છે તેનું તાદૃશ્ય ચિત્રણ છે. અહીં પ્રામાણિક શિક્ષક તરીકે રમણલાલ જે ચંડીસર ગામની મ્યુનિસિપલ શાળામાં હેડ માસ્ટર છે, જેમના ગુણો જ તેમના પ્રત્યેના અન્યના દ્વેષનું કારણ બને છે તેનું કરુણ પણ વાસ્તવિક આલેખન છે. અહીં ટૂંટિયાના પ્રસંગ દ્વારા દ્વિરેફે રમણલાલના વ્યક્તિચિત્રને ઊભું કર્યા પછી તેમના નિંદક વર્ગ દ્વારા જ તેમના સ્વભાવના ગુણો દર્શાવ્યા છે. વાર્તાના અંતે સમાજના સત્ય ગણાતા દંભી વર્ગના લોકો દ્વારા રમણલાલની થતી માનસિક યાતના અને વાસ્તવિકજગતના આલેખનથી માનવીય દુર્ગુણો તરફ પણ વાર્તાકારે અંગૂલિનિર્દેશ કર્યો છે.

‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં અનામિકા નાયિકા આત્મ મહાત્મ્યતામાં મસ્ત છે, જ્યારે ત્યાં રહેલો સ્ત્રી વર્ગ જમનાની આરતીમાં તલ્લીન છે. આ વાર્તામાં નાયિકા પોતાના દીવાને તરતો મૂકવામાં અને તેના વિશિષ્ટ દીવાને દૂર દૂર સુધી તરતો જોવામાં રત છે. અહીં ખરેખર તો નાયિકા દ્વારા આત્મરતિની આસક્તિવાળા માનવી તરીકેનું પ્રતીકાત્મક આલેખન થયું છે.

‘સાચી વારતા’માં સમાજના અંધારા ખૂણાની વાત હોવાથી ચરિત્રચિત્રણ વાર્તાનો મુખ્ય હેતુ રહેતો નથી; પરંતુ આ નિમિત્તે ઘટનાને અને વાસ્તવિકતાનો સુમેળ સાધવાને સમાજના અનેક અજાણ્યા અને અંધારા ખૂણાઓમાં પડેલા માનવોનો અછડતા ઉલ્લેખ વડે વાર્તાના પાત્રોની રેખાઓ અસરકારક રીતે દોરી આપે છે. કેશવલાલ પોતાના અંગત વકીલ તરીકેના સ્વાનુભવને કારણે જે હકીકતરૂપી કથા કહે છે તેમના કથનમાંથી રૂપીની કદરૂપતાનું અને હરિના રૂપનું વિલક્ષણચિત્ર આપણી સમક્ષ ખડું થઈ જાય છે. રૂપીના ચરિત્રનું વર્ણન જોઈએ, ‘એના હોઠ અતિશય જાડા હતા અને બહાર નીકળેલા દાંતથી તેની જાડાઈ પણ વિષમ થઈ ગઈ હતી. તેનું કપાળ ટૂંકું હતું અને આંખો ચકળવકળ થયા કરતી. તે વચ્ચેથી જાડી, માથેપગે પાતળી રમવાની મોઈ જેવી દેખાતી હતી. તેના ગાલ પર એક મોટો મસો હતો અને તેના પર નિષ્કામદેવે પોતાના વિજયધ્વજ જેવો એક મોટો સફેદ વાળ રાખ્યો હતો’ (પૃ. ૨૫) બીજા તરફ કેશવલાલ હરિના વિલક્ષણ રૂપનું કરેલું વર્ણન આ હતું, ‘બાંધો નાનો અને બેઠા ઘાટનો, જેને ઉંમર જણાતી નથી તેવો હતો. વર્ષ સફેદ હતો પણ એવો સફેદ કે તેના સામું જોયે આપણને જુગુપ્સા થાય. આંખો માંજરી અને તેમાં સાપોલિયાં રમે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ રૂપાળી હતી પણ તેના સામે જેમ જેમ જોઈએ તેમ તેમ કંઈક અકથ્ય અભાવ જ વધતો જાય. (પૃ. ૨૬) આમ, રૂપી અને હરિ બંને સ્ત્રીઓના બાહ્ય દેખાવના અસરકારક ચિત્રો વાર્તાકારે દોર્યા છે. અહીં રૂપીના વાણી—વર્તનમાં નિર્દોષતા અને મૂઢતા, ભોળપણ તથા બાધાઈ વર્તાય છે તો હરિમાં સાહસિકતા, સુખલાલસા, ધૂર્તતા, સમયસૂચકતા અને નાટકીયપણું વર્તાય. આ ઉપરાંત કેસરીસિંહના સૂચિત પાત્ર દ્વારા તેની ધૂર્તતા અને સ્ત્રીના દેહવ્યાપારમાંથી પૈસા મેળવીને મોજ કરવા જેવી ‘લોહીના વ્યાપાર’ની ગુનાહિતવૃત્તિનું સૂચન મળે છે. આ વાર્તામાં ઓંજણો અને તેજનાં સુરેખ પાત્રો અને અમલદારના સ્વભાવનું હૂબહૂ વર્ણન વાર્તાને ઉપકારક બને છે. આ વાર્તાનો દોર ઉકેલવા માટે પ્રશ્નોત્તરી કરતા મિત્રો વગેરેના પાત્રો પણ નોંધપાત્ર બન્યાં છે. આમ, પ્રત્યેક વ્યક્તિની વિશિષ્ટતાઓને તેમજ વ્યક્તિગત ગુણદોષોને અતિસૂક્ષ્મતાથી વાર્તાકાર અહીં નિરૂપે છે. પ્રત્યેક પાત્રના ગુણ—દોષમાં અતિસૂક્ષ્મતા અને ચોક્કસાઈમાં દ્વિરેફની પાત્રકળાની સિદ્ધિ ઉપસે છે.

‘સાચો સંવાદ’ વાર્તામાં મૂળ તો પતિ—પત્ની વચ્ચેનો સંવાદ છે. વાર્તાનાયક શિક્ષિત છે. નાયિકા ભણેલી ન હોવા છતાં વ્યવહારકુશળ છે. આ વાર્તામાં સંસ્કારી, ચતુર અને દક્ષ નાયિકા ધ્યાન ખેંચે છે. પતિ સાથે વાદવિવાદ કરતી પોતાના વાક્યાતુર્યથી પતિના પત્ની સુશિક્ષિત ન હોવાના વસવસાને દૂર કરતી જણાય છે. વાર્તાનાયક —નાયિકાના અનુસંધાને સમગ્ર લેખ

લખીને નાયિકા પાસે શીર્ષકની માંગણી કરે ત્યારે આમાં તમારું શું ? એ મુકાયેલા ગંભીર સવાલ અને નાયક દ્વારા તેના સ્વીકારને કારણે એક સુંદર સુખી અને રસમય દામ્પત્યજીવનની ઝલક આપણને વાર્તાકાર પૂરી પાડે છે.

‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ વાર્તામાં વાર્તાનાયકની પત્ની વિમળા ‘સતી’નું થયેલું ચિત્રણ વાયકને આકર્ષનારું બન્યું છે અને અતિશયતાની વિલક્ષણતા વાર્તાનું ચાલકબળ છે. પત્નીની અંધશ્રદ્ધાએ પતિ જીવનની ઈમેજનરી કલ્પનાને ઇન્નભિન્ન કરી દીધી. વાર્તાનાયક નાતજાતમાં આબરૂદાર અને પ્રતિષ્ઠિત છે. વિધુર બન્યા પછી તે સતીને પરણે છે અને એનું જીવન જાણે વિધુર બની જાય છે. વાર્તામાં બંને પાત્રો ખૂબીપૂર્વક ઉપસ્યા છે. વાર્તાનાયકની પરિસ્થિતિના આભેદૂબ વર્ણનથી આપણને તેના તરફ સહાનુભૂતિ જાગે સાથે અંધશ્રદ્ધાનું રંગીન ચિત્ર પણ પ્રસ્તુત કરી વાર્તાને સૂક્ષ્મ હાસ્ય અને કરુણથી મિશ્રિત કર્યા છે. જેનાં ઉદાહરણરૂપ ચિત્ર ચિત્ર જોઈએ, જેમાં પતિનું નામ લેવાથી તેનું આયુષ્ય ઘટી જાય અને સતીના મનમાં સત્યવાન સાવિત્રીના જ વિચારો ધુમરાયા કરે છે. તેથી કહે છે કે, ‘તમારું માથું દુઃખે કે તરત મને બેઠી કરી મારા ખોળામાં માથું મૂકી સૂઈ જજો (સત્યવાનની જેમ !) તમારો જીવ લેવા આવેલા જમરાજ સાથે ઝઘડીનેય હું તમને બચાવી લઈશ (સાવિત્રીની જેમ !) (પૃ. ૪૬) અને પછી કથાનાયકનું પત્ની વિશેનું કથન ‘મારી પત્નીને કોઈ જુએ જ નહિ ખાસ કરીને તેને ચૂલા આગળ સતીત્વ ચડ્યું હતું તે દિવસથી અને જુઓ તો પણ રેલ્વેના ભયસૂચક ફાનસ જેવા મોટા, આખા કપાળને રોકીને પડેલા, લાલ ચાંલ્લા સિવાય બીજું કંઈ દેખાય જ નહિ! (પૃ. ૪૮) અહીં વિમળા સતીનું પાત્ર આ રીતે એક ઠંડાચિત્ર જેવું બની ગયું છે.

‘શો કળજગ છે ના !’ વાર્તામાં નિર્દોષ બાળપાત્રો આકર્ષક બન્યાં છે. બાળકોનાં મિજાજ અને સ્વભાવને દ્વિરેફે યથાવત નિરૂપ્યાં છે. બાલસહજ ચેષ્ટા, સહજવૃત્તિ, સ્વભાવની બેફિકરાઈ વગેરે પાસાંઓને દ્વિરેફ અહીં કલાત્મક રીતે આલેખ્યાં છે. ‘આકાશ જેવડી ભાખરી ને ચંદા જેવડું ઘી’ કે ‘ઈન્દુ અને બિંદુના ભોળપણના આંસુ’ બાલનિર્દોષતાનું સુંદર ચિત્રણ ઉપસાવે છે. ઠાકોરનું પાત્ર શઠ છે, જેના સ્વાર્થ અને લુચ્ચાઈ સામે બાળકોનું સ્વાર્થી વલણ ગૌણ જણાય છે, સાથે બાળકોએ કરેલા મોટેરાઓના અનુસરણને કારણે બાળકોની વૃત્તિમાં રહેલો સ્વાર્થ બાળસ્વભાવનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ સૂચવી જાય છે. ભોળો ગામડિયો ‘શો કળજગ છે ના !’ કહે છે તેમાં પણ નિર્દોષતાનો ભાવ પ્રગટ થાય છે.

‘જક્ષણી’ વાર્તામાં મુખ્ય ત્રણ પાત્રો છે. નાયક, નાયિકા અને મહારાજ. આ ત્રિપુટી વાર્તામાં રસ જન્માવે છે. ‘જક્ષણી’ ને સંસ્કારી, ચતુર અને દક્ષ નાયિકા આકર્ષક છે. પતિના જીવનને પ્રેમથી હરિયાળું બનાવી દેતી નાયિકા બહારગામ જવાથી નાયકને તેમનું જીવન ખાલી-ખાલી અનુભવાય છે, તેના હૃદયને ખાલી ચડે છે ! જેમાં નાયક-નાયિકાનું પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવન આલેખાયું છે. નાયકનો સ્વભાવ અહીં વિશેષ ટીખળખોર લાગે છે, જે વીશીના મહારાજ અને જક્ષણીના પ્રસંગ પરથી દેખાય છે. વીશીવાળા રસોઈ કરતા મહારાજના પાત્રવર્ણન દ્વારા વાર્તાકારે ઘણું હાસ્ય પીરસ્યું છે. આપવડાઈ સાંભળી ગર્વ લેતા અને ઘી-શાક છૂટથી પીરસતા મહારાજ મોટી ઉંમરે પણ પરણ્યા વગરના રહી ગયા છે જેનો તેમને ભારોભાર અફસોસ છે. જક્ષણી માતાના ભોજનનો પ્રબંધ કરવા તૈયાર થઈ ગયેલા આ મહારાજ, પોતાની પત્ની ઝટ મોટી થાય એવી જક્ષણી માતાને અરજ કરે છે જેમાં તેની અંધશ્રદ્ધાનું મનોવૃત્તિનું પ્રતિબંધ પડે છે. જ્યારે ‘જક્ષણી’ના પાત્રનો પરિચય વાર્તાકાર આ રીતે આપે છે, માથાના છુટ્ટા વાળ, ધૂળવાળો દેહ અને અસ્તવ્યસ્ત કપડાં-બહારથી ક્ષણિક દર્શન માટે આવેલા પ્રેક્ષકને સાચી દેવીની પ્રતીતિ થઈ જાય તેવા છે. આમ, ત્રણ પાત્રોની જીવંતતા ધ્યાનપાત્ર બની છે.

‘મુકુન્દરાય’ પાત્રપ્રધાન વાર્તા છે. આ વાર્તામાં બે મુખ્ય પાત્ર છે. રઘનાથ ભટ્ટ અને મુકુન્દરાય, જે બંને એકબીજાને પ્રતિકૂળ રહે છે. મુકુન્દરાય શહેરમાં કોલેજની કેળવણી મેળવતા, આધુનિકતાના રંગે રંગાયેલા રવૈયા ગામના આ યુવકનો ઉપેક્ષાભર્યો વ્યવહાર તેના પ્રેમાળ પિતા તથા બહેનના હૃદયને આંચકો આપી જાય છે. મિસ ગુપ્તાની સાડીનો છેડો અતિવિનય-વિવેકપૂર્વક સરખો કરી આપવામાં ધન્ય થનાર મુકુન્દરાય, બહેન ગંગાના પ્રેમાદરની અવહેલના

કરે છે. પોતાની અકિંચનતાથી નાનમ અનુભવતા, શરમાતા મુકુન્દને મિત્રો સમક્ષ પોતાની દરિદ્રતાની ચાડી ખાતા પિતાના બોલ અસહ્ય અને આકરા થઈ પડે છે. પોતાની વિધવા બહેનને પુનઃ પરણાવવાની ઈચ્છા રાખતા આ યુવકમાં સમાજસુધારકનું નહીં, બલકે જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત થવા મથતા બેફિકર યુવકનું માનસ જ ડોકાય છે. આ વાર્તામાં રઘનાથ ભટ્ટનું વ્યક્તિત્વ વિલક્ષણ છે. પોતાના જીવતરની એક માત્ર ટેકણલાકડી એવા પુત્ર પાસે રાખેલી સર્વ અપેક્ષાઓ વિફળ જતી નિહાળીને, પુત્રીને દેવી પાસે નખ્ખોદ માગતા વિમળશાની કથા કહેતા રઘનાથ ભટ્ટના હૃદય દર્દની નીરવ શાંતિમાં ઘૂંટાઈને વિષાદયુક્ત બને છે. રઘનાથ ભટ્ટ ઉચ્ચ, પવિત્ર, વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છે. કાશી જઈને અધ્યયન કરી આવીને ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ગામ-પરગામમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને આદરમાન સ્થાપિત કરે છે. પત્નીનું અકાળે અવસાન અને દીકરી ગંગાને અકાળે આવેલું વૈધવ્ય આ બે કરુણઘટનાના ઘા સહન કરીને મુકુન્દરાયને ભણી ગણીને યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવાઈ જાય તેવી આશામાં જીવતરનો બોજ ઢસડયે જતા રઘનાથ ભટ્ટને અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા મુકુન્દરાયના ઉદ્ધત, અવિચારી, સ્વાર્થી વ્યક્તિત્વનો પરિચય થતા તેમના હૃદયમાંથી વાંઝિયાપણું સારું એવો બળબળતો નિઃશ્વાસ નીકળી પડે છે. અહીં રઘનાથ ભટ્ટ જૂની પેઢીના ઉત્તમ ગુણો સાથેનું અભિજાત્ય, ઈશ્વરભક્તિ, સ્વસ્થતા, સહનશીલતા અને પવિત્રતાના વ્યક્તિત્વગુણો સાથે ગામનો આદર મેળવતું પાત્ર ઉપસે છે. રઘનાથ ભટ્ટના પાત્રમાં વિષાદ છતાં અદ્ભુત સંયમના આપણને દર્શન થાય છે. ગંગાના દેખાવનું વર્ણન વાર્તાકાર આ રીતે કરે છે, ‘બાઈએ થીંગડાવાળું છતાં ચોખ્ખું અબોટિયું પહેર્યું હતું. તેનું મોં ચિંતાવાળું હતું અને માથાના વાળ આજે જ કઢાવેલા હતા અને પોતાની સ્થિતિ ઉપરના પ્રભુત્વથી અજ્ઞાત કૃતકૃત્યના સંતોષથી જે સ્વસ્થતા આવે છે તે તેનામાં હતી. આમ, સ્વસ્થ કલાસંયમ અને વાસ્તવપ્રધાન દષ્ટિકોણને કારણે આ વાર્તાનાં બધાં પાત્રો જીવંત બન્યાં છે.

‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તામાં બે મુખ્યપાત્ર છે એક હરજીવન અને બીજો મહાસુખ. આ વાર્તામાં હરજીવન બધી રીતે હોશિયાર પાત્ર છે. રસિકલાલ પરીખ પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે, આ વાર્તામાં ખૂનના ખુલાસા કરતાંય હરજીવનનું સ્વાભાવિક રૂપ વધુ આકર્ષક લાગે છે. હરજીવન ઝાડું ભણ્યો નથી; પરંતુ ભણતર કરતા ગણતરની મૂડી તેની પાસે વધુ છે. નિરીક્ષણ અને સ્વકીય અનુભવ વડે ધીરે ધીરે ખૂબ ઘડાયો છે, એને લીધે તે ધીર અને વીર યુવાન બની શક્યો છે. છદ્ધા ધોરણ અંગ્રેજીમાં અભ્યાસ છોડ્યા પછી બેફિકરાઈથી અને નિજાનંદમાં નિમગ્ન બહુરંગી જીવન જીવે છે. સહાધ્યાયીને હંમેશા નવરો લાગતો હરજીવન હંમેશા પ્રવૃત્તિમય છે. તેની આ પ્રવૃત્તિ પાછળ સ્વાર્થ કે પૈસા કમાવવાની વૃત્તિ નથી. તેને પૈસા, સલામતી, સામાજિક પદ કે પ્રતિષ્ઠામાં પણ રસ નથી, તે પોતાની મસ્તીમાં મસ્ત છે. ટૂંકમાં વાર્તામાં રચેલું ચરિત્ર જોઈએ, પારકી પંચાતમાં રસ લેતો, ફરંદો, કામ વિનાનો, નિરુદ્દેશી પરિભ્રમણ કરનારો અને સંબંધ વગરની વાતોમાં માથું મારનાર હરજીવનનું પાત્ર છે, જે તેની ઊંડી નિરીક્ષણ શક્તિથી ખૂનના રહસ્યને શોધી ‘મહાસુખ મૂંગા’ને સામાજિક કાર્ય બદલ ‘પહેલું ઈનામ’ અપાવે છે. અહીં એક અસહકારી સમાજસેવક તરીકે હરજીવન નદીના પટમાં થયેલા ખૂનના કડીબદ્ધ અંકોડા મેળવતા ગુનાશોધક રૂપે પ્રગટ થાય છે. આ વાર્તામાં વકીલના વ્યક્તિત્વના ચરિત્રચિત્રણમાં વાર્તાકારે પ્રાણ પૂર્યા છે. સભાના પ્રમુખનું ચિત્ર પણ વિશિષ્ટતા સભર છે. ‘મહાસુખ મૂંગા’ના શરમાળ વ્યક્તિ પાછળ સમાજના હિતનું બળ આપણને આકર્ષી જાય છે.

‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં ઝમકુકાકી ગતિશીલ પાત્રનો નમૂનો છે. સમગ્ર વાર્તા ઝમકુકાકીની પાત્રની આસપાસ ભમે છે. ઝમકુકાકીનું વિવિધ અવસ્થામાં જીવનનિરૂપણ છે. માનવી માત્રને પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિ ઘડતાં હોય છે. અહીં પણ રૂપચંદના મૃત્યુના આઘાતથી નિરાશ હેતુવિહીન જીવન જીવતાં ઝમકુકાકીમાંથી માનવભાવો વિલોપતા જાય છે. નાની નાની વિગતો દ્વારા ઝમકુકાકીનાં બદલાયેલાં માનસને વાર્તાકાર વ્યક્ત કરે છે. કમળા-સવાઈલાલ સાથેના મુંબઈ નિવાસથી નવા વાતાવરણમાં, પ્રેમ અને હૂંફ મળતાં ઝમકુકાકીનું શુષ્ક જીવન નવપલ્લવિત થાય છે અને છેલ્લે જીવનમાં ફરી રસ ઉમેરાતા, જાહેર કાર્યક્રમોમાં આગળ પડતો ભાગ લેતાં ફરી ગૌરવશાળી-જાજરમાન વ્યક્તિ તરીકે ઝમકુકાકીનાં જીવનનું ઊર્ધ્વગમન થાય છે. આ

વાર્તામાં ઝમકુકાકીના સુખના દિવસોમાં હયાભયા સમૃદ્ધ કુટુંબના જાજરમાન ઝમકુકાકી, મૃત્યુના અમંગલ થતા એક પછી એક ઘરના મોભીથી લઈ સ્વજનો ગુમાવવા અને અંતે ધીરજ બતાવી અને સહનશક્તિ દાખવીને શેષ બચેલા પુત્ર રૂપચંદને ઉછેરી જતન કરતા ઝમકુકાકી, એક માત્ર સ્વજન રહેલા રૂપચંદને ગુમાવ્યા પછી ઉદાર અને પ્રેમાળ ઝમકુકાકીને સ્થાને બદલાયેલા વિચાર, વર્તન અને દેહાકૃતિની વિકૃતવાળા ઝમકુકાકી, કમળા અને સવાઈલાલના દીકરાની ખરે પગે સેવા કરતાં ઝમકુકાકી અને અંતે સેવાકાર્યમાં જોડાઈને જીવનમાં નિર્માણ થયેલી શૂન્યતાને પૂરી કરી ફરી એક જાજરમાન સ્ત્રી તરીકેના વ્યક્તિત્વને પ્રાપ્ત કરતા ઝમકુકાકી — આમ, વિવિધ રૂપોમાં ઝમકુકાકીનું પાત્ર યાદગાર બન્યું છે. આ સાથે ગૌણપાત્ર તરીકે સવાઈલાલના પાત્રમાં વાસ્તવિક જગત અને કમળાના પાત્રમાં સ્ત્રીસહજ સમજશક્તિ અને ઉદારતાના દર્શન થાય છે. રસિકલાલ પરીખના શબ્દોમાં ‘ડોશીના ચિત્તમાં પરિવર્તનો કમલાની સ્ત્રીસહજ સમજણ અને પ્રેમ ગુજરાતના સ્ત્રીજીવનમાં દષ્ટિવાળા લેખકના છે.’

‘કપિલરાય’ વાર્તામાં કપિલરાયની નોબેલ પારિતોષિકરૂપી યશ પામવાની ઝંખનાની કરુણાંતિકા મુખ્ય વિષય બન્યો છે. અહીં કપિલરાયના પાત્ર દ્વારા મહત્વાકાંક્ષા સેવનાર અને નિષ્ફળતા મળતાં ભાંગી પડનાર યુવાવર્ગનું દર્શન વાર્તાકારે કરાવ્યું છે. સાહિત્ય—જગતમાં કંઈક અવનવું કરીને નોબલ પુરસ્કાર મેળવવાની સિદ્ધિની વેલછાએ કપિલરાયનું ચાવીરૂપ લક્ષણ છે. આ માટેની ન તો તેની કોઈ પૂર્વતૈયારી છે ન તો કોઈ પાત્રતા તેણે કેળવી છે, આ પ્રકારની હવાઈ કલ્પનામાં કપિલરાય અધકચરું અને સમજણ વગર ઢગલાબંધ લખાણ લખે છે. અભ્યાસમાં આ કારણે ધ્યાન ન રહેતા નપાસ થાય છે અને સાથે નોબલ પુરસ્કારની વેલછા પાછળ સમય અને શક્તિનો વ્યય પોતાને મોટો સરસ્વતીનો ઉપાસક માની કરે છે. વિશિષ્ટ માનસિક ભૂમિકાવાળા, જુદાં જુદાં તખલ્લુસોથી લેખો લખતા કપિલરાય ‘સરસ્વતી—ચોસર’ જેવા બહુચર્ચિત લેખનું કર્તૃત્વ સ્વીકારવા તૈયાર નથી અને અંતે આ લેખના કર્તૃત્વમાં તેનું નામ સંકળાય છે ત્યાં ભાવકો સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આ દંભી પ્રવૃત્તિમાં ફસાયેલો કપિલરાય માનસિક સંતુલન ગુમાવી દે છે. ગાંડા થયા પછી પાગલખાનામાં પણ તેનો તખલ્લુસો રાખવાનો વિચિત્ર શોખ અને નોબલ પુરસ્કાર મેળવવાની ધૂન યથાવત રહે છે. આ વર્તન અને અસ્વસ્થતા તેના માનસિક અસંતુલનની ચાડી ખાય છે. કપિલરાય એની વયના પ્રમાણમાં વધુ પડતી પરિપક્વતાનો ડોળ કરે છે. જે અકાળે પકવતા જ સાચી પરિપક્વતાને તેનામાં ટકવા દેતી નથી અને તેને પરિણામે તે વાર્તાના અંત સુધી સાવ તરંગી તુક્કાબાજ અને શેખચલ્લી જેવો જ બની રહે છે. આમ, પોતાની શક્તિઓમાં વધુ પડતી શ્રદ્ધા રાખી, પાત્રતા કેળવ્યા વિના હવાઈ મહત્ત્વકાંક્ષાઓ સેવનાર અને પછી નિરાશા ન જીરવી શકવાથી મનથી ભાંગી પડનાર યુવાનોનું કરુણ છતાં મર્મસ્પર્શી ચિત્ર આ વાર્તા દ્વારા ઉઘડે છે.

‘ખેમી’ વાર્તાનું ‘ખેમી’નું પાત્ર ગુજરાતી સાહિત્યનું યાદગાર પાત્ર બન્યું છે. દારૂ નહીં પીવાની અને મારજૂડ નહીં કરવાની શરતે ધનિયા સાથે લગ્નસંબંધમાં બંધાતી ખેમી, પતિ પ્રત્યે અપાર સ્નેહભાવ ધરાવે છે. પતિના થતા અપમાનથી ઉદાસ થયેલા પતિની ઉદ્ધવિગ્નતાને દૂર કરવા પતિ પ્રત્યે પ્રણયભાવ ધરાવતી કોમળ હૃદયની ખેમી પતિને દારૂ પીવાના પૈસા આપે છે. આ જ સ્વમાની ખેમી શરતભંગ કરીને દારૂ પીતા પતિ, ધનિયાને છોડીને ચાલી જાય છે. પતિને છોડવા છતાં પતિને પ્રેમ કરતી ખેમી સ્નેહના કારણે પાછી બોલાવે તે હેતુથી ઘણા દેવીદેવતાની માનતા પણ માને છે. દુઃખના સમયે લહેરી સ્વભાવની ખેમી પોતાના ઉપરીની મજાક—મશ્કરી કે રમૂજ કરી જીવનમાં પ્રસન્નતા લાવે છે. પુનર્મિલન બાદ અકથ્ય આનંદ અનુભવતા ખેમી અને ધનિયો આર્થિક રીતે ઘસાઈ જાય છે; તે સમયે ધનિયો લાંબુ જીવતો નથી. પતિના મૃત્યુ બાદ પોતાની કમાણીમાંથી જ બધી માનતાઓ પૂરી કરીને પુનર્લગ્નના પ્રસ્તાવને અવગણીને ‘ના, ના, આટલે વરસે મારે જીવતર પર થીંગડું નથી દેવું?’ એમ કહેતી એક આદર્શ ગૌરવશીલ નારીનું રૂપ ખેમીમાં જોવા મળે છે. રસિકલાલ પરીખ નોંધ છે કે, ‘ખેમીનો પ્રેમભર્યો ઉલ્લાસ અને સ્વતંત્ર મિજાજ એ ગુજરાતી સ્ત્રીના પ્રતીકરૂપ છે. પતિ સાથે હોય ત્યારે સ્વાધીન પતિ ઉપર સત્તાથી પતિનું શાસન કરતી, પતિથી છૂટા પડ્યા પછી અતિશય

વિરહવેદના અનુભવતી છતાં માનિનીની જેમ માન સાયવતી અને પતિનું અવસાન થતાં પુનઃલગ્નની છૂટ હોવા છતાં ‘ના ના, આટલે વરસે મારે જીવતર પર થીંગડું નથી દેવું’ એ નિશ્ચયવાળી ખેમીમાં આર્યસંસ્કારિતાનું સાચું રૂપ દેખાય છે.’ ખેમીનો ક્રમિક પાત્રવિકાસ, ટૂંકીવાર્તામાં પાત્રાલેખનની ઉપયોગિતાને સાર્થક કરાવી જાય છે. દરેક પ્રસંગનું ચરિત્રચિત્રણ વાર્તાકારે ખૂબ ઝીણવટભર્યું અને સ્વાભાવિકતાથી કર્યું છે. અહીં આ વાર્તામાં ધનિયાના પાત્રને ઉપસાવવામાં માટે પણ લેખકે પોતાનો કસબ દાખવ્યો છે. અપમાનિત થયા પછી ધનિયાની માનસિક સ્થિતિ અને ખેમીના વિરહમાં વધતી ધનિયાની ચિંતાનું જીવંત આલેખન થયું છે. પરસોત્તમના પાત્ર દ્વારા હાસ્ય જન્માવવાના પ્રયત્નમાં શોષણ તરફનો અંગૂલિનિર્દેશ છે. આમ, ‘ખેમી’માં પાત્રોના આલેખનમાં સમાજ, રીતરિવાજ, માનવવ્યવહારના દીર્ઘ નિરીક્ષણને વાર્તાકારે વણી લીધું છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની તેર વાર્તાઓનો અભ્યાસ કર્યા પછી દ્વિરેફની વિવિધતાભરી પાત્રસૃષ્ટિનો પરિચય આપણે મેળવ્યો છે. અહીં ખેમી, ઝમકુકાકી, હરજીવન અને રઘનાથ ભટ્ટ જેવાં પાત્રો સંદર્ભે કલાત્મકચિત્રણ છે; પરંતુ, મુખ્યપાત્રો સિવાયના ગૌણપાત્રોના આલેખનમાં પણ સર્જકની પ્રતિભા ખીલી હોય અનુભવાય છે. ગંગા, બિંદુ, કીકો, વીશીવાળા મહારાજ હોય તે પાત્રો આપણા ચિત્તમાં એક એવી છાપ ઊભી કરતા જાય છે, જે જલદીથી માનસપટલ પરથી ભૂંસવી શક્ય નથી. ‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં શાળા સંચાલકો, ‘પહેલું ઈનામ’નું પાત્ર મહાસુખ મૂંગાનું પાત્ર ઉપસાવવામાં ગજબની સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. ‘જમનાનું પૂર’ની અનામી નાયિકા હોય કે ‘જક્ષણી’ની કથાનાયિકા હોય દ્વિરેફ પાત્રોને આકાર આપવામાં અને શબ્દોથી કલ્પના ચિત્ર દોરવામાં પાવરધા છે, જેનું પાત્રની સાથે રચાતો કાલ્પનિક નાતો સાક્ષી પૂરે છે. આમ, આ વાર્તાઓના પાત્રો આસપાસના જગતમાંથી આવતા જીવંત પાત્રોનો આભાસ ઊભો કરે છે.

૪.૫ સારાંશ

તમે અહીં ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાસૃષ્ટિમાં ટૂંકીવાર્તાના ઘટકતત્ત્વો અન્વયે વસ્તુસંકલના અને પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો છે હવે આગળના એકમમાં ટૂંકીવાર્તાના બીજા ઘટકતત્ત્વોને આધારે આપણે આ તેર ટૂંકીવાર્તાઓનો અભ્યાસ કરીશું.

૪.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- મુદ્દાસર ઉત્તર આપો.
- ૧. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ - ૧ની વાર્તાઓમાં વસ્તુસંકલનાની તપાસ કરો.
- ૨. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ - ૧માં પાત્રાલેખનકળા વિશે વિસ્તૃત નોંધ તૈયાર કરો.
- ૩. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓ આધારે નારીપાત્રો વિશે ચર્ચા કરો.
- ૪. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓમાં રા. વિ. પાઠક દ્વારા યોજેલી ટેકનિક તમારા શબ્દોમાં આલખો.
- ૫. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓમાં નિરૂપતા રચનાવૈભવ વિશે માહિતી આપો.
- ટૂંકનોંધ લખો.
- ૧. ‘ખેમી’ની ખુમારી
- ૨. ‘એક પ્રશ્ન’ વાર્તાની રચનારીતિ
- ૩. ‘જમનાનું પૂર’માં રૂપાત્મક આલેખન
- ૪. ‘જક્ષણી’ વાર્તામાં ચરિત્રચિત્રણ
- ૫. ‘મુકુન્દરાય’ વાર્તાનું ભાવવિશ્વ

'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ - ૧ : સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન - ૨

રૂપરેખા

- પ.૧ ઉદ્દેશો
- પ.૨ પ્રસ્તાવના
- પ.૩ વાતાવરણ
- પ.૪ વર્ણનસમૃદ્ધિ
- પ.૫ જીવનદર્શન
- પ.૬ કથનશૈલી
- પ.૭ સંવાદકળા
- પ.૮ ગદ્યશૈલી
- પ.૯ અલંકારપ્રયોગ
- પ.૧૦ રસદર્શન
- પ.૧૧ વાર્તા અંત
- પ.૧૨ શીર્ષકનું ઔચિત્ય
- પ.૧૩ સારાંશ
- પ.૧૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

પ.૧ ઉદ્દેશો

✍ આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે,

- ☞ ટૂંકીવાર્તાના ઘટકતત્ત્વોને આધારે 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ - ૧નો અભ્યાસ કરશો.
- ☞ 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ - ૧ની વાર્તાઓનું રસદર્શન કરશો.
- ☞ 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ - ૧ની વાર્તાને ભાષાકીય રીતે સમજી શકશો.
- ☞ 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ - ૧ની વાર્તામાં રહેલા વાસ્તવ અને જીવનરહસ્યને જાણશો.
- ☞ 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ - ૧ની વાર્તાઓની સમગ્રલક્ષી સમીક્ષા કરી શકશો.

પ.૨ પ્રસ્તાવના

'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ - ૧ના અગાઉના એકમોમાં તમે વાર્તાઓના કથાવસ્તુ, વસ્તુસંકલના તથા પાત્રાલેખનનો વિશે સઘન અધ્યયન કર્યું. આ એકમમાં તમે ટૂંકીવાર્તાના સ્વરૂપલક્ષી વધુ ઘટકતત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવાના છો. વિષય અને શૈલીની દૃષ્ટિએ ટૂંકીવાર્તા એટલી વિવિધિતા ધરાવે છે કે વાર્તા માટે વસ્તુ નક્કી કર્યા પછી પણ તેમાં ભાવનિરૂપણથી વાર્તાનું પોત નક્કી થાય છે. અહીં તમારે ટૂંકીવાર્તાનો સ્વરૂપલક્ષી અભ્યાસમાં દ્વિરેફની વર્ણનશૈલી, સંવાદકળા, ગદ્યશૈલી, કથનશૈલી, અલંકારયોજન સાથે વાર્તાના અંત અને શીર્ષકમાં રહેલી પ્રયોગશીલતાના વૈવિધ્યને પામવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આ સાથે એક રસમાંથી બીજા રસમાં

થતું રસસંક્રમણની કળાની ગુણલક્ષી સમીક્ષા પણ કરવાની છે. આમ, વાતસ્વરૂપને ઘાટ ધારણ કરતી દ્વિરેફની અહીં અભ્યાસક્રમમાં આવતી દરેક વાતઓનો સઘન અભ્યાસ થશે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ - ૧ :
સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન - ૨

૫.૩ વાતાવરણ

દ્વિરેફની વાતઓમાં પાત્રજીવન કે ઘટનાઓના નિરૂપણ સમયની રેખાઓ સહજ રીતે ઊપસી આવે છે, તેથી આ વાતઓમાં આવતું વાતાવરણ કે પરિવેશ વાતમાં પીઠિકારૂપ બને છે. ‘એક પ્રશ્ન’ વાતના આરંભે એક પ્રસન્ન કુટુંબનાં ચિત્રો પરિવેશ સંવાદો દ્વારા વાતકારે રચી આપ્યો છે. પ્રથમ પુરુષ એકવચનની કથનશૈલી દ્વારા આખી વાત એવી રીતે વિકાસ પામી છે જેથી એક ઘરનું પ્રસન્નકર વાતાવરણ ભાવકની આંખ સામે ખડું થઈ જાય. વાતની શૈલી સરળ અને તર્કબદ્ધ છે, આ જ શૈલી વાતાવરણના નિર્માણમાં પૂરાં સામર્થ્યથી પ્રગટાવે છે અને સર્વશાસ્ત્રીઓની વાત કરી વાતની ભૂમિકા બાંધે છે,

‘આવો શાસ્ત્રી તમ પગલે પાવન થવું રે લોલ.

પ્રાણ રૂઘન્તા પ્રશ્ન પદે ઠાલવું રે લોલ.’

‘રજનું ગજ’ વાતમાં આરંભ સંવાદકલાથી થાય છે; ત્યાં ગાંધીવિચારનું પીઠબળ પામેલી અસહકારની ચળવળના સમયને આવરી લેતાં વાતાવરણનું નિર્માણ થવા પામ્યું છે. આખી વાતમાં ભાવક સમક્ષ વેધક-કટાક્ષ ભર્યું હાસ્ય દેખાય આવે છે અને વાતના અંતે આવતું વર્ણન ગદ્યરીતિના અસરકારક નમૂનારૂપ જણાય છે.

‘જમનાનું પૂર’ વાતનું વાતાવરણ અતિજીવંત છે. જમનાનું પૂરનું દૃશ્ય, માછીમાર લોકોનું ચરિત્રચિત્રણ તેમજ સ્ત્રીઓની દીવા મૂકવાની પ્રથા, નદીનાં તટ પરનાં દીવાનું દૃશ્યસૌંદર્ય, સંધ્યા સમયે મંદિરમાં થતો મંગલ ધ્વનિ અને કાલિન્દીનાં પૂરમાં તણાતી શ્રદ્ધા અને ઝંખનાનું વાતકારે સજીવ નિરૂપણ કર્યું છે. દીવાના પ્રતીક દ્વારા સ્ત્રીહૃદયમાં રહેલી ઉત્કટ ભાવનાનું ચિત્રણ અતિ જીવંત લાગે છે. વાતકારે કરેલા વાતાવરણ નિર્માણની ઝલક માટેનું ઉદાહરણ જુઓ, ‘સાંજે હંમેશની જેમ જમનાની આરતી થવા લાગી. અનેક સ્ત્રીઓ નાના પડિયામાં દીવા કરી ઘાટ ઉપરથી પાણીમાં પડિયા તરતાં મૂકતી હતી. કોઈ પવનથી, કોઈ પાણીના વેગથી, કોઈ માછલાંની ઝડપથી ધકેલાઈ અનેક પડિયા જમનાના પ્રવાહ ઉપર જઈ તરતા હતા. કોઈ તણાતા, કોઈ સ્થિર, કોઈ ડગતા, કોઈ નાના, કોઈ મોટા, ક્યાંક ભેગા, ક્યાંક છૂટાછવાયા અનેક દીપોથી પેલી કાલિન્દી આજે મેઘ કલુષિની સ્વર્ગે ગંગાને જાણે હસતી હતી.’ (પૃ. ૧૭) આ શબ્દચિત્ર રૂપકાત્મક રીતે વાતને ઉપકારક બન્યું છે.

‘સાથી વારતા’માં અહીં આરંભથી અંત સુધી વાતનું વહેણ વાતચીત દ્વારા જ પરિવેશ નિર્માણ કરવાનું કામ કરે છે. સમાજના ઘૂણાપાત્ર એવા નીચલા થરના લોકોની કથા છે અને લોહીનો વેપાર કરતી ટોળકીની દુરિત પ્રવૃત્તિ અને નાણાં ઊભા કરવાની વ્યવસ્થાને ખૂબ સાંકેતિક રીતે રજૂ કરી છે. રેલવેના ડબ્બાનું વાતાવરણ, સમાજના પરિવેશનું વર્ણન જીવંત રીતે રજૂ કર્યું છે.

‘સાચો સંવાદ’ વાતમાં નર્મમર્મ હાસ્યથી સંવાદાત્મક ભૂમિકાએ ભણેલા પણ ગણેલા ન હોય તેવી ગૃહસ્થોની સાથી પરિસ્થિતિનો ચિતાર રજૂ કર્યો છે. ગૃહવ્યવહાર માટે તદ્દન નકામા ગણાતા કેળવાયેલા-ભણેલા પતિ અને સાધારણ કેળવણી પામેલી પણ કુશળ ગૃહિણી વચ્ચેના સંવાદમાં સામાજિક પરિવેશનો ચિતાર મળે છે.

‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ વાતમાં પત્નીની અંધશ્રદ્ધાને અક્ષરશઃ ઉઠાવ આપે તેવું તત્કાલીન સમયના હિંદુકુટુંબનું વાતાવરણ લેખકે શોધી કાઢ્યું છે. વાતાવરણમાં જીવંતતા આણવા ‘પ્રભુ’, ‘સ્વામિ’, ‘નાથ’ જેવા શબ્દપ્રયોગોનો સૂચિત ઉપયોગ થયો છે.

‘શો કળજગ છે ના !’ બાળજીવન અને બાળમાનસની વાત છે. અહીં વાતાવરણના નિર્માણ માટે બાળકોની રમતનો વાતકારે સહારો લીધો છે. અહીં મોટેરાંઓને અજાણપણે

ઝીણવટથી નિહાળતા અને સહજ—સ્વાભાવિક રીતે અનુકરણ કરતાં છોકરાંઓના વર્તન દ્વારા વાતાવરણનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે.

‘જક્ષણી’ વાર્તામાં ત્રણ ભાગમાં પરિવેશ આલેખાયો છે. પ્રથમ નાયકના મનોભાવ, બીજામાં વીશીનું ચિત્ર અને ત્રીજા છેલ્લા ખંડમાં નાયિકા—વીશીનો સંવાદ નિરૂપી પરિવેશનો સુંદર ત્રિકોણ રચ્યો છે. અહીં સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને સ્નેહાળ દંપતીના મધુર સંસારજીવનના આલેખનને કથાનાયક અને નાયિકાના વાણીવ્યવહાર દ્વારા ઉપસાવ્યું છે. વાળ છૂટાં કરીને ઊભેલી ‘જક્ષણી’નું ચિત્ર અને તેના આ દેખાવને અતિપૂરક બનતું ધૂંધળા ઘરનું ચિત્ર, ‘વીશી’નું વાતાવરણ, ‘વીશીવાળા મહારાજ’નું શબ્દચિત્ર વાર્તાને નવું પરિમાણ આપે છે. વાર્તાનાયકના મનમાં, હૈયામાં ઊભા થયેલા ખાલીપાને પોષણ આપવા ઘરનું એકાકી જીવન, મહારાજની માનતા પૂરી કરવાની ઝંખના માટે જક્ષણીરૂપી ઘર, એ ઘરરૂપી મંદિર અને જક્ષણીરૂપી દેવીનું વાતાવરણ ભાવકના મન પર ઘેરી છાપ છોડી જાય છે.

‘મુકુન્દરાય’ વાર્તાના આરંભમાં આવતું રાવૈયા ગામનું આલેખન પશ્ચાદ્ભૂ ઊભી કરવા માટે મદદરૂપ થાય છે. વાતાવરણના નિર્માણ કરવા માટે વાર્તાકારે કરેલું ગામના પાદરનું વર્ણન જોઈએ, ‘રાવૈયા ગામમાં સવારના નવ દસ વાગ્યે પાદરે વડલા હેઠળ ઢોર ભેગાં થયેલાં છે. વડનો છાંયો ફરે અને તડકો પડે તેવી તપીને કોઈ ઢોર માંડમાંડ ઊઠી પાછું છાંયે જાય તે સિવાય ઢોર પણ નિસ્તબ્ધ થઈ ગોવાળની રાહ જોતાં બેઠાં છે. નજીક તળાવની પાળ ઉપર એક નાની પણ સુંદર પુરાતન દેરી છે. દેરી પાસે ધર્માદાની જાર વેરેલી પડી હતી. એ જાર ચણીને ધરાઈને કેટલાંક પોપટ દેરી ઉપર અત્યારે મોટાં માથા હલાવતા હલાવતા જાણે કોઈ કારભારાં ડહોળતા હોય તેમ વાતો કરતા હતા, તે સમયે એક ઠાકરડો બેઠેલાં ઢોરમાંથી વાંકોચૂકો રસ્તો કરતો ધીમે ધીમે ગામમાં ગયો.’ (પૃ. ૬૪) આમ, ગામડાની દેરી, તળાવ, ઝૂંપડાઓનું ચિત્ર સજીવ છે, બીજી તરફ કોલેજ, કોલેજમાં મિસ ગુપ્તા, મિત્રોની ચર્ચા અને છેલ્લે ટાંગાવાલાનું પાત્રાલેખન અને રઘનાથ ભટ્ટ તથા ગંગા વચ્ચે થયેલા સંવાદ વાતાવરણને જીવંત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તાની શરૂઆતમાં જ વાર્તાકાર અમદાવાદ, પુલ નીચેનો વિસ્તાર અને અસહકારની ચળવળના પરિવેશનું નિર્માણ કરી આપે છે. સવારના સમયે પુલની પેલી પાર ફરવા જવાની હિલચાલની પ્રવૃત્તિને લાક્ષણિક રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે, તે ઉપરાંત અખાડાની પ્રવૃત્તિઓનો અને મૂંગા મહાસુખે અસમાજિક તત્ત્વોને શિખવાડેલા સબકને લાક્ષણિકતાથી રજૂ કરી આખી વાર્તાનું એક જિજ્ઞાસાવાળું વાતાવરણ ઊભું કર્યું છે. ‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં ઝમકુકાકીના પતિથી રૂપચંદના મૃત્યુ સુધીના કરુણ ઘટનાક્રમના આલેખનમાં પરિવેશનું નિર્માણ જોઈ શકાય છે. શરૂઆતના જાજરમાન, પછી નિસ્તેજ અને અંતે ફરી એક સ્ત્રીની જાજરમાન જિંદગીનું પ્રાગટ્યનો પરિવેશ તેના નવા જન્મને સાર્થક કરવામાં ઉપયોગી બને છે.

‘કપિલરાય’ વાર્તામાં પાગલખાનાનું, કોલેજજીવનનું અને ચોપાટની રમત વેળાનું વર્ણન જીવંત લાગે છે. કપિલરાયના રૂમમાં મિત્રોની મહેફિલ વચ્ચે હાસ્યશબ્દોની રમઝટને કારણે વાતાવરણ આસ્વાદીય બની જાય છે.

‘ખેમી’ વાર્તામાં આરંભ ખેમી—ધનિયાના પ્રણયાલાપોથી થાય છે, પરંતુ આ પાત્રપ્રધાન વાર્તામાં ઘટનાનું નિરૂપણ જુઓ, ‘આજે ધનિયાના ઘરાક એક વાણિયાને ત્યાં નાત જમતી હતી એટલે ખેમી—ધનિયો બંને જણાં સારા જમણની ખુશાલીમાં જાજરનાં પગથિયાં પર બેઠા એકાંત ગોષ્ઠિ કરતાં હતાં.’ (પૃ. ૧૨૮, ૧૩૦) એમની આ એકાન્ત ગોષ્ઠિ, શેઠે નાતમાં કૂતરું પેસી જતાં ધનિયાને ખખડાવ્યો એથી અટકી પડી. ધનિયાના મૃત્યુ પછીનું ‘ખેમી’નું ત્યાગયુક્ત જીવન અને ‘જીવતર પર મારે થીંગડું નથી મારવું’ની વાત આખી વાર્તાને નવું પરિમાણ બક્ષે છે. આમ, કલ્પનાના આછા લસકારે વાર્તાકારે આ સમગ્ર સંગ્રહની વાર્તાઓમાં વાતાવરણનું નિર્માણ કર્યું છે.

દ્વિરેફની ઝીણવટભરી નજર તેમની વાર્તાઓમાં પ્રવેશતાં પાત્રોનાં વર્ણનો પરથી જણાઈ આવે છે.

‘એક પ્રશ્ન’માં ડાહ્યા નોકરને સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટની બોટલ નાખવા જતા કેવી રીતે રોક્યો’ તે બાબત રજૂ કરવાની દરેક વ્યક્તિની અલગ અલગ રીતેમાં જોવા મળતી વિવિધતા વાર્તાકારની વર્ણનકલાની ખૂબી વ્યક્ત કરે છે.

‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં અસહકારના આંદોલનની વેળા અને તેમાં પ્રામાણિક શિક્ષકની વિરુદ્ધ પડેલા વ્યવસ્થા સમિતિના મળતિયાઓ અને ગાડરિયા પ્રવાહમાં વહેતી પ્રજાની ખાસિયતો અને વ્યક્તિના બદલાતા ચહેરાનું સચોટ વર્ણન કરી માનવસ્વભાવનું નકારાત્મક સ્વરૂપ ઉજાગર કર્યું છે. જેના ઉદાહરણ તરીકે, ‘ચંડીસર ગામ તો માસ્તરના જવાથી અપૂર્વ હર્ષ અને ઉત્સાહમાં આવી ગયું — માસ્તર લુચ્યા હતા... માસ્તર પહેલેથી જ મહેરાનપુરના વેપારીઓ સાથે રહેવાની પેરવી કરતા હતા. તેમણે નિશાળને પાયમાલ કરવાને માટે અસહકારીઓ જોડે ખટપટ કરેલી... કોઈ માનવ હીણો છે, નીચ છે, એવા ભાવથી નિષ્પન્ન થતો પરમ રસ, જે કવિઓએ અનુભવ્યો નથી કે ઓળખ્યો નથી, તે રસમાં આજે આખું ગામ નાહી રહ્યું છે’ — (પૃ. ૧૬)

‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં કાલિન્દી નદીએ થતું ભવ્ય આરતીનું વર્ણન, જમનાના નીરમાં તરતાં મુકાતા પરિયાનું કવિત્વમય વર્ણન રમણીય અને ભવ્ય અનુભવાય છે. તે આરતીનું વર્ણન જોઈએ તો, ‘તે સમયે આરતી થતી હતી. કાલિન્દીના ધસમસતા પૂર ઉપર તરતા દીવા મેઘલી રાતમાં આગિયા જેવા દેખાતા હતા. સાત વાટવાળી આરતી ઉતારાતી હતી, તે જાણે ફેણેફેણે મણિવાળો કાલિય નાગ આ સુંદર દશ્યને જોઈ ડોલતો હોય તેમ લાગતું હતું.’ (પૃ. ૧૮)

‘સાચી વારતા’માં સંવાદકળા અને કથનરીતિ દ્વારા ભલે સાચી વાર્તા કહેવાય; પરંતુ આ વાર્તામાં પાત્રોના દેખાવના વર્ણનમાં હાસ્યરસ સાથે જુગુપ્સાનો રસ અનુભવાય છે. રૂખીની કદરૂપતાનું વર્ણન જોઈએ, ‘તેના હોઠ અતિશય જાડા હતા અને બહાર નીકળેલા દાંતથી તેની જાડાઈ પણ વિષમ થઈ ગઈ હતી. તેનું કપાળ ટૂંકું હતું અને આંખો ચકળવકળ થયા કરતી. તે વચ્ચેથી જાડી, માથે પગે પાતળી રમવાની મોઈ જેવી દેખાતી હતી. તેના ગાલ પર એક મોટો મસો હતો અને તેના પર તમારા નિષ્કામદેવે પોતાના વિજયધ્વજ જેવો એક મોટો સફેદ વાળ રોપ્યો હતો.’ (પૃ. ૨૪, ૨૫) અહીં રૂખીની કુરૂપતાને આબેહૂબ પ્રત્યક્ષ કરી છે તો બીજી તરફ રૂપાળી દેખાતી હરિનું વર્ણન જોઈએ તો, તેને રૂપાળી કહી શકાય તેવી એ હતી. બાંધો નાનો અને બેઠા ઘાટનો, જેને ઉંમર જણાતી નથી તેવો હતો. વર્ણ સફેદ હતો પણ એવો સફેદ કે તેના સામું જોયે આપણને જુગુપ્સા થાય... મનમાં શા વિચાર ચાલે છે તે જરાયે કળાય નહિ. આંખો માંજરી હતી અને સ્ત્રીઓ એમ જ કહે છે તેની આંખમાં સાપોલિયા રમે છે. ટૂંકમાં તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ રૂપાળી હતી, પણ તેના સામે જેમ જેમ જોઈએ તેમ તેમ કાંઈક અકથ્ય અભાવ જ વધતો જાય ! એની પાસેથી જતા રહેવાની ઈચ્છા થાય અને છતાં તેનાથી દૂર નજર ન ખસેડી શકાય એવી તે હતી.’ (પૃ. ૨૬) આમ, વિરોધાભાષી પણ તાદૃશ્ય ચરિત્રવર્ણનથી વાર્તાકાર ધારી અસર ઉપજાવે છે.

‘સાચો સંવાદ’માં પત્નીની કુશળતાનું વર્ણન અને ભણેલા પતિનું પત્ની પર આધારિત હોવાનું વર્ણન રમૂજ છે.

‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’માં સતી સ્ત્રી દ્વારા નાયકના પગ ધોવાની ક્રિયાનું વર્ણન ‘મને પાટલા ઉપર બેસાડ્યો. તરભાણામાં મારા પગ મુકાવ્યા. પછી પંચામૃતથી મારા પગ, ધીમે ધીમે ઠાકોરજીને નવરાવે તેમ આયમનીએ ધોયા અને છેવટે અર્ધપાઘ સતી પી ગઈ; પછી આરતી ઉતારી’ (પૃ. ૪૫) જે હાસ્યપ્રેરક છે.

‘શો કળજગ છે ના !’ વાર્તામાં બાળકોની વૃત્તિનું આલેખન ‘બાબુ ભાખરી વચ્ચે થોડું ધી રાખીને કોરેથી ફરતાં બટકાં ભરી કાંગરી રચતો હતો...’ પચ્ચા બે હાથ પહોળા કરી વચમાં

બોલી ઊઠી : કોઈની પાસે આવડી મોટી ભાખરી હોય ? વિનુ આવીને કહે, કોઈની પાસે મોટી આકાર જેવડી ભાખરી હોય ? ઈન્દુ : આકાશ તરફ આંગળી કરી કહે : આકાશમાં તો જો ચાંદો હોય ! બાબુ કહે : ‘આકાશ જેવડી ભાખરી ને ચાંદા જેવડું ઘી!...’ (પૃ. ૫૦) અહીં આબેહૂબ વર્ણવાયું છે.

‘જક્ષણી’ વાર્તામાં આવતા મહારાજના પાત્રનું વર્ણન જુઓ, ‘જે દી નવરો દીનોનાથ’ તે દી મહારાજને ઘડ્યો હશે. તેનો વર્ણ ધોળો હતો, બટાટાને બાફીને છાલ કાઢી નાખીએ એવો ધોળો, અને તેની ઉપર કાળા, રાતા, પીળા તલની ઝીણી છાંટ હતી. તેનાં લથડબથડ અંગો જાણે ધસી ન પડે એટલા માટે, કાછિયો સૂરણ—બટાટા ગાંસડીમાં બાંધી તેમ, કાળી ઝીણી પોતડીથી બંધ બાંધી બાંધેલાં હતાં. પેટ મોટું હતું પણ આ બંધથી તેના બે ભાગ પડી જતા હતા, અને ઉપલા ભાગ ઉપર કાળું જનોઈ પરસેવાથી ચોંટી ગયું હતું. ઊભો રહે ત્યારે વચ્ચેથી પગ જરા વધારે પહોળા, ગોળાકાર રહેતા અને પગલું લાંક વિનાનું ઊંટના જેવું પડતું. મોંમા જાણે નીચલા જડબામાં એક નહિ પણ દાંતની બે હારો જેવું, અથવા આખા જડબામાં જાણે દાઢો જ હોય તેવું જણાતું હતું અને બ્રહ્મા ઘડીને એટલા ખુશ થઈ ગયેલા હશે કે માટી કાચી હશે એટલામાં જ તેને કપાળે અને બરડે થાબડ્યો હશે — કપાળ તરફ માથું ઢળતું અને વાંસો એવો બહાર નીકળેલો હતો.’ (પૃ. ૫૮, ૫૯) તથા ત્રીજા ખંડમાં પત્નીએ જ મહારાજ ‘જક્ષણી માતાના’ દર્શને આવ્યો છે ત્યારનું થયેલું વર્ણન વાર્તાકારની વર્ણન છટાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના છે.

‘મુકુન્દરાય’ આ આવતું વિધવા ગંગાનું ચરિત્રવર્ણન જુઓ, ‘બાઈએ થીંગડાવાળું પણ ચોખ્ખું અબોટિયું પહેર્યું હતું. તેનું મોં ચિંતાવાળું દેખાતું હતું અને માથાના વાળ આજે જ કઢાવેલા હતા; છતાં તેના અંગેઅંગમાં સ્ફૂર્તિ અને તંદુરસ્તી દેખાતાં હતાં અને પોતાની સ્થિતિ ઉપરના પ્રભુત્વથી અને અજ્ઞાત કૃતકૃત્યના સંતોષથી જે સ્વસ્થતા આવે છે તે તેનામાં હતી’ (પૃ. ૬૫) આ વર્ણન તેની પવિત્રતા અને શુદ્ધતાને સૂચવે છે, તો રઘનાથ ભટ્ટનું ચિત્ર ઉપસાવતું વર્ણન, ‘ઘરમાંથી, પહેરેલી ધાબળીએ, પાઠની ભગવદ્ગીતાનો ગુટકો એમ ને એમ હાથમાં રાખી, તેના પિતા બહાર આવ્યા...રઘનાથ ભટ્ટ ધોતિયું પહેરી માથે સફેદ પાઘડી નાખી, ખુલ્લે ખભે એક ધોળું ખેસિયું નાખી, હાથમાં લાકડી લઈ બજાર તરફ ચાલ્યા.’ (પૃ. ૬૫) ત્યાં ધ્રુજતા હાથ અને અસ્થિર પગમાં ચિંતિત પિતાના સ્વરૂપમાં રઘનાથ ભટ્ટના મનોભાવ અને અનાગતનું સુદૃઢ વર્ણન કરે છે.

‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તામાં મહાસુખનું શેઠ દ્વારા થયેલું વર્ણન ‘શાહપુરના અખાડાનો ઉસ્તાદ છે અને અહીં અભ્યાસ કરવા રહ્યો છે. તે બહુ થોડાબોલો છે એટલે તેને બધા મૂંગો કહે છે. ગણીગણીને અક્ષર બોલે એવો છે.’ (પૃ. ૮૭) આ ઉપરાંત પુલ નીચે લાશને પડેલી જોવા લોકોના ટોળાનું વર્ણન, અમદાવાદના પુલ નીચેની સવારનું વર્ણન અને અખાડામાં ચાલેલી સ્પર્ધાનું વર્ણન પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં રૂપચંદના મૃત્યુ સમયે સ્મશાનમાં ભેગા થયેલા ગામલોકો અને ઘરઆંગણે કલ્પાંત કરતી સ્ત્રીઓનું ગંભીર ભાવે કરાયેલું વર્ણન, ‘પુરુષો સર્વ સ્મશાને ભેગા થયા હતા અને સ્ત્રીઓ સર્વ ઝમકુકાકીના આંગણે કૂટતી હતી. ગામમાંથી રૂપચંદની લાશ કાઢી ત્યારે ખરે બપોરે પણ ગામમાં પુરુષોની પોકનો પડઘો પડ્યો હતો. દરેક મહોલ્લે છોકરાં ભય અને કૂતુહલથી ચકિત નયને આ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યાં હતાં. મહોલ્લાનાં કૂતરાં આ ભયંકર અમંગળ અવાજમાં પોતાનો અવાજ પૂરતાં હતાં’ (પૃ. ૯૭) શોકગ્રસ્ત પરિસ્થિતિની વેધકતા વધારે છે.

‘કપિલરાય’ વાર્તામાં એસાઈલમમાં રહેલા મનોદર્દીના નામનો તપ્તી પર ચોકડી જોતા તેના નામ વિશે પૂછતાં કપિલરાયના વ્યક્તિત્વની ઓળખનું વર્ણન, ‘આપનું નામ ?’ — ‘હાં ! પેલામાં ‘હંસ’ રાખેલું છે, ત્યારે આપનું ખરું નામ શું ? — ‘કુંભીપાક’માં મેં ‘ધંતૂરો’ નામ રાખેલું. ‘સરસ્વતી’માં વળી ‘સંન્યાસી’...‘સત્યામી’ પેલામાં ‘નિખાલસ’. પેલામાં ‘ખલાસી’. પણ તમારું ખરું નામ શું ? — ‘દર્પણ’, ‘સાહિત્ય’, પેન્સિલ. તુફાની. તખલ્લુસ. જયુજયુત્સુ...’ (પૃ. ૧૧૫) અહીં નામની અને તખલ્લુસોની અજબ દુનિયાનું વર્ણન છે.

‘ખેમી’ વાર્તામાં આરંભે ધનિયાને બીડી સળગાવવામાં મદદ કરવા માટે આડું લૂગડું ધરતી ખેમીનું સુંદર ચિત્ર વાર્તાકાર રજૂ કરે છે તે જુઓ : ‘ખેમીએ લાજ કાઢવાનો છેડો લાંબો તાણ્યો અને ધનિયાની પાસે જઈ તેના મોઢા આગળ પવન આડો ધર્યો. ધનિયાની દીવાસળી સળગી. તે શ્વાસ અંદર લે અને મૂકે તે પ્રમાણે દીવાસળીનો પ્રકાશ ઝબક ઝબક થવા લાગ્યો. ધનિયો તેની પત્નીના જુવાન, ભરેલા, ઘઉંવર્ણા પણ ઉજ્જવલ, મોટી તેજસ્વી આંખોવાળા, નાકે મોટો કાંટો પહેરેલાં મુખ સામે જોઈ રહ્યો. બીડીની લિજ્જત કરતાં તે નવોઢાના સોંદર્યપાનમાં ગરકાવ થઈ ગયો.’ (પૃ. ૧૨૯) અહીં પ્રણયની ગોષ્ઠિનું સુંદર ચિત્ર રજૂ થયું છે. ત્યારબાદ મ્યુનિસિપલ કારકુન પરસોતમનું વર્ણન, ખેમી-ધનિયાના વિરહનું ચિત્ર, બ્રાહ્મણ જ્યોતિષના દેખાવનું વ્યક્તિચિત્ર અને સમાજમાં નીચલી જાતિના તિરસ્કારનું ચિત્ર પણ આ વાર્તામાં કલાત્મકતાથી વર્ણવાયું છે. દ્વિરેફની વાર્તામાં મળતા વર્ણનો પરથી દ્વિરેફની સૂક્ષ્મ-અવલોકન શક્તિનો સુપેરે પરિચય થાય છે.

૫.૫ જીવનદર્શન

શ્રીમતી હીરાબહેન પાઠકે, ‘દ્વિરેફની વાતો’ના પહેલા ભાગનાં નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે, ‘જીવનના વિવિધ અનુભવો પ્રત્યક્ષ કરતી આ વાર્તાઓ પાછળથી સંગીન ને તેથી મંગલ જીવનદષ્ટિ, અભ્યાસીઓને પ્રેરક બનશે...’ આ વાર્તાઓમાં એક તરફ પ્રેમનું-દામ્પત્યનું કલાત્મક દર્શન છે તો બીજી તરફ પરંપરા, સમાજની રૂઢિઓ, આધુનિકતા તરફથી ઘેલછા, વહેમ અંધશ્રદ્ધા, પ્રથાઓ તરફનો તાટસ્થ્યભાવ છે. આ વાર્તાઓમાં ગાંધીપ્રભાવવાળો સુધારક સમાજ નજરે ચડે તેમાં અતિશયોક્તિ નથી.

દામ્પત્યજીવનનો હૃદયનો નિર્મળ પ્રસન્નકર, મધુર, પ્રેમભાવ દ્વિરેફને હંમેશાં ઈષ્ટ છે. આથી જ માનવપ્રકૃતિની વિલક્ષણા પ્રગટ કરવા નિમિત્તે તેમણે જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓને આલેખ્યાં છે.

‘એક પ્રશ્ન’માં ગૃહના સભ્યોનો પ્રસન્ન વાતાવરણમાં યોજાયેલો સંવાદ નિરૂપીને કુટુંબજીવનની સંસ્કારિતા અને ઉલ્લાસને પ્રગટ કરી આપ્યાં છે. આ વાર્તામાં સાસુની હાજરીમાં પતિ સાથે મુક્ત ચર્ચા કરતી પત્ની સુધારકયુગનો પ્રભાવ પાડે છે.

‘રજનું ગજ’ વાર્તા માટે શ્રી રસિકલાલ પરીખ નોંધે છે કે, ‘આખી વાર્તામાં ઠેકઠેકાણે સર્પદંશ હાસ્ય દેખાઈ આવે છે અને છેવટનું વર્ણનહાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે છતાં એમાં ગુસ્સો, તિરસ્કાર અને છેવટે એક પ્રકારની દિલગીરી પણ ભળ્યાં વિના રહ્યાં નથી.’ અને ‘માનવજીવનને સુલભ એ જ મહાન રસ છે’ - આ વાક્યમાં હાસ્ય છતાં વાર્તાકાર પુણ્યકોપ વ્યક્ત કરે છે. આમ, અહીં વારસ્તવિક જગત સાથે મેળ ન ખાતા નિષ્ઠાવાન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સેવાભાવી શિક્ષકને અવિશ્વાસુ અને રાજરમતના નિષ્ણાતો જે રીતે પીડે છે કરુણ-કટાક્ષ ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં નાયિકા પોતાના દીવાને નિહાળે છે. પોતાનો દીવો ‘સૌથી જુદો’, ‘સૌથી મોટો અને સૌથી વધારે વખત ચાલશે’- આ દીવો બધાથી જુદો પડ્યાની અભિલાષા સાથે જમનામાં તરતો મૂકે છે અને હવે એ દીવો કેટલે દૂર જાર છે તે જોવાની ઉત્સુકતામાં મંદિરના શિખર પર ચડી જાય અને ત્યાંથી પગ લપસતાં પોતે જમનામાં તણાઈ જાય છે, જેની કોઈને ખબર પણ પડતી નથી. આ વાર્તામાં વાર્તાકારનું દર્શન વાર્તાના છેલ્લા વિધાનમાં વ્યક્ત થાય છે ‘જગતનાં પૂરનો’ હેતુ શો હશે ?’ - આ વાર્તા માનવસમાજની વાંછાની ગદ્ય રજૂઆત સમી બને છે.

‘સાચી વારતા’માં સમાજમાં વ્યાપેલી સ્ત્રી વેચાણની બદીઓ તથા સ્વાર્થી, કપટી, લોલુપ મનુષ્યના કાવતરા દ્વારા સ્ત્રીઓના શોષણ અને સ્ત્રીની અવદશાની કથા દ્વારા સમાજની જુદી જુદી બાજુઓના દર્શન થાય છે.

‘સાયો સંવાદ’ વાર્તામાં શિક્ષિત પતિ અને ઓછું ભણેલી ગૃહિણી વચ્ચેના સંવાદો છે જેમાં પ્રસન્ન દામ્પત્યના હૃદયસંવાદ સાથે પ્રેમનું મહિમાગાન કર્યું છે તો બીજી તરફ પુરુષો પર કરેલો પ્રહાર પણ છે. જે વિશે શ્રી ગગનવિહારી મહેતા ‘સાયો સંવાદ’ના ઉદ્દેશને વ્યક્ત કરે છે કે, ‘કેળવણી વિશે પુસ્તકો વાંચે, વિવાદ કરે, ભાષણ આપે; પરંતુ પોતાનાં છોકરાં ઉછેરતાં આવડે નહિ અને ઉછેરવાની દરકાર પણ ન કરે, કલા વિશે મોટી મોટી વાતો કરે, પરંતુ પોતાના રોજના જીવનમાં કલાનો છાંટો પણ ન હોય કે એ વાતાવરણમાં કલા ઊતરી ન પણ શકે એ હાલનો કેળવાયેલો પુરુષ આ સંવાદ તે તીવ્ર વિસંવાદનો પડઘો છે.’ આ વાર્તામાં કેળવણી કરતાં ઉભયની સમજણ, સંવાદીપણા, સહકાર અને સ્નેહના સિંચનથી મહેક્તી દામ્પત્યકથા છે.

‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’માં હિંદુસમાજના સતીની પ્રાચીન પરંપરાની ચાલ જોવા મળે છે; એ પરંપરાના હાસ્ય-કટાક્ષમાં કથાનાયક સુખી જીવનના ત્રણ નિયમ જણાવે છે. પ્રથમ નિયમ, સતીને બને એટલી સતીધર્મમાં જ રાખવી. બીજો નિયમ, મારે બને તેટલું ઘરમાં ઓછું રહેવું અને ત્રીજો નિયમ, મિત્ર ન કરવા. આમ, સરકારી નોકરીમાં કથાનાયક કેમ કામનાં વર્ષો વધાર્યે જાય છે તેનો ચિતાર આપી જીવનરહસ્ય ખોલે છે. આ સાથે આ વાર્તામાં જીવનદર્શનરૂપે ચિંતનકણિકાએ સૂત્રબદ્ધ કરે છે તે, ‘હિંદુઓના પહેલા લગ્નને માટે કારણની જરૂર હોતી નથી, અને બીજા લગ્ન માટે હરેક હકીકત કારણ બને છે; (પૃ. ૩૯)

‘શો કળજગ છે ના !’ વાર્તા એ વાસ્તવલક્ષી કૃતિ છે. તેમાં મોટેરાંઓના જીવનનો પડઘો બાળકો કેવી રીતે ઝીલે છે તેના આદર્શ નમૂનારૂપ આ વાર્તા છે. ‘ચાલ્યો જા, નહિ તો મારી બાને કહી દઈશ’— આ રીતે ચોરી ઉપરથી દાદાગીરીનો ભાવ બાળકોમાં પ્રવેશેલી લુચ્ચાઈ, કપટગીરીનો ભાવ દર્શાવી તેને કળિયુગના વિકારો સાથે વાર્તાકાર જોડી આપે છે.

‘જક્ષણી’ વાર્તામાં ત્રણ ખંડ છે તે ત્રણેય ખંડ જીવનનું રહસ્ય જણાવે છે. પ્રથમ ખંડમાં દામ્પત્યજીવનની સંવાદિતા અને અહોભાવ પ્રગટે છે, સાથે જીવનદર્શન અને વાસ્તવિકતાને સૂત્રબદ્ધ કરતા આ વાર્તામાં વાર્તાકાર કહે છે કે, ‘હિંદુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાવા નથી મળતું પણ કામ નહિ કરનારને મળી રહે છે. માણસને નથી મળતું પણ કૂતરાં, કીડી, મંકોડા, માછલાં એમને મળી રહે છે.’ (પૃ. ૫૪) બીજા ખંડમાં સ્ત્રીના ગૃહજીવનમાં પુરુષસમાનતાના હક્કો આપતા નાયકને સ્ત્રીની અનુપસ્થિતિમાં કબૂલ કરવું પડે છે કે, ‘સ્ત્રી જાય છે તેથી ઝાઝું કાંઈ થતું નથી. હૃદયને ખાલી ચડે છે, હૃદય ચાલતું નથી, તેને જરા કાંટા વાગે છે અને આપણાથી ન ચલાય તો લોકો હસે છે.’ (પૃ. ૫૭) જ્યારે ત્રીજા ખંડમાં સ્ત્રીદાક્ષિણ્યનો ભાવ જોવા મળે છે.

‘મુકુન્દરાય’ વાર્તામાં જૂની પેઢી અને નવી પેઢીની જીવનદષ્ટિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ આલેખાયો છે. કોલેજની કેળવણી મેળવીને આધુનિકતાના ઉન્માદથી કુટુંબથી વિમુખ બનેલા સ્વચ્છંદી, પિતા અને બહેનનો અનાદર કરતા યુવામાનસનું અહીં ચિત્રણ છે. એક તરફ શહેરના રંગેરંગાયેલા ઉદ્ભવ, ઉચ્છૃંખલ મુકુન્દરાયમાં સંસ્કારોનું અવમૂલ્યન છે તો બીજી તરફ પુત્ર વડે અપમાનિત થયેલા સંસ્કારી પિતા રઘનાથ ભટ્ટ અને વિધવા બહેન ગંગાની કરુણતા વ્યક્ત થઈ છે.

‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તામાં મહાસુખ જેવા શરમાળ પણ સશક્ત શારીરિકબળ ધરાવતા પરગજુ નાગરિક છે તો બીજી તરફ એ પરગજુની સેવાને બિરદાવનાર હરજીવન જેવા માનવીઓની સમાજમાં અનિવાર્યતા આ વાર્તામાં કેન્દ્રસ્થાને છે.

‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં એક તરફ કમળા—સવાઈલાલનું પ્રસન્નકર દામ્પત્યજીવન છે તો બીજી તરફ મૃત્યુપ્રસંગે આશ્વાસન અને હૂંફ આપતા પડોશીઓની હિંદ સમાજની પરંપરાને આવકારી છે. આ ઉપરાંત ગાંધીપ્રભાવવાળા સુધારક સમાજ મુંબઈનગરીના જાહેર કાર્યક્રમો અને સામાજિક પ્રવૃત્તિ થકી ઝમકુકાકીના નિસ્તેજ જીવનમાં થયેલાં નવા પ્રાણસંચારને બિરદાવે છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની સમગ્ર તેર વાર્તાઓની કથનશૈલીમાં વિવિધતા છતાં આપણી પરંપરાગત વાર્તા કથનશૈલીની છાપ પડ્યા વગર રહે નહીં. ક્યાંક અનુભવભંડાર કે સ્મૃતિમાંથી પ્રગટેલી વાર્તા, તો ક્યાંક ત્રીજા પુરુષ તરીકે કોઈના જીવનમાં ડોકિયું કરી કહેવાતી વાર્તા નજરે પડે છે. દ્વિરેફની કથનશૈલી સીધી, સાદી અને સરળ છતાં લક્ષ્યગામી છે.

‘એક પ્રશ્ન’ વાર્તામાં પોતાના પ્રશ્નથી જ ભાવકને જકડી લેવાની પ્રયુક્તિના ભાગરૂપે ‘પ્રથમ પુરુષ’ની કથા શરૂ થાય છે; જેમકે, ‘સર્વ શાસ્ત્રીઓ કૃપા કરી આવો અને મારા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરો.’ (પૃ. ૩) આ આખી વાર્તા પોતાના જીવનની કથાના પ્રગટ્યરૂપે રજૂ થાય છે. ‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં પોતાની આંખે જોયેલા અનુભવના પિટારામાંથી ત્રીજા પુરુષ કથન દ્વારા વાર્તા બહાર આવે છે. નિષ્ઠાવાન શિક્ષક સાથેનો વ્યવહારુ સમાજની રીતભાત અને તે અંગે એક ફિલસૂફની અદાથી છેલ્લો ‘માનવ-જીવનને સુલભ એ જ મહાન રસ છે ! (પૃ. ૧૬) એમ કહી પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન કથક તરીકે મૂકે છે. ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં પણ દ્વિરેફ વાર્તા દ્વારા સમાજની ‘જગતનાં પૂરનો હેતુ શો હશે ?’ એ સવાલ પૂછી વાર્તાકથક તરીકે પોતાની ફિલસૂફી મૂકી આપે છે. આ વાર્તામાં આંખેદેખ્યાં અહેવાલ તરીકે કેમેરાની આંખે ગદ્યકાવ્યને વાર્તા સ્વરૂપે આપે છે. ‘સાચી વારતા’માં સમાજના અંધારા ખૂણા તરફ દૃષ્ટિનો કેમેરો ફેરવતા પોતાના અનુભવોને પ્રથમ પુરુષની કથનશૈલી દ્વારા રજૂ કર્યા છે. અહીં વાર્તાકાર સમાજની બદીઓ તરફ અંગૂલીનિર્દેશ કરે છે. ‘સાચો સંવાદ’ વાર્તામાં સંવાદાત્મક કથનશૈલીના ઉપયોગથી વાર્તાકારે દામ્પત્યજીવનની હળવી ક્ષણોને વાર્તામાં કેદ કરી છે. ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ વાર્તામાં પોતાના જાત અનુભવરૂપે કથાનાયક બની પરકાયા પ્રવેશ કરી પોતાની વ્યથા અને સતીના સતીત્વના તાપને પ્રથમ પુરુષ તરીકે રજૂ કરે છે. ‘જક્ષણી’ એ કથનશૈલીના દૃષ્ટિએ સૌથી વિશિષ્ટ વાર્તા છે. ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયેલી વાર્તાના પ્રથમ ખંડમાં ‘કથાનાયિકા’ના મુખે પોતાના દામ્પત્યજીવનની રેખાઓ ખેંચાઈ છે તો બીજા ખંડમાં કથાનાયક પત્ની ગયા પછીની આપવીતી પ્રસ્તુત કરે છે અને છેલ્લે ત્રીજા ખંડમાં ફરીથી ‘કથાનાયિકા’ કથાનો દોર પોતાના હાથમાં લઈ લે છે. આ હાસ્ય-કટાક્ષયુક્ત વાર્તામાં કથનશૈલીના નવલારૂપ દેખાય છે. ‘મુકુન્દરાય’ વાર્તામાં ત્રીજા પુરુષના કથક બની વાર્તાકાર રઘુનાથ ભટ્ટ, ગંગા અને મુકુન્દરાયના વ્યક્તિચિત્રો અને જૂની-નવી પેઢી વચ્ચેનું અંતર તથા ગામડા અને શહેરી સંસ્કૃતિના સ્કેચ કલાત્મક રીતે દોરી આપે છે. ‘પહેલું ઈનામ’માં વકીલનું પાત્ર બની વાર્તાકાર બીજા પુરુષ તરીકે હરજીવન અને મહાસુખના વ્યક્તિચિત્રોની સાથે રહસ્યમય એવી જાસૂસી કથા રચી આપે છે. ‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં કથાનાયક તરીકે પ્રથમ તો ત્રીજા પુરુષ તરીકે ઝમકુકાકીના ઘરે બનેલા કુરુણ પ્રસંગ અને તેમના જાજરમાન ભૂતકાળની રેખાઓ ઉપસાવે છે, ત્યારબાદ પોતે વાર્તામાં નાયક બની ઝમકુકાકીના જીવનમાં પ્રવેશી તેમની ‘નવા જન્મ’ સુધીની વાર્તાને ભાવક સમક્ષ તટસ્થતાપૂર્વક મૂકી આપે છે. ‘કપિલરાય’ વાર્તામાં બીજા પાત્ર તરીકે પ્રવેશ્યા બાદ આખી વાર્તા ફલેશબેક લઈ જઈ ભાવકને સંભાળાવે છે. અંતે ફરીથી વાર્તાકથક વર્તમાન વાર્તા સાથેનો તંતુ સાધી આપે છે. ‘ખેમી’ વાર્તા પણ ‘જક્ષણી’ વાર્તાની જેમ વાર્તામાં કથનરીતિના વિશિષ્ટ પ્રયોગવાળી કલાત્મક વાર્તા છે. પ્રથમ ખંડમાં ખેમી ‘કથાનાયિકા’ તરીકે વાર્તાનો દોર પોતાના હાથમાં લઈ વાર્તાની શરૂઆત કરે. ત્યાં ખેમી અને ધનિયાના મધુર સંવાદથી વાર્તાની ગતિ આગળ વધે. વાર્તાની વચ્ચે સંવાદોને જોડતો તંતુ વાર્તાકાર, કથક બની પોતે સાધે. ત્યારબાદ બીજા ખંડમાં વાર્તાકાર પોતે ત્રીજા પુરુષ બની ખેમી અને ધનિયાના લગ્નજીવનની રેખાઓ ચિતરે. ત્રીજા ખંડમાં ફરી ખેમી-ધનિયાના પુનઃમિલન અને સંવાદો વચ્ચે કથક પૂરણી કરતા વાર્તા આગળ વધે અને ચોથા ખંડમાં ફરી વાર્તાકથક ત્રીજા પુરુષની કથનશૈલીનો ઉપયોગ કરી વિધવા ખેમીની ખુમારીને ગર્વિતભાવે રજૂ કરી ખેમીની ગરિમાને અભિવ્યક્ત કરે છે.

આમ, દ્વિરેફે પોતાની વાર્તામાં કથનશૈલીના પ્રયોગો કર્યા છે. તેમણે, પાત્રોના વર્તન-વૃત્તિને સમજાવવા ઘટનાઓના ઉઠાવ માટે તથા જીવનની ફિલસૂફીને વાર્તામાં ઓગાળવા માટે

૫.૭ સંવાદકલા

ટૂંકીવાર્તામાં સંવાદ મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. ટૂંકીવાર્તામાં નિરૂપાતું જીવનનું વાસ્તવ પાત્રોની પરસ્પરની વાતચીત દરમિયાન સૌથી વધુ ઊઘડે છે અને એ સ્વાભાવિક રીતે ભાવક સમક્ષ ઘટના અને હકીકતને રજૂ કરવાનું સરળ માધ્યમ પણ બને છે. વાર્તામાં બે કે તેથી વધારે પાત્રો વચ્ચે થતી ચર્ચા કથન કે વર્ણનરૂપે જેમ આવે તેમ જ સંવાદરૂપે પણ આવી શકે છે. દ્વિરેફની ઘણી વાર્તાઓમાં પાત્રો, ઘટનાઓ અને વાસ્તવ રોજિંદી જિંદગીના જ્યારે આપણી આસપાસમાંથી લીધા હોય ત્યાં સંવાદો પણ રોજિંદા જીવનમાં સાંભળવા મળતી વાતચીતના પ્રતિબિંબ સમા જીવંત અને વાર્તાને ઉપકારક મળે છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ ૧ અનુસંધાને જો સંવાદોને તપાસીએ તો કેટલીક વાર્તાઓ તો સળંગ સંવાદોમાં જ ચાલે છે; જેમકે ‘એક પ્રશ્ન’, ‘સાચી વારતા’, ‘સાચો સંવાદ’ વગેરે. જ્યારે કેટલીક વાર્તામાં આંશિક સંવાદ જોવા મળે છે. જેમકે, ‘ખેમી’, ‘રજનું ગજ’, ‘નવો જન્મ’, ‘જક્ષણી’ વગેરે.

‘એક પ્રશ્ન’ વાર્તામાં ઘરના નોકર ડાહ્યાલાને સળગતા સ્ટવમાંથી સ્પિરિટ નાંખતાં કોણે રોક્યો? એ પ્રશ્નની રમૂજભરી ચર્ચા એક સંસ્કારી, પ્રસન્ન મિજાજવાળા પરિવારના સભ્યો વચ્ચે સંવાદના માધ્યમે હળવી શૈલીમાં ચાલે છે. પરિવારનો દરેક વ્યક્તિ ડાહ્યાલાને અટકાવ્યાનો દાવો કરે છે —

‘બહેન : વાહ ! આપણો નોકર ડાહ્યાલો નવોનવો રાખેલો, તે પણ એવી રીતે સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાખવા જતો હતો, પણ હું પાસે બેઠેલી તે મેં હળવે રહીને તેના હાથમાંથી બાટલી જ લઈ લીધી ! જો ઉતાવળી બોલું તો કદાચ ચમકીને એકદમ સ્પિરિટ નાખી દે.

હું : અરે ગાંડી, એ તો હું ત્યાં બેઠો હતો અને મેં જ એના હાથમાંથી બાટલી લઈ લીધી’તી. અને પછી મેં તમને બધાંને સમજાવ્યું કે—’ (પૃ. ૩,૪)

‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં રમણલાલ તથા અન્ય શિક્ષકો વચ્ચેની વાતચીતમાં, શિક્ષકોની ઝીણવટભરી પૂછપરછમાં રમણલાલ પર મૂકતા આક્ષેપો દ્વારા શિક્ષકોની ઈર્ષ્યાનું સચોટ આલેખન મળે છે.

‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં શરૂઆતમાં નાયિકા અને માછીમારના ખપ પૂરતા સંવાદોથી વાર્તાકાર વાર્તાને દિશા આપી કામ ચલાવી લે છે.

‘સાચી વારતા’માં સમગ્ર વાર્તા વાતચીતના સ્વરૂપે રજૂ થઈ છે. દારૂખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર મિ. પેસ્તનજી, પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર મિ. સેંધા, સ્ત્રીશોખીન ડૉ. ભીડે અને કેળવણીખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર મિ. કેશવલાલ વચ્ચેના ટ્રેનમાં થયેલો વાર્તાલાપ છે. ત્યારબાદ વાર્તા કહેતા મિ. કેશવલાલની ઉક્તિઓ અને વાર્તાવસ્તુ અંગે મિત્રો દ્વારા થતી પ્રશ્નોત્તરી અને તેના ખુલાસાથી વાર્તા આકાર ધારણ કરે છે, જેમાં સંવાદ કેન્દ્રસ્થાને છે. રસિકલાલ છો. પરીખ નોંધે છે કે, આ વાતચીતથી પ્રત્યેક અમલદારનું રેખાચિત્ર દોરાઈ જાય છે — એ આનુષંગિક છે, પણ વાર્તાના આકર્ષકનું એક કારણ છે.’ (પૃ. ૨૪) અહીં વાર્તામાં આવતા સંવાદો ચિત્તાકર્ષક, સ્વાભાવિક, પ્રસંગોચિત, રહસ્યમય તેમજ પાત્રના માનસમાં રહેલા મર્મને રજૂ કરતા હોય તેવા કમનીય છે.

‘સાચો સંવાદ’ વાર્તામાં કોઈ ઘટના નથી પણ પત્નીનો સાઘંત સંવાદ નર્મમર્મયુક્ત ગદ્ય દ્વારા નિરૂપાયો છે. અહીં દ્વિરેફે પતિ-પત્નીના માર્મિક વ્યંગને રજૂ કરવા ભરપૂર સંવાદો યોજ્યા છે. ભણેલા પતિની અણઆવડત અને ઓછી ભણેલી પત્નીની વ્યવહાર કુશળતા અંગે ગોષ્ઠિમાં પ્રસન્ન-મધુર દાંપત્યજીવનની ઝલક જોવા મળે છે.

- નાયક : ...પણ તમે વાંચો નહિ એટલે તમારામાં જ્ઞાન જ નથી હોતું.
- નાયિકા : તે ગમે તેમ હોય. તમે કેળવણી વિશે ઘણુંય વાંચ્યું છે છતાં તમે બાબુને રમાડી નથી શકતા અને છાનો રાખી નથી શકતા.
- નાયક : હું એ નથી કહેતો. તમે વાંચતાં નથી એટલે તમારું જીવન જ એટલું અપૂર્ણ રહે છે, પોલું રહે છે. દુનિયાની તમને કશી ખબર જ પડતી નથી.
- નાયિકા : એ જ ખોટું છે. તમારું ચોપડીઓનું જ્ઞાન જ પોલું હોય છે. તમને મુસાફરી કરતાં પણ નથી આવડતી તો દુનિયાનું તમને શું જ્ઞાન હોય ? બોલો, તમને પોટકું બાંધતાં આવડે છે ? કોથળાનું મોં કેમ બાંધવું, કાપડાં કેમ બાંધવાં...’ (પૃ. ૩૨,૩૩)

‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ વાર્તાના સંવાદો દ્વિરેફે ‘મોનોલોગ’ (Monologue) પદ્ધતિએ લખ્યા છે. ‘હું શું કહેતો હતો ? હા ! તમને એમ લાગતું હશે કે મેં તરત જ પરણવાની હા પાડી દીધી હશે. ના, હું નવા શિષ્ટાચારોને પાળનારો માણસ હતો. તમારા મોં પર અવિશ્વાસની છાયા હું દેખું છું, હું કદી નવા જમાનાનો હોઉં તે તમને સાચું લાગતું નથી, પણ હું પણ ગ્રેજ્યુએટ થયો છું...’ (પૃ. ૩૮) એકોક્તિમાં રજૂ થયેલા સંવાદો ક્યાંય કંટાળો કે નીરસતા જન્માવતા નથી કે નિરર્થક લંબાણ થતું જણાતું નથી.

‘શો કળજગ છે ના !’ વાર્તામાં બાળકોની વાતચીતમાંથી બાલમાનસ પ્રગટ થાય છે. બાળકો ભેગાં મળતાં જે સ્વાભાવિક વર્તન થાય, જે ઝઘડા થાય, લૂંટફાટો થાય, સ્વાર્થ અને લુચ્ચાઈ રમાય તે તમામ ભાવોને નિરૂપવા બાળસહજ સંવાદોનો પ્રયોગ અહીં હૃદયસ્પર્શી બની જાય છે. લક્ષ્મણપ્રસાદ, ઠાકોર અને ગામડિયાની વાતચીતમાં ભોળપણમાં સ્વાર્થ અને સ્વાભાવિકતા લેખક ખૂબીપૂર્વક આલેખે છે. બાળકો ગામડિયાને ધમકાવતા અને પોતાની રક્ષા માટે જ્યારે માતા-પિતાને બોલાવે, રે ત્યારે સમગ્ર વાતાવરણ સજીવન થઈ જતું હોય એમ લાગે છે. આમ, સમગ્ર વાર્તામાં ભાવોચિત-પ્રસંગોચિત સંવાદ નિરૂપણમાં વાર્તાકારને ઝાઝી સફળતા લાધી છે.

‘જક્ષણી’ વાર્તામાં આરંભે પતિપત્નીના વિનોદભર્યા વાર્તાલાપમાંથી દાંપત્યજીવનની પ્રસન્નતા ઝલકે છે. પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંવાદોમાં નર્મ-મર્મ હાસ્ય છે. વાર્તાના કથાનાયક પૂછે છે, ‘મારું મોઢું તને ગમે છે ?’ નાયિકા બેધડક કહે છે, ‘ના કહું તો ?’ નાયક કહે છે કે, ‘તો હું કહું તેમ કરીશ ?’ તરત નાયિકા જવાબ વાળે કે, ‘આ પંદર દિવસ તમારું મોઢું મને નહિ ગમે અને કહું છું કે મને આગ્રાની ટિકિટ લાવી આપો’ (પૃ. ૫૫, ૫૬) અહીં નાયિકાના સંવાદોમાં સંવાદશૈલીની વિલક્ષણતા જોવા મળે છે. આખી વાર્તામાં ભાવપ્રેરક અને વાતાવરણજન્ય એવા સાહજિક સંવાદો આસ્વાદ્ય છે.

‘મુકુન્દરાય’ વાર્તામાં કારુણ્યની અદબ વાર્તાકાર જાળવે છે. મુકુન્દરાયની તોછડાઈ, મુકુન્દરાયનું સ્ત્રીઓ માટેનું માન, તેના દેખાડાના સંવાદો મર્મવિધક છે. વાર્તાના અંતમાં રઘનાથ ભટ્ટના હૈયાના ઊંઘાકાર, ‘—ગંગાનો હોંકારો શિથિલ પડતો ગયો — પછી અંબાજી પાસે ગયો. તેને અંબાજી પ્રસન્ન થયાં. તેમણે કહ્યું : બેટા, માંગ માંગ.’ વિમળશાએ કહ્યું : ‘માજી, બીજું કાંઈ ન માગું, માગું એક નખ્ખોદ.’ (પૃ. ૭૮) તથા ‘હા, એ આપણો ન હોય. એ ગયો જ સમજો.’ એ વખત બહાર ઓટલા પરથી અવાજ આવ્યો : ‘એ મુકુન્દ ગયો છે’ (પૃ. ૭૮) આ સંવાદોમાં દ્વિરેફની સંવાદકલાનો અને જીવનના નિરીક્ષણનો ઉન્મેષ પ્રગટે છે.

‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તામાં વાર્તાકાર હરજીવન અને વકીલના સંવાદોનો ખપ પૂરતો ઉપયોગ કરી વાર્તાની ઘટનાની પૃષ્ઠભૂમિ રચે છે.

‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ માનવસ્વભાવનું પરિવર્તન ઉત્તમ રીતે આલેખ્યું છે. અહીં નારીના જીવનને દર્શાવી વાર્તાકારે વાસ્તવિક જીવનમાં વ્યાપેલી જીવનની કરુણતાનું ઔષધ કેવળ સ્નેહ, પ્રેમ અને હૂંફ છે, જે કમળાના પાત્ર દ્વારા બખૂબી દર્શાવ્યું છે.

જીવનમાં કલેશ, સંતાપ અને નિરાશા કેવળ પ્રેમથી જ દૂર કરી શકાય છે તે દર્શાવવા નાયક અને કમળાના સંવાદોનો વાર્તાકારે સહારો લીધો છે. કમળાના પુત્રના માંદગી સમયમાં ઝમકુડોશીના સ્નેહને માટે પણ આ સંવાદો જ સૂચક બન્યા છે.

‘કપિલરાય’ વાર્તામાં કપિલરાયના સંવાદોમાં સાહજિકતા છે તો મિત્રોના વ્યંગ અને કટાક્ષ પણ ધ્યાનપાત્ર છે. માર્મિક વેધકતા ઉત્પન્ન કરનારા આ સંવાદો પાત્રોની આંતરિક મનોભાવનાને અતિ સરળતાથી રજૂ કરનારી બની છે.

‘ખેમી’ વાર્તામાં પાત્રોના ચરિત્રચિત્રણ માટે, એના વ્યક્તિત્વ ઉપસાવવા માટે, એના આંતરમનને મૂર્તિમંત કરવા માટે, સ્નેહની ગહનતા દર્શાવવા માટે, દુઃખની ચરમસીમાનો અનુભવ કરાવવા માટે અને સ્ત્રીની ખુમારી દેખાડવા માટેના સંવાદો વેધક અને ધ્યાનહાર્ય બન્યા છે. આ વાર્તાની શરૂઆતમાં આવતી ખેમી અને ધનિયાની પ્રણયગોષ્ઠિ તેમના લગ્નજીવનના સુખને વર્ણવી જાય છે. ખેમી : ‘હવે એમ ક્યાં સુધી મૂંગો રહીશ ? જા, પણેથી દારૂ પી આવ. ઝટ પાછો આવજે.’ આ સંવાદના ખેમીની સ્ત્રી સહજ કોમળતા વ્યક્ત થાય છે.

આમ, દ્વિરેફની વાર્તામાં સંવાદો ટૂંકા, માર્મિક, સ્વાભાવિક, આકર્ષક અને વ્યક્તિત્વઘોતક બન્યા છે જે વાર્તાની ઘટના, પાત્રો, વાસ્તવિકતા અને જીવનરહસ્યને ઉજાગર કરવામાં પણ કારગર સિદ્ધ થાય છે.

પ.૮ ગદ્યશૈલી

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ની વાર્તાઓની ગદ્યશૈલી તપાસતા શૈલી સરળ, સાદી અને પ્રાસાદિક છે. આ વાર્તાઓની ભાષા વાર્તાવિષયને અનુરૂપ હોવાથી ક્યાંય કૃત્રિમતા વરતાતી નથી. તેમના વાર્તાઓમાં હાસ્ય-કટાક્ષની શૈલી હળવાશ ભરી છે. જ્યારે બીજી તરફ કરુણના સબળ આલેખનમાં તેમની શૈલી ગંભીર પણ બની જાય છે. ‘એક પ્રશ્ન’માં ‘અરે ગાંડી’, ‘એ તો હું ત્યાં બેઠો હતો...’, ‘કોણ જાણે મારા તે શા ભોગ લાગ્યા...’, ‘હા, મૂઓ તદ્દન બેવકૂફ’ જેવા ઉદગારોમાં ગુજરાતી કુટુંબના ઘરેલું વાતચીતના લહેકા જોવા મળે છે.

દ્વિરેફની ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તા તેની ઊર્મિમય, પ્રતીકક્ષમ અને સંકેતસભર રજૂઆતથી વિશિષ્ટ વાર્તા બની છે. અહીં પાણીમાં તરતા અસંખ્ય દીવાઓનું ચિત્ર લેખકની ગદ્યસિદ્ધિનો કલાત્મક નમૂનો છે : ‘અનેક સ્ત્રીઓ નાના પડિયામાં દીવા કરી ઘાટ ઉપરથી પાણીમાં પડિયા તરતા મૂકતી હતી. કોઈ પવનથી, કોઈ પાણીના વેગથી, કોઈ માછલાંની ઝાપટથી ધકેલાઈ અનેક પડિયા જમનાના પ્રવાહ ઉપર જઈ તરતા હતા. કોઈ તણાતા, કોઈ સ્થિર, કોઈ ડગતા, કઈ નાના, કોઈ મોટા, ક્યાંક ભેગા, ક્યાંક છૂટાછવાયા અને દીપોથી, ઘેલી કાલિન્દી આજે મેઘકલુષિત સ્વર્ગંગાને જાણે હસતી હતી.’ (પૃ. ૧૭) આ ગદ્ય બાબતે ‘કૃતિસમીપે’માં મહેન્દ્રસિંહ પરમાર લખે છે કે, ‘અહીં ‘કોઈ’ની સાથે જોડાતી આવતી પદાવલી પવનથી, પાણીના વેગથી, તરતા, તણાતા, સ્થિર, ડગતા, નાના, મોટા, ભેગા, છૂટાછવાયા જમુનાના પ્રવાહની સાથે હરીફાઈમાં ઊતરી હોય એવો જુસ્સો રચે છે તે સાથે એક સજીવદશ્ય રચી આપે છે. એની સાથે આરતીની જુગલબંદી અભિવ્યક્તિનું શિખર રચે છે’. (પૃ. ૧૭૨) ‘જમનાનું પૂર’ એ ગદ્યદેહી ઊર્મિકાવ્ય છે. અતિ ચિત્રાત્મક, કમનીય, ઋજુતા, છતાં વેધકતા તેમની શૈલીમાં ભારોભાર વર્તાય છે. શ્રી રસિકલાલ પરીખ આ વાર્તા સંદર્ભે રા. વિ.પાઠકની વાર્તાની ગદ્યશૈલી સમજાવતાં કહે છે કે, ‘આ વાર્તા એક લીરિક જેવું શબ્દચિત્ર છે. તેની ભાષાશૈલી પણ બીજી વાર્તાઓ કરતાં જુદી પડે છે. એને વાર્તા કહેવા કરતાં ગદ્યકાવ્ય કહેવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. (પૃ. ૨૮) આમ, ‘જમનાનું પૂર’માં રમણીય, અલંકૃત, કાવ્યમય શૈલીનો પરિચય થાય છે.

‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં ઝમકુકાકીના પતિના મૃત્યુથી માંડીને રૂપચંદના મૃત્યુ સુધી વાતની શૈલી ભાવકના ચિત્તમાં ગમગીન અને ઘેરી ઉદાસીનતા સાથે કરુણાનો ભાવ જગાડી જાય છે.

ટૂંકા-ટૂંકા વાક્યોથી વાર્તાકારે સ્મશાને ભેગા થયેલા પુરુષો, ઝમકુકાકીના આંગણે કૂટતી સ્ત્રીઓ તથા ઝમકુકાકીના ભૂતકાળનું ચિત્ર આપ્યું છે. અહીં મૃત્યુની સ્મશાનવત્ શાંતિ વિશેની ગદ્યશૈલી જોઈએ, ‘ધીમે રહી તાળું ઉઘાડ્યું. મોટાં ભારે વેણીબંધ કમાડ ધીમે ગંભીરતાથી અવાજ કરતાં ઊઘડ્યાં. તેથી જાણે મૃત્યુની નીરવતા જાગૃત થઈ.’ (પૃ. ૧૦૦) આ ઉપરાંત એક પારસી ગૃહસ્થની ઉક્તિઓ - ‘ટે પેલાં ઊભાં છ ટેવન કો છે ?’ (પૃ. ૧૧૦) તથા ‘ટારે ડોશીની આય બાજુ ઊભાં છ ટેવન કોન ?’ (પૃ. ૧૧૨) વગેરે પારસી બોલીની ઉચ્ચારણમાં પણ વાર્તાને ઉપકારક ગદ્યશૈલીનો ઉપયોગ કરે છે.

‘સાચો સંવાદ’ તથા ‘જક્ષણી’ના હળવા વાર્તાવિષયોમાં હળવીફૂલ શૈલી જણાય છે તો ‘પહેલું ઈનામ’માં કાઠિયાવાડી બોલીની છાંટ વરતાય છે - ‘ઈ તો વાત જવા ઘો, જેમ ઓલી કાબર્યું વઢેનું કાબર્યું એમ ગોટો થઈ ગ્યા’તા ક્રિયા હોઠે - ક્રિયો ઉપર કાંઈ વરતાય નહિ.’ (પૃ. ૮૬) ‘ખેમી’માં ‘પોંચાડ્ય’, ‘રાખ્ય રાખ્ય’, ‘આવ્ય’ જેવા બોલીગત ઉચ્ચારો નોંધપાત્ર છે. આ વાર્તાસંગ્રહમાં વાર્તાઓમાં રૂઢિપ્રયોગો જે વાપર્યા છે તેના ઉદાહરણ જુઓ, ‘આંખમાં સાપોલિયા રમવા’, ‘કારભારાં ડડોળ વાં’, ‘ઊંડો કાંટો રહી જવો’, ‘જીવતર પર થીંગડું દેવું’ વગેરે. કહેવતો પણ પાત્રના મુખે મૂકી છે, જેમ કે ‘કોઠી ધોયે કાદવ નીકળે’, ‘બાંધી મુઠી લાખની’, ‘ન બોલ્યામાં નવ ગુણ’, ‘મીંદડી મીંદડીનું ઢાંકે’, ‘કજિયાનું મોં કાળું’ વગેરે આ ઉપરાંત ‘તૂણોપચ્છનકૂપ’ કે ‘ઉષ:પાદનંદન’ જેવા સંસ્કૃત શબ્દોને પણ વાર્તામાં ઉપકારક રીતે પ્રયોજવા છે. આમ, ઘટનાચિત્ર, પાત્રોચિત્ર, રસોચિત્ર ભાષાનું નિરૂપણ વાર્તાના ગદ્યને આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

૫.૮ અલંકારપ્રયોગ

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ-૧ માં રહેલી વાર્તાઓમાં આલેખાયેલાં વર્ણનોમાં અલંકારયુક્ત શૈલી જોવા મળે છે. આ વાર્તાઓમાં ઉપમા, ઉત્પેક્ષા, રૂપક, દષ્ટાંત અને સજીવારોપણ અલંકારોથી જીવંત, કલાત્મક અને ચમત્કૃતિપૂર્ણ આલેખનો મળે છે, તેમ છતાં પણ આ વાર્તાઓમાં અલંકારપ્રચુરતા નથી. વાર્તામાં છૂટાછવાયા અલંકારિક વર્ણનો વાર્તાના શબ્દચિત્ર ઉપસાવવાને સહાયક બને છે. વાર્તાઓના અલંકારિક વર્ણનોના ઉદાહરણ જુઓ :

- ‘ઘેલી કાલિન્દી આજે મેઘકલુષિત સ્વર્ગગંગાને જાણે હસતી હતી.’ (જમનાનું પૂર, પૃ. ૧૭)
- કાલિન્દીના પૂર સમયે આરતીનું વર્ણન : ‘સાત વાટવાળી આરતી ઉતારતી હતી, તે જાણે ફેણેફેણે મણિવાળો કાલિય નાગ આ સુંદર દશ્યને જોઈ ડોલતો હોય તેમ લાગતું’ (જમનાનું પૂર, પૃ. ૧૮)
- નાયિકાના દીવાનું વર્ણન : ‘તેનો એકલો દીવો રણવગડામાં એકલા ખજૂરીના ઝાડ જેવો તણાયે જતો હતો’ (જમનાનું પૂર, પૃ. ૧૮)
- ‘તે વચ્ચેથી જાડી, માથેપગે પાતળી રમવાની મોઈ જેવી દેખાતી હતી.’ (સાચી વાર્તા, પૃ. ૮૭)
- સતીના સૌભાગ્યસૂચક કુલુકુલતિલકનું વર્ણન : ‘રેલ્વેના ભયસૂચક ફાનસ જેવા, મોટા, આખા કપાળને રોકીને પડેલા, લાલ ચાંલ્લા સિવાય બીજું કાંઈ દેખાય જ નહિ !’ (સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ, પૃ. ૪૮)
- ‘આકાશ જેવડી ભાખરી ને ચાંદા જેવડું ઘી !’ (શો કળજગ છે ના !, પૃ. ૫૦)
- વીશીના મહારાજનું વર્ણન : ‘તેનાં લથડબથડ અંગો જાણે ઘસી ન પડે એટલા માટે, કાછિયો સૂરણ-બટાટા ગાંસડીમાં બાંધે તેમ, કાળી ઝીણી પોતડીથી બંધ બાંધી બાંધેલા હતાં...’ (જક્ષણી, પૃ. ૮૭)

- રાવૈયા ગામનું વર્ણન : ‘એ જાર ચણીને ધરાઈને કેટલાક પોપટ દેરી ઉપર અત્યારે મોટાં માથાં હલાવતા હલાવતા જાણે કોઈ કારભારાં ડહોળતા હોય તેમ વાતો કરતા હતા.’ (મુકુન્દરાય, પૃ.૬૪)

આમ, ‘દ્વિરેફની વાર્તાઓમાં અલંકાર યોજનાએ વર્ણનોને સહાયક બની રહે છે. અલંકાર પ્રયોગની સુંદરતા અને સચોટતા એ વાર્તાઓનું આકર્ષક અંગ છે.

૫.૧૦ રસદર્શન

દ્વિરેફની વિવિધ વાર્તાઓમા કરુણ, હાસ્ય, શૃંગાર, જુગપ્સા એમ વિવિધ રસોની નિષ્પત્તિ સહજ રીતે થઈ છે.

આ સાથે એક જ વાર્તામાં એક રસમાંથી બીજા રસમાં થતું સંક્રમણ પણ આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. બહુધા વાર્તાઓમાં આપણે હાસ્ય અને કરુણરસનું પ્રાધાન્ય જોઈ શકીએ છીએ. દ્વિરેફની વાર્તાઓમાં સાહજિક હાસ્ય સાથે તત્ત્વદર્શન રહેલું હોવાથી આ સમર્થ હાસ્યકારને ‘હસતા ફિલસૂફ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગગનવિહારી મહેતા નોંધે છે કે, ‘આપણા વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનના સૂક્ષ્મ અને વિચારશીલ નિરીક્ષણ અને અવલોકનમાંથી એ સહસા ખીલી ઊઠે છે.’; જ્યારે જયંત પાઠક નોંધે છે કે, ‘ભાવના અથવા લાગણીના પ્રશ્નો પણ પ્રવાહ પતિત થયા વિના સ્વસ્થ ચિત્તે પૂરી ગંભીરતાથી અતિ ગંભીર થઈ, સહજ હાસ્યનો આશરો લઈ નિરૂપે છે અને ત્યાં વાર્તાકાર દ્વિરેફની વાર્તાકલાનો સાચો ઉન્મેષ પ્રગટ થાય છે.’ દ્વિરેફ હાસ્યના માધ્યમ દ્વારા જીવનના અનેકવિધ રંગોને મૂર્ત કરવામાં પાવરધા છે. જીવનની વેદનાઓ અને વિટંબણાઓને પણ હસતાં રમતાં નિરૂપે છે. આ વેદનાઓ અને વિટંબણાઓને જાણવા, સ્વીકારવા છતાં જોવાની એમની દષ્ટિ વિનોદમૂલક અને પ્રસન્ન રહી છે. જગતના ઝેર હસતાં હસતાં પી જવામા જ જાણે કે જીવનનું સારસ્વ રહેલું છે. તેથી જ તો કરુણને પણ હાસ્યરંગે રંગી રજૂ કરે છે. પ્રેમાનંદની જેમ એક રસમાંથી બીજા રસમાં રસક્ષતિ વિના સરકી જવાની કુનેહ તેઓમાં છે તેથી હાસ્યમાંથી વેદનામાં સરકી જતા તેમને વાર લાગતી નથી.

રા. વિ. પાઠકની વિશિષ્ટતાને પ્રગટ કરતાં રસિકલાલ પરીખ વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે, ‘હાસ્યની પાછળ લગભગ દરેક ઠેકાણે એકાદ આંસુનું બિન્દુ ક્યાંક લગી રહેલું હોય છે અને જ્યાં સુધી એ (પૃ. ૨૯) આંસુનું બિન્દુ જડે નહિ ત્યાં સુધી આ વાર્તાનો રસાસ્વાદ પૂરો થતો નથી.

‘એક પ્રશ્ન’માં આપણને સંસ્કારી વિનોદ માણવા મળે છે. સંસ્કારો વિનોદથી માંડીને તોફાની ટીખળ સ્વરૂપનાં અનેકવિધ ઉપાયો લેખક હાસ્યરસ નિર્માણ કરવામાં વાપરે છે. અહીં બધાં જ પાત્રોની દલીલોમાં નિર્મળ હાસ્ય ઊપજે છે છતાં આ હાસ્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે ક્યાંક વ્યક્તિ ઝગડામાં સરકતુ નથી.

‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં દુષ્ટ અને જાહેર સંસ્થાના સંચાલકોના કાવાદાવાઓનું વિષાદપ્રેરક દર્શન કરાવે છે. રસિકલાલ પરીખ નોંધે છે તેમ, વર્ણન હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે; છતાં એમાં ગુસ્સો, તિરસ્કાર અને છેવટે એક પ્રકારની દિલગીરી પણ ભળ્યા વગર રહેતા નથી. અસહકારી શિક્ષક આકસ્મિક સંજોગોને લીધે ઊઘડતી શાળાએ ઉપસ્થિત ન રહી શકતા, તકસાધુઓને મળેલી આ તકને કારણે શિક્ષકની કેવી બેહાલ પરિસ્થિતિ નિર્માય છે અને અંતે રાજીનામુ આપી શિક્ષક ચાલ્યા જાય છે તે વાત વાર્તાકાર વેધકતાથી રજૂ કરે છે. ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામા કાલિન્દીના પૂર અને દીવાના ઝગમગાટના સૌંદર્યથી શરૂ થઈ વાર્તા નાયિકાની ઘેલછાના પૂરમાં તણાઈ જવાના કરુણ સાથે પૂર્ણ થાય છે.

‘સાચી વારતા’માં સમગ્ર વાર્તા દરમિયાન વ્યક્તિઓના વર્ણનો અને અધિકારીઓ વચ્ચે ચાલતા સંવાદોમાં રસસંક્રમણ થતું રહે છે. અહીં હાસ્યરસની સાથે કરુણરસ બુદ્ધિપૂર્વક આલેખાયો છે. આખી રચના રહસ્યમય વાર્તાના સંવિધાનવાળી હોય તેમાંથી નિપજતો અદ્ભુત રસ ધ્યાનપાત્ર બને છે.

‘સાયો સંવાદ’ વાર્તામાં દ્વિરેફની વિનોદવૃત્તિનો સ્પર્શ અનુભવાય છે. અનેક તાર્કિક દલીલો બાદ નાયક પોતાની પત્નીની દલીલો સ્વીકારી શરણાગતિ સ્વીકારી છે છે, જેમાં વ્યંગની ફૂલઝડીઓ જોવા મળે છે. જમતી વેળાએ વાતો કરતા નાયકે કેટલી રોટલી ખાધી એનો હિસાબ માંગતી નાયિકા સાથે જ હાસ્યનું સજીવન વાતાવરણ ખડુ કરી દે છે. વાર્તાનો આરંભ જ ‘કેમ આજે નવું ભૂત ભરાયું છે કે શું ? સાથે વાર્તાવિનોદથી થાય છે જેમાં પ્રસન્ન અને મધુર દામ્પત્યની સુંદર ઝલક જોવા મળે છે. અહીં હાસ્ય અને વ્યંગની જુગલબંધી જામે છે.

‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ વાર્તામાં અવળવાણીના ઉપયોગથી કટાક્ષમય હાસ્યરસની દ્વિરેફે નિષ્પત્તિ કરી. અહીં સપાટી પરના હાસ્યનાં છાંટણા નીચે નાયકના ભીતરની તીવ્ર મનોવેદના છુપાયેલી અનુભવાય છે. વાર્તામાં સતીત્વના આદર્શની અંધ ઘેલછાને વશ થઈ વિમળા પોતાના પતિને ભયંકર ત્રાસરૂપ બને એવી હરકતો કરે છે, જે ખડખડાટ હસાવે છે અને તેમાં ‘રેલવેના ભયસૂચક ફાનસ જેવા’, દરેક સવારે મારા ઉપર ઓપરેશન થવાનું છે’ વગેરે વાક્યોમાં કટાક્ષમય હાસ્ય વેરાય છે. ગગનવિહારી મહેતા ‘આ વાર્તામાં સતીત્વની પ્રચલિત અને ખોટી ભાવનાઓની હાંસી’ જુએ છે. અહીં આરંભથી અંત સુધી પ્રસંગોનાં હાસ્યની રેલમછેલ નીચે નાયકની ગંભીર લાચારીના દર્શન થાય છે.

‘જક્ષણી’ વાર્તામાં હાસ્યરસની ઉત્તમ અભિવ્યક્તિ આપણને જોવા મળે છે. આ વાર્તામાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને પ્રકારનું હાસ્ય વિપુલ પ્રમાણમાં માણી શકાય છે. આ હાસ્ય ત્રણ પ્રકારે વ્યક્ત થયું છે. પ્રથમ, પાત્રોના વિચારોમાંથી પત્ની વિનાના એકાકી જીવનને કારણે નાયકના મનમાં ચાલતા વિચારોમાંથી જન્મતું હાસ્ય. બીજું પાત્રોના શરીરવર્ણન આધારે એટલે કે વીશીવાળા મહારાજમાં દેહસૌષ્ઠવ માટે કરેલી ટીંખળો જેવી કે બટાકાને બાફીને છાલ ફાડી નાંખી હોય એવો ધોળો, કાછિયો સૂરણ-બટાટા ગાસડીમાં બાંધે જેવી ઉક્તિઓ હાસ્ય પ્રેરક છે. ત્રીજું, પાત્રોની વાતચીતમાંથી ઉદ્ભવતું હાસ્ય. જેમાં પતિ-પત્ની તર્કબદ્ધ સંવાદો, મહારાજ-નાયકની વાતચીત અને અંતમાં પતિ-પત્ની અને મહારાજના સંવાદોમાંથી અસ્ખલિત હાસ્યના કુવારા ઊડતા દેખાય છે.

‘મુકુન્દરાય’ એ કરુણરસની ઉત્તમ વાર્તા છે. જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેના સનાતન સંઘર્ષમાંથી પરિણમતી ઘેરી હતાશાની વાર્તા છે. બાપના અરમાનો અને બહેનની મમતાને છડેયોક મિત્રની હાજરીમાં થતો ઉપહાસ વેધકતાથી નિર્માય છે. તેમાં પણ દેવી પાસે વરદાનમાં નખ્ખોદ માંગતા વિમળશા ભક્તની કથા રચનાથ ભટ્ટના દર્દને ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને ઘેરું બનાવે છે. અહીં કરુણરસ ઊંડો છતાં શાંત છે, કારમો છતાં ગૂઢ છે આ એક ટ્રેજિક વાર્તા બને છે.

‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તા જાસૂસી પ્રકારની છે. અહીં મુખ્ય રસ કુતૂહલનો છે. અહીં હરજીવનના પાત્રનિરૂપણમાં હાસ્ય સાદ્યંત ઝરણ જોવા મળે છે. જેમકે, ‘હરજીવન કોઈ પણ અમુક જગ્યાએ જતો હોતો જ નથી. તેણે છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાંથી નિશાળ છોડી ત્યારથી મેં તેને નવરો જ અથવા નવરાનાં કામ કરતો જ જોયો છે.’ (પૃ. ૮૦) આ સ્મિત પ્રેરે તેવાં વર્ણનો પછી અહીં પોલીસતંત્રને રેઢિયાળ અને બેજવાબદાર હળવી શૈલીમાં વાર્તાકાર દ્વારા ચિત્રિત થતું છે. અંતમાં ‘બાયલા ! હેય ! ઈન્કમટેક્ષ ! બીકણ !’ – આદિ ઉદ્દગારો કાઢી પ્રેક્ષકવૃન્દ પ્રમુખનો જે હુરિયો બોલાવે છે. તેમાં ટીખળખોર અને તોફાની હાસ્ય અનુભવાય છે.

‘નવો જન્મ’ વાર્તા રસિકલાલ પરીખ નોંધે છે તેમ, ‘શોકની ગાઢ છાયામાં શરૂ થાય છે અને શાંત ઉલ્લાસના વાતાવરણમાં પૂરો થાય છે, જ્યારે ગગનવિહાર મહેતા ‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં હાસ્ય કરતાં કરુણરસની છાયાઓ વધુ પ્રમાણમાં છે – તેમ કહે છે. ઝમકુકાકીના વૈભવી અને વિલાસના કુટુંબચિત્ર છે તો પરિવારના મૃત્યુ પ્રસંગમા ઘેરી કરુણતા ભાવકના હૈયાને હચમચાવી મૂકી છે. અંતમા પ્રસંગોચિત પરિવર્તન શાંતરસ પર ઢળે છે.

‘કપિલરાય’ વાર્તામા કપિલરાયનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ, તેમના નોબેલ પારિતોષિક મેળવવાના વ્યર્થ ખ્યાલો અને તખ્ખલુસની ઘેલછા હસાવી જાય છે. અહીં કપિલરાયની તરંગબાજી મનની સમતુલા ગુમાવવા સુધી જાય છે. આ માનસિક આઘાત ખૂબીથી વ્યક્ત થયો છે. જે કરુણરસ જન્માવે છે; પરંતુ આ વાર્તામાં કપિલરાયની હરકતોમાં ભરપૂર હાસ્યરસ છે. રસિકલાલ પરીખ

નોંધે છે તેમ, ‘આ વાર્તામાં પણ હાસ્ય તો પુષ્કળ છે, પણ ખાસ ધ્યાન ગાંડાના મનનું પૃથક્કરણ ખેચે છે. હાસ્ય પાછળની જે દૃષ્ટિ છે તે વસ્તુને હસી કાઢવાની નથી, પણ લગભગ દરેક ઠેકાણે અશ્રુબિંદુ છે.

‘ખેમી’ વાર્તામાં આરંભે ખેમી—ધનિયાની પ્રસન્નતા, પ્રણયગોષ્ઠિના શૃંગારરસથી બંનેના છૂટા પડવા પર વિરહરસ તથા વિધવા ખેમીના ચિત્રમાં કરુણરસ જન્મે છે. અહીં બંનેની જીવન પ્રત્યેની બે ફિક્કરાઈ અને મસ્તીમાં નિરૂપાયેલો હાસ્યરસ અનુભૂતિજન્ય બને છે. પરસોત્તમના ઉપહાસ સમયે આ રસ પરાક્રમ હાંસલ કરે છે, આ જ હાસ્ય અંતમા મર્મવિધક ચોટ વાચકને આપી જાય છે. આ વાર્તા રસસંક્રમણ કળાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વની બને છે.

દ્વિરેફ માનવજીવનમાં સુખ—દુઃખ, રાગ—દ્વેષ, આશા—નિરાશાના વિવિધ ભાગોને નિરાળા દૃષ્ટિકોણથી કલાકૃતિમાં ઉતારી ભાકવને રસતરબોળ કરી દે છે. તમામ પ્રશ્નોને ક્યાંક ગંભીર અવળવાણીમાં કે હાસ્ય તથા સ્વાભાવોક્તિમાં નિરૂપે છે તો ક્યાંક મજાક વ્યંગ કે મશ્કરી સાથે વક્રોક્તિમાં રજૂ કરી પિરસે છે. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ—૧ની વાર્તાઓમા દ્વિરેફનું હાસ્ય નર્મ અને મર્મ Wit and humours એમ બંને પ્રકારનું જોવા મળે છે. દ્વિરેફનો હાસ્યરસ સીધો કે તીવ્ર નહિ, પણ સૂક્ષ્મ હોય છે. આ હાસ્યરસની વેધકતા છતી કરતાં રસિકલાલ પરીખ લખે છે કે, ‘મોઢું મલકતું રહે ત્યાંથી તે હસતાં હસતાં આંખમાં પાણી આવી જાય એ આપણી સાંભળેલી વાતોની પરંપરા આમાંની કેટલીક વાર્તામાં ઊતરી આવેલી લાગે છે.’ (પૃ. ૧૮) તથા ‘હસવું અને રડવું બે બે જીવનના મુખ્ય ભાવો છે. દ્વિરેફ આંસુને હાસ્ય નીચે છુપાવવાનું વધારે પસંદ કરે છે!’ (પૃ. ૩૪) આમ, રા. વિ.પાઠકની વાર્તાઓમાં હાસ્ય સાથે જીવનની કરુણતા અને સંસ્કારી સંયમની સુવાસ ભારોભાર વર્તાય છે.

પ.૧૧ વાર્તા અંત

વાર્તાને અંતે અનપેક્ષિત આંચકો આપીને તેને સાવ જુદા ભાવ વિશ્વમાં લઈ જવાનું—અણધર્યા અંતથી વાર્તાને ચમત્કૃતિ આપવાની પદ્ધતિ દ્વિરેફની વાતોમાં જોવા મળે છે. રા. વિ. પાઠક કહે છે કે, ‘લોકો કહે છે કે વાઘ નદી ઊતરે ત્યારે જરા પણ વહેણમાં તણાયા વિના સીધો સામે કિનારે જ પહોંચે... તેમ વાર્તાકારે પણ સીધું જવું જોઈએ... તેમ ટૂંકીવાર્તા માટે તો અપરિહાર્ય છે.’ આ જ વાતને સાર્થક કરતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દ્વિરેફની વાર્તાઓના અંત પણ ચોટદાર અને અસરકારક રહ્યા છે. તેમની વાર્તાઓના અંત વાસ્તવિક અને તાર્કિક લાગે છે.

‘એક પ્રશ્ન’નો આરંભ જેટલો સ્વભાવિક છે તેટલો જ તેનો અંત પણ સ્વભાવિક છે. પ્રશ્નનો નિશ્ચિત જવાબ ન મળવાના કારણે વાર્તાકાર છેલ્લે એક પ્રશ્ન કરે છે કે, ‘આમાં ખરું કોણ અને આ ગોટાળાનું કારણ શું?’ અહીં કોઈપણ શાસ્ત્ર ઉત્તર આપે કે ન આપે પણ વૃતાંતમાંથી એક ઉત્તર લોકભજનમાંથી મળી આવે છે. ‘માન્યું અમાન્યું હો સંત કાં થતું નથી રે લોલ ?— મન એ જ આ સર્વ પ્રતિવાદોનું મૂળ છે.

‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં અંતે માનવ સ્વભાવ આલેખ્યો છે. માનવીને નિંદા રસનો ગુણ ફાવી ગયો છે અને આ નિંદા રસનો ચટકો એટલો તો વિશેષ હોય છે કે સત્યને ભોગે પણ તે માણવાનું ચૂકતો નથી. વાર્તામાં સત્ય હોવા છતાં પરિસ્થિતિવશ માંદગીનું પ્રમાણપત્ર ન આપી શકતા અંતે રાજનામું આપવું પડે છે. આ વાર્તાનો અંત વાર્તાકારના શબ્દોમાં ‘કોઈ માનવ હીણો છે. નીચ છે એવા ભાવથી નિષ્પન્ન થતો પરમ રસ, જે કવિઓએ અનુભવ્યો નથી કે ઓળખ્યો નથી, તે રસમાં આજ આખું ગામ નાહી રહ્યું છે’ એમ કહી કરુણ અંત આપે છે.

‘જમનાનું પૂર’ વાર્તાનો અંત કરુણ છતાં સત્યદર્શી છે. વ્યક્તિને અહંભાવ ત્યજવાનું સૂચન કરતો અંત છે. આ અહીં વાર્તા નથી પણ કાવ્ય છે. ‘જગતના પૂરનો હેતુ શો હશે?’ એવો પ્રશ્ન વાર્તાને કરી કાલિન્દીના પૂર સાથે જગતના પૂરને વાર્તાકાર સાંકળી લે છે. જગતનો પ્રવાહ કર્તૃત્વનું અને મમત્વનું વિલોપન તથા અહંભાવનું વિગલન માંગે છે. અહીં નાયિકા

પોતાના દીવા માટેનું મમત્વ છોડી શકતી નથી અને આત્મભાન ભૂલી દૃશ્યનું સૌન્દર્ય માણવા કરતા શિખર પરથી પડી જઈ પોતાનું અસ્તિત્વ ખોઈ બેસે છે.

‘સાચી વારતા’માં વાર્તાને અંતે એક અસંભવિત બનાવને સંભવિત બનાવવા માટે જ મુખ્ય પાત્રની ખરાઈ જેવી ઉપસ્થિતિ કરાવીને સ્વાભાવિકતાનો રણકો જગાવીને શીર્ષકના ‘સાચી’ શબ્દને સાચો ઠરાવીને આખી વાર્તાને નાટ્યાત્મક અંત આપી ઉપસાવી છે. આ વાર્તામાં મિ. કેશવલાલ તેના અધિકારી મિત્રોને જે વાર્તા સંભળાવે છે તે સૌને સાચી ન લાગતા તેનું પ્રમાણપત્ર જાતે પાત્ર આપે છે અને ત્યાં હાજર પાત્રના ‘ના, ખરી છે !’ શબ્દો વાર્તાને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડી દે છે.

‘સાચો સંવાદ’ વાર્તામાં પતિ-પત્ની વચ્ચેનો નાટ્યાત્મ સંવાદ નિરૂપાયો છે. સુમન શાહ તેમના ‘કથાપદ’માં આ વાર્તા વિશે કહે છે કે, જ્ઞાન અને વ્યવહાર જેવા વિચાર દ્વન્દ્વની પીઠિકાએ લખાઈ છે છતાં એના વળગણથી મુક્ત રહી શકી છે. ‘લો, ત્યારે આમાં તમારું શું’થી શરૂ થતી ચોટ ‘મથાળું’ ઉત્તરમાં આવે પરંતુ ‘તું ધારે છે તે કરતાં હું એનો જુદો અર્થ કરું છું’ પાસે પ્રતિચોટ આવે છે. અહીં કોઈ ઘટના નથી પણ વાસ્તવિક સંવાદ છે. તેમાં જ તો કલાત્મકતા રહેલી છે અને વાર્તાના અંતમાં કલાસંયમ વ્યક્ત થાય છે.

‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ વાર્તામાં હાસ્યમાં કટુતા છે. અવળવાણી દ્વારા કટાક્ષમય રીતે અતિશયોક્તિના ઘેરા રંગ પૂરી લેખક અદ્વૈહાસ્ય જન્માવે છે. નાયકની વ્યથા વાર્તાના અંતે પ્રગટ થાય છે; પરંતુ નાયક પોતાને કોઈ દુઃખ નથી એમ કહી અવળવાણી દ્વારા વિવિધ વિધાનોમાં પોતાની લાગણીનો પ્રવાહ ઠાલવે છે.

‘શો કળજગ છે ના !’ વાર્તામાં બાળમાનસ પ્રગટ છે. ‘બળિયાના બે ભાગ’ એ ઉક્તિને સાર્થક કરતી વૃત્તિ નિર્દોષ ગણાતા બાળકોમાં પણ આજે ઘર કરી ગઈ છે તે વ્યંજના પ્રગટાવીને વાર્તાકારે સમાજ પણ કટાક્ષ કર્યો છે. વાર્તાને અંતે ‘શો કળજગ છે ના !’ એ ઉક્તિ મૂકી વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ કરી કલાત્મકતા સાથે સંયમિત રીતે રજૂ કરી છે.

‘જક્ષણી’ વાર્તાનો અંત નાટ્યાત્મક છે. વાર્તાના અંતે વાર્તાના ત્રણેય પાત્રોને સર્જક એકઠા કર્યા છે. વીશીવાળો મહારાજ વાર્તાનાયકની પત્નીને જક્ષણી માતા માને અને નાયકની પત્ની વીશીવાળા મહારાજને ગેરવર્તણૂક કરનાર વ્યક્તિ સમજી તેને ધોકણું મારવા જાય ત્યાં જ નાયક આવે અને કહે, ‘ચંડી કોપ ન કરો !’ ‘ચંડી પ્રસન્ન થાઓ’ ત્યાં વાર્તાની પરાકાષ્ટાને અંતે ચોટ આવે છે. વાર્તાના અંતિમ ખંડમાં વાર્તા નાયિકા અને મહારાજનો સંવાદ હાસ્યપ્રેરક અને ચોટદાર તો છે પણ અંતે આવતો નાયિકા અને મહારાજ વચ્ચેનો સંવાદ કલાત્મક અને નાટકીય છે. અંતે નાયકનું આગમન આ નાટ્યાત્મકતામાં વધારે છે.

‘મુકુન્દરાય’ વાર્તા જેમ જેમ અંત તરફ વળતી જાય તેમ તેમ તેનું કારુણ્ય ઘેરું થતું જાય છે. મુકુન્દરાયના વર્તનથી ખિન્ન રઘનાથ ભટ્ટ, ગંગાને કહે છે કે, ‘એ હવે આપણો રહ્યો નથી’ અને ત્યાં જ ગાડીવાળાનો બોલ, ‘એ... મુકુન્દ ગયો છે !’ આ સંવાદ સૂચક અંત તરફનો નિર્દેશ છે. વાર્તાના અંતમાં રઘનાથ ભટ્ટના મુખેથી વિમળશાની વાર્તા ગંગાને સંભળાવે છે ત્યાં વાર્તાનો અંત ચોટદાર આવે છે. વિમળમંત્રીની વાર્તા દ્વારા રઘનાથ ‘નખ્ખોદ’ની માંગણી કરે છે, પોતે પિતા હોવા છતાં, જુવાન પુત્ર હોવા છતાં મનોમન ઈશ્વર પાસે ‘નખ્ખોદ’ની માંગણી વેદનાની પરાકાષ્ટા આપે છે. વાર્તાને અંતે આવતો કરુણરસ સર્જકની તટસ્થતા અને કલા સંયમને કારણે વધુ કલાત્મક બની ઉપસી આવે છે. તેથી જ છેલ્લે આવતું વાક્ય, ‘આખા ઘરમાં મૃત્યુ જેવી શાંતિ છવાઈ રહી’ આઘાતસૂચક છે.

‘પહેલું ઈનામ’ એ એક જાસૂસી વાર્તા છે. જેમાં અખાડા મંડળના ઉત્સવ નિમિત્તે સભા મળે છે. તેમાં અરાજકતા ફેલાવનાર અને સ્ત્રીઓની છેડતી કરનાર મુસલમાનના ખૂન કરનાર મહાસુખને પહેલું ઈનામ આપવામાં આવે છે. હરજીવન એક વકીલની જેમ જ આ ખૂનનો ખુલાસો કરે છે જે જિજ્ઞાસાપ્રેરક છે. મહાસુખના પહેલાં ઈનામ અને ખૂનના કેસના રહસ્ય સ્ફોટ સાથે વાર્તાનો અંત આવે છે.

‘દિરેફની વાતો’ ભાગ - ૧ :
સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન - ૨

‘નવો જન્મ’ વાર્તા મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે લખાયેલી વાર્તા છે. જેમાં પ્રેમના અભાવે વૃથા જીવન જીવતાં ઝમ્કુકાકીને લાગણીનો આધાર મળતા જે નવો જન્મ મળે છે તેનો ખુલાસો છે. વાર્તાને અંતે ઝમ્કુકાકીના હૃદયમાં ફરી માનવહૃદયની આર્દ્રતા, ઊર્મિશીલતા અને ભાવનાશીલતાનો ચમકારો નવા જન્મ માટે ઉપકારક બને છે.

‘કપિલરાય’ વાર્તામાં પાગલની ઘેલછા પાછળના કારણોનું મનોવિશ્લેષણ લેખકે કર્યું છે. અહીં નાયક પાગલ કેવી રીતે બને છે તેનું વર્ણન બતાવ્યું છે. ખરેખર તો વાર્તાના અંતથી જ વાર્તા શરૂ થાય છે. વાર્તાના અંતે આવતા શબ્દો ‘ડોક્ટર ઊઠ્યા, મૂંગા મૂંગા જઈ તેમણે દરદીની તપ્તી ઉપર લખ્યું : ‘કપિલરાય’ અહીં વાર્તાની ચોટ આવે છે પરંતુ ‘કપિલરાયે શૂન્ય અટ્ટહાસ્ય કર્યું’ – અહીં કરુણતામાં માનવીની નબળાઈનું અતિચિત્રણ તથા આલેખન હાસ્યનો વિભાવ બની રહે છે.

‘ખેમી’ વાર્તાને અંતે કરુણનું આલેખન છે. વાર્તામાં ખેમીનું છેલ્લું વાક્ય, ‘ના, ના, આટલે વરસે મારે જીવતર પર થીંગડું નથી દેવું !’ – આ નાનકડી ઉક્તિ પ્રેમભર્યા હૃદયને અભિવ્યક્ત કરવા પર્યાપ્ત છે. ખેમીનો પતિ ધનિયો માનતા પૂરી કર્યા પહેલાં મૃત્યુ પામ્યો. એનો જીવ અવગતે ન જાય તે માટે ફૂટપાથનો ચાર આનાના ભાવવાળો બ્રાહ્મણ તેને ‘શાસ્ત્રાર્થ’ આપે છે કે જો નાતરું ન કરે તો તેની માનતા પૂરી કરેલી ધણીને પહોંચે. કોઈની કમાણી નહીં, આપકમાઈના ધનથી જ તેણે માનતા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સાત વર્ષે એ નિશ્ચય પૂરો કર્યો. એ પછી તો લગ્ન કરવા મુક્ત હતી, ઉમેદવાર પણ તૈયાર હતો. પણ આટલે વરસે જીવતર પર થીંગડું ન દેવાની વાત— વાર્તાની સ્વસ્થતાને નિરૂપે છે.

પ.૧૨ શીર્ષકનું ઓચિત્ય

વાર્તાકાર રા. વિ. પાઠકના ‘દ્વિરેફ’ તખલ્લુસ વિશે આપણે સર્જક પરિચયમાં જોઈ ગયાં. તેમણે તેમના સંગ્રહને ‘દ્વિરેફની વાતો’ કહી ઓળખાવી છે. અહીં ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ— ૧ ના સંદર્ભે ‘વાતો’ સંદર્ભે ઉપોદ્ઘાતમાં લખતા શ્રી રસિકલાલ પરીખ કહે છે કે, “દ્વિરેફની વાતો’ વાંચતા સૌથી પ્રથમ થાય છે કે, ખરેખર આ બધી વાતો છે અને એ પણ ગુજરાતી પ્રચલિત અર્થમાં ! નાનપણમાં આપણે જે વાતો, ટુચકા, સ્વભાવ અને લક્ષણો સૂચવતા કિસ્સાઓ સાંભળ્યા હોય અને એ સાંભળતાં સાંભળતાં હસ્યા હોઈએ અને સાંભળી રહ્યા પછી ન સમજાય એવી રીતે લાગે કે ‘એકલું હસ્યા એ કાંઈ ઠીક ન થયું !’ આવી બાળપણની વાતોના સંસ્કારવાળા ગુજરાતી વાંચનારને એ પરંપરા આ વાતોમાં ચાલુ રહેલી લાગણી અને હું માનું છું કે આ વાતો રચતાં દ્વિરેફના મનમાં બાળપણની વાર્તાના સંસ્કારોએ જેટલો હિસ્સો આપ્યો હશે, તેટલો તેમની પછીના સાહિત્યની વિદ્વતાએ આપ્યો નહિ હોય !... હું ‘દ્વિરેફની વાતો’ને આપણી ગુજરાતી પરંપરાની મોઢેથી કહેવાતી વાર્તા સાથે મૂકું છું તેનું કારણ આ વિવિધ જાતના હાસ્યના સામ્યની સ્થિતિ.’ આ રીતે ‘દ્વિરેફની વાતો’ એ શીર્ષકના કેન્દ્રમાં વાર્તાતત્ત્વ છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ—૧ સંગ્રહની વિવિધ વાર્તાઓના શીર્ષક વિશે હવે જોઈએ. ‘એક પ્રશ્ન’ વાર્તામાં ‘નોકર ડાહ્યાના હાથમાંથી સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાંખતા કોણે રોક્યો’ – એ પ્રશ્ન ઘૂંટાયા કરે અને અંત સુધી આ પ્રશ્નો ઉત્તર ન મળતા સર્વ પ્રકારના શાસ્ત્રીઓને સંબોધન દ્વારા પણ પ્રશ્ન પુછાય છે. આ ‘એક પ્રશ્ન’ આખી વાર્તામાં ઘૂંટાય છે તેથી આ શીર્ષક યોગ્ય ઠરે. ‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં નાની અમથી બીમાર થવાની ઘટના અને તેનું ઓથું લઈ વ્યક્તિત્વ પર પ્રહારની ગંભીર ઘટના બાદ એક નિષ્ઠાવાન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સેવાભાવી શિક્ષકને રાજીનામા અને ગામ છોડવા સુધીની સ્થિતિ પેદા કરવાની ઘટના આ શીર્ષકને સાર્થકતા આપે છે. ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં માનવીની અમર્યાદ ઘેલછાને ‘પૂર’ તરીકે દર્શાવી જીવનપથ દર્શક શીર્ષક યોગ્ય ગણાય છે. ‘સાચી વારતા’ અને ‘સારો સંવાદ’ આ બંને શીર્ષકો વાર્તાના વસ્તુને સચ્ચાઈભર્યું અને પ્રતીતિકર પણ બનાવે છે. ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ આ વાર્તાનું શીર્ષક લાંબું હોવા છતાં કુતૂહલ જગાવે એવું અને વિષયને અનુરૂપ યોગ્ય બને છે. ‘શો કળજગ

છે ના !’ – આ વાર્તામાં આ શીર્ષક ગામડિયાનાં મુખમાંથી બોલાયેલા અંતિમ શબ્દોના આધારે યોજાયું છે. આ બાળજીવનની કથા હોવા છતાં બાળકોનાં લુચ્ચાઈભર્યાં વર્તન પર કળિયુગનો જે પ્રભાવ જણાય છે તે સંદર્ભે આ ગર્ભિત શીર્ષક સાર્થક છે. ‘જક્ષણી’ વાર્તામાં કૂતરીના ભોજનની વ્યવસ્થા કરવા માટે તે કૂતરીને જક્ષણીનું સ્વરૂપ આપવાની વાર્તાનાયકની યુક્તિ અને જક્ષણી માતાના દર્શન—આશીર્વાદ મેળવવા ઈચ્છતા વીશીવાળા મહારાજની ઉત્સુકતા અહીં કેન્દ્રમાં હોવાના કારણે આ શીર્ષકનું ઔચિત્ય જળવાઈ રહે છે. ‘મુકુન્દરાય’, ‘ખેમી’ અને ‘કપિલરાય’ – આ ત્રણ વાર્તાઓના શીર્ષક પાત્રજીવનની ઘટનાઓને મુખ્યત્વે નિરૂપાતી હોવાથી પાત્રસૂચક શીર્ષક તરીકે ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. ‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તામાં રહસ્યમય ઘટનાનો ઘટસ્ફોટ પહેલું ઈનામ આપતા થાય છે તેથી આ વાર્તાનું શીર્ષક સૂચક સાબિત થાય છે. ‘નવો જન્મ’ એ ઝમકુકાકીના જીવનના મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્ય દ્વારા માનવ સ્વભાવના પરિવર્તનને ઉત્તમ રીતે આલેખાયું છે અને નિસ્તેજ જીવનમાં પ્રેમ અને હૂંફના કારણે થયેલા પરિવર્તનને ‘નવા જન્મ’ તરીકે ઓળખવી આ સંદર્ભે શીર્ષક કૌતુકપ્રેરક છતાં વાર્તાકારની સભાનતાસૂચક છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ :
સ્વરૂપલક્ષી સઘન અધ્યયન – ૨

૫.૧૩ સારાંશ

દ્વિરેફની સઘળી વાર્તાઓનું વિહંગાવલોકન કરતાં એક વાત તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે એ કે તેમની વાર્તાઓ માનવભાવોનું જીવંત ચિત્રણ કરે છે. ગગનવિહારી મહેતા રા. વિ. પાઠકની વાર્તાકલાનું સાચું રહસ્ય છતું કરતાં કહે છે કે, ‘આ સર્વ વાર્તાઓનું એક લક્ષણ એ છે કે એમાંનું વસ્તુ પ્રસંગોનું નહીં, પણ મનોભાવોનું છે. જીવનના સામાન્ય અને નાના બનાવોમાંથી તે ઉદ્ભવે છે અને મનુષ્ય સ્વભાવનાં વિવિધ દર્શનોને એમાં ગૂંથે છે. આવી વાર્તાઓ આપણા જીવનનું સાચું પ્રતિબિંબ બરાબર ઝીલે છે.’ દ્વિરેફની વાતો વાર્તામાં રહેલા રસ, રહસ્ય અને ઊર્મિચિંતનનો સંવાદી સુમેળ સાધીને ભાવકના હૈયા સોંસરવી ઊતરી જાય તેવી હૃદયગમ બને છે.

૫.૧૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- મુદ્દાસર ઉત્તર આપો.
- ૧. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓનું સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન કરો.
- ૨. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧માં આવેલી હાસ્યરસની વાર્તાઓની વિગતે સમીક્ષા કરો.
- ૩. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ વાર્તાસંગ્રહમાંથી પ્રગટ થતા જીવનના કારુણ્યને સદષ્ટાંત સમજાવો.
- ૪. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ની વાર્તાઓની આરંભ—અંત અને શીર્ષકની યોગ્યતા વિશે વિગતે ચર્ચા કરો.
- ૫. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧ વાર્તાસંગ્રહમાં વર્ણનસમૃદ્ધિ અને ગદ્યશૈલી છટાઓ વિશે જણાવો.
- ટૂંકનોંધ લખો.
- ૧. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧માં હાસ્ય—વ્યંગ—વિનોદ
- ૨. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧માં વાતાવરણ/પરિવેશ
- ૩. ‘દ્વિરેફ’ની કથનશૈલી
- ૪. દ્વિરેફની વાર્તાઓમાં જીવનરહસ્ય
- ૫. દ્વિરેફની વાર્તાઓમાં હાસ્યની પડછે અશ્રુ
- ૬. ‘દ્વિરેફની વાતો’ ભાગ – ૧માં અલંકારપ્રયોગ

દ્વિરેફની વાર્તાકલા

રૂપરેખા

- ૬.૧ ઉદ્દેશો
- ૬.૨ પ્રસ્તાવના
- ૬.૩ પરંપરાગત શૈલીમાં લખાયેલી વાર્તાઓ
- ૬.૪ વિષય વૈવિધ્ય ધરાવતી વાર્તાઓ
- ૬.૫ રોજિંદા જીવનને કેન્દ્રમાં રાખી રચાયેલી વાર્તાઓ
- ૬.૬ રચનારીતિની પ્રયોગશીલતાયુક્ત વાર્તાઓ
- ૬.૭ મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમપરક વાર્તાઓ
- ૬.૮ પાત્રચિત્રણની અખેડતા
- ૬.૯ વાર્તામાં સ્કૂટ થતું માર્મિક હાસ્ય
- ૬.૧૦ વાર્તામાં જીવનનું કારુણ્ય
- ૬.૧૧ જીવન પ્રત્યેનો સમદષ્ટિકોણ – જીવનમર્મ
- ૬.૧૨ ભાષાની કરકસર અને ત્રેવડ
- ૬.૧૩ રસ અને વાતાવરણની કમાલ
- ૬.૧૪ વાર્તાના આરંભ અને અંત
- ૬.૧૫ મર્યાદા
- ૬.૧૬ સારાંશ
- ૬.૧૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૬.૧ ઉદ્દેશો

- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે,
- દ્વિરેફની વાર્તાકલાથી પરિચિત થશો.
 - વાર્તાકાર દ્વિરેફની સિદ્ધિ-મર્યાદા વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરશો.
 - રા. વિ. પાઠકના ટૂંકીવાર્તા ક્ષેત્રના પ્રદાનને વાર્તાઓની સમીક્ષા આધારે જાણી શકશો.
 - 'દ્વિરેફની વાતો ભાગ-૧' વાર્તાસંગ્રહનું સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન કરી શકશો.
 - 'દ્વિરેફની વાતો ભાગ-૧' પ્રશિષ્ટ કૃતિના સમગ્રલક્ષી અભ્યાસના મહત્વના મુદ્દાઓ વિશે પરિચય મેળવશો.

૬.૨ પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તા રા. વિ. પાઠકના સમયગાળા દરમિયાન લખાવવા માંડી હતી; પરંતુ, તે વિભાવનાબદ્ધ થવી બાકી હતી. પશ્ચિમમાંથી આવેલા આ સાહિત્યપ્રકારની

સમજ વિશેષ ન હોવાથી ધૂંધળી હતી. એક રીતે આ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તાનો ઘડતરકાળ હતો. ખરેખર તો રા. વિ. પાઠકનું ગમતું કાર્ય વિવેચન હતું; તેથી તેઓ ટૂંકીવાર્તાના સાહિત્યપ્રકારનું ચિંતન કર્યા વિના રહી શક્યા ન હતા. તેમણે ટૂંકીવાર્તાનો સંબંધ ટુચકા સાથે જોડ્યો તથા તેના અંતિમ ભાગને રહસ્ય સાથે જોડી વિભાવના ધડી. ‘મુકુન્દરાય’, ‘જક્ષણી’ કે ‘ખેમી’ જેવી લોકપ્રિય રચનાઓના વિકાસમાં ટૂંકીવાર્તાનું સ્થિત્યન્તર જોઈ શકીએ તો ‘પહેલું ઈનામ’, ‘નવો જન્મ’, ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ કે ‘કપિલરાય’ની વાર્તાકલા, સંવાદ, પાત્રોમાં દ્વિરેફની સૃષ્ટિના રંગો જોઈ શકીએ છીએ. નિરૂપણની એકંદરે શૈલી અને પદ્ધતિનો સમગ્ર માર્ગ વાર્તાકથનનો જ જોવા મળે છે. એટલે જ તો પોતાની વાર્તાઓને વાર્તાકાર દ્વિરેફની ‘વાતો’ કહેવાનું સૂચન કરે છે. આ વાર્તાઓમાં દ્વિરેફ જીવન પરકતાના રસ્તાને પકડી રાખે છે. તે ફક્ત ઘટનાનું નિરૂપણ જ નહીં; પરંતુ આવશ્યક પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન પણ કરે છે, જેમાં રચનાનો મૂળ હેતુ સિદ્ધ થતો જણાય અને પાત્રો પાસેથી ધાર્યું પાર પાડી પોતાની વાત ફલિત કરવાની દ્વિરેફમાં વિશેષ હયોટી છે. આ રચનાઓમાં હાસ્ય—વ્યંગ જાણ્યેઅજાણ્યે ભળી ગયા છે તો બીજી તરફ જીવન જેવું છે તેવું સ્વીકારી વિચારદ્રવ્યની ચોટ આપી કરામતથી આરંભથી અંત સુધી સુપેરે નીકળી જાય છે. દ્વિરેફની વાર્તાઓ વિશે, ઉમાશંકર જોશી કહે છે કે, ‘કવિત્વના આભાસવાળાં લાંબાં લયક વર્ણનો, માંદલા લાગણીવેડા, ભાષાના ને ભાવનાના વિલાસ, અફાટ આસમાનીભર્યા જીવનથી ભાગતાં પાત્રોનું આલેખન—આ બધાનો જીવાળ આવતો જ અટકાવવા જાણે દ્વિરેફની વાર્તાઓ બહાર આવે છે.’

૬.૩ પરંપરાગત શૈલીમાં લખાયેલી વાર્તાઓ

રા. વિ. પાઠકની વાર્તાઓ આપણી જૂની, મુખે કહેવાની અને સાંભળવાની વાર્તાઓની વધારે નજીક રહેલી છે. એ વિશે શ્રી રસિકલાલ પરીખ દ્વિરેફની વાર્તાકલા સંબંધમાં એક મહત્ત્વનું વિધાન કરે છે કે, “દ્વિરેફની વાતો” વાંચતા સૌથી પ્રથમ વિચાર એ આવે છે કે, ખરેખર આ બધી વાતો છે, અને તે પણ આપણા ગુજરાતી પ્રચલિત અર્થમાં. નાનપણમાં આપણે જે વાતો, ટુચકા, સ્વભાવ અને લક્ષણો સૂચવતા કિસ્સાઓ સાંભળ્યા હોય અને એ સાંભળતા સાંભળતા હસ્યા હોઈએ અને સાંભળી રહ્યા પછી ન સમજાય એવી રીતે લાગે કે ‘એકલું હાસ્ય એ કાંઈ ઠીક ન થયું.’ આવા બાળપણની વાતોના સંસ્કારવાળા ગુજરાતી વાંચનારને એ પરંપરા આ વાતોમાં ચાલુ રહેતી લાગશે.’

દ્વિરેફમાં પરંપરાગત વાર્તા કથનની શૈલીનું અનુસંધાન જળવાયેલું જોવા મળે છે. વાર્તા વાંચીએ એટલે કોઈ બોલતું હોય તેવો અનુભવ થાય. આ વાર્તાઓ વાંચવી ગમે તેવી વાર્તાઓ બની છે, અહીં રોજબરોજના વ્યવહારમાં મળતા પાત્રો—ઘટનાઓને ઝીણવટથી જોઈ અવલોકી વ્યક્તિના સ્ખલનો, માનવસ્વભાવની નબળી કડીઓ પકડી, વિચિત્ર માન્યતાઓ અને ખાસિયતોને વાર્તામાં ગૂંથીને કથાવૃત્તાંત વિકસાવ્યું છે, એક વાર્તા સળંગ ચાલતી અને મોટે ભાગે કાનથી સાંભળાતી અનુભવી શકીએ છીએ.

દ્વિરેફે પોતાના વાર્તાસંગ્રહને ‘વાતો શીર્ષક’ આપ્યું છે કારણ કે ગુજરાતી વાર્તાકથનની પરંપરા હેઠળ ‘કોઈને કહેવાતી’ હોય તેમ આ વાર્તાઓ રચી છે. એટલે કે, ‘વાતો’ કથનશૈલીમાં નિરૂપાઈ છે. આ પ્રકારની કથનશૈલીના કારણે દ્વિરેફ ઘણી વાર્તાઓમાં પાત્રો, વર્તન કે વૃત્તિને સવિગત, વિસ્તારથી રજૂ કરે છે.

૬.૪ વિષય વૈવિધ્ય ધરાવતી વાર્તાઓ

દુનિયાના વ્યવહારોનું અને મનુષ્યચિત્તનું ઊંડું નિરીક્ષણ કરી તેમાંથી રહસ્ય તારવવાની લેખકની ફાવટ, વાર્તા વિષયમાં અને સંયોજનમાં વૈવિધ્ય પેદા કરે છે. દામ્પત્ય, ગૃહજીવન અને સાહિત્યજીવનના વિષયવર્તુળોમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ફરતી—પ્રગટતી આ વાર્તાઓ કોઈને કોઈ રીતે જીવનમાંગલ્યનો સ્વીકાર કરે છે. ‘જક્ષણી’માં દામ્પત્યની પ્રસન્ન મધુર છબી ઉપસે

છે, ‘ખેમી’માં પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવનમાં કરુણ છાયા પડ્યા બાદની ખુમારી વિકસે છે અને ‘સરકારી નોકરીની સફળતાના ભેદ’માં દામ્પત્યજીવનની જડતા અને અંધશ્રદ્ધાના અતિરેકની અભિવ્યક્તિ છે. ‘સાચી વારતા’માં પણ દામ્પત્યની આછી છાયા છે છતાં વાસ્તવિક જગત અને માનવ મનની ગતિનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ ધ્યાન ખેંચે છે. આ જ રીતે ‘નવો જન્મ’માં પણ દામ્પત્યજીવન ઉપરાંત મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નકારમાંથી હકાર તરફ ગતિ કરતી વાર્તા છે. ‘એક પ્રશ્ન’માં ગૃહજીવન અને ચિંતાબ્યાસના લિસોટા વચ્ચે ગ્રામ્ય—શહેરી સંસ્કૃતિ સાથે સ્થૂળ—સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ નિરૂપાયો છે. ‘કપિલરાય’ નવોદિત લેખકની માંદલી મનોદશાના ઉપહાસમાંથી જન્મેલી તખલ્લુસોની કથા છે, આ સાથે અતિઉત્સાહી, ગુરુતાગ્રંથિ ધરાવતા, અહંભાવી, શક્તિહીન, નવોદિત લેખકને સ્પર્શનારી સાહિત્યજીવનની કથા પણ છે. ‘પહેલું ઈનામ’ રહસ્યાત્મક શૈલીથી લખાયેલી કથા છે તો ‘રજનું ગજ’ સામાજિક વાસ્તવનું ચિત્રણ કરતી કથા છે.

૬.૫ રોજિંદા જીવનને કેન્દ્રમાં રાખી રચાયેલી વાર્તાઓ

દ્વિરેફની વાર્તાઓમાંથી પસાર થતા લગભગ તમામ વાર્તાઓમાં રોજબરોજનું માનવજીવન તેના કેન્દ્રમાં દેખાય છે, તેનું કારણ દ્વિરેફનું વાસ્તવદર્શી હોવું છે. માનવજીવનમાં રોજબરોજ જે ઘટનાઓ બને છે, એને જ કથાવસ્તુ તરીકે સ્વીકારીને દ્વિરેફ વાર્તાલેખન કરે છે. અહીં ગુજરાતના પ્રજાજીવનની નાની—મોટી લાક્ષણિકતાઓ અને વિશેષતાઓ વાર્તાઓમાં ઝીલાય છે. ‘સાચી વારતા’, ‘શો કળજગ છે ના !’, ‘જક્ષણી’, ‘પહેલું ઈનામ’, ‘કપિલરાય’ અને ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ — આ વાર્તામાં વાસ્તવિકતાનું દર્શન છે. પ્રત્યેક વાર્તામાં સામાન્ય જીવનના કોઈક અસામાન્ય પ્રસંગનું હૂબહૂ નિરૂપણ કરેલું છે. ‘ખેમી’માં અંત્યજોના જીવનને વાચા મળી છે, સાથે ગરીબી, અંધશ્રદ્ધા અને શોષણને ખેમી ધનિયાના પાત્રમાં અસરકારક રીતે પ્રગટ થયું છે. ‘મુકુન્દરાય’ વાર્તામાં જૂની—નવી પેઢી વચ્ચેનો વૈચારિક સંઘર્ષ નિરૂપાયો છે. ‘રજનું ગજ’ જાહેર જીવનના આગેવાનો અને સંસ્થા સંચાલકોની મનોવૃત્તિનું અસરકારક પ્રતિબિંબ ઝીલવા પામ્યું છે. ‘સાચી વારતા’માં લોહીનો વેપારની બદીનું આલેખન છે. ‘એક પ્રશ્ન’, ‘જક્ષણી’, ‘નવો જન્મ’માં પ્રસન્ન કુટુંબજીવન તથા દાંપત્યજીવનનાં ચિત્રો દોર્યા છે. ‘શો કળજગ છે ના !’માં બાળકોના વાણી અને વર્તનનું ચિત્ર નિરૂપાયું છે. દ્વિરેફની કોઈક વાર્તામાં બાળલગ્ન, અંધશ્રદ્ધા તો કોઈક વાર્તામાં અધકચરા—અપરિપક્વ યુવાનોની ઘેલણ નિરૂપાય છે, તો કેટલીક વાર્તામાં સ્ત્રીજાતિ તરફ સમાજની ધોર ઉપેક્ષાનો આકોશ તથા સમાજમાં બુદ્ધિહીન, દંભી માનવોનું ચરિત્રચિત્રણ જોવા મળે છે. સામાજિક વાસ્તવને નિરૂપતા ઉદાહરણ રૂપ સૂત્રાત્મક વિધાનો, રસળતું ચિંતન કે નિરીક્ષણ પણ વાર્તાકાર સહજતાથી મૂકી આપે છે તેના ઉદાહરણ જોઈએ,

- ‘હિન્દુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાવા નથી મળતું, પણ કામ ન કરનારને મળી રહે છે.’ (જક્ષણી)
- ‘પુરુષને હારતો જુએ છે ત્યારે સ્ત્રીમાં ઓર જ હિંમત આવે છે.’ (ખેમી)

આવા સૂત્રાત્મક વાક્યો ક્યાંક પાત્રોના મુખે તો ક્યાંક કથક દ્વારા વાર્તાના અંતરંગને ઉપસાવવામાં મદદરૂપ થાય છે જે વાર્તાકારની નિરીક્ષણ અને સમજશક્તિની ઘોતક છે.

૬.૬ રચનારીતિની પ્રયોગશીલતાયુક્ત વાર્તાઓ

વિષયના વૈવિધ્ય અને રોજિંદા જીવનને આલેખતી આ વાર્તાઓમાં દ્વિરેફે પોતાની આગવી મૌલિક સૂઝથી રચનારીતિના અનેકવિધ પ્રયોગો કર્યા છે. જુદાં જુદાં કથનકેન્દ્રો પસંદ કરી દ્વિરેફ વાર્તાનો આરંભ કરે છે. વાર્તાના મધ્ય ભાગમાં અને અંત ભાગમાં પણ રચનારીતિનું વૈવિધ્ય વાર્તાને આસ્વાદ્ય તો બનાવે જ છે સાથે અનન્યતા પણ બક્ષે છે. ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’ વાર્તામાં વાર્તાકારે સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં ભાણ જે આકાશ—ભાષિતનો પ્રયોગ કરે છે તે દ્વિરેફ વાપરે છે.

‘જક્ષણી’માં કથન અને એકમની ગૂંથણી વાર્તાકાર બખૂબીથી કરે છે. ત્રણ ઘટકોમાં વહેંચાયેલી વાર્તા પ્રથમ અને ત્રીજું એકમ પત્ની દ્વારા અને બીજું એકમ પતિ દ્વારા કહેવાય છે. કથનરીતિની આ કારગર ટેકુનિક અહીં જોવા મળે છે. ‘પુરુષ’ કથક અને ‘સ્ત્રી’ કથકની કહેણીમાં પણ એમની જાતિ બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે એવું ભાષાનું સ્તર પણ ધ્યાનાર્હ છે.

‘સાયો સંવાદ’ ટૂંકીવાર્તામાં જ્ઞાન અને વ્યવહાર જેવા વિચારદ્વન્દ્વની પીઠિકાએ આખી વાર્તા લખાઈ છે. ‘લો ત્યારે આમાં તમારું શું’ – થી શરૂ થતી ચોટ ‘મથાળું’ ઉત્તરમાં આવે છે; પરંતુ, ‘તું ધારે છે તે કરતાં હું એનો જુદો અર્થ કરું છું.’ – અહીં પ્રતિચોટ આવે. કથાનાયક વાર્તાકાર હોય; પરંતુ, સ્વજનો પણ વાર્તારસિક જ નહીં પણ સમીક્ષા કરવાની ત્રેવડવાળા હોય ત્યારે જે પ્રકારનું વાર્તાવિનોદમંડળ ઊભું થાય છે તેના કારણે આ આખી વાર્તા કલાત્મક બને છે.

દ્વિરેફની વાર્તાઓ વિશે ‘કૃતિસમીપે’માં મહેન્દ્રસિંહ પરમાર સાચું જ કહે છે, ‘એનાં કથાનકોને કારણે, કથનરીતિને કારણે, કથાભાષાને કારણે આજે પણ અજેય—અડીખમ, નવા લખનારાઓને પણ પ્રયોગો કરવાનો પડકાર ફેંકે તેવી તાજી લાગે છે.’ (પૃ. ૧૭૬)

‘ખેમી’ વાર્તાનાં પતિને ઓઢણીની આડાશ કરી બીડી સળગાવવામાં મદદ કરતી અને દારૂની સૂગ હોવા છતાં ઘવાયેલા સ્વમાનવાળા પતિને પોતે પૈસા આપી દારૂ પીવા મોકલતી અને પતિને રોગમાંથી બચાવવા માનતાઓ રાખતી ખેમી ગાંધીયુગમાં જુદી પડી તથા ખેમીના નીતિમત્તાના ખ્યાલો પણ તે સ્ત્રીના મુખે બોલાયેલાં તે નવીન પ્રયોગથી ઓછા નથી. એક નવી નારી, તત્કાલીન સમયમાં ગુજરાતીમાં અવતરેલી માલૂમ પડે છે. ‘દ્વિરેફની વાર્તા’ ભાગ—૧ની ૧૩ વાર્તાઓમાં વાર્તાકારની પ્રયોગશીલ વૃત્તિ નિહાળી શકીએ છીએ.

‘એક પ્રશ્ન’, ‘નવો જન્મ’ અને ‘કપિલરાય’માં માનસશાસ્ત્રીય કોયડાની આજુબાજુ ગૂંથાતી કથા જોવા મળે છે જ્યારે ‘પહેલું ઈનામ’ ડિટેક્ટિવ રસની વાર્તા છે. કેટલીક વાર્તાઓમાં માત્ર મનોહર સંવાદોમાંથી વાર્તા નિષ્પન્ન થાય છે અને તે જ સંવાદોમાંથી વાતાવરણ, કથાવસ્તુ અને પાત્રો એમ સઘળો કથાનો આકાર ઉપસી આવે છે.

૬.૭ મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમપરક વાર્તાઓ

‘દ્વિરેફ’ની વાર્તાઓમાં જીવન અને જગતને જોવાનો એક આગવો દૃષ્ટિકોણ જોવા મળે છે. દ્વિરેફ માનવ મનનું ઝીણામાં ઝીણું નિરક્ષણ કરી તેને તટસ્થતાથી જોઈ સર્જનમાં પ્રયોજવાનો જે ગુણ ધરાવે છે તેમાં તેમનો કલાસંયમ જોવા મળે છે. દ્વિરેફ વાર્તા નિમિત્તે માનવમનનું સંકુલ અને અકળ વ્યાપારોને દર્શાવવા પ્રયત્ન કરે છે. ‘એક પ્રશ્ન’ વાર્તા આખી જ માનસશાસ્ત્રીય અભિગમમાંથી જ જન્મેલી છે. માનવી કોઈ પણ સારા કામનો જશ પોતાને મળે એવું ઝંખતો હોય અને આ ઝંખનાના કારણે ‘આ કામ તો હું પણ કરી શક્યો હોય’ એવું માનવા લાગે ત્યારબાદ ‘એ મેં જ કર્યું છે’ એવી માનવમનની ભ્રાંતિનું નિર્માણ થાય અને એ કામ પોતે જ કર્યા હોવાનો દાવો કરવા લાગે. તેથી આ વાર્તામાં એક જ કાર્ય માટે ઘણા લોકો દાવો નોંધાવે છે. ‘કપિલરાય’ વાર્તામાં પોતાની પાત્રતા ન હોય છતાં ખોટી અને મોટી મહત્ત્વકાંક્ષાઓ સેવી અંતે પરાજયનો ભાર ન ઉપાડી શકતો વ્યક્તિ પાગલ બની જાય છે. આ મનોવૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ પર આખી વાર્તા નિર્ભર છે. ‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં ઝમકુકાકીનું પાત્ર પણ આ પ્રકારનું માનસશાસ્ત્રીય અભિગમ પર આધારિત છે. જીવનમાં જ્યારે કોઈ જ ઉદ્દેશ કે આલંબન ન હોય ત્યારે માનવી કેવો હોય અને જીવનમાં જ્યારે કોઈ ઉદ્દેશ અને આલંબન હોય તો માનવી કેવો હોય તેનું અસરકારક દર્શન આપણને ઝમકુકાકીના પાત્રચિત્રણ દ્વારા જોવા મળે છે. ‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં પણ સંસ્થા સંચાલકોના અંતરંગ અને બહિરંગનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. ‘મુકુન્દરાય’ વાર્તામાં નવી અને જૂની પેઢીનો સંઘર્ષ અને એમાંથી નિષ્પન્ન થતું ચિત્તક્ષોભનું માર્મિક આલેખન છે. ‘શો કળજગ છે ના !’ વાર્તામાં બાળકોના મનોજગતનું અને મોટેરાઓનું અનુકરણ કરતાં બાળકોના વર્તનનું ચિત્રણ છે. ‘જક્ષણી’ વાર્તામાં જલદી પરણવાના કોડ સેવતા મહારાજની

૬.૮ પાત્રચિત્રણની અખેડતા

દ્વિરેફની વાર્તાઓમાં કલાકાર કે આદર્શધિલા પાત્રોનું આલેખન નથી; પરંતુ સમાજના ક્યડાયેલા, મધ્યમવર્ગના લાચાર અને જીવનમર્મથી ભરપૂર પાત્રોનું આલેખન છે. દ્વિરેફની પાત્રસૃષ્ટિ એમની વાર્તાસૃષ્ટિની જેમ જ વૈવિધ્યવંતી છે. તે કલમના આછા લસરકે પાત્રોનાં વ્યક્તિને સહજ રીતે ઉપસાવી આપવાનું કામ કરે છે. થોડાક જ શબ્દોમાં પાત્રોના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવી આપવાની ફાવટ દ્વિરેફમાં દેખાય છે.

ખેમી, મુકુન્દરાય, રઘનાથ ભટ્ટ, વીશીવાળો મહારાજ, ઝમકુકાકી જેવાં ચિરંજીવી પાત્રો ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યને પ્રાપ્ત થયા છે. દ્વિરેફના પાત્રોમાં વાસ્તવિકતાની રેખાઓ ખેંચાયેલી જોઈ શકાય છે. વર્ણવ્યવસ્થાના બાધ વગર ખેમીનો સ્નેહ, નિષ્ઠા, સ્વમાન અને ગૌરવ સ્પર્શી જાય એવાં છે. પાત્રચિત્રણની કળામાં માહેર દ્વિરેફ મુકુન્દરાય, રઘનાથ ભટ્ટ અને ગંગાનું પાત્ર શબ્દોના આછા લસરકાથી ઉપસાવે છે. વીશીવાળા મહારાજનું દેખાવનું પાત્રચિત્રણ જોઈએ, ‘જે દી’ નવરો દીનોનાથ’ તે દી’ મહારાજને ઘડ્યો હશે. તેનો વર્ષ ધોળો હતો, બટાટાને બાફીને છાલ કાઢી નાખીએ એવો ધોળો અને તેની ઉપર કાળા, રાતા, પીળા, તલની ઝીણી છાંટ હતી. પેટ મોટું હતું, પણ આ બંધથી તેના બે ભાગ પડી જતા હતા એને ઉપલા ભાગ ઉપર કાળું જનોઈ પરસેવાથી ચોંટી ગયું હતું. ઊભો રહે ત્યારે વચ્ચેથી પગ જરા વધારે પહોળા ગોળાકાર રહેતા અને પગલું લાંક વિનાનું ઊંટના જેવું પડતું. મોંમાં જાણે નીચલા જડબામાં એક નહીં પણ દાંતની બે હારો જેવું, અથવા આખા જડબામાં જાણે દાઢો જ હોય તેવું જણાતું હતું અને બ્રહ્મા ઘડીને એટલા ખુશ થઈ ગયેલા હશે કે માટી કાચી હશે એટલામાં જ તેને કપાળે અને બરડે થાબડ્યો હશે — કપાળ તરફ માથું ઢળતું અને વાંસો એવો બહાર નીકળેલો હતો’ — આ પાત્રવર્ણનમાં લેખક દ્વારા અપાયેલી ઉપમાઓ અને એમાં પ્રયોજાયેલો હાસ્યરસ લાક્ષણિક રીતે આ પાત્રના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવી આપવાનું કાર્ય કરે છે. ઝમકુકાકી, ખેમી, જક્ષણીના નાયક—નાયિકા, વીશીવાળા મહારાજ, ‘જમનાનું પૂર’ની નાયિકા કે ‘શો કળજગ છે ના !’ બાળકો, ‘સાચો સંવાદ’ના નાયક— નાયિકા આપણને આપણી આસપાસના જ પાત્રો અનુભવાય છે. વૃદ્ધ રઘનાથ ભટ્ટ જે આશાઓ અને અપેક્ષાઓ સેવીને પોતાના સંતાનને ઉછેરીને મોટો કરે છે એ આશાઓ અને અપેક્ષાઓનું એક ઝાટકે નિકંદન એ વૃદ્ધ પર આવી પડેલા અસહ્ય દુઃખને પણ આપણે આસપાસ જોઈ શકીએ છીએ અને તેમના જેવી ધીરજ સાથે સહન કરવી ક્ષમતા પણ પાત્રને ઉચ્ચતા બક્ષે છે. ‘જમનાનું પૂર’ની નાયિકા પોતાના દીવાને દૂર દૂર સુધી પહોંચાડવાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં પોતાની પ્રાણની બાજી લગાવી દે છે. આ બધાં પાત્રો એકબાજુ વાસ્તવની ધરા પર ઊભેલા છે તો બીજી તરફ ભાવનાશીલ સંયમને વરેલા છે. આ પ્રકારના સમન્વયથી જ પાત્રો વિલક્ષણ બની રહ્યા છે. આ વાર્તાસૃષ્ટિનાં ગૌણપાત્રો પણ દ્વિરેફે અત્યંત કુશળતાથી ઉપસાવી આપ્યાં છે. ‘પહેલું ઈનામ’ વાર્તામાં મહાસુખ મૂંગાનું પાત્ર, ‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં શાળા સંચાલકોનું અને ‘એક પ્રશ્ન’માં કથાનાયક ઉપરાંત એમની બહેનનું પાત્ર, પત્નીનું પાત્ર અને બાનું પાત્ર પણ લાક્ષણિક રીતે વાર્તાકારે ઉપસાવ્યું છે. આ પ્રકારના ગૌણ પાત્રના વ્યક્તિત્વની રેખાઓ ઉપસાવવામાં પણ વાર્તાકારે ખાસ્સી કુશળતા દાખવી છે. પાત્રચિત્રણ સમયે દ્વિરેફનું ઊંડું સમાજનિરક્ષણ અને જીવનનો પ્રયત્ન અનુભવ અનુભવાય છે.

૬.૯ વાર્તામાં સ્કૂટ થતું માર્મિક હાસ્ય

રા. વિ. પાઠકની ‘દ્વિરેફની વાતો ભાગ-૧’ ની મોટાભાગની વાર્તાઓમાં કોઈને કોઈ પ્રકારનું માર્મિક હાસ્ય આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ક્યારેક પ્રસંગની વિચિત્રતા હોય, તો ક્યારેક પાત્રની વિચિત્રતા તો ક્યારેક સંવાદોથી વાર્તાકાર વિનોદ, ટીખળ, ઉપહાસ, રમૂજ, હાસ્ય

નિપજાવે છે. એ નોંધવું રહ્યું કે, આ હાસ્ય આછકલું કે નિરર્થક નથી; પરંતુ, લેખકના વાર્તાના મર્મને સમજવાના ઈષ્ટ પ્રયોજન સાથે સિદ્ધકર બને છે. દ્વિરેફ તત્ત્વદર્શી છે સાથોસાથ ‘હસતા ફિલસૂફ’ તરીકેની વ્યક્તિમત્તા ધરાવતા હોવાથી હાસ્યના માધ્યમે જીવનના અનેક રંગ પૂરવાની તેમની કુશળતા છતી થાય છે. ક્યારેક જીવનની વેદનાઓ અને વિટંબણાઓને પણ હસતાં રમતાં નિરૂપે છે, તો ઘણીવાર જીવનની વાસ્તવિકતા કડુણતાને પણ હાસ્યના રંગે રંગી રજૂ કરતા જણાય છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને પ્રકારના હાસ્યની વિપુલતા ‘જક્ષણી’ વાર્તામાં જોવા મળે છે. શરૂઆતમાં પત્ની બહારગામ જતાં પતિને ઘર સંચાલનમાં પડતી મુસીબતનું ચિત્ર નિરૂપતા કથાનાયક અને એની પત્ની વચ્ચેના સંવાદમાં નિખાલસ વિનોદનો નમૂનો જોવા મળે છે. જેમાં પત્ની ક્યાં જાય છે ? તે સવાલના ઉત્તરમાં કથાનાયક પોતાના ઉપર જ હસે છે. ‘મારા અક્ષર સુધારવા અને તમારો અભ્યાસ વધારવા.’

પત્નીના જવાથી ગમતું નથી તેની ગંભીરતાને હળવાશથી દર્શાવવા, ‘સ્ત્રી જાય છે તેથી બીજું કંઈ થતું નથી: હૃદયને ખાલી ચઢે છે, હૃદય ચાલતું નથી, તેને જરા જરા કાંટા વાગે છે અને આપણાથી ન ચલાય તો લોકો હસે છે’ આ દામ્પત્યજીવનની મધુરતામાં સૂક્ષ્મ હાસ્ય નિરૂપાય છે. વીશીના મહારાજના બેડોળ દેહના વર્ણનમાં અને તેની પત્નીને જલદી મોટી કરવાની ઘેલછામાંથી સ્થૂળ હાસ્ય નિરૂપાય છે. ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’માં અવળવાણીનો ઉપયોગ કરીને એમાંથી નિષ્પન્ન થતા કટાક્ષમય હાસ્યને વિમળાસતીના સતીત્વ તપમાં અને પતિના જીવન રહસ્યના ત્રણ મંત્રોમાં પ્રગટ થાય છે. અહીં સતીત્વના આદર્શની અંધ ઘેલછામાં વિમળા પતિને જે ભયંકર ત્રાસરૂપ હરકતો કરે તેમાં ખડખડાટ હસાવે છે. અહીં ઘણા પ્રસંગોમાં અતિશયોક્તિના ઘેરા રંગો અટ્ટહાસ્ય જન્માવે; પરંતુ, હાસ્ય પાછળનો કડુણરસ અછાનો નથી. ‘સાચો સંવાદ’ અને ‘એક પ્રશ્ન’ વાર્તામાં માનવમનની સંકુલતાની મર્યાદામાંથી જન્મતું હાસ્ય છે. ‘એક પ્રશ્ન’ ચિત્તશાસ્ત્રના નિયમ નિદર્શનમાં, નિરૂપણમાં, રજૂઆતની હળવાશમાં હાસ્ય-વિનોદના તણખા છે. અહીં હાસ્ય નિપજાવવામાં કવિ નાનાલાલની ગંભીર પંક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. વાર્તાનો બીજરૂપ પ્રસંગ ‘ડાહ્યલો નામનો નોકર સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાખવા જતો હતો તેને ઘરના, કુટુંબના કોઈ સભ્યે વાર્યો.’ – અહીં કોણે વાર્યો એ વિવાદ છે; પરંતુ, વાર્તાકારનો ઉદ્દેશ સાચો ચુકાદો આપવાનો નથી, પણ મોટા, સુખી, સંસ્કારી કુટુંબનું પ્રસન્ન વાતાવરણ અને મનની વિચિત્ર પ્રક્રિયાને હાસ્યમાં વીંટાળી પ્રસ્તુત કરવાનો છે. ‘સાચો સંવાદ’માં જ્ઞાનના અભિમાનવાળા નાયકને ઓછી ભણેલી પરંતુ વધુ ગણેલી પત્ની, પતિની ભ્રામક માન્યતાને જે દલીલોથી મહાત કરે છે તે દલીલો સૂક્ષ્મ વિનોદ નિર્દેશિત કટાક્ષનો ઉત્તમ નમૂનો બને છે. ‘ખેમી’ વાર્તામાં પ્રસંગોપાત હાસ્ય પ્રગટ થાય છે, તેમાં ઉપરી અધિકારીને મૂર્ખ બનાવતી, તેના વિશેનું જોડકણું ગાતી ખેમીના પાત્રમાં હાસ્યક્ષણો વેરાઈ છે. ‘કપિલરાય’ વાર્તામાં તખલ્લુસની ઘેલછા હાસ્યરસનું નિર્માણ કરે છે. આ બંને ગંભીર વાર્તામાં પ્રસંગોપાત હાસ્યના છાંટણાં જોવાં મળે છે. ‘સાચી વાર્તા’માં કેસરીસિંહની પ્રથમ પત્ની રૂખીની કદરૂપાઈના અને પત્ની હરિની સુંદરતાના તુલનાત્મક વર્ણનમાં હાસ્ય નિરૂપાય છે. જ્યારે ‘પહેલું ઈનામ’માં હરજીવનના પાત્રનિરૂપણમાં હાસ્યનું નિરૂપણ છે. આમ, દ્વિરેફ પ્રસંગ, પાત્ર, સંવાદ, સ્થળ-કાળના જગતના ઊંડા સમભાવ અને માર્મિક દર્શનથી તાત્વિક હાસ્ય-કટાક્ષના નમૂના યોજે છે.

વાર્તાકારે હળવી શૈલીમાં સમકાલીન પ્રસંગો, વિચારધારાઓ, માન્યતાઓ, વાસ્તવિક જીવનના સંવાદો ને પાત્રોની ઠેકડી ઉડાવવાની યુક્તિ પ્રયોજી છે. સ્ત્રી-પુરુષોની સમાનતા, પુરુષોનો સ્વભાવ, સતીત્વના આદર્શો, પ્રેમાનંદના નાટકો, સાહિત્યના પ્રશ્નો અને તેના અંતિમો, છાપાંઓ કાઢવાની પ્રવૃત્તિઓ અને તે વિશેની મજાકો, ચર્ચાઓ એવી એવી ઘણીખરી પરિસ્થિતિમાંથી હાસ્ય જન્મ્યું છે. ‘એક પ્રશ્ન’માં મરક મરક મજાક, ‘સાચી વારતા’માં ભીડિના પાત્ર દ્વારા, તેજના દેહવર્ણન દ્વારા પ્રગટતું હાસ્ય, ‘સાચો સંવાદ’માં પ્રસન્ન સ્મિત, ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’માં સતીના તપનો ઉપહાસ, ‘પહેલું ઈનામ’માં પ્રમુખની સ્થિતિમાંથી નિર્મિત હાસ્ય, ‘કપિલરાય’માં તખલ્લુસોની મશ્કરી કરતું ખડખડાટ હાસ્ય, દ્વિરેફને હાસ્યવિનોદના વાર્તાકાર તરીકે સ્થાપિત કરવા પૂરતાં છે.

૬.૧૦ વાર્તામાં જીવનનું કારુણ્ય

રા. વિ. પાઠકની વિશેષતાને પ્રગટ કરતાં રસિકલાલ પરીખ વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે, ‘હાસ્ય નીચે લગભગ દરેક ઠેકાણે એકાદ અશ્ચુભિંદુ છુપાયેલું હોય છે’ તેમની હાસ્યવૃત્તિને વધુ સ્પષ્ટ કરીએ તો, આનંદ અને અશ્ચુ, હર્ષ અને શોક, વિરહ અને વ્યંગ, પરેશાની અને પ્રફુલ્લતા વગેરે જીવનઉદ્યાનના સુમન શૂળો જેવાં છે.

‘સરકારી નોકરની સફળતાનો ભેદ’માં સપાટી પર હાસ્યનાં છાંટણાં ઊડતાં દેખાય છે. હાસ્યની ભીતર નાયકની તીવ્ર મનોવેદના છુપાયેલી છે. કથાનાયક અવળવાણી પ્રયોજી સતીની જડ, ધાર્મિક, કૃત્રિમ અને અંધ પતિભક્તિ એના પતિને કેવી ત્રાસદાયક લાગે છે તેનું વર્ણન છે. પતિના પગે માથું અડકાડીને તત્પર રહેતી, સતીત્વના ભૈરવી રાગો ગાતી, વહેલી સવારે મગનો દાણો ખવડાવી ‘હે સ્વામીનાથ ! આ દાસીને કેમ કોઈ આજ્ઞા કરતા નથી ?’ જેવું નાટકીય કથન ઉચ્ચારતી સતીનું અતિશયોક્તિ સભર ચિત્ર આપણને ભલે હાસ્ય અર્પી જાય, પણ હાસ્યની નીચે યુવાનની કરુણ સ્થિતિનો વેધક ચિતાર આપે છે. ‘કપિલરાય’ વાર્તામાં હાસ્યરસ ભલે ભરપૂર જણાતો હોય પણ કપિલરાયને થયેલો માનસિક આઘાત અને તેમાંથી જન્મતો કરુણરસ ખૂબીથી રજૂ થયો છે. ‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં હૈયાનો પૂર્ણ આકોશ કલાત્મક રીતે રજૂ થયો છે. અસહકારના આંદોલન સાથે જોડાયેલા શિક્ષક આકસ્મિક સંજોગોને લીધી ઊઘડતી શાળાએ ઉપસ્થિત ન રહી શકે અને તકસાધુઓને મળેલી આ તકને કારણે સર્જાતી શિક્ષકની બેહાલ સ્થિતિની કરુણતા છે. ‘નવો જન્મ’ વાર્તામાં શાંત ઉલ્લાસપૂર્ણ વાતાવરણમાંથી ઘેરા શોક તરફ અને છેલ્લે જીવનના ઉત્સાહ તરફ ગતિ કરે છે. ‘જક્ષણી’ વાર્તામાં વીશીના રસોઈયાનું પાત્રચિત્રણ, જક્ષણી ઉપરની અંધશ્રદ્ધાનું આલેખન અને ઘેલછામાં લોકમાનસની અંધશ્રદ્ધાનું કરુણ આલેખન છે. કરુણ અને વેધક બનાવોને પણ દ્વિરેફ વત્સલ કે આત્મીય સહાનુભૂતિથી પોતાની વાર્તામાં આલેખે છે. ‘ખેમી’ વાર્તામાં ધનિયા તેમજ ખેમીના વિયોગમાં તીવ્ર કારુણ્ય છે. છતાં ખેમી જેમ દર્દને હાસ્યના પાલવ હેઠળ ઢાંકી દે છે તેવી જ કલાત્મક રીતે દ્વિરેફ કરુણતાને હાસ્યમાં ઓગળી દે છે અને આ અદૃશ્ય કરુણતાને વધુ ચોટદાર બનાવી દે છે.

૬.૧૧ જીવન પ્રત્યેનો સમદૃષ્ટિકોણ – જીવનમર્મ

દ્વિરેફ વાર્તાઓને જુદું પાડનારું એક તત્ત્વ હોય તો તે જીવનદૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવતું હાસ્ય. દ્વિરેફ કોઈપણ ભાવનું હળવાશથી આલેખન કરી શકે છે, તેથી લાગણીવેડાના દૂષણથી પણ બચી જાય છે. રસિકલાલ છો. પરીખ કહે છે તેમ, ‘બીજી કોઈ પણ લાગણી કરતાં હાસ્યને ગ્રામ્ય અને અધમ થઈ જવાનો વધારે ભય છે... હાસ્યના પ્રકારોને ઉચ્ચ રાખવા માટે બીજી લાગણીઓની અપેક્ષાએ, ઘણી જ સંસ્કારિતા અને કુશળતાની અપેક્ષા રહે છે. આવા હાસ્ય માટે જીવનને અવલોકવાની બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિની અપેક્ષા રહે છે અને અવલોકનકારના સ્વભાવમાં છેવટના તળિયે દુરસ્તી અને પ્રસન્નતાની અપેક્ષા રહે છે.’ (પહેલા ભાગનો ઉપોદ્ઘાત) આ રીતે દ્વિરેફ અતિશય હલાવી મૂકનારી ઘટનાને પણ હાસ્યમાં આલેખી પ્રસન્નતા અને સંસ્કારિતાની પ્રતીતિ અર્પે છે. ‘રજનું ગજ’ વાર્તામાં ‘માનવજીવનને સુલભ એ જ મહાન રસ છે’ આ વાક્યમાં હાસ્ય ઉપરાંત સર્જકનો પુણ્યપ્રકોપ જીવન સભરતા દર્શાવે છે.

‘દ્વિરેફની વાતો’ની સમીક્ષા કરનાર શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ આ વાર્તાઓને ‘ખરેખર આ બધી વાતો છે’ એ કહેતા હોય ત્યારે શ્રીમતી હીરાબહેન પાઠક ‘આ વાર્તાઓને કલાદૃષ્ટિએ જોવાને બદલે જીવનદૃષ્ટિએ જ જોઈને લેખકની મંગલ જીવનદૃષ્ટિ અભ્યાસીઓને પ્રેરક બનશે’ – એમ કહે છે. તે સંદર્ભે હસતા ફિલસૂફની માર્મિક વાર્તા લેખમાં અમી રાવલ આ વાર્તાઓ વિશે કહે છે કે, ‘તાત્ત્વિકતા, તાર્કિકતા ને બુદ્ધમત્તા કલમ હાથમાં લે ત્યારે દ્વિરેફ, મધુસંચય કરી શકે, મધુ ઉત્પન્ન કરી શકે.’ (પૃ. ૪૭) આમ, આ તેર વાર્તાઓ જીવનસંદર્ભ લઈ આવવાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

૬.૧૨ ભાષાની કરકસર અને ત્રેવડ

રા. વિ. પાઠક સારા કવિ હોવા છતાં એક બાબત નોંધવી રહે છે કે, તેમની વાર્તાઓમાં ભાગ્યે જ અલંકારોને પ્રયોજે છે; કે પછી, કલ્પનાને છુટ્ટો દોર આપતા જણાય છે. જ્યાં વાર્તા માટે વર્ણન અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ તેઓ વર્ણનાત્મક કે કાવ્યાત્મક શૈલીનો ઉપયોગ સંયમિત રીતે કરતા જણાય છે. ‘જમનાનું પૂર’માં પૂરનું વર્ણન જે કર્યું છે તેમાં તેમણે ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષાદિ અલંકારોનો છૂટથી ઉપયોગ પણ કર્યો છે. તેનું એક ઉદાહરણ જોઈએ, ‘કાલિન્દીના ધમધમતા પૂર ઉપર તરતા દીવા મેઘલી રાતમાં આગિયા જેવા દેખાતા હતા. સાત વાટવાળી આરતી ઉતારાતી હતી, તે જાણે ફેણેફેણે મણિવાળો કાલીય નાગ આ સુંદર દશ્યને જોઈ ડોલતો હોય એમ લાગતું હતું.’ (પૃ. ૧૮) અહીં જમનાના પૂરનું વર્ણન વાર્તાના મહત્વના અંશ તરીકે આવે છે, જેના ચિત્રને પ્રત્યક્ષ કરવામાં અલંકાર ઉપયોગી બને છે. આ જ પ્રકારે વાર્તાઓમાં વાતાવરણ સર્જવા માટે વાર્તા જે કાલમાં મૂકવામાં આવી હોય તે કાળનું યથાર્થ ચિત્રણ આપવા ભાષા, અલંકાર વગેરેનો સમુચિત ઉપયોગ કરે છે. એકંદરે તેમની શૈલીમાં સાદગીનો ગુણ જોવા મળે છે. તેમના જીવન પર ગાંધીજીનો પ્રભાવ હોવાથી તેમની શૈલી અને વાણીમાં મિથ્યા આડંબર જણાતો નથી. આ જ ગદ્યની વિશદતા તેમની વાર્તાઓને એક પ્રકારની પારદર્શકતા અર્પે છે અને તેમના મનનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

દ્વિરેફની ગદ્યશૈલી સાદી, સરળ અને ઘરેલું છે. તેમને જે કંઈ અભિપ્રેત છે તે સંક્ષિપ્ત અને સચોટ રીતે કહેવાની સૂઝ તેમની વાર્તાઓમાં પ્રગટ થાય છે. નર્મમર્મ હાસ્ય, કટાક્ષ, આદિ ગદ્યશૈલીનાં લક્ષણોને દૂધમાં સાકરની જેમ ઓગાળી વાર્તા કહેવાનો તેમનો માર્મિકતાનો ગુણ ઊડીને આંખે વળગે છે. સંવાદ દ્વારા જ પ્રશ્ન, મૂંઝવણ, કટાક્ષ તો દર્શાવે જ છે સાથે પાત્રોના વ્યક્તિત્વ અને મધુર દામ્પત્યના પ્રેમને પણ આલેખી આપે છે. આ વાર્તાઓમાં જરૂર પડે ત્યાં ‘મુકુન્દરાય’માં આવતું રાવૈયા ગામનું વર્ણન કે ઝમકુકાકીના પૌત્ર રૂપચંદના મૃત્યુના શોકનું દશ્ય કે ‘જક્ષણી’ વાર્તાના મહારાજનું વર્ણન દ્વિરેફની કલમને યશોદાયી બનાવે છે. અહીં સ્થળ કે પ્રસંગ ગદ્યશૈલીમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

૬.૧૩ રસ અને વાતાવરણની કમાલ

દ્વિરેફની વાર્તાઓની રસસૃષ્ટિ પણ વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. એમાંયે કરુણ અને હાસ્યની નિષ્પત્તિમાં એમની નિપુણતા અપૂર્વ છે. કેટલીક વાર્તાઓમાં રૌદ્ર ભાવોનું પણ આકર્ષણ વર્તાય છે. જેમકે, ‘પહેલું ઈનામ’, ‘કેશવરામ’ વગેરે ઉપરાંત શૂંગાર, અદ્ભુત, ભયાનક આદિ રસ પણ વહે છે. તો ‘મુકુન્દરાય’ જેવી વાર્તામાં આ બધા રસોની ઉપરવટ શમપ્રધાન એવો તત્ત્વસિદ્ધ શાંત રસનું નિગૂઢ વર્ચસ્વ અનુભવાય છે.

વાર્તાઓમાં ગુજરાતી વાતાવરણ ધબકે છે. ગાંધીયુગનીની સંપૂર્ણ અસર વર્તાય છે. ‘સરકારી નોકરીની સફળતાનો ભેદ’, ‘રજનું ગજ’, ‘પહેલું ઈનામ’ જેવી વાર્તાઓમાં તત્કાલીન યુગચિત્ર આલેખાયું છે. ‘જક્ષણી’ના પ્રથમ ખંડમાં પતિ-પત્ની પ્રેમાનંદના નાટકોની ચર્ચા કરે છે. તેમાં સ્વભાષાના આગ્રહનું વાતાવરણ અનુભવાય છે. દ્વિરેફની વાર્તાની રસસૃષ્ટિ અને વાતાવરણ વાર્તાને રસપ્રદ બનાવવામાં ઉપકારક નીવડે છે.

૬.૧૪ વાર્તાના આરંભ અને અંત

દ્વિરેફમાં વાર્તાકલાનાં અવનવા સ્વરૂપો સિદ્ધ કરવાની પ્રયોગનિષ્ઠ શક્તિ રહેલી છે. વિષયવસ્તુના સચોટ સંકલનમાં તેમની વાર્તાના આરંભ અને અંત પણ મહત્વના બને છે. કેટલીક વાર્તાઓ આપણને સંભળાવવાના ખ્યાલથી આરંભાય છે ને આપણને કંઈક કહ્યા – સમજાવ્યાના સંતોષ સાથે પૂરી થાય.

‘મુકુન્દરાય’ જેવી વાર્તા વર્ણન સાથે આરંભાય છે. ને વાર્તાકારનો કેમેરો ગામના પાદરનો ‘શોટ’ લઈને ઠાકરડાનો પીછો કરતો રઘનાથના ઘર પર અને પછી ત્યાં રહેનાર ગંગાને રઘનાથના પાત્ર પર — એમ મંડાતો જાય છે. અંતે વિમલશાના દેરાંની વાત — રઘનાથની વેદનાનું કંઈક ઘેરું રૂપ સચોટતાથી અભિવ્યક્ત કરે છે.

‘ખેમી’ વાર્તાની માંડણી, જમાવટ અને અંત પણ અત્યંત રસપ્રદ છે. ‘બે ભાઈઓ’ વાર્તામાં દુઃસ્વપ્નોની કામગીરી એ વાર્તામાં નિર્ધારિત ગતિ અંતમાં ઉપકારક થાય છે જ. ‘જમનાનું પૂર’નો અંત — ‘જગતનાં પૂરનો હેતુ શો હશે?’ એવા મર્મભેદક પ્રશ્ન સાથે થાય છે. ‘સાચી વારતા’, ‘સાચો સંવાદ’ વગેરે વાર્તાઓ સંવાદથી જ આરંભાય છે.

‘એક પ્રશ્ન’નો આરંભ હળવી રીતે ન્હાનાલાલની ‘ભેદના પ્રશ્નો’ની પંક્તિઓની ‘પેરોડી’ના વિનિયોગ દ્વારા કરી છે અને જે — તે પ્રશ્નનો નીવેડો લાવ્યા વિના જ — પ્રશ્નાર્થના વાતાવરણમાં પૂરી કરી છે.

જ્યંત પાઠક દ્વિરેફની વાર્તાના અંત વિશે જણાવે છે કે, ‘આખી ઘટનાને આ લેખક ધીમે ધીમે ઉકેલે છે ને ધીમે ધીમે સમેટી લે છે. આઘાત આપવાનું તેઓ ટાળતા જણાય છે. આઘાતજનક અંત હોય તો પણ તેઓ બને તેટલી સ્વસ્થતાથી ને એ આઘાત વાચકને આકસ્મિક ન લાગે એવી સંભાળથી અંત લાવે છે. અલબત્ત તેથી એમ નથી માનવાનું કે એમની વાર્તાની ચોટ ઓછી થઈ જાય છે કે મોળી પડે છે. વાર્તામાં કશું આકસ્મિક ન લાગે, વાર્તા આદિથી અંત સુધી સ્વાભાવિક ને પ્રતીતિજનક લાગે એમ કરવાની એમની નેમ જણાય છે.’ એકંદરે, એમની વાર્તાઓના આરંભ અને અંત પણ સચોટ, સૂચક અને રસપૂર્ણ બની રહે છે.

૬.૧૫ મર્યાદા

દ્વિરેફની પ્રારંભની ઘણી વાર્તાઓમાં કથા વિચાર કે વિભાવ પાસે થોડો વિરામ લેતી જણાય. તે વિરામમાં અભિપ્રેત ‘રહસ્ય’ વાચકે શોધવું પડે અને એ અંતિમ ચોટમાં જ કલાની સાર્થકતા મળે; પરંતુ, ક્યાંય વાર્તા વિગતોમાં સરે તો ક્યાંક કશુંક ફલિત કરવા સરે. ‘એક પ્રશ્ન’માં રચનામાં કોઈ અટવાઈ રહે; પરંતુ રહસ્ય ગર્ભિત રહે. ‘રજનું ગજ’માં વસ્તુની કુશળતાથી ગૂંથણી થાય; પરંતુ, રચના કોઈ માણસના હીણપણા પર જઈ અટકે, જે નકારાત્મક ભાવ સાથે ઓલવાઈ જાય. ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તામાં જગતના પૂરનો હેતુ શો ! એ પ્રશ્ન સાથે વાર્તા અટકે તો ‘શો કળજગ છે ના !’ વાર્તા ફક્ત કોમેન્ટ સાથે વિરામ લઈ લે. તેથી આછકલી લાગે.

૬.૧૬ સારાંશ

દ્વિરેફે જીવન અને જગતનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની તેમની વૃત્તિ હતી, જેના બનાવો અને પાત્રોને સાંકળીને કથાનું ઘડતર કરવામાં માટે બખૂબી ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમની તાર્કિક તટસ્થતાથી જીવનને જોવાની—સમજવાની શક્તિવૃત્તિ અને નર્મમર્મની શક્તિએ જ તેમની પ્રતિભાને ખીલવવામાં મદદ કરી છે. તેમની વાર્તાઓમાં જીવનના કોઈ પ્રશ્નનું, રહસ્યનું નિરૂપણ કરવામાં એમની સ્વસ્થતા અને અનુકૂળતા દેખાઈ છે. ગંભીર કે કરુણ વિષયને પણ હાસ્યના વેશમાં રજૂ કરી શકે છે. દ્વિરેફ પોતાની વાર્તાઓમાં વિવિધ જ્ઞાનની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી વિવિધ શાસ્ત્રોને તેમાં રસઘોળ કરે છે. ટૂંકીવાર્તા વિશે રા. વિ. પાઠકે એક વિધાન કર્યું છે કે, ‘પ્રસંગનું આશ્ચર્ય ઉપજાવવા પણ કથનમાં વેગની જરૂર છે. લોકો કહે છે કે વાઘ નદી ઊતરે ત્યારે જરા પણ વહેણમાં તણાયા વિના સીધો સામે કિનારે જ પહોંચે. જરા પણ તણાય તો પાછો હતો તે જગાએ આવી ફરી સીધો પાણી કાપવા માંડે.’ (પૃ. ૭૭) (સાહિત્યવિમર્શ—પૃ. ૧૪૨) તેમની વાર્તાકલામાં કલાના અંશો જોઈએ તો, કોઈ વાર્તામાં સીધે સીધી વાર્તા કહેતો કથક હોય તો કોઈ પાત્રને મુખે કહેવાય, કોઈ વાર્તામાં નાટ્યાત્મક અંશ વધારે હોય તો કોઈવાર પાત્રોને સંવાદ વાર્તા ઘડે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં દ્વિરેફની વાતોથી નવું વહેણનું નિર્માણ થાય

છે. આ વાર્તાઓ વાસ્તવિકતાની ભોંય, આલેખનમાં સરતા ને માર્મિકતા, મનોવિશ્લેષણ તરફનો ઝોક, અનુકૂળતા — આ બધાં લક્ષણો પછીની પેઢી માટે સામાન્ય લક્ષણ બને છે.

દ્વિરેફની વાર્તાકલા

૬.૧૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

● મુદ્દાસર ઉત્તર આપો.

૧. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧ વાર્તાસંગ્રહને આધારે વાર્તાકાર તરીકે રા. વિ. પાઠકનું મૂલ્યાંકન કરો.
 ૨. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧ વાર્તાસંગ્રહને આધારે દ્વિરેફની વાર્તાકલા વિશે લખો.
 ૩. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧નો ટૂંકીવાર્તાના સ્વરૂપ આધારે સમગ્રલક્ષી અભ્યાસનાં તારણો આપો.
 ૪. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧માં દ્વિરેફની સિદ્ધિ—મર્યાદા તમારા શબ્દોમાં ચર્ચો.
 ૫. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧ની વાર્તાઓની વિશેષતાઓ વિશે નોંધ લખો.
- #### ● ટૂંકનોંધ લખો.
૧. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧માં પ્રગટ થતું માર્મિક હાસ્ય.
 ૨. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧ની સામાજિક વાસ્તવને રજૂ કરતી વાર્તાઓ
 ૩. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧ની વાર્તાઓમાં પ્રયોગશીલતા
 ૪. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧ની વાર્તાઓમાં વિષયવૈવિધ્ય
 ૫. 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ — ૧ની વાર્તાઓમાં મનોવૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા

૭ ૭ ૭

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : ૪ — ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ
૨. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા
ભાગ - ૪ — ધીરુભાઈ ઠાકર
૩. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ — ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી
૪. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
(ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ) — પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
૫. વાર્તાકાર દ્વિરેફ — આરતી ત્રિવેદી
૬. રામનારાયણ વિ. પાઠક ગ્રંથાવલિ
ભાગ ૧ થી ૮ — ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી
૭. રામનારાયણ વિ. પાઠક :
સર્જક અને વિવેચક — જયંત પાઠક
૮. 'દ્વિરેફની વાતો' 'પુરોવચન અને વિવેચન' — રસિકલાલ છો. પરીખ
૯. દ્વિરેફની ઉત્તમ વાર્તાઓ — સંપા. રમણ સોની
૧૦. રામનારાયણ વિ. પાઠક — ચંદ્રકાન્ત શેઠ
૧૧. 'રામનારાયણ વિ. પાઠકની સાહિત્યસમૃદ્ધિ' — કાંતિલાલ કાલાણી

MGT – 103

પ્રશ્નપત્રનું માળખું

કુલ ગુણ : ૭૦

પ્રશ્ન ક્રમ	અભ્યાસસામગ્રી બ્લોક	પ્રશ્નનો પ્રકાર	ગુણભાર
૧	બ્લોક ૧માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૨	બ્લોક ૨માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૩	બ્લોક ૩માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૪	બ્લોક ૪માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૫	સમગ્ર પાઠ્યક્રમમાંથી પૂછવાં. (પાંચમાંથી બે)	ટૂંકનોંધ લખો.	૧૪

Prashisht Gadyakrutino Abhyas : Block- 03 Satyana Prayogo

નિદર્શન :

પ્રો. ડૉ. અમી ઉપાધ્યાય નિયામક સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રો. ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાય વિભાગાધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ડૉ. હેતલ ગાંધી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

લેખન :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રકાશન વર્ષ :

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2020

દ્વિતીય આવૃત્તિ : 2022

તૃતીય આવૃત્તિ : 2023

ISBN :

978-93-5598-422-7

પ્રકાશક: કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન પરવાનગી લેવાની રહેશે.

૩

‘સત્યના પ્રયોગો’

એકમ : ૧	
આત્મકથાનું સાહિત્ય સ્વરૂપ	૦૫-૦૮
એકમ : ૨	
ગાંધીજીનો જન્મ અને બાળપણ	૦૯-૧૬
એકમ : ૩	
અભ્યાસ અર્થે વિલાયત	૧૭-૨૧
એકમ : ૪	
વિલાયતમાં અભ્યાસ અને અનુભવો	૨૨-૩૦
એકમ : ૫	
બેરિસ્ટર ગાંધીનું દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રયાણ	૩૧-૪૦
એકમ : ૬	
દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાહેરજીવનનો પ્રારંભ	૪૧-૫૨
એકમ : ૭	
સેવા, સ્વાવલંબન, સાદગી, સંયમ અને ત્યાગ	૫૩-૬૪
એકમ : ૮	
સ્વદેશમાં સક્રિયતા અને દક્ષિણ આફ્રિકા પરત	૬૫-૭૨
એકમ : ૯	
ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ, અંગ્રેજ મિત્રો અને ઈન્ડિયન ઓપીનિયન	૭૩-૮૩
એકમ : ૧૦	
જીવનનો મહત્વનો વળાંક	૮૪-૯૪
એકમ : ૧૧	
ટોલ્સટોય આશ્રમમાં કેળવણી અને દેશભણી...	૯૫-૧૦૩
એકમ : ૧૨	
સ્વદેશ આગમન અને આશ્રમની સ્થાપના	૧૦૪-૧૧૧
એકમ : ૧૩	
ચંપારણ, ખેડા અને અમદાવાદની લડત	૧૧૨-૧૧૯
એકમ : ૧૪	
આત્મકથાનો અંતિમ અધ્યાય	૧૨૦-૧૨૮

પાઠ્યક્રમ પરિચય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે અનુસ્નાતક કક્ષાએ મહાત્મા ગાંધીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’નો અભ્યાસ આપણે કરીશું. ગાંધીજીની આત્મકથા એટલે સત્યનિષ્ઠ, પ્રયોગશીલ જીવનયાત્રાનો મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ. આત્મકથાના દરેક પૃષ્ઠ પર સચ્ચાઈથી સભર, સાદગીપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ દ્વારા મોહનમાંથી મહાત્મા બનેલા રાષ્ટ્રપિતાનો અક્ષરદેહ સાંપડે છે. અત્યંત સક્રિય જાહેરજીવનના મૂલ્યવાન વર્ષોની ઝાંખી અહીં મળે છે. પોરબંદર, રાજકોટ, વિલાયત, દક્ષિણ આફ્રિકા, મુંબઈ, અમદાવાદ આદિ ગામ, નગર, શહેર, દેશ, વિદેશમાં જાહેરસેવા અર્થે જીવન અર્પણ કરી ચૂકેલા આ મહાન સેવકના જીવન-ઘડતર-પ્રયોગશીલ અનુભવો અને રચનાત્મક કાર્યોની વિગતો, દરેક વાચકના હૃદય-મન પર અસર જન્માવે છે. શરમાળ વિદ્યાર્થી, પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ યુવાન, બેરિસ્ટર ગાંધી અને સત્યાગ્રહી ક્રાંતિકાર ગાંધીની વૈવિધ્યસભર છબિ નિમિત્તે સામાન્ય માણસમાં રહેલી મહાન સંભાવનાઓનો આપણને શ્રદ્ધેય પરિચય સાંપડે છે.

‘સત્યના પ્રયોગો’ સઘન અધ્યયન બાદ અત્રે દરેક એકમમાં પ્રતિબદ્ધતાપૂર્વક અભ્યાસ રજૂ કરેલ છે. આપણી આ સહિયારી વિદ્યાયાત્રા છે. આ અભ્યાસ પુસ્તકના અભ્યાસ દ્વારા આપને ‘સત્યના પ્રયોગો’; તેના મૂળ સ્વરૂપે વાંચવાની ઈચ્છા થવી જોઈએ. ‘આત્મકથા’ને માત્ર પરીક્ષાલક્ષી અભિગમથી વાંચવાની નથી. પ્રશ્નોત્તર સ્વરૂપે અભ્યાસ કરવાથી આત્મકથા અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ કરવાનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ નહીં થાય. વિશ્વસાહિત્યમાં નોંધપાત્ર રીતે પ્રતિષ્ઠા પામેલી ‘સત્યના પ્રયોગો’ દરેક વિદ્યાશાખાના જિજ્ઞાસુ માટે સવર્થા ઉપયોગી અભ્યાસ છે. આઝાદી આંદોલનના સુવર્ણકાળની વિગતો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસની ગરજ સારે છે. ધર્મ, અધ્યાત્મ, જાહેરસેવા, જીવન-ઘડતર, સમતામૂલક સમાજ, શ્રમનું ગૌરવ, સત્ય-અહિંસાના પ્રેરક અનુભવો, સમર્પણ, સેવા, સાદગીનું સાતત્ય, ગાંધીજીવનની પાયાની વાતો તેમના શબ્દોમાં પામીને એ મહાન વિભૂતિને પ્રત્યક્ષ મળ્યા હોઈએ તેવી અનુભૂતિનો અવિસ્મરણીય આનંદ આપણા અભ્યાસક્રમની સાર્થકતા છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’ આત્મકથા તેના મૂળ સ્વરૂપે અવશ્ય વાંચશો. અત્રે રજૂ કરેલ સઘન અધ્યયન આપની વિદ્યાયાત્રાને સહાયક બનશે એવી શ્રદ્ધા છે,

શુભેચ્છાઓ.

૧.૧ ઉદ્દેશો

૧.૨ પ્રસ્તાવના

૧.૩ આત્મકથાનું સાહિત્ય સ્વરૂપ

૧.૪ સ્વાધ્યાય

૧.૫ સંદર્ભસૂચિ

▣▣▣ ૧.૧ ઉદ્દેશો :

- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા આત્મકથાના સાહિત્ય સ્વરૂપ વિશેની સમજ કેળવાશે.
- આત્મકથા જીવન-વાસ્તવના ઘટનાક્રમને આવરી લેતું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. એટલે કે આત્મકથામાં કલ્પનાને સ્થાન નથી. અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપો કલ્પનોત્થ, કલ્પના આધારિત હોય છે. આ સંદર્ભમાં આત્મકથા સ્વરૂપની શિસ્ત વિશે આપણે સમજ કેળવીશું.

▣▣▣ ૧.૨ પ્રસ્તાવના :

આપણે ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’નો અભ્યાસ કરવાનો છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’ની પ્રસ્તાવના આત્મકથાના સ્વરૂપને સમજવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. આ એકમમાં આપણે આત્મકથાના સ્વરૂપ વિશે સમજ કેળવીશું. ગદ્યનું આ સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. મધ્યકાળનાં સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાએ આત્મચરિત્રને વ્યક્ત કરતા પદો લખ્યા છે જેમાં નરસિંહ મહેતા જેવા કવિના જીવનની ઝાંખી, છબી મળે. પણ આત્મકથા મૂળભૂત રીતે પશ્ચિમનું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. પોતાના જીવનની હકીકતો જાહેર કરવાની ઈચ્છાનું પરિણામ એટલે આત્મકથા. વ્યક્તિ રોજનીશી લખે, ડાયરી લખે કે ટૂંકી સ્મૃતિનોંધો લખે એ દરેકમાં તેનું જીવનવૃત્તાંત રજૂ થતું હોય છે. જીવાતા જતા જીવનનો ઘટનાક્રમ, પ્રસંગાલેખન કે સ્મૃતિનોંધ પણ આત્મકથન જ છે.

આત્મકથનના અનેકવિધ પ્રકારોમાં આત્મકથાનો આગવો વિશેષ છે. આત્મકથા લેખન ગંભીર પ્રકારની શિસ્ત અને સમજનું પરિણામ હોય એ જરૂરી છે. વ્યક્તિ આત્મકથા દ્વારા શબ્દદેહે પોતાનું સ્મારક રચે છે ત્યારે આ સ્મારક નિર્માણને વિશે તેનામાં વિવેક હોવો જરૂરી છે. પસાર થયેલા જીવનસત્યને જાહેર કરવા યોગ્ય ભૂમિકાએ રજૂ કરવાની આવડત, ભાવભૂમિકા, ભાષા, અભિગમ અને હેતુને વિશે સ્પષ્ટતા જરૂરી છે.

▣▣▣ ૧.૩ આત્મકથાનું સાહિત્ય સ્વરૂપ :

વ્યાખ્યા : આત્મકથા ગદ્યમાં લખાય છે. અંગ્રેજીમાં આત્મકથાને માટે Autobiography સંજ્ઞા પ્રયોજવામાં આવે છે. પ્રેમશંકર ભટ્ટ આત્મકથાની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે : ‘વ્યક્તિગત જીવનનું પોતાના હાથે કલાત્મક રીતે દોરાયેલું સત્યચિત્ર એટલે આત્મકથા’ ધ ઓક્સફર્ડ ઈંગ્લિશ ડિક્શનરી મુજબ autobiography એટલે ‘The writting of one’s own history’ વ્યક્તિજીવનના ઇતિહાસના આલેખનને ઓટોબાયોગ્રાફી તરીકે ઓક્સફર્ડ દ્વારા અર્થઘટન થયું છે. પણ આત્મકથામાં જીવનની માત્ર ઐતિહાસિક વિગતો જ નથી. જીવનસત્યની રજૂઆતમાં કલા હોય તો એ કથા રોચક બને છે. એ રીતે જોઈએ તો ઈન્દ્રવદન દવેએ જણાવ્યા મુજબ : “આત્મકથા આમ તો

સત્યગ્રહણ, સત્યનિરૂપણ અને સત્યસંવેદનાનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ છે પણ સર્જનાત્મક આનંદ પણ એનું એક પરિમાણ છે.”

જીવનની માત્ર હકીકતોથી આત્મકથનની કલાપૂર્ણ રજૂઆત થતી નથી. કથાકથન શૈલીથી આત્મકથા આસ્વાદ્ય બની શકે છે. માહિતીનો ખડકલો આત્મકથાને શુષ્ક બનાવે છે. સંઘર્ષ, પીડા, અવગણનાથી સભર જીવનકથનની અભિવ્યક્તિ આસ્વાદ્ય હોઈ શકે. જીવનયાત્રાની આનંદયાત્રા સ્વરૂપે અનુભૂતિ આત્મકથામાં શક્ય બને છે. આત્મકથા કોણ લખી શકે? આ પ્રશ્નનો સીધો સરળ જવાબ એમ હોઈ શકે કે જે વ્યક્તિને લખતાં આવડતું હોય અને પોતાના જીવન વિશે સૌને જણાવવાની ઈચ્છા હોય એ વ્યક્તિ આત્મકથા લખી શકે. લખતાં આવડતું હોય એ દરેક વ્યક્તિ આત્મકથા લખે તો આત્મકથાઓનો ડુંગર ખડકાય. દરેક વ્યક્તિનું જીવન એક કથા છે પણ એ કથા જાહેર કરવા યોગ્ય હોતી નથી. એટલે કે કશુંક વિશિષ્ટ ન હોય એવા જીવનનું કથન પણ ખાસ કોઈ મહત્ત્વ ધરાવતું નથી.

સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, રાજનીતિ, સમાજસેવા, રમત ગમત કે કોઈ પણ લલિતકલા આદિ ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કામ કરનાર વ્યક્તિને પોતાની આત્મકથા લખવાનું મન થાય એમ બને. માત્ર સાહિત્યકારો જ આત્મકથા લખે એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી. રાજનેતાઓ, સાહિત્યકારો ઉપરાંત પત્રકારો કે અન્ય ઘણા ક્ષેત્રો એવા છે કે જેમાં ઉલ્લેખનીય નામ-કામ ધરાવનારાની આત્મકથા ઉપલબ્ધ થાય તો સર્વથા ઉપયોગી, માર્ગદર્શક કે રસપ્રદ નીવડી શકે. વિશ્વની વિવિધ ભાષાની, વિવિધ દેશની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની આત્મકથાઓની યાદી ખૂબ સમૃદ્ધ છે. ચાર્લી ચેપ્લિન જેવા વિશ્વ પ્રસિદ્ધ હાસ્યકલાકાર, પ્રતિમા બેદી જેવી અભિનેત્રી કે હિટલર જેવા સરમુખત્યારે પણ આત્મકથા લખી છે. બધી જ આત્મકથાઓ માનવજાતિને માર્ગદર્શક નીવડે એવો દાવો કોઈ કરી શકે નહીં. સરવાળે એમ સમજવાનું રહે છે કે પોતાના કાર્યક્ષેત્ર, પ્રદેશ, દેશ કે સામાજિક વાસ્તવમાં, વ્યવસાય કે રુચિક્ષેત્ર કે પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં જાણીતી થયેલ વ્યક્તિ આત્મકથા લખે તો તે જે તે ક્ષેત્રના જિજ્ઞાસુઓ માટે ઉપયોગી બને. પોતાના ક્ષેત્રમાં અસાધારણ પ્રદાન કરનાર કે લાંબાગાળા સુધી અસર ઊભી કરનાર વ્યક્તિની આત્મકથા જે તે સમયનો મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ પણ બને છે. વ્યક્તિ વિશિષ્ટ રીતે પ્રભાવશાળી હોય તેવા કિસ્સામાં વ્યક્તિની આત્મકથા તેના સમયનો શ્રદ્ધેય આલેખ આપે છે.

● આત્મકથા લેખનના પ્રેરક પરિબલો :

વિશ્વપ્રસિદ્ધ આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ના અભ્યાસના આધારે આપણે જાણીએ છીએ કે અંતેવાસી અનુયાયી જેરામદાસ તથા સ્વામી આનંદ જેવા સાથીઓના આગ્રહ થકી ગાંધીજીએ તેમના સામયિક ‘નવજીવન’ માટે ક્રમશઃ હપ્તાવાર સત્યના પ્રયોગો લખી.

વ્યક્તિને પોતાના જીવાઈ ગયેલાં જીવનને ફરીથી માણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે આત્મકથા લેખન તરફ વળે એમ બને. આપણા સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યલેખક તારક મહેતાએ પોતાની આત્મકથાનું શીર્ષક ‘એક્શન રિપ્લે’ આપ્યું છે.

ઉપરોક્ત બે પરિબલોમાં આપણે જોયું કે ગાંધીજીને તેમના સાથીઓએ આગ્રહ કર્યો. એ આગ્રહનું મહત્ત્વનું કારણ એ પણ ગણાય કે ગાંધીજી પોતે પોતાના વિશે કશું જણાવવા બાબત ઉમળકો ન દાખવે કે ઉદાસીન રહે તો ગાંધીજી જેવી યુગપ્રવર્તક ઘટના-વ્યક્તિના જીવનની પાયાની વાતોથી માત્ર ગુજરાતી પ્રજા જ નહિ સમસ્ત વિશ્વ વંચિત રહી જાય. સાથીઓ-સહયાત્રીઓના ઉમદા હેતુને ધ્યાને રાખી ગાંધીજીએ ખૂબ સંયત રીતે, વિવેકપૂર્ણ, સત્યનિષ્ઠ આલેખન કર્યું.

આત્મકથા લેખન માટેનું ત્રીજું ગણો કે મહત્ત્વનું પરિબળ તે કહેવાઈની રહી ગયેલી વાત જણાવવાની ઈચ્છા. જાણીતી વ્યક્તિને પણ પોતાને વિશે કશુંક જણાવવાનું રહી ગયું હોય તે લોકો સમક્ષ રજૂ કરી દેવાથી પોતાના વિશેની ગેરસમજ દૂર કરવાની પણ ગણતરી હોઈ શકે. કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ કે જાણીતી વ્યક્તિ વિશે અહોભાવ કે દુર્ભાવ, પ્રશંસા કે નિંદા જન્માવે તેવી ઘણી વાતો પ્રચલિત હોય છે. કોઈ વ્યક્તિ વિશેષની પ્રતિભાનું અતિશયોક્તિપૂર્વક

થતું મહિમાગાન કે માત્ર પૂર્વગ્રહથી, અભ્યાસના અભાવથી કોઈની પ્રતિભાનું ખંડન કરવું કે ગેરવાજબી ટીકા કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હોય છે. અભ્યાસનો અભાવ ઉપરાંત અભ્યાસની દાનતનો અભાવ પણ કારણભૂત છે.

ગાંધીજીની આત્મકથામાં આપણને તેમની પંચાવન વર્ષની જીવનયાત્રાનો સત્યનિષ્ઠ અહેવાલ મળે છે. ધારો કે ગાંધીજી થોડું વધું જીવ્યા હોત અને આત્મકથાને આગળ વિસ્તારી હોત તો આજે તેમને વિશે જે ગેરસમજ ફેલાવાઈ રહી છે તે દરેકના સાચા ખુલાસા મળી શક્યા હોત. અલબત્ત, ગાંધીજીની જિંદગીના છેલ્લા ત્રણ દાયકા, એટલે કે ત્રીસ વર્ષની લગભગ પળેપળની વાતો જાણીતી છે. પ્રકાશિત થયેલી છે છતાં દરેક જણ પોતપોતાની અનુકૂળતા મુજબ અર્થઘટન કરે છે. અનુગ્રહ-પૂર્વગ્રહથી પ્રકાશિત થતા પુસ્તકોમાં કે બહાર આવતી વિગતોમાં સ્વચ્છ અભિપ્રાય કે પારદર્શી અભિગમની ગેરહાજરી હોય છે. ગાંધીજીએ પોતે જ પોતાનું જીવન જગજાહેર છે તેથી ૧૯૨૭ પછીના જીવનની વાતને આત્મકથા સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનું કે લખવાનું માંડી વાળ્યું. આ ઉદાહરણની મદદથી આપણે સમજવાનું એ છે કે સત્યને જ પરમેશ્વર માનતા જીવન આરાધક ગાંધીજી પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક પછીના બે દાયકાની સ્મૃતિનોંધ કે આત્મકથન મળ્યું હોત તો અભ્યાસીઓ માટે આશીર્વાદરૂપ સિદ્ધ થાત.

આમ, પોતાને વિશે જણાવવા યોગ્ય બાબતો દુનિયા સમક્ષ મુકવાનું વલણ પણ આત્મકથા લખવા પ્રેરે છે. લોકોના મનમાં કોઈ વ્યક્તિ વિશે ખૂબ અહોભાવની લાગણી હોય તેવી વ્યક્તિ સચ્ચાઈપૂર્વક ‘જેવી છે તેવી પ્રગટ થવાની ઈચ્છા’થી આત્મકથા લખે એ આત્મકથા લેખન પાછળનો ઉમદા આશય પૈકીનો સવિશેષ મહત્વનો આશય ગણી શકાય.

આત્મકથા લેખન પાછળનો એક હેતુ એ પણ હોઈ શકે કે વ્યક્તિ પોતે પોતાનું શબ્દસ્મારક રચવા ઈચ્છતી હોય. દરેક જાણીતી વ્યક્તિ કે સાહિત્યકાર કે સમાજસેવકના અભિવાદનગ્રંથ કે સન્માન થતા નથી હોતા. આપણે ત્યાં ષષ્ટિપૂર્તિ કે હિરક મહોત્સવ જેવી ઉજવણી કરવાની; અને એ નિમિત્તે વ્યક્તિવિશેષનું અભિવાદન કરવાની પ્રથા છે. પણ દરેક વ્યક્તિનું એ રીતે સન્માન થઈ શકતું નથી. જીવનભર ઉમદા કામગીરી કરી હોય અથવા તો પોતે જે કામગીરી કરી છે તે વ્યક્તિને પોતાને ઉમદા લાગતી હોય પણ આસપાસના જગતમાં કોઈએ ઉચિત નોંધ ના લીધી હોય ત્યારે વ્યક્તિ પોતે સ્વાનુભવની કથા દ્વારા જગત સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. આત્મકથન એ રીતે વ્યક્તિત્વના પ્રસ્થાપન માટે કે પ્રતિષ્ઠા અંકે કરવા માટે પણ લખાતી હોય છે.

● પારદર્શી કબૂલાતનામા :

આત્મકથા લેખન માટેનો એક ઉમદા હેતુ એ છે કે પારદર્શી અભિગમથી પોતાની મર્યાદાઓને જગત સમક્ષ ખુલ્લી કરવી. ‘જેવા છીએ તેવા પ્રગટ થવું’ એવો અભિગમ મહત્વનું પરિબળ હોય ત્યારે સચ્ચાઈથી સભર આત્મકથા મળે છે. વ્યક્તિગત સિદ્ધિઓ રજૂ કરવાના મોહ કરતાં પોતાની મર્યાદાઓ લોકો સમક્ષ ખુલ્લી કરવામાં નૈતિક હિંમત અને શુદ્ધ ચરિત્રની જરૂર પડે છે. ગાંધીજીએ આત્મકથાની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે; ‘જે પ્રકરણો હું લખવાનો છું તેમાં જો વાંચનારને અભિમાનનો ભાસ આવે તો તેણે અવશ્ય સમજવું કે મારી શોધમાં ખામી છે અને મારી ઝાંખીઓ તે ઝાંઝવાંનાં નીર સમાન છે. ભલે મારા જેવા અનેકનો ક્ષય થાઓ, પણ સત્યનો જય થાઓ. અલ્પાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ટુંકો ન બનો.’ જેનો અંતરાત્મા નિર્મળ છે તેના માટે સત્યકથન અઘરું નથી. ‘સત્યના પ્રયોગો’માં ગાંધીજીએ પોતાનું જીવનવાસ્તવ અને ભૂલોની પરંપરા નિખાલસતાથી આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે.

● આત્મકથામાં સત્ય :

આત્મકથામાં સચ્ચાઈ ના હોય તો તેનું કોઈ મૂલ્ય નથી. દોષોની નિખાલસ કબૂલાત અને સિદ્ધિઓ વિશે સંયત અભિગમ અનિવાર્ય છે. આત્મકથાના લેખકે ખાંડાની ધારે ચાલવાનું છે. સત્યકથન કરવું એ આકરી કસોટી

છે. સત્યનું નિરૂપણ કરતી વખતે કે સત્યકથન કરવામાં પણ વિવેક જરૂરી છે. દરેક વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ અનેકવિધ પરિમાણ ધરાવે છે. વ્યક્તિની સિદ્ધિ-મર્યાદાના સહભાગી અનેક લોકો હોય છે. સિદ્ધિના સહભાગી તરીકે કોઈનો ઉલ્લેખ કરીએ કે ઋણસ્વીકારની ભાવનાથી કોઈના વિશે લખવાનું થાય એ વાજબી વિવેકની રીતે આવકાર્ય બને પણ પોતાના દોષોનું દર્શન કરાવતી વખતે દોષમાં સહભાગીનો નામ-ઉલ્લેખ કરવામાં વિવેક રાખવો જોઈએ. કોઈની મંજૂરી વગર તેની મર્યાદાઓ દર્શાવવી એ અવિવેક છે.

પરિસ્થિતિનું સત્ય અને વ્યક્તિનું સત્ય આત્મકથામાં નિરૂપણ પામે ત્યારે ભવિષ્યમાં તેના અર્થઘટનની એકાધિક સંભાવનાઓ હોય છે. જાહેર કરવા યોગ્ય દરેક વાત જાહેર કરવાનો પારદર્શી અભિગમ, વાચકનો આદર પામે છે. દોષોની કબૂલાત જાહેરહિતમાં કરવાનો ઉપક્રમ આવકાર્ય છે. ગાંધીજીએ કિશોરવય સુધીમાં ઘણી ભૂલો કરી. એ ભૂલોમાં સહભાગી કે દોષો તરફ દોરી જનાર મિત્રનો નામોલ્લેખ તેમણે કર્યો નથી. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ પણ ‘આત્મવૃત્તાંત’માં સત્યકથન કર્યું છે તે ઘણું વેધક હોવાથી તેમણે આ આત્મવૃત્તાંત પોતાના મરણ બાદ દાયકાઓ પછી પ્રગટ કરવાનું વલણ રાખ્યું હતું. ૧૮૮૭માં લખાયેલું આત્મવૃત્તાંત છેક ૧૯૭૯માં, એટલે કે નવ દાયકા બાદ કાંટછાંટ પછી પ્રગટ થયું. મણિલાલ નભુભાઈની ઈચ્છા એવી હતી કે આત્મકથા લખાયાના એસી વર્ષ બાદ પ્રગટ થાય. આત્મકથામાં ઉલ્લેખ પામેલી કોઈ વ્યક્તિ હયાત ન હોય ત્યારે જ પ્રગટ કરવા પાછળનો તેમનો આશય સ્પષ્ટ હતો. તેમની આત્મકથામાં પ્રગટ થયેલું સત્ય અનેકની જીવનયાત્રાને ખોરવી નાખે તેવું હતું.

● આત્મકથાનું વિષયવસ્તુ :

કોઈ પણ વ્યક્તિની આત્મકથામાં તેનો જીવનસમય, સ્મૃતિમાં રહેલો અતીત, સ્વજનો, સહયાત્રીઓ અને દેશકાળના અર્થઘટન વિષયવસ્તુ તરીકે આવે છે. વ્યક્તિનું પોતાનું જીવનદર્શન-જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ, ધર્મ, રાજનીતિ, શિક્ષણ અને ઘડતરકાળની વાતોનું કથન તેના પોતીકા દૃષ્ટિકોણથી પ્રગટ થાય છે. દરેક આત્મકથા વ્યક્તિગત જીવનસંદર્ભ અને અનુભવસમૃદ્ધિ સાથે જે તે સમયનો મૂલ્યવાન, સંવેદનશીલ દસ્તાવેજ બને એ જરૂરી છે. આત્મકથાના મુખ્ય નાયક કે નાયિકા તરીકે જે તે વ્યક્તિ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ આત્મકથામાં તત્કાલીન સમાજ, જે તે સમય અને સત્યનિષ્ઠ અભિગમ સમાવેશ પામે તે જરૂરી છે. આત્મકથા એ વ્યક્તિ જીવનનો માત્ર શુષ્ક દસ્તાવેજ કે વિગતોથી ખડકાયેલ જીવનઝરમર નથી. આત્મકથા એ વ્યક્તિથી સમષ્ટિ સુધીના આત્મીયઅનુબંધનો અવિસ્મરણીય આલેખ બનવાની સંભાવના ધરાવતું ગદ્યનું મૂલ્યવાન સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. વિશ્વની ગણમાન્ય આત્મકથા દ્વારા આપણને જગતના મંચ ઉપર પોતાની સાર્થક ભૂમિકા ભજવી ગયેલા મહાનુભાવોની જીવનયાત્રામાં સહભાગી થવાનું કે સાક્ષી બનવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડે છે.

■ ૧.૪ સ્વાધ્યાય :

(૧) આત્મકથાના સાહિત્ય સ્વરૂપ વિશે વિસ્તારથી લખો.

■ ૧.૫ સંદર્ભ સૂચિ :

- (૧) આત્મકથા સ્વરૂપ અને વિકાસ, રસીલા કડીઆ, ૧૯૮૫
- (૨) આત્મકથા, સતીશ વ્યાસ દ્વિ. આ. ૨૦૦૫.

૨.૧ ઉદ્દેશો**૨.૨ પ્રસ્તાવના****૨.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ****૨.૪ ગાંધીજીનો જન્મ અને બાળપણ****૨.૪.૧ જન્મ****૨.૪.૨ તમારી પ્રગતિ ચકાસો****૨.૪.૩ થી ૨.૪.૪ પાઠ્યસામગ્રી****૨.૪.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો****૨.૪.૬ પાઠ્યસામગ્રી****૨.૪.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો****૨.૪.૮ પાઠ્યસામગ્રી****૨.૪.૯ તમારી પ્રગતિ ચકાસો****૨.૪.૧૦ પાઠ્યસામગ્રી****૨.૪.૧૧ સ્વાધ્યાય****૨.૧ ઉદ્દેશો :**

- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે ગાંધીજીના જન્મ અને બાળપણ વિશે વિગતે જાણશો.
- ગાંધીજીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ, હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ અને બાળવિવાહ વિશે માહિતગાર થશો.
- બાળક મોનિયો, કિશોરવયના મોહનની જીવનયાત્રાના મહત્વના પ્રસંગોની જાણકારી મહાત્મા ગાંધીનાં ઉમદા ચરિત્રને સમજવામાં સહાયક થશે.
- વિશ્વવિભૂતિ તરીકે ભવિષ્યમાં પ્રખ્યાત થનાર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના કિશોરવય સુધીના ઘટનાક્રમોથી આપણે એમ સમજીશું કે દરેક માનવમાં ઉત્તમ મનુષ્ય થવાની, જીવન સાર્થક કરવાની મહાન શક્યતાઓ પડેલી હોય છે.

૨.૨ પ્રસ્તાવના :

સત્યવીર, ટેકીલા અને પ્રતાપી પૂર્વજોના કૂળમાં મોહનનો જન્મ થયો. ગાંધીજીનો જન્મ થયો ૧૮૬૯માં. એ વખતે દેશમાં સુધારાનો પવન ફૂંકાતો હતો. પાશ્ચાત્ય ઢબની કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ ખુલી ગઈ હતી. ૧૮૫૭માં મુંબઈ, કલકત્તા અને મદ્રાસ જેવા મહાનગરોમાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ-મુંબઈનાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી કેળવણી પામી રહ્યાં હતાં. દેશમાં સર્વત્ર સમાજ સુધારાની આબોહવા ચાલતી હતી. ગુજરાતીમાં ‘મુંબઈ સમાચાર’, ‘ગુજરાત મિત્ર’, ‘ખેડા વર્તમાન’, ‘ડાંડિયો’ જેવા પત્રોનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો.

ગાંધીજીનો જન્મ થયો તે દાયકામાં, આપણા દેશમાં ૧૮૬૧માં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ૧૮૬૩માં સ્વામી વિવેકાનંદ, ૧૮૬૭માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ થયો હતો. ૧૮૭૧માં મહર્ષિ અરવિંદ અને ૧૮૭૫માં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ થયો. ગાંધીજીના સમકાલીનો પણ મહાન હતા. કીર્તિવંત હતા. આ વિગતો આપણે અહીં એટલા

માટે મૂકી છે કે આપણને તે વખતના હિંદુસ્તાનની પુણ્યભૂમિ પર અવતરેલા મહાન મનુષ્યો વિશે વિગતે જાણવાની ઇચ્છા થાય. આપણી જિજ્ઞાસા વિસ્તરે અને આપણે સાચા અર્થમાં દેશકાળ-મનુષ્ય અને પ્રજાજીવનનાં પ્રવાહો વિશે વિદ્યાચેતનાથી સક્રિય થઈએ.

▣▣▣ ૨.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

ગાંધીજીનો જન્મ ઈ.સ.૧૮૬૯ની બીજી ઓક્ટોબરે થયો તે વિગત થોડું પણ ભણેલા કોઈ માણસથી અજાણી નથી. આપણે આ પાઠમાં દીવાન કુટુંબમાં જન્મેલા, મૂળ વૈષ્ણવધર્મી પરિવારના બાળક વિશે જાણીશું. બાળપણમાં કે શાળાકક્ષાએ સાધારણ કહી શકાય એવા મોહનમાં એવાં કોઈ લક્ષણો જણાતાં નથી કે આ બાળક ભાવિ ભારતનો ભાગ્યવિધાતા થશે. બાળપણમાં કોઈ અલૌકિક ચમત્કાર થયો નથી. પોરબંદરના જાણીતા પરિવારમાં જન્મ અને ઉછેર થયો છે પણ કોઈ જાતના વિશેષાધિકાર મળ્યા નથી. ખાસ દરજ્જાના કુટુંબના હોવાના કારણે વિશેષ રીતે લાલન-પાલન થયું હોય તેવી વાત પણ નથી. બાળપણમાં જ આત્મમંથન કરવાની ટેવને કારણે સારાસારનો વિવેક મોહનદાસને સદાય જાગૃત રાખે છે. ટાળવાં યોગ્ય વસ્તુ ટાળવી, ત્યજવા યોગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો અને આચરણમાં મૂકવા યોગ્ય વિચારને આચરણમાં મૂકવાનું વલણ મોહનને અન્ય બાળકો-મિત્રો કરતાં જુદો પાડે છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના લગ્ન તેર વર્ષની વયે થાય છે. ચોરીની નિખાલસ કબૂલાત દ્વારા અહિંસા-પ્રેમ-કરૂણાનો અનુભવ કરતા શીખે છે. હાઈસ્કૂલના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન શીખવાનું શીખે છે, ન શીખવાનું પણ શીખે છે. ભૂલો કરે છે, કબૂલાત કરે છે અને સુધરે છે. એ રીતે એક મહાન મનુષ્યની જીવનયાત્રાનો આરંભ થાય છે.

▣▣▣ ૨.૪ ગાંધીજીનો જન્મ અને બાળપણ

૨.૪.૧ જન્મ :

ગાંધીજીએ ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’માં પ્રથમ પ્રકરણ ‘જન્મ’ વિશે લખ્યું છે. એટલે કે આ પ્રકરણનું શીર્ષક ‘જન્મ’ છે. દાદા ઓતા ગાંધી, પિતા કરમચંદ ગાંધી, માતા પૂતળીમાના ટૂંકા, સંક્ષિપ્ત પરિચય બાદ ગાંધીજી પોતાના જન્મ વિશે લખે છે.

‘આ માતાપિતાને ત્યાં હું સંવત ૧૮૨૫ના ભાદરવા વદ ૧૨ને દિવસે, એટલે સન ૧૮૬૯ના ઓક્ટોબરની બીજી તારીખે, પોરબંદર અથવા સુદામાપુરીમાં જન્મ પામ્યો.’

પ્રભુદાસ ઇગ્નલાલ ગાંધીએ ‘જીવનનું પરોઢ’ ગ્રંથમાં નોંધ્યું છે તે જોઈએ : ‘બાપુજીના મંત્રી મહાદેવભાઈ એક વાર પોરબંદર ગયા અને બાપુજીનો જન્મ જે ઓરડામાં થયેલો એ અંધારો ઓરડો જોયો ત્યારે તેનું વર્ણન ‘નવજીવન’માં લખતાં તેમણે લખ્યું : ‘જાણે જગતનું અંધારું ટાળવા અંધારા ઓરડામાં બાપુએ જન્મ લીધો’

પ્રભુદાસ ગાંધીએ આગળ નોંધ્યું છે કે, ‘કુળદીપક તો ઘણા હોય છે, પણ આ મોહનદાસ તો જગતદીપક થયા. પાંચ છ વરસની ઉંમર સુધી બધાં મોટા ઘરનાં બાળકો ઊછરે છે તેમ એ ઊછર્યા. નોકરોએ રમાડ્યા. મા બાપે લાડ કર્યા ને પોષ્યા. સમજણા થયા કે એમની જ્યોત પ્રકાશવા લાગી. દસ વરસની નાની ઉંમરથી બાપુજીએ આપબળે ઘડાવા માંડ્યું. પોતે પોતાના ચોકીદાર બન્યા. પોતા પર પોતાનું ગુરુપણું આદર્યું.’

આપણને અહીં અખાની પંક્તિઓનું સ્મરણ થાય. ‘ગુરુ થા તારો તું

અવર નથી કાંઈ કરવા’

- પોતાના દરેક કાર્યનું આત્મમંથન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ કરી જાત ઘડતરનું કામ મોહનદાસે કિશોરવયે જ આરંભી દીધું હોય એમ જણાય છે.

૨.૪.૨ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) મહાત્મા ગાંધીના તેજસ્વી સમકાલીનોનાં નામ જણાવો.
- (૨) વિક્રમ સંવત પ્રમાણે ગાંધીજીનો જન્મ ક્યારે થયો હતો?

- (૩) 'જાણે જગતનું અંધારું ટાળવા અંધારા ઓરડામાં બાપુએ જન્મ લીધો' - વિધાન કોનું છે?
- (૪) મહાદેવભાઈ દેસાઈ કોણ હતા?
- (૫) 'કુળદીપક તો ઘણા હોય છે, પણ આ મોહનદાસ તો જગતદીપક થયા' - વિધાન કોણે લખ્યું છે?

૨.૪.૩ બાળપણ :

પ્રાથમિક શિક્ષણ પોરબંદરમાં શરૂ થયું. 'કોઈ નિશાળે મને મૂકવામાં આવેલો એવું યાદ છે' એમ ગાંધીજીએ આત્મકથામાં જણાવ્યું છે. ગાંધીજી સાતેક વર્ષના થયા ત્યારે પિતાશ્રી કરમચંદ ગાંધી પરિવાર સહિત રાજકોટ રહેવા ગયા. વિદ્યાર્થી તરીકે અભ્યાસમાં સાધારણ અને સ્વભાવથી શરમાળ એવા મોહનદાસ ઘરેથી નિશાળે અને નિશાળેથી ઘરે જનારા સાવ સામાન્ય વિદ્યાર્થી હતા.

હાઈસ્કૂલમાં પહેલાં વર્ષે પરીક્ષા વખતે બનેલી એક ઘટના ગાંધીજીનાં જીવનમાં ખૂબ જાણીતી બની છે. કેળવણી ખાતાના ઈન્સપેક્ટર જાઈલ્સ નિશાળમાં તપાસ માટે આવ્યા હતા. તેમણે વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને પાંચ શબ્દ લખાવ્યા. પાંચ અંગ્રેજી શબ્દની જોડણીમાં કેટલ (Kettle) શબ્દની જોડણી વિદ્યાર્થી મોહને ખોટી લખી હતી. વર્ગશિક્ષકે બૂટની અણી અડકાડી મોહનને ચેતવ્યો અને આગળ બેઠેલા છોકરામાંથી જોઈ જોડણી સુધારી લેવા સૂચવ્યું પણ મોહનદાસે તેમ કર્યું નહીં. બધા છોકરાના પાંચે શબ્દ ખરા પડ્યા અને મોહનનો એક શબ્દ ખોટો પડ્યો. જેથી મોહન એકલો ઠોઠ સાબિત થયો. વર્ગ શિક્ષકે પછી મોહનને તેની 'મૂર્ખાઈ' વિશે ઘણું સમજાવ્યું પણ મોહનના મન ઉપર માસ્તરની સમજૂતીની કશી અસર ન થઈ. બીજા છોકરાઓમાંથી ચોરી કરતાં કદી ન આવડ્યું. નાનપણમાં, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ગાંધીજીએ રાખેલી ચોકસાઈ અને અનીતિથી દૂર રહેવાનું વલણ જ તેમને મોટી ઉંમરે સત્યમાર્ગના મહાન પ્રવાસી બનાવે છે. આ બનાવ આત્મકથામાં નોંધતી વખતે ગાંધીજીએ આત્મપ્રશંસા કરી નથી. બનાવની સહજ રીતે નોંધ લીધી છે અને પોતે માસ્તર પ્રત્યે પોતાનો વિવેક દાખવવાનું કદી ચૂક્યા નથી. 'વડીલોના દોષ ન જોવાનો ગુણ મારામાં સહેજે હતો' તેમ ગાંધીજીએ આત્મકથામાં નોંધ્યું છે. ગાંધીજી કહે છે : 'વડીલોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એટલું હું સમજ્યો હતો. તેઓ કહે તે કરવું; કરે તેના આપણે કાજ ન બનવું'.

બાળપણમાં મળેલા મિત્રો, ઘરનું વાતાવરણ અને વાચનની અસર કોઈ પણ બાળકના જીવનમાં બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. નિશાળનાં પુસ્તકો ઉપરાંત વિશેષ વાંચવાનો શોખ નહોતો પણ પિતાશ્રીએ ખરીદેલું 'શ્રવણ પિતૃભક્તિ નાટક' પુસ્તક તેમણે રસપૂર્વક વાંચ્યું. કાચમાં ચિત્રો દેખાડનારા પણ એ જમાનામાં આવતા. શ્રવણ પોતાના માતાપિતાને કાવડમાં બેસાડી યાત્રા કરવા લઈ જાય છે એ દૃશ્યની તથા નાટકના વાંચનની ઘેરી અસર મોહનદાસ પર પડી. શ્રવણ જેવા પુત્ર થવાનો આદર્શ હૃદય-મન પર અંકિત થયો.

બાળપણના આ દિવસોમાં, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હરિશ્ચંદ્ર આપ્યાન નામનું નાટક જોયું. આ નાટકમાં સત્યને ખાતર અસાધારણ કષ્ટ વેઠતા હરિશ્ચંદ્રને જોઈ સત્યવાદી થવાના સંકલ્પનું બીજારોપણ થયું. 'હરિશ્ચંદ્રના જેવા સત્યવાદી બધા કાં ન થાય?' એવી ધૂન મનમાં ચાલી. નાટકમાં હરિશ્ચંદ્રના દુઃખો જોઈ સત્ય ખાતર કષ્ટ સહન કરવાની તત્પરતા મનમાં જન્મી. મોહનદાસ મોટા થયા અને મહાત્મા તરીકે જાણીતા થયા, ત્યારે પણ હરિશ્ચંદ્ર અને શ્રવણ જેવા પાત્રોને ભૂલ્યા નથી. હરિશ્ચંદ્ર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય કે ન હોય પણ તેમને મન હરિશ્ચંદ્ર અને શ્રવણ જીવતા જ હતા. મોહનમાંથી મહાત્મા બનવાની જીવનસફરમાં હરિશ્ચંદ્ર અને શ્રવણ જેવા પાત્રોની અસર ઘણી પ્રભાવક રહી.

૨.૪.૪ બાળલગ્ન :

મોહનદાસનો અભ્યાસકાળ ચાલતો હતો ત્યારે તેર વર્ષની ઉંમરે તેમના વિવાહ થયા. એ જમાનામાં બાળવિવાહનો રિવાજ સહજ હતો. તેર વર્ષની ઉંમરે કસ્તૂરબાઈ સાથે સગાઈ થઈ. અગાઉ બે વખત સગાઈ થઈ

હતી પણ એ બન્ને કન્યાઓ એક પછી એક અવસાન પામી હતી. સાત વર્ષની ઉંમરે સગાઈ અને તેર વર્ષની ઉંમરે લગ્ન જેવી ઘટના, બાળક મોહનના જીવનની નોંધપાત્ર ઘટના છે.

માતા પૂતળીમા અને પિતા કરમચંદ ગાંધીને કુલ ચાર સંતાન. જેમાં રળિયાત બહેન (૧૮૬૨), લક્ષ્મીદાસ (૧૮૬૩), કરસનદાસ (૧૮૬૬), અને મોહનદાસ (બીજી ઓક્ટોબર, ૧૮૬૮). ત્રણ ભાઈ અને એક બહેનમાં બહેન સૌથી મોટાં. ગાંધીજીના જન્મ સમયે પિતાજીની ઉંમર સુડતાલીસ વર્ષની હતી. મોહનદાસનાં લગ્ન તેર વર્ષની ઉંમરે થયા ત્યારે પિતાની ઉંમર સાઠ વર્ષની હતી.

મોહનદાસની સગાઈ સાત વર્ષની ઉંમરે થઈ ત્યારે પિતા કરમચંદ ઉર્ફે કબા ગાંધી પોરબંદરના દીવાન હતા. કન્યા કસ્તૂરબાઈના પિતા ગોકળદાસ મકનજી કાપડિયા પોરબંદરના નગરશેઠ રહી ચૂક્યા હતા. કસ્તૂરબાનો જન્મ ૧૧ એપ્રિલ ૧૮૬૮માં. આમ, કસ્તૂરબા, મોહનદાસ કરતાં સાડા પાંચ મહિના મોટાં હતાં. તેર વર્ષની ઉંમરે થયેલાં બાળલગ્ન વિશે ગાંધીજીએ આત્મકથામાં લખ્યું છે કે; “તેર વર્ષે થયેલા મારા વિવાહનાં સમર્થનમાં એક પણ નૈતિક દલીલ મને સૂઝી શકતી નથી”

ગાંધીજીના મોટાભાઈનાં લગ્ન થઈ ચૂક્યા હતા. વચેટ ભાઈ કરસનદાસ, કાકાનો દીકરો તથા મોહનદાસ પોતે; એમ ત્રણ લગ્ન એકસાથે કરવાનો નિર્ણય કુટુંબના વડીલોએ લીધો હતો. એક જ વખતના ખરચમાં ત્રણ પ્રસંગ પતાવવાની ગણતરી હતી. ગાંધીજીએ આત્મકથામાં નોંધ્યું છે કે, ‘હિંદુ સંસારમાં વિવાહ જેવી તેવી વસ્તુ નથી. વરકન્યામાં માબાપો વિવાહની પાછળ ખુવાર થાય છે. ધન લૂંટાવે છે. મહિનાઓ અગાઉ તૈયારીઓ થાય. કપડાં બને, દાગીના બને, નાતો જમાડવાના અડસટ્ટા નીકળે. ભોજનની વાનગીઓની હરીફાઈ થાય...’ ત્રણ લગ્ન એકીસાથે કરવાથી ખરચ ઓછો થાય છતાં છૂટથી દ્રવ્ય ખરચી શકાય એવી ગણતરીઓ પણ થઈ.

લગ્ન પોરબંદરમાં થયા. ગાડા વાટે રાજકોટથી પોરબંદરનો રસ્તો પાંચ દિવસનો. ગાંધીજીના પિતાશ્રી રાજકોટ રાજ્યના દીવાન હતા પણ આખરે તો નોકરી. રજા મોડી મળી. બે જ દિવસ અગાઉ રજા મળી. તેઓ તડામાર જે ઘોડાગાડીમાં આવતા હતા તે રસ્તામાં ઊંધો વળ્યો. પિતાજીને ખૂબ વાગ્યું હતું. હાથે, પૂંઠે પાટા બાંધીને પણ તેમણે લગ્ન માણ્યા. તેર વર્ષની ઉંમરે લગ્નના ઉલ્લાસમાં પિતાજીનું દુઃખ ભૂલીને મોહનદાસ લગ્નમાં ગૂંથાયા. ગાંધીજી લખે છે; ‘માઘરે બેઠાં, ચોરીફેરા ફર્યા, કંસાર ખાધો, ખવડાવ્યો. અને વરવહુ ત્યારથી જ સાથે રહેતાં થયાં. એ પ્રથમ રાત્રિ! બે નિર્દોષ બાળકોએ વગરજાણ્યે સંસારમાં ઝંપલાવ્યું’

ગાંધીજીનાં પત્ની કસ્તૂરબાઈ નિરક્ષર હતાં. એ જમાનામાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ હતો. વડીલોનાં દેખતાં સ્ત્રી તરફ જોવાય પણ નહિ એવી મર્યાદા હતી. યુવાનીના એ દિવસોમાં પોતે પત્નીને ભણાવવા ઈચ્છતા છતાં ભણાવી શકતા નથી. ગાંધીજીની આત્મકથા પહેલી વખત, એટલે કે પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૨૭માં પ્રગટ થઈ ત્યારે એટલે કે સત્તાવન વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીએ જણાવ્યા મુજબ કસ્તૂરબાઈ ગુજરાતી વાંચી શકે અને સાધારણ કાગળ-પત્ર લખી શકે એટલું શીખી શક્યાં હતાં. નાની વયના વરવધૂને લાંબો સમય સાથે રહેવા દેવામાં આવતા નહીં. એવા રિવાજના કારણે ૧૩ થી ૧૮ની ઉંમર સુધીમાં બધું મળીને છૂટક છૂટક ત્રણેક વર્ષ સાથે રહેવા પામ્યા. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે મોહનદાસ વિલાયત ભણવા ગયા એટલે ત્રણેક વર્ષનો વિયોગ થયો. મોહનદાસ અને તેમના બે મોટાભાઈ; ત્રણેય ભાઈ એક જ નિશાળમાં ભણ્યા હતા. વચેટભાઈ કરસનદાસ વિવાહ પછી આગળ ભણી શક્યા નહીં.

૨.૪.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) હાઈસ્કૂલમાં ઈન્સપેક્શન વખતે બનેલો બનાવ તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (૨) ‘શ્રવણપિતૃભક્ત નાટક’ અને ‘હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાન’ નાટકની ગાંધીજીનાં જીવન પર થયેલી અસર વિશે લખો.

(૩) હિંદુસંસારમાં વિવાહ સંબંધી ગાંધીજીનાં વિચારો જણાવો.

(૪) બાળવયે થયેલાં ગાંધીજીના લગ્ન વિશે વિસ્તારથી લખો.

૨.૪.૬ હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થીકાળ :

મોહનદાસનું ભણવાનું લગ્ન પછી પણ ચાલુ રહ્યું. શિક્ષકોના પ્રીતિપાત્ર હતા. પાંચમા ધોરણમાં ચાર રૂપિયા અને છઠ્ઠા ધોરણમાં દસ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ પણ મેળવી. સોરઠ પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓ પૈકી પ્રથમ ક્રમાંકે ઉત્તીર્ણ થનારને શિષ્યવૃત્તિ મળતી. પોતે અભ્યાસમાં સાધારણ હતા. તેમને તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હોવાના કારણે નહીં પણ સોરઠ પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી હોવાના કારણે શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી તેમ ગાંધીજીએ પોતે જણાવ્યું છે.

હાઈસ્કૂલમાં દોરાબજી એદલજી ગીમી હેડમાસ્તર હતા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં ખૂબ ચાહના ધરાવતા હતા. આચાર્યશ્રી ગીમી સાહેબે શાળામાં ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે કસરત અને ક્રિકેટ ફરજિયાત કર્યા હતા. પોતાની શરમાળ પ્રકૃતિના કારણે ક્રિકેટ, ફૂટબોલ જેવી રમતોથી તેઓ દૂર રહેલા. કિશોરવયે ગાંધીજી એમ માનતા હતા કે કસરતને શિક્ષણની સાથે સંબંધ ન હોય. મોટી ઉંમરે તેમને સમજાયું કે ‘વ્યાયામને એટલે શારીરિક કેળવણીને માનસિકના જેવું જ સ્થાન વિદ્યાભ્યાસમાં હોવું જોઈએ’. ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવાથી તેમનું શરીર કસાયેલું બન્યું.

પિતાજીની સેવા માટેની તીવ્ર ઈચ્છા હોવાના કારણે તેઓ પિતાની સેવામાં ઘરે જઈ શકે તે માટે કસરતમાંથી મુક્તિ મેળવવા તેમણે પિતાશ્રી પાસે કાગળ લખાવી છૂટ મેળવી લીધી.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અક્ષર સારા લખવાની જરૂર નથી એવા ખોટા ખ્યાલના કારણે છેક છેવટ સુધી ગાંધીજીના અક્ષરો ખરાબ રહ્યા. એ વાતનો તેમને ભારોભાર પસ્તાવો રહ્યો અને તેમણે લખ્યું કે, ‘નઠારા અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની ગણાવી જોઈએ’ – આત્મકથામાં નોંધાયેલું આ વાક્ય આપણી ઘણી શાળાઓમાં આજે મહાન સુવાક્ય તરીકે સ્થાન પામ્યું છે.

લગ્નના કારણે વર્ષ બગડ્યું. પણ સ્કૂલનું ત્રીજું અને ચોથું ધોરણ એક વર્ષમાં કરી તેમણે એક વર્ષનું નુકસાન સરભર કરી લીધું હતું. હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃત અને ફારસી પૈકી એક ભાષાનો વિકલ્પ પસંદ કરવાનો હતો. ફારસી શીખવતા શિક્ષકની છાપ ભલા માણસ તરીકેની હતી અને તેઓ વિદ્યાર્થીઓની મર્યાદા નભાવી લેતા તેથી એક દિવસ મોહનદાસ ફારસીના વર્ગમાં જઈને બેઠા. સંસ્કૃતના શિક્ષક કૃષ્ણાશંકરને મોહનદાસની આ ચેષ્ટાથી દુઃખ થયું. તેમણે પ્રેમથી મોહનદાસને સમજાવ્યું અને સંસ્કૃત શીખવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમના પ્રેમાગ્રહથી મોહનદાસ સંસ્કૃતના વર્ગો ભરતા થયા. હાઈસ્કૂલમાં શીખેલું સંસ્કૃત તેમને આજીવન કામ આવ્યું. જેથી ગીતા આદિ ધર્મગ્રંથો, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી શક્યા. પાછળથી તેમને પસ્તાવો પણ થયો કે હાઈસ્કૂલ શિક્ષણ બાદ તેઓ સંસ્કૃતનો વધારે અભ્યાસ કરી શક્યા નહીં. તેમણે નોંધ્યું છે કે, “કોઈ પણ હિંદુ બાળકે સંસ્કૃતના સરસ અભ્યાસ વિના ન જ રહેવું જોઈએ’ બધા વિષયો અંગ્રેજીની જ મારફતે શીખવાનો ને વિચારવાનો બોજો વિદ્યાર્થી પર ન હોવો જોઈએ તેવા તારણ પર સ્વાનુભવે આવેલા ગાંધીજીએ શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા જ હોવું જોઈએ તેવી વાત વારંવાર, ભારપૂર્વક કરી.

૨.૪.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના વિધાન વિશે ખરું-ખોટું જણાવો.

(૧) ગાંધીજીને તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હોવાના કારણે શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી.

(૨) ક્રિકેટ, ફૂટબોલ જેવી રમતો પ્રત્યે ગાંધીજીને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ખૂબ લગાવ હતો.

(૩) ‘નઠારા અક્ષર અધૂરી કેળવણીની નિશાની છે’.

(૪) કૃષ્ણાશંકર માસ્તરે ગાંધીજીને સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે પ્રેરિત કર્યા.

(૫) ‘બધા વિષયો અંગ્રેજી મારફતે ભણાવવા ન જોઈએ’ – એમ ગાંધીજી માનતા હતા.

(૬) મોટા થયા પછી પણ ગાંધીજી એમ માનતા હતા કે શિક્ષણને અને વ્યાયામને કોઈ લેવાદેવા નથી.

૨.૪.૮ સંગ તેવો રંગ :

હાઈસ્કૂલમાં ભણતા ત્યારે ગાંધીજીને અંગત કહી શકાય તેવા મિત્રોની સંખ્યા ઓછી હતી. વચેટ ભાઈના એક મિત્ર સાથે ગાંધીજીને વધુ નિકટતા થઈ. પોતે તેને સુધારવા માગતા હતા. પૂતળીમા, મોટાભાઈ અને પત્ની કસ્તૂરબાઈની અનિચ્છા છતાં મોહનદાસે એ દોસ્તી ટકાવી રાખી. પોતે સુધરવાને બદલે બગડ્યા. એ મિત્ર મોહનદાસને માંસાહાર કરાવવામાં સફળ થયો. માંસાહાર કરવાથી બળવાન થવાય અને અંગ્રેજોનો સામનો કરી શકાય એવી મિત્રની દલીલ મોહનદાસને સાચી લાગી. રાજકોટમાં એ જમાનામાં સારાં ઘરનાં કહેવાતાં જાણીતા ગૃહસ્થો માંસાહાર અને મદ્યપાન કરે છે તેવી વિગતો આપીને પેલા મિત્રએ મોહનદાસને માંસાહાર માટે મક્કમ કર્યાં. વચેટ ભાઈ અગાઉ અભડાઈ ચૂક્યા હતા. ઘણા દિવસ ચાલેલી દલીલની અસર થઈ. એ દિવસોમાં નિશાળમાં નીચેનું કાવ્ય ગવાતું :

‘અંગ્રેજો રાજ્ય કરે, દેશી રહે દબાઈ,
દેશી રહે દબાઈ, જોને બેનાં શરીર ભાઈ
પેલો પાંચ હાથ પૂરો, પૂરો પાંચસેને’

આ કવિતાની અસર પણ પેલા મિત્રની દલીલ ભેગી ભળી. આ કવિતા નર્મદની છે તેમ ગાંધીજીએ આત્મકથામાં લખ્યું છે પણ કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિકના માર્ચ ૧૯૬૩ના અંકમાં સ્પષ્ટતા કરી છે કે આ કાવ્ય નર્મદનું નહીં પણ નવલરામનું છે.

માંસાહાર વિશે ગાંધીજીએ આત્મકથામાં લખ્યું છે : ‘ગાંધી કુટુંબ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું. માતાપિતા અતિશય યુસ્ત ગણાતાં... ગુજરાતમાં જૈન સંપ્રદાયનું બહુ બળ. તેની અસર દરેક સ્થળે, દરેક પ્રવૃત્તિમાં જોવામાં આવે. એટલે માંસાહારનો જે વિરોધ, જે તિરસ્કાર ગુજરાતમાં અને શ્રાવકોમાં ને વૈષ્ણવોમાં જોવામાં આવે છે તેવો હિંદુસ્તાનમાં કે આખા જગતમાં બીજે ક્યાંય જોવામાં નહીં આવે. આ મારા સંસ્કાર.’

‘માતાપિતાનો હું પરમ ભક્ત. તેઓ મારા માંસાહારની વાત જાણે તો વણમોતે તત્કાળ મૃત્યુ જ નીપજે એમ હું માનનારો. આવી સ્થિતિમાં મારો માંસાહાર કરવાનો નિશ્ચય મારે સારુ બહુ ગંભીર ને ભયંકર વસ્તુ હતી. પણ મારે તો સુધારો કરવો હતો. માંસાહારનો શોખ નહોતો. તેમાં સ્વાદ છે એવું ધારીને મારે માંસાહાર નહોતો આરંભવો. મારે તો બળવાન, હિંમતવાન થયું હતું, બીજાને તેવા થવા નોતરવા હતા, ને પછી અંગ્રેજોને હરાવી હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવું હતું. ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દ તો ત્યારે નહોતો સાંભળ્યો. આ સુધારાની ધગશમાં હું ભાન ભૂલ્યો.’

આમ, યુવાન વયે મોહનદાસ મિત્રની દોરવણીથી માંસાહાર તરફ વળ્યા. એક વર્ષમાં માંસાહારની પાંચ-છ ઘટના બની. જ્યારે જ્યારે આ રીતે બહાર જમવાનું થાય ત્યારે, ઘરે માતા જમવા બોલાવે ત્યારે ‘આજે ભૂખ નથી, પચ્યું નથી’ એવાં બહાનાં કાઢવાં પડે અને માતા સમક્ષ જૂઠું બોલવું પડે તે મોહનદાસને ખલેલ પહોંચાડતું. આખરે સંકલ્પ કર્યો કે માબાપ હયાત છે ત્યાં સુધી માંસ ન ખાવું. તેઓ આ દુનિયામાં નહીં હોય ત્યારે માંસ ખાવું, તે સમય ન આવે ત્યાં સુધી માંસાહારનો ત્યાગ કરવો. માતાપિતાને જીવનભર જાણ ન થઈ કે તેમના બે દીકરા માંસાહાર કરી ચૂક્યા છે. ગાંધીજી સત્યના ઉપાસક હતા. માંસાહારની વાત ‘સત્યના પ્રયોગો’માં પ્રગટ કરી આખી દુનિયાને જણાવી. મહાત્મા તરીકે જગતમાં જાણીતા થયા પછી પોતાનાં દોષો, મર્યાદાઓ, ભૂલો કબૂલ કરવામાં તેમણે જરા પણ કસર નથી રાખી. જેવા છીએ તેવા પ્રગટ થવામાં જ સત્યની પૂજા રહેલી છે એવી સ્વાભાવિક સહજતા ગાંધીજીના ચરિત્રમાં જોવા મળે છે. માબાપને છેતરવા નથી એવા સંસ્કારના બળે માંસ છૂટ્યું પણ પેલા મિત્રની મૈત્રી છૂટી નહીં. મિત્રને સુધારવા નીકળેલા મોહનદાસ પોતે જ અભડાયા.

આ મિત્રતાના કારણે પતનનો બીજો માર્ગ પણ ખુલ્યો. એક વખત એ મિત્ર મોહનને વેશ્યાવાડામાં લઈ

જાય છે. ગાંધીજીએ લખ્યું છે; ‘જેને ઈશ્વર ઉગારવા ઈચ્છે છે તે પડવા ઈચ્છતો હોવા છતાં પવિત્ર રહી શકે છે’ ધંધાદારી મહિલાની ઓરડીમાંથી શરમના માર્યા સ્તબ્ધ થઈને, બાઈ દ્વારા અપમાનિત થઈને બહાર નીકળેલા મોહનદાસે પોતાને ઉગારી લેવા બદલ ઈશ્વરનો આભાર માન્યો. પણ અંતરાત્માની સાક્ષીએ કબૂલ કર્યું, નોંધ્યું કે; ‘લૌકિક દૃષ્ટિએ, ઈચ્છા કર્યા છતાં પ્રત્યક્ષ કર્મથી જે બચે છે તેને આપણે બચ્યો ગણીએ છીએ. એટલે જ અંશે બચ્યો ગણાઉં’ મનથી વિષયની ઈચ્છા કર્યાના દોષને મહાત્માએ છુપાવ્યો નથી. માંસાહાર અને પરસ્ત્રી ગમન માટે વિવશ થયા અને બચ્યા. તે વખતે ગાંધીજીની ઉંમર સત્તર વર્ષ હતી. યુવાન મોહનદાસની ભૂલોનો એકરાર તેમની આત્મકથાનાં ઉજ્જવળ પ્રકરણો છે.

૨.૪.૯ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિગતે આપો.

(૧) મોહનદાસને માંસાહાર માટે કેવી દલીલોથી મિત્રએ તૈયાર કર્યા?

(૨) મોહનદાસે કેવા સંજોગોમાં માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો?

(બ) નીચેનાં વિધાનોને, ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

(૧) ગાંધીજીના વચેટ ભાઈ માંસાહારથી મુક્ત રહ્યા.

(૨) ‘અંગ્રેજો રાજ્ય કરે, દેશી રહે દબાઈ’ – કવિતા નર્મદની છે – આ પાઠના આધારે ખરાં-ખોટાનો નિર્ણય કરો.

(૩) ‘હિન્દુસ્તાનને સુધારવાના ઉપાય તરીકે માંસાહાર જરૂરી છે’ – યુવાન મોહનદાસની આ માન્યતા હતી.

(૪) માબાપને છેતરવા નથી એવા સંકલ્પથી મોહનદાસે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો.

(૫) માતાપિતાને દીકરાઓના માંસાહારની કદી જાણ ન થઈ.

(ક) ‘જેને ઈશ્વર ઉગારવા ઈચ્છે છે તે પડવા ઈચ્છતો છતાં પવિત્ર રહી શકે છે’ ગાંધીજીના આ વિધાનનો વિચારવિસ્તાર તમારા શબ્દોમાં કરો.

૨.૪.૧૦ અહિંસાનો પ્રથમ અનુભવ :

પોતાના દોષોની નિખાલસ કબૂલાત માણસને ઉગારી લે છે. મોહનદાસે પંદર વર્ષની ઉંમરે પિતાજી સમક્ષ ચિઠ્ઠી લખીને ચોરીની કબૂલાત કરી તે પ્રસંગ તેમના જીવનમાં ઊંડી અસર કરે છે. બીડી પીવાનો શોખ વળગ્યો. છૂપાઈને બીડી પીવાનું દુઃખ અસહ્ય હતું. વડીલોની આજ્ઞા વગર બીડી પી ન શકાય તેવા સંજોગોને મોહનદાસ સહન કરી શક્યા નહીં. કિશોરવયના મોહનદાસે આપઘાત કરવાનું વિચાર્યું. ધતૂરાના ડોડવાંના બી ખાવાથી મરી શકાય એવી જાણકારી કામે લગાડી, કેદારજીને મંદિરે દર્શન કરી, એકાંત શોધી બે-ચાર બી ખાયાં પછી મૃત્યુનો ડર લાગ્યો અને આપઘાતનું માંડી વાળ્યું. ઘરે જઈ ચૂપચાપ સૂઈ ગયા. આપઘાતના વિચારનું સારું પરિણામ એ આવ્યું કે બીડી છૂટી ગઈ. બીડી પીવાની ટેવ વખતે ઉંમર બાર-તેર વર્ષની હતી.

ચોરીનો મોટો દોષ પંદર વર્ષની વયે થયો. વચેટ ભાઈને માથે પચીસ રૂપિયા જેટલું દેવું થઈ ગયું હતું. ભાઈના હાથે સોનાનું કડું હતું. એ કડામાંથી એકાદ તોલું સોનું કપાવીને પચીસ રૂપિયાના કરજમાંથી મુક્ત થઈ ગયા પણ સોનાની આ ચોરીનો અજંખો મનમાં રહી ગયો. પોતાની આ મોટી ભૂલની કબૂલાત કર્યા વગર ચેન પડતું નથી. ચિઠ્ઠીલખીને પિતાજીના હાથમાં મૂકી. ભગંદરની પીડાથી લાકડાની પાટ પર સૂઈ રહેલા પિતાજીએ ચિઠ્ઠી વાંચી અને તેમની આંખમાંથી મોતીનાં બિંદુ ટપક્યાં. ચિઠ્ઠી ભીંજાઈ. પિતાજીએ ક્ષણવાર આંખ મીંચી ચિઠ્ઠી ફાડી નાખી. ગાંધીજીએ આત્મકથામાં નોંધ્યું છે કે, ‘હું ચિતારો હોઉં તો એ ચિત્ર આજે સંપૂર્ણતાએ આલેખી

શકું. એટલું તે આજે પણ મારી આંખ સામે તરી રહ્યું છે' એ મોતીબિંદુના પ્રેમબાણે વીંધાયેલા મોહનદાસને પિતા તરફથી ક્ષમા મળી. તેમને માટે આ અહિંસાનો પદાર્થપાઠ હતો. તે વખતે તો તેમને તેમાં પિતા પ્રેમ જણાયો પણ આ પ્રસંગનું સ્મરણ કરતી વખતે તેમને થયું કે આ શુદ્ધ અહિંસાનો પાઠ છે જે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે, વ્યાપક અહિંસાની શક્તિ અમાપ હોય છે. આમ, પોતાના દોષોની કબૂલાત કરવાથી મળેલી ક્ષમાએ ભૂલ કરવાથી ટેવાયેલા કિશોરને ઉગારી લીધો. પોતે પિતા પાસેથી જેવો પ્રેમ અને ક્ષમા પામ્યા તેવો પ્રેમ અને ક્ષમા જગત આખાને આપી શકે તેવા ચરિત્રનું નિર્માણ થયું. અહીં આપણને કવિ સુન્દરમૂની પંક્તિઓનું સ્મરણ થાય :

“હણો ના પાપીને, દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં,
લડો પાપો સામે, અડગ દિલના ગુપ્ત બળથી”

ગાંધીજી અહિંસાના પૂજારી તરીકે જગવિખ્યાત થયા તેના મૂળમાં તેમને પિતાજી દ્વારા મળેલી ક્ષમા અને પિતાજીની આંખના અશ્રુબિંદુઓનું કેવું ભવ્ય સિંચન છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

■ ૨.૪.૧૧ સ્વાધ્યાય :

નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

(૧) ગાંધીજીના બાલ્યકાળ વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

(૨) આ પાઠના આધારે ગાંધીજીની સત્યપ્રીતિ અને નિખાલસતા વિષે તમારા શબ્દોમાં, ૨૫૦ શબ્દોમાં નિબંધ લખો.

(૩) વિચાર વિસ્તાર કરો :

‘હણો ના પાપીને, દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં
લડો પાપો સામે, અડગ દિલના ગુપ્ત બળથી’

● વિશેષ પ્રવૃત્તિ :

ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ના પ્રથમ ભાગના એકથી આઠ પ્રકરણ વાંચો.

3.૧ ઉદ્દેશો**3.૨ પ્રસ્તાવના****3.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ****3.૪ પાઠ : અભ્યાસ અર્થે વિલાયત****3.૪.૧ તમારી પ્રગતિ ચકાસો**

(૧) ટૂંકમાં જવાબ આપો

(૨) વિસ્તારથી જવાબ આપો.

3.૪.૨ આટલું અવશ્ય જાણો.**3.૧ ઉદ્દેશો :**

- આ પ્રકરણના અભ્યાસથી ગાંધીજીની શિક્ષણયાત્રાના મહત્વના મુકામની જાણકારી મળશે.
- વિલાયત જતા પૂર્વે આર્થિક સામાજિક મુશ્કેલીનો સામનો કરતા ગાંધીજીનું ચરિત્ર જાણી, માણી શકીશું.
- જીવનમાં પ્રતિજ્ઞાનું મહત્વ કઈ રીતે ઉપકારક થઈ શકે છે તે સમજીશું.

3.૨ પ્રસ્તાવના :

આગળના એકમમાં આપણે ગાંધીજીના બાળપણ અને બાળલગ્ન વિશે વિગતે અભ્યાસ કર્યો. રાજકોટમાં રહેતા મોહનદાસને ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે ભાવનગર જવાનું થાય છે. એક સત્ર જેટલું, ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ભણ્યા પછી રાજકોટ આવેલા મોહનદાસ ભણતર વિશેની મૂંઝવણ રજૂ કરે છે. ભાવનગરમાં ભણવાનું ફાવતું નથી એવી મૂંઝવણનો ઉકેલ, કુટુંબના સલાહકારની સલાહમાંથી મળે છે. ગાંધીજીના પિતા કરમચંદના મિત્ર અને પરિવારના હિતેચ્છુ માવજી દવેએ મોહનદાસને વિલાયત જઈ ભણવાની સલાહ આપી. મોહનને દાક્તર થવું હતું પણ તે બેરિસ્ટરનું ભણે અને બાપની ગાદી સાચવે, એટલે કે પોરબંદર કે રાજકોટ જેવા રાજ્યનો દીવાન બને એવી સંભાવના પારખી ગયેલા માવજી દવેએ કરજ કરીને પણ વિલાયત જઈ ભણવાની સલાહ આપી. અગાઉ, સદગત પિતાજીએ પણ કહેલું કે, ‘આ મોનિયો (મોહન) કુટુંબનું નામ ઉજાળશે’. સમુદ્ર પાર કરીને પરદેશમાં જવાનું ધર્મ વિરુદ્ધ ગણાય એવી સમજ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે વિલાયત જવાનું અઘરું બને છે. ગાંધીજી મોઢ વણિક જ્ઞાતિના હતા. સમુદ્ર પાર, પરદેશ જવાથી ખાણી-પીણી-રહેણીમાં ભરયુવાન વયે અધર્મનું આચરણ થવાની શક્યતા ઘણી એટલે વણિકપુત્ર મોહન વિદેશ જઈ આડા રવાડે ચડી ના જાય તે માટે માંસ, મદિરા, પરસ્ત્રીગમન આદિની પ્રતિજ્ઞા લેવાનું નક્કી થયું. જૈન સાધુએ ત્રણેય વાતની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી. આમ, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાયાત્રાના સંકલ્પ અને પ્રારંભિક સંઘર્ષની ગાથા આ પાઠમાં આપણે જાણીશું.

3.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

માતાપિતાના આજ્ઞાંકિત પુત્ર મોહનદાસના પિતા ગંભીર બીમારીમાં પટકાયા. પથારીવશ પિતાની સેવાચારી માટે પરિવારના સૌ સદસ્યો ઉપરાંત મોહનદાસના કાકા પણ પહોંચી ગયેલા. શ્રવણ જેવા આદર્શ પુત્ર થવાના વિચારો ધરાવતા મોહનદાસ પણ પિતાની ચાકરી કરવામાં ખડેપગે હતા. રાત્રિના સમયે પત્ની પાસે જવાની ઈચ્છામાં

થોડી ક્ષણો માટે પિતાના ઓરડામાંથી પોતાના ઓરડામાં ગયેલા મોહનદાસ અવિચલ સેવા કર્યા છતાં પિતાના જીવનની અંતિમ ક્ષણોના સાક્ષી બની ના શક્યા અને તેમની ગેરહાજરીમાં પિતાએ દેહ છોડ્યો. આપણે આ પાઠની પ્રસ્તાવનામાં વિગતે જોયું કે વિલાયત અભ્યાસ કરવા જવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. વિલાયતમાં ભણતરના ખર્ચ અંગેનો અંદાજ ધાર્યા કરતાં વધુ હતો. કુળહિતચિંતક, સલાહકાર માવજી દવેએ કહ્યું કે કરજ કરીને પણ મોહનને વિલાયત મોકલે. કુટુંબનું નામ ઉજાળે એવા કુળદીપક તરીકે સૌમાં ભરોસો જન્માવી ચૂકેલા મોહનદાસ માટે વિલાયત જવાનું સહેલું નહોતું. મોટાભાઈએ દેવું કર્યું. પત્ની, કસ્તૂરબાઈના ઘરેણાં વેચ્યા. એ જમાનામાં, સમુદ્ર પાર કરી વિલાયત જવું એ ધર્મની દૃષ્ટિએ, તત્કાલીન ધાર્મિકોના અર્થઘટન મુજબ ઘોર પાપ ગણાતું. ગાંધીજીની જ્ઞાતિ, મોઢવણિક જ્ઞાતિએ મોહનદાસને વિલાયત જવાની મંજૂરી ન આપી. વિલાયત જવા મક્કમ મોહનદાસને નાતબહાર કરવાનો હુકમ થયો. નાતના વડીલના હુકમથી વિચલિત થયા વગર મોહનદાસ વિલાયત જવા તૈયાર થયા. મોટાભાઈ લક્ષ્મીદાસની ઓથ, સહકાર કહો કે સ્નેહછત્ર પિતાતુલ્ય હતું. પોતે જે હાઈસ્કૂલમાં ભણ્યા તે હાઈસ્કૂલે મોહનદાસના માનમાં યોજેલ સન્માન-શુભેચ્છા કાર્યક્રમમાં નાનકડું લિખિત વક્તવ્ય મોહનદાસે વાંચ્યું. આ વક્તવ્યમાં દેશમાં સુધારાની હિમાયત કરનાર ભાવનાવાદી યુવાનનો પરિચય મળે છે.

● અભ્યાસ અર્થે વિલાયત :

માતાપિતાની સેવા માટે શ્રવણ જેવા પુત્ર થવાના મનોરથ સેવતા યુવાન મોહનદાસ, ભગંદરની બીમારીથી પીડાતા પિતાજીની સેવામાં કોઈ ઊણપ રાખતા નહીં. પિતાજીની સેવામાં મોહનદાસના કાકા પણ હાજર હતા. એ દિવસોમાં કસ્તૂરબાઈ સગર્ભા હતાં. પિતાની સેવામાં સતત હાજર રહેનારા કાકાને મોહન પણ પૂરો સાથ આપે. પિતાની માંદગી વધતી ગઈ. એક દિવસ કાકાએ મોહનને સૂઈ જવા કહ્યું અને પોતે પિતાની પાસે હાજર છે તેવી ધરપત આપી. પત્ની પાસે જવાની લાલસાથી મોહનદાસ પોતાના શયનકક્ષમાં ગયા ત્યાં પાંચ સાત મિનિટમાં જ નોકરે આવી ઓરડીનું બારણું ખખડાવ્યું. મોહનદાસે પિતાજીની પથારી પાસે જવા ઉતાવળ કરી પણ પિતાજી દેહ છોડી ચૂક્યા હતા. પત્ની પાસે જવાની લાલસા ન રાખી હોત તો છેલ્લી ઘડીએ તેમની પાસે હાજર રહી શકાયું હોત એ વાતનો વસવસો ઘણાં સમય સુધી રહ્યો. પોતાની વિષયેચ્છાના કારણે પિતાની અંતિમ ક્ષણની સેવા અને સંગ ચૂક્યાનો પારાવાર પસ્તાવો થયો. પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી અધૂરે દિવસે પત્ની કસ્તૂરબાઈએ બાળકને જન્મ આપ્યો. જે બેચાર દિવસમાં જ મૃત્યુ પામ્યું.

અઢારમા વર્ષે મોહનદાસ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી મેટ્રિક થયા. મેટ્રિકની પરીક્ષા મોહનદાસે અમદાવાદ કેન્દ્રમાંથી આપેલી. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં તે વર્ષે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ બેઠેલાં પૈકી તેમાંથી આઠસો વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તીર્ણ થયા, જેમાં ગાંધીજીનો ૪૦૪મો નંબર આવેલો.

ઉચ્ચ શિક્ષણ અર્થે ભાવનગર જવાનું નક્કી થયું. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. એ જમાનામાં રાજકોટથી ટ્રેનમાં ભાવનગર પહોંચ્યા. તે સમયની, નવી ખુલેલી શામળદાસ કોલેજના અધ્યાપકો વિદ્વાન અને તેજસ્વી હતા પણ મોહનદાસને માટે કોલેજનું ભણતર અઘરું હતું. પ્રથમ સત્ર માંડ પૂરું કરી, પાંચેક મહિના પછી રાજકોટ આવેલા મોહનદાસે કોલેજમાં ફાવતું નથી એવી મૂંઝવણ મોટાભાઈ લક્ષ્મીદાસ આગળ રજૂ કરી. પિતાજીના અવસાન બાદ, ગાંધી કુટુંબના સલાહકાર માવજી દવેની આ બાબત સલાહ લેવાનું જરૂરી ગણી ભાઈએ તેમને પૂછ્યું. માવજી દવે (જોશીજી)એ મોહનને વિલાયત મોકલવાની અને બેરિસ્ટરનું ભણવાની સલાહ આપી. માવજી દવેના દીકરા કેવળરામ પણ વકીલ હતા. મોહનદાસ વિલાયત જાય, બેરિસ્ટર થાય અને પિતાની ગાદી સંભાળે, દીવાનપદ્મ ભોગવે એવી સંભાવના જોશીજીએ વ્યક્ત કરી. મોહનદાસને તો દાક્તર થવું હતું. પણ મોટાભાઈએ કહ્યું : ‘એ તો બાપુને ન ગમતું. એ કહેતા કે હાડમાંસ ચૂંથવાનું કામ આપણને વૈષ્ણવને ન ફાવે.

બાપુનો વિચાર તો તને વકીલ બનાવવાનો જ હતો.’ આમ, આગળ અભ્યાસ માટે વિલાયત જવાનું નક્કી થયું.

માવજી દવેને વિલાયતમાં ભણતર પાછળ ચાર-પાંચ હજાર રૂપિયાના ખર્ચનો અંદાજ હતો. મોટાભાઈ તો કરજ કરીને પણ મોહનને વિલાયત મોકલવા તૈયાર હતા. પરિવાર પાસે પૂરતા પૈસાની જોગવાઈ નહોતી. પિતાજી દીવાનપદે હતા ત્યારે ધન એકઠું કરવાનો લોભ નહોતો રાખ્યો. પિતાજીના મૃત્યુ બાદ તેમને મળતું પેન્શન પણ બંધ થઈ ગયું હતું. માતાએ પોરબંદર જઈ વડીલ કાકાની સલાહ લેવા કહ્યું. વિલાયત જવાના ઉત્સાહમાં ધોરાજી સુધી ગાડા વાટે અને ધોરાજીથી ઊંટ સવારી કરી એક દિવસ વહેલા, એટલે પાંચ દિવસના બદલે ચોથા દિવસે પોરબંદર પહોંચી ગયેલા મોહનદાસને કાકાએ કહ્યું કે વિલાયતમાં આપણો ધર્મ સાચવવો મુશ્કેલ છે તેથી હું તને રજા કઈ રીતે આપું? પણ હું વચમાં નહીં આવું. કાકાએ આશિષ આપ્યા અને મોહનને તેની બા રજા આપે તો જવાની સલાહ આપી. પોરબંદરના વહીવટદાર અંગ્રેજ અધિકારી પર મદદની આશાએ ચિક્કી લખી આપવાની કાકાએ ના પાડી. કદાચ ધર્મ વિરુદ્ધના વિલાયત જવાના આ નિર્ણયને અનુમોદન આપવાનો તેમને વિચાર નહીં હોય. મોહનદાસ પોતે લેલીસાહેબને મળવા ગયા. તેમણે એક વાક્યમાં જ કહી દીધું કે, ‘તું બી.એ. થા, પછી મને મળજે. હમણાં કંઈ મદદ ન અપાય’

પોરબંદરથી રાજકોટ આવેલા મોહનદાસને માતાની મંજૂરી લેવાની હતી. પૂતળીમાએ જૈન સાધુ બેચરજી સ્વામીની સલાહ લેવાનું નક્કી કર્યું. બેચરજી સ્વામીએ મોહનને ત્રણ પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી. માંસ, મદિરા અને સ્ત્રી સંગથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી વિલાયત જવાનો માર્ગ મોકળો થયો. પૂતળીમાએ જવાની આજ્ઞા આપી.

વિલાયત જવાનો માર્ગ મોકળો થયો પણ પૈસાની જોગવાઈ કરવાની હતી. માવજી દવેએ તો દેવું કરીને પણ વિલાયત જવાનું કહ્યું હતું. પત્નીના ઘરેણાં વેચીને થોડા પૈસા ભેગા કર્યા. વડીલ ભાઈ લક્ષ્મીદાસે ગમે તેમ કરી રૂપિયા પૂરા પાડવાનું બીડું ઝડપ્યું. એક પિત્રાઈએ પાંચ હજાર આપવાની વાત કરી હતી પણ તે માત્ર વાતો જ રહી. માવજી દવેએ ચાર-પાંચ હજારના ખર્ચનો અંદાજ માંડેલો પણ વાસ્તવમાં અંદાજ ખર્ચ તેર હજાર જેટલો જણાયો. સસરા ગોકુળદાસ પણ મદદ ન કરી શક્યા. આખરે મોટાભાઈએ દેવું કર્યું અને મોહનદાસને હિંમત આપી.

રાજકોટનો યુવાન વિલાયત ભણવા જાય એ વાત એ વાત એ જમાનામાં ઘણી મોટી વાત હતી. મોહનદાસ ગાંધી જે હાઈસ્કૂલમાં ભણ્યા હતાં ત્યાં તેમના વિદ્યાયમાનમાં એક મેળાવડો યોજાયો. પોતાને પણ કંઈક બોલવાનું થશે એમ ધારી એક કાગળમાં લખી ગયેલા તે લખાણને મોહનદાસે વાંચ્યું. જે આ મુજબ હતું; ‘હું આશા રાખું છું કે બીજાઓ મારો દાખલો લેશે અને ઈંગ્લેન્ડથી પાછા આવ્યા બાદ હિન્દુસ્તાનમાં સુધારાનાં મોટાં કામો કરવામાં પોતાના ખરા જિગરથી ગૂંથાશે’ એક અઠવાડિયા પછી, એટલે કે તા.૧૨-૭-૧૮૮૮ના દિવસે કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ નામના છાપામાં ગાંધીજીના પ્રતિભાવ ભાષણની આ નોંધ છપાઈ હતી. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ વિલાયત જઈ ભણીને હિન્દુસ્તાનના ઉપયોગમાં આવવાનું ચિંતન યુવાન ગાંધીના મનમાં હતું. દેશસેવાના કામમાં જિગરથી ગૂંથાઈ જવાનો સંકલ્પ વ્યક્ત કરનાર યુવાન મોહનદાસ વિલાયત જવા માટે રાજકોટથી મુંબઈ તરફ રવાના થયા તે દિવસે, વિદ્યાયની ક્ષણે માતાની આંખમાં આંસુ હતા અને પત્નીની વિદાય લેવાની વસમી હતી. પત્નીના ખોળામાં થોડા જ માસનું પ્રથમ સંતાન (હરિલાલ) હતું. ૨૩તાં હૃદયે પત્નીએ પતિને વિદાય આપી. પત્ની તથા પુત્ર આવનારા ત્રણ વર્ષ સુધી મોહનદાસના પ્રત્યક્ષ વહાલથી વંચિત રહેવાનાં હતાં.

મુંબઈ પહોંચેલા મોહનદાસ માટે વિલાયત જવાનું સરળ નહોતું. મોઢ વાણિયાની નાતમાં મોહનદાસના વિદેશ ગમનની વાત ફેલાઈ ગઈ. નાતનો જુવાન દરિયો ઓળંગીને જાય તે ધર્મ વિરુદ્ધ ગણાય તેવી માન્યતાના એ દિવસોમાં વિરોધનો વંટોળ શરૂ થયો. નાત બોલાવવામાં આવી. મોહનદાસને નાત સમક્ષ હાજર થવાનું ફરમાન છૂટ્યું. નાતના આગેવાનને સદગત પિતા સાથે પરિચય પણ હતો. એ પરિચયના કારણે જ વિલાયત ન જવા માટે

તેમણે મોહનદાસ પર દબાણ કર્યું. વિલાયતમાં ધર્મને હાનિ થાય કે સંસ્કાર જોખમમાં આવે તેવી મુખ્ય ત્રણેય બાબત વિશે પોતે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એવી મોહનની દલીલ નાતના આગેવાનોના ગળે ઊતરી નહીં. મોહનદાસ મક્કમ હતા. આખરે નાતના અગ્રણીએ ચુકાદો સંભળાવ્યો : આ છોકરાને આજથી નાત બહાર ગણવામાં આવશે. જે કોઈ તેને મદદ કરશે અથવા વળાવવા જશે તેને નાત પૂછશે, ને તેને સવા રૂપિયાનો દંડ થશે'. નાતના આવા ઠરાવ છતાં મોહનદાસ તથા તેમના વડીલ બંધુ લક્ષ્મીદાસ મક્કમ રહ્યા. હવે, બીજું કોઈ વિઘ્ન આવે તે પહેલાં વિલાયત જવા માટે રવાના થવાની ગાંધીજીને ઉતાવળ હતી.

એ દિવસોમાં સમાચાર આવ્યા કે ૪ સપ્ટેમ્બરે (૧૮૮૮) ઉપડનારી સ્ટીમરમાં જૂનાગઢના વકીલ ત્રંબકરાય મજમુદાર બેરિસ્ટર થવા ઈંગ્લેન્ડ જઈ રહ્યા છે. તેમની સંગાથે વિલાયત જવાની તક મોહનદાસે ઝડપી લીધી. રાજકોટ મોટાભાઈને તાર કરી જણાવ્યું. કુટુંબના એક મિત્ર પાસેથી પૈસા લઈ ટિકિટ કઢાવી. મોટાભાઈ લક્ષ્મીદાસ ભાઈને વળાવવા આવી પહોંચ્યા.

૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બરની ૪થી તારીખે મોહનદાસ મુંબઈથી 'એસ. એસ. ક્લાઈડ' નામની આગબોટમાં બેસી વિલાયત જવા રવાના થયા. તેમના જીવનની આ પહેલી દરિયાઈ મુસાફરી હતી. ચોવીસ દિવસની મુસાફરી બાદ ૧૮૮૮ની ૨૯મી સપ્ટેમ્બરે લંડનથી વીસ માઈલ દૂર ટેમ્સ નદીના કિનારે આવેલા ટિલબરી ખાતે ઊતર્યા અને ત્યાંથી રેલવેમાં સીધા લંડન જઈ વિક્ટોરિયા હોટલમાં પહોંચ્યા.

આમ, મોહનદાસ ઘણી મથામણ, સંઘર્ષ બાદ કારકિર્દીના નવા મુકામે વિલાયત પહોંચ્યા. પરિવારનો વિયોગ, આર્થિક સંકડામણ છતાં કંઈક કરવાની ધગશ અને હૈયામાં હામ લઈને મોહનદાસ વિલાયત પહોંચ્યા. બ્રિટીશરો પોતાના દેશમાં શાસન ચલાવતા હતા; તેમના દેશમાં જઈ, ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી, બેરિસ્ટર થઈ સક્ષમ થવાનો જાણે નવો યજ્ઞ શરૂ થયો. વિલાયતમાં કંઈ તકલીફ પડે તો ઉપયોગી થઈ શકે તેવા ચાર સજ્જનો ઉપર ભલામણ ચિઠ્ઠી પણ મોહનદાસને મળી હતી. જામ રણજિતસિંહ, પ્રાણજીવનદાસ મહેતા અને દલપતરામ બી. શુક્લ અને દાદાભાઈ નવરોજી એ વખતે વિલાયતમાં જ હતા.

અભ્યાસ અર્થે વિલાયત પહોંચેલા મોહનદાસ માટે નવી દુનિયા ખુલી ગઈ. પ્રતિજ્ઞા પાલન, આહાર તથા તમામ બાબતોમાં ચોક્કસાઈ રાખવાની હતી. નાગરિક ઘડતરની તાલીમનો નવો અધ્યાય શરૂ થવાનો હતો. પોરબંદર-રાજકોટનો આ કાઠિયાવાડી યુવાન ભાવિ હિંદનો ભાગ્યવિધાતા બનશે તેવી તે દિવસોમાં કોઈએ કલ્પના કરી નહોતી. જિંદગીનો નવો અધ્યાય શરૂ થયો.

૩.૪.૧ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) ગાંધીજીએ મેટ્રિકની પરીક્ષા ક્યા શહેરમાંથી આપી હતી?
- (૨) ગાંધીજીએ કઈ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો?
- (૩) ગાંધીકુટુંબના સલાહકાર કોણ હતા?
- (૪) મોહનદાસને વિલાયત જતા પૂર્વે ત્રણ પ્રતિજ્ઞા કોણે આપી હતી?
- (૫) જૈન સાધુ પાસે મોહનદાસે કઈ ત્રણ પ્રતિજ્ઞા લીધી?
- (૬) હાઈસ્કૂલમાં વિદાયમાન સમારંભમાં ગાંધીજીએ શું કહ્યું?
- (૭) મોહનદાસ વિલાયત જવા માટે મુંબઈથી કઈ તારીખે નીકળ્યા?
- (૮) વિલાયતમાં રહેતા ક્યા ચાર વ્યક્તિઓ પર ગાંધીજીને ભલામણ ચિઠ્ઠી મળી હતી?

(બ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

(૧) પિતાજીના મૃત્યુ વિશે ગાંધીજીને કેવો અફસોસ રહ્યો?

(૨) વિલાયત અભ્યાસ માટે જવામાં ગાંધીજીને કેવી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી?

(૩) દીવાનના દીકરા હોવા છતાં વિલાયત જતી વખતે ગાંધીજીને પૈસાની ખોટ કેમ પડી?

૩.૪.૨ આટલું અવશ્ય જાણો :

- ઈંગ્લેન્ડ જઈ બેરિસ્ટર થનાર કાઠિયાવાડમાંથી ગાંધીજી પહેલા નહોતા. રાજકોટના ગુલામ મહોમદ મુનશી બેરિસ્ટર થઈ દેશમાં પાછા આવનાર પ્રથમ કાઠિયાવાડી જણ હતા.
- વિલાયતમાં દાક્તર પ્રાણજીવનદાસ મહેતાનો ભેટો થયો. તેમની સાથેની મૈત્રી જીવનભર રહી. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાએ ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં, સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના વખતે તથા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનામાં, વખતોવખત ઘણી આર્થિક સહાય કરી હતી. અમદાવાદ સ્થિત ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના એક છાત્રાલયને ‘પ્રાણજીવન છાત્રાલય’ એવું નામ આપવામાં આવેલું છે.
- ગાંધીજીએ વિલાયતમાં પગ મૂક્યો કે સૌ પ્રથમ લંડનની વિક્ટોરિયા હોટલમાં રોકાયા હતા.
- બેરિસ્ટરનો અભ્યાસ કરતા દલપતરામ શુક્લની સલાહથી ગાંધીજીએ વિલાયતમાં અંગ્રેજી દૈનિક અખબારો વાંચવાનું શરૂ કર્યું હતું.

નોંધ : ‘સત્યના પ્રયોગો’ પ્રથમ ભાગના પ્રકરણ નં. ૮ થી ૧૨નું સઘન અધ્યયન કરો.

૪.૧ ઉદ્દેશો

૪.૨ પ્રસ્તાવના

૪.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૪.૪ વિલાયતમાં અભ્યાસ અને અનુભવો

૪.૫ (૧) સ્વાધ્યાય

(૨) વિશેષ વાંચન

(૩) વિશેષ પ્રવૃત્તિ

▣▣▣ ૪.૧ ઉદ્દેશો :

- અભ્યાસ અર્થે વિલાયત ગયેલા કાઠિયાવાડી યુવાન મોહનદાસ ગાંધીના આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષ વિશે જાણશો.
- પ્રતિજ્ઞા પાલનની કસોટી વિશે જાણશો.
- અન્નાહારની હિમાયત અને પ્રચાર કરવામાં ગાંધીજીની સક્રિય ભૂમિકાની જાણકારી મળશે.
- ધાર્મિક પરિચયો અને ધર્મગ્રંથોના વાચન તરફની ગાંધીજીની ગતિનો પરિચય થશે.
- વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સાદગી અને કરકસરની અનિવાર્યતા સમજાશે.
- પરિચિતો સાથે નિખાલસ વ્યવહારનો બોધ મળશે.
- પતનના માર્ગેથી ઉગરી જનાર અને જીવનમૂલ્યની માવજત કરનાર ગાંધીજીની જીવનદૃષ્ટિનો પરિચય થશે.

▣▣▣ ૪.૨ પ્રસ્તાવના :

બેરિસ્ટર થવા માટે વિલાયત ગયેલા ગાંધીજીનું ભણતર અને નાગરિક તરીકેનું ઘડતર વિલાયતમાં થયું. માતા સમક્ષ લીધેલી ત્રણ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાનું કાર્ય કપરું હતું. પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાની પ્રતિબદ્ધતા અને સંકલ્પનું બળ તેમને અનેક વિષમતાઓમાંથી ઉગારી લે છે. આહારના પ્રયોગો શરૂ થાય છે. સાદગી, સંયમ અને ઉત્તરોત્તર જાગૃતિનો વિકાસ થાય છે. વિલાયતની પ્રજામાં ભળવા માટે કંઈક અંશે ફેશનેબલ બનતા મોહનદાસ સાદગી તરફ વળે છે. અંગ્રેજી અખબારો વાંચતા થયેલા મોહનદાસ ધાર્મિક પરિચયોમાં મુકાય છે. નવા સંબંધોમાં પારદર્શી વ્યક્તિત્વ નિખરતું જાય છે. વિલાયતમાં અભ્યાસકાળ દરમિયાન થયેલા અનુભવો, ભાવિ હિંદના ભાગ્યવિધાતા માટે મૂલ્યવાન છે. કરકસરપૂર્વક જીવવું અને એક એક પૈસાનો હિસાબ રાખવાનો ગુણ, તેમના વિદ્યાભ્યાસનો સમય દરેક વિદ્યાર્થી માટે પ્રેરક નીવડે તેવો છે. કુટુંબ-પરિવારથી હજારો જોજન દૂર ભણી રહેલા યુવાનનું સ્વપરીક્ષણ અને આત્મનિરીક્ષણ તેમના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરે છે.

▣▣▣ ૪.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

૧૮૮૮માં રાજકોટથી બેરિસ્ટર થવા વિલાયત ગયેલા ગાંધીજીની વય ઓગણીસ વર્ષની હતી. માંસાહાર નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાની દૃઢતાના કારણે અન્નાહારની જાહેર હિમાયત કરતા કર્મશીલ યુવાન તરીકે તેઓ સક્રિય થયા. વિલાયતમાં અન્નાહાર તરફ વળેલા અંગ્રેજો સાથે મૈત્રી થઈ અને વેજિટેરિયન સોસાયટી - વેજિટેરિયન ક્લબ જેવા ઉપક્રમોમાં વ્યાપક રીતે જોડાયા. બીમાર પડ્યા ત્યારે જીવના જોખમે પણ, દાક્તરની સલાહ છતાં

માંસ ભક્ષ કરવાનું ટાળ્યું. અડગ રહ્યા. ગૃહસ્થ જીવનના અનુભવી ગાંધીજીએ સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન પણ જાગૃત રહીને કર્યું. જીવનવિવેકનું જતન કર્યું. પરિચિત મહિલા સમક્ષ પોતે પરણેલા છે એવો સ્વીકાર કરી નિખાલસતાનો પરિચય કરાવ્યો. પોર્ટસ્મથ બંદર પર દુરાચરણની સંભાવના ઊભી થઈ ત્યારે મિત્રની ટકોરથી બચ્યા. એ પ્રસંગની નિખાલસ કબૂલાત કરી. છેવટે ‘ઈશ્વરે ઉગાર્યો’ એમ કહી નિષ્કલંક રહ્યા. વિલાયતથી પેરિસની મુલાકાતે ગયેલા ગાંધીજીનો એફિલ ટાવર વિશેનો અભિપ્રાય તેમના જીવન અભિગમનું દર્શન કરાવે છે. ભણતા ભણતા વિવિધ ધર્મના વ્યક્તિઓનો પરિચય, બાઈબલ, બુદ્ધચરિત્ર, ભગવદ્ગીતા આદિનું વાચન, વિશ્વની વિરલ વિભૂતિઓમાં પયગંબર વિશેનો અભ્યાસ; તેમનામાં રહેલા સમદર્શી વિવેકપુરુષનો પરિચય કરાવે છે.

■ ૪.૪ વિલાયતમાં અભ્યાસ અને અનુભવો :

● વિલાયતમાં પ્રવેશ :

૧૮૮૮માં ગાંધીજી બેરિસ્ટર થવા માટે વિલાયત ગયા તે કાઠિયાવાડના લોકો માટે પહેલી ઘટના ન હતી. ‘તેઓ પહેલા નહોતા, પણ પ્રથમ પાંચમાના એક હતા. રાજકોટના ગુલામ મહોમદ મુનશી બેરિસ્ટર થઈને દેશમાં પાછા આવનાર કદાચ પહેલા કાઠિયાવાડી સજ્જન હતા’ - એમ નારાયણ દેસાઈએ બૃહદ્ ગાંધીચરિત્ર ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’માં નોંધ્યું છે. સ્ટીમરમાં પ્રવાસ શરૂ થયો. સહયાત્રી ત્ર્યંબકરાય મજમુદાર સિવાય અન્ય મુસાફરો અંગ્રેજ હતા. અંગ્રેજીમાં વાત કરવાની ટેવ ન હોવાના કારણે કોઈની સાથે વાત થતી નહીં. જેવી મૂંઝવણ ભાષાની, એવી મૂંઝવણ આહારની. સ્ટીમર પર અન્ય મુસાફરો માંસાહારી અને મોહનદાસ અન્નાહારી. માંસાહાર નહિ કરવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા વિશે જાણનાર દરેકને આશ્ચર્ય થાય. સ્ટીમર પર જે કાંઈ ખાવાનું આવે તેમાં માંસ હશે તો? પૂછવાની હિંમત ચાલે નહિ. પ્રતિજ્ઞા પાળવાની જ હતી. સ્ટીમરના ડાઈનિંગ ટેબલ પર જવાનું ટાળ્યું. પોતાની કોટડીમાં, રાજકોટથી લીધેલું ખાવાનું જ પ્રતિજ્ઞાનું જતન કરવામાં સહાયરૂપ થયું. સુખડી, ખાખરા, ગાંઠિયાથી ચલાવ્યું. સ્વભાવથી શરમાળ અને ઓછાબોલા. મુસાફરી દરમિયાન કોઈની સાથે હળવા-ભળવાનું થયું નહિ. ૨૯મી સપ્ટેમ્બરે વિલાયત પહોંચ્યા.

પોતાના વિલાયત પહોંચવાની જાણ તાર દ્વારા ડો. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાને કરી દીધી હતી. દાક્તર પ્રાણજીવનદાસ ગાંધીજીને મળવા પહોંચી ગયા. પ્રાણજીવનદાસે રેશમી ટોપી પહેરી હતી. ગાંધીજીને રેશમી ટોપી ગમી ગઈ. રેશમી રેસાઓ પર ગાંધીજી કુતૂહલ અને આનંદથી હાથ ફેરવવા લાગ્યા. પ્રાણજીવનદાસે તરત યુવાન ગાંધીને સલાહ આપી કે આ કાઠિયાવાડ નથી, વિલાયત છે. કોઈની વસ્તુને પૂછ્યા વગર અડકાય નહીં. શિખામણનો દોર આગળ ચાલ્યો. ઊંચા સાદે વાત ન કરવી, વાત વાતમાં ‘સર’ નહીં કહેવાનું, વિલાયતમાં નોકર-ચાકર જ તેના માલિક કે બોસને ‘સર’ કહે છે. આમ, થોડી પાયાની સલાહ પ્રથમ મુલાકાતે ગાંધીજીને મળી. જે તેમના માટે ઘણી ઉપયોગી હતી. અનુભવી પ્રાણજીવનદાસ પ્રારંભે મોહનદાસ ગાંધીના સલાહકાર હતા, ગાંધીજીનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ તેઓ મહાત્મા ગાંધીના અનુયાયી થતા ગયા અને મૈત્રીસંબંધ જીવનભર ટક્યો.

શરૂઆતના દિવસોમાં સ્ટીમરમાં અધવચ્ચે સહયાત્રી થયેલા, માલ્ટાથી મુસાફરીમાં જોડાયેલા એક સિંધી મુસાફર સાથે પરિચય થયેલો, તેમણે ત્ર્યંબકરાય મજમુદાર અને ગાંધીજી માટે લંડનમાં બે ઓરડી ભાડે શોધી આપી. કસોટી શરૂ થઈ. ભાડાની કોટડીમાં એ દિવસો વિશે ગાંધીજી લખે છે : ‘કોટડીમાં હું ખૂબ મૂંઝાયો. દેશ ખૂબ યાદ આવે. માતાનો પ્રેમ મૂર્તિમંત થાય. રાત પડે એટલે રડવાનું શરૂ થાય. ઘરનાં અનેક પ્રકારનાં સ્મરણોની ચડાઈથી નિદ્રા તો શાની આવી જ શકે? આ દુઃખની વાત કોઈને કરી શકાય પણ નહીં, કરવાથી ફાયદો પણ શો? હું પોતે જાણતો નહોતો કે કયા ઈલાજથી મને આશ્વાસન મળે. લોકો વિચિત્ર, રહેણી વિચિત્ર, ઘરો પણ વિચિત્ર. ઘરોમાં રહેવાની રીતભાત પણ તેવી જ. શું બોલતાં ને શું કરતાં એ રીતભાતના નિયમોનો ભંગ થતો હશે એનું પણ થોડું

જ ભાન. સાથે ખાવાપીવાની પરહેજી અને ખાઈ શકાય તેવો ખોરાક લૂખો અને રસ વિનાનો લાગે. એટલે મારી દશા સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી. વિલાયત ગમે નહીં ને પાછા દેશ જવાય નહીં. વિલાયત આવ્યો એટલે ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરવાનો જ આગ્રહ હતો.” આમ, અપાર મનોશારીરિક સંઘર્ષ વચ્ચે શરૂઆત થઈ.

જે કોટડીમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું તે દાક્તર મહેતાને ઠીક લાગે નહીં. તેમણે કોઈ કુટુંબ સાથે રહેવાની જરૂર સમજી એ મુજબ વ્યવસ્થા કરી રહેવાનું ઠેકાણું બદલાયું. વેસ્ટ કેન્સિંગટનમાં એક ઍંગ્લો-ઈન્ડિયનના ઘરમાં રહેવાની વ્યવસ્થા થઈ. એ દિવસોમાં દલપતરામ શુક્લની સલાહથી ડેલીન્યૂસ, ડેલી ટેલિગ્રાફ અને પેલમેલ ગેઝેટ જેવા વર્તમાનપત્રો વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

● શાકાહારની શોધ અને કસોટી :

જે ઘરમાં ભાડે રહેતા હતા તે ઘરઘણી મહિલાએ લંડનમાં શાકાહારી, રેસ્ટોરાં હોવાની ગાંધીજીને માહિતી આપી. શાકાહારી રેસ્ટોરાં જોઈને ખુશ થઈ ગયેલા ગાંધીજીએ લખ્યું છે : બાળકને મનગમતી વસ્તુ મળવાથી જે આનંદ થાય તે મને થયો. હર્ષધેલો હું અંદર દાખલ થાઉં તેના પહેલાં તો દરવાજા પાસેથી કાચની બારીમાં વેચવાનાં પુસ્તકો જોયાં. તેમાં મેં સોલ્ટનું ‘અન્નાહારની હિમાયત’ નામનું પુસ્તક જોયું. એક શિલિંગ આપી ખરીદ્યું ને પછી જમવા બેઠો. વિલાયતમાં આવ્યા પછી પેટ ભરીને ખાવાનું પ્રથમ અહીં મળ્યું. ઈશ્વરે મારી ભૂખ ભાંગી’.

એ પુસ્તકમાં લેખકનું નામ હતું હેનરી સોલ્ટ. ફેરિંગ્ડન સ્ટ્રીટ પરના એ રેસ્ટોરન્ટનું નામ ‘સેન્ટ્રલ રેસ્ટોરાં’ હતું. આ રેસ્ટોરાંમાં અન્ય શાકાહારી અંગ્રેજો મળ્યા. જે પછી મિત્રો થયા. ‘ધ વેજિટેરિયન મેસેન્જર’ નામની પત્રિકામાંથી લંડનનાં બધાં શાકાહારી રેસ્ટોરાંના સરનામાં મળ્યાં. શાકાહારી લોકો સાથે સંપર્ક થયા બાદ શાકાહાર માત્ર પ્રતિજ્ઞા પાળવા ખાતર નહિ પણ શાકાહારનો પ્રચાર કરવાનો ઉત્સાહ પણ તેમનામાં આવ્યો. પરંપરાગત ધર્મ સંસ્કારનું પાલન તો થયું પણ શાકાહારના લાભ વધુ ને વધુ લોકો સુધી પહોંચે તેમ કરવામાં તેઓ સક્રિય થતા ગયા. ઈંગ્લેન્ડમાં માંસાહાર વગર રહી જ ના શકાય એવું માનનારા મિત્રો શાકાહારનો ત્યાગ કરવા અને વિલાયતમાં છે ત્યાં સુધી માંસાહાર કરવા ઘણું સમજાવે છે પણ ગાંધીજી એક ટળી બે ના થયા.

શાકાહારની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં એક વખત ભારે કસોટી થઈ હતી. પરીક્ષાના દિવસોમાં ખૂબ મહેનત કરવાની થઈ તેમાં શરદી-ઉઘરસ થઈ. દાક્તરે તેમનું નિદાન કરીને કહ્યું કે વિલાયતના વાતાવરણમાં, ઠંડી આબોહવામાં, તબિયત નાજુક હોય ત્યારે માંસ ખાધા વગર જીવ બચાવવો મુશ્કેલ છે. અનુભવી દાક્તરની વાતમાં તથ્ય હતું. દાક્તરે ગોમાંસના રસાવાળી ચા અને માંસ ખાવાનું સૂચવ્યું. જીવન-મરણનો પ્રશ્ન હતો. ગાંધીજીએ વિચારવા માટે એક દિવસનો સમય માગ્યો. બીજા દિવસની સવારે દાક્તરે ગો-માંસ મિશ્રિત ચા પીવડાવવા માટે આગ્રહ કર્યો. દાક્તરના હાથમાં ચા તૈયાર હતી. દાક્તરે કહ્યું, ‘તારે આ ગોમાંસવાળી ચા પીવી પડશે અથવા મરવું પડશે’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો; ‘ભગવાનની ઈચ્છા હશે તો હું મરીશ, પણ ભગવાનની એ ઈચ્છા તો હોઈ જ ના શકે કે માતાને ચરણે બેસીને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા હું તોડી શકું’ આ ઘટના ગાંધીજીએ ડો. ઓલફીલ્ડ નામના એક શાકાહારી અંગ્રેજ મિત્રને કહેલી. ડો. ઓલફીલ્ડે આ પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરી આગળ લખ્યું કે; ‘થોડાંક વર્ષોમાં પેલા દાક્તરનું અવસાન થઈ ગયું પણ ગાંધી તો પોતાની વીરતાથી દુનિયાને ધ્રુજાવવા વરસો સુધી જીવ્યા’ - ‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ના પહેલા ભાગમાં આ પ્રસંગની નોંધ મળી આવશે.

આપણે આગળ ઉલ્લેખ કર્યો તે ‘સેન્ટ્રલ રેસ્ટોરાં’ની નજીક લંડન વેજિટેરિયન સોસાયટી દ્વારા ઠેર ઠેર શાકાહારી હિમાયત કરતા કાર્યક્રમોમાં ગાંધીજી જતા થયા; જેમાં એક વખત ‘અન્નાહારની હિમાયત’ પુસ્તકના લેખક હેનરી સોલ્ટને પણ મળ્યા. લંડનમાં ‘ધ વેજિટેરિયન’ નામનું એક સાપ્તાહિક પણ ૧૮૮૮ના જાન્યુઆરીથી જ શરૂ થયેલું. ‘ધ વેજિટેરિયન’ના તંત્રી ઓલફીલ્ડ સાથે દાક્તર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા દ્વારા ગાંધીજીને પરિચય થયો. ૧૮૯૦ના

મે મહિનાની ૧૧મી તારીખથી ૧૩મી તારીખ સુધીની ત્રણ દિવસની આંતરાષ્ટ્રીય વેજિટેરિયન કોંગ્રેસમાં ભાગ લેવા ઓલડફિલે ગાંધીજીને જણાવ્યું. તેમણે આ અધિવેશનમાં ભાગ લીધો. તેમની સક્રિય સામેલગીરી જોઈ, તેમને કારોબારીમાં સમાવવામાં આવ્યા. ગાંધીજી ‘ધ વેજિટેરિયન’માં શાકાહારને વિશે લેખો લખતા થયા. ‘ભારતના શાકાહારીઓ’ વિષય પર છ લેખો લખ્યા. માત્ર પ્રતિજ્ઞાપાલન અર્થે જ શાકાહારની વાત કરવા સુધી તેઓ સીમિત ન રહ્યા. શાકાહારનો પ્રચાર-પ્રસાર એમના માટે ખૂબ અગ્રતા ધરાવતું કાર્ય થઈ પડે છે. ગાંધીજીએ પોતે એક વેજિટેરિયન ક્લબ શરૂ કરી જે તેમના દ્વારા શરૂ થયેલી પહેલી સંસ્થા હતી. ઓલડફિલેને તેમણે પ્રમુખ નિમ્ત્રણ અને પોતે મંત્રી તરીકે કામ કરતા થયા. ગાંધીજી પોતે જે વિસ્તારમાં રહેતા હતા ત્યાં આ સંસ્થા સક્રિય કરી. એ વિસ્તારનું નામ બેઝવોટર. થોડો સમય બેઝવોટરમાં રહ્યા ત્યાં સુધી એ જ સંસ્થા ચાલી. ટૂંકાગાળાનો સંસ્થા સ્થાપના અને સક્રિયતાનો આ અનુભવ તેમને ભવિષ્યમાં ખૂબ કામ આવ્યો અને મોટી સંસ્થાઓની સ્થાપનાઓ કરી. વેજિટેરિયન આહારનો પ્રસાર-પ્રચાર કરતી સંસ્થાઓ-સભાઓમાં પોતાના વિચારો રજૂ કરવા, સભા સંબોધન કરવું આદિ જાહેર પ્રવૃત્તિના કર્મનિષ્ઠ સભ્ય તરીકે તેમનું ઘડતર થતું ગયું.

યાદ રહે કે વિલાયત ભણવા ગયેલા ગાંધીજીની ઉંમર એ દિવસોમાં વીસ, એકવીસની જ હતી. ‘ધ વેજિટેરિયન’ સાપ્તાહિકને એક નીતિનિષ્ઠ, સત્યવક્તા, લેખક એવા ગાંધીજીનો લાભ મળ્યો.

■ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) બેરિસ્ટરનું ભણવા માટે વિલાયત ગયેલા પ્રથમ કાઠિયાવાડી સજ્જન કોણ હતા?
- (૨) ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ના લેખકનું નામ આપો.
- (૩) ગાંધીજી ૧૮૮૮ની કઈ તારીખે વિલાયત પહોંચ્યા?
- (૪) ‘અન્નાહારની હિમાયત’ પુસ્તકના લેખક કોણ હતા?
- (૫) ગાંધીજીને કઈ પત્રિકામાંથી વેજિટેરિયન રેસ્ટોરાંનાં સરનામાં મળ્યા?
- (૬) ‘ધ વેજિટેરિયન’ના તંત્રી કોણ હતા?
- (૭) ગાંધીજીએ શરૂ કરેલી પહેલી સંસ્થા કઈ હતી?
- (૮) ગાંધીજીએ કયા સાપ્તાહિકમાં લખવાનું શરૂ કર્યું?
- (૯) ગાંધીજીએ કયા વિષય પર છ લેખો લખ્યા?
- (૧૦) વિલાયતમાં બીમાર પડેલા ગાંધીજીને દાક્તરે શી સલાહ આપી?

● કાચદાનો વિદ્યાર્થી :

વિલાયતના સમાજમાં ભળવા માટે યુવાન ગાંધીએ શરૂઆતમાં વસ્ત્રોમાં ફેરફાર કર્યો. આત્મકથામાં ‘સત્ય’ વેશે પ્રકરણમાં ગાંધીજીએ આ પરિવર્તન વિશે વિગતે લખ્યું છે. અંગ્રેજ સમાજમાં શોભે તેવા કપડાં ‘આર્મી ને નેવી’ સ્ટોરમાં નવાં કપડાં કરાવ્યાં. એ જમાનામાં ખર્ચાળ ગણાય એવી ઓગણીસ શિલિંગની ‘ચીમની’ ટોપી ખરીદી. બોન્ડ સ્ટ્રીટમાં ફેશનેબલ કપડાં સીવડાવ્યાં. વધુ વટ પાડવા મોટાભાઈ પાસેથી સોનાનો અછોડો પણ મંગાવ્યો અને પહેર્યો. ટાઈ બાંધવાની કળા પણ શીખી લીધી. સત્ય પુરુષને છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવું જોઈએ. બેલનું ‘સ્ટેન્ડર્ડ એલોક્યુશનિસ્ટ’નામનું પુસ્તક ખરીદ્યું. વિલાયતમાં પાર્ટીમાં ડાન્સ કરતાં આવડવું જોઈએ એમ સમજી નૃત્ય શીખવા પણ એક વર્ગમાં જોડાયા. વાયોલિન શીખવા માટે ત્રણ પાઉન્ડમાં વાયોલિન ખરીદી વાયોલિન શિક્ષિકા પાસે તાલીમ શરૂ કરી. થોડા સમયમાં જ બેલના પુસ્તકમાંથી પ્રેરિત થયા. જાગૃત થયા. એમ સમજ્યા કે “મારે કયાં ઈંગ્લેન્ડમાં જન્મારો કાઢવો છે? હું છટાદાર ભાષણ કરવાનું શીખીને શું કરવાનો હતો? નાચ શીખીને હું સત્ય કેમ બનીશ?

વાયોલિન શીખવાનું તો દેશમાંયે બને. હું તો વિદ્યાર્થી છું. મારે વિદ્યાધન વધારવું જોઈએ.” આમ, નૃત્ય, વક્તૃત્વ, વાયોલિનની જંજાળથી મુક્ત થઈ ભણવા તરફ વળ્યા. ‘સત્ય’ બનવાની ઘેલછા ત્રણેક મહિના ચાલી.

ઈંગ્લેન્ડની પ્રતિષ્ઠિત, ખર્ચાળ સંસ્થા ઈનર ટેમ્પલમાં ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થી તરીકે પ્રવેશ મેળવ્યો. વર્ષના ચાર સત્રો અને કુલ બાર સત્રો ભરવાનાં હતાં. કાયદાનાં પાઠ્યપુસ્તકોની કુલ કિંમત દસ પૌડ હતી. રોમન કાયદા વિશેનું પુસ્તક લેટિન ભાષામાં હતું તેથી લેટિન પણ શીખ્યા. નવ સત્રો ભર્યા પછી ફાઈનલની પરીક્ષાની તૈયારી માટે નવ મહિના સખત મહેનત કરી. કાયદાનું ભણતાં ભણતાં લંડનની મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી. બારની ફાઈનલ પરીક્ષામાં ૧૦૯ વિદ્યાર્થીઓમાં ૩૪મું સ્થાન મેળવ્યું હતું. પરીક્ષાઓ પસાર કરી ૧૮૯૧ની દસમી જૂને બારિસ્ટર થયા.

વિદ્યાર્થીકાળમાં ખોટી ટાપટીપથી (ફેશન પરસ્તી) મુક્ત થયેલા યુવાન ગાંધી સાદગી તરફ વળ્યા. ખર્ચ ઓછો કરવાના પ્રયોગો ખોરાકના પ્રયોગોની જેમ ચાલ્યા. રહેઠાણ ભાડાંના ખર્ચ મહિને ચાર કે પાંચ પાઉન્ડથી વધારે ન આવે તે વાતની કાળજી રાખી. રાજકોટમાં વસતા કુટુંબની ગરીબાઈ મુજબ સાદું કરકસરયુક્ત જીવન જીવવા લાગ્યા. બે કોટડીમાં રહેવા હતા તેના બદલે એક કોટડીમાં રહેવા લાગ્યા. એક સગડી ખરીદી ને સવારનું જાતે રાંધવાનું શરૂ કર્યું. ગાડીભાડાનો ખર્ચ ઘટાડવા મોટેભાગે ચાલીને જવાનું પસંદ કર્યું. રોજનું આઠ-દસ માઈલ ચાલવાથી શરીર કસાયેલું થયું. દર મહિને પંદર પાઉન્ડથી વધારે ન ખરચવાનો નિર્ધાર કર્યો. પાઈએ પાઈનો હિસાબ નોંધવાની ટેવ પડી. ગાંધીજીએ આત્મકથામાં ખાસ નોંધ્યું છે : ‘દરેક નવયુવક પોતાને મળતા થોડા રૂપિયાનો પણ હિસાબ કાળજીપૂર્વક રાખશે તો તેનો લાભ જેમ ભવિષ્યમાં મને અને પ્રજાને મળ્યો તેમ તે પણ અનુભવશે’.

સાદગી અપનાવવાથી નમ્રતાના સદ્ગુણનો સ્વાભાવિક વિકાસ થયો. આંતર-બાહ્ય એકતા આવી. કરકસરના ગુણને કારણે ખોટું કરજ કરવું ના પડે તે બાબતની સાવધાની આવી. જીવન વધારે સારમય બન્યું. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સમયની શિસ્ત, સ્વાનુશાસન, સાદગીના કારણે આત્માનંદમાં અભિવૃદ્ધિ થઈ.

● નિખાલસ યુવાન ગાંધી :

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં, ભરયુવાનીમાં પોતાના વર્તન અંગે જાગૃતિ અને આત્મનિરીક્ષણ સહજ રીતે યુવાન ગાંધીમાં અભિવૃદ્ધિ પામે છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’નાં અસત્યરૂપી ઝેર પ્રકરણમાં ગાંધીજીની નિખાલસતાનો પરિચય થાય છે.

વિલાયત જઈ અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ પરણેલા હોય તો પણ પોતે પરણેલા હોવાનું છુપાવતા હોય છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ચાલતો હોય છે પણ ગાંધીજીના જમાનામાં બાળવિવાહનું પ્રચલન હતું તેથી યુવાનો પરણેલા હોય અને કોલેજ-યુનિવર્સિટીમાં ભણતા હોય એવા ઘણા ઉદાહરણો મળતા. ગાંધીજીના લગ્ન તેર વર્ષની ઉંમરે થઈ ગયેલા. ગાંધીજી વેંટનર વિસ્તારમાં જે ઘરમાં રહેતા હતા એ ઘરઘણી મહિલાની દીકરી સાથે હરવા ફરવાનું થતું. બ્રાઈટનના દરિયાકિનારે ફરવા ગયેલા ગાંધીજી એક હોટલમાં જમવા ગયા. ફેન્ય ભાષામાં લખેલું મેનુ વાંચતા ગાંધીજીને મુશ્કેલી પડતી હતી. ત્યાં એક વૃદ્ધ મહિલાએ મેનુ વાંચવામાં મદદ કરી. તેમની સાથે પરિચય વધ્યો. દર રવિવારે તેમનાં ઘરે અવરજવર થઈ. વૃદ્ધ મહિલાના ઘરે એક યુવતી સાથે પરિચય થયો. બન્ને વચ્ચે મૈત્રી વધે એમાં વૃદ્ધ મહિલાને પણ રસ હતો. ગાંધીજીએ યુવતી સાથેના પરિચયના આ મહત્વના તબક્કામાં પોતે પરણેલા છે એ હકીકત એ યુવતીથી તથા તેની સાથે સંપર્ક કરાવનાર વૃદ્ધાથી છુપાવી હતી. ગાંધીજીએ લખ્યું છે, “ડોશી પણ મને લોભાવ્યે જાય. તેને આ સોબતમાં રસ લાગ્યો. તેણે તો અમારું બન્નેનું ભલું જ ચાહ્યું હશે.” ગાંધીજીએ વૃદ્ધાને પત્ર લખ્યો. “આ વાત તમારી પાસે ઢાંકવાને સારું મળે હવે દુઃખ થાય છે. પણ સત્ય કહી દેવાની હવે મને ઈશ્વરે હિંમત આપી, તેથી મને આનંદ થાય છે. મને તમે માફ કરશો? જે બહેનની સાથે તમે મારો પરિચય કરાવ્યો છે તેની સાથે મેં કશી અયોગ્ય છૂટ લીધી નથી તેની ખાતરી આપું છું. મારાથી છૂટ ન લેવાય એનું મને સંપૂર્ણ ભાન છે”

ગાંધીજીની આ નિખાલસતા ડોશીને સ્પર્શી ગઈ. તેમનો ગાંધીજી માટેનો સ્નેહ અભિવૃદ્ધિ પામ્યો. વળતી ટપાલે વૃદ્ધાએ ગાંધીજીને સંબંધની માવજત થતી હોય એવો જવાબ આપ્યો. ગાંધીજીને અસત્યનું ઝેર પોતાનામાંથી કાઢવાનો આનંદ હતો.

▶ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના પ્રશ્નોના ચાર-પાંચ વાક્યોમાં જવાબ આપો.

- (૧) ગાંધીજીએ વિલાયતમાં સભ્યવેશ ધારણ કરવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા?
- (૨) વિલાયતના સભ્ય સમાજમાં ભળવા કેવા પ્રકારની તાલીમ લેવાનું ગાંધીજીએ શરૂ કર્યું?
- (૩) ખર્ચ અંગે ગાંધીજીએ યુવાનોને શી સલાહ આપી છે?

● વિલાયતમાં ધાર્મિક પરિચયો અને કબૂલાત :

ધાર્મિક પરિચયો : વિલાયતમાં એકાદ વર્ષ બાદ બે થિયોસોફિસ્ટ મિત્રોના પરિચયમાં આવેલા મોહનદાસ ગાંધીને એ મિત્રોના માધ્યમથી ગીતાનો સત્સંગ થયો. એ મિત્રો એડવિન આર્નોલ્ડનો ગીતાજીનો અનુવાદ વાંચતા હતા. પોતે સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં ગીતા વાંચી નહોતી. ભગવદ્ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે તેવો અહેસાસ થયો. ‘તત્ત્વજ્ઞાન માટે ગાંધીજીએ ગીતાને સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણ્યો. આર્નોલ્ડનું લખેલું બુદ્ધચરિત્ર પણ ગાંધીજીએ રસપૂર્વક વાંચ્યું. થિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં મેડમ બ્લેવેસ્ટકી અને એનિબેસન્ટનાં દર્શન થયા. મિત્રોના આગ્રહથી મેડમ બ્લેવેસ્ટકીનું ‘ક્રિ ટુ થિયોસોફી’ પુસ્તક રસપૂર્વક વાંચ્યું પણ થિયોસોફી સોસાયટીમાં સભ્ય થવાના આગ્રહને વિવેકથી ટાળ્યો. ખ્રિસ્તી પાદરીના આગ્રહથી બાઈબલ વાંચ્યું. બાઈબલના ‘નવા કરાર’ની સારી અસર અનુભવી. ઈશુના ગિરિપ્રવચનની પણ સારી છાપ પડી. ત્યાગમાં ધર્મ છે એ સંસ્કારના બીજ રોપાયાં. થોમસ કાર્લાઈલનું પુસ્તક ‘વિભૂતિઓ અને વિભૂતિપૂજા’માંથી પયગંબર વિશે વાંચ્યું. નાસ્તિકતાવાદી ચિંતક બ્રેડલો વિશેનું પુસ્તક વાંચ્યું. નાસ્તિકતાની અસર ના થઈ. આમ, વિલાયતમાં અભ્યાસ દરમ્યાન ધર્મ વિશે સમજવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી.

કબૂલાત : વીસ વર્ષની ઉંમરે, ગૃહસ્થ તરીકે અનુભવી અને એક બાળકના પિતા યુવાન મોહનદાસ વિલાયત વસવાટના છેલ્લા વર્ષમાં, ૧૮૮૦માં એક વખત પોર્ટસ્મથ મુકામે અન્નાહારીઓના સંમેલનમાં ગયા ત્યારે તેમને એક બાઈના ઘરે ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. ખલાસીઓના બંદર એવા પોર્ટસ્મથમાં ઘણા ઘરો દુરાચાર તરફ વળેલી સ્ત્રીઓનાં હતા. એવા જ ઘરમાં ગાંધીજીને ઉતારો મળેલો. રાત્રે જમીને સૌ પાના રમવા બેઠાં એમાં મજાક, મસ્તીનો દોર ચાલુ થયો તેમાંથી થોડી ક્ષણો માટે મોહનદાસ પણ વિચલિત થયા. તેમના સાથી મિત્રનું ધ્યાન ગયું. તેમણે ગાંધીજીને ટોક્યા, ‘અલ્યા, તારામાં આ કળજુગ કેવો? તારું એ કામ નહીં. તું ભાગ અહીંથી’ અને મોહનદાસ ચેતી ગયા. મિત્રનો ઉપકાર માની, માતા પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ કરી ભાગ્યા. બીજે દિવસે જ પોર્ટસ્મથ છોડ્યું. પોતાને ‘ઈશ્વરે ઉગાર્યો’ એમ સમજી જાગૃત થયા. પોતાના દોષોની તપાસ અને કબૂલાત મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે.

▶ તમારી પ્રગતિ ચકાસો. (ટૂંકમાં જવાબ આપો) :

- (૧) વિલાયતમાં ધર્મચર્ચા માટે ગાંધીજીને કોણ મળ્યું?
- (૨) ગાંધીજીને કઈ બે મહાન મહિલાઓનો સંપર્ક થયો?
- (૩) વિદ્યાર્થી ગાંધી રોજ કેટલા માઈલ ચાલતા?

● નારાયણ હેમચંદ્ર તથા પેરિસની મુલાકાત :

નારાયણ હેમચંદ્ર : ગુજરાતી સાહિત્યકાર તરીકે જાણીતા નારાયણ હેમચંદ્ર વિલાયતની મુલાકાતે આવ્યા હતા જે યુવાન ગાંધીને મળે છે. નારાયણ હેમચંદ્ર વિશે ગાંધીજીએ કરેલું વર્ણન તેમની નિરીક્ષણ - અવલોકન શક્તિનો પરિચય આપે છે જુઓ :

‘નારાયણ હેમચંદ્રને અંગ્રેજી નહોતું આવડતું. તેમનો પોશાક વિચિત્ર હતો. બેડોળ પાટલૂન પહેર્યું હતું. ઉર, ચોળાઈ ગયેલો, કાંઠલે મેલો, બદામી રંગનો કોટ હતો. નેકરાઈ કે કોલર નહોતાં. કોટ પારસી ઘાટનો પણ ડોળ વિનાનો. માથે કૂમતાવાળી ઊનની ગૂથેલી ટોપી હતી. તેમણે લાંબી દાઢી રાખી હતી કદ એકવડિયું ઠીંગણું કહીએ તો ચાલે. મોં પર શીળીના ડાઘ હતા. ચહેરો ગોળ, નાક નહીં અણીદાર, નહીં ચીબું, દાઢી પર હાથ ફર્યા કરે.’

ગાંધીજીએ તેમની સાથે પરિચય કેળવ્યો. નારાયણ હેમચંદ્રએ અંગ્રેજી શીખવાની ઈચ્છા ગાંધીજી પાસે વ્યક્ત કરી. અંગ્રેજી ઉપરાંત ફ્રેંચ, જર્મન આદિ શીખવાનો તેમને શોખ હતો. મુસાફરી કરવી અને નવી નવી ભાષાઓ શીખવી એ તેમની મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા છે તેમ ગાંધીજીએ જાણ્યું. પરસ્પર એકબીજાની રસોઈ બનાવી ખવરાવવા સુધીનો સંબંધ બંધાયો. કોઈ પણ મોટા માણસને મળવા માટે તેઓ ગજબનો આત્મવિશ્વાસ ધરાવતા હતા. કાર્ડિનલ મેનિંગ જેવા ઈંગ્લેન્ડના અગ્રણીને મળવાની ઈચ્છા પણ તેમણે પૂરી કરી. અંગ્રેજી આવડતું નહોતું તેથી દુભાષિયા તરીકે ગાંધીજીને સાથે રાખ્યા. નારાયણ હેમચંદ્રના વસ્ત્રો લઘરવઘર હતા. પણ આત્મવિશ્વાસ અસાધારણ હતો. તેમણે ગાંધીજીને કહ્યું, ‘તમે સુધરેલા બધા બીકણ છો. મહાપુરુષો કોઈનાં પોશાક સામું નથી જોતા. તેઓ તો તેના હૃદયને તપાસે છે.’

નારાયણ હેમચંદ્ર થોડો સમય વિલાયતમાં રહ્યા, ત્યારબાદ પારીસ ગયા. ફ્રેંચ શીખ્યા, અમેરિકા પણ ગયા હતા. અમેરિકામાં ધોતિયું અને પહેરણ જેવા ‘અસભ્ય’ પહેરવેશના કારણે પકડાયા હતા, પછી છૂટ્યા. નારાયણ હેમચંદ્ર વિશે ગાંધીજીએ સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં વિગતે નોંધ કરી છે.

પેરિસની મુલાકાત : વિલાયત હતા ત્યારે ૧૮૯૦માં પેરિસ મુકામે (આત્મકથામાં ગાંધીજીએ ‘પારિસ’ લખ્યું છે) ભરાયેલા મહાપ્રદર્શનમાં ગયા. પૈસા ઓછા હતા. કરકસરથી પહોંચ્યા. પેરિસમાં પગપાળા ચાલ્યા. એફિલ ટાવર જોવાની ખૂબ ઈચ્છા હતી તે પૂરી કરી. બે-ત્રણ ટાવર ચડ્યા. ઊંચે બેસીને ભોજન લીધું એમ કહી શકાય તે માટે ટાવરના પહેલા માળે સાડા સાત શિલિંગનો ખર્ચ કરી જમવા બેઠા. પેરિસના ભવ્ય દેવળો, શાંતિનો અનુભવ અને દેવળોની અંદરનું ચિત્રકામ જોઈને ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

એફિલ ટાવર જોયા પછી તેની નિરર્થકતા વિશે પણ તેમણે લખ્યું છે. ‘એફિલ ટાવર મનુષ્યની મૂર્ખાઈનું ચિહ્ન છે’ એમ ટોલ્સ્ટોયે કહેલું તેવા મત સાથે તેમણે સહમતિ દર્શાવી. તેમણે એફિલ ટાવરને ‘પ્રદર્શનનું રમકડું’ ગણાવ્યું. આપણે મોહને વશ છીએ તેવું ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે.

● બેરિસ્ટર ગાંધીની મૂંઝવણ :

બેરિસ્ટરની પદવી મળી જાય પણ કેસ લડતાં આવડી જાય એવું નથી હોતું. વિલાયતમાં જે કાયદાઓ ભણ્યા તેમાં હિન્દુસ્તાની કાયદાઓ કે ઈસ્લામી કાનૂન વિશે તો કશી જાણકારી ન મળી. સાદી દાવા અરજી તૈયાર કરવાનો પણ અનુભવ ન હતો. મુંબઈના અગ્રણી વકીલ સર ફિરોજશા મહેતાનું નામ સાંભળેલું. તેઓ અદાલતમાં સિંહની જેમ ગર્જના કરે છે; તેમના જેટલી હોશિયારી તો આ ભવમાં ક્યારેય આવવાની નથી તેવું યુવાન ગાંધીએ ધારી લીધું. કાયદાના જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાની અણઆવડત બેરિસ્ટર ગાંધીની મહામૂંઝવણ હતી. એ વખતે વિલાયતમાં રહેતા દાદાભાઈ નવરોજીએ કહેલું કે કંઈ કામ પડે તો મળજે. પણ એવા મોટા માણસનો સમય બગાડવો ઠીક નહીં એમ સમજ્યા.

ફેડરિક પિંકટને ગાંધીજીનો આત્મવિશ્વાસ વધાર્યો અને ખાસ કહેલું કે, ‘બધાને ફિરોજશા મહેતા થવાની જરૂર નથી. સામાન્ય વકીલ થવામાં ભારે હોશિયારીની જરૂર નથી. સામાન્ય પ્રામાણિકતા ને ખંતથી મનુષ્ય વકીલાતનો ધંધો સુખેથી ચલાવી શકે.’ દરેક હિન્દુસ્તાનીને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું પણ ભાન હોવું જોઈએ એવી સલાહ પણ તેમણે આપી. બે અંગ્રેજ લેખકોનાં પુસ્તકો પણ સમજણ વધારવા સૂચવ્યા. મિ. પિંકટની સલાહ મુજબના પુસ્તકો કરતાં તેમનાં સ્નેહથી વધુ સજજ થયા.

આમ, ઈંગ્લેન્ડમાં બેરિસ્ટર બન્યા. ત્રણ વર્ષના ગાળામાં નાગરિક તરીકે ઘડતર થયું. માણસને ઓળખવાની સૂઝ આવી. વ્યવહારમાં પારદર્શિતા, સાદગી, કરકસર, સંસ્થા ચલાવવાની સૂઝ અને અને કરવા યોગ્ય કામને અગ્રતા આપવાની સમજણ વિકસી. ૧૮૮૧ના જૂન મહિનાની દસમી તારીખે લંડનમાં બેરિસ્ટરનું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું. બીજા દિવસે, અગિયારમી જૂને લંડન હાઈકોર્ટમાં નામ દાખલ કરાવ્યું. બારમી તારીખે લંડનથી 'ઓશિયાનિયા' નામની આગબોટમાં નીકળ્યા. ૨૯ તારીખ સુધી આ આગબોટમાં સફર કરી એડન પહોંચ્યા. ૩૦મી જૂનના રોજ આગબોટ બદલી 'આસામ' નામની આગબોટમાં હિંદ આવવા નીકળ્યા, પાંચમી જુલાઈ ૧૮૮૧ના રોજ મુંબઈ પહોંચ્યા. વિલાયતમાં અભ્યાસ અને અનુભવની સમૃદ્ધિ સાથે સ્વદેશ પહોંચેલા યુવાન બેરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની ઉંમર હતી બાવીસ વર્ષ.

વિદ્યાર્થી મિત્રો! મહાત્મા ગાંધીની જિંદગીના પ્રથમ બે દાયકાના અનુભવોમાંથી, જીવનયાત્રામાંથી તમે પસાર થયા. ભૂલો, અનુભવો અને આત્મનિરીક્ષણથી સભર આ બે દાયકા વિશે તમે રસપૂર્વક અધ્યયન-મનન કરશો. હજી તો શરૂઆત છે. વકીલ તરીકે, માણસ તરીકે ઘણી કસોટી આવવાની છે. ગાંધીજીની સાર્થક જીવનયાત્રાના દરેક પડાવનો આપણે આગળના એકમોમાં અભ્યાસ કરીશું.

■▶ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (૧) ગાંધીજીએ કોના માધ્યમથી ગીતાનો સત્સંગ કર્યો?
- (૨) 'થિયોસોફિકલ' સોસાયટીમાં ગાંધીજીએ કોનાં દર્શન કર્યાં?
- (૩) 'ત્યાગમાં ધર્મ છે' - એવી પ્રેરણા કયા ગ્રંથમાંથી ગાંધીજીને મળી?
- (૪) થોમસ કાર્લાઈલનું કયું પુસ્તક ગાંધીજીએ વાંચ્યું?
- (૫) કોણે લખેલું બુદ્ધચરિત્ર ગાંધીજીએ વાંચ્યું?
- (૬) નિખાલસ કબૂલાતની ઘટના કયા સ્થળે બની?

(બ) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (૧) ૧૮૮૦માં ગાંધીજીએ કયા વિશ્વવિખ્યાત સ્થળની મુલાકાત કરી?
- (૨) પેરિસમાં કયા સ્થળોની મુલાકાતથી ગાંધીજીને શાંતિનો અનુભવ થયો?
- (૩) એફિલ ટાવર વિશે ટોલ્સટોયનું મંતવ્ય જણાવો.

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (૧) મુંબઈના કયા વકીલની ગાંધીજી પર પ્રભાવક અસર હતી?
- (૨) બેરિસ્ટર થયા પછી ગાંધીજી કઈ બાબતે મૂંઝવણમાં હતા?
- (૩) ગાંધીજીને કયા મહાનુભાવે કાંઈ કામકાજ હોય તો મળવાનું જણાવેલું.
- (૪) બેરિસ્ટર ગાંધીને કોણે મૂલ્યવાન સલાહ આપી?
- (૫) ગાંધીજીએ બેરિસ્ટરનું પ્રમાણપત્ર કઈ તારીખે મેળવ્યું?
- (૬) વિલાયતથી અભ્યાસ બાદ ગાંધીજી કઈ તારીખે મુંબઈ પહોંચ્યા?

▣▣▣▣► ૪.૫ સ્વાધ્યાય :

નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો.

- (૧) વિલાયતમાં અન્નાહાર બાબતની ગાંધીજીની સક્રિયતા વિશે વિસ્તારથી લખો.
- (૨) વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં 'સત્યવેશ' ધારણ કરવાના પ્રયાસો અને ફેશનમાંથી મેળવેલી મુક્તિ વિશે તમારા શબ્દોમાં વિસ્તારથી લખો.
- (૩) ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વની પારદર્શક નિખાલસતા કયા પ્રસંગથી જાણવા મળે છે? સવિગત લખો.
- (૪) વિલાયતમાં ધાર્મિક પરિચયો અને ધર્મગ્રંથોના વાચન વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
- (૫) 'ઈશ્વરે ઉગાર્યો' પ્રસંગ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
- (૬) નારાયણ હેમચંદ્ર વિશે ગાંધીજીનો અભિપ્રાય જણાવો.
- (૭) ગાંધીજીની પેરિસ મુલાકાત વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
- (૮) બેરિસ્ટર ગાંધીજીને કઈ બાબતે મૂંઝવણ હતી? આ મૂંઝવણમાં કયા મહાનુભાવે માર્ગદર્શન આપ્યું?

વિશેષ વાચન :

વિદ્યાર્થી મિત્રો!

- (૧) 'સત્યના પ્રયોગો'માં ગાંધીજીએ પ્રથમ ભાગમાં પ્રકરણ નંબર-૧૩ થી ૨૫ સુધી વિલાયતમાં વિદ્યાભ્યાસના વર્ષો સુધી લખ્યું છે. જે વાંચશો.
- (૨) 'મારું જીવન એ જ મારી વાણી' – ગાંધીજી વિશે બૃહદ્ જીવનચરિત્રના પ્રથમ ખંડનું નામ છે 'સાધના'. જેમાં ગાંધીજીના વિલાયતકાળ વિશે વિગતે આલેખન થયું છે.

વિશેષ પ્રવૃત્તિ : અત્રે આપેલ પાઠ્યક્રમનું વાચન-મનન કરી 'વિલાયતમાં ગાંધી' વિષય પર નિબંધ લખો.

નોંધ : 'સત્યના પ્રયોગો' પ્રથમ ભાગના પ્રકરણ નં. ૧૩ થી ૨૫નું સઘન અધ્યયન કરો.

૫.૧ ઉદ્દેશો

૫.૨ પ્રસ્તાવના

૫.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૫.૪ પાઠ : બેરિસ્ટર ગાંધીનું દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રયાણ

આત્મકથા : ભાગ બેના એકથી પંદર પ્રકરણોનું સઘન અધ્યયન

૫.૪.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૫.૪.૬ સ્વઅધ્યયન

૫.૪.૭ આટલું અવશ્ય કરો.

૫.૫ તમારી કસોટી ચકાસો

▶▶▶ ૫.૧ ઉદ્દેશો

- ▶ આત્મકથાના બીજા ભાગના પંદર પ્રકરણો વિશે સઘન અધ્યયનની સામગ્રીમાંથી આપ પસાર થશો.
- ▶ દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું થયું તે પહેલાં વિલાયતથી પરત ફર્યા અને પૂતળીબાનું અવસાન તથા રાજકોટ મુકામે વકીલાતમાં મળેલી નિષ્ફળતાના પ્રસંગો જાણવા મળશે.
- ▶ ગાંધીજીની ધર્મ જિજ્ઞાસા અને ખ્રિસ્તી સંબંધો વિશે જાણી શકશો.
- ▶ રાયચંદભાઈ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર) ના પ્રભાવની વિગતો આ પ્રકરણમાં જાણવા મળશે.
- ▶ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને થતા અપમાનના અનુભવો અને જાતે વેઠેલું અપમાનની દરેક વિગતોમાં સંઘર્ષશીલ, સત્યાગ્રહીની ભૂમિકા સમજાશે.
- ▶ ભાવિ હિંદના ભાગ્યવિધાતા બનવાનું જેના નસીબમાં હતું એવા આ મહાપુરુષના સત્યાગ્રહી સ્વભાવ, ધ્યેયનિષ્ઠા અને કરૂણામૂલક સહનશક્તિનો પરિચય થશે.
- ▶ વકીલ તરીકે કમાઈ લેવાના સ્વાર્થી અભિગમથી અલગ એવો સત્યનિષ્ઠ અભિગમ તેમને યુવાનીમાં જ મુઠ્ઠી ઊંચેરા માણસ તરીકે ઉપસાવી આપે છે.

▶▶▶ ૫.૨ પ્રસ્તાવના

ગાંધીજીની આત્મકથાના બીજા ભાગમાં આપણે, આ એકમથી પ્રવેશી રહ્યા છીએ. વિલાયતથી બેરિસ્ટરનું ભણી હિંદ પરત આવેલા ગાંધીજીને રાયચંદભાઈ જેવા વીતરાગી મહાપુરુષનો ભેટો થાય છે. ગાંધીજીએ ત્રણ મહાપુરુષોને તેમના માર્ગદર્શક ગણાવ્યા છે તેમાંના એક એવા રાયચંદભાઈ વિશે એક આખું પ્રકરણ અહીં ફાળવેલું છે. આત્મકથાના બીજા ભાગમાં કુલ ઓગણત્રીસ પ્રકરણ છે. આ એકમમાં આપણે પંદર પ્રકરણો વિશે સઘન અધ્યયન કરીશું. રાજકોટ-મુંબઈમાં વકીલાતના પ્રયાસો પછી દક્ષિણ આફ્રિકા એક કેસ મામલે જવાનું થાય છે અને જીવનનો એક યાદગાર વળાંક આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદના કારણે અપમાન-અવગણના અનુભવતા ગાંધીજીના સંઘર્ષ અને નેતૃત્વનો પ્રારંભ થાય છે. ભાવિ હિંદની આઝાદીના ઘડવૈયા પૈકીના અગ્રણી નેતા એવા

ગાંધીજી માટે દક્ષિણ આફ્રિકા સત્યાગ્રહની પાઠશાળા બને છે. કાંતિવીર ગાંધીના જીવનકાર્યનો પ્રારંભ પરાયા દેશમાં થાય છે. ખ્રિસ્તી સંબંધો અને હિંદીઓના પરિચયોનો પ્રથમ દોર તેમને દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિર કરે છે. ચોવીસ-પચ્ચીસ વર્ષના યુવાન ગાંધીની નિરંતર જાગ્રત જીવનયાત્રા અને અવિરત સક્રિયતાના આ પ્રારંભિક અનુભવો છે. ગાંધીજીના જીવનમાં, શબ્દમાં, દરેક કાર્યમાં સત્યનિષ્ઠ આચરણ છે. દરેક પ્રકરણની પાછળ જીવનસાધકનો પ્રયોગ છે આપણે આ એકમમાં પ્રયોગવીર ગાંધીના એક એક પગથિયાં ચડતાં જઈશું.

▣▣▣ પ.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

આ એકમ-પાઠ્યક્રમનો સાર એ છે કે બેરિસ્ટર ગાંધી પોતાના જીવનકાર્યને વિશે ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થતા જાય છે. મુંબઈમાં રાયચંદભાઈને મળવાનું થાય છે એ ઘટના, મહત્વની ઘટના છે. રાયચંદભાઈ પરમ આધ્યાત્મિક વિરલ વિભૂતિ હતા. તેમના જીવનમાં વૈરાગ્ય સહજ રીતે વણાયેલો હતો. લોભને કોઈ સ્થાન ન હતું. આવા આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષથી પ્રભાવિત થયેલા મોહનદાસ ગાંધી એક કેસ માટે દક્ષિણ આફ્રિકા જાય છે ત્યારે તેમના વ્યક્તિત્વમાં શાંતિ, કાંતિ અને કડ્ડણાના જીવનમૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થતાં જાય છે. જીવનમાં પારદર્શી અભિગમ, અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની મક્કમતા અને નવા નવા અનુભવો તથા સંબંધોની સમૃદ્ધિના નિત્યનૂતન પ્રકરણો ઉમેરાતા જાય છે. પ્રિટોરિયા જતાં થયેલું અપમાન, હિંદીઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે રીતે અપમાનનો સામનો કરવો પડે છે તેવી સ્થિતિ સામે શાંત રહી પ્રતિકાર કરવાની આવડતનો પરિચય ભાવકને થતો જાય છે. ભાષાની સરળતા, અભિવ્યક્તિમાં લાઘવ, શબ્દોની કરકસર, અતિશયોક્તિનો અભાવ, તથ્યની માવજત જેવી લાક્ષણિકતાઓ આત્મકથાના દરેક પ્રકરણને રસપ્રદ બનાવવાની સાથે પ્રેરક બનાવે છે. બેરિસ્ટર થયા પછી સતત કશુંક શીખી રહેલા ગાંધીજીના જીવનના આ મૂલ્યવાન પ્રકરણો છે.

▣▣▣ પ.૪ પાઠ : બેરિસ્ટર ગાંધીનું દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રયાણ

● જનેતાનું મૃત્યુ :

બેરિસ્ટર થયા પછી વિલાયતથી હિંદ પરત ફરેલા ગાંધીજી જનેતાના દર્શન માટે અધીરા હતા. મોટાભાઈ તેમને લેવા આવેલા. વિલાયતના મિત્ર દાક્તર પ્રાણજીવન મહેતાના ઘરે જ ઊતરવાનું થયું. ઘરે પહોંચ્યા પછી ગાંધીજીને જાણ કરવામાં આવી કે તેમનાં માતાનો સ્વર્ગવાસ થઈ ચૂક્યો છે. વિલાયતમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા હોવાથી તેમને માતાના સ્વર્ગવાસની જાણ કરવામાં આવી નહોતી. પિતાના મૃત્યુથી લાગેલા આઘાત કરતાં માના મૃત્યુના સમાચારથી વધુ આઘાત લાગ્યો. પણ આંસુ ખાળી શક્યા. તુરંત સ્વસ્થ થઈ શક્યા. માતાના મૃત્યુને જીવનના સ્વાભાવિક ક્રમ તરીકે સ્વીકારી લીધું અને સ્વસ્થ રહી શક્યા.

● રાયચંદભાઈ :

દાક્તર પ્રાણજીવનદાસના મોટાભાઈના જમાઈનું નામ રાયચંદભાઈ. જેઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તરીકે જગપ્રસિદ્ધ છે. તેઓ શતાવધાની તરીકે જાણીતા હતા. રાયચંદભાઈના શતાવધાની કૌશલથી ગાંધીજી પ્રભાવિત ન થયા. પણ તેમના બહોળા શાસ્ત્રજ્ઞાન, શુદ્ધ ચારિત્ર, અને આત્મદર્શન કરવાની ધગશથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા. તેમના વિશે ગાંધીજી લખે છે; ‘પોતે હજારોનો વેપાર ખેડતા, હીરામોતીની પારખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ તો આત્મઓળખ હરિદર્શન હતો.’ ગાંધીજીએ રાયચંદભાઈને આત્મદર્શન અને ધર્મચિંતનમાં મગ્ન હોય તેવી સ્થિતિમાં અનેક વખત જોયા. રાયચંદભાઈ આત્મજ્ઞાની અને વૈરાગી હતા. તેમના વચનામૃતોથી ગાંધીજીને ઘણું માર્ગદર્શન મળ્યું. આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોમાં તેમનો આશ્રય ગાંધીજી માટે ઉપકારક રહ્યો. રાયચંદભાઈને વિશે ઘણો આદર છતાં; ‘તેમને હું મારા ધર્મગુરુ તરીકે મારા હૃદયમાં સ્થાન ન

આપી શક્યો. મારી એ શોધ આજ પણ ચાલુ છે... ગુરુપદ તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીને જ અપાય.' હિંદુ ધર્મમાં ગુરુપદનો જે મહિમા છે તે બાબત ગાંધીજી પણ માનતા હતા. છતાં 'સંપૂર્ણ જ્ઞાની' કહો કે પૂર્ણ આત્મજ્ઞાનીની શોધ ગાંધીજીની ચાલુ જ રહી. પણ આપણે અવશ્ય એમ કહી શકીએ કે ગાંધીજીના જીવન પર જે કોઈ મહાપુરુષોનો અસરકારક પ્રભાવ પડ્યો તે પૈકીના રાયચંદભાઈ એક હતા.

આ પ્રકરણના અંતે ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમાં ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યોમાં રાયચંદભાઈનો ખાસ ઉલ્લેખ, અગ્રક્રમે કર્યો છે. રાયચંદભાઈનો જીવંત સંસર્ગ, ટોલ્સટોય તેમના વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે નામના પુસ્તકથી, ને રસ્કિન અનટુ ધિસ લાસ્ટ - સર્વોદય નામના પુસ્તકથી તેઓ ખૂબ પ્રભાવિત થયા છે.

▶▶▶ પ.પ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો.

- (૧) ગાંધીજી વિલાયત હતા ત્યારે તેમની માતાનું અવસાન થયું.
- (૨) ગાંધીજી રાયચંદભાઈના શતાવધાનના પ્રયોગોથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા.
- (૩) ગાંધીજીએ રાયચંદભાઈને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા.
- (૪) રાયચંદભાઈની આત્મદર્શન કરવાની ધગશથી ગાંધીજી પ્રભાવિત થયા.
- (૫) માતાના મૃત્યુની ખબર પામીને ગાંધીજી સ્વસ્થ રહ્યા હતા.
- (૬) ગાંધીજીને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં રાયચંદભાઈનું માર્ગદર્શન મળતું.

(બ) સ્વઅધ્યયન

- (૧) 'ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ રાયચંદભાઈ' - વિષય પર વિસ્તૃત નોંધ લખો.
- (૨) ગાંધીજીના જીવનમાં ઊંડો પ્રભાવ પાડનાર ત્રણ આધુનિક મહાપુરુષોના નામ લખો.

● સંસારપ્રવેશ અને પહેલો કેસ :

ગાંધીજીને વિલાયત ભણવા જવાના કારણે નાતબહાર કરવામાં આવેલા. મોટાભાઈની ઈચ્છા હતી કે નાતનું માન રાખવા ખાતર, વિદેશ જવાના 'પાપ' નું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે નાશિક જવું, ગંગાસ્નાન કરવું. ભાઈની ઈચ્છાને માન આપી ગાંધીજીએ યંત્રવત્ તેમ કર્યું અને રાજકોટ જઈ નાત જમાડી. ગાંધીજીની જ્ઞાતિમાં બે પક્ષ પડી ગયા. એક પક્ષ થાળે પડ્યો. પણ બીજા પક્ષે લાંબા સમય સુધી તેમનો બહિષ્કાર કર્યો. બીજા સમૂહની આ નારાજગી કે બહિષ્કાર સંદર્ભે ગાંધીજીએ કોઈ દિવસ અસંતોષ, અણગમો કે નારાજગી દર્શાવ્યા નહિ. નાતના બહિષ્કારના કાયદાને સંપૂર્ણ માન આપવાની નમ્રતા રાખતા. પોતાના સાસુસસરાને ત્યાં કે બહેનને ત્યાં પાણી પણ ન પીતા. નજીકનાં સગાંને ત્યાં જ્ઞાતિનું કોઈ માણસ જોવા માટે હાજર ન હોય ત્યારે પણ જ્ઞાતિએ પોતાનો બહિષ્કાર કર્યો છે તે વાતનું ધ્યાન રાખવું અને તેનો અમલ કરવો જોઈએ તેવું તેઓ નમ્રતાપૂર્વક માનતા હતા. પરિણામે નાતમાં બહિષ્કૃત હોવા છતાં તેમના માટે જ્ઞાતિના મોટાભાગના લોકોનું વલણ ઉદાર રહ્યું.

કિશોરાવસ્થામાં પતિ કરીકે ગાંધીજી વહેમીલા હતા અને કસ્તુરબાઈએ દરેક બાબતમાં પતિની આજ્ઞા કે મંજૂરીનો આગ્રહ રાખનારા ગાંધીજી વિલાયતથી ભણીને આવ્યા પછી પણ થોડો સમય સુધી પત્ની પ્રત્યે જક્કી અને વહેમી વલણ ધરાવતા હતા. એક વખત તો પત્નીને પિયર મોકલી દેવા સુધીની નોબત આવી ગઈ. પોતાના આવા વર્તન વિશે તેમણે પોતે કબૂલાત કરી અને જીવનનું આ કટુ સત્ય આત્મકથામાં પ્રગટ કર્યું.

બેરિસ્ટર ગાંધીને રાજકોટમાં વકીલાતનો અનુભવ હતો નહીં. આવડત ઓછી હતી. બેરિસ્ટર હોવાની છાપ પડી ગઈ તેથી મોભો જાળવવા ઘરનો ખર્ચ વધાર્યો. વિલાયત મુજબ રહેણીકરણી સુધારવામાં ખર્ચ કરતા રહ્યા. આવકનું ઠેકાણું નહોતું. રાજકોટમાં ગાંધીજી કરતાં અનુભવી વકીલો હતા. રાજકોટમાં વકીલાત ચાલી નહીં. આખરે મિત્રોની સલાહથી મુંબઈ જઈ વકીલાત કરવાનું વિચાર્યું. મુંબઈમાં ઘર ભાડે રાખી રહેવા લાગ્યા. પરિવાર હજી

રાજકોટ જ હતો. મુંબઈમાં એકલા રહેવાનું શરૂ કર્યું. રસોઈયો રાખ્યો. ગાંધીજી લખે છે : ‘બારિસ્ટરી મને વસમી લાગવા માંડી. આડંબર ઘણો, આવડત થોડી જવાબદારીનો ખ્યાલ મને કચડવા લાગ્યો.’

મુંબઈમાં વકીલ તરીકે સ્થિર થવા અને આવડત કેળવવા કાયદા વિશે વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ફિરોજશા મહેતા જેવા બાહોશ અને સુપ્રસિદ્ધ વકીલ વિશે મોટી મોટી વાતો સાંભળવાથી વકીલ તરીકે પોતે ઘણા પાછળ છે એવી ગ્રંથિ મજબૂત થતી ગઈ. પુરાવાના કાયદામાં થોડો રસ પડવા લાગ્યો. એટલામાં એક કેસ લડવાનો આવ્યો. કેસ અપાવનાર દલાલને કમિશન આપવાની વાત તેમના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતી. એ કેસ મમીબાઈનો હતો. કમિશન આપ્યું નહીં. બ્રીફના ૩૦ રૂપિયા મળ્યા. એક દિવસ ચાલે એવા કેસમાં, સ્મોલકોઝ કોર્ટમાં પહેલી વખત દાખલ થયેલા બેરિસ્ટર લઘુતાગ્રંથિમાં કેસ ચલાવી શક્યા નહીં. કશું બોલી શક્યા નહીં, પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા માથું ફરવા લાગ્યું. કેસ છોડ્યો. પૂરી હિંમત આવે નહીં ત્યાં સુધી કેસ લડવા નહિ એમ વિચાર્યું. આમ, પ્રથમ કેસમાં જ નિરાશા હાથવગી થઈ. કેસ બીજા વકીલને સોંપાયો. ભવિષ્યમાં મહાન ક્રાંતિકાર થવાના હતા એ ગાંધીજી પહેલા કેસમાં આત્મવિશ્વાસના અભાવે પાછા પડ્યા. મુંબઈની અદાલતમાં કેસ ચલાવવા જેટલી હિંમત નહોતી. અરજી લખવાનું કામ ફાવ્યું પણ તેમાં કમાણી ઓછી હતી. એવામાં એક અખબારમાં જાહેરખબર જોઈ : ‘જોઈએ છે, અંગ્રેજી શિક્ષક.’ લંડનમાં મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હોવા છતાં, બી.એ. ન થયા હોવાથી તેમને શાળાના આચાર્યએ નોકરી ન આપી. મુંબઈમાં ગિરગામ વિસ્તારમાં મકાન ભાડે રાખેલું, ત્યાંથી હાઈકોર્ટ સુધી પગપાળા જવાના કારણે, ખર્ચ ઓછો હોવાના કારણે પૈસા બચાવ્યા પણ આખરે વકીલાત ન ચાલવાના કારણે નિરાશ થઈ મુંબઈ છોડ્યું.

મુંબઈથી રાજકોટ આવી ઓફિસ ખોલી. અરજીઓ ઘડવાનું કામ મળવા લાગ્યું. કામ અપાવનારને કમિશન આપવાનું ચલાણ રાજકોટમાં પણ હતું. મોટાભાઈના ભાગીદાર વકીલ પાસે કોઈ ગરીબ માણસ આવે તેની અરજીઓ લખવાનું કામ મળવા લાગ્યું. એકાદ કેસમાં કમિશન આપવાની વકીલભાઈની દલીલનું માન રાખી કમિશન આપ્યું પણ ખરું. વકીલાતના વ્યવસાયમાં હજી નવા નિશાળીયા હતા એ દિવસોમાં બ્રિટીશ અમલદાર સાથેનો તેમનો એક પ્રસંગ તેમણે ‘પહેલો આઘાત’ તરીકે વર્ણવ્યો છે.

બ્રિટિશ અમલદાર, પોલિટિકલ એજન્ટને ગાંધીજી વિલાયતમાં મળેલા હતા. થોડી ઓળખાણ હતી. ગાંધીજીની આ ઓળખાણનો લાભ લેવાનું તેમના મોટાભાઈએ વિચાર્યું. એ દિવસોમાં, પોરબંદરના રાણાસાહેબને ખોટી સલાહ આપવાનું મોટાભાઈ પર તહોમત હતું. મોટાભાઈના આગ્રહથી વિલાયતની ઓળખાણના કારણે બેરિસ્ટર ગાંધી બ્રિટિશ અમલદાર પાસે જાય છે અને એ અમલદારને ભાઈની ભલામણ કરવા આવેલા બેરિસ્ટર ગાંધી પ્રત્યે તીવ્ર અણગમો થાય છે. ઉગ્ર સંવાદો પછી આખરે પોલિટિકલ એજન્ટ, ગાંધીજીને તેની ઓફિસમાંથી કાઢી મૂકે છે. ગાંધીજી અપમાનનો ઘૂંટડો ગળી જાય છે. એ દિવસોમાં કોર્ટના કામે રાજકોટ આવેલા ફિરોજશા મહેતાને ગાંધીજી અમલદારના વર્તન વિશે કાયદેસરની કાર્યવાહી બાબત સલાહ લેવા માટે પૂછાવે છે ત્યારે ફિરોજશા મહેતા તેમને કહેવરાવે છે કે વિલાયતની ખુમારી કાઢી નાખ અને અપમાન ગળી જા. જિંદગીનો અનુભવ મેળવવાનો હજી બાકી છે. આ પ્રસંગમાં અપમાનનો ઘૂંટડો ગળી જતા ગાંધીજી એવો પદાર્થપાઠ શીખ્યા કે જિંદગીમાં કોઈની કદી પણ ગેરવાજબી ભલામણ કરવી નહીં. આ આઘાતે ગાંધીજીની જિંદગીનું સુકાન બદલી નાખ્યું.

▶▶▶ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) વિલાયત જવાના ‘પાપ’ નું પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે ગાંધીજીએ શું કર્યું?
- (૨) નાતબહાર થયેલા ગાંધીજીનું વર્તન જ્ઞાતિ પ્રત્યે કેવું રહ્યું?
- (૩) વકીલ તરીકે પહેલા કેસનો ગાંધીજીનો અનુભવ વર્ણવો.

(૪) પોલિટિકલ એજન્ટના ગાંધીજી સાથેના કટુ વ્યવહારનો પ્રસંગ તમારા શબ્દોમાં લખો.

(૫) મોટાભાઈની ભલામણ કરવાના પ્રસંગમાંથી ગાંધીજી શું શીખ્યા?

● દક્ષિણ આફ્રિકાની તૈયારી :

રાજકોટમાં વકીલ તરીકે સ્થિર થવાના પ્રયત્નોના ગાળામાં જ કાઠિયાડની રાજ્ય ખટપટનો પણ ઠીક ઠીક અનુભવ થયો. પોલિટિકલ એજન્ટ દ્વારા થયેલા અપમાનના ઘાથી અસ્વસ્થ થયેલા બેરિસ્ટર ગાંધીની અકળામણ સમગ્ર પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં વધતી જતી હતી. એ દિવસોમાં મોટાભાઈ પાસે, દક્ષિણ આફ્રિકા સ્થિત, પોરબંદરની એક મેમણ પેઢીના કેસ માટે અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર કરી શકે તેવા વકીલની જરૂર હતી. પેઢી પાસે બાહોશ વકીલો હતા પણ ગુજરાતી-અંગ્રેજી; બન્ને જાણકાર વ્યક્તિની જરૂરિયાત પૂરી શકે તેવા વકીલ તરીકે ગાંધીજી ચાલી જાય તેમ હતું. દાદા અબ્દુલ્લાનો પેઢીનો કેસ હતો. તેમના ભાગીદારે ગાંધીજીને કામગીરી વિશે વાત કરી. એકાદ વર્ષની કામગીરી, ફર્સ્ટ ક્લાસનું આવવા જવાનું ભાડું ઉપરાંત ખાધાખર્ચ અને ૧૦૫ પાઉન્ડનું મહેનતાણું નક્કી થયું. ગાંધીજીને ખબર હતી કે ‘આ કંઈ વકીલાત ન કહેવાય. આ નોકરી હતી’ નવો મુલક જોવા મળે ને નવા અનુભવો થાય તેવી ગણતરીથી તથા ૧૦૫ પાઉન્ડ ભાઈને મોકલી શકાશે એમ સમજી પગાર વિશે રકઝક કર્યા વગર દરખાસ્ત કબૂલ કરી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા તૈયાર થયા.

વિલાયત ભણવા જતી વખતે વિયોગનું જે દુઃખ થયું હતું તેનાથી ઓછું દુઃખ આ વખતે થયું. વિલાયતથી આવ્યા પછી બીજા બાળકની પ્રાપ્તિ પણ થઈ હતી. પત્ની તથા બે બાળકોનો વિરહ એક વર્ષ માટે જ હતો. રાજકોટથી મુંબઈ જઈ ૧૮૮૩ના એપ્રિલ મહિનામાં નવા ઉત્સાહથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં નસીબ અજમાવવા ઊપડ્યા. દરિયાઈ સફરમાં કમ્પાન સાથે સારી મૈત્રી થઈ. સ્ટીમરના કમ્પાન સાથે શતરંજ રમવાનો અનુભવ લીધો. રસ્તામાં ઝાંઝીબાર મુકામે આઠ દસ દિવસ રોકાવાનું થયું. કમ્પાનને યુવાન બેરિસ્ટર ગાંધી માટે ગાઢ મૈત્રી થઈ ચૂકી હતી. કમ્પાન ઝાંઝીબાર બંદરે યુવાન ગાંધીને ‘સહેલ’ કરવા હબસી સ્ત્રીઓની વસાહત તરફ લઈ ગયા. એક દલાલ દ્વારા બન્ને એક એક ઓરડીમાં પુરાયા. ગાંધીજી તો જેવા અંદર દાખલ થયા તેવા જ બહાર નીકળ્યા. નિષ્કલંક રહ્યા છતાં કોટડીમાં જવા જેટલી તૈયારી દર્શાવી અને ના ન પાડી શક્યા તે માટે ભોંઠપ અનુભવી. દોસ્તના પ્રેમ ખાતર, શરમના માર્યા આવા દોષમાં નહિ પડવું જોઈએ તેવી સમજ તો તરત આવી પણ તેમણે આત્મકથામાં પોતાના દોષ વિશે લખ્યું, ‘મારું બચવું મારા પુરુષાર્થને આભારી નહોતું. જો મેં કોટડીમાં પુરાવાની ચોખ્ખી ના પાડી હોત તો તે પુરુષાર્થ ગણાત. મારા બચવાને સારુ મારે તો પાડ કેવળ ઈશ્વરનો જ માનવાનો રહ્યો છે.’ આમ, સ્વદોષ દર્શનનો ગુણ સહજ રીતે તેમનામાં જન્મી ચૂક્યો હતો. ઝાંઝીબારથી મોઝામ્બિક થઈને દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાતાલ બંદર પહોંચ્યા.

● પાઘડીથી શુભારંભ :

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓમાં દાદા અબ્દુલ્લાનું ઘણું માન. તેમની પેઢી હિંદી લોકોની પેઢીઓમાં અગ્રણી પેઢી ગણાતી. તેમના ઘરે જ ઉતારો મળ્યો. અહીં હિંદીઓ પોતાના વાડા રચીને બેઠા હતા. એક ભાગ મુસલમાન વેપારીઓનો, જેઓ પોતાને ‘અરબ’ તરીકે ઓળખાવતા હતા. બીજો ભાગ હિંદુઓ-પારસીઓનો. પારસી પોતાને પરશિયન તરીકે ઓળખાવે. એક બીજો મોટો સમૂહ તે તામિલ, તેલુગુ ને ઉત્તર તરફના ગિરમીટિયાનો અને ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓનો. ગિરમીટ એટલે, જે પાંચ વર્ષની મજૂરી માટે કરાર દ્વારા બંધાયેલા હોય. મૂળ શબ્દ ‘એગ્રીમેન્ટ’ નું અપભ્રંશ થયું ને ગિરમીટ થયું. ગિરમીટિયાઓને અંગ્રેજો કુલી તરીકે જ ઓળખતા. એ રીતે બીજા હિંદીઓને પણ અંગ્રેજો કુલી જ કહેતા. દક્ષિણ ભારતીય લોકોના નામની સાથે ‘સ્વામી’ શબ્દ આવે છે. અંગ્રેજો

તેનો ઉચ્ચાર ‘સામી’ તરીકે કરતા. સ્વામી શબ્દનો અર્થ તો માલિક થાય. એ વાતની ખબર પડે ત્યારે અંગ્રેજો ચિડાય. પણ ગિરમીટિયાને ‘સામી’ કહીને બોલાવનારા અંગ્રેજો માટે ‘સામી’ એટલે ગુલામ, એવો જ અર્થ થતો. આમ, ગાંધીજી પણ સરવાળે તો અંગ્રેજોને મન ‘કુલી બારિસ્ટર’ જ હતા.

દાદા અબ્દુલ્લા પહેલા અઠવાડિયે જ ગાંધીજીને ડરબનની કોર્ટ જોવા લઈ ગયા. ગાંધીજીએ પાઘડી પહેરી હતી. મેજિસ્ટ્રેટનું ધ્યાન ગયું. તેમણે પાઘડી ઉતારવાનું કહ્યું. ગાંધીજીએ પાઘડી ઉતારવાની ના પાડી અને કોર્ટ છોડી નીકળી ગયા. આ ઘટનાની છાપાએ નોંધ લીધી. ‘અનવેલકમ વિઝિટર’ એવા શીર્ષકથી છાપે ચડ્યા. પહેલા અઠવાડિયે જ આ રીતે તેમને પ્રસિદ્ધિ મળી. ગાંધીજીએ પાઘડીના બચાવમાં એ છાપામાં પણ લખ્યું. પાઘડીની ચર્ચાએ ગાંધીજીને પ્રારંભે જ જાણીતા બનાવ્યા.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (૧) ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા માટે કેમ તૈયાર થયા?
- (૨) દક્ષિણ આફ્રિકામાં દાદા અબ્દુલ્લાની પેઢી માટે કામ કરવાનું મહેનતાણું શું નક્કી થયું હતું?
- (૩) ઝાંઝીબાર મુકામે થયેલા અનુભવ વિશે ગાંધીજીનું આત્મમંથન તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (૪) ‘ગિરમીટિયા’ અને ‘સામી’ શબ્દ વિશે તમારી સમજ સ્પષ્ટ કરો.
- (૫) કોર્ટમાં પાઘડીના અનુભવ વિશે ટૂંકીનોંધ લખો.

● પ્રિટોરિયા જતાં.. સંઘર્ષયાત્રા અને અનુભવો :

અબ્દુલ્લા શેઠના કેસના કામે પ્રિટોરિયા જવાનું નક્કી થયું. શેઠના પ્રતિસ્પર્ધી તૈયબ શેઠ હતા. અબ્દુલ્લા શેઠ અને તૈયબ શેઠ એકબીજાના સગા હતા તેથી તૈયબ શેઠ સાથે મિત્રાચારી સાધી ગાંધીજી ઘરમેળે સમાધાન કરવા ઈચ્છતા હતા. કેસનું સમાધાન થાય તો વકીલોનાં ઘર ભરવાં ન પડે એવી ગાંધીજીની શુભનિષ્ઠા હતી.

ડરબનથી પ્રથમ વર્ગની ટિકિટ કઢાવી બેરિસ્ટર ગાંધી પ્રિટોરિયા જવા ટ્રેનમાં બેઠા. નાતાલની રાજધાની મેરિત્સબર્ગમાં ટ્રેન પહોંચી. ગાંધીજીને પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં બેઠેલા જોઈ એક ઉતારુને ગમ્યું નહીં. તે રેલવેના અમલદારને બોલાવી લાવ્યો. અમલદારે ગાંધીજીને છેલ્લા ડબ્બામાં જવા કહ્યું. પોતાની પાસે પ્રથમ વર્ગની ટિકિટ છે તેમ જણાવવા છતાં તેમનું ચાલ્યું નહીં. ગાંધીજીએ ડબ્બો બદલવાની ના પાડી. સિપાઈને બોલાવી ધક્કો મારી ગાંધીજીને નીચે ઉતારવામાં આવ્યા. રાત્રિનો સમય હતો. શિયાળાની રાત હતી. સામાન સાથે મેરિત્સબર્ગ સ્ટેશનની એક અંધારી કોટડીમાં ટાઢથી ધ્રૂજતા રાત પસાર કરી. રંગભેદની નીતિના ભોગ બન્યા. કાળા ગોરાના ભેદભાવના મહારોગનો વિરોધ કરવા મન મક્કમ કર્યું. જનરલ મેનેજરને ફરિયાદનો તાર કર્યો. અબ્દુલ્લા શેઠને પણ જાણ કરી. જનરલ મેનેજરે અધિકારીનો બચાવ કરી આગળની મુસાફરી માટે આશ્વાસન આપ્યું.

દાદા અબ્દુલ્લા સાથે પરિચય ધરાવનાર હિંદી વેપારીઓને મન આવા અપમાનની નવાઈ નહોતી. પ્રથમ વર્ગ કે બીજા વર્ગમાં હિંદી મુસાફરોએ રંગ દ્વેષનો ભોગ બનવું પડે કે અપમાન સહન કરવા પડે એ વાતે સૌ ટેવાઈ ગયેલા હતા.

મેરિત્સબર્ગથી ચાર્લ્સટાઉન પહોંચી, ત્યાંથી જોહાનિસબર્ગ જવા માટે ટ્રેન નહોતી. સિગરામમાં જવાનું હતું. ઘોડા વડે ચાલતા સિગરામમાં પણ રંગભેદનો અનુભવ થયો. સિગરામમાં અંદર બેસવાની ટિકિટ હોવા છતાં હાંકનારના પગ પાસે બેસવાની ફરજ પાડવામાં આવી. સિગરામ કંપનીનો માલિક એક અંગ્રેજ તેમાં સફર કરી રહ્યો હતો. તેને બીડી પીવી હોવાથી તે બહાર આવ્યો અને ગાંધીજીને પગ રાખવાના પાટિયા પર બેસવાનું કહ્યું. ગાંધીજીએ ના પાડી એટલે તેમના પર તમાચાનો વરસાદ વરસાવ્યો. ગાંધીજી બેઠકની પાસેના પીતળના સળિયાને

વળગી રહ્યા. આખરે અંદર બેઠેલા બીજા ઉતારુએ દરમિયાનગીરી કરી તેમને બચાવ્યા. રાત્રે સ્ટેડરટન પહોંચ્યા. ત્યાંથી સિગરામમાં જોહાનિસબર્ગ પહોંચ્યા. જોહાનિસબર્ગની હોટલમાં રંગભેદના કારણે જ ઉતારો ન મળ્યો.

જોહાનિસબર્ગથી પ્રથમ વર્ગની ટિકિટ લઈ પ્રિટોરિયા જવા ટ્રેનમાં બેઠા. ટિકિટ તપાસવા આવેલા ગાર્ડે અપમાનની રીતે ત્રીજા વર્ગમાં જવા કહ્યું. એ વખતે જ બીજા એક અંગ્રેજે ગાર્ડને ધમકાવ્યો અને ગાંધીજી પાસે પ્રથમ વર્ગની ટિકિટ હોવાથી તેમને પરેશાન ન કરવાનું કહ્યું.

આમ, ડરબનથી પ્રિટોરિયા જતાં ટ્રેનમાં, સિગરામમાં અપમાનનો અનુભવ થયો તેમાં એક વાત એ પણ નોંધી કે ઘોર અપમાન કરનાર અંગ્રેજ અમલદાર અને ગાર્ડ હતા તો તેમના અપમાનથી બચાવનાર પણ અંગ્રેજ હતા. ગાંધીજી ગુણગ્રાહી હતા. અંગ્રેજોનો અપમાનનો અને તટસ્થતાનો કે સદ્વ્યવહારનો અનુભવ એક સાથે થયો. કોઈ એક કોમ કે જાતિના દરેક માણસો ખરાબ હોતા નથી એમ તેમને અનુભવે સમજાયું.

૧૮૮૩નું એ વર્ષ હતું. પ્રિટોરિયા પહોંચ્યા પછી કોઈ હોટલમાં તેમને રહેવા મળશે કે કેમ તે વિશે શંકા હતી. એક અમેરિકન હબસી સદ્ગૃહસ્થે અમેરિકન માલિકીની, મિ. જોન્સ્ટનની હોટલમાં ઉતારો મળી શકે તેમ સૂચવ્યું. હોટલમાં રાતવાસો કરવા માટે મિ. જોન્સ્ટને હા પાડી. તેમના મનમાં કાળાગોરાનો ભેદ ન હતો પણ તેના ગ્રાહકો ગોરાઓ હતા તેથી તેમણે ગાંધીજીને કહ્યું કે હું તમને જમવાનું તમારી કોટડીમાં મોકલી દઈશ. બધાની સાથે ડાઈનિંગ હોલ (ખાણાઘર) માં જમાડવાની તેમણે અશક્તિ દર્શાવી. ગાંધીજી તેમની વાત સાથે સંમત થયા. થોડી વાર પછી મિ. જોન્સ્ટને પોતે આવીને કહ્યું કે તમે બધાની સાથે બેસીને જમી શકો છો, ઈચ્છા હોય ત્યાં સુધી આ હોટલમાં રોકાઈ શકો છો, હોટલ માલિકે તેમના ગ્રાહકો સાથે વાત કરી લીધી હતી. કોઈએ ગાંધીજીની હોટલમાં રોકાવા વિશે કે જમવા વિશે વાંધો ઉઠાવ્યો ન હતો. આમ, અંગ્રેજોના સદ્ભાવનો વધુ એક અનુભવ પણ થયો. રંગદ્વેષ બધાના મનમાં ન હોઈ શકે તેવી પ્રતીતિ તેમના મનમાં સંઘરાતી ગઈ.

દાદા અબ્દુલ્લાના વકીલ એ. ડબલ્યુ. બેકરને મળવાનું થયું. તેઓ પોતે વકીલ હોવાની સાથે ધર્મચ્યુસ્ત પાદરી હતા. તેઓ રંગભેદમાં માનતા ન હતા પણ રંગભેદની પરિસ્થિતિથી વાકેફ હતા. તેમણે ગાંધીજીને એક ગરીબ ભઠિયારણ મહિલાના મકાનમાં અઠવાડિયાના ૩૫ શિલિંગના દરથી રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. મિ. બેકરે ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે ગાંધીજીને સમજાવવાનું શરૂ કર્યું. ગાંધીજી સાથે વર્ષો સુધી તેઓ પત્રવ્યવહાર દ્વારા પણ સંપર્કમાં રહ્યા હતા. મિ. બેકરે પોતાના ખર્ચે એક દેવળ (ચર્ચ) બાંધ્યું હતું. પોતે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો પણ કરતા. તેમણે ગાંધીજીને ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવા આપ્યા. બાઈબલની મહત્તા સમજાવી. જે મકાનમાં રહેવાનું થયું ત્યાં અન્નાહારની વ્યવસ્થા થવાથી ગાંધીજીને નિરાંત થઈ. ગાંધીજીને હિંદુ ધર્મ વિશે પણ જાણવું હતું અને હિંદુ ધર્મની સમજ મેળવ્યા વગર ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કેટલા ઊંડા ઊતરવું તેની મથામણ તેમના મનમાં ચાલી. પોતાના ધર્મને વિશે બરાબર જાણકારી મેળવવાનો સંકલ્પ કર્યો.

આમ, પ્રિટોરિયામાં મિ. બેકર નિમિત્તે વકીલાત અને ખ્રિસ્તીધર્મ બાબત સમાંતર અનુભવોમાં મુકાયા.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) પ્રિટોરિયા જતાં ગાંધીજીને થયેલો અપમાનનો અનુભવ તમારા શબ્દોમાં વિસ્તારથી વર્ણવો.
- (૨) વકીલ તેમજ પાદરી મિ. બેકર સાથેનો ગાંધીજીનો પરિચય તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (૩) અમેરિકન માલિકની હોટલમાં રહેવાના અનુભવ વિશે ટૂંકીનોંધ લખો.

● ખ્રિસ્તી સંબંધો અને ધર્મમંથન :

દાદા અબ્દુલ્લાના વકીલ મિ. બેકર પોતે પાદરી હતા. તેઓ ગાંધીજીને તેમના દ્વારા યોજાતી પ્રાર્થનામાં લઈ જવામાં સફળ થયા હતા. આ સભામાં મિ.કોટ્સ, મિસ હેરિસ, મિસ ગેબ જેવા ખ્રિસ્તી પરિચયો થયા. મિ. કોટ્સે

તેમને ઘણા ધાર્મિક પુસ્તકો આપ્યા. નાસ્તિકને આસ્તિક બનાવનાર ધર્મશ્રદ્ધાથી ભરપૂર પુસ્તકો હતા. ગાંધીજી તે સમયે નાસ્તિક ન હતા. પણ ખ્રિસ્તી મિત્રોના પ્રયાસો છતાં તેમની આસ્થા ઈશુ વિશે દૃઢ બની ન હતી.

ગાંધીજીના ગળામાં વૈષ્ણવધર્મની કંઠી હતી. મિ.કોટ્સે ગાંધીજીને કહ્યું કે, ‘આ વહેમ તારા જેવાને ન શોભે, લાવ તે તોડું’ ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે; ‘એ કંઠી ન તૂટે. માતૃશ્રીની પ્રસાદી છે. મારી માતાએ આ કંઠી પ્રેમપૂર્વક પહેરાવી છે. તેનો વિનાકારણ હું ત્યાગ નહીં કરું. કાળે કરીને તે જીર્ણ થઈ તૂટી જશે ત્યારે બીજી માળા પહેરવાનો મન લોભ નહીં રહે. પણ આ કંઠી ન તૂટે.’

ખ્રિસ્તી સંબંધોમાં ‘પ્લીમ્થ બ્રધરન’ નું કુટુંબ પણ હતું. આ કુટુંબે ગાંધીજીને ખ્રિસ્તી ધર્મની ખૂબીઓ સમજાવવાનો ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. ઈશ્વરના એકપત્ર નિષ્પાપ પુત્ર એવા ઈશુના શરણે તમામ પાપ ધરી દેવા અને પાપમાંથી મુક્તિ મેળવવી એમ તેમણે સમજાવ્યું ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘જો સર્વમાન્ય ખ્રિસ્તીધર્મ આ હોય તો તે મારે ન ખપે. હું પાપના પરિણામથી મુક્તિ નથી માગતો. હું તો પાપવૃત્તિમાંથી, પાપી કર્મમાંથી મુક્તિ માગું છું’ આમ, ધર્મવિષયક મંથન, સ્વપરીક્ષણ અને સ્વતંત્ર ચેતનાથી જ તેઓ વિચારી શકતા હતા.

મિ. બેકરને ગાંધીજીની ધર્મભાવના ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે આસ્થા ધરાવતી થાય તેમાં ખૂબ રસ હતો. તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયમાં આસ્થા ધરાવતા ખ્રિસ્તી હતા. વેલિંગ્ટન મુકામે એક કન્વેન્શનમાં તેઓ ગાંધીજીને લઈ ગયા જ્યાં ધર્મજાગૃતિ અર્થે પ્રયત્નો થતા હતા. મિ.બેકર અંગ્રેજ પાદરી હતા છતાં ગાંધીજી જેવા શ્યામળા (બ્લેક) મિત્રને સાથે લઈ જવા માટે તેમને પણ એકથી વધુ વખત, સ્ટેશને તેમજ હોટલમાં સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો. ત્રણ દિવસના સંમેલનમાં ગાંધીજી ઘણા ખ્રિસ્તીઓને મળ્યા. પણ તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓને ખ્રિસ્તી ધર્મનો રંગ ના લાગ્યો. તેમણે આત્મકથામાં લખ્યું છે કે; હું મને ખ્રિસ્તી કહેવડાવીને જ સ્વર્ગે જઈ શકું કે મોક્ષ મેળવી શકું એવું મને ન જણાયું. આ વાત મેં ભલા ખ્રિસ્તી મિત્રોને કહી ત્યારે તેમને આઘાત તો પહોંચ્યો, પણ હું લાચાર હતો.

ખ્રિસ્તી મિત્રો અને ધર્મગ્રંથોથી ઘેરાયેલા યુવાન બેરિસ્ટર ગાંધી નિતાંત બૌદ્ધિક હતા. મિત્રોને સારુ લગાડવા તેમની ‘હા’ માં ‘હા’ ભરનારા ન હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે કે મિત્રો પ્રત્યે અનાદર રાખ્યા વગર પોતાના અંતરાત્માનો અવાજ સાંભળવાની તેમને ટેવ હતી. કોઈના દોરવાયા દોરવાઈ જાય તેવા નબળા ન હતા. ઈશુને એક ત્યાગી, મહાત્મા, દૈવી શિક્ષક તરીકે સ્વીકારી શકતા હતા પણ અદ્વિતીય પુરુષ તરીકે સ્વીકારવામાં મન નહોતું માનતું. તેમણે લખ્યું; ‘સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતોમાં મેં અલૌકિકતા ન ભાળી. ત્યાગની દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મીઓનો ત્યાગ મને ચડિયાતો જણાયો. ખ્રિસ્તી ધર્મને હું સંપૂર્ણ અથવા સર્વોપરી ધર્મ તરીકે ન સ્વીકારી શક્યો.’

ગાંધીજીની સત્યનિષ્ઠા પારાવાર હતી. તેથી જ તેઓ આગળ જણાવે છે કે, ‘પણ હું જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર ન કરી શક્યો, તેમ હિંદુ ધર્મની સંપૂર્ણતા વિશે અથવા તેના સર્વોપરીપણા વિશે પણ હું ત્યારે નિશ્ચય ન કરી શક્યો. અસ્પૃશ્યતા જો હિંદુ ધર્મનું અંગ હોય તો તે સહેલું ને વધારાનું અંગ જણાયું.’

એક તરફ ખ્રિસ્તી મિત્રો પોતાની અસર ઊભી કરવા મથી રહ્યા તો બીજી તરફ અબ્દુલ્લા શેઠ ગાંધીજીને ઈસ્લામનો અભ્યાસ કરવા લલચાવી રહ્યા હતા. ધર્મમંથનના આ પ્રામાણિક પ્રયાસમાં તેઓ રાયચંદભાઈ સાથે પત્રવ્યવહાર કરતા હતા. રાયચંદભાઈએ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર) તેમને જણાવ્યું : ‘હિંદુ ધર્મમાં જે સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિચારો છે, આત્માનું નિરીક્ષણ છે, દયા છે, તેવું બીજા ધર્મમાં નથી, એવી નિષ્પક્ષપાતપણે વિચારતાં મને પ્રતીતિ થઈ છે’

ધર્મનો મર્મ જાણવા ગાંધીજીએ ખૂબ વાંચ્યું. વિલાયતના ખ્રિસ્તી મિત્રો સાથે, રાયચંદભાઈ સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો. ‘પરફેક્ટ વે’, ‘બાઈબલનો નવો અર્થ’ આદિ પુસ્તકો વાંચ્યા. આ ગાળામાં ટોલ્સટોયનું પુસ્તક ‘વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે’ ખૂબ પ્રભાવક રીતે અસર કરી ગયું. આ પુસ્તક આગળ મિ. કોટ્સે આપેલાં બધાં પુસ્તકો શુષ્ક લાગ્યાં. કવિ સાધક રાયચંદભાઈએ ‘પંચીકરણ’ ‘મણિરત્નમાળા’ યોગવાસિષ્ઠનું ‘મુમુક્ષુ પ્રકરણ’ હરિભદ્રસૂરીનું ‘ષડ્દર્શન સમુચ્ચય’ જેવા પુસ્તકો મોકલ્યા જેનો અભ્યાસ કર્યો.

આમ, ખ્રિસ્તી મિત્રોના કારણે ગાંધીજીની ધર્મજિજ્ઞાસા વધી. તેઓ કોઈ એક ધર્મ-સંપ્રદાયની ચેતનામાં સીમિત ન રહ્યા. કુંથિત ન થયા. ચારે દિશાઓમાંથી શુભ, સત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો ગુણગ્રાહી સ્વભાવ કેળવાયો. આત્મનિરીક્ષણ અને સ્વપરીક્ષણના માર્ગે સાચા જીવનપથિક બની રહ્યા. બાળપણમાં નીતિવિષયક છપ્પાએ જે અસર કરી હતી તે મોટપણે વિસ્તરતી ગઈ.

▶▶▶ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તારથી આપો.

- (૧) ગાંધીજીને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આસ્થા વધારવા તેમના ખ્રિસ્તી મિત્રોએ કેવા પ્રયત્નો કર્યા?
- (૨) ‘ગાંધીજીનું ધર્મમંથન’ વિષય પર ટૂંકનોંધ લખો.
- (૩) ‘આ કંઠી ન તૂટે’ પ્રસંગની તમારા શબ્દોમાં નોંધ લખો.
- (૪) ગાંધીજીને ધર્મની બાબતમાં રાયચંદભાઈ તરફથી કેવું માર્ગદર્શન મળ્યું?
- (૫) હિંદુ ધર્મની કઈ મર્યાદા ગાંધીજીની નજરે ચડી?

▶▶▶ ૫.૬ સ્વઅધ્યયન

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તારથી આપો.

- (૧) ‘દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગદ્વેષના અનુભવો’ વિશે વિસ્તારથી જણાવો.
- (૨) ગાંધીજી અને રાયચંદભાઈના સંબંધ વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.
- (૩) ક્રાંતિકાર ગાંધીજીના જીવનનો કયો પ્રસંગ તમને આ પ્રકરણમાં સવિશેષ જણાય છે? સાર્થક ચર્ચા કરો.
- (૪) ‘ગાંધીજીના ધર્મમંથનમાં માત્ર શ્રદ્ધાયુક્ત અહોભાવ નથી, તટસ્થ બૌદ્ધિક દષ્ટિકોણ છે’ – વિધાનની ચર્ચા કરો.

● કુલીપણાનો અનુભવ અને સાચી વકીલાત :

ટ્રાન્સવાલમાં રહેતા હિંદીઓ માટે ઘણા અપમાનજનક કાયદા હતા. હિંદીઓ ફૂટપાથ પર હકપૂર્વક ચાલી ન શકે. રાત્રે નવ વાગ્યા પછી પરવાના વિના બહાર ન નીકળી શકે. ગાંધીજી તેમના મિત્ર કોટ્સની સાથે રાત્રે ફરવા નીકળતા. ઘણીવાર મોડું થઈ જતું. ગાંધીજીને પરવાનો લઈને નીકળવું પડે તે મિ.કોટ્સને ગમતું નહીં. કોટ્સના મિત્ર, સરકારી વકીલ દા. કાઉટે ગાંધીજીને એક પત્ર આપ્યો. એ કાગળ પોલીસને બતાવવાથી રાત્રે ફરવામાં હરકત નહિ આવે એવી કાઉટેને ખાતરી આપી. કાઉટેના નિમંત્રણથી તેમના ઘરે જવા નીકળેલા ગાંધીજીને ફૂટપાથ પર ચાલવા બદલ એક સિપાઈએ ધક્કો માર્યો અને લાત મારી, એ દશ્ય ત્યાંથી ઘોડેસવાર થઈ પસાર થતા કોટ્સ જોઈ ગયા. તેમણે દિલગીરી વ્યક્ત કરી અને અપમાન કરનાર પર કેસ કરવા ગાંધીજી તૈયાર થાય તો સાક્ષી આપવાની તૈયારી દર્શાવી. પણ ગાંધીજીએ કોટ્સને જણાવ્યું કે પોતે કેસ કરવા ઈચ્છતા નથી.

સત્યાગ્રહના પંથે કેળવાઈ રહેલા ગાંધીજીએ પોતે એક નિર્ધાર કરેલો કે પોતાની જાત ઉપર વીતે તેને માટે થઈને અદાલતે ન જ ચડવું. સિપાઈને મિ. કોટ્સે ઠપકો આપ્યો. તેણે માફી માંગી. ગાંધીજી તો તેને પહેલેથી જ માફ કરી ચૂક્યા હતા. અપમાનના આ બનાવથી દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી નિવાસીઓ પ્રત્યેની ગાંધીજીની લાગણી વધારે તીવ્ર બની.

‘કેસની તૈયારી’ પ્રકરણ ઘણું સંક્ષિપ્તમાં ગાંધીજીએ આત્મકથામાં આપ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તીવ્ર ધાર્મિક ભાવનાની સાથે મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન ઘડતર પામતા યુવાન બેરિસ્ટર મૂળ તો દાદા અબ્દુલ્લાનો કેસ ઉકેલવાની નોકરીએ ગયા હતા. કેસના કામને પ્રાથમિકતા આપવા માટે તેમણે ભરપૂર તૈયારી કરી. અબ્દુલ્લાન શેઠ અને તૈયબજી શેઠ

વચ્ચે ૪૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો વિવાદ હતો. મોંઘા વકીલો હતા. કેસ લંબાય તેમ હતું. કેસનું તથ્ય જાણવાની ગાંધીજીને તાલાવેલી લાગી. સત્ય વાતને વળગી રહેવાથી કાયદા એની મેળે મદદમાં ગોઠવાઈ જાય છે એવી પાકી ખાતરી ગાંધીજીને હતી. કેસ લંબાવવો ન પડે અને બન્ને પક્ષને સત્ય સમજાય તો તકરારનું નિવારણ આવે એ માટેના પ્રયાસ કરવા જોઈએ તેમ ગાંધીજીને લાગ્યું. તકરાર વધતી જાય તો વકીલ પાછળના ખર્ચમાં અસીલ ખુવાર થઈ જાય એવું વકીલ હોવા છતાં ગાંધીજીએ વિચાર્યું. સમાધાન માટેના તેમના સન્નિષ્ઠ પ્રયાસો સફળ થયા. ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે ‘મેં સમાધાની સારુ કાળજાતૂટ મહેનત કરી’ કેસમાં સત્યના પંથે દાદા અબ્દુલ્લાની જીત થઈ. તેયબજી શેઠને હારનો ક્ષોભ ન રહે અને સંબંધ મજબૂત થાય તેવી ભૂમિકાએ સમાધાન થયું લડનારા મિત્રો બન્યા. દાદા અબ્દુલ્લાએ પણ બાકી પૈસા માટે પૂરતી મુદત આપી. બન્નેની પ્રતિષ્ઠા વધી. ગાંધીજીને ખૂબ સંતોષ થયો. માતબર રકમનો આ કેસ સમાધાનપૂર્વક પતાવવામાં ગાંધીજીને સફળતા મળી ત્યારે તેમની ઉંમર હજી પચ્ચીસ વર્ષ હતી. અનુભવે તેઓ એવું તારણ કાઢે છે કે, ‘વકીલનું કર્તવ્ય પક્ષકારોની વચ્ચે પડેલી તૂટ સાંધવાનું છે’

મનુષ્યની સારપ શોધવાનું શીખ્યા. મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રવેશ કરતાં શીખ્યા અને વીસ વર્ષ સુધી વકીલાત કરી ત્યાં સુધી મોટાભાગના કેસ એમની ઓફિસમાં જ પતાવ્યા. સંતોષપૂર્વક કહી શક્યાં કે, ‘હું ખરી વકીલાત શીખ્યો.’ ગાંધીજીએ વકીલાતના વ્યવસાયને સત્યનિષ્ઠ માનવતાનો સ્પર્શ આપ્યો. આગળ જતા વિશ્વશાંતિના વકીલ થયા.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) સત્યાગ્રહના માર્ગે વળેલા ગાંધીજીએ કેવો નિર્ધાર કર્યો હતો?
- (૨) ‘હું ખરી વકીલાત શીખ્યો’ એવા ગાંધીજીના હૃદયોદ્ગાર વિશે અબ્દુલ્લા શેઠના કેસના આધારે નોંધ તૈયાર કરો.

નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તારથી આપો.

- (૧) ‘દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગદ્વેષના અનુભવો’ - વિશે વિસ્તારથી જણાવો.
- (૨) ગાંધીજી અને રાયચંદભાઈના સંબંધ વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.
- (૩) ક્રાંતિકાર ગાંધીજીના જીવનનો કયો પ્રસંગ તમને, આ પ્રકરણમાં સવિશેષ જણાય છે? સાર્થક ચર્ચા કરો.
- (૪) ‘ગાંધીજીના ધર્મમંથનમાં માત્ર શ્રદ્ધાયુક્ત અહોભાવ નથી, તટસ્થ બૌદ્ધિક દૃષ્ટિકોણ છે’ - વિધાનની ચર્ચા કરો.

૫.૭ આટલું અવશ્ય કરો.

- ગાંધીજીએ લખેલ ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ’ પુસ્તક અવશ્ય વાંચો. ગાંધીજીની ધર્મજિજ્ઞાસા વિશે જાણવાની ઈચ્છા થાય તો પ્રો. મગનભાઈ જો. પટેલ દ્વારા લખાયેલું પુસ્તક ‘ગાંધીજીનું ધર્મદર્શન’ - જે યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ દ્વારા પ્રગટ થયું છે તે મેળવીને વાંચો.
- ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ ના મૂળ પાઠ વાંચો.

૬.૧ ઉદ્દેશો

૬.૨ પ્રસ્તાવના

૬.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૬.૪ પાઠ : દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાહેરજીવનનો પ્રારંભ

આત્મકથા : ભાગ બેના સોળથી ઓગણત્રીસ પ્રકરણોનું સઘન અધ્યયન

૬.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૬.૬ સ્વઅધ્યયન

▣▣▣ ૬.૧ ઉદ્દેશો

- આત્મકથાના બીજા ભાગના પ્રકરણ ૧૬ થી ૨૮ સુધીના દરેક પ્રકરણ વિશે સઘન અધ્યયનની સામગ્રીમાંથી પસાર થશો.
- દક્ષિણ આફ્રિકામાં દાદા અબ્દુલ્લાની પેઢીના કેસનું કામ પુરું થઈ ગયા પછી રોકાઈ જવું પડ્યું તેની વિગતો જાણી શકાશે.
- દક્ષિણ આફ્રિકાની કોર્ટમાં વકીલાત કરવા માટે સનદ લેવાનો સંઘર્ષ જાણી શકાશે.
- નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના અને ગાંધીજીના નેતૃત્વની શરૂઆત વિશે અભ્યાસ થશે.
- બાલા સુંદરમ્ જેવા ગરીબ ગિરમીટિયા પ્રત્યેની ગાંધીજીની સેવા, સહયોગ આપવાની તત્પરતા અને માનવીય દષ્ટિકોણનો પરિચય થશે.
- દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓને ત્રણ પાઉંડનો કરની દરખાસ્તનો વિરોધ કરવાની સક્રિયતા વિશે જાણી શકાશે.
- ૧૮૯૬માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી છ માસ માટે સ્વદેશ-હિન્દુસ્તાન આવેલા યુવાન બેરિસ્ટ ગાંધીજીની સક્રિયતા, સત્યપરાયણતા, પ્રસાર-પ્રચાર પદ્ધતિ, વિશે વિગતે અભ્યાસ થશે.
- મુંબઈ, પુના, મદ્રાસ-કલકત્તા આદિ પ્રવાસો અને અગ્રણીઓ સાથેની મુલાકાતો સભા આદિની વિગતોના અભ્યાસથી ગાંધીજીના નેતૃત્વની લાક્ષણિકતાઓનો પરિચય થશે.

▣▣▣ ૬.૨ પ્રસ્તાવના

ગાંધીજીની આત્મકથાના બીજા ભાગના સોળમાં પ્રકરણથી આપણે આ એકમના અભ્યાસમાં પ્રવેશીએ છીએ. કાળની ગતિ ન્યારી છે. પોરબંદર-રાજકોટ રાજ્યના દીવાનના દીકરા મોહનદાસની જીવનયાત્રાનો આ મહત્વનો વળાંક છે. સતત આત્મનિરીક્ષણ અને સ્વપરીક્ષણ કરવાની ટેવના કારણે વ્યક્તિત્વ ઘડતરનું એક પછી એક પગથિયું ચડતા માણસની આ ગાથા છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદમાં ટૂંકા ગાળા માટે આવેલા મોહનદાસ ગાંધીની અવિરત જાગૃતિ અને સક્રિયતાના દિવસોની આત્મકથામાં સમાવિષ્ટ વિગતોનો આપણે અભ્યાસ કરવાનો છે. ૧૮૯૩ થી ૧૮૯૬ સુધીના ગાળામાં જીવન ઘડતરના એક પછી એક તબક્કા આવતા જાય છે.

▣▣▣ ૬.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

કો જાને કલ કી? જેવા હિન્દી શીર્ષકથી આ એકમનો પ્રારંભ થાય છે. આત્મકથાના બીજા ભાગના સોળમાં

પ્રકરણનું આ શીર્ષક છે. આવતી કાલે શું થશે એ કોણ જાણી શક્યું છે? એવો મર્મ અહીં પ્રગટ થયો છે. રામાયણના સંદર્ભમાં આ કહેવત છે કે ‘ન જાણ્યું જાનકી નાથે... આવતી કાલે શું થશે?’

કેસનું કામ પતી ગયા પછી, વિદાય સન્માન મેળાવડામાં, એક અખબાર પર ધ્યાન જવાથી ગાંધીજીને આવનારા કાયદાનો ખ્યાલ આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદ અને દ્વેષભાવથી અપમાનિત થયેલા બેરિસ્ટર હિંદીઓની હાલાકી વિશે ઠીક ઠીક માહિતગાર થયા છે. પણ કેસનું કામ પતી ગયા પછી રોકાઈ રહેવાનું કોઈ કારણ ન હોય એવા સમયે મેળાવડા માટે એકઠા થયેલા લોકો સમક્ષ આવનારા કાયદા વિશે વાત કરવાની થાય અને અખબારમાં આવેલા સમાચાર મોહનદાસ ગાંધીના રોકાઈ જવાનું નિમિત્ત બને છે. લાંબી લડત ચલાવવી પડે તેના દીર્ઘકાલીન આયોજનમાં આંતરસૂઝથી ઝઝૂમી રહેલા ગાંધીજી નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના કરે છે. સંગઠનને વ્યાપક બનાવે છે. ગિરમીટિયાઓના હૃદય જીતે છે. સેવા, સમર્પણ, સહાનુભૂતિ, સત્યનિષ્ઠા અને લોકોના હૃદય જીતવાની સચ્ચાઈ ગાંધીજીને અંગ્રેજો સમક્ષ પણ મુઠ્ઠી ઊંચેરા સિદ્ધ કરે છે. અખબાર જેવા સમૂહ માધ્યમનો ઉપયોગ કરવા અધિપતિ-તંત્રીઓને મળવું, મુંબઈ, પૂનામાં સભાઓ ગોઠવવા જેવા કાર્યો મોહનદાસ પાર પાડે છે. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વમાં રહેલી સત્યનિષ્ઠાનો પરિચય ક્રમશઃ ભાવકને થતો જાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરીએ ૧૮૮૬ના ડિસેમ્બરમાં નીકળે છે. પરિવાર સાથે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લાંબાગાળાના રોકાણની પૂર્વ તૈયારી રૂપે પરિવારને સાથે રાખે છે.

■ ૬.૪ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાહેર જીવનનો પ્રારંભ

- કો જાને કલ કી? :

પ્રિટોરિયામાં એક વર્ષમાં થયેલા અનુભવો, ખ્રિસ્તી સંબંધો અને કેસનું સમાધાન થયા પછી ત્યાં રહેવાનું કોઈ કારણ નહોતું. બેરિસ્ટર ગાંધીને માનપૂર્વક વિદાય આપવા અબ્દુલ્લા શેઠે મેળાવડાનું આયોજન કર્યું. સિડનહેમમાં આ મેળાવડો યોજાયો હતો. ગાંધીજીનું ધ્યાન એક અખબારમાં આવેલા સમાચાર તરફ ગયું. ‘ઈન્ડિયન ફેંચાઈઝ’ એટલે કે ‘હિંદી મતાધિકાર’ વિશેના એ સમાચારનો અર્થ એ થતો હતો કે હિંદીઓને નાતાલની ધારાસભામાં મત આપવાનો જે અધિકાર હતો તે છીનવાઈ જવાનો કાયદો ધારાસભામાં આવવાનો હતો. ગાંધીજીએ આ સમાચાર તરફ સૌનું ધ્યાન દોર્યું. અબ્દુલ્લા શેઠને કે બીજા કોઈને આવી હિલચાલની ખબર નહોતી. શું કરવું તેની સૂઝ ન હતી. ગાંધીજીને એકાદ મહિનો રોકાઈ જવાનો આગ્રહ થયો. અબ્દુલ્લા શેઠના કેસનું કામ પતી ગયા પછી ગાંધીજીને રોકવાના ખર્ચ, તેમની ફી વગેરેનું શું? અબ્દુલ્લા શેઠે બધાના વતી ગાંધીજીને રોકાઈ જવા કહ્યું. એ સમયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેઓ ગાંધીભાઈ તરીકે જાણીતા હતા. જાહેર કામ માટે ફી લીધા વગર સેવક તરીકે રોકાવા તેઓ તૈયાર થયા. જાહેર જીવનમાં સેવકની ભૂમિકાનું આ પ્રથમ ચરણ ગણી શકાય. પરાર્થે જીવનનો આ પ્રારંભ હતો. મિજલસ-મેળાવડામાંથી કાર્યવાહક સમિતિ થઈ ગઈ. મનમાં લડતની રૂપરેખા ગોઠવી. એ વખતે તો એક માસ રોકાઈ જવાનું નક્કી કર્યું. સ્વમાનની લડતનું બીજ રોપાયું.

- લડતની શરૂઆત :

આત્મકથાના બીજા ભાગમાં સત્તરમું પ્રકરણ છે, ‘રહ્યો’. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી કેસનું કામ પતી ગયા પછી પણ જાહેર કામ માટે રોકાયા. તેમના નેતૃત્વની આ શરૂઆત હતી. અબ્દુલ્લા શેઠના મકાનમાં એક સભાનું આયોજન થયું. આ સંઘર્ષના સંકલ્પમાં સૌ હિંદીઓ જ્ઞાતિ-જાતિ, ઉંચનીચ, શેઠ-નોકર, આદિના ભેદ ખુલી એક થયા. હિંદીઓના મતાધિકાર છિનવવાના બિલની ચર્ચા ધારાસભામાં બે દિવસ મુલતવી રહી. ગાંધીજીએ વિરોધ માટેની અરજી તૈયાર કરી. અરજીની ત્રણ નકલ કરવાની હતી. એ દિવસોમાં, એ જમાનામાં ફોટોકોપી થાય તેવા ઝેરોક્સના યંત્રો ન હતા. એક જણ બોલે ને પાંચ વ્યક્તિ લખે. એમ એક સરખી પાંચ નકલ થઈ. સંગઠનના

સભ્યોએ ઠેર ઠેર ફરી દશ હજાર સહી એકઠી કરી. એક પખવાડિયામાં આખા નાતાલ વિસ્તારમાં ફરી દશ હજાર સહીઓ લેવાનું કામ ખૂબ મુશ્કેલ હતું પણ પાર પડ્યું. કોઈપણ વ્યક્તિ અરજીના લખાણની વિગતો સમજે પછી જ તેમાં સહી કરે એવો પારદર્શી અભિગમ રાખવામાં આવ્યો હતો.

દાદા અબ્દુલ્લાનું મકાન ધર્મશાળા કે જાહેર ઓફિસ જેવું થઈ પડ્યું. અરજીની એક હજાર નકલ છપાવી અને ગાંધીજીએ ઘણાં આગેવાનો અને અખબારોને મોકલી. ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ તેના પર અગ્ર લેખ લખ્યો. હિંદીઓની માગણીને ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા તથા લંડનથી પ્રગટ થતા ‘ટાઈમ્સ’ નો પણ ટેકો મળ્યો. બિલને મંજૂરી ન મળવાની આશા બંધાઈ. હવે વાત આગળ વધતી જતી હતી. ગાંધીજી નાતાલ છોડી શકે તેવી સ્થિતિ ન રહી. લોકજાગૃતિ માટે સક્રિય થયેલા ગાંધીજીના નેતૃત્વનો આ ઉદયકાળ હતો. બીજા બેરિસ્ટરો રહે એ રીતે સારા મકાનમાં રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો. વર્ષે ૩૦૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ આવે તેવું હતું. જાહેર કામના પૈસા ન લેવા એવું તેમણે નક્કી કર્યું હતું. વેપારીઓ સાથે ખર્ચા વિશે ચર્ચા થઈ. બેરિસ્ટર ગાંધીને ધનલોભ હતો નહીં. સેવા માટે ઘસાઈ છૂટવાના ગુણ હતા. વીસેક વેપારીઓએ ગાંધીજીને એક વર્ષનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. દાદા અબ્દુલ્લા વિદાય વખતે ભેટ આપવાના હતા તેને બદલે તેમણે જરૂરિયાત મુજબનું ફર્નિચર લઈ આપ્યું. આમ, ગાંધીજી નાતાલમાં રહ્યા.

● ‘કાળો કાંઠલો’ :

ગાંધીજીને નાતાલમાં વકીલાતની સનદ લેવાની હતી. સનદ આપવાના નિયમો ઘડાયા ત્યારે કોઈ કાળો માણસ સનદ માટે અરજી કરશે એવો વિચાર પણ કોઈને આવ્યો નહિ હોય તેથી બેરિસ્ટર ગાંધીજીની અરજીની નવાઈ તો હતી જ, વકીલ સભાનો વિરોધ પણ હતો. ઓળખાણ આપે એવા પ્રતિષ્ઠિતોમાં બે ગોરાઓના પ્રમાણપત્ર બિડ્યા હતા. ગાંધીજી પાસે મુંબઈની વડી અદાલતનું પ્રમાણપત્ર હતું. વકીલસભાએ, અરજી સાથે અસલ પ્રમાણપત્ર રજૂ નથી કર્યું એવી દલીલ સાથે ગાંધીજીની અરજીનો વિરોધ કર્યો. આખરે વડા ન્યાયાધીશે કહ્યું, ‘અરજદારે અસલ પ્રમાણપત્ર રજૂ નથી કર્યું એ દલીલમાં વજૂદ નથી... અદાલતના ધારાઓમાં કાળાઘોળાનો ભેદ નથી. અમને મિ. ગાંધીને વકીલાત કરતાં રોકવાનો અધિકાર નથી. અરજી મંજૂર કરવામાં આવે છે?’ રજિસ્ટ્રાર આગળ સોગન લીધા. સનદ મળી. વડા ન્યાયાધીશે વકીલોને લગતા પોશાકની યાદ અપાવીને કહ્યું પાઘડી ઉતારવાનું કહ્યું. ડરબનમાં પાઘડીનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે તેઓ અદાલત છોડી નીકળી ગયા હતા. હવે આગ્રહ, અનાગ્રહને ક્યાં, કેટલું મહત્ત્વ આપવું તે સમજ્યા હતા. અહીં પાઘડી ઉતારી. સનદ મેળવવા માટે થયેલા વિરોધની ઘટનાએ વગર ખર્ચે પ્રસિદ્ધિ અપાવી.

● નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ :

જાહેર કામને સુવ્યવસ્થિત ચલાવી શકાય તે માટે જાહેર સંસ્થા નિર્માણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૮૪ના મે મહિનાની બાવીસમી તારીખે ‘નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ’ નો જન્મ થયો. દાદા અબ્દુલ્લાના નિવાસે આ સંસ્થા ઘણા લોકોની હાજરીમાં અસ્તિત્વમાં આવી. બંધારણ સાદું રાખ્યું હતું. લવાજમ આકરું હતું. દર મહિને ઓછામાં ઓછા પાંચ શિલિંગ આપે તે જ સભ્ય થઈ શકે. ધનિક વેપારીઓ જેટલું વધારે આપે તેટલું લેવામાં હરકત નહોતી. અબ્દુલ્લા શેઠ અને અન્ય થોડા વેપારીઓ દર મહિને બે પાઉંડ આપવા તૈયાર થયા. મોહનદાસ ગાંધીએ પોતે દર મહિને એક પાઉંડ અને દર મહિને દશ શિલિંગવાળા પણ ઘણા સભ્યો મળ્યા. સંગઠનના મંત્રી ગાંધીજી હતા. દર મહિને લવાજમ ઉઘરાવવાનો અનુભવ સારો ન હતો. ઉઘરાણી કર્યા વગર કોઈ લવાજમ ભરે તેમ ન હતું. જાહેર કામમાં પૈસાના વાયદાનો ભરોસો કરવો નહિ તેવું ગાંધીજી અનુભવે શીખ્યા. છેવટે માસિક લવાજમના બદલે વાર્ષિક ત્રણ પાઉંડ લવાજમ નક્કી થયું. પરિણામે ઉઘરાણીનું કાર્ય સરળ થયું. લોકોને દરેક રકમની પહોંચ અપાતી. વહીવટમાં કરકસર અને હિસાબ ચોખ્ખો હતો. ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે, ‘શુદ્ધ હિસાબ વિના શુદ્ધ સત્યની રખેવાળી અસંભવિત છે.’

નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસની સ્થાપનાનો વિચાર ગાંધીજીનો હતો. તેઓ તેના મંત્રી થયા. જાહેર નાણાના શુદ્ધ વહીવટથી આ સંસ્થાનું કામ દીપી ઊઠ્યું. આ સંસ્થા અન્વયે યુવાનો માટે 'કોલોનિયલ બોર્ન ઈન્ડિયન એજ્યુકેશનલ એસોસિએશન' ની સ્થાપના થઈ જેમાં યુવાનો ચર્ચા માટે નિબંધ વાચન માટે એકત્ર થાય તેવો હેતુ પાર પડ્યો. એક નાનું પુસ્તકાલય પણ સ્થપાયું.

કોંગ્રેસની ત્રીજી પ્રવૃત્તિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ વિશે દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજોમાં તેમ જ બહારની દુનિયામાં ઈંગ્લેન્ડ અને હિન્દુસ્તાનમાં સાચી હકીકત પહોંચતી કરવા ગાંધીજી સક્રિય થયા. તેમણે અભ્યાસપૂર્વક બે ચોપાનિયા લખ્યાં. હિંદી મતાધિકાર વિશે તથા હિંદીઓની સ્થિતિ વિશે લખાયેલા બન્ને ચોપાનિયાના સારા પરિણામ આવ્યાં. ઈંગ્લેન્ડમાં અને હિંદમાં બહોળો પ્રચાર થયો અને બધા પક્ષ તરફથી મદદ મળી.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) કેસનું કામ પૂરું થઈ ગયા પછી ગાંધીજી કેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રોકાઈ ગયા?
- (૨) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૧૮૮૪માં ગાંધીજી કયા સંબોધનથી જાણીતા હતા?
- (૩) હિંદી મતાધિકાર વિશેની અરજીમાં કેટલા હિંદીઓની સહી હતી?
- (૪) હિંદી મતાધિકાર વિશેની અરજીની કેટલી નકલ છપાવવામાં આવી?
- (૫) હિંદી મતાધિકાર વિશેની લડતને કયા અખબારોએ ટેકો આપ્યો?
- (૬) અરજીઓની એકથી વધુ નકલ કેવી રીતે તૈયાર થઈ?
- (૭) ગાંધીજીના જીવન નિર્વાહ ખર્ચનો બંદોબસ્ત કેવી રીતે થયો?
- (૮) ગાંધીજીએ સ્થાપેલ સંગઠનનું નામ શું હતું?
- (૯) નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના ક્યારે થઈ?
- (૧૦) યુવાનોના બૌદ્ધિક વિકાસ માટે સ્થાપેલ ચર્ચાજૂથનું નામ શું હતું?

નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં ખોટાં જણાવો.

- (૧) દક્ષિણ આફ્રિકામાં બેરિસ્ટર ગાંધીને હિંદીઓ 'મહાત્મા' સંબોધનથી બોલાવતા હતા.
- (૨) દાદા અબ્દુલ્લાનું મકાન ધર્મશાળા કે ઓફિસ જેવું થઈ ગયું.
- (૩) ગાંધીજીના નેતૃત્વનો ઉદયકાળ હિંદીઓના મતાધિકાર પ્રશ્ને થયો.
- (૪) 'કાળો કાંઠલો' પ્રકરણમાં સનદ મેળવવાના સંઘર્ષની વાત આવે છે.
- (૫) ગાંધીજીએ સનદ મેળવ્યા પછી પણ કોર્ટમાં પાઘડી ઉતારવાની ના પાડી.
- (૬) નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસનું સભ્યપદ મફતમાં મળે તેવી જોગવાઈ હતી.
- (૭) દર મહિને લવાજમ ઉઘરાવવા કરતાં વાર્ષિક લવાજમ લેવાથી ઉઘરાણીનું કામ સરળ થયું.
- (૮) 'શુદ્ધ હિસાબ વિના શુદ્ધ સત્યની રખેવાળી અસંભવિત છે' વિધાન દાદા અબ્દુલ્લાનું છે.

● બાલાસુંદરમ્ :

ગરીબની સેવા કરવાની ગાંધીજીની પ્રબળ ઈચ્છાના પરિણામે તેમને એક ગરીબનો ભેટો થયો તેના વિશે આ પ્રકરણ છે. નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસમાં મજૂર, ગિરમીટિયાઓએ પ્રવેશ નહોતો કર્યો. ગાંધીજીએ વકીલાત શરૂ કરી તેના બે-ચાર મહિનામાં જ એક મદ્રાસી, ફાટેલા કપડાં પહેરેલો, ધ્રૂજતો, મોઢેથી લોહી ઝરતો, હાથમાં ફેંટો રાખી રડતો રડતો ગાંધીજી પાસે આવ્યો. ગાંધીજીનો એક કર્મચારી તામિલ જાણતો હતો. તેની મદદથી આ મજૂરની વ્યથા જાણી. બાલાસુંદરમ્ નામના આ ગિરમીટિયા મજૂરને તેના માલિકે ગુસ્સામાં માર્યો હતો. બાલાસુંદરમને

દાકતરને ત્યાં લઈ જઈ ઈજા વિશેનું પ્રમાણપત્ર મેળવી ગાંધીજીએ તેને મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કર્યો. બાલા સુંદરમનું સોગંદનામું રજૂ કર્યું. મેજિસ્ટ્રેટને માલિક પર ગુસ્સો આવ્યો. તેમણે માલિક પર સમન કાઢવાનો હુકમ કર્યો.

ગાંધીજીની ઈચ્છા માલિકને સજા કરાવવાની ન હતી. તેઓ તો બાલાસુંદરમને આ માલિક પાસેથી છોડાવવા ઈચ્છતા હતા. ગિરમીટિયાઓને લગતા કાયદામાં તેને માલિક પાસેથી મુક્ત કરવાનું કામ સરળ નહોતું. ગિરમીટિયો તેના શેઠને છોડે તો ગુનો ગણાય એવી જોગવાઈ કાયદામાં હતી. ગાંધીજીએ બાલાસુંદરમના માલિકને મળી જણાવ્યું કે તેઓ કેસ કરવા માગતા નથી. તેમની ગુલામીમાંથી બાલાસુંદરમને મુક્ત કરે એવી રજૂઆત ગાંધીજીએ માલિક આગળ કરી. માલિકને પણ એ જ જોઈતું હતું.

આખરે બાલાસુંદરમ માટે નવો માલિક શોધવાની તથા તેની ગિરમીટ બીજાના નામે ચડાવી આપવાની વાત પાકી થઈ.

બાલાસુંદરમ જેવા સાધારણ માણસની મદદે બેરિસ્ટર ગાંધી આવ્યા. આ ઘટના હિંદીઓમાં ખૂબ પ્રસરી. હિંદમાં મદ્રાસ સુધી ગાંધીજીની સક્રિયતા, સારપ અને સદ્ભાવની સૌરભ પહોંચી. ગિરમીટિયાઓએ ગાંધીજીની પ્રશંસા કરી અને તેમના વ્યક્તિત્વની વાત લોકમુખે ચર્ચાવા લાગી.

ગુલામ બાલાસુંદરમના ચહેરા પર નીતરતી ગરીબી અને લઘુતાગ્રંથિએ ગાંધીજીના મનમાં ગિરમીટિઓ પ્રત્યે ખૂબ સદ્ભાવ જન્માવ્યો. ફેંટો, પાઘડી કે ટોપી ઉતારી ગોરાઓ સમક્ષ રજૂ થતા બાલાસુંદરમ જેવા ઘણા હિંદી મજૂરો હતા. તેમનું અપમાન ગાંધીજીને મન અસહ્ય હતું. ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે; ‘બીજાને નામોશ કરી મનુષ્યો પોતે કેમ માન માની શકતા હશે એ કોયડો હજુ લગી હું ઉકેલી શક્યો નથી.’

● ત્રણ પાઉંડનો કર :

૧૮૮૪ના વર્ષમાં ગિરમીટિયા હિંદીઓ ઉપર દર વર્ષે ૨૫ પાઉંડનો એટલે કે રૂ. ૩૭૫ નો કર નાખવાનો ખરડો નાતાલની સરકારે તૈયાર કર્યો, જે વાંચી ગાંધીજીને ખૂબ અચંબો થયો.

મૂળ વાત એમ હતી કે શેરડીનો પાક લેવા માટે ગોરા જમીનદારો હિંદી મજૂરોની સેવા લેતા હતા. ગોરાઓએ હિંદી મજૂરો માટે હિંદની સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરી મજૂરોની વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરી હતી. પાંચ વર્ષની ગિરમીટ પૂરી થાય એટલે મજૂરો સ્વતંત્ર રીતે નાતાલમાં વસવાટ કરી શકતા હતા. સ્વતંત્ર થયેલા મજૂરો ખૂબ મહેનત કરી બે પાંદડે થયા. જમીનદાર થયા. વેપારી થયા. ગોરાઓની હરિફાઈ કરે એવા સમૃદ્ધ થતા ગયા. હિંદીઓ પ્રત્યે ગોરાઓના મનમાં વિરોધ વિસ્તર્યો. હિંદીઓને નબળા પાડવા કે હાંકી કાઢવા માટે એવા સૂચનો થયા કે,

(૧) મજૂરોનો કરાર પૂરો થાય કે ગિરમીટિયો પાછો હિન્દુસ્તાન જાય.

(૨) બબ્બે વર્ષની ગિરમીટ નવેસર કરાવે (રિન્યૂ) અને દરેક વખતે થોડો પગાર વધારો મળે.

(૩) જો ગિરમીટિયો હિન્દુસ્તાન પાછો ન જાય અને નવો કરાર ન કરે તો તેણે દર વર્ષે ૨૫ (પચ્ચીસ) પાઉંડનો કર ભરવો.

આ સૂચનો હિંદની સરકાર પાસે મંજૂર કરાવવા માટે એક ડેપ્યુટેશન હિન્દુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યું. વાઈસરોય લોર્ડ એલ્ગિનએ પચ્ચીસ પાઉંડનો કર નામંજૂર કર્યો પણ વ્યક્તિદીઠ ત્રણ પાઉંડનો કર લેવો એમ સ્વીકાર્યું. ત્રણ પાઉંડની ગણતરી પણ બેરિસ્ટર ગાંધીજીને ઘાતક લાગી. પતિ-પત્ની અને બે બાળકો; એમ ચાર જણાનું કુટુંબ હોય વર્ષે બાર પાઉંડ એટલે ૧૮૦ રૂ. નો કર થાય જે ગરીબ હિંદીઓને પરવડે તેમ હતું નહીં. ગાંધીજીએ જોયું કે દુનિયાના કોઈ દેશમાં આવા કરની જોગવાઈ નહોતી. આ કરની બાબતે સખત લડત થઈ. ગાંધીજીને લાગ્યું કે નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ હિંદીઓના હિતની રક્ષા કરવામાં સફળ ન થઈ. ત્રણ પાઉંડનો કર દૂર કરાવવા વીસ વર્ષ સુધી લડત ચાલી. માત્ર નાતાલમાં વસતા હિંદીઓ જ નહીં આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસવાટ કરતા હિંદીઓની

આ લડાઈ થઈ પડી. આ લડાઈમાં આગળ જતા ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે પણ નિમિત્ત થયા. ગિરમીટિયા હિંદીઓએ પૂરો ભાગ લીધો. કેટલાક સૈનિક ગોળીબારમાં મૃત્યુ પામ્યા. દશ હજારથી વધુ લોકો જેલમાં ગયા. અંતે સત્યનો જય થયો. ત્રણ પાઉન્ડનો કર દૂર કરવાની લડત સત્યાગ્રહની કસોટી હતી. અડગ શ્રદ્ધા, અહિંસક સત્યાગ્રહ અને અખૂટ ધીરજનું પરિણામ હિંદીઓની તરફેણમાં આવ્યું. ગાંધીજીએ ખાસ નોંધ્યું છે કે જો નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસે આ કર સાથે લડવાનું માંડી વાળ્યું હોત તો કરપ્રથા ચાલુ જ રહી હોત.

આમ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહી ક્રાંતિકાર ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ-નેતૃત્વ ઘડતર થયું. અંગ્રેજ અધિકારીઓ-શાસકોના હૃદયપલટા માટે શાંતક્રાંતિનો માર્ગ તેમણે પસંદ કર્યો હતો જે સમગ્ર વિશ્વ માટે નવાઈ પમાડે તેવું, અપૂર્વ ઉદાહરણ હતું.

▶▶▶ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) માલિકના હાથનો માર ખાઈ ગાંધીજી પાસે આવેલા ગિરમીટિયાનું નામ આપો.
- (૨) નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ ત્રણ પાઉન્ડનો કર ક્યારે દૂર કરાવી શકી?
- (૩) ત્રણ પાઉન્ડનો કર દૂર કરાવવાની લાંબી ચાલેલી ચળવળમાં હિંદના કયા નેતા નિમિત્ત બન્યા હતા?

નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) બાલાસુંદરમના માલિકને સજા થાય એવું ગાંધીજી ઈચ્છતા હતા.
- (૨) બાલાસુંદરમ પ્રત્યે દાખવેલી હમદર્દીની વાત મદ્રાસ સુધી પ્રસરી.
- (૩) હિંદી વાઈસરોયે પચીસ પાઉન્ડનો કર મંજૂર રાખ્યો.
- (૪) ગિરમીટિયાઓ પાંચ વર્ષની મજૂરી બાદ સ્વતંત્ર વ્યવસાય કરતા થયા.
- (૫) ત્રણ પાઉન્ડનો કર દૂર કરવાની લડતનો તત્કાળ અંત આવ્યો.

● ધર્મનિરીક્ષણ :

ગાંધીજી માત્ર ક્રાંતિપુરુષ નહોતા. જાહેર જીવનમાં, કોમની સેવામાં ઓતપ્રોત થઈ જવા પાછળનો મૂળ હેતુ તો આત્મનિરીક્ષણનો હતો. કાઠિયાવાડનો ખટપટમાંથી છૂટવા અને આજીવિકા શોધવા દક્ષિણ આફ્રિકા આવેલા ગાંધીજી ઈશ્વરની શોધમાં અને આત્મદર્શનના પ્રયત્નમાં પડી ગયા. ખ્રિસ્તી મિત્રોએ ગાંધીજીની ધર્મજિજ્ઞાસા બહુ તીવ્ર કરી દીધી. ડરબનમાં મિ. સ્પેન્સર વોલ્ટન દંપતીની નમ્રતા, કર્તવ્યપરાયણતા અને ઉદ્યમના ગુણોના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં ગાંધીજી આવ્યા. નર્મદાશંકરનું ધર્મવિચાર પુસ્તક પણ આ ગાળામાં કોઈ મિત્ર તરફથી મળ્યું. મેક્સમુલરનું પુસ્તક ‘હિન્દુસ્તાન શું શીખવે છે?’ પણ રસપૂર્વક વાંચી ગયા. થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ પ્રગટ કરેલું ઉપનિષદનું ભાષાંતર વાંચી હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે આદર વધ્યો. વોશિંગ્ટન અરવિંગ કૃલ મહમદનું ચરિત્ર અને કાર્લાઈલની મહમદસ્તુતિ તથા ‘જરથુસ્તનાં વચનો’ નામનું પુસ્તક પણ વાંચવામાં આવ્યું. આમ, જુદાં જુદાં ધર્મો-સંપ્રદાયોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તેઓ ઉત્સુક હતા. તેમનું મન ખુલ્લું હતું. ગાંધીજીની ધર્મજિજ્ઞાસાને સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાનું ગ્રહણ નહોતું લાગ્યું.

ટોલ્સ્ટોયના પુસ્તકોનો ગાંધીજીએ ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે પૈકી વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે. ઉપરાંત ‘ગોસ્પેલ્સ ઈન બ્રીફ’ (નવા કરારનો સાર), વોટ ટુ ડુ (ત્યારે કરીશું શું) જેવા પુસ્તકોએ તેમના મન પર ઊંડી છાપ પાડી. ‘વિશ્વપ્રેમ મનુષ્યને ક્યાં લગી લઈ જઈ શકે છે એ હું વધારે ને વધારે સમજવા લાગ્યો’ એમ ગાંધીજીએ લખ્યું છે.

આમ, ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ ઘડતરની ભૂમિકાએ જોઈએ તો બેરિસ્ટર થવું અને આજીવિકા મેળવવા વકીલાત કરવા પૂરતા તેઓ સીમિત નથી રહેતા. લગ્ન, દામ્પત્યજીવન, કારકિર્દી જેવી દરેક બાબતોમાં તેમનું વર્તન કે આચરણ આત્મદર્શન અર્થે થવા લાગ્યું.

● ઘરકારભાર અને કડવો અનુભવ :

હિંદી બેરિસ્ટર તરીકે, હિંદીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે સરસ લત્તામાં સારું કહી શકાય એવું ઘર રાખીને નાતાલમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું. ઘર મોભાદાર અને ઠાઠમાઠવાળું હતું. એક મિત્ર અને અન્ય કામ કરનારાઓને ઘરમાં જ રાખતાં એક દિવસ રસોઈયાએ, ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં ઘરમાં ચાલતા અનિષ્ટની વાત કરી. પોતે જેનાં ઉપર પૂરો વિશ્વાસ મૂક્યો હતો તેવા મિત્રને એક બદચાલ મહિલા સાથે રંગેહાથ ઝડપી લીધા. ગાંધીજીએ મિત્રને પોલીસ બોલાવવાની ચિમકી આપી ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. મૂળ એ મિત્રને પોતે સુધારી શકશે એવી મિથ્યા ધારણા તેમણે રાખી હતી. આ મિત્ર તેમને માટે મોહરૂપ અને અનિષ્ટ હતો. ગાંધીજીને આખરે અહેસાસ થયો કે તેમણે, ‘કડવીની વેલમાં મોગરાની આશા રાખી હતી.’ આ બનાવના દિવસે જ રસોઈયાએ પણ ગાંધીજી જેવા ભોળા માણસને ત્યાં નોકરી કરવાની અનિચ્છા દર્શાવી. આમ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રારંભના ત્રણ વર્ષમાં ઘરકારભારમાં જેનો કુસંગ કહી શકાય એવા મિત્રના કારણે એક મહેતાજી તથા રસોઈઓ બન્ને ગુમાવ્યા.

● દેશ ભણી :

૧૮૮૬નું વર્ષ હતું. ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકા માં ત્રણ વર્ષ થઈ ચૂક્યા હતા. વકીલાત સારી ચાલતી હતી અને હિંદીઓની સમસ્યા, ત્રણ પાઉંડનો કર જેવા પ્રશ્ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વધારે રહેવાની જરૂર લાગી. છ મહિનાની રજા લઈ દેશમાં જવું અને પરિવાર સાથે પાછા ફરી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિર થવું એવો વિચાર અમલમાં મૂક્યો. નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસનું કામ આદમજી મિયાંખાન અને પારસી રુસ્તમજીને સોંપ્યું.

૧૮૮૬ના મધ્યમાં હિંદ જવા માટે ‘પોંગોલા’ સ્ટીમરમાં મુસાફરી શરૂ કરી. સ્ટીમર કલકત્તા જવા માટે હતી. સ્ટીમરમાં તામીલ અને ઉર્દૂ ભાષા શીખવાનો સન્નિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો. નાતાલમાં વસતા મુસલમાનો અને મદ્રાસી હિંદીઓની સાથે ગાઢ સંબંધ કેળવવા ઉર્દૂ અને તામિલ શીખવાનો તેમની ઈચ્છા હતી, જે આગળ જતાં બન્ને ભાષા વિશે જેલવાસ દરમિયાન વધુ શીખ્યા.

પોંગોલા સ્ટીમરના નાખૂદા સાથે તેમની મૈત્રી થઈ. તેની સાથે સફર દરમિયાન ઘણી આધ્યાત્મિક વાતો થઈ. ગાંધીજી તેને ગોમાંસ ન ખાવા વિશે પોતાનો મત સમજાવતા હતા. ખ્રિસ્તી નાખૂદો ખ્રિસ્તી ધર્મની, બાઈબલની વાતો કરતો હતો. બન્ને વચ્ચે વિચારભેદ છતાં મુસાફરી અને મૈત્રી આનંદદાયક રહી. ચોવીસ દિવસને અંતે હુગલીનું સૌન્દર્ય નિહાળતા કલકત્તા ઉતરેલા ગાંધીજીએ મુંબઈની ટિકિટ તે જ દિવસે કપાવી.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિગત આપો.

- (૧) ‘ધર્મનિરીક્ષણ’ નિમિત્તે ગાંધીજીએ કયા ધર્મગ્રંથો વાંચ્યા?
- (૨) કયા લેખકના પુસ્તકોનો ગાંધીજી પર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો?
- (૩) ઘરમાં જ કાર્યાલય ચલાવતા ગાંધીજીને કેવો કડવો અનુભવ થયો?
- (૪) છ મહિના માટે સ્વદેશ આવવાનું ગાંધીજીને કેમ જરૂરી લાગ્યું?

(બ) નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) ગાંધીજી વકીલ તરીકે આજીવિકામાં જ વ્યસ્ત રહ્યા.
- (૨) ખ્રિસ્તી મિત્રોએ ગાંધીજીની ધર્મ જિજ્ઞાસા તીવ્ર કરી.
- (૩) થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ ઉપનિષદનું ભાષાંતર પ્રગટ કર્યું હતું.
- (૪) ગાંધીજીએ નાતાલમાં ખૂબ સારું ઘર પસંદ કર્યું.
- (૫) ૧૮૮૬માં ગાંધીજી છ મહિના માટે સ્વદેશ આવ્યા.

● હિન્દુસ્તાનમાં :

ગાંધીજીની આત્મકથાના બીજા ભાગમાં આ પચીસમું પ્રકરણ છે. છ માસ માટે સ્વદેશ આવ્યા ત્યારથી એક દિવસ પણ પગ વાળીને બેઠા નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની સમસ્યા માટે પ્રયાગ, રાજકોટ, મુંબઈ, પુના આદિમાં તેમણે દાખવેલી સક્રિયતા અસાધારણ હતી.

સ્ટીમરમાં કલકત્તા આવ્યા ને ટ્રેનમાં મુંબઈ જતા હતા ત્યારે પ્રયાગ સ્ટેશને ૧૫ મિનિટ ટ્રેન રોકાઈ ત્યારે પ્રયાગ શહેરમાં જરા આંટો મારવા નીકળેલા અને દવા લેવા રોકાયા તેમાં સ્ટેશન પહોંચતા થોડું મોડું થઈ ગયું ને ટ્રેન ઊપડી ગઈ. સ્ટેશન માસ્તરે ગાડીમાંથી ગાંધીજીનો સામાન ઉતારી લેવા જેટલી ભલમનસાઈ રાખેલી. પ્રયાગમાં અણધાર્યાં રોકાઈ જવાની નોબત આવી એટલે એમણે પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું. પ્રયાગ શહેરમાં પાયોનિયરના તંત્રી મિ. ચેઝની હતા. તેમને મળ્યા. હિંદીઓની સમસ્યાને વાચા આપવાની અનુકૂળતા ઊભી થાય એવો સંપર્ક તેમણે સાધ્યો. પાયોનિયરના તંત્રીએ સકારાત્મક પ્રતિસાદ આપ્યો. એ દિવસે પ્રયાગના ત્રિવેણી સંગમના દર્શન પણ કર્યાં.

પ્રયાગથી વાચા મુંબઈ રાજકોટ આવ્યા. રાજકોટમાં રહીને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સ્થિતિનો ચિતાર આપતું ચોપાનિયું લખ્યું. ચોપાનિયાને લીલું પૂઠું હતું તેથી 'લીલા ચોપાનિયા' તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યું. આ ચોપાનિયું લખવા, છપાવવામાં મહિનો થયો. તેમણે ચોપાનિયાની દસ હજાર નકલ છપાવી. આ નકલો હિન્દુસ્તાનના ઘણાં અગ્રણી અખબારોને અને જાણીતા બધા પક્ષના લોકોને મોકલી. પાયોનિયરે આ ચોપાનિયા વિશે લેખ લખ્યો. તેની અસર વિલાયત થઈ અને વિલાયતના રોઈટરમાં તેના વિશે આવેલા લખાણને નાતાલમાં પ્રસિદ્ધિ મળી. ધીમે ધીમે બધાં અગત્યનાં છાપાંઓમાં ચોપાનિયા દ્વારા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતાં હિંદીઓનો પ્રશ્ન ચર્ચાયો.

૧૮૯૬માં સત્તાવીસ વર્ષની યુવાન વયે છ માસ માટે હિન્દુસ્તાન આવેલા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતાં હિંદીઓ, ગિરમીટિયાઓની સમસ્યા વિશે ચોપાનિયું લખી - પ્રગટ કરી, દસ હજાર નકલમાં તેનો અસરકારક રીતે બહોળો પ્રસાર-પ્રચાર કરે છે અને દેશ-વિદેશના અખબારોએ તેની નોંધ લેવી પડે છે તે અસાધારણ ઘટના છે. આપણે એકવીસમી સદીનો બીજો દાયકો પણ પસાર કરવા આવ્યા છીએ ત્યારે ઈન્ટરનેટ, સોશિયલ મીડિયા, ન્યૂઝ ચેનલ્સના જમાનામાં, નાનકડી કે મોટી ઘટનાને વીજળીવેગે પ્રસરતી જોઈએ ત્યારે આપણને એ જમાનાના, ગાંધીજીના ભવ્ય પુરુષાર્થનો સાચો અંદાજ આવતા વાર લાગે. સત્તાવીસ વર્ષનો યુવાન બેરિસ્ટર, રાજકોટમાં ત્રણ વર્ષે વિદેશથી આવ્યા પછી પરિવાર સાથે શાંતિથી રહેવાના બદલે પોતાના દેશના લોકોની સુખાકારી માટે દવિસ-રાત મથે છે.

એ અરસામાં મુંબઈમાં મરકીનો રોગ ફાટી નીકળેલો. રાજકોટમાં પણ મુંબઈના પગલે મરકી ફાટી નીકળશે એવા ભયથી સ્વચ્છતા આદિના આગોતરા પગલાં લેવાનું રાજ્યએ આયોજન કર્યું. તેમાં સેવા આપવા માટે ગાંધીજીએ સામેથી લખ્યું અને કમિટિમાં તેમનું નામ દાખલ થયું. સ્વચ્છતાના આગ્રહી ગાંધીજીએ કમિટિના અન્ય સદસ્યો સાથે લોકોના ઘર પાચખાના તપાસ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે શ્રીમંત વર્ગના ઘરોમાં અને પાચખાનામાં ગંદકીનું પ્રમાણ વધારે હતું જ્યારે ગરીબ, શ્રમિક, અંત્યજોના ઘર ખૂબ ચોખ્ખાં હતા. લીંપણવાળા ચોખ્ખા આંગણા અને થોડાં પણ ચકચકિત વાસણો જોઈ તેઓ રાજી થયા હતા.

રાજકોટમાં આ કમિટિએ હવેલીની પણ મુલાકાત લીધી. ગાંધીજી પોતે જન્મે વૈષ્ણવ હતા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ધર્મસ્થાનક હવેલીમાં રહેલી ગંદકી, પાચખાની ગંદકી જોઈ ગાંધીજી દુઃખી થયા. હવેલીનો ગંદકી વાળો ઘણો ભાગ હવેલીના મુખિયાજીએ જોયો પણ નહોતો. હવેલીને આપણે પવિત્ર સ્થાન ગણતા હોઈએ ત્યારે ત્યાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના નિયમોનું પાલન થવું જોઈએ એવી ગાંધીજીની અપેક્ષા હતી.

● રાજનિષ્ઠા અને શુશ્રૂષા :

ગાંધીજીએ આત્મકથામાં એક એક શબ્દ લખવામાં સત્યનિષ્ઠા અને સંયમ-લાઘવ, નમ્રતા જેવા મૂલ્યોનું બરાબર જતન કર્યું છે. ગાંધીજી પોતાની રાજનિષ્ઠા વિશે લખે છે : ‘શુદ્ધ રાજનિષ્ઠા મેં જેટલી મારે વિશે અનુભવી છે તેટલી ભાગ્યે જ બીજામાં મેં જોઈ હોય. એ રાજનિષ્ઠાનું મૂળ સત્ય ઉપરનો મારો સ્વાભાવિક પ્રેમ હતો.’ નાતાલમાં કોઈ સભામાં જતા ત્યારે નાગરિક તરીકે ‘ગોડ સેવ ધ કિંગ’ ગાવામાં જોડાઈ જતા, જે અંગ્રેજોનું રાષ્ટ્રગીત હતું. પોતાના બાળકોને પણ આ ગીત શીખવતા. ટ્રેનિંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ શીખવેલું અને આ ગીતનો સૂર પણ તેમણે શીખી લીધેલો. ‘ગોડ સેવ ધ કિંગ’ ગીતમાં ‘શત્રુઓનો નાશ કરજે’ એવી પંક્તિ આવે છે. આગળ જતાં જેમ તેમ આ ગીત ખટકવા લાગ્યું. આમ, અંગ્રેજોના રાષ્ટ્રગીત વિશે તેઓ સન્માનપૂર્વક, પ્રતિબદ્ધતાથી સક્રિય રહેતા પણ ગીતના અર્થ વિશે અહિંસામૂલ્યનો માપદંડ લાગુ કરતી વખતે અંતરાત્મના અવાજને અનુસરીને ગીત ખટકવા લાગ્યું એમ પણ જણાવે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની સમસ્યા વિશે અગ્રણીઓને વાકેફ કરવા મુંબઈ શહેરમાં સભા કરવાનો તેમનો ઈરાદો હતો. જસ્ટિસ રાનડે અને બદરૂદીન તૈયબજી જેવા અગ્રણીઓએ સર ફિરોજશા મહેતાને આ બાબતમાં મળવાની સલાહ આપી.

પ્રખ્યાત વકીલ ફિરોજશા મહેતા એ વખતે ‘મુંબઈના બેતાજ બાદશાહ’, ‘મુંબઈના સિંહ’ તરીકે ઓળખાતા હતા. વડીલ જે પ્રેમથી પોતાના જુવાન દીકરાને મળે તેમ તે મળ્યા. યાદ રહે કે ગાંધીજીના જન્મના બે વર્ષ પહેલાં, ૧૮૬૭માં ફિરોજશા વિલાયતથી બેરિસ્ટર થઈને મુંબઈમાં વકીલાત કરતા અગ્રણી હતા. એમના કાર્યાલયમાં વાચ્છા અને કામા જેવા અન્ય અગ્રણીઓ પણ હતા. ફરામજી કાવસજી ઈન્સ્ટિટ્યૂટના સભાગૃહમાં ગાંધીજીની સભા રાખવાનું ગોઠવાયું. ગાંધીજી પોતાનું ભાષણ લખેલું તૈયાર રાખે એવો ફિરોજશાનો આગ્રહ હતો. તેઓ ઈચ્છતા હતા કે અખબારોમાં ભાષણ વિશે અહેવાલો ચોક્કસાઈપૂર્વક આવે. રાતોરાત ભાષણ લખીને તૈયાર રાખ્યું. બીજે દિવસે સભામાં ગાંધીજીએ ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં ભાષણ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ફિરોજશા તરફથી પ્રોત્સાહન હોવા છતાં ગાંધીજીનો અવાજ ધીમો પડતો હોવાથી તેમના જૂના મિત્ર કેશવરાવ દેશપાંડે એ ભાષણ વાંચ્યું. તેમનો અવાજ પણ ધીમો પડવાના સંજોગોમાં શ્રોતાઓએ ‘વાચ્છા’ના નામનો આગ્રહ રાખ્યો. વાચ્છાએ દેશપાંડે પાસેથી કાગળ લઈ ભાષણ વાંચ્યું. લોકો સુધી ભાષણ બરાબર પહોંચ્યું. સર ફિરોજશાને ભાષણ ગમ્યું તેથી ગાંધીજીને ગંગા નાહ્યા જેટલો સંતોષ થયો.

મુંબઈમાં બીજા એક મિત્ર મળ્યા. તેમના વિશેની વિગતો રસપ્રદ છે તેથી જાણીએ. એ મિત્રનું નામ હતું પેસ્તનજી બાદશાહ. ગાંધીજી વિલાયતમાં બેરિસ્ટરનું ભણતા ત્યારથી પેસ્તનજી સાથે સંબંધ હતો. બન્ને વચ્ચે વિલાયતમાં અન્નાહારના કારણે સંબંધ હતો. ‘તેમની હોશિયારીને પહોંચવું મારી શક્તિબહાર હતું’ એમ ગાંધીજીએ પેસ્તનજી વિશે નોંધ્યું છે. મુંબઈમાં ગાંધીજીએ સભા કરી એ દિવસોમાં પેસ્તનજી બૃહદ્ ગુજરાતી શબ્દકોશના કામમાં વ્યસ્ત હતા. પેસ્તનજીએ તો ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકા ન જવાની સલાહ આપી અને કહ્યું કે ‘આપણા દેશમાં જ ક્યાં ઓછું કામ છે?... દેશની ગરીબાઈનો વિચાર કરો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા લોકોને મુસીબત છે, પણ તેમાં તમારા જેવા ખરચાઈ જાય એ હું સહન ન કરું. આપણે જો અહીંયાં (હિન્દુસ્તાનમાં) આપણા હાથમાં રાજ્યસત્તા મેળવીએ તો ત્યાં એની મેળે મદદ થઈ રહે’ - ગાંધીજીને પેસ્તનજીની આ વાત ન ગમી પણ તેમનો દેશપ્રેમ અને ભાષાપ્રેમ જોઈ આદર વધ્યો. અને પરસ્પર સ્નેહ વધ્યો.

ગાંધીજીને તો તે વખતે દક્ષિણ આફ્રિકા જવામાં અને ત્યાં રહીને હિંદીઓની સેવા કરવામાં જ સ્વધર્મ લાગ્યો.

મુંબઈમાં સભા અને ફિરોજશા જેવા અગ્રણી દ્વારા મળેલી સ્વીકૃતિ અને પ્રોત્સાહન પછી ગાંધીજીની પુના

મુલાકાત પણ તે સમયના સંદર્ભમાં મહત્વની ગણાય. પુનામાં સૌ પ્રથમ લોકમાન્ય તિલકને મળ્યા. તિલકજી સાથેની આ ગાંધીજીની પ્રથમ મુલાકાત હતી. તેમણે પ્રેમથી ગાંધીજીને આવકાર્યા, અને પ્રો.ભાંડારકર અને પ્રોફેસર ગોખલેને મળવાનું કહ્યું. ફરગ્યુસન કોલેજમાં પ્રોફેસર ગોખલેને મળવા બેરિસ્ટર ગાંધી ગયા. ગોખલેજીએ ઉમળકો દર્શાવ્યો. વર્ષો જૂનો પરિચય હોય એવી આત્મીયતાનો અનુભવ પામ્યા.

ફિરોજશા, લોકમાન્ય તિલક અને ગોખલેજી વિશે ગાંધીજીએ લખ્યું છે : ‘સર ફિરોજશા તો મને હિમાલય જેવા લાગ્યા. લોકમાન્ય સમુદ્ર જેવા લાગ્યા. ગોખલે ગંગા જેવા લાગ્યા. તેમાં હું નાહી શકું. હિમાલય ચડાય નહીં. સમુદ્રમાં ડૂબવાનો ભય રહે. ગંગાની તો ગોદમાં રમાય. તેમાં હોડકાં લઈને તરાય’ - આમ, પ્રથમ દર્શને જ ગોખલેજી પ્રત્યે અનન્ય આદર જન્મ્યો. ‘રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં જે સ્થાન ગોખલેએ જીવતાં મારા હૃદયમાં ભોગવ્યું ને હજી દેહાંત થયા છતાં ભોગવે છે તે કોઈ ભોગવી શક્યું નથી’ - એમ ગાંધીજીએ રાજનીતિક્ષેત્રમાં ગોખલેજીને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા, આદર આપ્યો.

પુનામાં પ્રોફેસર ભાંડારકરના પ્રમુખપદે એક સાદા મકાનમાં વિદ્વાન અને ત્યાગી મંડળે સભાનું આયોજન કર્યું. ગાંધીજીને આ સભામાં સન્માન અને પ્રોત્સાહન મળ્યું. પુનાથી મદ્રાસ ગયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બાલાસુન્દરમ્ પ્રત્યે ગાંધીજીએ સહાનુભૂતિ દર્શાવેલી તે કિસ્સાની અહીં સારી છાપ પડી હતી. મદ્રાસમાં સભા સફળ થઈ. લીલા ચોપાનિયાની બીજી આવૃત્તિમાં દસ હજાર નકલ છપાવી. મદ્રાસ સ્ટાન્ડર્ડ અખબારના તંત્રી જી. પરમેશ્વરન્ પિલ્લેની ખૂબ મદદ મળી. પોતાના અખબારનો પૂરો ઉપયોગ કરવાની ગાંધીજીને છૂટ આપી. મદ્રાસમાં પાચ્યાપ્પા હોલમાં સભા થયેલી. ધ હિન્દુના દા. સુબ્રહ્મણ્યમ્ ના પ્રમુખપદે આ સભાનું આયોજન થયું હતું. મદ્રાસમાં દરેક જગ્યાએ મુખ્યત્વે અંગ્રેજીમાં જ બોલવાનું થયું. ગાંધીજીને અહીં ઘર જેવું લાગ્યું. વ્યાપક લોકાદર પામ્યા.

આમ, છ માસ માટે પોતાના દેશ વતન આવેલા બેરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ અખબાર જેવા સમૂહ માધ્યમ દ્વારા અને મુંબઈ-પુના-મદ્રાસ આદિ જાહેરસભાઓ દ્વારા તથા લીલા ચોપાનિયા દ્વારા જનસંપર્ક આદર્યો. જાહેર સેવક અને લોકનેતા તરીકે તેઓ ઊભરી રહ્યા હતા.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) સવિસ્તર જવાબ આપો.

- (૧) હિન્દુસ્તાનમાં છ માસ માટે આવેલા બેરિસ્ટર ગાંધીએ ક્યા ક્યા અખબારો, તંત્રીઓનો સંપર્ક કર્યો.
- (૨) ‘લીલું ચોપાનિયું’ વિશે ટૂંકીનોંધ લખો.
- (૩) અંગ્રેજોના રાષ્ટ્રગીત પ્રત્યે ગાંધીજીનું વલણ સ્પષ્ટ કરો.
- (૪) ગાંધીજીના મિત્ર પેસ્તનજી બાદશાહ વિશે આઠ થી દસ લીટીમાં નોંધ કરો.
- (૫) ગાંધીજીની મુંબઈમાં પ્રથમ સભા વિશે નોંધ લખો.
- (૬) ફિરોજશા, લોકમાન્ય અને ગોખલે વિશે ગાંધીજીએ આપેલા વિશેષણો જણાવો.

(બ) નીચેના પ્રશ્નોનો એક-બે વાક્યમાં જવાબ આપો.

- (૧) દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નો વિશે ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાનમાં ક્યા શહેરોમાં પ્રસાર-પ્રચાર સભાઓ કરી?
- (૨) હિન્દુસ્તાનમાં સૌ પ્રથમ ક્યા અખબારના તંત્રીને મળ્યા?
- (૩) અંગ્રેજોના રાષ્ટ્રગીતનું શીર્ષક જણાવો.
- (૪) ગાંધીજીના ક્યા મિત્ર બૃહદ્ ગુજરાતી શબ્દકોશના કામમાં વ્યસ્ત હતા?
- (૫) ગાંધીજીની પુનાની સભા કોના પ્રમુખપદે થઈ?

(ક) નીચેના વિધાનો પૈકી ખરા-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) પાયોનિયરના તંત્રીને મળી ગાંધીજી નિરાશ થયા.
- (૨) ‘લીલું ચોપાનિયું’ બહોળી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.
- (૩) ગાંધીજીએ રાજકોટમાં છ મહિના રોકાઈ આરામ કર્યો.
- (૪) રાજકોટમાં હવેલીની સ્વચ્છતા જોઈ ગાંધીજી પ્રભાવિત થયા.
- (૫) રાજકોટમાં અંત્યજોના ઘરોની ગંદકી જોઈ ગાંધીજી દુઃખી થયા.
- (૬) ગાંધીજીને પોતાની શુદ્ધ રાજનિષ્ઠા વિશે આદર હતો.
- (૭) પેસ્તાનજી બાદશાહે ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવાને બદલે હિન્દુસ્તાનમાં રહી રાજ્યસત્તા માટે સંઘર્ષ કરવા સલાહ આપી.
- (૮) મદ્રાસ સ્ટાન્ડર્ડ અખબારના તંત્રી જી. પરમેશ્વરન પિલ્લઈ હતા.
- (૯) રાજ્યપ્રકરણ ક્ષેત્રમાં ગાંધીજીએ ગોખલેજીનું માર્ગદર્શન આદરપૂર્વક સ્વીકાર્યું.
- (૧૦) મદ્રાસમાં ગાંધીજીને મોળો પ્રતિસાદ મળ્યો.

● જલદી પાછા ફરો :

ગાંધીજી મદ્રાસથી કલકત્તા ગયા. કલકત્તાની ‘ગ્રેટ ઈસ્ટર્ન’ હોટેલમાં ઊતર્યા અને ત્યાં જ ‘ડેલી ટેલિગ્રાફ’ ના પ્રતિનિધિ મિ. એલર થોર્પનો પરિચય થયો. કલકત્તામાં, મુંબઈ, પુના જેવો સરળ માર્ગ ન હતો. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી એ વખતે ‘બંગાળના દેવ’ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત. તેમની પાસેથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળ્યો નહીં. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ મહારાજાઓ અને ઈન્ડિયા એસોસિએશનના પ્રતિનિધિઓને મળવાનું કહ્યું. ‘અમૃતબઝાર પત્રિકા’ની ઓફિસે જે ગૃહસ્થો મળ્યા તેમણે ગાંધીજીને ભમતારામ માની લીધા. ‘બંગવાસી’ અખબારમાં અધિપતિએ (તંત્રી) એક કલાક બેસાડી રાખ્યા. કલાક પછી પોતે ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે જવાબ મળ્યો, ‘તમે જોતા નથી અમને કેટલું કામ પડ્યું છે? તમારા જેવા તો અમારે ત્યાં ઘણા ચાલ્યા આવે છે. તમે વિદાય થાઓ તેમાં જ સારું છે. અમારે તમારી વાત સાંભળવી નથી.’ થોડીવાર દુઃખ થયું પણ આ પ્રસંગ વિશેનો ગાંધીજીનો દષ્ટિકોણ છેવટે તો સ્વસ્થ રહ્યો. તંત્રી પાસે અનેક લોકો મળવા આવતા. ગાંધીજીએ બંગવાસીના તંત્રી-અધિપતિ વિશે તટસ્થતાપૂર્વક પણ વ્યંગમાં લખ્યું; ‘દુઃખીને મન છાપાના અધિપતિની સત્તા એટલે મોટી વાત હોય. અધિપતિ પોતે તો જાણતો હોય કે તેની સત્તા તેની કચેરીના દરવાજાનો ઉંબર પણ ન ઓળંગતી હોય.’

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન વિશે દરેક પ્રતિષ્ઠિત અખબારોને મળવું એ તેમનો રિવાજ થઈ ચૂક્યો હતો. એ રીતે જ તેઓ સ્ટેટ્સમેન અને ઈંગ્લિશમેન ના તંત્રીઓને મળ્યા. બન્ને અખબારો દક્ષિણ આફ્રિકાની સમસ્યાનું મહત્ત્વ જાણતા હતા. ઈંગ્લિશમેનના મિ. સોંડર્સે ખૂબ પ્રતિસાદ આપ્યો. તેમણે છાપામાં પ્રગટ થવા માટે ગાંધીજીને ઘણી અનુકૂળતા કરી આપી. ગાંધીજીની સત્યપરાયણતા અને અતિશયોક્તિનો અભાવ; આ બે ગુણ મિ. સોંડર્સને ગમી ગયા હતા. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓની બુરાઈ નહોતા કરતા પણ તેમના પક્ષે જે સારી બાબત હતી તે પણ બતાવતા હતા. હિંદીઓ માટે સંઘર્ષ કરવા તૈયાર થયેલા બેરિસ્ટર ગાંધી ગોરાઓની વાત કરતી વખતે તેમને અન્યાય ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખતા હતા. તટસ્થતા અને નીતિમતાના કારણે તેઓ અનુભવે એમ સિદ્ધ કરી શક્યા હતા કે ‘સામા પક્ષને ન્યાય આપી આપણે ન્યાય વહેલો મેળવીએ છીએ.’

ડરબનથી અણધાર્યો તાર આવવાના કારણે કલકત્તામાં સભા ન થઈ શકી. ‘જલદી પાછા ફરો’ એવા સંદેશાવળી તાર હતો. કલકત્તાઓના છાપાંઓ માટે કાગળ લખી દક્ષિણ આફ્રિકા ઉપડી જવાની તૈયારી કરી. દાદા અબ્દુલ્લાની કુરલેન્ડ સ્ટીમરમાં ધર્મપત્ની કસ્તૂરબાઈ, બે દીકરા અને બહેનનાં એકના એક દીકરાને લઈ દક્ષિણ આફ્રિકા તરફ

બીજી વખત રવાના થયા. ૧૮૯૬ના ડિસેમ્બરની શરૂઆતના એ દિવસોમાં તેમની સ્ટીમ્બરની સાથે બીજી એક સ્ટીમર 'નાદરી' પણ હતી. બન્ને સ્ટીમરમાં મળી આઠસો જેટલા હિંદી ઉતારુઓ હતા.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) કલકત્તામાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીનો ખૂબ સહયોગ મથ્યો.
- (૨) 'અમૃત બજાર પત્રિકા' ના કાર્યાલયમાં ગાંધીજીને સૌ એ ઉત્સાહથી સાંભળ્યા.
- (૩) 'બંગવાસી' અખબારના અધિપતિએ ગાંધીજીને કહી દીધું કે, 'અમારે તમારી વાત સાંભળવી નથી'
- (૪) 'સામા પક્ષને ન્યાય આપી આપણે ન્યાય વહેલો મેળવી શકીએ છીએ' - વિધાન મિ. સોંડર્સનું હતું.
- (૫) ૧૮૯૬ના ડિસેમ્બરમાં ગાંધીજી પરિવાર સાથે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા રવાના થયા.

૬.૬ સ્વઅધ્યયન

નીચેના પ્રશ્નોનાં સવિસ્તર જવાબ આપો.

- (૧) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીના નેતૃત્વનો આરંભ - તમારા શબ્દોમાં આલેખો.
- (૨) દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના સ્વાભિમાનની લડાઈનાં પ્રસાર-પ્રચાર માટેના ગાંધીજીના પ્રયાસો અને અખબારોની ભૂમિકા પર સવિસ્તર નોંધ તૈયાર કરો.
- (૩) ગાંધીજીને મળેલા રાજકીય અગ્રણીઓ વિશે ટૂંકીનોંધ લખો.

આટલું અવશ્ય કરો.

'સત્યના પ્રયોગો' - આત્મકથાના બીજા ભાગના સોળથી ઓગણત્રીસ પ્રકરણ વાંચો.

૭.૧ ઉદ્દેશો

૭.૨ પ્રસ્તાવના

૭.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૭.૪ પાઠ : સેવા, સ્વાવલંબન, સાદગી, સંયમ અને ત્યાગ

આત્મકથા : ભાગ - ૩ ના એક થી બાર પ્રકરણનું સઘન અધ્યયન

૭.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૭.૬ સ્વઅધ્યયન

■ ■ ■ ૭.૧ ઉદ્દેશો :

- આત્મકથા ભાગ-૩ ના એક થી બાર પ્રકરણોનું સઘન અધ્યયન થશે.
- મહત્વના મુદ્દાઓની છણાવટના કારણે આત્મકથા મૂળ પ્રકરણો વાંચવાની જિજ્ઞાસા થશે.
- પરિવાર સાથે પહેલી વખત દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી પર હુમલો, હુમલાખોરોને ક્ષમા આપવાની સદ્વૃત્તિનો પરિચય થશે.
- જાહેર જીવનમાં અત્યંત વ્યસ્તતા અને પોતાના સંતાનોની કેળવણી વિષયક અનુભવો દ્વારા ગાંધીજીના કેળવણી વિચાર વિશે મહત્વની જાણકારી મળશે.
- ગાંધીજીના જીવન ઘડતરમાં સેવા-સાદગી-ભૌતિક સુખસુવિધાનો ત્યાગ, સ્વાદત્યાગ, આહારસંયમ, સ્વચ્છતા જેવા ગુણોના અવતરણનો પ્રારંભિક સમય કે શરૂઆતના પ્રસંગો જે સ્થાયી સંસ્કાર બને છે; તેનો પરિચય થશે.

■ ■ ■ ૭.૨ પ્રસ્તાવના :

આપણી વિદ્યાયાત્રામાં આપણે ગાંધીજીની આત્મકથાના ત્રીજા ભાગમાં પ્રવેશી ચુક્યા છીએ. કુલ પાંચ ભાગમાં વિભાજિત આત્મકથામાં ગાંધીજીના જીવનક્રમનો ઠીક ઠીક સાર મળે છે. અન્ય ગાંધી સાહિત્યમાં વધુ વિગતે જાણવા મળે. ગાંધીજી ખૂબ લાઘવથી પોતાના જીવન-કાર્યની વાત કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમના પરિવાર સહિત પ્રવેશના દિવસો અને સેવાનિષ્ઠ જીવનશૈલીનો વિકાસ આ પ્રકરણોમાં સંયત રીતે આલેખન પામે છે.

■ ■ ■ ૭.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

‘તોફાનના ભણકારાથી દેશગમન’ સુધી વિસ્તરેલા આ પાઠમાં બાર પ્રકરણનું સઘન અધ્યયન છે. પરિવાર સાથેની પહેલી દરિયાઈ મુસાફરી. બેરિસ્ટર ગાંધી તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકા જઈને ઘર ગૃહસ્થીના મંડાણ કરવાના હોવાથી પરિવારના સભ્યો; પત્ની અને બાળકોને પાશ્ચાત્ય સભ્યતા કહો કે સુધરેલા હોય એવા દર્શાવવાના બેરિસ્ટર ગાંધીના પ્રયાસો અત્રે આલેખાયા છે.

ગાંધીજી પહેલી વખત દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા ત્યારે એક વેપારી પેઢીનો કેસ ઉકેલવા વકીલ તરીકે ગયેલા. કેસનું કામ પતી ગયા પછી સ્વદેશ પાછા ફરતી વખતે વિદ્યામાન માટે યોજાયેલા મેળાવડામાં એક અખબારમાં છપાયેલા સમાચાર તરફ તેમનું ધ્યાન ગયું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓના મતાધિકાર વિશેના કાયદા સંદર્ભે

હિંદીઓના હિતની રક્ષા ખાતર રોકાઈ ગયેલા ગાંધીભાઈ હવે પૂરા પરિવાર સાથે દક્ષિણ આફ્રિકા આવી ગયા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે તે બાબતે હિન્દુસ્તાનમાં ગાંધીજીએ પૂરી સક્રિયતા દાખવી તેનાથી રોષે ભરાયેલા દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજોને ગાંધી દુશ્મન જેવા લાગે છે. સત્યાગ્રહી ગાંધીને હુમલાખોરો માટે બદલાની ભાવના નથી. વ્યાપક હિત માટે સત્યનિષ્ઠ રહી અહિંસક સંઘર્ષ કરવો અને જાત ઉપર, વ્યક્તિગત રીતે જે કાંઈ વેઠવાનું આવે તે વેઠવું એ જ ગાંધીજીનો માર્ગ છે. જીવનભર વિસ્તરતા જતા એ ગાંધીમાર્ગના મંડાણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયા છે.

જાહેર જીવનમાં વ્યસ્તતા આવે તેમ તેમ પરિવાર પ્રત્યે ધ્યાન ઓછું રહે એમ સાધારણ રીતે જોતાં લાગે. બાળકોની કેળવણી બાબતે ગાંધીજી ઉદાસીન રહ્યા છે એવું સાધારણ કે સ્થૂળ અર્થઘટન કરવા જેવું નથી. ચારમાંથી ત્રણ બાળકો તો કદી શાળાએ ગયા નથી પણ સ્વાવલંબન અને માનવતાની દૃષ્ટિએ, જેને આપણે હૃદયની કેળવણી કહીએ છીએ તે પામવામાં તેઓ કદી પાછા પડ્યા નથી.

યુવાન વયે જ જીવન અભિગમ અને જીવનશૈલીની બાબતમાં ગાંધીજી સ્પષ્ટ થતા જાય છે. આ પ્રકરણોમાંથી પસાર થતા આપણને જણાય છે કે વાળ કાપવા, કપડાં ધોવા જેવા કામોમાં સ્વાવલંબન, માંદાઓની સેવા કરવાનો શોખ, પ્રતિબદ્ધ નાગરિક ધર્મ, સ્વચ્છતાનો આગ્રહ જેવા પાયાના જીવનમૂલ્યો વિશેની આચરણ સાથેની પ્રતિબદ્ધતા તેમના વાણી-વર્તનમાં અભેદનું દર્શન કરાવે છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે મનવચનકાયાથી સર્વ ઈન્દ્રિયોનો સંયમ એમ યુવાન વયે સમજીને આચરણમાં મૂકનાર મોહનદાસ નામનો આ જણ મહાત્મા તરીકે ના પૂજાય તો જ નવાઈ લાગે. સેવા, સાદગી અને અવિરત વિસ્તરતી ત્યાગભાવનાનાં ઉજ્જવળ, પ્રસંગો કે અનુભવો આ પ્રકરણોમાં આપણને સાંપડે છે. જાહેર સેવકને અંગત ભેટો ન હોય એવા અભિપ્રાય ઉપર આવેલ આ મહાપુરુષના જાહેર સેવક તરીકેના પ્રારંભિક અનુભવોને માણીએ.

■► **૭.૪ પાઠ : સેવા, સ્વાવલંબન, સાદગી, સંયમ અને ત્યાગ :**

● **તોફાનના ભણકારા :**

સત્યના પ્રયોગો-ગાંધીજીની આત્મકથા ના ત્રીજા ભાગમાં પ્રકરણ એક થી બાર વિશે આપણે સઘન અધ્યયન કરીશું.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પરિવાર સહિત સ્થિર થવા નીકળેલા બેરિસ્ટર ગાંધીને ૧૮૯૬ સુધી બે સંતાન છે. બે દીકરાઓ, બહેનનો દીકરો અને ધર્મપત્ની કસ્તૂરબાઈ સાથે ‘કુટુંબ સહિત દરિયાની પહેલી મુસાફરી’ હતી. તોફાનના ભણકારા પ્રકરણમાં દરિયાઈ મુસાફરી દરમિયાન આવેલા તોફાનની વાત કરવાની સાથે ગાંધીજીએ પોતાના પરિવારની પણ વાત કરી છે.

આપણે જેમને સાદગીને જીવનમાં ઉતારનાર, સંયમી, ત્યાગી પુરુષ તરીકે જાણીએ છીએ તે ગાંધીજી ૧૮૯૬ના ડિસેમ્બરમાં, સત્તાવીસ વર્ષની વયે એમ માનતા હતા કે સુધરેલા ગણાવા માટે બાહ્ય આચાર યુરોપિયનને મળતો આવવો જોઈએ. એમ કરીએ તો જ વટ પડે. વટ પડ્યા વિના દેશસેવા ન થાય. તેથી પત્ની અને બાળકો કાઠિયાવાડનાં વાણિયાં જેવાં ન લાગે તે માટે યુરોપિયનો અને પારસીઓનું અનુકરણ શરૂ કર્યું. કસ્તૂરબાઈ માટે પારસી બહેનો પહેરે છે એવી સાડી અને બાળકો માટે પારસી કોટપાટલૂન લીધાં. બૂટ, મોજાં લીધાં. તેમને પહેરવાની આદત અને અનુકૂળતા ન હોવા છતાં લાચારીથી આ વેશપરિવર્તન સ્વીકાર્યું. અણગમો હોવા છતાં સુધરેલા ગણાવા જમવામાં છરીકાંટાનો ઉપયોગ પણ શરૂ કર્યો. સમય જતાં સુધારા વિશેનો ગાંધીજીનો મોહ ઊતર્યો ત્યારે બૂટમોજાં, છરીકાંટા આદિનો ત્યાગ પણ કર્યો.

મુંબઈથી અઢાર દિવસની છેક નાતાલ સુધીની સીધી મુસાફરી હતી. પહોંચવાને ત્રણ કે ચાર દિવસની વાર

હતી ત્યારે દરિયામાં ભારે તોફાન ઉપડ્યું. મુસાફરો ગભરાયા. દુઃખમાં સૌ એક થયા. હિંદુમુસલમાન બધા સાથે મળીને ઈશ્વરને યાદ કરતા રહ્યા. ચોવીસ કલાકના આ તોફાનનાં સંકટનો સૌએ સાથે રહીને ઈશ્વર સ્મરણ કરતાં સામનો કર્યો. તોફાન શમી ગયું એટલે લોકોના ચહેરા પરથી ચિંતા દૂર થઈ. મોતનો ડર ભુલાયો અને સૌ પાછા ઈશ્વર આરાધનાથી દૂર થયા. આ સફરમાં ગાંધીજી બધા ઉતારુઓ સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયા. ‘ખરા તોફાનનો અનુભવ તો હજુ હવે થવાનો હતો’ એવા વિધાન સાથે ગાંધીજી આ પ્રકરણનું સમાપન કરે છે.

બીજા પ્રકરણનું શીર્ષક ‘તોફાન’ છે.

● તોફાન :

ઈ.સ. ૨૦૨૦માં આ લખાઈ રહ્યું છે ત્યારે કોરોના વાયરસના કારણે ‘ક્વોરેન્ટીન’ શબ્દ ખૂબ જાણીતો થયો છે. ગાંધીજીની આત્મકથાના ત્રીજા ભાગનાં બીજા પ્રકરણમાં; મુંબઈથી દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચેલી સ્ટીમરને, મરકીના રોગના જંતુની અસરથી મુક્ત રાખવા, મુંબઈ છોડ્યા પછી ત્રેવીસ દિવસ સુધી ક્વોરેન્ટીનમાં રાખવાનું નક્કી થયું હતું. આમ, એ જમાનામાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બંદરોમાં ઉતારુઓના આરોગ્યની પૂરી તપાસ થતી. જો રસ્તામાં કોઈને ચેપી રોગ લાગુ પડ્યો હોય તો સ્ટીમરને સૂતકમાં - ક્વોરેન્ટીનમાં રાખતા. આ સૂતકનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે સ્ટીમરોને બંદર પર રોકી રાખવી અને બન્ને સ્ટીમરમાં આવેલા, ગાંધીજી સહીતના હિંદીઓને પાછા કાઢવા. ડરબનમાં ગોરાઓની આ હિલચાલ મોટા તોફાનની શરૂઆત જેવી હતી.

ડરબનમાં ગોરાઓ સભાઓ ભરીને હિંદીઓ વિરુદ્ધ વાતાવરણ સર્જી રહ્યા હતા. દાદા અબ્દુલ્લાની સ્ટીમરમાં ઉતારુઓ આવ્યા હોવાથી તેમને ધમકીઓ મળતી હતી. પણ તેઓ મક્કમ હતા. હિંદી ઉતારુઓ સ્ટીમરમાં હિંદ પાછા ફરે તો પરત જવાનું ભાડું આપવા સુધીની અન્યથા દરિયામાં ડુબાવી દેવા સુધીની ધમકીઓ મળતી હતી. ગાંધીજી પર બે તહોમત હતાં :

૧. ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાનમાં નાતાલવાસી ગોરાઓની અઘટિત નિંદા કરી હતી.

૨. ગાંધીજી નાતાલને હિંદીઓથી ભરી દેવા માંગતા હતા. અને તેથી કુરલેન્ડ અને નાદરી નામની બન્ને સ્ટીમરમાં નાતાલમાં વસાવવા માટે હિંદીઓને ભરી લાવ્યા હતા.

આ બન્ને તહોમત ખોટાં અને ગેરસમજથી ભરેલાં હતાં. ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાનની મુલાકાત દરમિયાન હિંદીઓની સમસ્યા વિશે વાત કરી હતી પણ ગોરાઓ વિશે ગેરવાજબી કે ઘસાતું બોલ્યા ન હતા. અગાઉ નાતાલમાં જ અંગ્રેજોને વિશે જે બોલ્યા હોય તેથી વિશેષ હિન્દુસ્તાનમાં બોલ્યા ન હતા. વળી, કુરલેન્ડ કે નાદરીમાં આવેલા ઘણા ઉતારુઓને તેઓ ઓળખતા ન હતા. નાતાલને હિંદીઓથી ભરી દેવાનો આરોપ પાયા વગરનો હતો. ડરબનના ગોરાઓમાં ગાંધીજી વિશે અસાધારણ પૂર્વગ્રહ અને રોષ જન્મી ચૂક્યા હતા. છતાં ગાંધીજી અને ઉતારુઓ નાતાલના બંદર પર ઉતરવાના પોતાના હકને વળગી રહ્યા. ત્રેવીસ દિવસ પછી, ૧૮૮૭ જાન્યુઆરીની ૧૩ મી તારીખે સ્ટીમરને મુક્તિ મળી.

■ ૭.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના વિધાનો પૈકી ખરા-ખોટાં જણાવો.

(૧) ૧૮૮૬માં પરિવાર સાથે ગાંધીજીએ પહેલી દરિયાઈ મુસાફરી કરી.

(૨) સુધરેલાં દેખાવા માટે યુવાન ગાંધીજીએ પારસીઓના પોષાકનું અનુકરણ કર્યું.

(૩) મુંબઈથી નાતાલની દરિયાઈ મુસાફરી સરળ રહી.

(૪) દક્ષિણ આફ્રિકાના બંદરો પર આરોગ્ય વિષયક બેદરકારી હતી.

(૫) ગાંધીજીના પરિવારને આવકારવા ડરબનવાસીઓ ઉત્સુક હતા.

● કસોટી :

અઠ્ઠાવીસ વર્ષના યુવાન ગાંધીની આકરી કસોટીનો સમય આવ્યો. ૧૯૮૭ના જાન્યુઆરીની ૧૩ મી તારીખે સ્ટીમરને મુક્તિ મળી. ગાંધી અને તેમના પરિવારને માથે જોખમ હતું. કસ્તૂરબાઈ અને બાળકોને, બે માઈલ દૂર આવેલા રુસ્તમજી શેઠના ઘરે, ગાડીમાં મોકલવામાં આવ્યા. ગાંધીજી મિ. લોટનની સાથે આગબોટમાંથી ઉતર્યા કે કેટલાક છોકરાઓએ તેમને ઓળખી કાઢ્યા અને તેમના ઉપર કાંકરા-ઈંટોનો વરસાદ વરસ્યો. કોઈએ પાઘડી ઉડાડી દીધી. તમાચા પડવા લાગ્યા અને એક ઘરની જાળી પકડી જાત સંભાળવા લાગ્યા. પોલીસ વડા એલેક્ઝાંડરનાં ધર્મપત્ની ત્યાંથી પસાર થયા અને છત્રી ઉઘાડી મિ. ગાંધીને રક્ષણ આપ્યું. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝાંડરને ખબર પડી કે તુરંત ગાંધીજીના બચાવમાં એક ટુકડી મોકલી. રસ્તામાં પોલીસ થાણા પાસેથી પસાર થયા ત્યારે ત્યાં જ આશ્રય લેવાનું સૂચન થયું પણ ગાંધીજી સહી સલામત પારસી રુસ્તમજીના ઘરે પહોંચ્યા. પીઠ પર મૂઢમાર ખાધેલા ગાંધીજીની સારવાર સ્ટીમર પરના દાક્તર દાદી બરજોરે કરી. રુસ્તમજીના ઘરમાં ગાંધીજી છે એવી જાણ થતાં હજારો ગોરાઓએ ઘરને ઘેરી લીધું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝાંડર પણ સમય વર્તીને ત્યાં પહોંચી ગયા. તેમણે રુસ્તમજીનું મકાન ને પરિવાર સહિત ખુદ ગાંધીજીનો જીવ બચાવવા ઘરમાંથી છૂપી રીતે ભાગી જવાનું સૂચન કર્યું.

સ્ટીમર પરથી હિંમતપૂર્વક, રુસ્તમજીના ઘર સુધી આવેલા ગાંધીજીએ પરિસ્થિતિ જોઈ, સમજી હિંદી સિપાઈના પહેરવેશમાં રુસ્તમજીના ઘરેથી નીકળી જવાનું વિચાર્યું. માથા પર માર પડે તો બચી શકાય તે સારુ માથે પીળી તાસક રાખી, તેના ઉપર મદ્રાસી ફેટો લપેટ્યો. પડખેની ગલીમાં થઈ, પડોશની દુકાનમાં પહોંચી, શેરીના નાકે આવેલી ગાડીમાં બેસી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે સૂચવ્યું હતું તે થાણામાં પહોંચી ગયા. રુસ્તમજીના ઘરની બહાર ટોળાંને એમ જ હતું કે ગાંધી હજી અંદર છે. એલેક્ઝાંડર તેમને ભ્રમમાં રાખવામાં સફળ રહ્યા હતા. ગાંધીજી સહીસલામત પોલીસ સ્ટેશન પહોંચ્યા છે એ ખબર પડ્યા પછી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ટોળાનાં પ્રતિનિધિને ઘરમાં તપાસ કરવા દાખલ કરવાની મંજૂરી આપી. સરવાળે ગાંધીજી મળ્યા નહીં. ટોળું નિરાશ થતું નારાજ થયું. ઘૂંઘવાતા સૌ વિખરાઈ ગયા.

મિ. ચેમ્બરલેન અને મિ. એસ્કંબ જેવા અધિકારીઓને ગાંધીજી પરના હુમલાની જાણ થઈ કે તેમણે કહેરાવ્યું કે તમે હુમલો કરનારને ઓળખી બતાવો તો તેમના ઉપર કાયદેસર કામ ચલાવવાની તૈયારી દર્શાવી. જેના જવાબમાં ગાંધીજીએ લેખિત આપી દીધું કે ‘આ બાબતમાં મારા વિચાર ઘડાઈ ગયેલા છે. મારે કોઈના ઉપર કામ નથી ચલાવવું એ નિશ્ચય છે, એટલે હું અહીં જ તમને લખી દેવા ધારું છું’

સત્યનિષ્ઠ ચળવળકર્તા તરીકે યુવાનવયે જ ગાંધીજીનું વૈચારિક ઘડતર એ રીતે થઈ ગયું હતું કે જાહેર સેવાના કોઈપણ કાર્યમાં જાત ઉપર જે વેઠવાનું આવે તે વેઠી લેવું. પોતાને અંગત રીતે જે કોઈ તકલીફ પડે તેને સહન કરવી અને એ મુશ્કેલી આપનાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કે ક્ષમાનું વલણ રાખવું.

● શાંતિ :

નાતાલમાં પરિવાર અને બે સ્ટીમરમાં આવેલા હિંદી ઉતારુઓ સાથે ગાંધીજીના વિરોધ અને તેમના ઉપર થયેલા હુમલાની વાત આપણે અગાઉના પ્રકરણમાં જાણી. નાતાલવાસી ગોરાઓને ગાંધીજી ઉપર જલદ રોષ હોવાનું કારણ એટલું જ હતું કે ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાનની મુલાકાત વખતે મુંબઈ આદિ સભાઓમાં, લીલાં ચોપાનિયા જેવી પ્રવૃત્તિ દ્વારા કે વિવિધ અખબારોમાં લેખો દ્વારા ગોરાઓને બદનામ કર્યા છે તેવી તેમની ગેરસમજ હતી. પણ આ આરોપોના ખુલાસા માટે ગાંધીજી પાસે મુંબઈ વગેરે સભાઓમાં આપેલા ભાષણની લિખિત નકલ હતી. ફિરોજશા મહેતાએ ભાષણની લિખિત નકલ રાખવાનું કહ્યું હતું. પરિણામે આવા બનાવોથી જ પોતાના બોલાયેલા શબ્દના દસ્તાવેજ મૂલ્યથી ગાંધીજી વાકેફ થઈ ગયા.

વળી, હુમલાખોરો પર કામ ન ચલાવવાના ગાંધીજીના નિર્ણયની ગોરાઓ પર સારી છાપ પડી. ગોરાઓમાં

ગાંધીજીની ક્ષમા અને ખાનદાનીની વિધાયક અસર ઊભી થઈ. વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા વધવાના કારણે વકીલ તરીકેના વ્યવસાયમાં પણ પ્રગતિ થઈ.

હિંદીઓની, ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા વધવાની સાથે તેમના પ્રત્યે ગોરાઓનો રોષ પણ વધ્યો. હિંદીઓ ધારે તો સંગઠિત થઈ સામનો કરી શકે છે એ વાતની જાણકારીથી, ગોરાઓનો દ્વેષભાવ વધ્યો. ગાંધીજીનો મહત્તમ સમય જાહેર કામમાં જ જવા લાગ્યો.

ગાંધીજી હિંદ ગયાને પાછા ફર્યા એ દિવસોમાં નાતાલ ઈન્ડિયા કોંગ્રેસનું મંત્રીપદ આદમજી મિયાંખાને ખૂબી પૂર્વક સંભાળ્યું. કોંગ્રેસના ખજાનામાં એક હજાર પાઉન્ડ વધાર્યા હતા. ગાંધીજી પર હુમલો થયા પછી લોકજાગૃતિથી સંગઠન વધારે મજબૂત થયું અને ગાંધીજીના વિશેષ પ્રયાસોથી એ ફંડ પાંચ હજાર પાઉન્ડ જેટલું થયું. કોંગ્રેસના સ્થાયી ફંડને સમૃદ્ધ કરવું અને સંસ્થા માટે મિલકત નિર્માણ કરવાનો તેમનો આશય શુભ હતો. સંસ્થા વિશેના પ્રથમ અનુભવ બાદ વધુ પરિપક્વ થયેલા ગાંધીજીએ જાહેર સંસ્થા વિશે જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે મૂલ્યવાન છે.

ગાંધીજી કહે છે કે, ‘કોઈપણ જાહેર સંસ્થાએ સ્થાયી ફંડ ઉપર નભવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. તેમાં તેની નૈતિક અધોગતિનું બીજ રહેલું હોય છે. જાહેર સંસ્થા એટલે લોકોની મંજૂરી ને લોકોનાં નાણાંથી ચાલતી સંસ્થા. એ સંસ્થાને જ્યારે લોકોની મદદ ન મળે ત્યારે તેને હસ્તી ભોગવવાનો અધિકાર જ નથી. જેમ કુદરત પોતે રોજનું પેદા કરી રોજનું જમે છે તેમ જાહેર સંસ્થાઓનું હોવું જોઈએ. એ વિશે મને શંકા જ નથી. જે સંસ્થાને લોકો મદદ કરવા તૈયાર ન હોય તેને જાહેર સંસ્થા તરીકે નભવાનો અધિકાર જ નથી. પ્રતિવર્ષ મળતો ફાળો તે સંસ્થાની લોકપ્રિયતાની અને તેના સંચાલકોની પ્રામાણિકતાની કસોટી છે. અને દરેક સંસ્થાએ એ કસોટી ઉપર ચડવું જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે.’

- જાહેર સંસ્થાઓના વહીવટ વિશેનો ગાંધીજીનો આ અભિપ્રાય સંસ્થાના સ્વરૂપની શુદ્ધિ વિશેનું મૂલ્યવાન મંતવ્ય છે. આત્મકથા લખી ત્યારે જીવનના પાંચ દાયકા ઉપરાંતનો સમય પસાર કરી ચૂકેલા મહાત્મા ગાંધીની અનુભવસિદ્ધ વાણીમાં રહેલી પારદર્શિતા આપણને સ્પર્શી જાય છે.

■ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના વિધાનો પૈકી બરાં-બોટાં દર્શાવો.

(૧) કસ્તુરબાઈ અને બાળકો ગાડીમાં સહીસલામત રુસ્તમજી શેઠના ઘરે પહોંચી ગયા.

(૨) ગાંધીજી ગોરાઓના ટોળાથી બચવા હિંદી સિપાઈનો વેશ ધારણ કરી રુસ્તમજી શેઠના ઘરેથી નીકળી ગયા.

(૩) ગાંધીજીએ તેમની પર હુમલો કરનારને ઓળખી બતાવ્યા.

(૪) ગાંધીજી માનતા હતા કે સમૃદ્ધ સ્થાયી ફંડ સિવાય સંસ્થાનો વિકાસ શક્ય જ નથી.

(૫) મિ. એલેક્ઝાંડરના પત્નીએ ગાંધીજીનો બચાવ કર્યો.

(૬) હુમલાખોરોને પકડાવી દેવા તથા તેમના ઉપર કાયદેસર કામ ચલાવવા માટે ગાંધીજી મક્કમ હતા.

● બાળકેળવણી :

બાળકેળવણી વિષયક પ્રકરણમાં જીવનોપયોગી શિક્ષણ વિશેના ગાંધીજીના તમામ વિચારોનું મૂળ આવી જાય છે. ગાંધીજી પરિવાર સહિત દક્ષિણ આફ્રિકા ૧૮૮૭ થી સ્થાયી થયા ત્યારે તેમના બે દીકરા અને એક ભાણેજના શિક્ષણની જવાબદારી હતી. ગુજરાતી માધ્યમમાં શિક્ષણની ત્યાં કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. ખ્રિસ્તી મિશનરી સંસ્થામાં બાળકોને ભણાવવા ગાંધીજી તૈયાર ન હતા. બાળકોને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા મહિને સાત પાઉન્ડના પગારથી એક અંગ્રેજ મહિલાને નોકરીએ રાખી થોડો વખત ચલાવ્યું. ગાંધીજીએ પોતે ગુજરાતીમાં ભણાવવાનું શરૂ કર્યું પણ પોતે પૂરતો સમય આપી શકતા ન હતા. ભાણેજ સંતોષ થાય એવું શિક્ષણ પામ્યો. મોટો દીકરો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવા

માટે પોતાની ઈચ્છાપૂર્તિ કરવા દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી અમદાવાદ ભણવા આવ્યો. તેનું નામ હરિલાલ. હરિલાલ પછી ભણવામાં કોઈ પ્રગતિ કરી શક્યા ન હતા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૧૮૯૭ થી ૧૯૦૦ ના ગાળામાં બીજા બે દીકરાઓનો જન્મ થયો. મોટા દીકરાએ પોતાની રીતે ભણવા માટે અમદાવાદ જવાનો નિર્ણય લીધો અને પછી ભણવામાં નિષ્ફળ રહ્યા. બાકીના ત્રણ દીકરાઓ કદી કોઈ નિશાળે ગયા જ નથી. ગાંધીજી સાથે આશ્રમમાં જીવનની જે તાલીમ મળી તેમાં જ સૌ ઘડાતા ગયા. આ દીકરાઓ જ્યારે અન્ય કોઈ બી.એ. એમ.એ ભણેલા ઉચ્ચ શિક્ષિતના સંપર્કમાં આવે ત્યારે ભણતરથી વંચિત રહ્યા હોવાને રંજ પ્રગટ કરે પણ ગાંધીજી મોટા દીકરા સિવાયના ત્રણે પુત્રના જીવનઘડતરથી આશ્ચસ્ત હતા. દીકરાઓ મોટી પદવીઓથી વંચિત રહ્યા એવી મિત્રોની દલીલો છતાં જીવન સાર્થકતાની ભૂમિકાએ કાંઈ ગુમાવ્યું હોય તેવું ગાંધીજીને કદી લાગ્યું નથી. શાળામાં ન ભણીને સંતાનોએ કાંઈ ગુમાવ્યું નથી તેની ગાંધીજીને પાકી પ્રતીતિ હતી. સ્વતંત્રતા અને અક્ષરજ્ઞાન વચ્ચે પસંદગી કરવાની થાય તો સ્વતંત્રતાનો પદાર્થ પાઠ સમજેલા અને માનવતાને જીવનમાં ઉતારી શકેલા દીકરાઓ બીજા કરતાં સહેજ પણ ઊતરતાં નથી એ વાતની મક્કમતા ગાંધીજીને જીવનભર રહી.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) ગાંધીજીની ઈચ્છા બાળકોને ખ્રિસ્તી મિશનરીની શાળામાં ભણાવવાની હતી.
- (૨) ગાંધીજીના ત્રણ પુત્રો કદી કોઈ નિશાળમાં ભણ્યા ન હતા.
- (૩) ગાંધીજીના મોટા દીકરા હરિલાલ અમદાવાદ ભણવા ગયા હતા.
- (૪) હરિલાલે અભ્યાસમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી હતી.
- (૫) ગાંધીજીના મતે અક્ષરજ્ઞાન કરતાં સ્વતંત્રતા વધુ મહત્વની છે.

● સેવાવૃત્તિ :

વકીલાત સારી ચાલતી હતી પણ એટલાથી સંતોષ ન હતો. જીવનમાં સાદગી વધવી જોઈએ અને શારીરિક સેવાકાર્ય હોવું જોઈએ એવી મથામણ ચાલતી હતી એ દિવસોમાં એક રક્તપિત્તથી પીડાતા માણસની સારવાર કરી તેને ગિરમીટિયાઓને માટે ચાલતી સરકારી હોસ્પિટલમાં મોકલ્યો. સેવા-શુશ્રૂષાનું કામ નિયમિત કરવા માટે સેન્ટ એડમ્સ મિશનના ડૉ. બૂથની હોસ્પિટલમાં નિયમિત સેવા આપાવવું ચાલુ કર્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગિરમીટિયાઓ પૈકી મોટાભાગના હિન્દુસ્તાનના મદ્રાસ પ્રાંતના લોકો બીમાર પડે ત્યારે ડૉ. બૂથની હોસ્પિટલમાં દરેકને મફત દવા મળતી. બીમાર વ્યક્તિના દર્દને સમજીને તેની પીડાનું, વ્યાધિનું વર્ણન ગાંધીજી ડૉ. બૂથ સમક્ષ કરતા હતા. આમ, દર્દીઓની સેવા આ રીતે પણ થઈ શકે એવું ઉદાહરણ તેમણે પૂરું પાડ્યું. તમિલ, તેલુગુ અને ઉત્તર ભારતીય ગિરમીટિયાઓનો સંપર્ક સઘન રીતે વધાર્યો. સૌને ગાંધીજીએ સારી સેવા આપી.

ડૉ. બૂથની ઈસ્પિતાલમાં (હોસ્પિટલ) નિયમિત બે કલાક સેવાઓ આપવાનું તેમણે સ્વૈચ્છિક રીતે નક્કી કર્યું. અને એ નિયમનું પાલન કરી ખૂબ સંતોષ મેળવ્યો. જે વકીલાતના વ્યવસાયમાં મળતી આવક કરતાં વિશેષ હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં બીજા બે પુત્રોનો જન્મ થયેલો. દાક્તર ત્રિભુવનદાસનું ‘માને શિખામણ’ પુસ્તક વાંચીને બાળઉછેરનો અભ્યાસ કરી લીધો. છેલ્લા બાળકના જન્મ (દેવદાસ) વખતે પ્રસૂતિનું કાર્ય પણ જાતે કર્યું. બાળઉછેર વિશે ગાંધીજી ખૂબ રસપૂર્વક ઊંડા ઊતર્યા અને એ બાબત તેમણે જે બોધ આપ્યો છે તે મૂલ્યવાન છે :

બાળ ઉછેર અંગેના ગાંધીજીના વિચારો તેમના અનુભવનું પરિણામ છે. તેઓ માને છે કે બાળકની કેળવણી

માતાના ઉદરમાંથી શરૂ થાય છે અને પહેલાં પાંચ વર્ષ બાળક જે પામે છે તે પછી પામતું જ નથી. ગર્ભધાનકાળની માતાપિતાની શારીરિક તેમ જ માનસિક સ્થિતિની અસર બાળક ઉપર પડે છે. ગર્ભકાળની માતાની પ્રકૃતિ, માતાપિતાના આહારવિહારનાં સારાંમાઠાં ફળનો વારસો લઈ બાળક જન્મે છે. જન્મ્યા પછી તે માતાપિતાનું અનુકરણ કરતું થઈ જાય છે.

ગાંધીજી બાળકના ઉછેર માટે આવશ્યક સમજ કેળવવા માટે દરેક માતાપિતાને પોતાના અનુભવનો દાખલો આપે છે અને સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ માટે સંયમ કેળવવાની સલાહ આપે છે.

ગાંધીજી સ્ત્રી-પુરુષ સંગને સંતાનપ્રાપ્તિની ઈચ્છાની પૂર્તિ કરવા માટે જ જરૂરી સમજે છે. તેઓ કહે છે કે ‘રતિસૂખ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એમ માનવમાં મને તો ઘોર અજ્ઞાન જ જણાય છે’ સંસારની સુવ્યવસ્થિત વૃદ્ધિને અર્થે જ રતિક્રિયા નિમયિલી છે એમ સમજનાર વિષયવાસનાને મહાપ્રયત્ને કરીને પણ રોકશે. સંતાનની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક રક્ષા કરવા અંગે દરેક માતાપિતાએ જે જ્ઞાન કે સમજણ મેળવવાનું હોય તે મેળવીને પોતાની સંતતિ પ્રજાનો ઉછેર કરવો જોઈએ એમ તેઓ માને છે.

સ્ત્રીપુરુષ શરીર સંબંધના ગાંધીજીના ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેના વિચારો આત્મકથા લખાઈ ત્યારના છે. એટલે કે અનુભવ સિદ્ધ પુરુષની નીવડેલી વાણી છે. આત્મસંયમ, શરીરસંયમ ગાંધીજીના જીવન વિચાર-વિકાસમાં ક્ષણેક્ષણમાં વણાઈ ગયેલા ગુણ છે. પોતે ચાર પુત્રના પિતા થયા છે પણ જેમ જેમ પ્રવૃત્તિ વિસ્તાર થતો જાય છે તેમ તેમ પોતાના જીવનકાર્ય વિશે જાગૃત થતા જાય છે. ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બાબતનો અમલ કરવામાં તત્પર રહેવું અને ટાળવા યોગ્ય બાબતનો દરેક પ્રકારે ત્યાગ કરવો એ ગાંધીજીનો જીવનધર્મ બની જાય છે. પરિણામે તેઓ બ્રહ્મચર્ય વિશે વિચારો વ્યક્ત કરે છે.

જાહેરકામો દ્વારા, જાહેરસેવા દ્વારા નેતા તરીકે વિકસી રહેલા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનું લક્ષ્ય પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું નથી. સત્તાપ્રાપ્તિનું નથી. જાહેર જનતા પર પ્રભાવ પાથરવાનું નથી. થાય તેટલું ભલું કરવું અને પોતાના દરેક વર્તનને સત્યની કસોટીએ ચડાવવું અને સત્યપાલનના દરેક પ્રયોગો જનતા સમક્ષ સહજ રીતે રજૂ કરવા એ વાતને આત્મકથામાં ગાંધીજી સહજ રીતે અનુસરે છે.

● બ્રહ્મચર્ય-૧ :

બ્રહ્મચર્ય એટલે શું તે આપણે સમજવું જોઈએ. આત્મકથામાં બ્રહ્મચર્ય વિશે બે પ્રકરણ ફાળવ્યા છે. બ્રહ્મચર્યનો સ્થૂળ અર્થ છે; સ્ત્રી-પુરુષ જાતીય સંબંધ - શરીરસૂખ કે શરીરસંલગ્નતાનો સંપૂર્ણ નિષેધ. ભારતીય પરંપરાના દરેક ધર્મમાં જીવનસાધક માટે બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય ગણવામાં આવે છે. જૈન પરંપરાના દરેક સંત પંચ મહાવ્રતધારી હોય છે. સત્ય, અહિંસા, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એમ પાંચ મહાવ્રતો પૈકી બ્રહ્મચર્ય વ્રતને અનુસરવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે. બ્રહ્મચર્ય વ્રતના પાલન અંગે ગાંધીજી ૧૯૦૬થી સાડત્રીસ વર્ષની વયે કૃતસંકલ્પ થયા. એ પૂર્વે ઘણું મંથન કર્યું. આપણે અગાઉના પ્રકરણમાં જોયું કે સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ માત્ર પ્રજોત્પત્તિ માટે થાય ત્યાં સુધી જ ગાંધીજી યોગ્ય ગણે છે. સ્ત્રી માત્ર ઉપભોગનું સાધન નથી એમ તત્વતઃ વિચારતા થાય છે. બ્રહ્મચર્ય વિશે એટલું નક્કી છે કે રાયચંદભાઈની અસરનો તેમાં ફાળો રહેલો છે.

હોસ્પિટલમાં સેવા આપતા મોહનદાસ જેમ જેમ જાહેરકામમાં ગૂંથાતા જાય છે તેમ તેમ પોતાના દરેક વર્તનને વિશે આત્મચિંતન અને અવિરત જાગૃતિ તેમનો સ્વભાવ બની જાય છે. નાતાલમાં જૂલુ ‘બળવો’ થયો ત્યારે નાતાલ સરકારને પોતાની સેવા આપવા ઉત્સુક થયેલ ગાંધીજી એમ માનતા થઈ જાય છે કે પ્રજોત્પત્તિ અને પ્રજાઉછેર જાહેરસેવાનાં વિરોધી છે. સંસારસુખના ભાગરૂપે શરીરસુખમાં વ્યસ્ત રહેવું સાચા સેવકને માટે યોગ્ય નથી એમ સમજતાં ગાંધીજી ‘બળવા’ માં સેવા કરવા વ્યસ્ત થાય છે ત્યારે જોહાનિસબર્ગમાં ટાપટીપથી વસાવેલું

ઘર વીંખાઈ જાય છે. પત્ની અને બાળકોને ફીનિક્સમાં રાખે છે ને પોતે સેવા કરવા નીકળી પડે છે. એ વખતે જ વિચારતા થઈ ગયા કે, ‘જો મારે લોકસેવામાં જ તન્મય થઈ જવું હોય તો પુત્રૈષણા તેમ જ વિતૈષણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને વાનપ્રસ્થધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ.’

બ્રહ્મચર્ય વ્રત હોય કે જીવન આચરણના કોઈ ઉમદા સંકલ્પ વિશે હોય, ગાંધીજી કહે છે કે, ‘વ્રત બંધન નથી પણ સ્વતંત્રતાનું દ્વાર છે. વ્રતથી ન બંધાવામાં મનુષ્ય મોહમાં પડે છે. જે વસ્તુ ત્યાજ્ય છે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં હાનિ કેમ હોઈ શકે?’ નિષ્કુળાનંદ સ્વામીના એક પદની પંક્તિ ગાંધીજી ટાંકે છે,

ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના

જ્યાં અમુક વસ્તુને વિશે સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાં તેને વિશે વ્રત અનિવાર્ય વસ્તુ છે.

● બ્રહ્મચર્ય-૨ :

સઘન વિચાર કર્યા પછી ૧૯૦૬થી બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન શરૂ કર્યું. છપ્પનમાં વર્ષે, આ વ્રતના વીસ વર્ષના પાલન બાદ તેમણે લખ્યું કે, ‘આજે છપ્પન વર્ષ પૂરાં થયા છે, ત્યારે પણ તેની કઠિનતાનો અનુભવ તો થાય જ છે, તે અસિધારાવ્રત છે એમ વધારે ને વધારે સમજું છું. નિરંતર જાગૃતિની આવશ્યકતા જોઈ છે.’

બ્રહ્મચર્ય વ્રત લેતી વખતે ધર્મપત્ની સાથે મસલત કે ચર્ચા નહોતી કરી. પત્ની તરફથી કશો વિરોધ ન થયો.

બ્રહ્મચર્ય વ્રત ફીનિક્સમાં હતા ત્યારે લીધું. ‘હવે વાસના મારા ઉપર સવારી કરવા અસમર્થ થઈ’ - એમ છપ્પનમાં વર્ષે લખતી વખતે પણ મુશ્કેલીનો અનુભવ કરતા ગાંધીજીની નિખાલસતા અને સાધનાની સચ્ચાઈનો વાચકને અનુભવ થાય છે.

બ્રહ્મચર્યનું સંપૂર્ણ પાલન એટલે બ્રહ્મદર્શન. જાત અનુભવથી તેઓ પામ્યા કે બ્રહ્મચર્યમાં શરીર રક્ષણ, બુદ્ધિ રક્ષણ અને આત્માનું રક્ષણ છે. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું હોય તો સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાબૂ મેળવવો જ જોઈએ એમ તેઓ માને છે. ગાંધીજીએ જીવનમાં અગિયાર વ્રતનું પાલન કર્યું તેમાં એક મહત્વનું વ્રત તે અસ્વાદ વ્રત.

ગાંધીજીના ખોરાકના પ્રયોગો કેવળ અન્નાહારની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ બ્રહ્મચર્યની દૃષ્ટિએ થવા લાગ્યા. ખોરાક ઓછો, સાદો, મસાલા વિનાનો, ને કુદરતી સ્થિતિમાં ખાવો જોઈએ એવું પ્રયોગો બાદ તારણ કાઢ્યું. સૂકાં અને લીલાં વનપક ફળો પર જ્યારે તેઓ નભતા ત્યારે નિર્વિકારપણું અનુભવતા હતા. ફળાહાર કરતી વખતે બ્રહ્મચર્ય સહજ હતું. ગાંધીજી કહે છે કે, ‘બ્રહ્મચારીને સારુ દૂધનો આહાર વિઘ્નકર્તા છે એ વિશે મને શંકા નથી.’ આટલું સ્પષ્ટ કહ્યા પછી તેઓ ખાસ જણાવે છે કે, ‘દરેક બ્રહ્મચારીએ દૂધનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે એમ કહેવાનો મારો આશય નથી’ બ્રહ્મચારીએ કેવો ખોરાક લેવો જોઈએ તે બાબત ઘણા પ્રયોગોની આવશ્યકતા તેમણે સ્વીકારી છે.

બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં ઉપવાસ અનિવાર્ય અંગ છે એમ સમજતા ગાંધીજી જણાવે છે ઉપવાસ સફળ બનાવવા મન પર અંકુશ જરૂરી છે. ભૂખ્યા રહેવું એ ઉપવાસ નથી. ઉપવાસ દરમિયાન મનથી પણ ભોજન સામગ્રીનો વિચાર કરનાર ઉપવાસ છૂટે કે તરત ભોજનની લાલસામાં તૂટી પડે છે. મનને ભોજન સાથે અને વિષયભોગ પ્રત્યે સાચો વૈરાગ્ય થવો જોઈએ.

બ્રહ્મચર્ય એટલે મનવચનકાયાથી સર્વ ઈન્દ્રિયોનો સંયમ. આ સંયમ કેળવવા માટે વિચાર શુદ્ધિ અને મનને વશ કરવું જોઈએ. મનને વશ કરવાના પ્રયત્નો ગાંધીજીએ કર્યા. અને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખનારને નિરાશ થવાપણું નહિ રહે એમ તેમણે પોતાના અનુભવને આધારે પ્રતીતિપૂર્વક જણાવ્યું છે.

ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કર્યું. સાદા ખોરાક અને વિચારશુદ્ધિથી મન પર કાબૂ મેળવ્યો. પોતાની અંદર રહેલા વિકારોને શોધી શકે તેવા, ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખનારને માટે બ્રહ્મચર્ય સાધી શકાય છે તે ગાંધીજીની પ્રતીતિ છે.

▶▶▶ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો :

- (૧) ગાંધીજીએ ડૉ. બૂથની હોસ્પિટલમાં નિયમિત સેવા આપવાનું સ્વીકાર્યું.
- (૨) બાળકની કેળવણી માતાના ઉદરમાંથી શરૂ થાય છે.
- (૩) ભારતીય ધર્મ-પરંપરામાં બ્રહ્મચર્યને મહાવ્રતનો દરજ્જો મળ્યો છે.
- (૪) પ્રજોત્પતિ અને પ્રજાઉછેર જાહેર સેવામાં બાધક બને છે.
- (૫) વ્રત કે સંકલ્પ કર્યા વગર સંયમ રાખી શકાય છે.
- (૬) જોહાનિસબર્ગના ઘરમાં પરિવાર સાથે ગાંધીજીનો સ્થાયી નિવાસ થાય છે.
- (૭) ગાંધીજીએ ૧૯૦૬ થી સંકલ્પપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું.
- (૮) બ્રહ્મચર્ય વ્રતના વીસ વર્ષ પછી ગાંધીજીએ વ્રતપાલનમાં કોઈ મુશ્કેલી અનુભવી નથી.
- (૯) સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરવાથી બ્રહ્મચર્ય પાલન સહજ રીતે થાય છે.
- (૧૦) બ્રહ્મચારી માટે દૂધનો આહાર વિઘ્નકર્તા નથી.

● સાદાઈ :

જીવન ધીમે ધીમે સાદગી તરફ વળતું ગયું. રાયરચીલું વસાવ્યું પણ તેના ઉપર મોહ ના રહ્યો. ધોબી પાસે કપડાં ધોવરાવવાનું પણ ખર્ચાળ લાગ્યું. કપડાં ધોવાનું શીખવા માટે ‘કપડાં ધોવાની કળા’ ચોપડી વાંચી. શીખ્યા અને અમલમાં મૂક્યું. પહેલી વખત જાતે કોલર ધોવા જતાં રમૂજ થયેલી. આર વધારે ચડી ગયેલ અને ઈસ્ત્રી પૂરી ગરમ ન થવાના કારણે કોલર અક્કડ રહી ગયો અને આર ખરતી ગઈ. કોર્ટમાં બીજા વકીલોએ મજાક કરી. વકીલ મિત્રોના વિનોદનું કારણ બન્યાનો સંતોષ લીધો. મજાકથી નારાજ ન થયા. કપડાં ધોવા બાબતે સ્વાવલંબી બન્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે ગયા હતા ત્યારે તેમની પાસે મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેની પ્રસાદીરૂપ ઉપરણો હતો. એ ઉપરણો ગાંધીજીએ ધોવાની ઈચ્છા દર્શાવી. ગોખલેજીએ કહ્યું, ‘તારી વકીલાતનો હું વિશ્વાસ કરું, પણ આ ઉપરણા ઉપર તારી ધોબીકળાનો ઉપયોગ કરવા હું ન દઉં’ ગાંધીજીએ તેમને ખાતરી આપી. ઉપરણો ધોયો. ગોખલેજીએ રાજીપો વ્યક્ત કર્યો.

કપડાં ધોવાના કામમાં સ્વાવલંબી થયા પછી જાતે હજામત કરતાં શીખ્યા. પહેલી વાર જાતે વાળ કાપીને કોર્ટમાં ગયા ત્યારે પણ ખૂબ હસાહસ થઈ. માથે ઉંદર ફરી ગયા હોય અને વાળ કાતરી ગયા હોય એવી રમૂજનો હસતાં મોઢે સ્વીકાર કર્યો. પ્રિટોરિયામાં એક વખત એક અંગ્રેજ હજામે ગાંધીજીના વાળ કાપવાની ના પાડી દીધી હતી. રંગભેદનો કટુ અનુભવ વાળ કાપવાની બાબતમાં પણ થયેલો. એ બાબત ગાંધીજીએ ખાસ નોંધ્યું છે કે, ‘આપણે અસ્પૃશ્યોના વાળ ઉચ્ચવર્ણના હિંદુઓના હજામ પાસે કાપાવા દઈએ છીએ?’ એનો બદલો મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક નહીં પણ અનેક વેળા મળ્યો છે; અને આપણા દોષનું એ પરિણામ છે એવી મારી સમજ હોવાથી એ વાતનો કદી રોષ નથી ચડ્યો.

આમ, સ્વાવલંબન અને સાદાઈનો શોખ આગળ જતાં વધુ વેગ પકડે છે. સાદગી તેમનો મૂળ સ્વભાવ હતો. અનેક પ્રસંગોથી સિંચન મળતું ગતું.

● બોઅર યુદ્ધ :

‘૧૮૯૭ થી ૧૮૯૯ દરમિયાનના બીજા અનેક અનુભવો છોડીને હવે બોઅર યુદ્ધ ઉપર આવું છું’ ગાંધીજીએ બોઅર યુદ્ધ પ્રકરણની શરૂઆતમાં આ રીતે જણાવ્યું છે. ૧૮૯૭ થી ૧૮૯૯ દરમિયાનના જીવન પ્રસંગો વિશે જાણવા માટે જિજ્ઞાસુએ ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ’ તથા ‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ જેવી અભ્યાસ સામગ્રીનો આધાર રાખવાનો રહે.

આફ્રિકામાં ડચ લોકોને બોઅર કહેવામાં આવતા હતા. યૂરોપમાં ઈંગ્લેન્ડની નજીક આવેલા હોલેન્ડના વતનીઓને ડચ અથવા વલંદા કહેવામાં આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અંગ્રેજોની પહેલાં ડચ લોકો પહોંચી ગયા હતા. અંગ્રેજો અને ડચ લોકોનો મૂળ ઉદ્દેશ એક જ હતો કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સોનાની ખાણો તથા ઉપજાઉ પ્રદેશ પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવવું. આફ્રિકાના હબસીઓ પર વર્ચસ્વ જમાવવાની, સ્પર્ધામાં ડચ એટલે કે બોઅર લોકો અને અંગ્રેજો વચ્ચે સંઘર્ષ થયો. આ સંઘર્ષ યુદ્ધ ત્રણ વર્ષ ચાલ્યું. ગાંધીજીએ આત્મકથામાં ‘બોઅર યુદ્ધ’ નામના એક પ્રકરણમાં આ યુદ્ધ વિશે થોડી વિગતો આપી છે. જેમાં તેમની ભૂમિકા અંગ્રેજ શાસનના વફાદાર પ્રજાજન તરીકેની છે.

‘આ યુદ્ધ જ્યારે થયું ત્યારે મારી પોતાની લાગણી કેવળ બોઅરો તરફ હતી. પણ આવી બાબતમાં વ્યક્તિગત વિચારો મુજબ કામ કરવાનો અધિકાર મને હજુ પ્રાપ્ત નથી થયો એમ હું માનતો હતો.’ - ગાંધીજીએ બોઅર યુદ્ધ વખતે પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે. એમને એ કાળે લાગ્યું કે બ્રિટિશ શાસનમાં તેની પ્રજા તરીકે જો પોતે શાસન પાસે અધિકારોની માગણી કરી રહ્યા હોય ત્યારે યુદ્ધ કે કટોકટીના પ્રસંગે શાસનની સહાય કરવી જોઈએ. ઉપરાંત તેઓ નોંધે છે કે, ‘હિંદુસ્તાનની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં થઈ શકે એવો મારો અભિપ્રાય તે કાળે હતો’

બોઅર યુદ્ધમાં ગાંધીજીની કામગીરી ધાયલોની સેવા કરવાની હતી. એક તરફ બોઅર લોકો અને બીજી તરફ અંગ્રેજો હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સમસ્યાનું નિવારણ કરવા સંગઠિત થઈને રજૂઆત કરનારા ગાંધીજી ધાયલ અંગ્રેજોની સારવાર કરવા તૈયાર થાય એ વાત અંગ્રેજો માટે નવાઈની હતી. ગાંધીજીએ તૈયાર કરેલી ટુકડીમાં ૧૧૦૦ જણ હતા. ગિરમીટિયાઓનો મોટો સમૂહ અને ત્રણસો જેટલાં સ્વતંત્ર હિંદીઓએ ગાંધીજીના માર્ગદર્શનમાં આ સેવાકાર્યમાં જંપલાવ્યું. દિવસમાં વીસ-પચ્ચીસ માઈલ પગપાળા, ધાયલોની ટોળી ઊંચકીને તેમને સારવાર આપવાના કાર્યમાં ગાંધીજી નિઃસ્વાર્થ રીતે સંકળાયેલા રહ્યા. છ અઠવાડિયાની આ સેવાની એ દિવસોમાં સ્તુતિ-પ્રશંસા થઈ. જનરલ બૂલરે ગાંધીજીની સેવા ટુકડીની પ્રશંસા કરી.

બોઅર યુદ્ધમાં, સંગઠિત થયેલા હિંદીઓના સમૂહની સેવાવૃત્તિથી અંગ્રેજો પ્રભાવિત થયા. ‘છેવટે હિંદીઓ સામ્રાજ્યના વારસ તો છે જ’ એવાં ગીતો ગવાયાં. હિંદી કોમ વધારે સંગઠિત થઈ. ગાંધીજીનો ગિરમીટિયા હિંદીઓ સાથેનો સંપર્ક સઘન થયો. તમામ જ્ઞાતિ પ્રદેશના હિંદીઓ કોઈ પણ ભેદભાવ વગર, બધા હિંદી હોવાની લાગણીથી સંગઠિત થયા. લડાઈમાં સહભાગી થયેલા ગોરાઓનું વર્તન, હિંદીઓ પ્રત્યે મૈત્રીપૂર્વકનું થયું. ગોરાઓનો હિંદી પ્રત્યેનો વર્તાવ બદલાયો.

આમ, ગાંધીજીની સેવાવૃત્તિ અને નમ્રતાની અસર થવા લાગી હતી. અંગ્રેજ શાસન સાથે લડવાનું હતું છતાં તેમના પ્રત્યે વેરભાવ રાખ્યા વગર તેઓ મુશ્કેલીમાં હોય ત્યારે તેમને સહાયરૂપ થવું અને ધાયલ અંગ્રેજોની સારવાર કરવાનો ગાંધીજીનો અભિગમ સૌને માટે નવો હતો.

● શહેરસુધરાઈ - દુકાળફાળો :

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની સમસ્યાઓની આગેવાની લેતા હતા એ દિવસોમાં પ્રજા તરીકે હિંદીઓની ફરજ વિશે પણ સભાન હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ પોતાનાં ઘરબાર સ્વચ્છ નથી રાખતા ને બહુ મેલા રહે છે એવી સર્વસાધારણ છાપ હતી. ગંદકીનું આળ ગાંધીજી માટે અસહ્ય હતું. સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખવામાં, મુખ્ય ગણાતા ઘરોમાં આગ્રહને આવકાર પણ મળ્યો. ઘર સ્વચ્છ રહેવા લાગ્યા. પણ ડરબનમાં મરકી જેવા રોગનો પ્રવેશ થશે તેવો ભય લાગ્યો ત્યારે ઘરઘર ફરવાનું શરૂ થયું. મ્યુનિસિપાલિટીના કામદારોની સામેલગીરી અને ગાંધીજીની ટુકડીની મદદથી કામ હળવું થયું.

આ કામમાં ગાંધીજીને એવા કડવા અનુભવો થયા કે સ્થાનિક સરકાર પાસે હકોની માગણી કરવામાં હિંદીઓનો સહયોગ સહેલાઈથી મળતો પણ ફરજ અદા કરવાની વાત આવે ત્યારે સૌ આળસી જતા. ગંદકી સાફ કરવાની

વાત જ કોઈને ગળે ઊતરતી નહીં. ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે, ‘લોકોની પાસેથી કંઈ પણ કામ કરાવવું હોય તો ધીરજ રાખવી જોઈએ એ પાઠ હું, વધારે સારી રીતે શીખ્યો.’ ગાંધીજીના પ્રયાસોનું સારું પરિણામ આવ્યું. હિંદી સમાજમાં ઘરબાર સ્વચ્છ રાખવાની અગત્યનો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સ્વીકાર થયો. અને અમલદાર વર્ગમાં ગાંધીજીની શાખ વધી. અધિકારીઓને સમજાયું કે ગાંધીજી માત્ર વાંધા પાડનારા જ નેતા નથી પણ ફરજપાલનના પણ આગ્રહી છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદી સમાજને, સંસ્થાનવાસીઓને પોતાના દેશની, દુકાળ જેવી સમસ્યા આવે ત્યારે જાગૃત કરવા અને આપત્તિ વખતે દેશવાસીઓને સહાય કરવાની વૃત્તિ જગાડવામાં પણ ગાંધીજીને સહાય મળી. ૧૮૯૭ અને ૧૮૯૯ ના દુકાળ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાથી સારી નાણાકીય સહાય ભારતમાં પહોંચી. બીજા દુકાળ વખતે મદદનું પ્રમાણ વધારે હતું. આ ફંડમાં અંગ્રેજોએ પણ ફાળો આપ્યો. ગિરમીટિયા હિંદીઓએ પણ પોતાનું યોગદાન આપ્યું. આમ, બે દુકાળ વખતે દાનની જે પ્રથા પડી તે લાંબા સમય સુધી કાયમ રહી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સેવા કરતાં ગાંધીજી એક સત્યનિષ્ઠ કર્મશીલ તરીકે ઘણી વસ્તુઓ શીખી રહ્યા હતા. તેમણે લખ્યું છે કે, ‘સત્ય એક વિશાળ વૃક્ષ છે. તેને જેમ સેવે તેમ તેમાંથી અનેક ફળો નીપજતાં જોવામાં આવે છે. તેને અંત જ હોતો નથી.’ ગાંધીજીની જિંદગીમાં સેવાના એક પછી એક પ્રસંગો ઉમેરાતા ગયા.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) કપડાં ધોવાનું શીખવા ગાંધીજીએ ‘કપડાં ધોવાની કળા’ પુસ્તક વાંચ્યું.
- (૨) આફ્રિકામાં ડચ લોકોને વલંદા કે બોઅર તરીકે ઓળખવામાં આવતા હતા.
- (૩) હિન્દુસ્તાનની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં થઈ શકે તેવું ગાંધીજી ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી માનતા હતા.
- (૪) જનરલ બુલરને ગાંધીજીની સેવાથી સંતોષ ના થયો.
- (૫) શહેર સુધારાઈએ સ્વચ્છતા કાર્યમાં ગાંધીજીને અળગા રાખ્યા.
- (૬) ૧૮૯૯ના દુકાળ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓએ ફંડ એકત્ર કરી ભારત મોકલ્યું.
- (૭) ભારતને મોકલવાના થતા ફાળામાં અંગ્રેજોએ યોગદાન આપવાની અનિચ્છા દર્શાવી.

● દેશગમન :

બોઅર યુદ્ધમાં સેવાનું કામ પુરું થયા પછી ગાંધીજીને લાગ્યું કે ‘હવે મારું કામ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી પણ દેશમાં છે’ દેશથી મિત્રવર્ગનું પણ કહેણ રહેતું. નાતાલના મિત્રોને સમજાવી હિન્દુસ્તાન આવવાનું નક્કી થયું. ગાંધીજીની માગણીનો એ શરતે સ્વીકાર થયો કે, ‘એક વર્ષની અંદર જો કોમને જરૂર જણાય તો મારે પાછું દક્ષિણ આફ્રિકા જવું’ મિત્રોને વચન આપ્યું. નાતાલના હિંદીઓ સાથે નિકટતા વધારે હતી. નાતાલના હિંદીઓએ ગાંધીજીને પ્રેમામૃતથી નવડાવી દીધા. ઠેકઠેકાણે માનપત્રો આપવા સભાઓ થઈ. કિમતી ભેટ સોગાદો મળી. સાચી ત્યાગવૃત્તિ કેળવાઈ ચૂકી હોય તેવા મનુષ્યને માટે આ ભેટસોગાદો અકળાવનારી નીવડે એ સ્વાભાવિક છે.

જાહેર સેવા પૈસા લઈને નહોતા કરતા એ વાતનો આનંદ હતો અને તેમાં સમર્પણની વિનમ્ર ભાવના હતી. લોકોએ આપેલી ભેટો સ્વીકારવાથી સેવા કર્યાનો આનંદ ધીનવાઈ જાય. રાત્રિ અજંપામાં વીતી. કસ્તુરબાઈ માટે પચાસ ગીનીનો હાર ભેટ મળ્યો હતો. સોનાની ઘડિયાળો, સોનાના અછોડા, હીરાની વીંટીઓ, દાગીના, ઝવેરાતનો મોહ ત્યજવો જ જોઈએ એવા નિર્ણય પર આવ્યા પછી તમામ ભેટસોગાદોની યાદી બનાવી તેનું ટ્રસ્ટ બનાવવું એવો નિશ્ચય કરી પારસી રુસ્તમજી આદિ મિત્રોને સૂચન અર્થે કાગળ તૈયાર કર્યા. દાગીનાનો ત્યાગ કરવા બાળકો તરત સહમત થયા. પણ કસ્તુરબાને કેવી રીતે સમજાવવા? બાળકોને જ કહ્યું કે તમે બાને સમજાવો.

બાએ કહ્યું, ‘તમારે ભલે (દાગીના વગેરેનો) ખપ ન હોય, તમારા છોકરાઓને ભલે ન હોય, બાળકોને જેમ ચડાવો તેમ ચડે. ભલે મને પહેરવા ન દો, પણ મારી વહુઓનું શું?’

ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આપણે ક્યાં ઘરેણાંની શોખીન વહુઓ ગોતવી છે? છતાં કંઈ કરાવવું જ પડે તો હું ક્યાં નથી બેઠો?’

પણ કસ્તૂરબાની દલીલ સાચી હતી. વિલાયત ભણવા ગયા ત્યારે મોહનદાસ પત્નીનાં ઘરેણાં વેચીને ગયા હતા. છોકરાને પણ વેરાગી બનાવી રહેલા યુવાન પતિથી કસ્તૂરબા નારાજ હતા. કસ્તૂરબાઈએ ઘણી ધારદાર દલીલો કરી. આખરે, ૧૮૯૬માં મળેલી અને ૧૯૦૧માં મળેલી ભેટો પાછી આપી. તેનું ટ્રસ્ટ બન્યું. તે નાણાંનો ઉપયોગ જાહેર સેવા માટે કરવા ટ્રસ્ટીઓ નિમાયા. થોડાં દિવસ પછી કસ્તૂરબાને પણ આ પગલું યોગ્ય લાગ્યું. ‘જાહેર સેવકને અંગત ભેટો ન હોય’ - એવા અભિપ્રાય પર ગાંધીજી આવ્યા.

વિદ્યાર્થી મિત્રો!

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીને ૧૮૯૬માં અને ૧૯૦૧માં મળેલી ભેટ-સોગાદોની કિંમત ઘણી હતી. બાળકો નાના હતા. ભાવિ અનિશ્ચિત હતું. હિન્દુસ્તાન પાછા ફરીને શું કરવું તેનું આયોજન ન હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાથી પરત આવવાનો સાદ પડે તો પાછા વળવાનું વચન આપી ચૂક્યા હતા. ચાર બાળકોના પિતા પાસે, પરિવારની આર્થિક સલામતી માટે, ઉપયોગી થઈ પડે એટલી કિંમતના દાગીના-ઝવેરાતનો ત્યાગ કરવાનું અઘરું હતું. ધીમે ધીમે સાદગી કેળવી શકેલા ગાંધીજી સિદ્ધાંત નિષ્ઠાના કારણે મનને મક્કમ રાખી શક્યા. મોટા કહી શકાય એવા ત્યાગ વખતે બેરિસ્ટર ગાંધીની ઉંમર માત્ર એકત્રીસ વર્ષ હતી. એકત્રીસ વર્ષની યુવાવયે આંતરિક સમૃદ્ધિ, સંકલ્પ પાલનની દૃઢતા અને સાદગી-સેવાનો લગાવ તેમને સહજ રીતે મહાત્માપંથે પ્રયાણ કરાવે છે.

■ ૭.૬ સ્વાધ્યાય :

નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

- (૧) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી પર શા કારણે હુમલો થયો હતો?
- (૨) જાહેર સંસ્થા સંચાલન વિશેના ગાંધીજીના અભિપ્રાયો જણાવો.
- (૩) બાળકોની કેળવણી અંગે ગાંધીજીનું મંથન અને અનુભવો વિશે ટૂંકમાં જણાવો.
- (૪) ‘બ્રહ્મચર્યવ્રત’ વિષયક ગાંધીજીના વિચારો વિસ્તૃત રીતે સમજાવો.
- (૫) ‘બ્રહ્મચર્ય એટલે મનવચનકાયાથી સર્વ ઈંદ્રિયોનો સંયમ’ - વિધાનની વિસ્તૃત ચર્ચા કરો.
- (૬) બોઅર યુદ્ધમાં ગાંધીજીનું સેવાકાર્ય - ટૂંકનોંધ લખો.
- (૭) ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી સમાજમાં સ્વચ્છતાનું મહત્ત્વ કઈ રીતે સમજાવ્યું? - શહેરસુધરાઈ-દુકાળફાળો પ્રકરણના આધારે સમજાવો.
- (૮) ‘જાહેર સેવકને અંગત ભેટો ન હોય’ - એવા ગાંધીજીના અભિપ્રાયનું નિમિત્ત એવા ત્યાગના પ્રસંગ વિશે ‘દેશગમન’ પ્રકરણના આધારે લખો.

૮.૧ ઉદ્દેશો

૮.૨ પ્રસ્તાવના

૮.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૮.૪ પાઠ : સ્વદેશમાં સક્રિયતા અને દક્ષિણ આફ્રિકા પરત

આત્મકથા : ભાગ-૩ ના તેરથી તેવીસ પ્રકરણોનું સઘન અધ્યયન

૮.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૮.૬ સ્વઅધ્યયન

■ ૮.૧ ઉદ્દેશો :

- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા ગાંધીજીના જીવનના ૧૯૦૧ના વર્ષની સક્રિયતાને જાણી શકશો.
- સ્વદેશ પરત ફરેલા ગાંધીજીની સક્રિયતા, હિંદીઓના પ્રશ્નો વિશે અગ્રણીઓને જાગૃત કરવાની તત્પરતાનો પરિચય થશે.
- ગોખલેજીને ગાંધીજી પોતાના રાજકીય ગુરુ માનતા હતા. આત્મકથામાં ત્રણ પ્રકરણ સળંગ ગોખલેજી સાથેના છે. ગોખલેજી અને ગાંધીજીના સંબંધની ઘનિષ્ટતાનો પરિચય થશે.
- જાહેરજીવનમાં પોતાને જાહેર સેવક તરીકે દિન-પ્રતિદિન પળોટી રહેલા ગાંધીજીની નમ્રતા અને સેવક તરીકેના ગુણોથી પરિચિત થઈશું.

■ ૮.૨ પ્રસ્તાવના :

ગાંધીજી ૧૯૦૧ના ઓક્ટોબર મહિનાની ૧૯મી તારીખે ડરબનથી હિન્દુસ્તાન આવવા નીકળ્યા અને ૧૯૦૨ના નવેમ્બર મહિનાની પચ્ચીસમી તારીખે મુંબઈથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળ્યા. આમ, લગભગ તેર માસ અને છ દિવસમાં દરિયાઈ મુસાફરીના દિવસો સહિતની તેમની જીવનચર્યાનો કુલ અગિયાર પ્રકરણમાં મળતો હિસાબ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વને સમજવાની ઘણી મૂલ્યવાન બાબતોને લઈને આવે છે. અત્રે ઉપર જે તારીખો જણાવી છે તે ‘ગાંધીજીની દિનવારી’ જેના સંશોધક-સંપાદક શ્રી ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ છે; એ પુસ્તકમાંથી લીધી છે.

૧૯૯૭ થી ૧૯૦૧ દરમિયાન ચારેક વર્ષ નાતાલમાં પસાર કરી પરિવાર સાથે ગાંધીજી હિંદ પાછા ગયા. હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાયી થવાનો જ તેમનો હેતુ હતો. એકાદ વર્ષ હિંદમાં જે રીતે પસાર થયો તેનું વિવરણ આ પાઠમાં છે. નવેમ્બર-૧૯૦૨માં મુંબઈથી નીકળી ડિસેમ્બરમાં પાછા ડરબન પહોંચ્યા. ડરબનથી તેમને બોલાવ્યા કે તરત તેમણે વચન આપ્યું હતું તે મુજબ ડરબન પહોંચી ગયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીએ જીવનના કુલ બે દાયકા જેટલો મૂલ્યવાન સમય આપ્યો. હિંદમાં ૧૯૦૧-૦૨ના વર્ષમાં ગાળેલા સમય વિશેની વાત આ એકમમાં આપણે અભ્યાસ કરીશું.

■ ૮.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્વદેશ-હિંદમાં આવેલા ગાંધીજી સદેહે ભલે પોતાના દેશમાં પાછા ફર્યા પણ મનમાં સતત દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની સમસ્યાનું ચિંતન જ ચાલતું હતું. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ મહાસભાના

અધિવેશન કલકત્તામાં જવું અને એ અધિવેશનમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ વિશે ઠરાવ વાંચવા જેટલું પણ કામ થઈ શકે તો તે સમયે મોટી ઉપલબ્ધિ હતી. પોતે મોટા નેતા ન હતા. વળી તેમને ઓળખનારની સંખ્યા પણ ઓછી હતી. મહાસભામાં ઉપસ્થિત અગ્રણીઓની નજરમાં તેઓ આવી શકે છે. ગોખલેજી જેવાના પ્રીતિપાત્ર બને છે. બંગાળના અગ્રણીઓને મળે છે. મહાસભામાં સ્વચ્છતાનો આગ્રહ રાખતા ગાંધીજીનું સંબંધ વર્તુળ વિસ્તરતું જાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાથી મળી શકતા નથી પણ ભગિની નિવેદિતાના દર્શન કરવામાં સફળ રહે છે. મુંબઈમાં કાયમી સ્થિર થવાના પ્રયાસો ચાલુ છે એ અરસામાં જ એક ધર્મસંકટ આવે છે. અન્નાહારની હિમાયત કરનારા ગાંધીજીનો દીકરો મણિલાલ માંદો પડે છે. પુત્રને સાજો કરવો હોય તો ઈંડા અને મરઘીનો સેરવો આપવો જોઈએ એવી દાક્તરની સલાહ તેઓ માનતા નથી. ફળ-પાણીના પ્રયોગો અને કુદરતી ઉપચારથી દીકરાની સારવાર કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાથી તાર આવે છે અને મુંબઈમાં સ્થિર થવાના પ્રયત્ન વિફળ જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકા જવા તૈયાર થાય છે. મહાત્મા મોહનદાસની અનિશ્ચિત જિંદગીમાં પાછો એક વળાંક આવે છે.

■► ૮.૪ પાઠ : સ્વદેશમાં સક્રિયતા અને દક્ષિણ આફ્રિકા પરત :

● દેશમાં :

૧૯૦૧ના ઓક્ટોબર મહિનાની ઓગણીસમી તારીખે ડરબનથી પરિવાર સાથે ગાંધીજી નીકળ્યા. ૨૮મી નવેમ્બરે મુંબઈ પહોંચ્યા. રસ્તામાં મોરીશ્યસ આવ્યું. સ્ટીમર મોરીશ્યસમાં લાંબો સમય રોકાઈ એટલે ત્યાં ઉતર્યા અને મોરીશ્યસના ગવર્નર સર ચાર્લ્સ બ્રૂસને મળ્યા. હિન્દુસ્તાન પહોંચ્યા પછી થોડો સમય ફરવામાં ગાળ્યા પછી કલકત્તા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં હાજર રહ્યા. અધિવેશન દીનશા એદલજી વાચળાના પ્રમુખ સ્થાને મળવાનું હતું.

કલકત્તા અધિવેશનમાં જવા માટે તે સમયના અગ્રણીઓ ફિરોજશા, દીનશાજી અને ચીમનલાલ સેતલવાડ જે ગાડીમાં જઈ રહ્યા હતા એ જ ગાડીમાં મોહનદાસ હતા. અધિવેશનમાં દક્ષિણ આફ્રિકા બાબત ઠરાવ રજૂ કરી શકાય તો સારું એવી ગાંધીજીની મૌખિક વાતચીતનો સાનુકૂળ પ્રતિસાદ મળે છે. મહાસભા અધિવેશનના એ વર્ષે ૧૯૦૧ના ડિસેમ્બર મહિનામાં બત્રીસ વર્ષના યુવાન ગાંધી એટલા જાણીતા ન હતા કે એમની વાત તરત ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતા હિંદીઓના હિત અને સ્વમાન માટે જાગૃત રહીને કામ કરનાર તથા એમને પડતી સમસ્યાઓ વિશે રજૂઆત કરનાર બેરિસ્ટર તરીકેની છાપ પ્રથમ કક્ષાના અગ્રણીઓને હતી. એકંદરે બેરિસ્ટર ગાંધીને ઓળખનારા, જાણનારા, સમજનારા બહુ ઓછા લોકો હતા. મહાસભાના નેતાઓ અને કાર્યકરો, સ્વયંસેવકો કરતાં ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ જુદી હતી. રિપન કોલેજમાં, મહાસભામાં ભાગ લેવા આવેલા સૌ પૈકી લોકમાન્ય તિલકને તથા અમૃતબજાર પત્રિકાના મોતીબાબુને મળવાનું થયું. સ્વયંસેવકોના સેવાના ઢંગ ગાંધીજીને અનુકૂળ આવે તેવા ન હતા. ‘સેવાની આવડત કંઈ બિલાડના ટોપની પેઠે ઊગી નીકળતી નથી. તેને સારું ઈચ્છા જોઈએ ને પછી મહાવરો’ મહાસભા વરસમાં ત્રણ દિવસ માટે મળે તેટલામાં સેવાની તાલીમ અને મહાવરો ના મળે કે સેવાના ગુણ ના ખીલે એ વાત ગાંધીજી સમજતા હતા. મહાસભામાં આવનાર પ્રતિનિધિઓમાં આભડછેટનું પ્રમાણ પણ હતું. દ્રાવિડી રસોડું કોઈથી અભડાઈ ના જાય તેવી તેની અલાયદી વ્યવસ્થા હતી. પાયખાના આદિની સુવિધા ઓછી અને ગંદકી વધારે. કોઈને સ્વચ્છતા અંગેની જાગૃતિ નહીં કે ગંદકીની અકળામણ નહીં. અવિચારી પ્રતિનિધિઓ રાત્રિના ઓરડાની ઓશરીને પણ ગંદી કરતા ત્યારે તે સફાઈ કરવાનું ગાંધીજીએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યું. તેઓ ગંદકી બાબત સ્વયંસેવકોનું ધ્યાન દોરતા પણ ‘સફાઈનું કામ આપણું નથી’ એવી માનસિકતાવાળા સેવકોની સંખ્યા વધારે હતી.

દેશના પ્રશ્નો વિશે સક્રિય એવી મહાસભા જેવી સંસ્થાના આગેવાનો અને કાર્યકરો વચ્ચે ગાંધીજી જુદા પડતા હતા. વિલાયતમાં ભણેલા બેરિસ્ટર હોવાના અહંકારથી મુક્ત એવા વિનમ્ર સેવક કોઈપણ કામ કરવા તૈયાર

હતા. હાથમાં સાવરણો પકડીને સફાઈના કામમાં લાગી જવા જેટલી સ્વસ્થતા અને નિરાભિમાનીપણું ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વના ગુણ તરીકે ઊપસી આવે છે.

● **કારકુન અને ‘બેરા’ :**

મહાસભાના દફતરમાં સેવા આપવાની તત્પરતાથી ગાંધીજી, શ્રી ભૂપેનદ્રનાથ બસુ અને શ્રી ઘોષણબાબુને મળ્યા. ઘોષણબાબુએ કારકુનનું કામ સોંપ્યું. જે ગાંધીજીએ હોંશેહોંશે સ્વીકાર્યું. ઘોષણબાબુ પ્રથમ તબક્કે ગાંધીજીને જાણતા ન હતા. પણ તેમનો ઈતિહાસ ખબર પડી કે સાધારણ કામ સોંપવા બદલ સંકોચ પામ્યા. પણ ગાંધીજીએ નમ્રતા દાખવી એ સંકોચ દૂર કર્યો. અંગ્રેજી બેરર શબ્દનો અપભ્રંશ ‘બેરા’ થાય. કલકત્તામાં ઘરનોકર માટે ‘બેરા’ શબ્દ વપરાય છે. ઘોષણબાબુના ‘બેરા’ તરીકે કામ કરવામાં પણ ગાંધીજીને વાંધો નહોતો. ઘોષણબાબુના કોટના બટન પણ બીડી આપતા. બટન બિડવાની પણ નવરાશ નથી એમ સમજતા મહાસભાના આગેવાન પૈકી એક એવા ઘોષણબાબુ અને અન્ય મહાનુભાવોની દમ્બાભેર આવન-જાવન, વાતચીતમાં અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રાબલ્ય, સેવા ઓછી અને દેખાડો વધારે, કામ કરતાં ઘોંઘાટ વધારે અને સમયનો વેડફાટ, અગત્યના કામો માટેની ઉદાસિનતા વગેરે જોઈ ગાંધીજીના મનમાં સમીક્ષા થતી. મન ટીકા કરતું. પણ સરવાળે કોઈના પ્રત્યે અણગમો રાખ્યા વગર, ઉદારતાથી પોતાની ફરજ બજાવતા.

● **મહાસભામાં :**

૧૯૦૧ના ડિસેમ્બરની ૨૭ તારીખ. કોંગ્રેસ અધિવેશન-મહાસભામાં કલકત્તા મુકામે ગાંધીજી હાજર. બત્રીસ વર્ષના યુવાન બેરિસ્ટર ગાંધીભાઈથી પરિચિત એવા લોકોની સંખ્યા ઓછી હતી. ગાંધીજી લખે છે; ‘મહાસભા ભરાઈ, મંડપનો ભવ્ય દેખાવ, સ્વયંસેવકોની હાર, માંચડા ઉપર વડીલવર્ગ, વગેરેને જોઈ હું ગભરાયો. આ સભામાં મારો પત્તો શો લાગી શકે એ વિચારથી હું અકળાયો.’ દક્ષિણ આફ્રિકા વિશેનો ગાંધીજીનો ઠરાવ મહાસભામાં રજૂ થાય; એટલા પૂરતી પોતાની નોંધ લેવાય તેટલું જ ગાંધીજીને મન પૂરતું હતું. સર દીનશાએ ગાંધીજીનું નામ ઉચ્ચાર્યું. તેમને પાંચ મિનિટનો સમય મળ્યો. ત્રણ મિનિટ પછી દીનશાએ સમય નિર્દેશ માટે ઘંટડી વગાડી. પોતાની પાંચ મિનિટ પૂરી થઈ સમજીને બેરિસ્ટર ગાંધી બેસી ગયા. બધા ઠરાવની જેમ પસાર થઈ ગયેલા પોતાના ઠરાવ વિશે તે રજૂ કરી શકાયના સંતોષ સાથે મહાસભામાં હાજર રહ્યાનો અનુભવ ઉમેરાયો.

● **લોર્ડ કર્ઝનનો દરબાર :**

મહાસભા પૂરી થયા પછી દક્ષિણ આફ્રિકાના કામ માટે કલકત્તામાં એક મહિનો ગાંધીજી રોકાય છે. હોટલમાં ઊતરવાને બદલે ‘ઈન્ડિયા ક્લબ’ માં રહેવાનું ગોઠવ્યું. આ ક્લબમાં બિલિયર્ડ રમવા આવતા ગોખલેજીને જાણ થઈ કે ગાંધીજી કલકત્તામાં થોડા દિવસ રોકાવાના છે; તેઓ ગાંધીજીને પોતાના ઘરે લઈ ગયા. આ અરસામાં લોર્ડ કર્ઝનનો દરબાર ભરાતો. આ દરબારમાં જનારા રાજા-મહારાજાનો પહેરવેશ જોઈને ગાંધીજીને દુઃખ થયું. રાજાને પરંપરાગત બંગાળી પહેરવેશના બદલે લોર્ડ કર્ઝનની નજરમાં સારા દેખાવા પાટલૂન, ઝભ્મો, ચમકદાર બૂટ આદિ પહેરવા પડતા.

કાશી હિંદુ વિદ્યાપીઠ (બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય) ની પાયાવિધિ વખતે લોર્ડ હાર્ડિંગની હાજરીમાં હિંદુસ્તાનના રાજા-મહારાજાઓના કેવળ ઓરતોને જ શોભે એવા રેશમી ઈજાર, અંગરખા ને ડોકમાં હીરામોતીની માળાઓ, હાથે બાજુબંધને પાઘડી પર હીરામોતીનાં લટકણિયાં વાળા પોશાકનો ઠાઠમાઠ ગુલામીના પ્રતીક જેવો લાગતો. ગાંધીજીએ આવા આભૂષણોને નામર્દનાં આભૂષણ ગણાવ્યા છે. વાઈસરોયના દરબારમાં આવા ઘરેણાં પહેરીને જવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવતી. અંગ્રેજ વાઈસરોય સમક્ષ ધન, સત્તા અને માન ટકાવી રાખવા રાજામહારાજાઓએ કરવા પડતાં અનર્થની ગાંધીજીએ આ પ્રકરણમાં નોંધ લીધી છે.

● ગોખલે સાથે એક માસ (ત્રણ પ્રકરણ) :

(i) ગોખલે સાથે એક માસ - અંતર્ગત ૩ પ્રકરણ આત્મકથામાં મળે છે. ગાંધીજીની સુઘડતા, સાદગી નિયમિતતાની ગોખલેજી ઉપર ખૂબ સારી છાપ પડે છે. ગોખલેજી સાથે રહેવાના કારણે કલકત્તામાં જ લોકોનો પરિચય થયો તેમાં દા. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયનો વિશેષ પરિચય ગાંધીજીએ નોંધ્યો છે. દર મહિને આઠસો રૂપિયા કમાતા પ્રો. રોય પોતાના ખર્ચને સારુ ૪૦ રૂપિયા રાખીને બાકીના જાહેર કામમાં આપી દેનારા અપરણિત જાહેર સેવક હતા. ગોખલેજી અને દા. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયની દેશહતિની વાતોથી ગાંધીજી દેશના જાહેર જીવન વિશે જાણતા સમજતા થયા હતા.

દેશની સ્વાધિનતા વિશે ગોખલેજીની અવિરત સક્રિયતા અને જાગૃતિથી ગાંધીજીને ખૂબ આદર થયો. પોતાની એક ક્ષણ વેડફતા નહિ એવા ગોખલેના દરેક સંબંધ, દરેક કામના કેન્દ્રમાં માત્ર દેશહિત હતું.

ન્યાયમૂર્તિ રાનડેની ઈતિહાસકાર, અર્થશાસ્ત્રી અને સુધારક દૃષ્ટિથી ગોખલેજી પ્રભાવિત હતા. તે સમયના અગ્રણીઓમાં રાનડે સર્વોપરિ હતા એવી સમજ ગાંધીજીને ગોખલેજી પાસેથી મળી હતી. રાનડેજી પ્રત્યેના ગોખલેજીના પૂજ્યભાવની ગાંધીજીએ આત્મકથામાં યોગ્ય રીતે નોંધ લીધી છે.

ગોખલેજી ઘોડાગાડી રાખતા. ગાંધીજીએ તેમને એક વખત પૂછ્યું હતું કે તમે ટ્રામમાં અવરજવર કેમ કરતા નથી? શું ટ્રામમાં મુસાફરી કરવાથી તમારી પ્રતિષ્ઠા ઘટે? ગોખલેજીએ ગાંધીજીના મનનું સમાધાન કરવા જવાબ આપ્યો કે, “તમે પણ મને ન સમજી શક્યા? હું તમારી જેમ ટ્રામની મુસાફરી કરવા ઈચ્છું છું પણ કરી શકતો નથી. તમને જ્યારે મારા જેટલા જ લોકો ઓળખતા થશે ત્યારે તમને પણ ટ્રામમાં ફરવું અસંભવિત નહીં તો મુશ્કેલ થઈ પડવાનું છે. નેતાઓ જે કંઈ કરે છે તે મોજશોખને જ સારું કરે છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.” ગાંધીજી ગોખલેજીની ટ્રામમાં મુસાફરી ન કરી શકવાની મર્યાદા કે સંજોગો વિશે સહમત થઈ શક્યા પણ ‘વ્યાયામ માટે સમય નથી મળતો’ એવી દલીલ સાથે સહમત ના થઈ શક્યા. ગાંધીજી એમ માનતા કે, ‘ગમે તેવા કામ છતાં જેમ આપણે ખાવાનો સમય કાઢીએ છીએ તેમ જ વ્યાયામનો સમય કાઢવો જોઈએ. તેથી દેશની સેવા વધારે થાય પણ ઓછી નહીં.’

(ii) ‘ગોખલેની છાયા તળે રહી મેં બધો સમય ઘરમાં બેસીને ન ગાળ્યો.’ - એમ જણાવી ગાંધીજી કલકત્તાના તેમના રોકાણ દરમિયાનની વ્યક્તિ વિશેષ સાથેની મુલાકાત અને અનુભવોની નોંધ આપે છે. ગાંધીજી દરેક પ્રસંગનું હાર્દ કે જીવનમૂલ્ય કે અસર ઉપસાવે છે. ખૂબ લાઘવથી આલેખન પામેલા આ પ્રસંગોમાં ક્યાંય પોતાના અહંકારનું પ્રાગટ્ય ના થઈ જાય તેની ભરપૂર ખેવના ગાંધીજીએ કરી છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ખ્રિસ્તી મિત્રોને કહેલું કે હું હિન્દુસ્તાની ખ્રિસ્તીઓને મળીશ. કાલિયરણ બેનરજી નામના જાણીતા ખ્રિસ્તીને મળી તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરી. કલકત્તામાં ખૂબ પગપાળા ફર્યા. ગુરુદાસ બેનરજી તથા રાજા સર પ્યારીમોહન મુકરજીના પણ આ સમયે જ દર્શન કર્યા.

કાલિમંદિરે બલિદાન માટે હારબંધ ઊભેલાં ઘેટાંઓ જોઈ ગાંધીજીનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે, “મારે મન ઘેટાંના જીવની કિંમત મનુષ્યના જીવન કરતાં ઓછી નથી. મનુષ્યદેહને નિભાવવા હું ઘેટાંનો દેહ લેવા તૈયાર ન થાઉં... ઘેટાંને આ પાપી હોમમાંથી બચાવવા, મારી પાસે છે તેના કરતાં અતિશય વધારે આત્મશુદ્ધિની અને ત્યાગની આવશ્યકતા છે.”

માનવસમાજ કાલિ મંદિરમાં ઘેટાંના બલિદાન દ્વારા નિર્દોષ પ્રાણીનો ભોગ લઈને, ધોર પાપાચાર કરી રહેલ છે. ગાંધીજીએ એવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે, “એવો કોઈ તેજસ્વી પુરુષ કે એવી કોઈ તેજસ્વિની સતી પેદા થાઓ, જે આ મહાપાતકમાંથી મનુષ્યને બચાવે. નિર્દોષ પ્રાણીઓની રક્ષા કરે, ને મંદિરને શુદ્ધ કરે.”

ભાવનાશીલ જ્ઞાન સમૃદ્ધ વ્યક્તિઓ, બુદ્ધિશાળીઓ અને ત્યાગવૃત્તિવાળી પ્રજાના સમૂહમાં પશુ બલિદાનની આવી કૂરતા કઈ રીતે ટકી શકે? એવા પ્રશ્ન સાથે ગાંધીજી સમાપન કરે છે.

(iii) કાલિ માતાને નિમિત્તે ઘેટાં જેવા પશુબલિનો વિકરાળ કુરિવાજ જોયા પછી બંગાળી જીવન જાણવાની ગાંધીજીની ઈચ્છા વધુ તીવ્ર થઈ. પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રીના દર્શન કર્યા. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં દર્શન કરવા ગયા પણ તેઓ કોઈને મળતા નથી એવી જાણ થઈ. દર્શન ના થઈ શક્યાં. સ્વામી વિવેકાનંદના દર્શન કરવા ઉત્સાહપૂર્વક બેલૂર મઠ ગયા પણ સ્વામીજી બીમાર હોવાના કારણે બેલૂર મઠમાં નહોતા પણ કલકત્તાના તેમના ઘરે હતા એમ વિગત જાણી નિરાશ થયા. ચોરંઘીના મહેલમાં ભગિની નિવેદિતાનાં દર્શન થયાં. ભગિનીને બીજી વખત પેસ્તાનજીનાં ઘરે મળવાનું થયું ત્યારે હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેના ભગિની નિવેદિતાના પ્રેમ વિશે જાણ્યું.

કલકત્તામાં ગાંધીજી ખૂબ સક્રિય રહે છે. પોતાના સમયનું બરાબર આયોજન કરે છે. દિવસનો એક ભાગ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની સમસ્યાઓ અગ્રણીઓને જણાવવા, સમજાવવામાં ગાળતા હતા. અને દિવસના બીજા ભાગમાં કલકત્તાની ધાર્મિક સંસ્થાઓ, શહેરી સંસ્થાઓ જોવામાં સમય પસાર કરતા હતા. બંગાળનાં અગ્રગણ્ય કુટુંબોની માહિતી મેળવી અને બંગાળ સાથે નિકટતા કેળવી. કલકત્તાથી બ્રહ્મદેશની મુલાકાતે ગયેલા ગાંધીજીએ સુવર્ણ પેગોડાનાં દર્શન કર્યા. મંદિરમાં અસંખ્ય મીણબત્તીઓ બળતી હતી તથા ગર્ભમાં ગૃહમાં ઉંદરો ફરતા હતા તે ન ગમ્યું અને સ્વામી દયાનંદનો પ્રસંગ યાદ આવી ગયો. બ્રહ્મદેશની મુલાકાતમાં મહિલાઓની સ્વતંત્રતા અને પુરુષોની મંદતા જોઈ મહિલાઓ માટે આદર થયો ને પુરુષોને વિશે દુઃખી થયા.

કલકત્તામાં ભ્રમણ પૂરું થયું. ગોખલેજીની વિદાય લીધી. ગોખલેજીએ પિત્તળના ડબ્બામાં મગજના લાડુ અને પૂરી સાથે ગાંધીજીને વિદાય આપી. ખૂબ જ ઓછા સામાન સાથે ભારત ભ્રમણ કરવાની ઈચ્છા સાથે ગાંધીજીએ કલકત્તા છોડ્યું ત્યારે કલકત્તાના રેલવે સ્ટેશને તેમને વળાવતા ગોખલેજી તથા દા. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય ગયા. આમ, કલકત્તામાં મહાસભામાં સક્રિય હાજરી, બંગાળી પ્રજા સાથેની નીકટતા, ગોખલેજી તથા દા. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય જેવા અગ્રણીઓનો સહવાસ ગાંધીજી પામ્યા. કાલિ મંદિરમાં પશુ બલિની વિકરાળ સમસ્યાથી વ્યથિત થયેલા મહાત્માની સંવેદનશીલ સક્રિયતા કલકત્તા મુલાકાતની ઉપલબ્ધિ ગણાય.

■► ૮.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) ૧૯૦૧ની કલકત્તા મહાસભાના પ્રમુખ કોણ હતા?
- (૨) મહાસભામાં ગાંધીજી કયો ઠરાવ રજૂ કરવા ઈચ્છતા હતા?
- (૩) ગાંધીજીને મહાસભામાં કોણે કારકુનીનું કામ સોંપ્યું?
- (૪) કલકત્તામાં અંગ્રેજી 'બેરર' શબ્દનો અપભ્રંશ શું થાય છે?
- (૫) ગાંધીજીએ કલકત્તામાં હોટલના બદલે ક્યાં રોકવાનું નક્કી કર્યું?
- (૬) ગાંધીજીને કોણ પોતાના ઘરે રહેવા માટે લઈ જાય છે?
- (૭) કઈ સંસ્થાની પાયાવિધિ વખતે રાજામહારાજાઓનો પહેરવેશ જોઈ ગાંધીજીને દુઃખ થયું?
- (૮) ગોખલેજીને ત્યાં ગાંધીજીને ક્યા અપરણિત દેશસેવકનો ભેટો થયો?
- (૯) કલકત્તામાં ગાંધીજી ક્યા હિન્દુસ્તાની ખ્રિસ્તીને મળે છે?
- (૧૦) કલકત્તામાં ગાંધીજી ક્યા બે મહાનુભાવના દર્શનથી વંચિત રહી જાય છે?
- (૧૧) કલકત્તાથી ગાંધીજીને વિદાય આપવા રેલવે સ્ટેશન કોણ આવે છે?

● કાશીમાં :

કલકત્તાથી રાજકોટ આવવા નીકળેલા ગાંધીજીને રેલવેની મુસાફરીમાં અસ્વચ્છતા અને ગંદકીનો અનુભવ થયો. ઘેટાંની જેમ અમર્યાદ સંખ્યામાં ભરેલા મુસાફરોથી ભરેલો ત્રીજા વર્ગનો ડબો, થૂંકવું, કચરો નાખવો અને બીડી તમાકુના વ્યસનથી ભરચક મુસાફરોનું બેજવાબદાર વર્તન, ભાષાની ગંદકી, અંદર-બહારની સમગ્રલક્ષી અરાજકતા, અસ્વચ્છતા અને અસભ્ય વર્તન જેવા લક્ષણોથી ભરપૂર. ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીના ગાંધીજીના અનુભવો દરેક સમયે સરખા જ રહ્યા. પ્રજાની બેદરકારી અને ગંદકી પ્રત્યેનું વલણ જોઈ ગાંધીજીને ખૂબ નવાઈ લાગી. શિક્ષિત વર્ગ ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરે તો કદાચ આ પરિસ્થિતિમાં કાંઈક ફરક પડે એવું તેઓ માનતા હતા.

કલકત્તાથી કાશી ગયેલા ગાંધીજીને સ્ટેશન ઉપર જ ઘણા બ્રાહ્મણોએ યજમાન બનવા ઘેરી લીધા. એક બ્રાહ્મણનું સૂઘડ જણાતું ઘર પસંદ કરી ગાંધીજી રોકાઈ ગયા. ગાંધીજીએ એ બ્રાહ્મણ સાથે સવા રૂપિયાની દક્ષિણા અગાઉથી જ નક્કી કરી લીધી. કાશી વિશ્વનાથના મંદિરે અને તેની આસપાસ ભરપૂર ગંદકી તેમણે જોઈ. સાંકડી લપસણી ગલીમાં થઈને જવાનું અને માખીઓનો બણબણાટ, બિનજરૂરી ઘોંઘાટ જોઈને મંદિરની સ્વચ્છતા, પવિત્રતાની ગાંધીજીની વાજબી અપેક્ષાને ઠેસ પહોંચી. મહાત્મા તરીકે દેશમાં જાણીતા થયા પછી પણ બે વખત કાશી ગયા હતા પણ ગંદકી અને ઘોંઘાટના અનુભવોમાં કોઈ ફેરફાર થયો ન હતો. મિસિસ બેસંટના દર્શન કરવાની ઈચ્છા પૂરી થઈ. મિસિસ બેસંટની તબિયત નાજુક હતી. તેથી તેમની સાથે વિશેષ સંવાદ કરી તેમને કોઈ જાતની તકલીફ આપ્યા વગર ગાંધીજીએ તુરંત ત્યાંથી રજા લીધી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) ગાંધીજીનો રેલવેમાં ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરીનો અનુભવ કેવો રહ્યો?
- (૨) ‘કાશી વિશ્વનાથ’ મંદિરના દર્શનથી ગાંધીજીએ શું અનુભવ્યું?

(બ) નીચેનાં વિધાનો પૈકી બરાં-બોટાં જણાવો.

- (૧) રેલવેમાં ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી દરમિયાન મુસાફરોની શિસ્ત જોઈ ગાંધીજી પ્રસન્ન થયા.
- (૨) મહાત્મા તરીકે જાણીતા થયા પછી ગાંધીજી કદી કાશીવિશ્વનાથ મંદિર નથી ગયા.
- (૩) મિસિસ બેસંટના દર્શન કરી ગાંધીજીએ તેમની સાથે દીર્ઘ વાર્તાલાપ કર્યો.

● મુંબઈમાં સ્થિર થયો? :

ગાંધીજીએ ગોખલેજીને પોતાના રાજકીય ગુરુ માનેલા. ગોખલેજીની ઈચ્છા હતી કે ગાંધીજી મુંબઈમાં સ્થિર થાય. મુંબઈમાં વકીલાત કરે અને જાહેર સેવામાં ભાગ લે. પોતાની પણ ઈચ્છા તો મુંબઈમાં જ સ્થિર થવાની હતી પણ ધંધો મળવા વિશે વિશ્વાસ ન હતો. આત્મવિશ્વાસના અભાવના કારણે મુંબઈને બદલે પ્રથમ તો રાજકોટ રહેવાનું, જવાનું નક્કી કર્યું. રાજકોટમાં વકીલ મિત્ર કેવળરામ માવજી દવે હતા. ગાંધીજીને વિલાયત ભણવા મોકલવા જોઈએ એવી સલાહ અને હિંમત કેવળરામ દવેના પિતાજી માવજી દવેએ આપેલી. એ કુટુંબ સાથે ગાંધીજીના પરિવારને ઘણો ઘનિષ્ઠ નાતો હતો. રાજકોટમાં વકીલાત ચાલતી થાય એ માટે કેવળરામે શરૂમાં જ ત્રણ કેસ અપાવ્યા. જામનગર, વેરાવળ જેવા નગરમાં ચાલેલા કેસ અને અપીલમાં ગાંધીજીને સફળતા મળી હતી. પણ મિત્ર કેવળરામ દવે તેમના હિતેચ્છુ હતા. એક દિવસ તેમણે ગાંધીજીને મુંબઈ જવા માટે પ્રેરિત કર્યા અને ખાસ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે, ‘તમે જે જાહેર કામ કરવાને સર્જાયેલા છો, તેને અમે કાઠિયાવાડમાં દફન થવા નહીં દઈએ’ - દક્ષિણ આફ્રિકા નાતાલથી ગાંધીજીના થોડા પૈસા આવવાના બાકી હતા તે આવી ગયા પછી ગાંધીજીએ રાજકોટ છોડ્યું. મુંબઈ ગયા અને ચેમ્બર્સ ભાડે રાખી સ્થિર થવાનો પ્રયાસ કર્યો.

● **ધર્મસંકટ :**

મુંબઈમાં ગિરગામ વિસ્તારમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું પણ સ્થિરવાસ શક્ય ન હતો. દસ વર્ષના દીકરા મણિલાલની તબિયત બગડી. સખત તાવ હતો. રાત્રે સન્નિપાત પણ થતો. દાક્તરે મણિલાલને ઈંડા અને મરઘીનો સેરવો આપવાની જરૂરિયાત સમજાવી. ગાંધીજીએ દાક્તર આગળ પોતે અન્નાહારી હોવાની દલીલ કરી. ડોક્ટરે ગાંધીજીને સમજાવ્યું કે દવા તરીકે ઈંડા અને મરઘીનો સેરવો આપવો જ જોઈએ. ગાંધીજી પોતાના ધર્મપાલન માટે મક્કમ હતા પણ દસ વર્ષના દીકરાની જિંદગીનો પ્રશ્ન હતો અને દીકરાને પૂછ્યા વગર તેની સારવાર માટે જરૂરી દવા ન આપવાનો નિર્ણય લેવો એ ગાંધીજી માટે ધર્મસંકટ જેવું હતું. દીકરાએ તો પિતાની વાત માની લીધી. પણ સત્યનિષ્ઠ ગાંધીજી સાચી વાત જણાવતા લખે છે કે, ‘જો કે હું સમજતો હતો કે, જો મેં તેને એ બંને ચીજ ખવડાવી હોત તો તે ખાત પણ ખરો’ આખરે ગાંધીજીએ પોતાના સ્વભાવ અને સિદ્ધાંત મુજબ કુદરતી ઉપચાર શરૂ કર્યો. ત્રણેક મિનિટનું કટિસ્નાન કરાવતા. નારંગીના રસની સાથે થોડું પાણી મેળવી તેનાથી જ ત્રણ દિવસ ચલાવ્યું. મણિલાલને તાવ મટવાનું નામ નહોતો લેતો. ૧૦૪ ડિગ્રી તાવ થયો ત્યારે ગાંધીજી ગભરાઈ ગયા. પાણીના ઉપચાર પર તથા ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી. બે ધાબળા ઓઢાડી એક રાત્રે મણિલાલને તેની માને હવાલે કરાવી શાંતિ મેળવવા ચોપાટી પર ગયા. ઘરે આવ્યા. મણિલાલનો તાવ પરસેવા વાટે વહી ગયો. દૂધ, પાણી ને ફળ ઉપર મણિલાલને ચાલીસ દિવસ રાખ્યો. આખરે મણિલાલને સારું થઈ ગયું. આત્મકથા લખી એ વર્ષોમાં ૧૯૨૫ની આસપાસ ગાંધીજીએ લખ્યું છે, “આજે મારા બધા છોકરાઓમાં મણિલાલ શરીરે વધારે મજબૂત છે.”

આમ, ધર્મસંકટ એ વાતનું હતું કે ઈંડા કે મરઘીના સેરવા જેવો અભક્ષ્ય ગણેલો પદાર્થ ઔષધ તરીકે લઈને ધર્મભ્રષ્ટ થવું કે પુત્રના જીવનું જોખમ છતાં ધર્મ-સિદ્ધાંતને વળગી રહેવું? દાક્તરની સમજાવટ છતાં ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાના કારણે મણિલાલના જીવનને ભગવાન ભરોસે મૂકી પોતાની રીતે નિસર્ગોપચાર કરનાર ગાંધીજીની લાજ રહી ગઈ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) ગાંધીજીએ કોને પોતાના રાજકીય ગુરુ ગણેલા?
- (૨) મિત્ર કેવળરામ દવેએ ગાંધીજીને શી સલાહ આપી?
- (૩) મણિલાલની સારવાર માટે કઈ દવાની જરૂર હતી?
- (૪) ગાંધીજીએ મણિલાલની સારવાર માટે કયો માર્ગ પસંદ કર્યો?
- (૫) દાક્તરની સમજાવટ છતાં કઈ શ્રદ્ધાના જોરે ગાંધીજીએ પોતાની રીતે પુત્રની સારવાર કરી?

(બ) નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં જણાવો.

- (૧) ગોખલેજી ઈચ્છતા હતા કે ગાંધીજી કલકત્તામાં સ્થિર થાય.
- (૨) કેવળરામ માવજી દવે ગાંધીજીના હરિફ હતા.
- (૩) જામનગર, વેરાવળમાં મળેલા કેસમાં ગાંધીજીને સફળતા મળી હતી.
- (૪) કેવળરામ દવેએ ગાંધીજીને મુંબઈ સ્થિર થવા આગ્રહ કર્યો.
- (૫) કુદરતી ઉપચારથી સ્વસ્થ થયેલા મણિલાલનું શરીર કાયમ માટે દૂબળું થયું.

● **પાછો દક્ષિણ આફ્રિકા :**

ગિરગામમાં (મુંબઈ) ગાંધીજી જે મકાનમાં રહેતા હતા તેમાં ભેજ વધુ હોવાથી અને ઉજાસનો અભાવ હોવાથી મુંબઈના કોઈ પરામાં ખુલ્લી જગ્યામાં બંગલો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાંતાક્રુઝમાં એક બંગલો મળી ગયો.

ચર્ચગેટ જવા માટે પ્રથમ વર્ગનો રેલવે પાસ કઢાવ્યો. પ્રથમ વર્ગમાં ઘણી વખત એકલા જ હોવાથી અભિમાન પણ અનુભવતા એમ ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે.

ગીતાનું ભાષ્ય ‘અનાસક્તિયોગ’ નામથી આપતી વખતે ગાંધીજીએ ગીતા મુજબ ચાર દાયકાથી જીવ્યા હોવાનો વિનમ્ર દાવો કર્યો છે. એ જ ગાંધીજી યુવાનીમાં ચર્ચગેટ જવા માટે પ્રથમ વર્ગનો પાસ હોવાનું ‘ક્યારેક’ અભિમાન અનુભવતા એવી કબૂલાત પણ કરે છે. આમ, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મોહનમાંથી મહાત્મા સુધીની વ્યક્તિત્વ વિકાસની સફર રાતોરાત નથી થઈ. સામાન્ય માણસને અનુભવાતા આવેગો અને સામાજિક મોભાની સભાનતા યુવાનીમાં ગાંધીજીમાં પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હતા. જીવનમાં આંતરિક વિકાસને કોઈ મર્યાદા નથી એમ સમજતા થયેલા ગાંધીજી સત્યનિષ્ઠ, સાદગીપૂર્ણ જીવનચર્યામાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ સાધે છે.

મુંબઈમાં વકીલાત માટે મોહનદાસ સ્થિર થતા જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના અસીલોનું કામ મુંબઈમાં બેઠા-બેઠા પણ થોડું કરી શકતા હતા તેથી આર્થિક ટેકો રહેતો હતો. થોડા સમયમાં પોતે હાઈકોર્ટમાં કામ કરતા થઈ જશે એવી ધરપત રહેતી હતી ત્યાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી અણધાર્યો તાર આવ્યો. ‘ચેમ્બરલેન અહીં આવે છે, તમારે આવવું જોઈએ.’

ચેમ્બરલેન બ્રિટિશ, સરકારના સંસ્થાન પ્રધાન હતા. ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ વતી ગાંધીજી ચેમ્બરલેન સમક્ષ રજૂઆત કરે એવી હિંદીઓની ઈચ્છા હતી. ગાંધીજી અગાઉ દક્ષિણ આફ્રિકા છોડતી વખતે વચન આપી ચૂક્યા હતા કે તમે બોલાવશો તો હું પાછો આવીશ.

કુટુંબને સાંતાક્રુઝ મુંબઈ રાખીને ગાંધીજી નીકળ્યા. એ વખતે ગાંધીજી એમ માનતા હતા કે, ‘જે જીવાનિયાઓ દેશમાં ન કમાતા હોય ને સાહસિક હોય તેમણે દેશાવર નીકળી જવું એ સારું છે’ - આ વખતે ગાંધીજી ચાર-પાંચ યુવાનોને લઈ ગયા. એમાં મગનલાલ ગાંધી પણ હતા. જે આવનારા સમયમાં ગાંધીજીના પગલે ચાલનારા ઉત્તમ સાથી પૂરવાર થવાના હતા.

મુંબઈમાં પત્ની તથા બાળકોને મૂકી અનિશ્ચિત ભાવિ તરફ ગાંધીજીએ પગ માંડ્યા હતા. પોતે જીવનની અનિશ્ચિતતાઓથી ટેવાઈ ગયા હતા. જીવનમાં સત્યને પામવાના સજાગ પુરુષાર્થનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો.

▶▶▶ તમારી કસોટી ચકાસો :

નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) ગાંધીજીએ સાંતાક્રુઝ વિસ્તારમાં રહેઠાણ પસંદ કર્યું.
- (૨) મુંબઈમાં ચર્ચગેટ જવાના પ્રથમ વર્ગના રેલવે પાસથી ગાંધીજી અભિમાન અનુભવતા હતા.
- (૩) જીવનની અનિશ્ચિતતાથી ગાંધીજી ખૂબ દુઃખી થયા.
- (૪) ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે જીવનાર ગાંધીજી પહેલેથી જ સંત-મહાત્મા જેવું જીવન જીવતા હતા.
- (૫) સાહસિક યુવાનોએ પોતાનો દેશ છોડવો જોઈએ નહિ, એમ ગાંધીજી માનતા હતા.

▶▶▶ ૮.૬ સ્વઅધ્યયન :

- (૧) કલકત્તા અધિવેશન-મહાસભામાં ગાંધીજીની સામેલગીરી પર વિસ્તૃત નોંધ તૈયાર કરો.
- (૨) ગોખલેજીની સાથે ગાંધીજીએ કલકત્તામાં પસાર કરેલા સમય વિશે વિસ્તૃત નોંધ કરો.
- (૩) કલકત્તામાં પશુ બલિ આપવાની પ્રથા વિશે ગાંધીજીનું ચિંતન તમારા શબ્દોમાં લખો.

૯.૧ ઉદ્દેશો

૯.૨ પ્રસ્તાવના

૯.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૯.૪ પાઠ : ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ, અંગ્રેજ મિત્રો અને ઇન્ડિયન ઓપીનિયન

આત્મકથા : ભાગ-૪ ના ૧ થી ૧૭ પ્રકરણો વિશે સઘન અધ્યયન

૯.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૯.૬ સ્વઅધ્યયન

■ ૯.૧ ઉદ્દેશો :

- ગાંધીજીના જીવન-વિકાસના એક પછી એક પગથિયાંને સમજી શકીશું.
- જાહેર સેવકના જીવનમાં ત્યાગનું મહત્ત્વ સમજાશે.
- માટી અને પાણીના પ્રયોગો દ્વારા ગાંધીજીની કુદરતી ઉપચાર પદ્ધતિ વિશે જાણાવા-સમજવાની દિશા ખૂલશે.
- ‘મરકી’ જેવા રોગચાળામાં ગાંધીજીની સેવાનું મહત્ત્વ જાણીશું.
- ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ નિમિત્તે ગાંધીજીના પત્રકારત્વક્ષેત્રના આદર્શોનો ખ્યાલ આવશે.
- ગાંધીજીના અંગ્રેજ મિત્રોનો પરિચય થશે.

■ ૯.૨ પ્રસ્તાવના :

ગાંધીજીની આત્મકથાના ચોથા ભાગમાં આપણે પ્રવેશ્યા છીએ. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે હિંદમાં, વિલાયતમાં અને કર્મભૂમિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઠીક ઠીક જાણીતા થઈ ગયેલા ગાંધીજી જીવનના ત્રણ દાયકા વટાવી ચૂક્યા પછીના ગાળાના સંસ્મરણો આ ભાગમાં છે.

જીવનના આ તબક્કામાં પોતાનું જીવનકાર્ય જાણી ચૂકેલા ગાંધીજી વિરલ અર્થમાં જાહેર સેવક તરીકે ઘડતર પામતા જાય છે. સંપત્તિ સર્જન કે ધનસંચયનો મોહ ઘટી જાય કે લુભ થઈ જાય ત્યારે ત્યાગવૃત્તિ વધતી જાય છે. તમામ હિંદીઓમાં કોઈપણ ભેદભાવ વગર પોતાના કુટુંબનો વિસ્તાર થતો જોઈ રહેલા ગાંધીજી પોતાની તમામ બચત કોમની સેવામાં ખર્ચવામાં, ઇન્ડિયન ઓપીનિયન ચલાવવામાં વાપરી નાખવા તૈયાર થાય છે. મરકીગ્રસ્ત દર્દીઓની સેવા કરવામાં જીવનું જોખમ હોવા છતાં તૈયાર થતા બેરિસ્ટર ગાંધીનો સેવાયજ્ઞ જીવનધર્મ બની જાય છે. વકીલ તરીકેની સફળતાને સત્યનો આધાર છે. હેતુશુદ્ધિ, નિઃસ્વાર્થ જીવનયાત્રાના મહત્ત્વપૂર્ણ પડાવોમાં આપણે અભ્યાસપૂર્વક પહોંચી રહ્યા છીએ. ‘સત્યના પ્રયોગો’ આત્મકથાનું વાચન-મનન કરતાં કરતાં આ સ્વાધ્યાય કરતા રહેશો તો વિદ્યાતપ વધુ સાર્થક થશે.

■ ૯.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

દક્ષિણ આફ્રિકાથી કહેણ આવ્યું કે પોતાના પરિવારને મુંબઈમાં મુકીને ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચી ગયા. હિંદીઓની સમસ્યા વિશે સક્રિય થયેલા સર્વાંગી રીતે સજાગ થાય છે. આ એકમમાં ઉત્તરોત્તર આંતરિક વિકાસ

સાધતા ગાંધીજીના દર્શન થાય છે. સમાજ સેવક, પત્રકાર, વકીલ એવી ત્રિવિધ ભૂમિકાએ કામ કરતા નિઃસ્વાર્થ બેરિસ્ટર ‘ગાંધીભાઈ’ તરીકે જાણીતા થાય છે.

અંગત જીવનમાં દરેક પ્રવૃત્તિને વિશે આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ટેવના કારણે પોતાના જીવનના દરેક કાર્યને સત્યની કસોટીએ ચડાવે છે. ઈશ્વર પ્રત્યેની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાના કારણે વીમા પોલિસીનું પણ વિસર્જન કરાવે છે. પરિવારમાં કે જાહેર સમસ્યામાં માંદાની સારવાર કરવા માટે માટી અને પાણીના પ્રયોગ પરની શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ થતી જાય છે. જે દેશમાં ગોરાઓ કાળાઓ પ્રત્યે ભેદભાવ રાખતા હતા અને પોતે ‘કુલી’ તરીકે અપમાનિત થયા હતા. એ દેશમાં અંગ્રેજોનો ગાઢ પરિચય થાય છે. અંગ્રેજ સજ્જનોને ભેટો જીવનના યાદગાર અનુભવ જેવો છે. ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ નિમિત્તે પત્રકાર તરીકે સમર્પિત ગાંધીજી, કુલી લોકેશનના હિંદીઓના સફળ વકીલ તરીકે અને મરકીના દરદીઓના સેવક તરીકે આ પ્રકરણમાં પામીશું.

►►► **૯.૪ પાઠ : ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ, અંગ્રેજ મિત્રો અને ઈન્ડિયન ઓપીનિયન :**

● કરી કમાણી એળે ગઈ? :

● કડવો ઘૂંટ :

આત્મકથાના ચોથા ભાગના પ્રથમ પ્રકરણનું શીર્ષક : ‘કરી કમાણી એળે ગઈ?’ વાંચીને આશ્ચર્ય થાય. દક્ષિણ આફ્રિકાના જાહેર કામમાં ગાંધીજીએ મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા એ જ એમની કમાણી. એ કમાણી એળે જાય એવું તો શું બન્યું હશે એવો આપણને પ્રશ્ન થાય.

મિ. ચેમ્બરલેન બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા નિયુક્ત સંસ્થાના વજીર કહો કે પ્રધાન હતા. હિંદીઓને પડતી અગવડતા વિશે તેમની સમક્ષ રજૂઆત કરવા માટે જ ગાંધીજીને છેક મુંબઈથી બોલાવવામાં આવ્યા હતા. નાતાલમાં પ્રતિનિધિમંડળ સાથે ચેમ્બરલેનને મળવાની ગાંધીજીને તક મળી હતી. પણ ટ્રાન્સવાલમાં ગાંધીજીની હાજરીનો જ અમલદારોને વાંધો હતો. ટ્રાન્સવાલના રહેવાસી નહીં હોવાથી ‘તમારે પાછા જવું પડશે’ એમ ગાંધીજીને કહી દેવામાં આવ્યું.

અગાઉ આવા અપમાનો સહન કર્યા હોવાથી ગાંધીજી ટેવાઈ ગયા હતા. અપમાનને ન ગણકારતાં તટસ્થપણે જે કર્તવ્ય સૂઝે તે કરવું એવા નિશ્ચય સાથે ગાંધીજી સક્રિય રહ્યા.

હિંદીઓને મદદરૂપ થવા એશિયાવાસીઓ માટે નવું ખાતું ખોલાવવામાં આવ્યું છે. એવી અમલદારોની દલીલ હતી. અમલદારોએ ગાંધીજીનું અપમાન કર્યું. અપમાન સહન કરીને પણ હિંદીઓ માટે લડવું એવો નિર્ધાર ગાંધીજીએ કર્યો. પોતે ટ્રાન્સવાલમાંથી ખસવું ન જોઈએ એવો નિર્ણયને અમલમાં મૂકવા ટ્રાન્સવાલમાંથી જ વકીલાતની સનદ મેળવી. ટ્રાન્સવાલમાં જ કોમી હકો માટે લડવા તથા એશિયાઈ અમલદારો સાથે વર્તવાના અનુભવો સર્જતા રહ્યા.

● વધતી જતી ત્યાગવૃત્તિ અને આત્મનિરીક્ષણ :

વકીલ તરીકેનો વ્યવસાય અને જાહેર સેવા બંનેમાં સમાંતરણપણે વ્યસ્ત ગાંધીજીનું દરેક ડગલે આત્મમંથન ચાલતું થઈ ગયું. સામાન્ય માણસ હંમેશા દરેક વ્યવહાર અંગત લાભાલાભની દૃષ્ટિએ કરે છે. મનુષ્યના આર્થિક સામાજિક વ્યવહારો પાછળની ગણતરી કે ઈચ્છામાં ધર્મદૃષ્ટિ કે કર્તવ્યનિષ્ઠા ઓછી અને સ્વહિતની સલામત દૃષ્ટિ વધારે જોવા મળે છે.

મુંબઈમાં ઓફિસ ખોલી હતી ત્યારે અમેરિકન વીમાદલાલ પાસે ૧૦૦૦૦ (દસ હજાર) રૂ. ની વીમા પોલિસી લીધેલી. રોજબરોજના સામાન્ય માણસના જીવનમાં પોલિસી કઢાવવાની વાત કે અનુભવ આત્મકથામાં સ્થાન પામે તેવું અને તેટલું મહત્ત્વ હોય છે? ગાંધીજીની આત્મકથામાં તેનું ખાસ મહત્ત્વ છે. પોલિસી લીધા પછી તેમનું ચિંતન શરૂ થાય છે. પોતે વીમાદલાલની જાળમાં ફસાઈને વીમો લીધો છે એનો અફસોસ તેઓ અનુભવે છે. વીમા પોલિસી વિશે તેમના મનમાં જે મંથન ચાલ્યું તેનું કારણ તેમની ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા છે. તારનાર અને મારનાર

તો ઈશ્વર છે. પોતાની વીમાની રકમને સંતાનોનું સુરક્ષા કવચ ગણવા તેઓ તૈયાર નથી. આ જગતમાં અસંખ્ય ગરીબ બાળકો છે. વીમા દ્વારા સંતાનોને સુરક્ષા આપવી એટલે તેમને પરાધીન બનાવવા એમ તેઓ વિચારે છે. આમ, પોતાના દરેક વર્તનને વિશે ઊંડું આત્મ-નિરીક્ષણ કરવાનું તેમના માટે સહજ થવા લાગ્યું.

● નિરીક્ષણનું પરિણામ :

૧૯૦૩ ની આસપાસના એ દિવસોમાં આત્મનિરીક્ષણ જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે. ખ્રિસ્તી અને થિયોસોફિસ્ટ મિત્રો આ યુવાન બેરિસ્ટરનો જુદા જુદા હેતુથી સંગ કરવા આકર્ષાય છે. ધર્મભાવના અભ્યાસપૂર્વક વિસ્તરતી જાય છે. ‘જિજ્ઞાસુ મંડળ’ નામનું એક નાનકડું જિજ્ઞાસુ મંડળ પણ સક્રિય કરે છે. સ્વામી વિવેકાનંદનો ‘રાજયોગ’ તથા પાતંજલ યોગદર્શનની સાથે ગીતાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

ગીતાનો અભ્યાસ ગાંધીજીના જીવનમાં ઊંડી અસર ઊભી કરે છે. ગીતાના એક અથવા બે શ્લોકને રોજ કંઠસ્થ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. સવારના દાતાણ અને સ્નાનના સમયે; જે પંદર વીસ મિનિટ મળે તેમાં રોજનો એક શ્લોક કંઠસ્થ કરતા કરતાં તેર અધ્યાય સુધી તેઓ પહોંચી ગયા હતા. ‘ટ્રસ્ટી’ શબ્દનો ખરો અર્થ અને ધર્મ સમજ્યા. અપરિગ્રહનો મર્મ સમજતા સમજતા એમ સમજાયું કે સ્ત્રીપુત્રાદિ પણ પરિગ્રહનું જ સ્વરૂપ છે. સેવક તરીકેના જીવન વિશે સૂક્ષ્મતાથી વિચારતાં એવો પ્રશ્ન પણ થયો કે, ‘ઘર બાળીને તીર્થ કરવું? લાગતો જ જવાબ મળ્યો કે ઘર બાળ્યા વિના તીર્થ થાય જ નહીં’ ગીતાનું વાચન, અધ્યયન અને અર્થઘટન ગાંધીજીના આંતરિક વિકાસમાં સહાયક બને છે. સાંસારિક સુખ પ્રત્યે ત્યાગભાવ જન્મે છે. અપરિગ્રહી થવામાં, સમભાવી થવામાં હેતુનું પરિવર્તન, હૃદયનું પરિવર્તન આવશ્યક છે એમ સમજાય છે ત્યારે સૌથી પહેલું કામ વીમા પોલિસી બંધ કરાવવાનું કરે છે. મુંબઈમાં રેવાશંકર ઝવેરીને પોલિસી બંધ કરાવવાનો કાગળ લખ્યો.

ગાંધીજીને ભણાવવા માટે મોટાભાઈએ દેવું કરેલું. બેરિસ્ટર થઈને ગાંધીજી ખૂબ કમાશે અને કુટુંબ આર્થિક રીતે સદ્ધર થશે એવી સૌને આશા હોય તે સ્વાભાવિક છે. ગાંધીજી સેવા, સમર્પણ અને ત્યાગના પંથે વળી ગયા હતા. તેમણે મોટાભાઈને લખ્યું, ‘આજ લગી તો મારી પાસે બચ્યું તે તમને અર્પણ કર્યું. હવે મારી આશા છોડજો. હવે જે બચશે તે અહીં જ કોમને અર્થે વપરાશે’

‘અહીં જ’ એટલે દક્ષિણ આફ્રિકા. ‘કોમને અર્થે’ - એટલે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા તમામ હિંદીઓ માટે. ગાંધી સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં ‘કોમને અર્થે’ કે ‘કોમ’ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં આ અર્થ આપણે ધ્યાનમાં લેવાનો છે. એ અર્થમાં ‘કોમ’ એટલે હિન્દુ, મુસ્લિમ, પારસી, શીખ વગેરે તમામ હિંદવાસીઓ.

ગાંધીજીની ત્યાગભાવના અને સેવાવૃત્તિ મોટાભાઈને સમજાતી નથી. તેમણે ગાંધીજીને સખત શબ્દોમાં લખ્યું, ‘બાપ કરતાં મારે ડાહ્યા ન થવું બાપે જેમ કુટુંબને પોષ્યું તેમ મારે પણ કરવું જોઈએ’ (આ શબ્દો ગાંધીજીના છે) ગાંધીજીએ વિનયપૂર્વક સામો જવાબ આપ્યો કે, ‘બાપનું જ કામ કરી રહ્યો છું. કુટુંબનો અર્થ જરા બહોળો કરીએ તો મારું પગલું સમજાય તેવું લાગશે’

ગાંધીજીનું સેવાવ્રત એ દિવસોમાં મોટાભાઈને ગમતું નથી. અબોલા લીધા હોય એવું કર્યું. ભાઈ પ્રત્યેની ભક્તિ ગાંધીજીના મનમાં લેશમાત્ર ઓછી ના થઈ. આખરે, મોટાભાઈ મરણપથારીએ હતા ત્યારે તેમને ગાંધીજીના જીવનધર્મનું મહત્ત્વ સમજાયું. પોતાના દીકરાઓને પણ ગાંધીજીની જેમ ઉછેરવાની ભલામણ કરી. પોતે જીવનના આખરી દિવસોમાં ગાંધીજીને મળવા ઈચ્છતા હતા. પણ મેળાપ શક્ય ના થયો. મોટાભાઈના સંતાનો ગાંધીજી મુજબ ઉછેરી ના શક્યા. ગાંધીજીએ આ અનુભવનો સાર નોંધતા લખ્યું છે; ‘આપણે માનીએ કે, જેમ આપણામાં પરિવર્તન થાય કે વિકાસ થાય તેમ આપણાં આશ્રિતોમાં કે સાથીઓમાં પણ થવો જોઈએ, એ મિથ્યા છે.’

● નિરામિષાહારનો પ્રચાર :

જીવનમાં સાદગી અને ત્યાગ વધવાની સાથે નિરામિષાહારનો પ્રસાર પ્રચાર કરવાના કામને ગાંધીજીએ અગ્રતા આપી. એક થિયોસોફિસ્ટ પરિચિત મહિલાએ મોટા પાયા ઉપર એક નિરામિષાહારી ગૃહ શરૂ કર્યું તેને મદદ કરવાના હેતુથી એક અસીલના નાણાં, અસીલની સંમતિથી તે મહિલાને આપ્યા. એ જમાનામાં એક હજાર પાઉંડ જેટલી એ રકમ હતી. અસીલનું નામ બદ્રી. એ નાણાં પરત નહિ આવે તેમ જણાયું. આખરે એક હજાર પાઉંડ ડૂબ્યા. પોતે અસીલને એ ભરપાઈ કરી આપ્યા અને છેવટે આ અનુભવમાંથી શીખ્યા કે, ‘સુધારા કરવાને ખાતર પણ પોતાની શક્તિ બહાર ન જવું ઘટે.’

■► ૯.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા બોલાવવાનું કારણ શું હતું?
- (૨) ટ્રાન્સવાલમાં જ સ્થાયી થવા ગાંધીજીએ શું કર્યું?
- (૩) ગાંધીજીએ કઢાવેલી વીમા પોલિસીનું આખરે શું થયું?
- (૪) આ એકમના આધારે ગાંધીજીએ કયા ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું છે તે જણાવો.
- (૫) ‘ઘર બાળીને તીર્થ કરવું?’ પ્રશ્નનો ગાંધીજીને પોતાની જાત પાસેથી શો જવાબ મળે છે?

(બ) નીચે આપેલાં વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) ગાંધીજીને ટ્રાન્સવાલમાં સનદ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડી.
- (૨) ગીતા અધ્યયનની ગાંધીજી પર ઊંડી અસર હતી.
- (૩) ગાંધીજી માનતા હતા કે ઘર બાળીને તીર્થ ના થાય.
- (૪) ગાંધીજીની સેવાવૃત્તિના સંકલ્પથી મોટાભાઈ રાજી થયા.
- (૫) ગાંધીજીએ વીમાપોલિસીનું વિસર્જન કર્યું.
- (૬) ગાંધીજી માનતા હતા કે આપણા આશ્રિતો કે સાથીઓ આપણી જેમ પરિવર્તન પામવાં જોઈએ.

● માટી અને પાણીના પ્રયોગ :

આ પ્રકરણમાં ગાંધીજી કુદરતી ઉપચાર તરફ કઈ રીતે વળ્યા તેનું વિવરણ છે. પહેલેથી જ ગાંધીજીને દવાઓ લેવાનો અણગમો હતો. જોહાનિસબર્ગમાં તેમને કબજિયાત અને માથાના દુઃખાવાની ફરિયાદ રહેતી. આ વ્યાધિમાંથી મુક્ત થવાના વિચાર કરતા હતા ત્યારે જ એમને ધ્યાનમાં આવ્યું કે માંચેસ્ટરમાં ‘નો-બ્રેકફાસ્ટ એસોસિયેશન’ નામનું સંગઠન હતું. તેનાથી પ્રેરિત થઈને ગાંધીજીએ સવારનું ખાણું છોડ્યું. ત્રણ વખત પેટ ભરીને જમતા હતા એમાંથી બે વખત જમતા થયા. પરિણામે માથાનો દુઃખાવો મટ્યો.

દરમિયાન કોઈ મિત્રએ તેમને જુસ્ટનું રિટર્ન ટુ નેચર (કુદરત તરફ વળો) નામનું પુસ્તક આપ્યું. તેમાં માટીના ઉપચાર વિશે વાંચ્યું. ગાંધીજી પોતે આદરેલા માટીના ઉપચાર વિશે લખે છે; ‘સાફ ખેતરાઉ લાલ કે કાળી માટી લઈ, તેમાં માપસર ઠંડું પાણી નાખી, સાફ ઝીણા પલાળેલા કપડામાં લપેટી, પેટ ઉપર મૂકીને તેને પાટાથી બાંધી. આ લોપરી રાતના સૂતી વખતે બાંધતો ને સવારે અથવા રાતમાં જાગી જાઉં તો, ત્યારે કાઢી નાખતો. તેથી મારી કબજિયાત નાબૂદ થઈ.’ ગાંધીજીને માટી અને પાણીના ઉપચાર વિશેની શ્રદ્ધા આજીવન રહી.

ગાંધીજીએ પોતાના અનુભવો અને પ્રયોગોના આધારે નોંધ્યું છે કે; ‘ક્ષણે ક્ષણે વૈદ્ય, હકીમ અને દાક્તરને ત્યાં દોડવાથી ને શરીરમાં અનેક વસાણાં અને રસાયણો ભરવાથી મનુષ્ય પોતાનું જીવન ટૂંકું કરે છે, એટલું જ નહીં, પણ પોતાના મન ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે, તેથી મનુષ્યત્વ ખોઈ બેસે છે, અને શરીરનો સ્વામી રહેવાને બદલે શરીરનો ગુલામ બને છે.’

ગાંધીજી જુસ્તના પુસ્તકના આધારે કુદરતી ઉપચાર અને આહાર પદ્ધતિ તરફ વળ્યા પણ તેમણે ખાસ સાવચેતી પૂર્વક નોંધ્યું છે કે આ પુસ્તકનું બધું લખાણ વેદવાક્ય ન સમજવું.

● એક સાવચેતી :

માટીના પ્રયોગોની જેમ ખોરાકના પ્રયોગો વિશે પણ ગાંધીજીએ લખ્યું છે. ‘આરોગ્ય વિશે સામાન્યજ્ઞાન’ વિષયક લખાણ એમણે ઈન્ડિયન ઓપીનિયન માટે લખેલ. આ બાબતના તેમના છેલ્લા વિચારો ૧૯૪૨માં લખાયેલ ‘આરોગ્યની ચાવી’ પુસ્તકમાં છે.

ગાંધીજી દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક નોંધે છે, ‘મનુષ્ય બાળક તરીકે માતાનું દૂધ પીએ છે તે ઉપરાંત બીજા દૂધની આવશ્યકતા નથી’ મનુષ્યનો ખોરાક વનપક ફળો, લીલાં અને સૂકાં, સિવાય બીજો નથી. માણસના ખોરાકની અસર તેના વ્યક્તિત્વ પર પડે છે એમ જણાવતા ગાંધીજી કહે છે, ‘આહાર તેવો ઓડકાર, માણસ જેવું ખાય તેવો થાય છે, એ કહેવતમાં ઘણું તથ્ય છે.’

અંગ્રેજ સૈન્યમાં ભરતી થવા માટે ખેડા જિલ્લામાં ગાંધીજી સક્રિય હતા એ દિવસોમાં બીમાર પડ્યા ત્યારે દૂધનો ત્યાગ કરવાનું વ્રત પાળવું ઘણું મુશ્કેલ હતું. વ્રત લેતી વખતે મનમાં ગાય અને ભેંસના દૂધનો જ વિચાર કર્યો હતો એમ વિચારી બકરીનું દૂધ લેવાનું નક્કી કર્યું. (અહીં ગાંધીજી ગાયમાતાની જેમ ભેંસમાતા, બકરીમાતા એવો શબ્દ પ્રયોગ કરે છે.) વ્રતપાલનની દૃષ્ટિએ ગાય-ભેંસના દૂધનો ત્યાગ કર્યો પણ બકરીનું દૂધ ગ્રહણ કર્યું. એમ કરવા જતા દૂધત્યાગના અનુભવનો મહાન પ્રયોગ કરવાના તથા તેના પરિણામથી તેઓ વંચિત રહી ગયા.

ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે, ‘અનુભવી વૈદ્ય દાક્તરોની તેનો ત્યાગ કરવાની સલાહ હોય તે સિવાય, કેવળ મારા પુસ્તકને આધારે તેઓ દૂધનો ત્યાગ ન કરે.’ તેમનો અનુભવ તો એમણે સૂચવે છે કે જેની હોજરી મંદ છે તેમના માટે, જે પથારીવશ છે તેમના માટે દૂધ જેવો બીજો હળવો તથા પોષક ખોરાક બીજો નથી જ. આમ, આરોગ્ય વિષયક પુસ્તક લખવા છતાં, ખોરાક વિશે પોતાના અનુભવો કોઈની ઉપર થોપી દેવા કરતાં સાવચેતી પૂર્વક વૈદ્ય, દાક્તરની સલાહ લેવાનું ગાંધીજી જણાવે છે.

● બળિયા સાથે બાથ :

એશિયાઈ અમલદારો જોહાનિસબર્ગમાં હિંદીઓ, ચીનાઓ વગેરેનું શોષણ કરતા હતા. સો સો પાઉંડની લાંચ આપીને ધૂસી જનારાનું દૂષણ હતું. હિંદીઓના પૈસા જ આ રીતે વેડફાતાં હતા. ગાંધીજીએ પુરાવા એકઠા કરી પોલીસ કમિશનર સમક્ષ રજૂઆત કરી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓની સામે ગોરા ગુનેગારને દંડિત કરાવવાનું મુશ્કેલ હતું. પણ ગાંધીજીએ મહેનત કરી. કમિશનર ન્યાયપ્રિય હતા. બે અમલદારોના દોષ જાહેર થયા. બન્નેને પકડ્યા. એક અમલદાર ભાગી ગયો તેને વોરંટ કાઢી પકડ્યો. પુરાવા છતાં બન્ને છુટી ગયાનું દુઃખ ગાંધીજીને થયું તેટલું જ કમિશનરને થયું. પણ આ ઘટનાથી ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા વધી. વળી, અમલદારોને એ વાતની ખાતરી હતી કે બેરિસ્ટર ગાંધી વેરભાવનાથી કામ કરતા નથી. અંગત દ્વેષભાવ નહીં હોવાથી ગાંધીજી ગોરાઓમાં પણ પ્રિય થવા લાગ્યા. કોમના લોકો લાંચમાં પૈસા આપતા તે પ્રવૃત્તિ બહુ ઓછી થઈ. આ અમલદારોની કંગાળ પરિસ્થિતિમાં, જોહાનિસબર્ગ મ્યુનિસિપાલિટીમાં નોકરી મેળવવામાં ગાંધીજી મદદરૂપ થયા. ગાંધીજીના વર્તનમાં આવો સદ્ભાવ સહજ રીતે વિસ્તરતો ગયો.

સત્યાગ્રહી તરીકે અહિંસામૂલક વર્તન કેળવાતું ગયું. મનુષ્ય અને તેનું કામ એ બે નોખી વસ્તુ છે. નઠારાં પ્રત્યે દયાભાવ કેળવાય તો જગતમાં ઝેર પ્રસરતું ઘટે એવી ગાંધીજીની સમજ તેમની અહિંસાને સમજવામાં સહાયક બને છે.

● એક પુણ્યસ્મરણ ને પ્રાયશ્ચિત :

દેશ-વિદેશના અનુભવસમૃદ્ધ જીવનમાં ગાંધીજી અનેક ધર્મ, અનેક જાતિના લોકોના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા. તમામ જીવન અનુભવોના સારરૂપે એમણે નમ્રતાપૂર્વક નોંધ્યું કે તેઓ કોઈની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો ભેદ રાખતા નથી. ‘મારું હૃદય એવા ભેદને ઓળખી જ નથી શક્યું એમ કહી શકું છું’ - એ ગાંધીજીનો હૃદયોદ્ગાર છે. પ્રાયશ્ચિતના એક પ્રસંગની નોંધ લીધાં પહેલાં ગાંધીજી પોતાના સમાનતામૂલક દષ્ટિકોણની વાત સહજ રીતે કરે છે.

૧૮૮૮ના વર્ષનો એક પ્રસંગ ગાંધીજીએ ખાસ નોંધ્યો છે. ત્યારે ગાંધીજી અને કસ્તુરબા, બન્નેની ઉંમર ઓગણત્રીસ વર્ષની હતી. ગાંધીજી ડરબનમાં વકીલાત કરતા હતા ત્યારનો આ પ્રસંગ છે. ગાંધીજીના કર્મચારીઓ ગુજરાતી-મદ્રાસી હતા. એમના ઘરમાં, એ જમાનાના દક્ષિણ આફ્રિકાના મકાનોની બાંધણી મુજબના ઘરમાં ખાળ નહોતી. કોટડીમાં પેશાબનું વાસણ પડ્યું રહેતું. કર્મચારીઓ પરિવારની જેમ મળી ગયા હોય તેઓ પેશાબનું વાસણ ઉપાડી સાફ કરી આપતા. પણ મોટેભાગે ગાંધી દંપતિ જાતે જ આ કામ કરતા. કર્મચારીઓમાં એક પંચમ જાતિનો યુવાન આવ્યો. પંચમ જાતિ એટલે પછાત ગણાતી જ્ઞાતિ. કસ્તુરબાઈને એ માણસના પેશાબનું વાસણ ઉપાડવાનું વસમું લાગ્યું. ગાંધીજીએ વાસણ ઊંચકવાની અને ઠાલવી દેવાની કસ્તુરબાઈને રોષપૂર્વક ફરજ પાડી. ‘આ કંકાસ મારા ઘરમાં નહીં ચાલે’ એમ ગાંધીજી બોલ્યા. જવાબમાં એટલા જ રોષથી કસ્તુરબાઈએ કહ્યું, ‘ત્યારે તમારું ઘર તારી પાસે રાખો હું ચાલી.’ ગાંધીજી આગળ લખે છે, કબૂલે છે કે પોતે રોષમાં ભાન ભૂલ્યા, ઈશ્વરને ભૂલ્યા. પત્નીને દરવાજા સુધી ખેંચી ગયા. આખરે કસ્તુરબાઈએ ‘તમને તો લાજ નથી. મને છે.’ કહી નમતું જોખ્યું. ગાંધીજી લખે છે, ‘અમારી વચ્ચે કજિયા તો પુષ્કળ થયા છે. પણ પરિણામ હંમેશાં કુશળ જ આવ્યું છે. પત્નીએ પોતાની અદ્ભુત સહનશક્તિથી જીત મેળવી છે.’

પત્નીને માત્ર ભોગનું સાધન ગણનાર, પતિની આજ્ઞાનું પાલન કરવા સરજાયેલી છે એમ જાણનાર ગાંધીજીમાં ૧૯૦૦ની સાલથી વિચારોમાં ઘરમૂળથી પરિવર્તન આવ્યું. ગાંધીજી કસ્તુરબા પરમસખા બન્યા. બન્નેની બુદ્ધિશક્તિમાં બહુ મોટું અંતર હોવા છતાં જીવન સંતોષી, સુખી અને ઊર્ધ્વગામી થતું ગયું તેનો બન્નેને આનંદ હતો.

ગાંધીજીની યુવાનવયે તેમનું પત્ની પ્રત્યેનું વર્તન જડતાપૂર્વક, હિંસક રીતે થયેલું આચરણ છે. આત્મકથા લખતી વખતે પોતે પત્ની સાથે વર્તન કરવામાં જે અસભ્યતા રાખી તેનું વર્ણન કરતી વખતે, ભૂલની કબૂલાત કરતી વખતે કોઈ શબ્દચોરી કરી નથી. દંભ કર્યો નથી. પોતાના જીવનની આવી ભૂલોને, આવા ખેદજનક પ્રકરણને લોકો વચ્ચે જાહેર કરવામાં ગાંધીજીએ સત્યનિષ્ઠા દાખવી છે. આવી સત્યનિષ્ઠા જ તેમને સર્વકાલીન મહાત્માઓની પંક્તિમાં સ્થાન અપાવે છે.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) સવારનું જમવાનું છોડવાનો વિચાર ગાંધીજીને કયા સંગઠન વિશે જાણવાથી આવ્યો?
- (૨) માટીના ઉપચાર વિશે ગાંધીજીએ કયા પુસ્તકમાંથી જાણ્યું?
- (૩) આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન તેમણે પ્રથમ કયાં પ્રગટ કરેલ?
- (૪) ગાંધીજીના આરોગ્ય વિષયક વિચારો કયા પુસ્તકમાં છે?
- (૫) ગાંધીજીના પત્ની સાથેના વ્યવહારમાં ક્યારથી વ્યાપક પરિવર્તન આવ્યું?

(બ) નીચેનાં વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) ગાંધીજીને ‘નો બ્રેકફાસ્ટ એસોસિયેશન’ ના વિચારમાં રસ પડ્યો.
- (૨) માટી અને પાણીના ઉપચાર કરીને ગાંધીજી નિરાશ થયા.

- (૩) ગાંધીજીએ કહ્યું કે જુસ્તના પુસ્તકના લખાણને વેદવાક્ય સમજી તેનું અનુસરણ કરવું.
- (૪) ‘આહાર તેવો ઓડકાર’ - કહેવતમાં ગાંધીજીને તથ્ય લાગ્યું.
- (૫) ગાંધીજીએ દરેકને દૂધનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવા જણાવ્યું.
- (૬) ગાંધીજીનું હૃદય ધર્મ-જાતિ-પ્રદેશના ભેદભાવ કરતું હતું.
- (૭) ગાંધીજી કસ્તૂરબાના દામ્પત્ય જીવનમાં છેવટે તો પ્રસન્નતા હતી.

● અંગ્રેજોના ગાઢ પરિચયો :

સ્વામી આનંદ અને જેરામદાસ જેવા સાથીઓ પાછળ પડ્યા તેથી આત્મકથા લખવાનું શક્ય બન્યું એવી ભૂમિકારૂપ સ્પષ્ટતા ગાંધીજીએ આ પ્રકરણમાં આપી છે. સત્યના પ્રયોગોને સંયત રીતે આવરી લેવા બાબત ગાંધીજી જાગૃતિપૂર્વક સત્તાન હતા. પોતાના ઘર-કાર્યાલયમાં હિંદી મહેતાઓ સાથે અંગ્રેજોને પણ રાખતા થઈ ગયેલા.

જોહાનિસબર્ગમાં અંગ્રેજી ટાઈપિંગનું કામ જાણનાર કર્મચારીની જરૂર હતી. એ માટે ટાઈપરાઈટિંગ એજન્ટ પાસે જઈ પોતાની જરૂરિયાત જણાવી. એજન્ટે મિસ રિક નામની સ્કોટલેન્ડથી આવેલી મહિલા શોધી આપી. એ મહિલાને ‘કાળા હિંદી’ ને ત્યાં નોકરી કરવાનો વાંધો ન હતો. પ્રામાણિક નોકરીની તેની તપાસ પણ અહીં જ પૂરી થઈ. થોડા જ સમયમાં સગી દીકરી કે બહેનનું સ્થાન તેણે લઈ લીધું. કુશળતા પૂર્વક તેણે કામ કર્યું. પરસ્પર વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો. તેના જીવનસાથીની પસંદગી કરવામાં પણ ગાંધીજી નિમિત્ત બન્યા અને લગ્નટાણે કન્યાદાન પણ કર્યું. મિસ રિક મિસિસ ડોનાલ્ડ થયાં ત્યારે કામથી છૂટા થયાં પણ ગાંધીજીને જરૂર પડે ત્યારે ઉપયોગી થતા.

મિસ રિક બાદ. મિ. કેલનબેક દ્વારા મિસ શ્લેશિનનો ભેટો થાય છે. મિસ શ્લેશિન એક હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષિકા તરીકે નોકરી કરતાં હતાં. ગાંધીજી પાસે આવ્યાં ત્યારે શ્લેશિની ઉંમર માત્ર સત્તર વર્ષ હતી. નોકરી કરવાના હેતુથી નહિ પણ અનુભવવાર્થી થવા આવેલી શ્લેશિન વિશે ગાંધીજીએ આત્મકથામાં ખૂબ આદરપૂર્વક લખ્યું છે.

મિસ શ્લેશિનના સ્વભાવમાં પારદર્શિતા, ઉદારતા, ચિવટ સહજ હતા. તેનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ગાંધીજી પોતાના કરતાં ઊંચી કક્ષાનું માનતા હતા. તેની વફાદારી પર વિશ્વાસ હોવાથી તેણે ટાઈપ કરેલા ઘણા કાગળોમાં ગાંધીજી જોયા-તપાસ્યા વગર સહી કરતા. શ્લેશિનની ત્યાગવૃત્તિ વિશે ગાંધીજીએ જણાવ્યું છે કે તેણે ઘણા સમય સુધી સેવાઓ આપી. દર મહિને છ પાઉંડમાં કામ કરતી શ્લેશિન દસ પાઉંડ સુધી પહોંચી પછી તેનાથી વધારે લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. ગાંધીજી તેને વધારે પગાર લેવાનું કહે તો તે કહેતી; ‘હું કંઈ પગાર લેવા નથી રહી. મને તો તમારી સાથે આ કામ કરવું ગમે છે ને તમારા આદર્શો ગમે છે તેથી રહી છું’ ત્યાગવૃત્તિની સાથે ખૂબ હિંમતવાન એવી આ અંગ્રેજ મહિલાને ગાંધીજીએ અત્યંત આદરથી યાદ કરી છે. ચળવળ વખતે પુરુષ આગેવાનો જેલમાં હતા ત્યારે લડત પણ સંભાળનાર શ્લેશિન ઈન્ડિયન ઓપીનિયન પણ ચલાવતી ગાંધીજીએ ખાસ લખ્યું છે કે, ‘મિસ શ્લેશિન વિશે લખતાં હું થાકું તેમ નથી’ ગાંધીજીના રાજકીય ગુરુ ગોખલેજીએ શ્લેશિન માટે જે કહ્યું; ‘આટલો ત્યાગ, આટલી પવિત્રતા, આટલી નિર્ભયતા અને આટલી કુશળતા મેં થોડામાં જોઈ છે. મારી નજરે તો મિસ શ્લેશિન તારા સાથીઓમાં પ્રથમ પદ ભોગવે છે’ આમ, દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજ પરિચયોમાં મિસ શ્લેશિન વિશેનો ગાંધીજીનો સ્નેહાદર તેમના વ્યક્તિત્વનું મૂલ્યવાન પ્રકરણ છે.

● ઈન્ડિયન ઓપીનિયન :

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગાંધીજીના સાથી મદનજીતે છાપું કાઢવાનો વિચાર કર્યો. ગાંધીજી તેમાં સંમત થયા. ૧૯૦૪માં શરૂ થયેલું આ છાપું ગાંધીજી માટે સંયમની તાલીમ થઈ ગયું. મનસુખલાલ નાજર તેના અધિપતિ થયા પણ ખરો બોજો ગાંધીજી ઉપર જ આવ્યો.

શરૂઆતમાં ઈન્ડિયન ઓપીનિયન ગુજરાતી, હિંદી, તામિલ અને અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતું. ત્યારબાદ તામિલ ને હિંદી વિભાગો બંધ થયા. દરેક સમાહે ગાંધીજી આ છાપામાં લખતા. ૧૯૧૪ સુધી ઈન્ડિયન ઓપીનિયનના કોઈ અંક ભાગ્યે જ હશે જેમાં ગાંધીજીએ લખ્યું ના હોય. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહી વિચારોના પ્રસારનું ઉત્તમ માધ્યમ બની રહ્યું.

કોઈપણ છાપું ચલાવવા પૈસાની ખૂબ જરૂર પડે. ઈન્ડિયન ઓપીનિયનમાં લેખન દ્વારા ગાંધીજીએ બૌદ્ધિક સક્રિયતા દાખવવાની સાથે તેને ચાલુ રાખવા ઘણી આર્થિક સહાય કરી. દર મહિને ૭૫ પાઉંડ મોકલવા પડે એવી સ્થિતિમાં પણ ગાંધીજીએ છાપું ટકાવી રાખ્યું.

ઈન્ડિયન ઓપીનિયન ગાંધીજીને હિંદીઓ સાથે જોડનારું માધ્યમ બની રહ્યું. ગાંધીજીના વિચાર-આચારની અભિવ્યક્તિએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સમૂહ શિક્ષણનું કામ કર્યું. વાચકો સાથેના ઉત્તમ અનુબંધનો એ સમય હતો. તંત્રીની જવાબદારી સમજીને ગાંધીજીએ પોતાના લખાણો થકી વાજબી રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ પર કાબૂ મેળવ્યો.

ગાંધીજીએ ઈન્ડિયન ઓપીનિયન સંદર્ભે જે લખ્યું તે પત્રકારત્વના વિદ્યાર્થીઓ માટે કે તમામ સમૂહ માધ્યમો માટે માર્ગદર્શક કહી શકાય તેવું છે. ગાંધીજી કહે છે; ‘વર્તમાનપત્રો સેવાભાવથી જ ચાલવાં જોઈએ એ હું ઈન્ડિયન ઓપીનિયનના પહેલા માસની કારકિર્દીમાં જ જોઈ ગયો. વર્તમાનપત્ર એ ભારે શક્તિ છે. પણ જેમ નિરંકુશ પાણીનો ધોધ ગામનાં ગામ ડુબાવે છે ને પાકનો નાશ કરે છે, તેમ નિરંકુશ કલમનો ધોધ નાશ કરે છે’

ગાંધીજીને વર્તમાનપત્રની શક્તિનો ભારે અંદાજ હતો. તેમનું પત્રકારત્વ લોકધર્મી પત્રકારત્વ હતું. એકપણ જાહેરખબર વગર પ્રગટ થતાં તેમના સામયિકો ધંધાદારી દૂષણોથી મુક્ત રહી શક્યા હતા.

● કુલી લોકેશન :

ગાંધીજી સમજણા થયા ત્યારથી અસ્પૃશ્યતાને કલંક ગણતા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા દરેક હિંદીઓ ગોરાઓને મન અસ્પૃશ્ય જ હતા. આપણા દેશમાં સવર્ણો દ્વારા પોતાના જેવા જ માનવબંધુઓને અદ્ભૂત ગણીને જે અપમાનજનક વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે પાપ છે. અને તે પાપનું ફળ આપણે લોકો દક્ષિણ આફ્રિકા અને તેના જેવા બીજા દેશોમાં ભોગવી રહ્યા છીએ.

જોહાનિસબર્ગમાં ‘કુલી’ઓના વસવાટ માટે નોખા રાખવામાં આવેલા સ્થાનને ‘કુલી લોકેશન’ કહેવામાં આવે છે. ‘કુલી’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ આપણા દેશમાં ‘મજૂર’ થાય છે. પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘કુલી’ એટલે પછાત. તિરસ્કારવાચક શબ્દ તરીકે જ કુલી શબ્દ વપરાતો. જોહાનિસબર્ગના આ લોકેશનમાં ‘કુલીઓ’ હિંદીઓનો ગીચ વસવાટ હતો. મ્યુનિસિપાલિટીની દેખરેખથી વંચિત એવા આ લોકેશનમાં દીવાબત્તી કે સડકની પણ સુચારુ વ્યવસ્થા ન હતી. સ્વચ્છતા પણ ન હતી. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ખરાબ ગણાય એવા આ લોકેશનને દુરસ્ત કરવાના બદલે, સુધારવાના બદલે લોકેશનનો નાશ કરવાનો નિર્ણય સુધરાઈ ખાતાએ લીધો. લોકેશનનો નાશ કરી, વસતીને ત્યાંથી હટાવી જમીનનો કબજો મેળવવાની સત્તા સુધરાઈએ ધારાસભા પાસેથી મેળવી ત્યાકે આ ઘટનાક્રમના દિવસોમાં ગાંધીજી જોહાનિસબર્ગમાં જ હતા. જમીન ખાલી કરાવતી વખતે રહેનારને, ઘરઘણીને વાજબી વળતર આપવાની વ્યવસ્થા હતી. સુધરાઈ દ્વારા નક્કી થયેલ રકમ ઘરઘણી ન સ્વીકારે તો અદાલત દ્વારા નક્કી થાય. અદાલત સુધરાઈએ આપવા ધારેલ રકમ કરતાં વધારે નો આદેશ કરે તો વકીલનું ખર્ચ પણ મ્યુનિસિપાલિટીએ ભોગવવું પડતું. આવા કિસ્સાઓમાં વકીલ તરીકે ગાંધીજી સક્રિય રહ્યા. અરજદાર હિંદીઓની તરફેણમાં આવતા ચુકાદાઓમાં વાજબી વળતરથી સંતોષ અનુભવતા ગાંધીજી લગભગ સિત્તેર કેસમાંથી એકમાં જ હાર્યા. સાધારણ રકમમાં લડતા હતા છતાં ફી ની રકમ મોટી થઈ ગઈ. જે પૈકી ૧૬૦૦ પાઉંડ જેટલી રકમ ઈન્ડિયન ઓપીનિયન

ચલાવવા પાછળ ખરચાઈ ગઈ. વકીલ તરીકે વધુ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. હિંદીઓ સાથેના સંબંધો સઘન થયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘ગાંધીભાઈ’ તરીકે જાણીતા થયા.

● મરકી :

સુધરાઈ મ્યુનિસિપાલિટીએ લોકેશનનો કબજો લીધા પછી ત્યાં ગંદકી વધી. જોહાનિસબર્ગની આસપાસ આવેલી સોનાની ખાણમાં હબસીઓની સાથે હિંદીઓ પણ કામ કરતા હતા. એ હિંદીઓ પૈકી ત્રેવીસને મરકીનો ચેપ લાગ્યો. મરકીનો ભોગ બનેલા એ ત્રેવીસ જણ પોતાના લોકેશનમાં આવ્યા ત્યારે ઈન્ડિયન ઓપીનિયનના લવાજમ માટે લોકેશનમાં ફરતા મદનજીતના ધ્યાનમાં આ મરકીગ્રસ્ત હિંદીઓ જોવામાં આવ્યા. તેમણે ગાંધીજીને એક કાપલીમાં સંદેશ મોકલ્યો.

‘અહીં એકદમ કાળી મરકી ફાટી નીકળી છે. મારે તુરત આવીને કંઈક કરવું જોઈએ નહીં તો પરિણામ ભયંકર આવશે’

ગાંધીજી સાચકલ લઈને આ લોકેશનમાં પહોંચી ગયા. મદનજીતે એક બંધ મકાનનું તાળું નિર્ભયતાપૂર્વક તોડી ત્રેવીસ દર્દીઓને ત્યાં રાખ્યા. ગાંધીજીએ ટાઉન ક્લાર્કને દરદીઓ તથા મકાન અંગેની વિગતો મોકલી. દાક્તર વિલિયમ ગોડકે દરદીઓની સારવારમાં ગાંધીજી તથા મદનજીત સાથે જોડાયા. ‘શુદ્ધ દાનત હોય તો સંકટને પહોંચી વળવા સેવકો અને સાધનો મળી જ રહે છે એવો મારો વિશ્વાસ અનુભવ પર બંધાયેલો છે’ - ગાંધીજીનું આ કથન સાચું સિદ્ધ થયું. કલ્યાણદાસ, માણેકલાલ ઉપરાંત બીજા બે હિંદીઓ ગાંધીજી સાથે સેવામાં જોડાયા.

ટાઉન કાઉન્સિલે ગાંધીજીની સેવા માટેની તત્પરતાની આભારપૂર્વક નોંધ લીધી. એક ખાલી પડેલા ગોદામનો કબજો સોંપ્યો. ગાંધીજીએ ગોદામને કબજો લઈ સાથીઓની મદદથી તેને સ્વચ્છ કરી તાત્કાલિક કામચલાઉ હોસ્પિટલ ઊભી કરી. મ્યુનિસિપાલિટીએ એક નર્સ, નર્સની સાથે બ્રેંડીની થોડી બાટલીઓ ને દરદીઓને ખપની વસ્તુઓ મોકલી.

દરદીઓની સારવાર માટે મળેલી નર્સ સ્વભાવની ભલી હતી. દરદીઓને વખતોવખત બ્રેંડી આપવાની સૂચના હતી. ગાંધીજીને બ્રેંડી (દારૂ) નો ઉપયોગ દવા તરીકે કરવાની ઈચ્છા ન હતી. પણ દાક્તરની સૂચના મુજબ વીસ દરદીઓ નિયમિત બ્રેંડી લેતા હતા. જ્યારે ત્રણ દરદીઓ ગાંધીજીની સૂચના મુજબ માટીના પ્રયોગો દ્વારા સારવાર લેવા તૈયાર થયા. ત્રણ દરદીઓમાંથી બે દરદી બચી ગયા અને બાકીના તમામ વીસે વીસ દરદીઓનું મૃત્યુ થયું. દરદીઓની સેવા કરનાર નર્સ પણ મૃત્યુ પામી. માટીના ઉપચાર પરની ગાંધીજીની શ્રદ્ધા અને દવા તરીકે દારૂના ઉપયોગ વિશેની અશ્રદ્ધામાં વધારો થયો.

મરકી ફાટી નીકળી કે તરત પોતાની તમામ રીતની સામેલગીરીથી ગાંધીજી સેવામાં લાગી ગયા. લોકેશન મ્યુનિસિપાલિટી હસ્તક હોવાથી ગાંધીજીએ છાપામાં લખ્યું કે મરકીની તમામ જવાબદારી મ્યુનિસિપાલિટીની છે. આ લખાણ પ્રગટ થવાથી મિ. હેનરી પોલાક અને રેવરંડ જોસેફ ડોક જેવા મિત્રો મળ્યા. જોસેફ ડોકે તો ગાંધીજીનું પ્રથમ જીવનચરિત્ર પણ લખ્યું. જેનો ગુજરાતી અનુવાદ બાલુભાઈ પારેખે કર્યો છે જે નવજીવન દ્વારા પ્રગટ થયો છે.

ગાંધીજીનું કુટુંબ તો મુંબઈમાં હતું જે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. ભોજન માટે ગાંધીજી નિરામિષ ભોજનગૃહમાં જતા હતા. ત્યાં ગાંધીજીને મિ. આલ્બર્ટ વેસ્ટનો પરિચય થયો હતો. મરકી વિશેનો ગાંધીજીનો પત્ર એક છાપામાં તેમણે જોયો હતો. ભોજનગૃહમાં ગાંધીજીને જોયા નહીં તેથી તેમની ચિંતા કરતા વેસ્ટ ગાંધીજીના નિવાસ સ્થાને જઈ પહોંચ્યા. આલ્બર્ટ વેસ્ટ સાથે આત્મીય સંબંધ થયો. ગાંધીજીએ તેમને ઈન્ડિયન ઓપીનિયનના વહીવટમાં દર મહિને દશ પાઉંડના પગારથી રાખ્યા. વેસ્ટ ખુશીથી ગાંધીજી સાથે જોડાયા. તેઓ માત્ર પગારને ખાતર કામ કરનારા ન હતા. તેમણે ઈન્ડિયન ઓપીનિયનનું કામ સંભાળ્યું ત્યારથી તે ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યું ત્યાં સુધી તેઓ ગાંધીજીના સુખદુઃખના સાથીદાર રહ્યા.

ગાંધીજીએ આલ્બર્ટ વેસ્ટ વિશે લખ્યું છે : ‘વિલાયતના એક પરગણાના ગામ લાઉથના એક ખેડૂત કુટુંબના નિશાળની સામાન્ય કેળવણી પામેલ, જાતમહેનતથી અનુભવની નિશાળમાં શીખેલ ને ઘડાયેલ, શુદ્ધ, સંયમી, ઈશ્વરથી ડરનાર, હિંમતવાન, પરોપકારી અંગ્રેજ તરીકે મિ. વેસ્ટને હંમેશાં ઓળખેલ છે.’

● લોકેશનની હોળી :

કુલી લોકેશનમાં દરદીઓ મરકી મુક્ત થયા પછી લોકેશનમાં રહેનાર બધાને ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી જોડાનિસબર્ગથી તેર માઈલ દૂર ખુલ્લા મેદાનમાં તંબૂમાં વસાવવાની મ્યુનિસિપાલિટીની યોજના હતી. ગભરાયેલા લોકોને ગાંધીજીનો સધિયારો હતો. ગરીબ માણસોએ પોતાની થોડી ઘણી બચત ઘરમાં દાટી રાખી હતી. તંબૂમાં જવાની ઘડીએ ગાંધીજી તેમના માટે થાપણ સાચવવાનું ઠેકાણું બન્યા. બધાએ પોતાના પૈસા ગાંધીજીને સાચવવા આપ્યા. મરકી વિસ્તારમાંથી આવતી બધી બચતને, રોકડ રકમને જંતુનાશક પાણીથી સ્વચ્છ કરી બેન્કમાં જમા કરાવ્યા. ૬૦,૦૦૦ (સાઠ હજાર) પાઉંડ જેવી રકમ ગાંધીજીના આયોજન મુજબ બેંકમાં મુકવામાં આવી. જેમની પાસે વધારે પૈસા હતા તેમણે અસીલને નામે વધારે વ્યાજની આવકની શક્યતા હોય ત્યાં મુક્યા. ત્રણ અઠવાડિયા જેટલો સમય ખુલ્લી હવામાં લોકો આનંદમાં રહેવા લાગ્યા. લોકેશનની હોળી કરવામાં આવી. મરકી મુક્ત કરવા લોકેશનને આગ લગાડવામાં આવી. મરકી આગળ વધવા ન પામી. શહેર ભયમુક્ત થયું.

આમ, ગાંધીજી સફળ વકીલ હોવાની સાથે સેવાનિષ્ઠ જાગૃત નાગરિક હતા. જે ‘મરકી’ વિષયક પ્રકરણોમાં સહજ રીતે ઉપસે છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) કોના આગ્રહથી આત્મકથા લખવાનું શક્ય બન્યું?
- (૨) જોડાનિસબર્ગમાં અંગ્રેજી ટાઈપિંગનું કામ કરવા માટે ગાંધીજીને કોણ મળ્યું?
- (૩) પગાર માટે નહીં પણ ગાંધીજીના આદર્શો પ્રત્યે આદર હોવાના કારણે કોણ ગાંધીજીને ત્યાં કામ કરે છે?
- (૪) મિસ શ્લેશિન વિશે ગાંધીજી ઉપરાંત કોણે આદર વ્યક્ત કર્યો?
- (૫) ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ ક્યારે શરૂ થયું?
- (૬) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘કુલી’ શબ્દનો શો અર્થ થતો?
- (૭) ‘મરકી’ વિષયક લખાણ છાપામાં આવવાથી ગાંધીજીને કયા અંગ્રેજ મિત્રો મળ્યા?
- (૮) ભોજન માટે ગાંધીજી ક્યાં જતા હતા?
- (૯) નિરામિષ ભોજનગૃહમાં ગાંધીજીને કોનો ભેટો થયો?
- (૧૦) માટી અને પાણીના પ્રયોગથી ગાંધીજી કેટલા દરદીને બચાવી શક્યા?

(બ) નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) મિસ ડિકને ‘કાળા હિંદી’ ને ત્યાં નોકરી કરવાનો વાંધો હતો.
- (૨) ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ કાઢવાનો વિચાર મદનજીતને આવ્યો.
- (૩) વર્તમાનપત્રોએ થોડું ધંધાદારી વલણ રાખવું જ જોઈએ એમ ગાંધીજી માનતા હતા.
- (૪) દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને ‘કુલી’ ગણવામાં આવતા હતા.
- (૫) મરકીનો ભોગ બનેલા ત્રેવીસ જણને બચાવવામાં ગાંધીજી સફળ થયા.
- (૬) મિસ શ્લેશિનની ત્યાગવૃત્તિ વિશે ગાંધીજીને ખૂબ આદર હતો.

▣▣▣▣► ૯.૬ સ્વઅધ્યયન :

- (અ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.
- (૧) મિસ ડિક અને મિસ શ્લેશિન વિશેના ગાંધીજીના વિચારો જણાવો.
 - (૨) 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન' ના માધ્યમથી ગાંધીજી હિંદીઓની સેવા કરી શક્યા - વિધાન સમજાવો.
 - (૩) વર્તમાનપત્રો વિશેના ગાંધીજીના વિચારો જણાવો.
 - (૪) જોહાનિસબર્ગમાં 'મરકી' રોગચાળા વખતે ગાંધીજીની સેવા વિશે વિસ્તારથી લખો.
 - (૫) આલ્બર્ટ વેસ્ટ વિશેનો ગાંધીજીનો અભિપ્રાય જણાવો.
- (બ) 'ગાંધીજીના જીવનમાં વધતી જતી ત્યાગવૃત્તિ અને સેવાપરાયણતા' - વિશે આ એકમના આધારે નિબંધ લખો.

૧૦.૧ ઉદ્દેશો

૧૦.૨ પ્રસ્તાવના

૧૦.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૧૦.૪ પાઠ : જીવનનો મહત્વનો વળાંક

(આત્મકથા : ભાગ-૪ ના ૧૮ થી ૩૧ પ્રકરણો વિશે સઘન અધ્યયન)

૧૦.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧૦.૬ સ્વઅધ્યયન

▣▣▣ ૧૦.૧ ઉદ્દેશો :

- ‘સત્યના પ્રયોગો’ - આત્મકથાના ચોથા ભાગના પ્રકરણ ૧૮ થી ૩૧ એમ કુલ ચૌદ પ્રકરણ વિશે સઘન અધ્યયન કરીશું.
- ગાંધીજીના જીવનની ત્રણ મહત્વની ઘટનાઓ આ એકમ દ્વારા જાણી શકશો.
 - (i) જીવન પરિવર્તન માટે નિર્ણાયક સિદ્ધ થયેલ પુસ્તક ‘અનટુ ધિસ લાસ્ટ’
 - (ii) ફિનિક્સની સ્થાપના
 - (iii) જગવિખ્યાત ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દની ઉત્પત્તિ
- સંતાનોની કેળવણીમાં માતૃભાષાનો આગ્રહ
- સ્વૈચ્છિક ગરીબીનો જીવનાદર્શ ગાંધીજીના જીવનમાં કઈ રીતે કેળવાતો ગયો તે જાણવા મળશે.
- એક સાધક તરીકે બ્રહ્મચર્ય બાબતે ગાંધીજીના વિચારો, ઉપવાસ અને મનની સ્વચ્છતા અંગેની જાગૃતિ વિશેનું ગાંધીજીનું આચરણ અને જીવનશૈલીનો અભ્યાસ થશે.

▣▣▣ ૧૦.૨ પ્રસ્તાવના :

૧૯૦૪ પછીનો સમયગાળો ગાંધીજીના જીવનનો મૂલ્યવાન સમયગાળો છે. અગાઉના એકમમાં આપણે જોયું કે જોસેફ ડોકનો પરિચય થાય છે. રેવરંડ જોસેફ ડોક ખ્રિસ્તી પાદરી હતા. ગાંધીજીના જીવનકાર્યથી તેઓ પ્રભાવિત થાય છે. ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્ય વ્રત સ્વીકારેલ છે તેનાથી પિરિચિત નિકટના મિત્રોને ગાંધીજી માટે સહજ આદર થાય છે. ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ના કર્તાહર્તા પત્રકાર-લેખક કર્મશીલ ગાંધી, માત્ર લખવા પૂરતા સીમિત નથી રહેતા. આદર્શો આચરણમાં મૂકવાનું સહજ બન્યું એટલે તો ‘કુલી લોકેશન’ જેવા ગંદકીભર્યા વાસમાં મરકીના રોગચાળા વખતે તેમણે અસાધારણ સેવાઓ આપી.

સેવક, પત્રકાર અને વકીલ તરીકેની ત્રિવિધ ભૂમિકાએ સક્રિય યુવાન બેરિસ્ટર મોહનદાસ ગાંધીને રસ્કિનના પુસ્તક દ્વારા જીવન જીવવાની જડીબુટ્ટી જડી જાય છે. જેનું દરેક આચરણ બ્રહ્મ તરફ એટલે કે સત્ય પ્રત્યે સમર્પિત છે એવા ગાંધી પરિવર્તનશીલ જીવનના એક પછી એક વળાંકો સિદ્ધ કરે છે. જીવનયાત્રાનો આ મૂલ્યવાન પડાવ છે. ગઈ સદીમાં, મનુષ્ય જાતિનો આ મૂલ્યવાન પ્રતિનિધિ લગભગ અડધી સદી સુધી, પૂરા સુડતાલીસ વર્ષ સુધી જીવનની ક્ષણેક્ષણનો હિસાબ આપે છે તેની કથાના આ પડાવને, દરેક પ્રકરણમાં, આ એકમમાં અભ્યાસપૂર્વક માણીએ.

■▶ ૧૦.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

વિલાયત ભણવા ગયા ત્યારથી યુવા વિદ્યાર્થી અવસ્થા વખતથી જ ગાંધીજી ઠીકઠીક જાગૃત મનુષ્ય તરીકે પોતાના દરેક જીવનવળાંકનું, વર્તનનું નિરીક્ષણ કરે છે. જાત સાથે સંવાદ અને સ્વાનુશાસન સહજ રીતે સંયમ પ્રતિ પ્રયાણ થતું જાય છે. દરેક જાગૃત મનુષ્યને, ‘આ જીવન શાના માટે?’ એવો પ્રશ્ન ખલેલ પહોંચાડે છે. જનપ્રતિનિધિ તરીકે વિકસી રહેલા ગાંધીજીને મિત્ર પોલાક દ્વારા રસ્કિનનું પુસ્તક ‘અનટુ ધિસ લાસ્ટ’ વાંચવા મળે છે. એ પુસ્તક દ્વારા પ્રભાવિત થયેલ ગાંધીજી બીજા દિવસથી જ જીવનશૈલીમાં વ્યાપક પરિવર્તન લાવે છે.

શ્રમયુક્ત સમૂહ જીવન, ખેડૂત જેવું સાદું જીવન, લોભમુક્તિ અને સૌની જરૂરિયાત સંતોષાય એવી આવક આદિ સંસાધનોની વહેંચણી દ્વારા શોષણમુક્ત સ્વસ્થ સમાજ સંરચના તરફ સહજ રીતે સક્રિય થયેલા ગાંધીજી ફિનિક્સની સ્થાપના કરે છે. સ્વૈચ્છિક ગરીબી અને નાનામાં નાના કાર્ય પ્રતિ હૃદયનો ઉમળકો વ્યક્ત કરી સક્રિય રહેવાની જીવનભાવનાના એક પછી એક પડાવ આપણે પામતા રહીએ છીએ. બ્રહ્મચર્ય વ્રતના સાધક તરીકે ઉપવાસ આદિથી ટેવાયેલા ગાંધીજી, મન પર નિયંત્રણ મેળવવાના વિવેકયુક્ત મહાપુરુષાર્થ ભણી દોરવાય છે. ખોરાકના વધુ પ્રયોગો અને જીવનસંગિનીની દૃઢતા આ મહાપુરુષની જીવનયાત્રાને આનંદયાત્રા બનાવે છે.

■▶ ૧૦.૪ પાઠ : જીવનનો મહત્વનો વળાંક :

● એક પુસ્તકની જાદુઈ અસર :

નિરામિષાહારી ભોજનગૃહમાં આલ્બર્ટ વેસ્ટનો પરિચય થયો હતો એ રીતે એક દિવસ મિ. પોલાકનો પણ ભેટો થયો. પોલાકે ક્રિટિકના ઉપતંત્રી તરીકે પોતાનો પરિચય આપ્યો. છાપામાં મરકી વિશેનો ગાંધીજીનો કાગળ વાંચી તેમને મળવાની ઈચ્છા ધરાવતા મિ. પોલાકને ગાંધીજી ભોજનગૃહમાં જ મળી ગયા.

મિ. પોલાક સાદું જીવન જીવનારા બૌદ્ધિક હતા. કોઈ વસ્તુ, વિચાર ગમી જાય કે યોગ્ય જણાય તો અમલમાં મૂકવાની તેમની શક્તિ વિશે ગાંધીજીને આદર થયો.

સામાન્ય માણસ અને અસામાન્ય માણસ વચ્ચે આ જ મોટો તફાવત છે. ગાંધીજીએ પોલાકમાં જે ગુણ જોયા એ ગુણ તેમનામાં ભારોભાર પડ્યા હતા. તેથી જ મિ. પોલાક માટે તેમને આકર્ષણ થયું. ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વસ્તુને વ્યવહારમાં, આચરણમાં મુકવી એ દરેક મનુષ્ય માટે સરળ નથી. જેમ કે સત્યનિષ્ઠ આચરણ અમલમાં મૂકવું જ જોઈએ એમ કોઈપણ માણસ સમજે, કબૂલે પણ સત્યનિષ્ઠ જીવન જીવનારના નામની યાદી બનાવીએ તો બહુ ઓછા નામ જડે. સત્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહ જેવા ગુણો પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને અમલમાં મુકવા માટે જીવનને પ્રયોગશાળા બનાવી દેવાની કસોટીએ પહોંચેલા મહાત્મા જ આત્મકથાને ‘સત્યના પ્રયોગો’ કહી શકે.

ગાંધીજી જોહાનિસબર્ગ હતા અને નાતાલથી આલ્બર્ટ વેસ્ટનો પત્ર આવ્યો કે ઈન્ડિયન ઓપીનિયનનું ખર્ચે વધતું જાય છે. ‘તમે કહ્યો હતો એવો નફો આ કામમાં નથી. હું તો ખોટ જોઉં છું... પણ આ રિપોર્ટથી તમારે ગભરાવવાનું નથી. મારાથી બનતી બધી વ્યવસ્થા કરીશ. નફો નથી તેટલા સારું હું આ કામ છોડી શકું તેમ નથી.’ ગાંધીજી માટે આ ખોટના ધંધાની વાત નવાઈ પમાડનારી હતી. મદનજીતની સમજ પ્રમાણે ઈન્ડિયન ઓપીનિયન થોડો નફો કરતું હશે એમ વિચારી વેસ્ટને કામ સોંપનાર ગાંધીજી કોમની સેવા અર્થે જ ઈન્ડિયન ઓપીનિયન ચલાવતા હતા અને જરૂર પડ્યે તેમાં પોતાના પૈસા ઉમેરતા હતા. વેસ્ટનો આવો પત્ર વાંચી ગાંધીજી નાતાલ જવા ઊપડ્યા. સ્ટેશન ઉપર ગાંધીજીને મૂકવા આવેલા મિ. પોલાકે રસ્તામાં વાંચવા માટે રસ્કિનનું ‘અનટુ ધિસ લાસ્ટ’ તેમના હાથમાં મૂક્યું.

જોહાનિસબર્ગથી નાતાલનો ચોવીસ કલાક જેટલો રસ્તો. ટ્રેનની મુસાફરી. ટ્રેન સાંજે ડરબન પહોંચી હતી. મુસાફરીમાં પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કર્યા પછી ગાંધીજી છોડી જ ના શક્યા. રાત્રે ઊંઘ ન આવી. પુસ્તકમાં સૂચવેલા

વિચારો અમલમાં મૂકવાનો ઈરાદો કર્યો. આ અગાઉ રસ્કિનનું એક પણ પુસ્તક ગાંધીજીએ વાંચ્યું નહોતું. થોડીઘણી વાયન સમૃદ્ધિ ધરાવતા બેરિસ્ટર ગાંધી માટે આ પુસ્તક જીવનમાં મોટો વળાંક લાવનારું સિદ્ધ થયું.

ગાંધીજી લખે છે કે, ‘જે વસ્તુ મારામાં ઊડે ભરેલી હતી તેનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ મેં રસ્કિનના આ ગ્રંથરત્નમાં જોયું, ને તેથી તેણે મારી ઉપર સામ્રાજ્ય જમાવ્યું ને તેમાંના વિચારોનો અમલ મારી પાસે કરાવ્યો. આપણામાં જે સારી ભાવનાઓ સૂતેલી હોય તેને જાગ્રત કરવાની શક્તિ જે ધરાવે તે કવિ છે.’

ગાંધીજીના જીવનમાં તત્કાળ મહત્વનો રચનાત્મક ફેરફાર કરાવનારું આ પુસ્તક સિદ્ધ થયું. ગાંધીજીએ ગુજરાતીમાં તેનો તરજુમો ‘સર્વોદય’ નામે પ્રગટ પણ કર્યો છે.

સર્વોદયના જે સિદ્ધાંતો ગાંધીજી સમજ્યા તે આ મુજબ છે :

૧. બધાના ભલામાં આપણું ભલું રહેલું છે.

૨. વકીલ તેમ જ વાળંદ બંનેના કામની કિંમત એકસરખી હોવી જોઈએ, કેમ કે આજીવિકાનો હક બધાને એકસરખો છે.

૩. સાદુ મજૂરીનું, ખેડૂતનું જીવન જ ખરું જીવન છે.

ગાંધીજી કહે છે કે, ‘પહેલી વસ્તુ હું જાણતો હતો. બીજી હું ઝાંખી જોતો હતો. ત્રીજીનો મેં વિચાર જ નહોતો કર્યો. પહેલીમાં બીજી બંને સમાયેલી છે એ મને સર્વોદયે દીવા જેવું દેખાડ્યું. સવાર થયું ને હું તેનો અમલ કરવાના પ્રયત્નમાં પડ્યો.’

આમ, આ પુસ્તક ‘અનટુ ધિસ લાસ્ટ’ની અસર ગાંધીજીનું જીવન બદલી નાખે છે.

● ફિનિક્સની સ્થાપના અને પોલાક :

રસ્કિનના પુસ્તક થકી આવેલ જીવનવળાંકનું પ્રથમ સોપાન એટલે ફિનિક્સની સ્થાપના. આલ્બર્ટ વેસ્ટ તથા અન્ય સાથીઓ સાથે વાતચીત કરી. પુસ્તકની અસર અને અમલના સંકલ્પની વાત કરી. સર્વોદયના સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકવા સાદુ મજૂરીનું, ખેડૂતનું જીવન જીવવાના નિર્ધારને સાકાર કરવા જમીન ખરીદી ત્યાંથી જ સમૂહ જીવનની શરૂઆત કરવી એવો નિર્ણય કર્યો. પુસ્તક વાંચી લીધાના બે દિવસની અંદર જ ત્વરિત સક્રિય થઈ ડરબનની નજીક કોઈપણ સ્ટેશન પાસે જમીન માટે જાહેરખબર આપી. સાત દિવસની અંદર ૨૦ એકર જમીન ખરીદી. તેમાં એક નાનકડો પાણીનો ઝરો હતો. કેટલાંક નારંગી ને કેરીનાં ઝાડ હતા. નજીકમાં ૮૦ એકરનો એક જમીનનો ટુકડો હતો. બન્ને મળી સો એકર જમીન ૧૦૦૦ પાઉંડ આપી ખરીદી.

શેઠ પારસી રુસ્તમજીને ગાંધીજીના આવા સાહસો માટે આદર હતો. તેમની પાસે ગોડાઉનનાં પતરાં પડ્યાં હતાં તે મફત આપ્યાં. કેટલાક હિંદી સુથારોને સલાટોની મદદથી કારખાનું બાંધવાનું શરૂ થયું. શરૂઆતમાં સૌ તંબૂ તાણીને રહેતા. મુખ્ય મકાન તૈયાર થયું એટલે એક અઠવાડિયામાં ઘણોખરો સામાન ગાડાવાટે ફિનિક્સ પહોંચી ગયો. ડરબનને ફિનિક્સ વચ્ચેનું તેરમાઈલનું અંતર હતું.

ઈન્ડિયન ઓપીનિયન આ નવી વસાહતમાં શરૂ થયું. મગનલાલ ગાંધી, છગનલાલ ગાંધી, ગોવિંદસામી આદિ સહયોગી જોડાયા. જેઓ માત્ર પૈસા કમાવાના હેતુથી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા તેમાંથી જે લોકોને ગાંધીજીની શ્રમમૂલક સાદગીભરી જીવનશૈલી પસંદ આવી નહીં તેઓ ફિનિક્સથી અળગા રહ્યા.

ફિનિક્સના સાથીઓ પૈકી મગનલાલ ગાંધી વિશે ગાંધીજી લખે છે : ‘મગનલાલ ગાંધી પોતાનો ધંધો સંકેલી મારી સાથે આવ્યા ત્યારથી રહ્યા જ છે; ને પોતાના બુદ્ધિબળથી, ત્યાગશક્તિથી ને અનન્ય ભક્તિથી મારા આંતરિક પ્રયોગોમાંના મારા મૂળ સાથીઓમાં આજે પ્રધાનપદ ભોગવે છે, ને સ્વયંશિક્ષિત કારીગર તરીકે તેઓમાં મારી દષ્ટિએ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે’ ગાંધીજીએ મગનલાલ ગાંધી વિશે ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો આગળ જતાં વિશેષરૂપે સાર્થક થતાં ગયા. મગનલાલ ગાંધીને ગાંધીજીએ ‘આશ્રમનો પ્રાણ’ કહ્યા.

૧૯૦૪માં ફિનિક્સની સ્થાપના થઈ. પ્રારંભિક મુશ્કેલીઓ છતાં ફિનિક્સ તેમ જ ઈન્ડિયન ઓપીનિયન નભી રહ્યા.

ફિનિક્સ જેવી સંસ્થા સ્થાપ્યા પછી પોતે કલ્પેલા આદર્શ જીવનની શોધ જાણે પૂરી થતી હતી. ફિનિક્સમાં જ કાયમ રહેવું. ત્યાંથી આજીવિકા મેળવવી અને ધીમે ધીમે વકીલાત છોડવી એવા ગાંધીજીના મનોરથો હતા. ફિનિક્સમાં બેસીને થાય એટલી સેવા કરવી એવું તેમણે ધાર્યું હતું. પણ ગાંધીજી લખે છે કે; ‘મેં ઘણી વાર જોયું છે કે આપણે ઈચ્છીએ છીએ કંઈ ને થાય કંઈ બીજું જ.’

જોહાનિસબર્ગનું ઘણું કામ કરવાનું બાકી હતું. તેથી ગાંધીજીને ફિનિક્સ છોડી જોહાનિસબર્ગ જવું પડ્યું. જોહાનિસબર્ગમાં ગાંધીજીએ અંગ્રેજ મિત્ર મિ. પોલાકને તેમણે આપેલા પુસ્તકની જાદુઈ અસરની વાત કરી અને પોતાના જીવનમાં આવેલા પરિવર્તન તરીકે ફિનિક્સની સ્થાપનાની પણ વાત કરી. પોલાક ગાંધીજી વાતથી પ્રભાવિત થયા. પોતે ક્રિટિક નામના સામયિકમાં નોકરી કરતા હતા ત્યાંથી એક મહિનાની નોટિસ આપી છૂટા થયા અને મહિના પછી ફિનિક્સ પહોંચી ગયા. પોલાક પોતે મિલનસાર સ્વભાવના હતા અને સાદગી તેમને પસંદ હોવાથી ફિનિક્સની જીવનશૈલી તેમને અનુકૂળ લાગી.

જેમ ગાંધીજી ફિનિક્સમાં વધારે વખત ના રહી શક્યા તેમ પોલાકને પણ વધારે સમય રાખી ન શક્યા. જોહાનિસબર્ગના કામના બોજાને હળવો કરવા તેમણે પોલાકને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા. ગાંધીજીની મૂળ ભાવના તો એ જ હતી કે ફિનિક્સ જીવનના આદર્શોને ચરિતાર્થ કરવા અને હાથ ઉપરના કામોથી મુક્ત થઈ જીવનાદર્શ સિદ્ધ કરવા.

‘જેને રામ રાખે’ :

દક્ષિણ આફ્રિકા આવ્યાને એકાદ વર્ષ વીતી ગયા પછી સ્વદેશ પાછું જવાય તેમ નહોતું. ફિનિક્સ, ઈન્ડિયન ઓપીનિયન અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીવાસીઓની વિવિધ રીતે થતી સેવાના આનંદમાં દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતે જ વધુ રહેવાનું નક્કી થતું ગયું. પરિવારને દેશમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકા બોલાવી લીધો. આ પ્રકરણનું શીર્ષક છે, ‘જેને રામ રાખે.’ આ શીર્ષક જે કહેવતમાંથી આવ્યું છે તે કહેવત આ મુજબ છે :

‘જેને રામ રાખે, તેને કાણ ચાખે’

આ કહેવત સંદર્ભમાં પ્રકરણ શીર્ષકની સાર્થકતા જોઈએ તો આ પ્રકરણમાં, ત્રીજા પુત્ર રામદાસને હાથમાં વાગેલું તે જખમ રૂઝવવા માટે ગાંધીજીએ માટીનો પ્રયોગ કર્યો તેની વાત છે. આઠ વર્ષના દીકરાએ દાક્તરના મલમપટ્ટી કરતાં પિતાના પ્રયોગમાં ભરોસો મૂક્યો. એકાદ મહિને ઘા રુઝાઈ ગયો. દાક્તરની સારવારમાં પણ રુઝ આવતા મહિનો થાય એમ જ હતું. ગાંધીજીને માટીના પ્રયોગોમાં અવારનવાર સફળતા મળી છે. પોતાના ઘરગથ્થુ ઉપચાર વિશેની શ્રદ્ધા પણ આ કિસ્સા પછી મજબૂત બની. દરિયાઈ સફરમાં સ્ટીમરના નાખૂદા સાથે રમત રમતમાં રામદાસને હાથે ઈજા થયેલી તેની સારવાર ગાંધીજીએ માટીથી કરી. આગળ જતાં ગાંધીજીઓ માટીના પ્રયોગનું ક્ષેત્ર ખૂબ વધાર્યું. જખમો, તાવ, અજીર્ણ, કમળો આદિના દરદી માટે માટીના, પાણીના ને અપવાસના પ્રયોગો દરેક ઉંમરના સ્ત્રી-પુરુષો પર કર્યા જેમાં ઘણાખરા સફળ થયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવા પ્રયોગો તેમણે હિંમતપૂર્વક કર્યા પણ હિંદમાં અનુભવે એમ પણ જોયું કે આ પ્રયોગોમાં જોખમો રહ્યાં જ છે.

ગાંધીજી પ્રયોગોની સફળતા સિદ્ધ કરવા કે આવા પ્રયોગો કરવા જ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખતા નથી. દાક્તરો પણ પોતાની દવાઓ અને ઉપચાર પદ્ધતિઓની સો ટકા સફળતાનો દાવો કરી શકે નહીં. ગાંધીજીમાં ઈશ્વર શ્રદ્ધા ભરપૂર હતી તેથી તેમણે લખ્યું કે ‘જેને રામ રાખે.’ આખરે ઉગારનાર તો ઈશ્વર જ છે એવી ગાંધીજીની શ્રદ્ધા અહીં જણાય છે.

ગાંધીજી આત્મકથામાં દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજ મિત્રોને ભરપૂર ન્યાય આપ્યો છે. જે દેશમાં રંગભેદની નીતિના કારણે હિંદીઓ સાથે કુલી જેવો અપમાનજનક વ્યવહાર થતો એ દેશમાં મિ. પોલાક અને મિ. વેસ્ટ જેવા અંગ્રેજો ગાંધીજીના અંતરંગ મિત્રો બને છે. ગાંધીજીની જીવનશૈલીના સાદગીપૂર્ણ, સેવાનિષ્ઠ પ્રયોગોમાં તેઓ ભળે છે. સહજ રીતે ગાંધીજીના તેઓ અનુયાયી બને છે.

મિ. પોલાકને માટે સાદું જીવન સહજ બને છે પણ લગ્ન કરતાં પહેલાં થોડા પૈસા ભેગા કરવાનો તેમનો અભિગમ ગાંધીજી કળી ગયા હતા. આવો મિત્ર પૈસાના કારણે પરણવામાં વિલંબ કરે તે ગાંધીજીને ગમતું નથી. તેમણે પોલાકને કહ્યું, ‘જેની સાથે હૃદયની ગાંઠ બંધાઈ તેનો વિયોગ કેવળ દ્રવ્યને અભાવે ભોગવવો એ અયોગ્ય ગણાય’ તેમણે પોલાકને ઘરખરચની ચિંતા કર્યા વગર વેળાસર પરણી જવાની સલાહ આપી. સધિયારો આપ્યો. મિસિસ પોલાક જન્મે ખ્રિસ્તીને પોલાક યહૂદી હતા. બન્ને વચ્ચે જે સામાન્ય ધર્મ હતો તે નીતિધર્મ હતો.

ગાંધીજી આ પ્રકરણમાં આગળ બીજા મિત્ર વેસ્ટના વિવાહની વાત કરે છે. તેમણે ખાસ નોંધ્યું છે, ‘જિંદગીના આ કાળે બ્રહ્મચર્ય વિશેના મારા વિચારો પાકા નહોતા થયા તેથી મારો ધંધો કુંવારા મિત્રોને પરણાવી દેવાનો હતો. આલ્બર્ટ વેસ્ટ લેસ્ટરની એક યુવતીને પરણ્યા. આમ, ગાંધીજીએ ગોરા મિત્રોને પરણાવ્યા અને હિંદી મિત્રોને પણ પરિવાર સહિત સ્થાયી થવા ઉત્તેજન આપ્યું. ફિનિક્સ થોડા પરિવારોનું નાનકું ગામડું થઈ ગયું.’

■► ૧૦.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) ગાંધીજીને આલ્બર્ટ વેસ્ટ તથા મિ. પોલાકનો પ્રથમ પરિચય ક્યાં થયો?
- (૨) મિ. પોલાકે ગાંધીજીને કયું પુસ્તક વાંચવા આપ્યું?
- (૩) ‘અનટુ ધીસ લાસ્ટ’નો ગુજરાતી તરજુમો ગાંધીજીએ કયા નામે પ્રગટ કર્યો?
- (૪) ગાંધીજીએ સર્વોદયના સિદ્ધાંતો સાકાર કરવા કઈ સંસ્થાની સ્થાપના કરી?
- (૫) ગાંધીજીને ફિનિક્સવાસીઓમાં સૌથી અદ્વિતીય સાથી કોણ લાગ્યા?
- (૬) ‘ફિનિક્સ’નું સ્થાપના વર્ષ કયું છે?
- (૭) ત્રીજા પુત્ર રામદાસના હાથનો જખમ ગાંધીજીએ કઈ રીતે મટાડ્યો?
- (૮) ગાંધીજી કયા બે મિત્રોને પરણાવવામાં નિમિત્ત બને છે?

● ઘરમાં ફેરફારો અને બાળકેળવણી :

‘અનટુ ધીસ લાસ્ટ’ વાંચ્યા પછી જીવન બદલાયું. ઘરમાં સાદગી રાખવાનો વિચાર આવ્યો. કેટલુંક રાચરચીલું બેરિસ્ટર હોવાના કારણે અનિવાર્ય સમજીને રાખ્યું પણ મનની સાદગી વધી. દરેક કામ જાતે કરવાનો શોખ વધ્યો. સંતાનોમાં એ ગુણ સહજપણે ઊતરતો ગયો. અનાજ દળવાનું કામ ઘરની ઘંટીમાં જાતે કરવાનું શરૂ કર્યું. બાળકોને પણ ઘંટીના પૈડાં ફેરવવાનું ગમવા લાગ્યું. જાતમહેનત, શરીરશ્રમના ગુણો ખીલવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ ખાસ નોંધ્યું છે કે બાળકો પાસે કોઈ કામ બળજબરીથી કરાવ્યા નથી. પાયખાનાની કોટડી સાફ કરવાની સૂગ પણ પરિવારમાં કોઈને ન રહી. સ્વચ્છતા અને સાદગી, સ્વાવલંબન તથા શરીરશ્રમ જીવનકાર્યમાં ગૂંથાયા.

બાળકેળવણી વિશે ગાંધીજીએ પૂરી નિખાલસતાથી જણાવ્યું છે કે બાળકો અક્ષરજ્ઞાન પામે તે બાબતે ગાંધીજી ઠીકઠીક ઉદાસીન રહ્યા છે. ‘તેમના અક્ષરજ્ઞાન વિશે હું બેદરકાર રહ્યો એમ તો નહીં કહું, પણ મેં તેને જતું કરતાં સંકોચ ન ખાધો’ - એવી તેમણે કરેલી કબૂલાતનો સાર એટલો જ કે અક્ષરજ્ઞાનને ગાંધીજીએ જીવનકાર્યમાં અગ્રતા નથી આપી. જો બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપવા એક કલાક પણ નિયમિત કાઢી શક્યા હોત તો આદર્શ કેળવણી પામી શક્યા હોત.

ગાંધીજી બાળકોને પોતાની સાથે ઓફિસ લઈ જતા. અઢી માઈલ દૂર આવેલી ઓફિસ જતા આવતા પાંચ માઈલ ચાલવાનું થતું. ઘરકામ અને થોડું-ઘણું વાંચવાનું. જીવનલક્ષી બુનિયાદી તાલીમ સહજ રીતે મળતી. બાળકોની કેળવણી બાબતે ‘હું આદર્શ બાપ ન નીવડ્યો’ એમ કબૂલ કર્યા પછી પણ ‘તેમનાં ચારિત્ર ઘડવા પૂરતું જે કંઈ કરવું ઘટે તે કરવામાં મેં ક્યાંયે ઊણપ નથી રાખી એમ કહી શકું છું.’ ગાંધીજી શરીર, મન, આત્માની સહજ કેળવણીના માણસ હતા. દુનિયાની નજરે તેમના બાળકો કાંઈ ન ભણેલા ગણાય અથવા ઓછું ભણેલા ગણાય. પણ માણસ તરીકે તેમનું વિકસવું જ ગાંધીજી માટે મહત્ત્વ ધરાવતું હતું.

અંગ્રેજ મિત્ર પોલાકનો આગ્રહ હંમેશા રહેતો કે ગાંધીજીના બાળકો અંગ્રેજી કેળવણી પામે. ગાંધીજી લખે છે કે, ‘જે હિંદી મા-બાપો પોતાના બાળકોને બચપણથી જ અંગ્રેજી બાલતાં કરી મૂકે છે તેઓ તેમનો અને દેશનો દ્રોહ કરે છે’ માતૃભાષાની કેળવણીથી વંચિત બાળક પોતાના દેશના ધાર્મિક, સામાજિક વારસાથી વંચિત રહી જાય છે. પોલાકની સમજાવટ છતાં ગાંધીજી પોતાના બાળકો સાથે ગુજરાતીમાં જ બોલતા. પદ્ધતિસરના શાળાશિક્ષણથી ગાંધીજીના બાળકો વંચિત રહ્યા. એ બાબત મોટા પુત્ર હરિલાલે જાહેરમાં નારાજગી વ્યક્ત કરેલી. અંગ્રેજ મિત્રમંડળની સાથે સતત રહેવાથી અંગ્રેજી બોલવાનું કે સામાન્ય અંગ્રેજી લખવામાં બાળકો તૈયાર થઈ ગયા. ગાંધીજી માતૃભાષામાં શિક્ષણનો આગ્રહ રાખતા એ વાતના મૂળ તેમની આત્મકથાના આ પ્રકરણમાં મળે છે.

● જૂલુ ‘બળવો’ :

જોહાનિસબર્ગમાં માંડ થાળે પડવા જેવું થયું ત્યારે નાતાલમાં જૂલુ ‘બળવો’ થયાના સમાચાર સાંભળ્યા. ૧૯૦૬નું એ વર્ષ હતું. નાતાલમાં સ્થાનિક જૂલુ લોકોને કચડી નાખવાનું અંગ્રેજ સરકારનું એક પગલું હતું. નાતાલના એક ભાગમાં જૂલુ લોકો ઉપર ૧૯૦૪માં સરકારે માથાવેરો નાખ્યો હતો. જૂલુ પ્રજા અત્યંત ભોળી. સ્વતંત્ર મિજાજવાળી. આ પ્રજાથી વેરો સહન થયો નહીં, જૂલુઓના વસવાટવાળા જંગલમાં કોઈ સરકારી સાર્જન્ટ કર ઉઘરાવવા ગયો હશે ત્યારે જૂલુઓએ તેને કાપી નાખ્યો હતો. ગોરી સરકારને જૂલુઓ પર હુમલો કરવાની તક મળી ગઈ. સાર્જન્ટને મારી નાખ્યાની ઘટનાને બળવો ગણી તેમના પર હુમલો કર્યો. ગાંધીજી લખે છે, ‘અંગ્રેજી સલ્તનતને તે કાળે હું જગતનું કલ્યાણ કરનારી સલ્તનત માનતો. મારી વફાદારી હાર્દિક હતી.’

ગાંધીજી પોતાને નાતાલવાસી ગણતા હતા. બળવાની આ ઘટના દરમિયાન ધાયલોના સારવાર માટે તેમણે તૈયારી દર્શાવતો પત્ર ગર્વનરને લખ્યો. ગર્વનરે હકારમાં જવાબ આપ્યો. સેવા માટે તત્પર થયેલા ગાંધીજીએ જોહાનિસબર્ગનું ઘર એક મહિનાની નોટિસ આપી ખાલી કર્યું. કસ્તૂરબાઈ તથા બાળકોને ફિનિક્સ મોકલી દીધા. મિ. પોલાકે નાનું મકાન લઈ લીધું.

સ્વયંસેવક તરીકે ગાંધીજી સહિત કુલ ચોવીસ જણ તૈયાર થયા. ઔષધખાતાએ સેવાકાર્ય સારી રીતે સગવડપૂર્વક થાય તે માટે ગાંધીજીને ‘સારજન્ટ’નો હોદ્દો આપ્યો. આ ટુકડીઓએ છ અઠવાડિયા સેવા કરી.

ગાંધીજી અંગ્રેજ સરકારના પ્રશંસક હોવાના કારણે સેવા ટુકડી લઈને પહોંચી ગયા. ખરેખર તો જૂલુઓ પરનો અંગ્રેજોનો હુમલો જોઈને તેમણે ગોરા લશ્કરને સાથ ન આપ્યો હોત તો સારુ થયું હોત. એમ આપણને લાગે. જો કે આશ્વાસન એક વાતનું કે ગાંધીજી સેવા કરવામાં કોઈ ભેદભાવ નહોતા રાખતા. ધાયલોની સેવા કરનારી ગાંધી ટુકડીના ભાગે તો મોટેભાગે જૂલુઓની સેવા કરવાનું જ આવ્યું. જૂલુઓની સેવા કરવા કોઈ અંગ્રેજ દાક્તર તૈયાર ન થાત. ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ જૂલુઓની સેવા પણ હોંશથી કરતા હતા. ધાયલોના ઘા રુઝાવવા, તેમના પાટા-પીંડી કરવા જેવા કામ કરૂણાપૂર્વક તેમણે કર્યા. આ સેવા ઘણી કઠીન હતી. કોઈ વાર સારવાર કરવા દિવસના ચાલીસ માઈલ જેટલું ચાલવું પડતું. એ કષ્ટ સહન કરીને ગાંધીજી જૂલુઓ અને ગોરાઓનો આદર સમાન રીતે પામ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક પછી એક ઘટનાઓ એવી બનતી ગઈ કે ગાંધીજી સેવાપરાયણ જિંદગી તરફ સહજ રીતે વળી ગયા. જાગૃત લોકસેવક તરીકે નિત્ય વિકાસશીલ એવા બેરિસ્ટર ગાંધીજીની અંગત જરૂરિયાત ઓછી થતી ગઈ અને સેવા માટેનો ઉમળકો વધતો ગયો.

● **હૃદયમંથન :**

‘જૂલુબંડ’ વખતે સેવા નિમિત્તે પહાડો અને ખીણોમાં જંગલી ગણાતા જૂલુ લોકોના કૂબાઓ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. માઈલોના માઈલો વસ્તી વગરના પ્રદેશમાં કોઈ ધાયલને લઈને જતા જતા ગાંધીજી વિચારમાં પડી જતા. એ વિચારોમાં જ બ્રહ્મચર્ય વિશેના વિચારો વધુ પરિપક્વ થતા ગયા. ગાંધીજી લખે છે, ‘ઈશ્વર દર્શનને સારું બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય વસ્તુ છે એ તો મને હજુ પ્રત્યક્ષ નહોતું થયું. પણ સેવાને અર્થે આવશ્યક છે એમ હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો.’

ભોગવિલાસમાં, પ્રજોત્પત્તિમાં કે સંતતિઉછેરમાં વ્યસ્ત રહેનાર સેવામાં જંપલાવી ન શકે એમ ગાંધીજી સમજે છે. ફિનિક્સ પહોંચી ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્યની વાત ઉત્સાહથી ઇગનલાલ, મગનલાલ, વેસ્ટ આદિ મિત્રો આગળ કરી. મિત્રોને વાત ગમી પણ સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાલનની મુશ્કેલી સૌ જાણતા હતા. કેટલાક મિત્રો તેમાં સફળ થયા એમ ગાંધીજી માને છે.

મન-વચન-કાયાથી બ્રહ્મચર્ય પાલન ઘણું મુશ્કેલ છે. ગાંધીજીએ પોતે કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાલનમાં મહા કષ્ટ વેઠવું પડ્યું છે, એમ કબૂલ કર્યું છે. જીવનસાથી સાથે એક પથારી અથવા એકાંતનો ત્યાગ કર્યો. આમ, જે બ્રહ્મચર્યનું ઈચ્છાએ-અનિચ્છાએ ૧૯૦૦ની સાલથી તેઓ પાલન કરતા આવ્યા હતા તેનું સંકલ્પપૂર્વક વ્રત ૧૯૦૬ના મધ્યથી લીધું. ૧૯૦૬માં ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલનનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે તેઓ ચાર બાળકોના પિતા હતા અને તેમની ઉંમર સાડત્રીસ વર્ષની હતી. આમ, આદર્શોને સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે મુશ્કેલ જણાય એવું વ્રત લીધું.

● **સત્યાગ્રહની ઉત્પત્તિ :**

દક્ષિણ આફ્રિકાની અહિંસક ચળવળને માટે અંગ્રેજોમાં ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ શબ્દ હતો જે ગાંધીજીને મન લડતના હાર્દને પ્રગટ કરવામાં ઘણો પાછો પડતો હતો. હિંદીઓની લડતને ઓળખાવવા માટે નવો શબ્દ યોજવાની જરૂર પડી ત્યારે ગાંધીજીએ ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ના વાચકો માટે એક હરીફાઈ રાખી. મગનલાલ ગાંધીએ સત્ + આગ્રહ; એમ મેળવીને ‘સદાગ્રહ’ શબ્દ આપ્યો. ગાંધીજીએ ‘સદાગ્રહ’ શબ્દને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે વચ્ચે ‘ય’ અક્ષર ઉમેરીને ‘સત્યાગ્રહ’ શબ્દ બનાવ્યો. ગુજરાતીમાં ગાંધીજીની લડત ‘સત્યાગ્રહ’ નામે ઓળખવા લાગી.

આ લડતનો ઈતિહાસ યરવડાની જેલમાં ગાંધીજીએ લખ્યો છે. જે પ્રથમ ‘નવજીવન’માં પ્રગટ થયો. તે પછી ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ’ એ નામે પુસ્તક રૂપે પણ પ્રગટ થયો.

● **ખોરાકના વધુ પ્રયોગો :**

ખોરાકમાં સંયમ ગાંધીજીના જીવનનું મહત્ત્વનું પ્રકરણ છે. મનવચનકાયાથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા માટે સ્વાદેન્દ્રિય પર કાબૂ મેળવવો જરૂરી હોવાની જાગૃતિ તેમનામાં હતી. અગાઉ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ખોરાકનો વિચાર કરતા હતા તેમાં ધાર્મિક અભિગમ પણ ઉમેરાતો ગયો. ઉપવાસ અને અલ્પાહાર તરફ વધુ ધ્યાન ગયું. એકાદશી ઉપરાંત અન્ય તિથિઓના ઉપવાસ નિમિત્તે આહાર સંયમ કેળવવામાં અન્નાહારને બદલે ફળાહારને મહત્ત્વ આપ્યું પણ અનુભવે સમજાયું કે સંયમની દૃષ્ટિએ ફળાહાર-અન્નાહાર વચ્ચે બહુ ભેદ નથી. અન્નાહાર અને ફળાહારમાંથી સમાન રસ મળતા હોવાના કારણે તિથિઓના દિવસે નકોરડા ઉપવાસને અથવા એકટાણાને મહત્ત્વ આપવા લાગ્યા. ખોરાકના આ પ્રયોગોમાં હરમાન કેલનબેક જેવા સાથીઓ પણ મળી રહ્યા.

ખોરાકના પ્રયોગોના અનુભવોને અંતે ગાંધીજી સમજ્યા કે, ‘માણસ રસને સારું નહીં પણ શરીર નભાવવા સારું જ ખાય.’

આપણે, ‘ખાવા માટે જીવવું અને જીવવા માટે ખાવું’ એવા લોકપ્રિય સૂત્ર દ્વારા ખાવાની પ્રવૃત્તિમાં રહેલી સંયમની ગાંધીભાવનાને સમજી શકીએ.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) ગાંધીજીના બાળકો ઘરકામ કરવામાં આનાકાની કરતા હતા.
- (૨) ગાંધીજી બાળકોને લઈને અઢી માઈલ દૂર આવેલ ઓફિસે ચાલતા જતા.
- (૩) મિ. પોલાકનો આગ્રહ હતો કે ગાંધીજીના બાળકો અંગ્રેજી કેળવણી પામે.
- (૪) ‘ઝૂલુ બળવો’ની ઘટના ૧૯૦૬માં બની હતી.
- (૫) ૧૯૦૬ના મધ્યભાગથી ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.
- (૬) ‘સદાગ્રહ’ શબ્દ મગનલાલ ગાંધીએ આપ્યો.
- (૭) ગાંધીજી કહેતા કે માણસે માત્ર શરીર નભાવવા નહીં પણ રસ માણવા ભોજનનો આનંદ લેવો જોઈએ.

● પત્નીની દૈવતા :

ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ ના ચોથા ભાગમાં આ અઠવાવીસમું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં ધર્મપત્ની કસ્તૂરબાઈની મક્કમતાનો ઉલ્લેખ છે. અત્યંત નાજુક તબિયત હોય ત્યારે દવા તરીકે માંસનો સેરવો લેવો જરૂરી હોય, એવું ડોક્ટરનું આગ્રહભર્યું સૂચન હોય છતાં પતિ-પત્ની બન્ને મક્કમ રહે છે. ગાંધીજી અને દાક્તર વચ્ચેના સંવાદોમાં ગાંધીજીની પોતાની સિદ્ધાંત નિષ્ઠા અને દાક્તરનો ફરજનિષ્ઠ આગ્રહ વચ્ચેનો સાત્ત્વિક સંઘર્ષ આ પ્રકરણને વધારે રસપ્રદ બનાવે છે.

અગાઉ અતિશય રક્તસ્રાવ થયો ત્યારે દાક્તરે શસ્ત્રક્રિયા કરવાની ભલામણ કરી હતી. કસ્તૂરબાઈએ ક્લોરોફોર્મ વિના થયેલી શસ્ત્રક્રિયા પણ સહન કરી લીધી હતી. ડરબનમાં આ શસ્ત્રક્રિયા થઈ હતી. બે ત્રણ દિવસ પછી ગાંધીજી જોડાનિસબર્ગ પહોંચી ગયા હતા.

થોડા દિવસમાં કસ્તૂરબાઈની તબિયત લથડી. પથારીમાંથી ઊઠી શકાય નહિ એવી સ્થિતિમાં દાક્તરે સારવાર ચાલુ કરી પણ ગાંધીજીને જોડાનિસબર્ગ ફોન કરીને ગાંધીજીને પૂછ્યું કે, ‘તમારાં પત્નીને હું માંસનો સેરવો અથવા ‘બીફ ટી’ આપવાની જરૂર જોઈ છે. મને રજા મળવી જોઈએ.’

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘મારાથી એ રજા નહીં અપાય. પણ કસ્તૂરબાઈ સ્વતંત્ર છે. તેને પૂછવા જેવી સ્થિતિ હોય તો પૂછો, ને તે લેવા માગે તો બેલાશક આપો.

ગાંધીજી તો તે જ દિવસે ડરબન જવા નીકળી ગયા. પહોંચ્યા ત્યારે દાક્તરે કહ્યું કે, ‘મેં તો સેરવો પાઈને તમને ટેલિફોન કર્યો હતો!’

ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘દાક્તર, આને હું દગો માનું છું’ દાક્તર પોતાની ફરજ વિશે સભાન હતા. જરૂર પડે તો દરદીને બચાવવા માટે તેને છેતરવો પડે તો છેતરવામાં પણ પુણ્ય માનતા હતા. દાક્તર અને ગાંધીજી વચ્ચે ઘણી દલીલ થઈ. દાક્તરની ભલમનસાઈ અને ફરજનિષ્ઠા વિશે ગાંધીજીને શંકા ન હતી. કસ્તૂરબાઈ સાથે ગાંધીજીને ચર્ચા થઈ. ગાંધીજી પોતાના સિદ્ધાંત ખાતર પત્નીનો ભોગ લેવા માગતા ન હતા. દાક્તરનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતો કે દરદીને પૂછ્યા વગર જે જરૂરી હોય તે દવા આપી દેવી જોઈએ. કસ્તૂરબાને પોતાની રીતે નિર્ણય લેવાની સ્વતંત્રતા હતી. તેમણે દૈવતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો : ‘મારે માંસનો સેરવો નથી લેવો. મનખા દેહ વારે વારે નથી આવતો. ભલે તમારા ખોળામાં હું મરી જાઉં, પણ મારાથી આ દેહ વટલાશે નહીં.’ ગાંધીજી પત્નીની દૈવતાથી રાજી થયા. પણ દાક્તરને તો તેઓ ઘાતકી લાગ્યા. આખરે દાક્તરના ઘરેથી, ડરબનથી ફિનિક્સ રેલવેસ્તે અને ફિનિક્સથી

અઢી માઈલના પગરસ્તે કસ્તૂરબાઈના હાડપિંજર જેવા દેહને ઝોળીમાં નાખી ગાંધીજી લઈ ગયા. ટ્રેનના વિશાળ પ્લેટફોર્મ પર અને એ રીતે બીજી જગ્યાએ પણ પગપાળા ચાલવાનું પણ થયું. છેવટે કેવળ પાણીના ઉપચારથી શરીર ધીમે ધીમે બંધાયું.

ફિનિક્સમાં બે-ત્રણ દિવસમાં એક સ્વામી પધાર્યા. પુત્રો મણિલાલ અને રામદાસની હાજરીમાં સ્વામીએ માંસાહારની નિર્દોષતા ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું. અંતે કસ્તૂરબાઈએ સ્વામીને પણ દઢતાથી જણાવી દીધું કે ‘તમે ગમે તે કહો પણ મારે માંસનો સેરવો ખાઈને સાજા નથી થવું’

ગાંધીજી અને કસ્તૂરબાના જીવનના પ્રથમ ચાર દાયકાની આ મહત્ત્વની વાતો છે. સાડત્રીસ વર્ષની વયે ચાર સંતાનોના માતા-પિતા એવા આ યુવાન દંપત્તિના જીવન-આદર્શ જુદા હતા. જિંદગીના દરેક કાર્યને વિશે ગંભીરતાથી વિચારનાર ગાંધીજીની નિત્ય વિકાસશીલ જીવન સાથે કસ્તૂરબાઈ તાલ મિલાવી રહ્યા હતા.

● સંયમ પ્રતિ :

જીવન પરિવર્તનની ભૂમિકાએ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો સ્વીકાર કર્યા પછી ખોરાક આદિમાં ફેરફાર થવા લાગ્યા. રાયચંદભાઈ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર) પાસેથી અગાઉ એમ સમજયા હતા કે દૂધ ઈન્દ્રિય વિકાર પેદા કરે છે. એ સમજણના આધારે જ દૂધ છોડ્યું.

આ દિવસોમાં મિ. કેલનબેક સાથે મૈત્રી થઈ. તેમનામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ હોવાના કારણે સંબંધ સહજ રીતે દઢ થયો. બન્ને વચ્ચે મૈત્રી ઘનિષ્ઠ થવાથી મિ. કેલનબેકના જીવનમાં સાદગી આવતી ગઈ. પોતે એકલા હોવા છતાં દર મહિને ઘરભાડા ઉપરાંત રૂ. ૧૨૦૦નો ખર્ચ કરતા. છેવટે એવા સાદગી તરફ વળ્યા કે તેમનું માસિક ખર્ચ ઘટી રૂ. ૧૨૦ જેટલું થઈ ગયું.

જીવનશૈલી વિશે પરસ્પર ઘણી ચર્ચા થતી તેમાં દૂધ વિશેની ચર્ચાના અંતે નક્કી એમ થયું કે દૂધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મિ. કેલનબેક તરફથી આવેલા અભિપ્રાયને ગાંધીજીએ વધાવી લીધો અને દૂધનો ત્યાગ કર્યો. ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે ટોલ્સટોય ફાર્મમાં આ નિર્ણય ૧૯૧૨ની સાલમાં લેવાયો.

સાદગી તરફ વળેલા ગાંધીજીને એ ગાળામાં મિ. કેલન બેક જેવા મિત્રો પણ મળી રહ્યા. ‘ગરીબમાં ગરીબ માણસ જે જીવન ગાળે તે જીવન ગાળવાની અમારી બંનેની હોંશ હતી.’ સ્વૈચ્છિક ગરીબી તરફનું વલણ તેમના આંતરિક વિકાસની પ્રતીતિ કરાવે છે.

ખોરાકમાં પરિવર્તનની ભૂમિકાએ ભૂંજ્યા વગરની મગફળી, કેળાં, ખજૂર, લીંબુ ને જીતુનનું તેલ - એમનો રોજિંદો ખોરાક થઈ ગયો.

સાત્વિક ખોરાક અને ઉપવાસ દ્વારા બ્રહ્મચર્ય વ્રતને માટે પોતાની જાતને સાધકની જેમ તૈયાર કરી રહેલા ગાંધીજી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા ઈચ્છનારનું ખાસ ધ્યાન દોરતા જણાવે છે કે બ્રહ્મચર્યનો બધો આધાર મનની ઉપર છે. મેલું મન ઉપવાસથી શુદ્ધ થતું નથી. મનનો મેલ દૂર કરવા સદ્વિચાર અને ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે એમ ગાંધીજી માને છે. પોતાના દરેક વર્તન, વિચારની બાબતમાં સાવધ રહીને સાધકની ભૂમિકામાં પ્રવેશી ચૂકેલા ગાંધીજી મન પર સંયમ રાખવાની સાથે ખોરાકની મર્યાદાની અને પ્રસંગોપાત્ત નિરાહાર-ઉપવાસની આવશ્યકતા સૂચવે છે.

● ઘરમાં સત્યાગ્રહ :

ગાંધીજીએ પોતાના જીવનના મીઠાં સ્મરણોમાંનાં એક પ્રસંગ તરીકે આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ આત્મકથામાં કર્યો છે. મીઠું અને કઠોળ છોડવાના પ્રસંગની વાતમાં દામ્પત્યજીવનની સ્નેહઘનતા પણ સત્યાગ્રહી મિજાજમાં અનુભવાય છે. રક્તસ્રાવની વ્યાધિથી પીડાતા કસ્તૂરબાઈને શસ્ત્રક્રિયા પછી થોડો સમય સારું રહ્યું. પણ રોગે વળી ઊથલો માર્યો

ત્યારે ગાંધીજીના પાણીના ઉપચારો નિષ્ફળ ગયા. આખરે ગાંધીજીએ કસ્તૂરબાઈને મીઠું અને કઠોળ છોડવાનું કહ્યું. ઘણું મનાવવા છતાં કસ્તૂરબાઈ કઠોળ-મીઠું છોડવા તૈયાર ન થયા અને દલીલ કરી, ‘કઠોળ ને મીઠું છોડવાનું તો તમને કોઈ કહે તો તમે પણ ન છોડો’ - અને ગાંધીજીને લાગણી વ્યક્ત કરવાનું સરસ બહાનું મળી ગયું. તરત તેમણે કહ્યું કે, ‘મને દરદ હોય ને વૈદ કોઈ વસ્તુ છોડવાનું કહે તો જરૂર છોડી દઉં. પણ જા. મેં તો એક વર્ષને સારુ કઠોળ અને મીઠું બંને છોડ્યા. તું છોડે કે ન છોડે એ નોખી વાત છે’

કસ્તૂરબાઈને ભારે પસ્તાવો થયો. તેમણે કહ્યું કે, ‘મને માફ કરો. તમારો સ્વભાવ જાણવા છતાં કહેતાં કહેવાઈ ગયું. હવે હું તો કઠોળ ને મીઠું નહીં ખાઉં. પણ તમે તો તમારું વેણ પાછું ખેંચી લો.’

ગાંધીજી લીધી પ્રતિજ્ઞા તોડે નહિ. તેમણે કસ્તૂરબાઈને મીઠું-કઠોળ છોડવાના સંકલ્પમાં પોતાના ત્યાગ દ્વારા સહયોગ આપ્યો. સાચા અર્થમાં સહયાત્રી નીવડ્યા. આ પ્રસંગને પોતાની જિંદગીનાં મીઠાં સ્મરણમાં ગણવાનો આનંદ આ પ્રકરણમાં અનુભવી શકાય છે.

● ઉપવાસ :

ઉપવાસના પ્રયોગોમાં કેલનબેક જેવા મિત્રનો સથવારો થયો. ઉપવાસથી વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મેલા ગાંધીજીને વ્રત, ઉપવાસ, એકટાણાં આદિના પરંપરાગત સંસ્કાર વારસામાં મળેલા. બ્રહ્મચર્યના વ્રતને ટેકો આપવા ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. એકાદશીના દિવસે ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રયોગની શરૂઆત ટોલ્સટોય આશ્રમમાં થઈ. આશ્રમમાં સત્યાગ્રહી કેદીઓના કુટુંબ રહેતા તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તીઓ ભેગા રહેતા. મુસલમાન યુવકોને રોજી રાખવામાં ગાંધીજી પ્રોત્સાહન આપતા અને તેમને સહયોગ આપવા અન્ય જ્ઞાતિના યુવાનોને કહેતા. ચાર-પાંચ મુસલમાન યુવાનોના રોજી વખતે હિન્દુ, ખ્રિસ્તી, પારસી આદિ યુવાનો પણ ઉપવાસ રાખતા. મુસલમાન યુવાનો જેવી શિસ્તથી બીજા યુવાનો ઉપવાસ ન રાખે. પણ આખો દિવસ સાથે સાથે ભૂખ્યા રહેતા. ફરક એટલો જ કે મુસલમાન મિત્રો રોજી દરમિયાન પાણી ન પીતા જ્યારે બીજા યુવાનો પાણી પીતા. એકંદરે ઉપવાસની આ સહયાત્રાથી પરસ્પર સદ્ભાવ વધતો. આશ્રમમાં એકતા અને સંયમનું વાતાવરણ વૃદ્ધિ પામ્યું. ઉપવાસ દરમિયાન વિષય રોકવાની અને સ્વાદને જીતવાની ભાવના હોવી જોઈએ એમ માનતા ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, ‘મન વિના થયેલા શારીરિક ઉપવાસનું સ્વતંત્ર પરિણામ વિષય રોકવામાં નીપજશે એમ માનવું કેવળ ભૂલ ભરેલું છે.’ આમ, મન ઉપર નિયંત્રણ જરૂરી છે. મનનો ઉપવાસ ન હોય તો માત્ર શરીરનો ઉપવાસ, એટલે કે ભૂખ્યા રહેવાથી કાંઈ વળતું નથી.

ગાંધીજીના ખોરાકના પ્રયોગો, ઉપવાસ આદિમાં ઉત્તરોત્તર વધતી જતી રૂચિ અને સ્વૈચ્છિક ગરીબી વિકસાવવાના આ દિવસોના સાક્ષી મિ. કેલનબેક જેવા મિત્રો બન્યા. આત્મસંયમ દ્વારા જીવનઘડતર કરી રહેલા જાગૃત જીવનશિલ્પીની સાધનાના આ પ્રકરણો સર્વદા પ્રેરક છે. જાહેર જીવનમાં પડેલ વ્યક્તિનું જીવન પારદર્શિતા, સંયમ અને સત્યપ્રીતિના રંગથી રંગાયેલું રહ્યું. ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતા ગાંધીજીના ચરિત્રના ઉજ્જવળ અંશો આપણે પામી શકીએ છીએ.

■ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) માંસનો સેરવો લઈને સાજા થવાના દાક્તરના અભિપ્રાય સામે કસ્તૂરબાઈએ કેવી મક્કમતા દાખવી?
- (૨) ગાંધીજીના મિત્ર મિ. કેલનબેકની સાદગી વિશે પાંચ-છ વાક્યોમાં લખો.
- (૩) ગાંધીજીએ દૂધનો આહાર કેમ છોડ્યો?
- (૪) ખોરાકમાં પરિવર્તન બાદ ગાંધીજી કેવા ખાદ્ય પદાર્થોનો આહાર કરતા હતા?
- (૫) ‘બ્રહ્મચર્યનો બધો આધાર મનની ઉપર છે’ - વિધાન ટૂંકમાં સમજાવો.

▣▣▣▣► ૧૦.૬ સ્વઅધ્યયન :

નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

- (૧) 'અનટુ ધિસ લાસ્ટ' પુસ્તકની ગાંધીજીના જીવન પર પડેલી વ્યાપક અસર વિશે તમારા શબ્દોમાં નોંધ લખો.
- (૨) 'ફિનિક્સની સ્થાપના'નું પ્રેરકબળ કઈ ઘટના છે? 'ફિનિક્સ'ની સ્થાપનાની કહાણી તમારા શબ્દોમાં આલેખો.
- (૩) આ એકમના આધારે ગાંધીજીના મિત્રો પોલાક અને કેલનબેક વિશે વિસ્તૃત નોંધ તૈયાર કરો.
- (૪) ગાંધીજીના ખોરાકના પ્રયોગો - ટૂંકનોંધ લખો.
- (૫) સારવાર દરમિયાન કસ્તૂરબાઈની દૃઢતા વિશે વિસ્તારથી લખો.
- (૬) 'સત્યાગ્રહ' શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
- (૭) એક વર્ષ માટે મીઠું અને કઠોળ છોડવાના ગાંધીજીના સંકલ્પ-પ્રસંગને તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

૧૧.૧ ઉદ્દેશો

૧૧.૨ પ્રસ્તાવના

૧૧.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

આત્મકથા ભાગ-૪ પ્રકરણ ૩૨ થી ૪૭

૧૧.૪ પાઠ : ટોલ્સટોય આશ્રમમાં કેળવણી અને દેશભણી...

૧૧.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧૧.૬ સ્વઅધ્યયન

▣▣▣ ૧૧.૧ ઉદ્દેશો :

- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા આપણે સોળ પ્રકરણના આત્મકથનનો સઘન અભ્યાસ કરીશું.
- મહેતાજી શિક્ષક તરીકેની ગાંધીજીની ભૂમિકાથી પરિચિત થઈશું.
- ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ અક્ષર કેળવણી અને આત્મિક કેળવણીનો મર્મ સમજાશે.
- ગાંધીજીએ બુનિયાદી તાલીમ અંગે જે કેળવણી વિચાર આપ્યા છે તેના મૂળ આપણને મળશે.
- ખોરાકના પ્રયોગો અને ઉપચાર પદ્ધતિ વિશે ગાંધીજીના અભિગમથી પરિચિત થઈશું.
- ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા વિશ્વયુદ્ધમાં ગાંધીજીની સેવા આપવાની ઈચ્છા વિશે જાણવા મળશે.
- વકીલાતના અનુભવો અને સત્યનિષ્ઠ વકીલાતના સ્મરણોમાંથી પસાર થઈશું.
- દક્ષિણ આફ્રિકાથી વિલાયત થઈને પોતાના દેશ કાયમ માટે પાછા ફરતા ગાંધીજીના જીવનક્રમને સમજવામાં આ એકમ સહાયક નીવડશે.

▣▣▣ ૧૧.૨ પ્રસ્તાવના :

ગાંધીજીની આત્મકથાના ચોથા ભાગનું આ છેલ્લું એકમ છે. અગાઉના એકમમાં ફિનિક્સ આશ્રમની સ્થાપનાની વાત આવે છે. આ પાઠમાં ટોલ્સટોય આશ્રમમાં કેળવણીની વાત કેન્દ્રમાં છે. અગાઉ આપણે જોયું તેમ શિક્ષક, સેવક, મિત્ર અને વકીલની, એમ અનેકવિધ ભૂમિકામાં સક્રિય ગાંધીજીના દરેક કાર્યમાં અહમશૂન્ય, એકરૂપતાનું દર્શન થાય છે. અંગત જીવનમાં લોભ મટે અને ત્યાગવૃત્તિ વધે ત્યારે દરેક કાર્યને વિશે અભિગમની સ્વસ્થતા, જીવનને એક નોખા પરિણામ સુધી લઈ જાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસમાં સત્યાગ્રહી ચળવળના ઘણા પ્રસંગો છે. આત્મકથાના અભ્યાસીએ ચોથા ભાગના સંદર્ભમાં એ ધ્યાન રાખવાનું છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહી મથામણો, જેલના અનુભવો આદિની ઘણી બધી વાતો ‘સત્યના પ્રયોગો’માં નથી. એ અર્થમાં જોઈએ તો સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ એ ગાંધીજીનું અધિકૃત આત્મકથન જ છે. ‘આત્મકથા’ના વાંચનારે દક્ષિણ આફ્રિકાના જીવન વિશે વિગતે જાણવું-સમજવું હોય તો દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ અવશ્ય વાંચવો જોઈએ. આ એકમમાં સમાવિષ્ટ પ્રકરણોમાં ગાંધીજીએ મુખ્યત્વે એ જ બાબતો લખી છે જે સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાં નથી.

■► ૧૧.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

ગાંધીજી ટોલ્સટોય આશ્રમમાં બાળકોને ભણાવવાનું શરૂ કરે છે. શરીર, મન, બુદ્ધિની કેળવણીની સાથે આત્મિક કેળવણી આપવી એ ગાંધીજીના શિક્ષણ વિચારમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે. દરેક બાળકને પોતાની માતૃભાષામાં શિક્ષણ મળવું જોઈએ એમ સમજનારા ગાંધીજી ગુજરાતી, હિન્દી, તામિલ અને ઉર્દૂમાં શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરે છે. તોફાની બાળકો સાથે પોતાના બાળકોને પણ ભણાવીને સમાનતાનું શિક્ષણ આચરણ દ્વારા સિદ્ધ કરનાર ગાંધીજીના જીવન વિષયક પ્રેરક પ્રસંગો અને અનુભવો દક્ષિણ આફ્રિકામાં બનતા રહે છે.

સતત સક્રિય ને અવિરત જાગૃત જીવનમાં મિત્રો, સહયોગીઓ અને અસીલોના જીવનમાં પણ સહજ રીતે ગાંધીજી પ્રેરકબળ બનતા જાય છે. સત્યાગ્રહી ગાંધીજીની સાદગી સભર જીવનશૈલી આત્મકથાના ભાવકને પ્રભાવિત કરે છે. વકીલાતના વ્યવસાયમાં સત્યની માવજત કરવાનું કપરું હોય છે પણ ગાંધીજી પોતાની વકીલાતના સત્ય આધારિત અનુભવો વર્ણવે છે અને જૂની માન્યતાઓને બદલે છે.

પોતે માંદા પડે ત્યારે આહાર સંયમ દ્વારા ધર્મનું પાલન કરીને આહારને જ ઔષધ સિદ્ધ કરનાર મહાત્મા ગાંધીની જીવનભાવના - જીવનરીતિ એક મૂલ્યવાન માર્ગનું નિર્માણ કરે છે. વિશ્વ જેને ભવિષ્યમાં ગાંધીમાર્ગ તરીકે ઓળખે એવો માર્ગ પ્રશસ્ત થઈ રહ્યો છે.

■► ૧૧.૪ પાઠ : ટોલ્સટોય આશ્રમમાં કેળવણી અને દેશભણી....

● મહેતાજી :

ભાગ-ચાર; ૩૨માં પ્રકરણનું શીર્ષક ‘મહેતાજી’ પોતાને વિશે છે. ગાંધીજીની ‘મહેતાજી’ તરીકેની ભૂમિકાનું આ પ્રકરણ છે. મહેતાજી એટલે શિક્ષક; ભણાવનાર. ન ભણાવનાર કે ઢીલાપોચા શિક્ષક માટે ‘મહેતાજી મારે પણ નહીં, ભણાવે પણ નહીં’ - એવી કહેવતથી આપણે પરિચિત છીએ. શીર્ષક વિશેની આટલી સ્પષ્ટતા પછી આ પ્રકરણને વિશે જાણીએ, સમજીએ.

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ પુસ્તકમાં ‘જે વસ્તુ નથી આવી શકી અથવા થોડા જ અંશમાં આવી છે. તે જ વસ્તુ આ પ્રકરણોમાં આવે છે.’ - એવા ઉલ્લેખ સાથે આ પ્રકરણનો પ્રારંભ થાય છે.

ટોલ્સટોય આશ્રમમાં બાળકો તેમ જ બાળાઓને સારું શિક્ષણની વ્યવસ્થા આ પ્રકરણમાં છે. આશ્રમમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી નવયુવકો અને હિંદુ બાળાઓ માટે ખાસ શિક્ષકો રાખી શકાય તેમ ન હતું. હિંદી શિક્ષકોની અછત ઉપરાંત જોહાનિસબર્ગથી ટોલ્સટોય ફાર્મનું ૨૧ માઈલનું અંતર પણ કારણભૂત હતું.

ટોલ્સટોય ફાર્મના કિશોરો-યુવાનોના ઘડતરની જવાબદારી ગાંધીજીએ જાતે સ્વીકારી. હૃદયની કેળવણી-ચારિત્ર પીલવવાને પ્રાથમિકતા આપવાની સાથે અક્ષરજ્ઞાનની થોડીઘણી જરૂરિયાત સમજીને થોડા વર્ગોની વ્યવસ્થા કરી જેમાં મિ. કેલનબેક અને પ્રાગજી દેસાઈની મદદ લીધી.

આશ્રમમાં સહજજીવન, શ્રમમૂલક સમૂહજીવનની તાલીમ મળી રહેતી. નોકરો નહોતા. પાયખાનાથી માંડીને રસોઈ સુધીનાં બધાં કામો આશ્રમવાસીઓને જ કરવાનાં હતાં. મિ. કેલનબેકની ખેતી વિષયક કુશળતા અને શોખનો દરેકને લાભ મળ્યો. બાળકો ખેતીના શ્રમકાર્યમાં જોડાતા, પરિણામે શરીર કસાયેલાં થતાં.

ટોલ્સટોય આશ્રમમાં શારીરિક કેળવણી, શુદ્ધ હવાપાણી અને નિયમિત ખોરાકના કારણે માંદગી ભાગ્યે જ આવતી.

સહુને વ્યવસાયલક્ષી તાલીમ આપવાની જરૂર જાણતા ગાંધીજીએ એ બાબતમાં સૂક્ષ્મ કાળજી લીધી. કેલનબેક ટ્રેપિસ્ટ મઠમાં ચંપલ બનાવવાનું શીખી આવ્યા. તેમની પાસેથી ગાંધીજી શીખ્યા. વિલાયત જઈ બેરિસ્ટરીનો અભ્યાસ કરી આવેલ આ સત્યાગ્રહી જનપ્રતિનિધિ ચંપલ બનાવવાનું શીખ્યા એમાં જ વ્યક્તિત્વની ઊંચાઈ અને

અહમૂશૂન્યતાનો પરિચય થઈ જાય. આશ્રમમાં સુધારકામ જાણનાર એક સાથી, નવયુવાનોને સુધારકામ શીખવતા.

આશ્રમમાં પ્રથમથી જ એવો રિવાજ પાડ્યો હતો કે, જે કામ શિક્ષકો ન કરે તે બાળકોની પાસે ન કરાવવું. આમ, દરેક વ્યક્તિ માટે સમાનતાનો આગ્રહ ગાંધીજીની તાલીમનો એક ભાગ હતો.

● અક્ષરકેળવણી :

ટોલ્સટોય આશ્રમમાં શારીરિક કેળવણી અને કારીગરી શીખવવાની સાથે અક્ષરજ્ઞાન માટે રોજ ત્રણ કલાક રાખ્યા હતા. હિંદી, તામિલ, ગુજરાતી અને ઊર્દૂ શીખવવાનો ઉપક્રમ હતો. શિક્ષણ દરેક બાળકને તેની માતૃભાષામાં આપવામાં આવતું. અંગ્રેજી બધાને શીખવાડવામાં આવતું. ઈતિહાસ, ભૂગોળ અને અંગકગણિત બધાને શીખવવાનું નક્કી થયેલું. ગાંધીજી પોતે તામિલ અને ઊર્દૂ શીખવતા.

ગાંધીજીને તામિલ ક્યાંથી આવડે? એવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. વખતોવખતની દરિયાઈ સફરમાં સ્ટીમરમાં તેઓ તામિલ શીખ્યા હતા. સત્યાગ્રહ નિમિત્તે જેલમાં જવાનું થાય ત્યારે પણ સહકેદી પાસેથી પણ તામિલ શીખ્યા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત વખતે દક્ષિણ ભારતીય - તામિલ મિત્રોનો ખૂબ પરિચય થયેલો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ જન્મેલા તામિલ વિદ્યાર્થીઓને તામિલ બોલતાં આવડે પણ તામિલ લિપિ જાણતા ન હતા. ગાંધીજી તેમને લિપિ ને વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વો શીખવતા હતા. પોતે તામિલ ઓછું જાણે છે તેવી વિદ્યાર્થીઓ પાસે કબૂલાત કરી દેતાં અને ક્યારેક તામિલ જાણનાર દુભાષિયાની મદદ મેળવીને પણ તામિલ શીખવાની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવતા.

ફારસી-અરબી શબ્દોના સીમિત જ્ઞાન છતાં ભાષાપ્રીતિના કારણે જ દરિયાઈ સફરમાં, સ્ટીમરમાં પોતે મેળવેલા લિપિજ્ઞાનથી તેમણે ઊર્દૂ ભણવવાનું શરૂ કર્યું. મુસલમાન બાળકો લિપિ જાણતા હતા તેથી તેમનો વાચનનો શોખ વધારવાનું અને અક્ષર સુધારવાનું કામ મુખ્ય હતું.

પાઠ્યપુસ્તકની ગરજ ગાંધીજીએ અનુભવી નથી. ‘વિદ્યાર્થીનું પાઠ્યપુસ્તક શિક્ષક જ હોય એમ મને લાગ્યું છે.’ વિદ્યાર્થીઓ આંખેથી ગ્રહણ કરે છે તેના કરતાં કાનેથી સાંભળેલું ઓછા પરિશ્રમથી ને ઘણું વધારે ગ્રહણ કરી શકે છે એવા અનુભવ મુજબ ગાંધીજી ભણાવતા.

● આત્મિક કેળવણી :

શરીર માટે શારીરિક શિક્ષણ, મન માટે અક્ષરજ્ઞાન બાદ આત્મિક કેળવણીની વાત ગાંધીજીએ કરી છે. ‘આત્માનો વિકાસ કરવો એટલે ચારિત્ર ઘડવું. ઈશ્વરનું જ્ઞાન મેળવવું... આત્મજ્ઞાન યોથા આશ્રમમાં મળે એવો વહેમ સાંભળ્યો છે, પણ જેઓ યોથા આશ્રમ લગી આ અમૂલ્ય વસ્તુને મુલતવી રાખે છે તેઓ આત્મજ્ઞાન નથી પામતા.’ આત્મિક કેળવણી વિશે ગાંધીજીની આ પ્રતિબદ્ધતા હતી.

દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાના ધર્મ અંગેનું જ્ઞાન પુસ્તક મારફત મળી રહે એ બુદ્ધિની કેળવણી થઈ પણ ધર્મ - નીતિ આચરણમાં ઊતરે એવી આત્મજાગૃતિ કેળવવા માટે પુસ્તકનો આધાર લેવા કરતાં આત્મજ્ઞાન આપનાર શિક્ષકના વિચાર, વાણી, વર્તનની એકરૂપતાની જ વિદ્યાર્થીઓ પર અસર પડે એમ સમજતા ગાંધીજીએ યુવકો અને યુવતીઓની સમક્ષ પદાર્થપાઠરૂપે રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો. ગાંધીજીએ લખ્યું છે; ‘આથી મારા શિષ્યો મારા શિક્ષક બન્યા. મારે અર્થે નહીં તો તેમને અર્થે મારે સારા થવું ને રહેવું જોઈએ એમ હું સમજ્યો, ને ટોલ્સટોય આશ્રમનો મારો ઘણોખરો સંયમ આ યુવકો અને યુવતીઓને આભારી છે એમ કહેવાય.’

આશ્રમમાં એક તોફાની યુવકને, સમજાવટ છતાં ન સમજવાના કારણે ગાંધીજીએ આંકણી મારી દીધી હતી. પોતાના વર્તનને વિશે ખૂબ આત્મમંથન કર્યું. બાળકોને માર મારીને શીખવવાની રીતિને હંમેશાં તેમણે વિરોધ કર્યો છે. વિદ્યાર્થીઓને દંડનીતિ ન જ વાપરવી તેવી સમજ પર આવેલા ગાંધીજીએ લખ્યું છે, ‘આત્મિક જ્ઞાન આપવાના પ્રયત્નમાં હું પોતે આત્માના ગુણને વધારે સમજવા લાગ્યો.’

● સારાનરસાનું મિશ્રણ :

આશ્રમના સાથી મિ. કેલનબેકે ગાંધીજીનું ધ્યાન દોર્યું કે આશ્રમના કેટલાક છોકરાઓ બહુ તોફાની અને નઠારા હતા. આ છોકરાઓ સાથે ગાંધીજીના ત્રણ દીકરાઓ રહે તો તેમને સંગ તેવો રંગ લાગવાની શક્યતા હતી. (ગાંધીજીને કુલ ચાર દીકરાઓ પૈકી મોટા હરિલાલ એ વખતે વીસ વર્ષના થઈ ચૂક્યા હતા.) ગાંધીજી પોતે રખડુ છોકરાઓ અને પોતાના છોકરાઓ વચ્ચે ભેદ કરી શકે તેમ ન હતા. કરે જ નહીં. પોતાના બાળકો પણ આ બધાની સાથે સારાનરસાનો ભેદ શીખશે. એમ સમજી ગાંધીજીએ બધાની સાથે જ પોતાના બાળકોને રાખ્યા. સહુને માટે સમાન ધોરણનો આ ગુણ ગાંધીજીના સ્વભાવમાં સહજ હતો. ઊંડે ઊંડે એવી શ્રદ્ધા પણ હતી કે રખડું છોકરાઓ સાથે પોતાના છોકરા બગડી જાય એની સામે પોતાના છોકરાની સાથે રખડુ છોકરાઓ સુધરી શકે એ સંભાવનામાં પ્રયોગશીલ શિક્ષક તરીકે તેમને રસ હતો. આ પ્રયોગના કારણે પોતાના બાળકોને કંઈ નુકસાન ન થયું એવા તારણ પર આવેલા ગાંધીજીએ નોંધ્યું કે ‘તેમનામાં મોટાઈનો કંઈ અંશ રહ્યો હોય તો તે સર્વથા ગયો. તેઓ બધાની સાથે ભળતાં શીખ્યા.’

● પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઉપવાસ :

શિક્ષક શિષ્યના દોષોને સારુ થોડેઘણે અંશે જવાબદાર છે તેથી શિષ્યની ભૂલ માટે શિક્ષકે પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઉપવાસ કરવા જોઈએ તેવું માનનારા ગાંધીજી અહીં પોતાની પ્રાયશ્ચિત ભૂમિકા સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરે છે.

બાળકો અને બાળાઓના સહશિક્ષણ અને ઉછેરની જવાબદારી ઘણી પડકારરૂપ હતી. શિક્ષક તરીકે પોતાના વાણી, વર્ણન-વ્યવહારની શુદ્ધતા છતાં ઉછરતી યુવાનીના દોષોનું સંપૂર્ણ નિવારણ શક્ય નથી હોતું.

ટોલ્સટોય આશ્રમમાં રહેલા ફિનિક્સવાસીઓને ફિનિક્સમાં ગોઠવ્યા પછી ગાંધીજી જોહાનિસબર્ગ ગયા. યુવાન છોકરા-છોકરીઓના શિક્ષણ અને વર્તન અંગે કસ્તૂરબાએ ચેતવણી આપેલી હતી છતાં પોતે સ્વભાવે વિશ્વાસુ હોવાથી પત્નીની ચેતવણી ગણકારી નહોતી. એ સમયે, ગાંધીજીને ‘બે વ્યક્તિઓના ભયંકર પતનના સમાચાર મળ્યા.’ આ સમાચાર મળતાં જ ગાંધીજી ફિનિક્સ જવા ટ્રેનમાં નીકળ્યા. સાથે મિ. કેલનબેક હતા. સફરમાં ઘણું આત્મમંથન ચાલ્યું. ફિનિક્સ પહોંચ્યા પહેલા પોતે શું કરવું તે વિચારી લીધું અને સાત દિવસના ઉપવાસ અને સાડા ચાર માસ એકટાણું કરવાનું વ્રત લીધું. કેલનબેક પણ આ વ્રતમાં પ્રેમપૂર્વક ભળ્યા. ગાંધીજી તેમના નિર્મળ પ્રેમને વશ થયા. તેઓ મિ. કેલનબેકને રોકી ન શક્યા. વ્રત કરવાનો સંકલ્પ કર્યા પછી દોષિતો પરનો ક્રોધ ઊતરી ગયો. આ બનાવ બાદ થોડા સમય પછી ચૌદ ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવેલો તેનું પરિણામ ધાર્યા કરતાં વધારે સારું આવ્યાની ગાંધીજીએ ખાસ નોંધ કરી છે.

શિષ્યોના દોષ માટે શિક્ષકે પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઉપવાસ કરવા બાબત ગાંધીજી સ્પષ્ટતા કરે છે કે વિવેક અને અધિકાર હોય તો જ ઉપવાસ જેવા પ્રયોગ કરાય. શિષ્યને શિક્ષક માટે આદર હોવો જોઈએ અને પરસ્પર શુદ્ધ સ્નેહભાવ હોય તો જ શિષ્યના વર્તન માટે આઘાતની લાગણી જન્મે એવા શિક્ષકનું પ્રાયશ્ચિત સાચું. અને તો જ પ્રાયશ્ચિતરૂપે કરેલા ઉપવાસ પરિણામ આપે.

આમ, ગાંધીજી ઉપવાસ જેવા પ્રયોગ પ્રતિપક્ષ, વિરોધી સાથે જ નહિ પણ પોતાના શિષ્યો સાથે પણ કરતા. શિષ્યો કે સાથીઓના કે વિરોધીના ભાવપરિવર્તન, હૃદયપરિવર્તન માટે થયેલા ઉપવાસનું સાર્થક પરિણામ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહી માનસને વધુ મજબૂત બનાવે છે.

● ગોખલેને મળવા :

આત્મકથા ભાગ-૪નું આડત્રીસમું પ્રકરણ ૧૯૧૪ની મહત્વની ઈંગ્લેન્ડ મુસાફરીનું છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતનો અંત આવ્યો ત્યારે ગોખલેની ઈચ્છાથી ગાંધીજીને ઈંગ્લેન્ડ થઈને દેશ જવાનું હતું. ૧૯૧૪ના

જુલાઈ માસમાં કસ્તૂરબાઈ, કેલનબેક સાથે વિલાયત જવા ઊપડ્યા. દરિયાઈ મુસાફરીમાં પણ ત્રીજા વર્ગની ટિકિટમાં જવાનું નક્કી કર્યું.

આ મુસાફરીનું મહત્વનું સ્મરણ ગાંધીજી અને મિ. કેલનબેકના જીવન અભિગમને વ્યક્ત કરે છે. મિ. કેલનબેક પાસે એક-બે કિમતી દૂરબીન હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું કે આપણે જે સાદગી સિદ્ધ કરવા ઈચ્છીએ છીએ તેમાં આવા કિમતી દૂરબીનની જરૂર નથી. આ બાબત સઘળી ચર્ચા - તકરારને અંતે સાતેક પાઉંડની કિંમતનું દૂરબીન એકબીજાની સંમતિથી દરિયામાં ફેંકી દેવાનું નક્કી કર્યું અને ફેંકી દીધું.

ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે 'બંને સત્યને અનુસરીને જ ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. સત્યને અનુસરતાં ક્રોધ, સ્વાર્થ, દ્વેષ ઇત્યાદિ સહેજે શમતાં હતાં; ન શમે તો સત્ય મળતું નહોતું... શુદ્ધ સત્યની શોધ કરવી એટલે રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વથી સર્વથા મુક્તિ મેળવવી'

આમ, મિ. કેલનબેક ગાંધીજીની સાથે સાથે સત્યના પ્રયોગવીર બની રહ્યા.

મુસાફરી શરૂ થઈ ત્યારે છેલ્લા ચૌદ ઉપવાસને બહુ દિવસ થયા ન હતા. ગાંધીજીને પગની પિંડીમાં દુઃખાવો થવા લાગ્યો હતો. વિલાયતમાં દાક્તર જીવરાજ મહેતાની ઓળખ થઈ. તેમને ઉપવાસ અને પગના દુઃખાવાની વિગતે વાત કરી. દાક્તર જીવરાજ મહેતા ગાંધીજીને વિલાયતમાં ૧૯૧૪માં મળ્યા ત્યારે ગાંધીજી મહાત્મા તરીકે જાણીતા ન હતા. ૧૯૬૦માં, ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે દાક્તર જીવરાજ મહેતા પ્રથમ મુખ્યમંત્રી થયા હતા. અને આજે અમદાવાદમાં જીવરાજ મહેતા હોસ્પિટલ છે. આ વિગતો એટલા માટે અહીં જણાવીએ છીએ પોતાના સમયના ઉમદા માનવીઓની મુલાકાત, મૈત્રી સમય પસાર થાય તેમ તેમ કેવા પરિણામો નિષ્પન્ન કરે છે. ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવેલા કેટલાયે મહાનુભાવોની પ્રતિભા વિકસી અને દેશના ઘડવૈયાઓમાં તેઓ સ્થાન પામ્યા. ગાંધીજી રાષ્ટ્રઘડતરમાં સૌને સાથે રાખી શક્યા.

● લડાઈમાં ભાગ :

ચોથી ઓગસ્ટે લડાઈ જાહેર થઈ. ૧૯૧૪નું વર્ષ. 'વિશ્વયુદ્ધ' એમ શબ્દપ્રયોગ ગાંધીજીએ નથી કર્યો પણ લડાઈ તેમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. છઠ્ઠી ઓગસ્ટે વિલાયત પહોંચેલા ગાંધીજીને ખબર પડી કે ગોખલેજી તો પારીસમાં રહી ગયા છે. પારીસની સાથે આવજાનો સંબંધ બંધ થઈ ગયો હતો. ગોખલે તબિયત સંદર્ભે ફાન્સ ગયા હતા, ત્યાં લડાઈને લીધે ફસાઈ ગયા હતા. તેમને મળ્યા વિના દેશ જવું નહોતું એમ ધારીને વિલાયતમાં રહેલા ગાંધીજીએ લડાઈને વિશે પોતાનો ધર્મ શો હતો એ વિચાર્યું!

ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વની એ જ મોટી લાક્ષણિકતા હતી કે દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાનો ધર્મ કહો કે પોતાની ફરજ સમજીને કર્તવ્ય તત્પર થઈ કામે લાગી જવું. પત્ની અને મિત્ર કેલનબેક સાથે વિલાયત ગયેલા ગાંધીજી લડાઈમાં ભાગ લેવાને વિશે સક્રિયતાથી વિચારવા લાગે છે.

ગાંધીજી વિલાયત ગયા ત્યારે ત્યાં દક્ષિણ આફ્રિકાના સાથી સત્યાગ્રહી મિત્ર સોરાબજી અડાજણિયા મળે છે. તેઓ ત્યાં બારિસ્ટરીનો અભ્યાસ કરતા હતા. ગાંધીજીએ જ સોરાબજી અડાજણિયાને બેરિસ્ટર થવા માટે વિલાયત મોકલેલા. તેમના અભ્યાસનો પૂરો ખર્ચ દાક્તર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા આપતા હતા. સોરાબજી અભ્યાસ બાદ તૈયાર થાય અને ગાંધીજીની જગ્યાએ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ સંભાળે એવું આયોજન હતું. દાક્તર જીવરાજ મહેતા પણ ત્યાં હતા.

જાહેર થઈ ચૂકેલી લડાઈમાં ગાંધીજી અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરવા ઈચ્છતા હતા. આ વાત ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટ મહિનાની છે. ગાંધીજીને એ સમયે અંગ્રેજ શાસન પદ્ધતિ પર પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક ભરોસો હતો. દસ વર્ષ પછી આત્મકથા લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તેઓ કબૂલ કરે છે કે 'અંગ્રેજ રાજ્ય પદ્ધતિ દોષમય હોવા છતાં મને જેમ તે

આજે અસહ્ય લાગે છે તેમ તે વેળા અસહ્ય નહોતી લાગતી.’ ૧૯૧૪માં તો અંગ્રેજોની મારફતે અને તેમની મદદથી આપણી સ્થિતિ સુધારવા ઈચ્છતા ગાંધીજીએ અંગ્રેજોને તેમના મુશ્કેલ સમયમાં મદદ કરવાનું વિચાર્યું. ગાંધીજી માનતા કે લડાઈ દરમિયાન હકો માગવાનું મુલતવી રાખવામાં સંયમ, સત્યતા ને દીર્ઘદષ્ટિ છે.

ગાંધીજીએ સેવા કરવા તૈયાર હોય એવા લોકોની યાદી બનાવી. લોર્ડ કૂ ઉપર આ બાબત કાગળ લખ્યો અને જખમી સિપાઈઓની સેવા કરવા માટે તાલીમ લેવાની જરૂર જણાય તો તાલીમ લેવાની ઈચ્છા ને તૈયારી જાહેર કર્યાં. છ અઠવાડિયાની તાલીમ કુલ ૮૦ જણાએ લીધી. તાલીમ બાદ લેવાયેલી પરીક્ષામાં એક જ જણ નાપાસ થયો. જેઓ પાસ થયા તેઓ કર્નલ બેકરના હાથ નીચે કામ કરતા થયા.

વિલાયતમાં સ્ત્રીઓની લાઈસિયમ નામની ક્લબની મહિલા સદસ્યો લડાઈમાં ઘવાયેલાં માટે કપડાં સીવવાનું કામ કર્યું. સરોજિનીદેવી આ ક્લબનાં સત્ય હતાં. તેમણે સેવાકાર્યમાં ભાગ લીધો. દાક્તર જીવરાજ મહેતાની જેમ સરોજિની દેવી પણ આગળ જતાં ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં હિંદની આઝાદી માટે જોડાયાં.

● ધર્મનો કોયડો :

ગાંધીજીએ લડાઈમાં ભાગ લેવાનો વિચાર કર્યો અને એ વિચારને અમલમાં મૂકવા સક્રિય થયા એની જાણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થઈ. પોલાક જેવા અંગ્રેજ મિત્રએ તાર કરીને પૂછ્યું કે : ‘આ તમારું કાર્ય તમારા અહિંસાના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી?’ - ગાંધીજી સમજતા હતા કે બે રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હોય તેમાં અહિંસામાં માનનાર વ્યક્તિએ ભાગ ન લેવો જોઈએ. પણ ગાંધીજી અંગ્રેજ રાજ્ય મારફતે પોતાની પ્રજા-હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવા માગતા હતા. યુદ્ધમાં ભાગ લઈને ઘાયલોની સેવા કરવાને તેમણે ધર્મ માન્યો. વર્ષો પછી આત્મકથા લખતી વખતે પણ તેમને પોતાના વિચારોમાં દોષ નહોતો લાગ્યો. પોતે સીધા હિંસક કૃત્યની સંડોવણીમાં નહોતા. છતાં આ પ્રશ્ન સૂક્ષ્મ રીતે ‘ધર્મનો કોયડો’ એટલા માટે લાગ્યો કે જેના હાથમાં બંદૂક છે તેની સેવા કરવી એ પણ હિંસા જ છે, અથવા તો હિંસાને અનુમોદન આપવા જેવું છે તે સમજતા હતા. એટલે તેમણે આ પ્રકરણમાં તે બાબતનું મંથન, મથામણ રજૂ કર્યાં છે. કોઈપણ કાર્યમાં અંતરાત્માની સાક્ષી અને હેતુશુદ્ધિનો આવો ઝીણો આગ્રહ મનુષ્યજાતિમાં કોઈએ રાખ્યો હોય એવી ઘટના ગાંધીજીના જીવનમાં જ જોવા મળે છે.

■ ૧૧.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(અ) નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) ટોલ્સટોય આશ્રમના યુવાન-યુવતીઓના શિક્ષણની જવાબદારી કોણે સ્વીકારી?
- (૨) ટોલ્સટોય આશ્રમના શિક્ષણકાર્યમાં ગાંધીજીને કોનો સહયોગ મળ્યો?
- (૩) ટોલ્સટોય આશ્રમમાં માંદગી નહિ આવવાનું મુખ્ય કારણ જણાવો.
- (૪) મિ. કેલનબેકની કુશળતા કેવા પ્રકારના કામોમાં હતી?
- (૫) ટોલ્સટોય આશ્રમમાં અક્ષરજ્ઞાન માટે કેટલા કલાક ફાળવવામાં આવ્યા હતા?
- (૬) ટોલ્સટોય આશ્રમમાં કઈ ભાષાઓમાં શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું?
- (૭) ગાંધીજી વિદ્યાર્થીઓને આત્મિક કેળવણી કેવી રીતે આપતા હતા?
- (૮) નઠારાં-તોફાની બાળકો સાથે ગાંધીજીએ પોતાના બાળકોને કેમ રાખ્યા?
- (૯) શિષ્યની ભૂલ માટે શિક્ષકે ક્યારે ઊપવાસ કરવા જોઈએ?
- (૧૦) મિ. કેલનબેકનું દૂરબીન દરિયામાં કેમ ફેંકી દીધું?
- (૧૧) ગાંધીજીની સાથે સાથે કોને સત્યના પ્રયોગ કરવા ગમતા હતા?
- (૧૨) ૧૯૧૪માં ગાંધીજી વિલાયત ગયા ત્યારે ક્યા બે ભારતીયોને મળ્યા? જેમણે દેશના આઝાદી આંદોલનમાં ભાગ લીધો?

(બ) નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) ટોલ્સટોય આશ્રમમાં બાળકોના શિક્ષણની જવાબદારી ગાંધીજીએ સંભાળી.
- (૨) ગાંધીજી ટોલ્સટોય આશ્રમમાં તામિલ અને ઉર્દૂ શીખવતા.
- (૩) આત્મજ્ઞાન આપનાર શિક્ષકના વાણી-વર્તનની શિષ્યો પર ઊંડી અસર પડે છે.
- (૪) ગાંધીજીએ કેલનબેકની સલાહ મુજબ તોફાની છોકરાઓથી પોતાના છોકરાંઓને અલગ રાખી ભણાવ્યા.
- (૫) ગાંધીજીને ૧૯૧૪ના વર્ષમાં વિશ્વયુદ્ધ જાહેર થયું ત્યારે અંગ્રેજોની શાસન પદ્ધતિ પર વિશ્વાસ હતો.

● સત્યાગ્રહનું ઇમકલું :

લડાઈમાં સેવા આપવાની તૈયારી સાથે ગાંધીજીએ ૮૦ સેવકોની ટુકડી બનાવી. આ ટુકડીના એક અમલદારે ઓક્સફર્ડના વિદ્યાર્થીઓને પેટાઉપરી તરીકે નીમ્યા. ગાંધીજીના સાથી સોરાબજીને ખ્યાલ આવી ગયો કે આ ઉપરી અને પેટાઉપરી હુકમ બજાવવા આવ્યા છે. તેમની વાત સાચી પડી. સેવા કરવા નીકળેલા સભ્યો આવા હુકમ માનવા તૈયાર ન હતા. ગાંધીજીએ મુખ્ય અમલદાર પાસે જઈ રજૂઆત કરી, ‘લશ્કરી રીતે હું તો સામાન્ય સિપાહી જ કહેવાઉં, પણ અમારી ટુકડીના મુખી તરીકે તમારે મને તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ.’ પણ લશ્કરી મિજાજના અધિકારી આ વાત સમજ્યા નહીં. આખરે ગાંધીજીએ સભ્યોની બેઠક બોલાવી ઠરાવ કર્યો કે, ‘હાલના ઉપરીઓ ન ખસેડવામાં આવે અને ટુકડીને નવા ઉપરીઓ ન પસંદ કરવા દેવામાં આવે, તો અમારી ટુકડી ક્વાયતમાં જવાનું અને કેમ્પમાં જવાનું બંધ કરશે’

અમલદારના કડવા અનુભવો છતાં એ દિવસોમાં તેટલી હોસ્પિટલમાં અણધારેલી સંખ્યામાં ઘાયલ સિપાહીઓ આવ્યા ત્યારે ગાંધીજીની ટુકડીના સભ્યો સેવામાં કામ આવ્યા.

● ગોખલેની ઉદારતા :

વિલાયતમાં ગાંધીજીની તબિયત ઠીક ન રહી. તેટલી હોસ્પિટલમાં ઘાયલોની સારવારમાં અન્ય હિંદીઓ સેવક તરીકે ગયા પણ ગાંધીજી પથારીમાં જ રહ્યા. એ દિવસોમાં ગોખલેજી વિલાયત આવી ગયા હતા. વ્યાધિ વખતે ગાંધીજીનો ખોરાક ભોંયસિંગ, કેળાં, લીંબુ, ટમાટાં, દ્રાક્ષ વગેરે હતો. ગાંધીજીની સારવાર દાક્તર જીવરાજ મહેતા કરતા હતા. તેમણે દૂધ અને અનાજનો ખોરાક લેવાનો આગ્રહ કર્યો. ગોખલેજીને પણ થયું કે દરદી તરીકે દાક્તરની સલાહને અનુસરવું જોઈએ. પણ ગાંધીજી મક્કમ હતા. દૂધ અને દૂધના પદાર્થો તથા માંસાહાર નહીં લેવાનો તેમનો સંકલ્પ હતો. દાક્તર જીવરાજ મહેતાને ગમ્યું નહીં પણ ગોખલેજીએ દાક્તરને કહ્યું, ‘હવે ગાંધીને ન પજવજો. તે કહે છે તે મર્યાદામાં તેમને જે દઈ શકાય તે દેજો.’ ગોખલે પોતે નાખુશ હતા પણ પ્રેમથી ગાંધીજીના નિર્ણય સાથે સહમત થયા.

● ઉપચાર :

પાંસળીના દર્દને મટાડવા માટે દવા નહીં પણ બાહ્ય ઉપચારોથી જ દર્દ જવું જોઈએ એમ ગાંધીજી માનતા હતા. ૧૯૧૦માં ગાંધીજી વિલાયતમાં ભણતા હતા ત્યારે અન્નાહારી અને ખોરાકના ફેરફારથી દર્દોનો ઈલાજ કરનાર દાક્તર એલિન્સનને મળ્યા હતા. તેમને ચોવીસ વર્ષ બાદ ૧૯૧૪માં પણ મળવા બોલાવ્યા. તેમણે ગાંધીજીના ઉપચારમાં સૂકી રોટી, કાચાં શાક, ફળ, મૂળા, પ્યાજ, લીલોતરી, નારંગી વગેરે સૂચવ્યા. જોકે ત્રણેક દિવસ આ ઉપચાર ચાલ્યો. સારવાર દરમિયાન લેડી સિસિલિયા રોબર્ટ્સનો પરિચય થયો. તેઓ પણ ગાંધીજીની કાળજી લેતા. સારવાર ચાલતી હતી એ દરમિયાન મિ. રોબર્ટ્સે કહ્યું કે, ‘અહીં વિલાયતમાં હજી સખત ઠંડી આવશે. તમે હવે દેશ જાઓ અને ત્યાં સાજા થાઓ.’ ગાંધીજીએ આ સલાહનો સ્વીકાર કર્યો.

● **રવાના :**

ગાંધીજીએ વિલાયતથી સ્વદેશ-હિંદ આવવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમના પરમમિત્ર મિ. કેલનબેકને પણ સાથે આવવું હતું પણ લડાઈ ચાલુ હતી મૂળ જર્મન નાગરિક એવા કેલનબેકને હિંદ આવવાની બ્રિટિશ હિંદી સરકાર તરફથી મંજૂરી મળવાની કોઈ શક્યતા ન હતી. મંજૂરી ના મળી. ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે ‘તેઓ હિંદ આવી શક્યા હોત તો આજે એક સુંદર ખેડૂત ને વણકરનું સાદું જીવન વ્યતીત કરતા હોત.’ આ આત્મકથા લખાઈ ત્યારે મિ. કેલનબેક દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું અસલી જીવન વ્યતીત કરતા હતા અને સ્થપતિનો ધંધો ધમધોકાર ચલાવી રહ્યા હતા.

દરિયાઈ મુસાફરી શરૂ થઈ. પી એન્ડ ઓ ની આગબોટમાં ત્રીજા વર્ગની ટિકિટની વ્યવસ્થા ન હતી તેથી બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી સ્વદેશ પાછા ફર્યા. જે દેશમાં ૧૯૦૫માં પાછા ફરવાની આશા હતી ત્યાં દશ વર્ષે પાછા પહોંચી શક્યા.

● **વકીલાતમાં કેટલાંક સ્મરણો :**

વિલાયતથી હિન્દુસ્તાન પાછા આવવા નીકળેલા ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વકીલાતના કેટલાંક સ્મરણો રજૂ કરે છે. આ સ્મરણોના મૂળમાં સત્યનિષ્ઠ વકીલાતના અનુભવો છે.

વકીલ તરીકે ગાંધીજીએ ક્યારેય અસત્યનો આશરો લીધો નહીં. છેક વિદ્યાર્થીકાળથી સાંભળેલું કે વકીલના ધંધામાં જૂઠું બોલ્યા વિના ન જ ચાલે એ માન્યતા તેમણે પોતાના સંદર્ભમાં બદલી. વકીલાતનો મોટો ભાગ સેવા અર્થે જ અર્પિત હતો. ખીસાખર્ચથી વધારે કશું જ ન લેવું અને ક્યારેક તો ખીસાના ખર્ચને પણ અસીલને રાહત આપતા. અસીલને પહેલેથી જ કહી દેતા : ‘જૂઠો કેસ હોય તો મારી પાસે ન આવજો. સાક્ષીને ભણાવવાનું કામ કરાવવાની મારી તરફથી આશા જ ન રાખશો’ આવા સિદ્ધાંતના કારણે ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા વધી અને અસીલો પણ તેમને આદરથી જોતા થયા. કેસ જીતી જવાય એવા સંજોગોમાં પણ અસીલે કાંઈ છુપાવ્યું હોય તો જજ સમક્ષ સાચી વાત રજૂ કરી દેવાનું તેમનું વલણ ન્યાયાધીશોમાં પણ તેમને પ્રતિષ્ઠા અપાવે છે.

એક કેસમાં તેમની સત્યનિષ્ઠાની ભારે કસોટી થઈ હતી. નામાની ભારે ગૂંચવણવાળા કેસમાં કોર્ટ નીમેલા પંચના ઠરાવમાં અસીલની જીતની પૂરી સંભાવના હતી અને એક નાનકડી પણ ગંભીર ભૂલ ગાંધીજીના ધ્યાનમાં આવી. ગાંધીજીએ એ ભૂલ કોર્ટ સમક્ષ કબૂલ કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો. અસીલ અને અસીલના મોટા વકીલ બન્નેને આ સિદ્ધાંત અનુકૂળ આવે તેમ ન હતું. પણ અસીલને ગાંધીજી પર પૂરો વિશ્વાસ હતો. ગાંધીજીએ આ સ્મરણ નોંધવામાં પ્રકરણ ૪૪ અને ૪૫ (ભાગ-૪)માં ઘણી જગ્યાએ સંવાદ સહિત વિવરણ કર્યું છે. સાર એ છે કે ‘વકીલાતના કામમાં પણ સત્ય જાળવીને કામ થઈ શકે એવી ગાંધીજીની માન્યતા દૃઢ થઈ.’ આત્મકથામાં ખૂબ સંયમ રાખીને લાઘવથી લખનારા ગાંધીજીએ આ પ્રસંગ વિશે બે પ્રકરણ ફાળવ્યા છે તેથી જિજ્ઞાસુએ ગાંધીજીની આત્મકથામાંથી આ પ્રકરણોમાંથી પસાર થવું જ જોઈએ.

● **અસીલો સાથી થયા :**

વકીલ તરીકે સત્યનું જ કથન કરવું એ ગાંધીજીનો સહજ નિયમ થઈ ગયો હતો. એક વખત કેસ ચાલતો હતો ને ગાંધીજીના ધ્યાનમાં આવ્યું કે અસીલે તેમને છેતર્યા છે. અસીલનો કેસ જૂઠો હતો. ગાંધીજીએ કોર્ટમાં જ પોતાના અસીલ વિરુદ્ધ ઠરાવ કરવાનું કહ્યું. સામા પક્ષનો વકીલ અને મેજિસ્ટ્રેટ બન્ને ખુશ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. પોતાનો અસીલ પણ આખરે ગુસ્સે ન થયો. ગાંધીજીની આ વર્તણૂકની અસર સારી જ પડી. અસીલ વિશેષ ભરોસો મુક્તા થયા.

લોકસેવા ખાતર થયેલી આ વકીલાતમાં સત્યની પ્રતિષ્ઠા થઈ. વકીલોમાં પણ ભરોસાપાત્ર બન્યા. પોતાના હકને માટે લડતા હોય ત્યારે જેલનું દુઃખ વેઠવાની સલાહ આપનાર ગાંધીજીને સૌ પ્રેમથી અનુસરતા થયા. સત્યનો આધાર, સ્નેહપૂર્વકનું વર્તન અને વ્યવહારમાં પારદર્શિતા ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનો સર્વસ્વીકૃત બનાવે છે. અસીલો તેમની ચળવળના સાથી બન્યા.

● **અસીલ જેલમાંથી કેમ બચ્યો? :**

ગાંધીજીની આત્મકથાના ચોથા ભાગનું આ અંતિમ પ્રકરણ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સાથી પારસી રુસ્તમજીનો અહીં સાથી તરીકે અને અસીલ તરીકે પરિચય થાય છે.

ગાંધીજી સાથે પારસી રુસ્તમજીને અંગત પરિચય છતાં રુસ્તમજીએ ગાંધીજીથી એ વાત છુપાવી હતી કે તેઓ દાણચોરી કરે છે. તેઓ મુંબઈ-કલકત્તાથી માલ મગાવતા અને અમુક અમલદારો સાથેની ગોઠવણથી દાણ ભરવામાં ગરબડ કરતા. એક વખત તેમની ચોરી પકડાઈ ગઈ. ગાંધીજી પાસે આવી રડતાં રડતાં કબૂલાત કરી. પારસી રુસ્તમજીને તો વકીલ તરીકે ગાંધીજીનો ખપ હતો. બચવા માટેનું એક જ ઠેકાણું હતું. જેલમાં જવાના સંજોગો હતા. ગાંધીજીએ ચોખ્ખું જ કહ્યું કે ગુનો કબૂલ કરવો પડે. પારસીએ કહ્યું, ‘મેં તમારી પાસે કબૂલ કર્યું એટલે બસ નહીં? ગાંધીજીએ હળવાશથી જવાબ આપ્યો.’ તમે ગુનો તો સરકારનો કર્યો, ને ભૂલ મારી પાસે કબૂલો તેમાં શું વળે?

આખરે, ગુનાની કબૂલાત કરવા પારસી તૈયાર થયા. ઉપરી અમલદારો સમક્ષ માત્ર પકડાયેલી ચોરીની જ નહિ, અગાઉની ચોરી પણ કબૂલ કરવી જ જોઈએ એવા ગાંધીજીના આગ્રહ પાછળ રહેલી સત્યનિષ્ઠા અમલદારોને સ્પર્શી ગઈ. ગાંધીજીની સત્યપ્રીતિ, નિખાલસતાથી એ સિદ્ધ થયું કે તેઓ કાંઈ જ છુપાવવા માગતા નથી. પરિણામે રુસ્તમજી પર કેસ ન ચાલ્યો. તેમણે કબૂલ કરેલી દાણચોરીના બમણાં નાણાં લઈ કેસ માંડી વાળવાનો હુકમ થયો. ગાંધીજી લખે છે, ‘રુસ્તમજીએ પોતાની દાણચોરીનો કિસ્સો લખી કાઢી કાચમાં જણાવ્યો, ને પોતાની ઓફિસમાં ટાંગી તેમના વારસો ને સાથી વેપારીઓને ચેતવણી આપી’ રુસ્તમજી શેઠના વેપારી મિત્રએ ગાંધીજીને કહ્યું કે : ‘આ ખરો વૈરાગ્ય નથી, સ્મશાન વૈરાગ્ય છે’ - ગાંધીજીએ રુસ્તમજી સાથે આ બાબત વાત કરી ત્યારે તેમણે ગાંધીજીને જવાબ આપ્યો, ‘તમને છેતરીને હું ક્યાં જઈશ?’

આમ, ગાંધીજીની સત્યપ્રીતિ દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા પારકા દેશમાં, હિંદીઓને કુલી ગણી અપમાનજનક સ્થિતિનો સામનો કરવાનો હોય ત્યાં, સન્માનની કે સદ્ભાવની ભાવના જગાડવામાં સફળતા અપાવે છે. ‘તમને છેતરીને હું ક્યાં જઈશ?’ એવો પારસી રુસ્તમજી શેઠનો હૃદયોદ્ગાર ભવિષ્યમાં લાખો ભારતીયોનો હૃદયોદ્ગાર થવાનો હતો. સત્પુરુષનું ચારિત્ર અન્યને માટે કેટલું પ્રેરક બની શકે છે તેનું આ ઉદાહરણ છે.

■► **તમારી પ્રગતિ ચકાસો :**

(અ) નીચેના વિધાનો પૈકી ખરાં-ખોટાં દર્શાવો.

- (૧) ૧૮૧૪માં વિલાયતમાં ગાંધીજીની સારવાર દાક્તર જીવરાજ મહેતાએ કરી.
- (૨) ગોખલેજીએ ગાંધીજીને દૂધ અને અનાજને આહારમાં લેવા ફરજ પાડી.
- (૩) મિ. કેલનબેક ગાંધીજી સાથે સ્થાયી થવા હિન્દુસ્તાન આવ્યા.
- (૪) કેસ સાચો હોય કે ખોટો, ગાંધીજી દરેક કેસ જીતી જતા હતા.
- (૫) ચોરી કબૂલ કરવાના કારણે રુસ્તમજી જેલ જતાં બચી ગયા.

■► **૧૧.૬ સ્વઅધ્યયન :**

(૧) ટોલ્સટોય આશ્રમમાં અપાતી કેળવણી વિશે ૨૫૦ શબ્દોમાં નિબંધ લખો.

(૨) સત્યધર્મા વકીલ ગાંધીજી - આ વિષય પર ટૂંકનોંધ લખો.

(બ) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

- (૧) શિષ્યોની ભૂલના કારણે શિક્ષક તરીકે ગાંધીજીએ કરેલા ઉપવાસની સાર્થકતા ચર્ચો.
- (૨) ગાંધીજી માટે કઈ સમસ્યા ધર્મનો કોયડો હતી?
- (૩) લડાઈમાં સહભાગી થવા માટેનો ગાંધીનો અભિગમ સ્પષ્ટ કરો.

વિશેષ વાચન :

‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ - પુસ્તક મેળવીને વાંચો.

૧૨.૧ ઉદ્દેશો

૧૨.૨ પ્રસ્તાવના

૧૨.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૧૨.૪ પાઠ : સ્વદેશ આગમન અને આશ્રમની સ્થાપના

(આત્મકથા : ભાગ પાંચમા ૧ થી ૧૧ પ્રકરણોનું સઘન અધ્યયન)

૧૨.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧૨.૬ સ્વાધ્યાય

▣▣▣ ૧૨.૧ ઉદ્દેશો :

- દક્ષિણ આફ્રિકાના સફળ સત્યાગ્રહી ગાંધીજીના સ્વદેશ આગમનના પ્રારંભિક દિવસો વિશે ઐતિહાસિક તથ્યોની જાણકારી મળશે.
- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા ગાંધીજીની સંકલ્પશક્તિ, ધ્યેયનિષ્ઠા અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ બાબતે; આશ્રમમાં અંત્યજ પરિવારને સામેલ કરતી વખતે દાખવેલી મક્કમતાનો પરિચય થશે.
- આશ્રમની સ્થાપના અને આશ્રમને મળેલી અણધારી મદદ જેવી હકીકતોથી તત્કાલીન અમદાવાદની મહાજન પરંપરાનો પરિચય થશે.

▣▣▣ ૧૨.૨ પ્રસ્તાવના

આત્મકથાનો પાંચમો ભાગ. ગાંધીજીના સ્વદેશ આગમન અને પ્રારંભિક સક્રિયતા વિશે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્વદેશ પરત આવેલા ગાંધીજી અને ફિનિક્સ આશ્રમના સાથીઓને દેશમાં ગોઠવવાની વ્યવસ્થાનું આયોજન અહીં આલેખાયું છે. શાંતિનિકેતન જેવી સંસ્થાના પરિચયમાં ગાંધીજીનો પરિવાર આવે છે અને આશ્રમજીવનની તાલીમ પામેલા ગાંધીજીના સાથીઓના સંપર્કમાં શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓ આવે એવો વિરલ સંયોગ રચાય છે.

હરદ્વારની ગાંધીજીએ લીધેલી મુલાકાત અને પ્રકૃતિદર્શનની સાથે અસ્વચ્છતા મામલે જાહેર બેદરકારી વિશેનું તેમનું મંતવ્ય આજે પણ પ્રસ્તુત છે.

ગાંધીજી જેવા જાહેરસેવકને આજથી એક સદી પૂર્વે ૧૯૧૫માં અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્ને, એક અંત્યજ પરિવારને આશ્રમમાં સાથે રાખવા, જમાડવાના કારણે મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે એ આપણા સમાજની સંકુચિત મનોદશા પ્રગટ કરે છે. ગાંધીજીએ આત્મકથામાં સંયત રીતે આલેખન કર્યું છે. આશ્રમના નિયમોનું પાલન કરનાર કોઈપણ વ્યક્તિ-પરિવાર આશ્રમવાસી થઈ શકે એવી નિર્ણાયક મક્કમતાનો સૌને પરિચય થાય છે.

કર્મશીલ ગાંધીજીના જીવનકાર્યના દરેક તબક્કે જિજ્ઞાસુને તેમના જીવનમાંથી પ્રેરક એવી ઘણી હકીકતો જાણવા, શીખવા મળે છે, મળતી રહેશે.

▣▣▣ ૧૨.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

દક્ષિણ આફ્રિકાથી પરિવાર અને અન્ય સાથીઓ સહિત સ્વદેશ પરત આવેલા ગાંધીજીને કોઈ સારી જગ્યાએ રહી દેશસેવાની કામગીરી કરવાની હતી. સેવા અને જાહેર કાર્યો વિશે કોઈ મૂંઝવણ નહોતી. પણ ક્યાં રહેવું? એ

બાબતે વિકલ્પો ઘણા હતા. પ્રારંભે પરિવાર-મિત્રોને શાંતિનિકેતનમાં રાખ્યા અને પોતે જનસંપર્કમાં રહ્યા. મહાત્મા મુનશીરામના દર્શન અર્થે હરદ્વાર ગયા. લક્ષ્મણજૂલા આદિ સ્થળોએ ગયેલા ગાંધીજી સ્થળ વિશેષથી પ્રભાવિત થયા પણ ધર્મસ્થળોની ગંદકીથી તેમને દુઃખ પણ થયું. શાંતિનિકેતનમાં સાથીઓનો રહેવાનો અનુભવ અને ગાંધીજીની લોકકેળવણીનો પાઠ આપણને અહીં પણ અનુભવાય છે.

દેશમાં પ્રથમ આશ્રમ એટલે અમદાવાદમાં આવેલો કોચરબ આશ્રમ. આશ્રમના નિયમોમાં કોઈ બાંધછોડ નહીં. અને નિયમોનું પાલન કરનાર દરેકને માટે સમાનતા એ ગાંધીજીનો સહજ જીવનાદર્શ હતો. ઠક્કરબાપાની ભલામણથી આશ્રમમાં રહેવા આવેલા અંત્યજ કુટુંબને માટે થઈને ગાંધીજી ખરી કસોટીમાં મૂકાય છે. એ સમયનું અમદાવાદ કેટલું રૂઢિજડ હશે કે ગાંધીજી જેવા લોકસેવકને પણ ‘કસોટી’ જેવું લાગે. અલબત્ત, ગાંધીજી મક્કમ રહ્યા. આભડછેટના પ્રશ્ને તેઓ કાયમ લડ્યા છે. અસ્પૃશ્યતાને માનવજાતિ પરનું કલંક ગણાવતા મહાત્માને મન સૌ એક પિતાના સંતાન છે.

આશ્રમમાં અંત્યજ કુટુંબનો પ્રવેશ થયો તે વખતે મહાત્મા તરીકે ખ્યાતિ પામેલા અગ્રણી ન હતા. આર્થિક કટોકટીનો સામનો કરવો પડ્યો. અમદાવાદના મહાજન અંબાલાલ સારાભાઈ શેઠની આર્થિક સહાય મળી અને કટોકટી ટળી.

આમ, ગાંધીજીના સ્વદેશ આગમન પછીના શરૂઆતના દિવસો અને કોચરબ આશ્રમની સ્થાપનાનો આ સમય ગાંધીજીના જીવનસંદર્ભના એક પછી એક પડાવને સમજવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

■ ૧૨.૪ સ્વદેશ આગમન અને આશ્રમની સ્થાપના :

● પહેલો અનુભવ :

દક્ષિણ આફ્રિકાથી વાયા વિલાયત સ્વદેશ પાછા ફરેલા, સફળ સત્યાગ્રહી ગાંધીજીનો ફિનિક્સ-દક્ષિણ આફ્રિકાનો વિશાળ પરિવાર, એટલે કે સાથીઓ, કાર્યકરો ફિનિક્સ આશ્રમનું જીવન ગાળી શકે તે માટેની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. તેમને સૌ પ્રથમ કાંગડી ગુરુકુળમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી પાસે રાખવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી તેમને શાંતિનિકેતનમાં મૂકવામાં આવ્યા.

ગાંધીજીનો ફિનિક્સવાસી પરિવાર શાંતિનિકેતનમાં કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાન્નિધ્યમાં આવ્યો. ગાંધીજીના પરમ સખા દીનબંધુ એન્ડુઝને ટાગોર, શ્રદ્ધાનંદજી અને શ્રી સુશીલ રુદ્ર માટે ખૂબ આદર. એન્ડુઝે સુશીલ રુદ્રના ઘરે પણ ગાંધીજીનાં બાળકોને મૂક્યા હતા. જ્યાં તેઓ ફિનિક્સને ભૂલી જાય એવો સ્નેહ મળ્યો હતો. મુંબઈ બંદરે ગાંધીજી પહોંચ્યા ત્યારે તેમનું કુટુંબ શાંતિનિકેતનમાં હતું.

મુંબઈમાં સ્વ. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ ગોઠવેલા મેળાવડામાં મોહમ્મદઅલી ઝીણા પણ હાજર હતા. ઝીણા ઉપરાંત અન્ય વક્તાઓએ અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપ્યું. ગાંધીજીને ગુજરાતીઓની સભામાં ગુજરાતીમાં જ બોલવાનું યોગ્ય લાગ્યું. ગુજરાતીઓની સભામાં અંગ્રેજીના ઉપયોગની સામે તેમણે નમ્ર વિરોધ નોંધાવ્યો. સૌએ ગાંધીજીનો આ વિરોધ સાંખી લીધો.

● ગોખલે સાથે પૂનામાં :

ગોખલેજીની સૂચના મુજબ, પૂના જતાં પહેલાં ગર્વનરને મળીને ખાતરી આપી કે પોતે સત્યાગ્રહી તરીકે સરકારની સામે કે સરકારને લગતું કોઈપણ પગલું ભરવું હશે તો અગાઉથી ગર્વનરને જાણ કરશે. ગર્વનરે પણ તેઓ ઈચ્છે ત્યારે મળી શકે એવી ધરપત આપી.

ગાંધીજી પૂના ગયા. ગોખલેજીને મળ્યા. ગોખલેજીની તીવ્ર ઈચ્છા ગાંધીજીને ભારત સેવક સંઘમાં સામેલ કરવાની હતી. ગાંધીજીની પણ ઈચ્છા તો હતી જ. પણ સભ્યોને એમ લાગ્યું કે સંઘના આદર્શોને તેની કામ કરવાની

રીત ગાંધીજીની રીત કરતાં જુદી હતી. ગોખલેજી સમક્ષ ગાંધીજીએ રજૂ કહ્યું કે પોતે ગુજરાતી હોઈ ગુજરાતની મારફતે સેવા કરવા ઈચ્છે છે. ગુજરાતમાં જ ક્યાંક સ્થિર થવાની ઈચ્છાને ગોખલેએ સહર્ષ સ્વીકારીને કહ્યું કે, ‘તમે જે આશ્રમ સ્થાપવા ઈચ્છો છો તેને માટેની આર્થિક સહાય મારી પાસેથી મળી રહેશે.’ આ સાંભળી ગાંધીજી ખુશ થયા. પૈસા ઉઘરાવવાની ચિંતામાંથી મુક્ત થયા. ગોખલેએ સહયોગી ડો. દેવને પણ બોલાવીને કહ્યું કે : ‘ગાંધીજીનું ખાતું આપણા ચોપડામાં પાડજો, ને તેમને તેમના આશ્રમને સારું તથા તેમના જાહેર ખર્ચને સારું જે પૈસા જોઈએ તે તમે આપજો.’ આમ, પૂનામાં ગોખલેજી પાસેથી ભરપૂર પ્રેમ અને સમર્થન મેળવી ગાંધીજી આશ્ચસ્ત થયા. ગુજરાતમાં આશ્રમ સ્થાપવાની વાત અને ગર્વનર સાથેની મુલાકાત આ પ્રકરણની નોંધપાત્ર હકીકત છે.

● ધમકી એટલે? :

દક્ષિણ આફ્રિકાથી પરત ફરેલા ગાંધીજી વતન પોરબંદર તથા રાજકોટની મુલાકાતે જાય છે. આ પ્રકરણમાં વઢવાણના લોકસેવક મોતીલાલ દરજીનો પરિચય થાય છે. મુંબઈથી કાઠિયાવાડ ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતા મોહનદાસે પહેરણ, ધોતિયું ને સાદી કાશ્મીરી ટોપી જેવો, ગરીબ માણસમાં ખપે એવો પહેરવેશ પહેર્યો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ વખતે જ ગિરમીટિયા મજૂર જેવો પહેરવેશ ધારણ કરતા થયેલા મોહનદાસ ગાંધીએ સ્વૈચ્છિક ગરીબી સ્વીકારી લીધી હતી.

રેલવેના ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી રહેલા ગાંધીજીને વઢવાણ સ્ટેશને મોતીલાલ દરજી મળવા આવ્યા. વીરમગામ સ્ટેશને જકાતની તપાસ દ્વારા મુસાફરોની ખૂબ હેરાનગતી થતી હતી. મોતીલાલની અપેક્ષા હતી કે લોકસેવક ગાંધીજી આ સમસ્યાનું નિવારણ કરવા સરકારમાં રજૂઆત કરે અને જરૂર જણાય તો લડત ચલાવે. વઢવાણ સ્ટેશને જ મળવા આવેલા મોતીલાલે ગાંધીજી સમક્ષ જકાત તપાસની હેરાનગતીની વિગતે વાત કરી. ગાંધીજીએ તેમની વાત સાંભળી કહ્યું કે ‘તમે જેલ જવા તૈયાર છો? અને જવાબમાં મોતીલાલે દઢતા બતાવી.’

ગાંધીજીએ લોકસેવક મોતીલાલ વિશે ટૂંકું પણ સરસ આલેખન કરી તેમને ઉચિત અંજલિ આપી છે. વઢવાણ સ્ટેશને મળેલા મોતીલાલ ઉત્સાહી, દઢ નિશ્ચયી કાર્યકર હતા. દરજીકામમાં કુશળ એવા મોતીલાલ રોજ એક કલાક કામ કરી મહિને પંદર રૂપિયા જેટલું, જરૂર પૂરતું કમાઈ લેતા અને પોતાનો બાકી બધો સમય સાર્વજનિક સેવામાં ગાળતા હતા. ગાંધીજી સાથેનો આ પરિચય આગળ જતાં વધ્યો. અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના પછી દર મહિને થોડા દિવસ આશ્રમમાં આવીને બાળકોને સીવવાનું શીખવતા અને આશ્રમનું સીવવાનું કામ પણ કરતા. અચાનક બીમાર પડવાથી ભરજુવાનીમાં તેમનું અવસાન થયું અને ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે ‘વઢવાણ તેમના વીના સૂનું થયું.’

કાઠિયાવાડમાં જ્યાં જ્યાં ફરવાનું થયું ત્યાં ત્યાં વીરમગામની જકાત તપાસને નિમિત્તે થતી હાડમારીની ફરિયાદો ગાંધીજીએ સાંભળી. આ બાબત ગાંધીજીએ મુંબઈ સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. મુંબઈના ગર્વનર લોર્ડ વિલિંગડનને મળ્યા. તેમના સેક્રેટરીએ કહ્યું કે ‘આ અમારા હાથની વાત નથી. વડી સરકારમાં રજૂઆત કરો. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડને મળ્યા ત્યારે તેમને આ સમસ્યા વિશે કંઈ જ ખબર ન હતી. ગાંધીજીની રજૂઆત સાંભળી તે જ વખતે ટેલિફોન કરી વીરમગામનાં કાગળિયાં મગાવી જકાત રદ કરવાનું વચન આપ્યું. અને થોડા દિવસમાં જ જકાત રદ થવાની નોટિસ છાપાંમાં પ્રગટ થઈ. વીરમગામની જકાતનો પ્રશ્ન હલ કરવામાં લોર્ડ ચેમ્સફર્ડને મળ્યા તે પૂર્વે લગભગ બે વર્ષ જેટલો લાંબો સમય સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો. ગાંધીજીએ વીરમગામની જકાત રદ થવાની જીતને સત્યાગ્રહના પાયારૂપે માની.’

આ પ્રકરણનું શીર્ષક છે : ધમકી એટલે? આ ધમકીનો પ્રશ્ન એ હતો કે મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરીએ ગાંધીજીને, તેમણે બગસરામાં આપેલા ભાષણમાં સત્યાગ્રહનો ઉલ્લેખ કરેલો તેની યાદ અપાવીને કહ્યું કે તમે સરકારને સત્યાગ્રહ

નિમિત્તે ધમકી આપી રહ્યા છો. ગાંધીજીએ સેક્રેટરીને જે જવાબ આપ્યો તેમાં તેમના આત્મબળનો રણકો સંભળાય છે. ગાંધીજીએ સેક્રેટરીને કહ્યું કે; ‘આ ધમકી નથી. લોકકેળવણી છે. લોકોને પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવાના બધા વાસ્તવિક ઉપાયો બતાવવાનો મારા જેવાનો ધર્મ છે. જે પ્રજા સ્વતંત્રતા ઈચ્છે તેની પાસે પોતાની રક્ષાના અંતિમ ઈલાજ હોવા જોઈએ. સામાન્ય રીતે આવા ઈલાજો હિંસક હોય છે. સત્યાગ્રહ એ શુદ્ધ અહિંસક શસ્ત્ર છે. અંગ્રેજ સરકાર શક્તિમાન છે એ વિશે મને શંકા નથી. પણ સત્યાગ્રહ સર્વોપરી શસ્ત્ર છે એ વિશે મને શંકા નથી.’

આમ, સ્વદેશ પરત આવેલા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની શરૂઆત વીરમગામ જકાતના પ્રશ્નથી થઈ. મોતીલાલ દરજી જેવા વઢવાણના પ્રજાસેવકનો પરિચય થયો. સત્યાગ્રહને સર્વોપરી શસ્ત્ર સમજતા ગાંધીજીનો જીવનધર્મ અને સત્યપ્રીતિનો પણ આપણને પરિચય થાય છે.

● શાંતિનિકેતન :

રાજકોટથી શાંતિનિકેતન ગયેલા ગાંધીજીને ત્યાં કાકાસાહેબ કાલેલકરની પહેલી વખત મુલાકાત થઈ. આ પ્રકરણમાં વડોદરાના ‘ગંગનાથ વિદ્યાલય’ના અધ્યાપકોનો પણ પરિચય થાય છે. વિલાયતમાં ગાંધીજી ભણતા હતા ત્યારના તેમના સાથી કેશવરામ દેશપાંડે ગંગનાથ વિદ્યાલય ચલાવતા. આ વિદ્યાલયમાં કુટુંબભાવના વિકસે તેથી બધા અધ્યાપકોને નામ આપ્યા; જેમાં કાલેલકર ‘કાકા’ ફડકે ‘મામા’ હરિહર શર્મા ‘અણ્ણા’ દેશપાંડે ‘સાહેબ’ તરીકે ઓળખાયા. આ વિદ્યાલય બંધ થવાથી કાકાસાહેબ અનુભવવાર્થી થવા શાંતિનિકેતનમાં રહેતા હતા. કાકાસાહેબ અને ચિંતામણ શાસ્ત્રી સંસ્કૃત શીખવવાનું કામ કરતા હતા.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગાંધીજીના સાથીઓ મગનલાલ ગાંધીના નેતૃત્વમાં, ફિનિક્સ આશ્રમના નિયમોનું સૂક્ષ્મતાથી પાલન કરીને રહેતા હતા. શાંતિનિકેતનમાં એન્ડ્રુઝ, પિયર્સન, ખિતિમોહન બાબુ, જગદાનંદ બાબુ આદિની સાથે ફિનિક્સના કુટુંબને રહેવાનો લાભ મળ્યો. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સાથે ભળી ગયેલા સ્વાશ્રયી ગાંધીજીએ પગારદાર રસોઈયાને બદલે શિક્ષકો-વિદ્યાર્થીઓ જાતે પોતાની રસોઈ બનાવી લે એવો વિચાર વહેતો મૂક્યો. પિયર્સન અને વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહપૂર્વક જોડાયા. રસોડામાં સ્વાશ્રયનો થોડો સમય આ પ્રયોગ ચાલ્યો જે સંસ્થા માટે લાભદાયી હોવાનું ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે. શાંતિનિકેતનમાં એકાદ અઠવાડિયા જેટલું રોકાયેલા ગાંધીજીના જાતમહેનતના વિચારો અને કાર્યશૈલીની શાંતિનિકેતનમાં અસરકારક છાપ પડી.

શાંતિનિકેતનમાં થોડો વધુ સમય રોકાઈ જવાની ઈચ્છા છતાં પૂનાથી ગોખલેજીના અવસાનનો તાર આવવાના કારણે કસ્તૂરબા અને મગનલાલ ગાંધીને સાથે લઈ પુના જવા નીકળેલા ગાંધીજી એ દિવસોમાં ગોખલેજીના સૂચન મુજબ એક વર્ષ સુધી જાહેર કાર્યોમાં ભાગ લેવાના બદલે દેશમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા.

● ત્રીજા વર્ગની વિટંબણા :

રેલવે માર્ગે પૂના જતા ગાંધીજીનો અનુભવ આ પ્રકરણમાં છે. ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાને જ તેઓ પ્રાથમિકતા આપતા હતા. ‘ત્રીજા વર્ગમાં બેસનારા કેટલાક મુસાફરોની ઉદ્વેગતાઈ, ગંદકી, સ્વાર્થ બુદ્ધિ વગેરે જોઈને ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે આપણે સુધરેલાએ તે વર્ગની દરકાર નથી કરી. કલ્યાણ જંકશન ઉપર સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીના એક કાર્યકર જે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી રહ્યા હતા. તેમના કહેવાથી કસ્તૂરબા માટે બીજા વર્ગમાં નાહવાની વ્યવસ્થા થઈ. આ વ્યવસ્થા માટે ખરેખર તેમનો અધિકાર ન હતો.’ ‘સત્યના પૂજારીને આવુંવું ન શોભે’ એ સિદ્ધાંત-સભાનતા છતાં પતિમોહરૂપ સુવર્ણપાત્રના કારણે સત્ય ઢંકાયું એમ ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે.

● મારો પ્રયત્ન :

ગોખલેજીની સંસ્થા ઈચ્છા ગાંધીજી સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીના સભ્ય બને તેવી હશે. પણ સોસાયટીના અન્ય સભ્યો સાથે ચર્ચા કરી ત્યારે સભ્ય થવા આતુર એવા ગાંધીજીને સોસાયટીના સભ્યો સાથે ગાંધીજીના વિચારને

ઘણું અંતર હતું. સોસાયટીના સભ્યો વચ્ચે ગાંધીજીના વિચારોને ઉત્તર દક્ષિણ જેટલું અંતર હતું. તેથી ગાંધીજી ઈચ્છવા છતાં જોડાયા નહીં. સોસાયટીનું સ્થાન ગાંધીજી મન મુજબ તીર્થ જેવું રહ્યું. ગાંધીજી કહે છે, ‘સોસાયટીનું સ્થાન મારે સારું યાત્રાનું સ્થળ રહ્યું છે.’

■ ૧૨.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) ગાંધીજીનો ફિનિક્સવાસી પરિવાર હિંદમાં શરૂઆતમાં ક્યાં રોકાય છે?
- (૨) મુંબઈમાં ગાંધીજીના માનમાં કોણે મેળાવડો યોજ્યો હતો?
- (૩) ગાંધીજીના માનમાં ગોઠવાયેલા મેળાવડામાં અંગ્રેજીના ઉપયોગની સામે કોણે વિરોધ નોંધાવ્યો?
- (૪) ગોખલેજી ગાંધીજીને કઈ સંસ્થામાં સભ્ય બનાવવા ઈચ્છતા હતા?
- (૫) ‘ગાંધીનું ખાતું આપણા ચોપડામાં પાડજો’ - આ વિધાન કોણે કર્યું?
- (૬) ગાંધીજીને વઢવાણ સ્ટેશને મળવા આવેલા લોકસેવકનું નામ આપો.
- (૭) મોતીલાલ દરજીએ ગાંધીજી સમક્ષ કઈ સમસ્યા રજૂ કરી?
- (૮) સ્વદેશ પરત આવેલા ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની શરૂઆત ક્યા પ્રશ્નથી થઈ?
- (૯) કાકાસાહેબ કાલેલકરને ગાંધીજીની પ્રથમ મુલાકાત ક્યાં થઈ?
- (૧૦) ગાંધીજી કોના સૂચનથી દેશમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા?

● કુંભમેળામાં :

૧૯૧૫ માર્ચ મહિનાની ૧૪મી તારીખે કલકત્તાથી નીકળી ગાંધીજી ૧૭ મી તારીખે, ત્રીજે દિવસે રંગૂન પહોંચ્યા. રંગૂનમાં દાક્તર પ્રાણજીવનદાસને ત્યાં ૨૬ તારીખ સુધી રોકાયા. પ્રાણજીવનદાસ તેમના વિલાયત અભ્યાસકાળના સાથી. આ મૈત્રી આજીવન ટકી રહી.

હરદ્વારના કુંભમેળામાં જવાની ઈચ્છા ન હતી પણ મહાત્મા મુનશીરામજીનાં દર્શને જવું જ હતું. કાંગડી ગુરુકુળમાં ૬ ફી એપ્રિલ-૧૯૧૫ના રોજ મહાત્મા મુનશીરામની મુલાકાત થઈ. ૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૭ના રોજ મુનશીરામજીએ સંન્યસ્ત લીધું અને ત્યારથી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ તરીકે ઓળખાતા. હરદ્વારમાં, કુંભમેળામાં તંબુમાં હાજર મહાત્મા ગાંધીના દર્શને ઘણા યાત્રાળુઓ આવ્યા. ગાંધીજીએ ‘દર્શન’ અવતરણમાં નોંધી અસાધારણ આદર પ્રત્યે પોતાના સંકોચનો નિર્દેશ કર્યો છે.

દર્શનાર્થીઓના પ્રેમાદર અને અવિરત પ્રવાહથી અકળાયેલા ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે; ‘દર્શનાર્થીના પ્રેમના પ્રદર્શનથી મને ઘણી વેળા કોધ આવ્યો છે ને મનમાં તો તેથીયે વધારે વેળા બળ્યો છું’

કુંભમાં ‘પાંચ પગાળી’ ગાય જોઈને લોકો તેના દર્શન માટે ભીડ કરતા. વાસ્તવમાં ગાયની કાંધ વાછડાના જીવતા પગ પૈકી એક પગ કાપીને કાંધમાં છેદ કરી તેમાં પગ ચોંટાડી દેવામાં આવ્યો હતો. કુંભમાં પાખંડ, અરાજકતા અને માત્ર ભોજન માટે જીવતા હોય એવા માલપૂડા અને ખીર જમણના પ્રેમી સાધુઓ પણ હતા. પણ કુંભના મેળામાં લાખો યાત્રાળુઓ પાખંડી ના હોય એવું સમજતા ગાંધીજીએ હરદ્વારમાં વ્રત લેવાનું યોગ્ય સમજી એવો સંકલ્પ કર્યો કે દિવસ દરમિયાન ખાવાના કોઈપણ પદાર્થો પાંચ ઉપરાંત ન લેવા. ગાંધીજીએ આ વ્રત પાળ્યું. આત્મકથામાં આ વ્રતની નોંધ કરી ત્યારે ૧૯૨૭માં વ્રતપાલનના બાર-તેર વર્ષ થઈ ચૂક્યા હતા. પાંચ વસ્તુની મર્યાદામાં આહાર કરવાના સંકલ્પના કારણે ઘણી વખત માંદગીઓમાંથી બચી ગયાનું તેમણે ખાસ નોંધ્યું છે.

● લક્ષ્મણજૂલા :

ગાંધીજી નોંધે છે, ‘પહાડ જેવા લાગતા મહાત્મા મુનશીરામના દર્શન કરવાને તેમનું ગુરુકુલ જોવા ગયો ત્યારે મને બહુ શાંતિ મળી... મને ગુરુકુલ છોડતાં બહુ દુઃખ થયું’

ઋષીકેશમાં ઘણા સંન્યાસી ગાંધીજીને મળવા આવે છે. ગાંધીજીની ધર્મભાવના જોઈ તેમણે ગાંધીજીને કહ્યું કે ‘તમે આસ્તિક છો છતાં જનોઈ અને શિખા ન રાખો તેથી અમારા જેવાને દુઃખ થાય. આ બે હિંદુ ધર્મની બાહ્ય સંજ્ઞાઓ છે, ને તે દરેક હિંદુએ રાખવી જોઈએ’ - જનોઈ ન ધારણ કરવા વિશે ગાંધીજીએ તાર્કિક જવાબ આપ્યો જેમાં હૃદયની સચ્ચાઈ હતી. ‘જનોઈ ધારણ કરવી એટલે બીજો જન્મ લેવો, એટલે ઈરાદાપૂર્વક ઊર્ધ્વગામી થવું’ આવું સમજનારા ગાંધીજીએ જનોઈ ધારણ કરવાની પાત્રતા વિશે પોતાના વિચાર રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે ‘હિંદુ સમાજ અસ્પૃશ્યતાનો મેલ ધુએ, ઊંચનીચની વાત ભૂલી જાય, બીજા દોષો કાઢે, ચોમેર ફેલાયેલાં અધર્મ પાખંડ દૂર કરે, ત્યારે એને જનોઈનો અધિકાર ભલે હો.’

લક્ષ્મણ ઝૂલાના કુદરતી દશ્યોથી ગાંધીજી રાજી થયા. લક્ષ્મણ ઝૂલા જતાં લોઢાનો પૂલ જોયો. અગાઉ દોરડાનો મજબૂત પૂલ હતો. જે કુદરતી વાતાવરણને કલુષિત કરનારો લાગ્યો. કુદરત અને પ્રકૃતિથી આનંદિત થયેલા ગાંધીજીએ જોયું કે ઋષિકેશમાં લોકો રસ્તાઓ અને ગંગાને ગંદી કરવામાં સહેજ પણ ક્ષોભ અનુભવતા ન હતા. ધાર્મિક રીતે પવિત્ર ગણાતા સ્થળોએ પણ મનુષ્યની ગંદકી કરવાની પ્રકૃતિથી તેમને રંજ થયો. આવનારા દિવસોમાં ક્યાં વસવું ને શું કરવું તેનો નિશ્ચય કરવામાં હરદ્વારના અનુભવે તેમને બહુ મદદ કરી.

● આશ્રમની સ્થાપના :

અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના ૧૯૧૫ના મે મહિનાની ૨૫મી તારીખે થઈ. અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપવાના મુખ્ય કારણો તેમણે નીચે મુજબ જણાવ્યા છે :

- પોતે ગુજરાતી હોવાથી ગુજરાતી ભાષા મારફતે દેશની વધારેમાં વધારે કરી શકાશે એવી સમજ.
- અમદાવાદ પૂર્વે હાથવણાટનું મથક હોવાથી રૅંટિયાનું કામ અમદાવાદમાં વધારે સારી રીતે થશે એવી સમજ. ગુજરાતનું પાટનગર હોવાથી ધનાઢ્ય લોકો ધનની વધારે મદદ કરશે એવી આશા.

અમદાવાદમાં કોચરબ ખાતે આવેલા, બેરિસ્ટર જીવણલાલનું મકાન ભાડે લેવાનું નક્કી થયું. આશ્રમનું નામ રાખવા અંગેની વિચારણામાં ‘સેવાશ્રમ’ ‘તપોવન’ જેવા નામો સૂચવાયાં. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહી અનુભવોને વિસ્તારવાનો સંકલ્પ હતો તેથી સત્યાગ્રહ આશ્રમ નામ પસંદ કર્યું. મિત્રો સાથે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન ચર્ચાયો ત્યારે ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું કે, ‘જો કોઈ લાયક અંત્યજ ભાઈ આશ્રમમાં દાખલ થવા માગશે તો હું એને જરૂર દાખલ કરીશ.’ ‘ગાંધીજીની શિસ્ત અને શરતોનું પાલન કરી શકે એવા અંત્યજ ક્યાં રેઢા પડ્યા છે?’ એમ સમજી એક વૈષ્ણવ મિત્રને મનોમન સંતોષ થયો કે આશ્રમમાં કોઈ અંત્યજ રહેવા નહીં આવે. પણ તેમની ધારણા ખોટી પડવાની હતી.

આશ્રમ ચલાવવા નિયમાવલિ બની. સર ગુરુદાસ બેનરજીએ આપેલો અભિપ્રાય ગાંધીજીને યાદ રહી ગયો. તેમણે સૂચન કર્યું કે આપણા યુવકવર્ગમાં નમ્રતાના વ્રતની ઊણપ છે. નમ્રતાને આ નિયમોમાં સ્થાન આપવું જોઈએ. છેક ૧૯૧૫માં યુવકવર્ગમાં નમ્રતાની ઊણપ ગાંધીજી અને ગુરુદાસ બેનરજી જેવા અગ્રણીઓને લાગતી હતી એ જોઈને આપણે એકવીસમાં સદીના બે દાયકા પસાર થઈ ગયા છે ત્યારે આજના યુવાનોના વિવેકશૂન્ય વર્તન વિશે વિચારીએ તો આપણા માનસમાં કેવું વિષાદપ્રેરક ચિત્ર ઉપસે છે !

આશ્રમ શરૂ થયો ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાથી સાથે આવેલા પાંચ તામિલ બાળકો; કુલ તેર તામિલ ઉપરાંત અન્ય પચીસ સ્ત્રીપુરુષો મળીને સાથે રહેતાં, એક રસોડે જમતાં. અમદાવાદ કોચરબ મુકામે ગાંધીજીએ રહેવાનું શરૂ કર્યું.

● કસોટીએ ચડ્યા :

ઉમદા સંકલ્પો સાથે, પરિવર્તનની આબોહવા નિર્માણ કરવાની વિનમ્ર ઈચ્છા સાથે, સત્ય, નમ્રતા, અહિંસા, સમભાવ, સેવા જેવા ગુણો સાથે જીવી રહેલા ગાંધીજીને કસોટીનો સામનો કરવાનો થયો. અમૃતલાલ ઠક્કર

(ઠક્કરબાપા) એ પત્ર લખ્યો : ‘એક ગરીબ અને પ્રામાણિક અંત્યજ કુટુંબ છે. તેની ઈચ્છા તમારા આશ્રમમાં આવીને રહેવાની છે. તેને લેશો? તે કુટુંબ આશ્રમના નિયમ પાળવા તૈયાર હોય તો તેને લેવાની તૈયારી દર્શાવતો પત્ર તેમણે અમૃતલાલ ઠક્કરને લખ્યો. ગાંધીજીની દિનવારી મુજબ ૧૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ના રોજ દુદાભાઈ આશ્રમમાં આવ્યા. ૧૫ મી તારીખે દુદાભાઈ એમનાં પત્ની અને બાળકીને લેવા ગયા, જે રદમી સપ્ટેમ્બરે લઈને આવ્યા. દુદાભાઈ મુંબઈમાં શિક્ષક હતા. તેમના પત્નીનું નામ દાનીબહેન અને દીકરી લક્ષ્મી. આગળ જતા લક્ષ્મીને કસ્તુરબાએ દત્તક લઈ દીકરીની જેમ મોટી કરી પરણાવી. આજે દુદાભાઈની ત્રીજી પેઢીએ, પૌત્ર ભીખુભાઈ સૌરાષ્ટ્રમાં વડિયા મુકામે વસે છે.

આશ્રમમાં અંત્યજ કુટુંબના પ્રવેશથી રૂઢિજાડ પ્રજામાં ખળભળાટ થયો. આશ્રમને મળતી આર્થિક મદદ બંધ થઈ. ગાંધીજીએ આશ્રમના સાથીઓને કહ્યું, ‘જો આપણો બહિષ્કાર થાય ને આપણી પાસે કશી મદદ ન રહે તોયે આપણે હવે અમદાવાદ નહીં છોડીએ. અંત્યજ વાડામાં જઈને તેમની સાથે રહીશું, ને જે કાંઈ મળી રહેશે તેની ઉપર અથવા મજૂરી કરીને નિર્વાહ કરીશું.’ આશ્રમના સાથી મગનલાલે કહ્યું પણ ખરું કે, ‘આવતે મહિને આશ્રમખર્ચ ચલાવવાના પૈસા આપણી પાસે નથી’ ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે ‘મારી ઉપર આવી ભીડ આ પહેલી વાર નહોતી. દરેક વારે છેલ્લી ઘડીએ શામળશાએ મદદ મોકલી દીધી છે.’ આ વખતે પણ એવું જ થયું. એક સવારે કોઈ બાળકે ખબર આપ્યા કે બહાર મોટર ઊભી છે, ને એક શેઠ તમને બોલાવે છે. શેઠની ઈચ્છા આશ્રમને માટે મદદ કરવાની હતી. ગાંધીજીની ઈચ્છા જાણી. ગાંધીજીએ જરૂર છે એમ જણાવ્યું. અને બીજા દિવસે નક્કી થયેલા સમયે શેઠ આવ્યા અને ગાંધીજીના હાથમાં રૂ. ૧૩૦૦૦ (તેર હજાર) મૂકી ચાલતા થયા. એક વર્ષનું ખર્ચ મળી ગયું.

ગાંધીજીએ આત્મકથામાં શેઠનું નામ નથી લખ્યું પણ તે શેઠ એટલે કેલિકો મિલના સ્થાપક અંબાલાલ સારાભાઈ. મહાન વિજ્ઞાની વિક્રમ સારાભાઈના પિતા. કેળવણીકાર લીનાબહેનનાં પિતા. નૃત્યાંગના મલ્લિકા સારાભાઈના દાદા.

આશ્રમમાં દુદાભાઈના પરિવારના વસવાટ બાબતે આશ્રમના સભ્યોએ પણ નારાજગી દર્શાવી. ગાંધીજી આશ્રમમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે મક્કમ હતા. બધાની નારાજગી ગાંધીજીની મક્કમતા આગળ નબળી પડી. આશ્રમનું ખર્ચ વધતું ગયું ત્યારે પણ યુસ્ત ગણાતા હિંદુઓ તરફથી મદદ મળતી ગઈ. અસ્પૃશ્યતાની જડ સારી પેઠે હલી ગઈ એમ ગાંધીજીને તે કાળે આશ્રમના અનુભવ સંદર્ભે યોગ્ય રીતે જ પ્રતીત થયું.

● ગિરમીટની પ્રથા :

આશ્રમની સ્થાપના અને કસોટી પછી આ પ્રકરણ આત્મકથામાં ગાંધીજીએ લીધું છે. મૂળ પ્રશ્ન દક્ષિણ આફ્રિકાનો છે. ગિરમીટિયા એટલે પાંચ કે એથી ઓછાં વર્ષના મજૂરીનાં કરારનામામાં સહી કરીને હિન્દુસ્તાનની બહાર મજૂરી કરવા ગયેલા મજૂરો. કરાર એટલે એગ્રિમેન્ટ. એગ્રિમેન્ટ શબ્દનું અપભ્રંશ થયું ને ગિરમીટ શબ્દ પ્રચલિત થયો. દક્ષિણ આફ્રિકાના નાતાલના મજૂરો પર ત્રણ પાઉંડનો વાર્ષિક કર ૧૯૧૪માં નાબૂદ કરાવવામાં ગાંધીજીને સફળતા મળી હતી. પણ ગિરમીટ પ્રથા નાબૂદ નહોતી થઈ. પંડિત માલવીયજીએ ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં આ પ્રથા નાબૂદ કરવા કાયદો કરવાની વડી ધારાસભામાં રજા માગી તેને વાઈસરોયે નામંજૂર કરી એટલે આ પ્રશ્ને ગાંધીજીએ કરાંચી, કલકત્તા, મુંબઈ આદિ શહેરોમાં, ભારત ભ્રમણ શરૂ કર્યું. છેક ૧૯૧૪માં આ પ્રથા વિશે પહેલી રજૂઆત કરનાર પણ ગાંધીજી હતા. આખરે ત્રેવીસ વર્ષ પછી આ પ્રથાનો અંત આવ્યો તેની વિગતો આ પ્રકરણમાં છે. સત્યાગ્રહીની ધીરજ અને લોકજાગૃતિ અર્થે કષ્ટ વેઠીને પણ ગાંધીજીએ પ્રશ્ન ઉકેલ્યો.

■► તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(૧) રંગૂનમાં ગાંધીજી કોના ઘરે રોકાયા?

- (૨) હરદ્વારમાં કયા મહાનુભાવના દર્શનની ગાંધીજીને ઈચ્છા હતી?
- (૩) ગાંધીજી હરદ્વારમાં ભોજન બાબત કયું વ્રત લીધું?
- (૪) સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના ક્યારે થઈ?
- (૫) આર્થિક ભીડ અનુભવતા આશ્રમને કોણે મદદ કરી?
- (૬) આશ્રમમાં અંત્યજ કુટુંબના પ્રવેશ માટે ગાંધીજીને કોણે પત્ર લખ્યો હતો?
- (૭) આશ્રમની નિયમાવલિમાં ગુરુદાસ બેનરજીએ કયું સૂચન કર્યું?
- (૮) ગિરમીટિયા એટલે કોણ? સમજાવો.

▣▣▣► **સ્વાધ્યાય :**

૧.૬ સવિસ્તર નોંધ લખો.

- (૧) અમદાવાદમાં આશ્રમની સ્થાપના વિશે નોંધ લખો.
- (૨) ગાંધીજીની હરદ્વાર યાત્રા વિશે ટૂંકનોંધ લખો.
- (૩) 'જનોઈ ન ધારણ કરવા વિશે' - ગાંધીજીના વિચારો.

૧૩.૧ ઉદ્દેશો

૧૩.૨ પ્રસ્તાવના

૧૩.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ

૧૩.૪ પાઠ : ચંપારણ, ખેડા અને અમદાવાદની લડત

(આત્મકથા : ભાગ પાંચમા ૧૨ થી ૨૫ પ્રકરણોનું સઘન અધ્યયન)

૧૩.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧૩.૬ સ્વાધ્યાય

■ ૧૩.૧ ઉદ્દેશો :

આ પ્રકરણના અભ્યાસથી આત્મકથાના પાંચમા ભાગના ૧૨ થી ૨૫ પ્રકરણોનું સઘન અધ્યયન થશે. સત્યાગ્રહ વિશેના ગાંધીજીના વિચારો, તેનો અમલ કરવાની રીતિ, નીતિ અને સાથીદારોનો પરિચય થશે. આશ્રમની સ્થાપનાની વાતો તથા સર્પ આદિ જંતુઓ પ્રત્યેનો ગાંધીજીનો જીવદયાભાવ પણ જાણવા મળશે. ચંપારણ, ખેડા અને મજૂરોના પ્રશ્ને ગાંધીજીની સક્રિય સામેલગીરી અને નેતૃત્વક્ષમતા તથા આત્મબળનો પરિચય થશે.

■ ૧૩.૨ પ્રસ્તાવના :

સ્વદેશ આવ્યાને બે વર્ષ થઈ ગયા હતા. ગોખલેજીની સૂચના મુજબ ભારત ભ્રમણ કર્યા પછીના સમયની આ કથા છે. ૧૯૧૭-૧૮માં ગાંધીજીની સત્યાગ્રહી સક્રિયતાનો પ્રારંભ થાય છે. બિહારમાં ચંપારણ મુકામે, ખેડાના ખેડૂતોની વહારે તથા અમદાવાદના મિલમજૂરો-માલિકો વચ્ચેના સંઘર્ષની વાતો ગાંધીજીએ સંક્ષિપ્તમાં કરી છે. આ એકમમાં ત્રણેય સત્યાગ્રહ નિમિત્તે ગાંધીજીની નિર્ણાયક મક્કમતાનો આપણને પરિચય થાય છે.

■ ૧૩.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

‘ગળીનો ડાઘ’ પ્રકરણથી આપણે આ એકમનો પ્રારંભ કરીશું. ચંપારણમાં નીલવરોના ત્રાસથી પરેશાન ખેડૂતોને ગળીનું વાવેતર ફરજિયાત કરવું પડતું હતું. રાજકુમાર શુક્લ જેવા ખેડૂત કાર્યકરના કહેવાથી બિહાર જઈ સક્રિય થયેલા ગાંધીજીને રાજેન્દ્ર પ્રસાદ જેવા કાર્યકર મળ્યા. ગરીબ ખેડૂતોના મનમાંથી પોલીસનો ડર ગયો. ભેદભાવ દૂર કરનારી જીવનશૈલીથી બિહારના કાર્યકરો અવગત થયા. કૃપલાણી જેવા સેવક મળ્યા. બધા એક રસોડે જમતા થયા અને જીવનલક્ષી અભિગમવાળી નવી શાળાઓ ખુલી. બિહારમાં રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા ગાંધીજી સૌના આદરને પાત્ર બન્યા. ચંપારણ સત્યાગ્રહની સમાંતરે ખેડાના ખેડૂતોના મહેસૂલ માફી પ્રશ્ને ગાંધીજીએ માર્ગદર્શન આપ્યું. વલ્લભભાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા જેવા સેવકો મળ્યા. આ ગાળામાં જ પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજને ગાંધીજીનો ભેટો થયો. અમદાવાદના મિલમજૂરોના પગાર બાબતે રજૂઆત, દોરવણી, ઉપવાસ અને આનંદશંકર ધ્રુવ જેવા મધ્યસ્થીની મદદથી સમાધાનનું પ્રકરણ પણ આ એકમમાં સામેલ છે.

સત્યનિષ્ઠ, અહિંસક ચળવળ અને વિરોધી પ્રત્યે પણ આદર જાળવીને થતી લડત એ ગાંધીજીનો ભાવ-સ્વભાવ અહીં પરખાય છે. સાધનશુદ્ધિ અને સાધ્યશુદ્ધિનું આ મહત્ત્વનું પ્રકરણ છે.

● ગળીનો ડાઘ :

‘ગળીનો ડાઘ’ પ્રકરણમાં ચંપારણ સત્યાગ્રહની શરૂઆતની વાત ખૂબ સંક્ષેપમાં ગાંધીજીએ જણાવી છે.

‘ચંપારણ જનક રાજાની ભૂમિ છે’ એવા વાક્યથી ગાંધીજી પરંપરા સાથે અનુસંધાન સાધે છે. ૧૯૧૭માં ચંપારણમાં ગળીનું વાવેતર કરવાના કાયદાથી પરેશાન ખેડૂતોની મદદે ગાંધીજી કઈ રીતે આવ્યા તેનો ઉલ્લેખ અહીં મળે છે.

૧૯૧૭માં ચંપારણ વિસ્તાર અને ગળીના વાવેતરથી બિલકુલ અજાણ એવા ગાંધીજી પાસે ચંપારણના ખેડૂતોના પ્રશ્ને રાજકુમાર શુક્લ નામના ખેડૂત આવે છે.

ચંપારણની સમસ્યા એ હતી કે ત્યાંના ખેડૂતો પોતાની જમીનમાં ફરજિયાત ગળીનું વાવેતર કરવા કાયદેથી બંધાયેલા હતા. ગળીને હિંદી ભાષામાં નીલી કહેવાય છે તેથી અંગ્રેજ માલિકોને નીલવર કહેવામાં આવતા. આફ્રિકામાં જે રીતે ગિરમીટિયા મજૂરોની અવદશા હતી તેવી જ સ્થિતિ ચંપારણના ખેડૂતોની હતી. આ ખેડૂતો પર નીલવરોનો ભાર ત્રાસ હતો. રાજકુમાર શુક્લ નામના ચંપારણના ખેડૂત, લખનૌ કોંગ્રેસમાં ગયેલા ગાંધીજીને મળી પોતાના વિસ્તારના ખેડૂતોની અવદશા જોવા રજૂઆત કરે છે.

ગાંધીજી ચંપારણની સમસ્યા નિમિત્તે બ્રજકિશોર બાબુનો ઉલ્લેખ, ‘બિહારના સેવાજીવનના પ્રાણ બ્રજકિશોરબાબુ’ એ રીતે કરે છે. ખેડૂતોની મુશ્કેલી જોવા માટે ગાંધીજી જાતતપાસનો આગ્રહ રાખે છે. કોઈપણ સમસ્યા કે રજૂઆતના મૂળમાં જઈ, જાતમાહિતી મેળવ્યા વગર ગાંધીજી એ બાબત ડગલું પણ આગળ ન વધે. બિહાર-પટણાની આ તેમની પહેલી મુલાકાત. ‘બિહારમાં તો છૂતાછૂતનો રિવાજ સખત હતો’ ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે ‘મારી ડોલના પાણીના છાંટા નોકરને અભડાવે’

રાજકુમાર શુક્લ ગાંધીજીને રાજેન્દ્રબાબુના નિવાસે લઈ ગયેલા. રાજેન્દ્રબાબુ બહારગામ ગયા હતા. તેમના ઘરનોકરને માટે ગાંધીજી અજાણ્યા હતા. તેથી તેનું વર્ણન ગાંધીજી પ્રત્યે આભડછેટનું હતું. ગાંધીજી આવા અનુભવોથી ઘડાયેલા હતા તેથી તેઓ મૂંઝાયા નહીં. ‘પટણાથી મેં લગામ મારે હાથ કરી’. એવા વિધાન સાથે ગાંધીજી ગળીનો ડાઘ દૂર કરવા તત્પર થયા હોય એમ આપણે જાણીએ છીએ.

● બિહારી સરળતા :

આ પ્રકરણના પ્રારંભે મૌલાના મજહરુલ હક્કનો પરિચય આવે છે. તેમની સાથે ગાંધીજી લંડનમાં ભણતા હતા અને ૧૯૧૫માં મુંબઈ મહાસભામાં બન્ને મળ્યા હતા. મૌલાનાએ ગાંધીજીને કહેલું કે તેઓ પટણા આવે ત્યારે મળે. મૌલાનાને ગાંધીજીએ ચિઠ્ઠી મોકલી કે તરત તેઓ પોતાની મોટર લઈ મળવા આવ્યા. ને પોતાને ત્યાં લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો.

ગાંધીજી, રાજકુમાર શુક્લના સૂચનથી મુઝફ્ફરપુર જાય છે. મુઝફ્ફરપુર કોલેજના પ્રોફેસર કૃપલાની સાથે તેમને પરિચય થાય છે. અધ્યાપક મલકાની બિહારનું નાનકડું વકીલ મંડળ, બ્રજકિશોરબાબુ, રાજેન્દ્રબાબુ આદિના પરિચયમાં આવેલા ગાંધીજીને તેમની સાથે જન્મની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ હોય તેવું તેમણે અનુભવ્યું.

બિહારી સરળતા નામના આ પ્રકરણમાંથી જાણવા, સમજવાનું એ છે કે સ્વભાવ અને વર્તનથી ખૂબ સારા એવા બિહારના વકીલો ત્યાંના ખેડૂતોના કેસ લડતા ત્યારે તેઓ જે ફી વસૂલતા એ આંકડો ગાંધીજી જેવા લોકસેવક માટે અસહ્ય હતો. આભડછેટના પ્રશ્નો તો હતા જ. બિહારની સ્થાનિક હિંદી સમજવાનું ગાંધીજી માટે મુશ્કેલ હતું. સ્થાનિક વકીલોને ગાંધીજીએ સેવા અને ત્યાગ ભાવનાથી ચંપારણની સમસ્યામાં જોડ્યા. સૌ પૈસા લીધા વગર કામ કરવા તૈયાર થાય એવી ત્યાગભાવના ગાંધીજીએ તેમનામાં વિકસાવી.

● અહિંસાદેવીનો સાક્ષાત્કાર :

ચંપારણ જિલ્લાના મુખ્ય ગામ મોતીહાર મુકામે ગોરખબાબુ નામની વ્યક્તિના ઘરે ગાંધીજીએ આશ્રય લીધો. ગાંધીજી ખેડૂતો પર થતા જૂલમની તપાસ કરવા ઈચ્છતા હતા. તેઓ જતા હતા ને અર્ધરસ્તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની નોટિસ ચંપારણ છોડવા માટે આવી. ગાંધીજી ચંપારણ છોડવા માગતા ન હતા. ચંપારણ ન છોડવા વિશેની ગાંધીજીની મક્કમતામાં કાયદેસરની નોટિસનો અનાદર હતો. પણ સરકારી અમલદારોને ‘સવિનય કાનૂનભંગ’ ની ગાંધીજીની રીત સ્પર્શી ગઈ. ચંપારણના ખેડૂતો માટે આ નવો અનુભવ હતો. સરકારી ફરમાનનો વિનયપૂર્વક વિરોધ કરી કોઈ વ્યક્તિ મક્કમતાથી પોતાનું કામ કરે અને એમ કરવા જતાં જેલ જવા તૈયાર થાય એ વાત જ બધા માટે નવી હતી. માણસને માણસથી જોડવાની વાત હતી. વિરોધીને પણ આસ્થા કે આદર જન્મે તેવી ગાંધીજીની પદ્ધતિ હતી. પ્રેમની સત્તાને વશ થવાનો આ અહિંસક પ્રયોગ હતો. અમલદારોની સત્તા અલોપ થઈ, ભયનું સામ્રાજ્ય દૂર થયું. પોતાના માટે જેલ જવા માટે તૈયાર ગાંધીજીની અહિંસાનો એ જાદુ પ્રસર્યો.

ગાંધીજી પર કેસ ચાલ્યો. ગાંધીજીએ પંડિત માલવિયની અને વાઈસરોયને કેસની વિગતો જણાવી. સવિનય કાનૂનભંગની આ લડતના સમાચાર અખબારોમાં છપાયાં. જે દિવસે કેસનો ચુકાદો આવવાનો હતો તે જ દિવસે ગર્વનરે ગાંધીજી ઉપરનો કેસ પાછો ખેંચી લેવાનો હુકમ કર્યો. જિલ્લા કલેક્ટર તરફથી ગાંધીજીને લિખિત ખાતરી મળી કે તેઓ ચંપારણમાં જે તપાસ કરવી હોય તે કરી શકે છે.

● ચંપારણ સત્યાગ્રહની કાર્યપદ્ધતિ :

ચંપારણની તપાસનો સમગ્રદર્શી અહેવાલ ગાંધીજીએ તૈયાર કરાવ્યો પણ આત્મકથામાં એ અહેવાલ સમાવવો ઠીક નહીં એમ વાજબી રીતે સમજીને કેસ પાછો ખેંચાયો તેની ટૂંકી વિગતો આપી પોતાની કાર્યપદ્ધતિ વિશે લખ્યું છે.

ચંપારણની લડત વિશે દેશ આખામાં બહોળી પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગાંધીજીએ અખબારોને પણ સંયમમાં રાખ્યા. કેસ પાછો ખેંચ્યાની વિગતો પોતાની વીરતા તરીકે પ્રગટ થાય એમાં ગાંધીજીને રસ ન હતો. અંગ્રેજ અમલદારો અને નીલવરો (જમીનદારો) ને અખબારમાં ખરાબ ચીતરવામાં આવે એ રીતે અહેવાલ છપાય તે બાબતથી ગાંધીજી નારાજ હતા. તેથી તેમણે દરેક અખબારને લખી જણાવ્યું કે આવશ્યક અહેવાલ પોતે જ મોકલશે. ખબરપત્રીને મોકલવાનો ખર્ચ કરવો નહીં.

ચંપારણના ખેડૂતોની અવદેશનો આંખે દેખ્યો અહેવાલ તૈયાર કરવા માટે પ્રત્યક્ષ મુલાકાત, દરેકની વાતચીત વિગત સાંભળવી, ખરાઈ કરવી વગેરે ઝીણામાં ઝીણી બાબતોનો ગાંધીજીના માર્ગદર્શનમાં ખ્યાલ રખાતો. મકાન ભાડે રાખ્યું. લોકો પાસેથી લડતફાળો લેવો નહીં અને દેશમાંથી પણ જાહેર ઉઘરાણું કરવું નહીં એવી નીતિ ગાંધીજીએ રાખી. મુંબઈના મિત્રોએ તાર દ્વારા જાણ કરી કે તેઓ પંદર હજાર રૂપિયાની મદદ કરવા તૈયાર છે, તેમના પ્રસ્તાવનો પણ સાભાર અસ્વીકાર કર્યો. બિહારના જ સુખી લોકો પાસેથી બ્રજકિશોર બાબુનું મંડળ જે મદદ મેળવે તે લેવું અને ખૂટતું દ્રવ્ય આપવાની ગાંધીજીના મિત્ર પ્રાણજીવનદાસ મહેતાએ પણ તૈયારી દર્શાવી. આ લડત દરમિયાન ખૂબ ગરીબાઈથી ઓછામાં ઓછું ખર્ચ રહી લડત ચલાવવાની હતી તેથી વધારે ખર્ચ નહોતો થયો.

દરેક ખેડૂતની સ્થિતિનો વાસ્તવિક અંદાજ કાઢવા માટે તટસ્થ, નિષ્પક્ષ તપાસ થતી. તપાસ કરનાર કાર્યકરો, મોટા વકીલો, ગાંધીજી અને અન્ય અગ્રણીઓ એક રસોડે જમતા થયા. સાદું ભોજન અને સમૂહ જીવનના કારણે સમાનતા, સદ્ભાવ સહજ રીતે સ્થપાયા. ખેડૂતો પર જુલમ કરનાર અંગ્રેજો વિશે પણ ગાંધીજીને નફરત કે તિરસ્કારની ભાવના ન હતી. તેમણે લખ્યું છે; ‘મારે નીલવરોને ખીજવવા નહોતા, પણ તેમને વિનયથી જીતવાનો પ્રયત્ન કરવો હતો.’

● **ચંપારણ સત્યાગ્રહના સાથીઓ :**

રાજકુમાર શુક્લ, બ્રજકિશોરબાબુ અને રાજેન્દ્ર બાબુના નામથી આપણે પરિચિત થયાં. આ ઉપરાંત શંભુબાબુ, અનુગ્રહૂબાબુ, વિંધ્યાબાબુ, જનકધારી બાબુ જેવા શિષ્યો ઉમેરાતા ગયા. અધ્યાપક કૃપલાની જોડાયા જે આગળ જતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા અને આચાર્ય કૃપલાણી તરીકે જાણીતા થયા. રાજેન્દ્રબાબુ એટલે રાજેન્દ્રપ્રસાદ; જેઓ સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ થયા. અત્રે આ વિગત એટલા માટે જરૂરી છે કે ગાંધીજી સાથે એક વખત જોડાયેલ વ્યક્તિનો પોતાનો આંતરબાહ્ય જીવન-વિકાસ કઈ કક્ષાએ થઈ શકે કે થયો તેનો આપણને ખ્યાલ આવે.

ચંપારણ સત્યાગ્રહની સમાંતરે સર્વાંગી ચિંતા કરનારા ગાંધીજીએ બિહારના ચંપારણ આસપાસના વિસ્તારની બેહાલી જોઈને લોકકેળવણીનું તથા શાળાશિક્ષણનું કામ શરૂ કર્યું. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, બાબાસાહેબ સોમણ, અવંતિકાબાઈ ગોખલે, દક્ષિણથી આનંદીબાઈ આવ્યા. સુરેન્દ્રનાથ તથા ગાંધીજીના ચોથાપુત્ર દેવદાસ, એ ગાળામાં જ ગાંધીજી સાથે જોડાયેલા મહાદેવ દેસાઈ, નરહરિ પરીખ, દુર્ગાબહેન તથા નરહરિ પરીખનાં પત્ની મણિબહેન, કસ્તૂરબા આદિ જોડાયાં અને બાળકોને ભણાવવાનું કામ શરૂ થયું.

દરેક સાથીઓ રચનાત્મક કાર્યમાં જોડાયા. નીલવરો સાથેની સત્યાગ્રહી ચળવળમાં કોઈ સાથીએ રસ ધરાવવો નહીં, અને પોતાને સોંપાયેલું કામ નિષ્ઠાપૂર્વક કરવું એવા સ્વચ્છ અભિગમની જનમાનસ તેમજ અમલદારો પર પણ સારી અસર થઈ.

● **ગ્રામપ્રવેશ :**

સાથીઓની મદદથી નવી ખોલેલી શાળાઓમાં શિક્ષણકાર્ય શરૂ થયું. વિદ્યાર્થીઓની આરોગ્ય વિષયક કાળજી લેવાનું શરૂ થયું. ગોખલેજીએ મોકલેલા દાક્તર દેવ પણ સેવામાં લાગ્યા. માંદગી, અસ્વચ્છતા, નિરક્ષરતા અને ગરીબી સામે ગાંધીજીના રચનાત્મક સેવાકાર્યો શરૂ થયા. અમુક જગ્યાએ તો ગાંધીજીની ગાડી સારી રીતે ચાલી શકે તે માટે ગામ લોકોએ નવો માર્ગ તૈયાર કર્યો હોય એવી ઘટના પણ બની. લોકો ધોયેલાં સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરે એવી કાળજી રાખવા ઈચ્છતા કસ્તૂરબાને એવો પણ અનુભવ થયો કે માત્ર પહેરેલા વસ્ત્રો સિવાય કશું જ ના હોય એવી દારૂણ ગરીબી સાથે લોકો જીવતા હતા.

ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓના સેવાકાર્યોની સુવાસ પ્રસરી રહી. માત્ર દેખાડા પૂરતું કોઈ કામ નહોતું થતું. ગ્રામસફાઈ, ગ્રામઆરોગ્ય, લોકશિક્ષણ અને અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાની સમજ આપતો સંવાદ તથા પોલીસનો ભય દૂર કરતી સત્યાગ્રહી સક્રિયતાના કારણે ગાંધીજીની કાર્યશૈલી અને જીવનઅભિગમ દેશવ્યાપી બનતા ગયા.

● **ઊજળું પાસું :**

ચંપારણ વિસ્તારમાં સમાજસેવાની સાથે ખેડૂતોનાં દુઃખની કથાઓના અહેવાલ સરકારમાં નોંધવાનું ચાલું હતું. આ કામ બે-પાંચ-પંદર દિવસમાં પતે એવું ન હતું. અગાઉ જણાવ્યા મુજબની સમાજસેવાના કારણે ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓની ખૂબ સારી છાપ પડી હતી. બિહાર સરકારે પત્ર દ્વારા ગાંધીજીને જણાવ્યું કે તમારી તપાસ ઘણી લાંબી ચાલી. હવે બિહાર છોડવું જોઈએ એવો એ પત્રમાં નિર્દેશ હતો. પણ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે, ‘લોકોના દુઃખનું નિવારણ ન થાય ત્યાં લગી મારો ઈરાદો બિહાર છોડવાનો નથી’ આખરે બિહારના ગર્વનર સર એડવર્ડ ગેઈટ સાથે વાટાઘાટ થઈ. તેમણે તપાસસમિતિની નિમણૂક કરી. એ સમિતિમાં ગાંધીજીને સભ્ય થવાનું તેમણે નિમંત્રણ આપ્યું. ચંપારણના ખેડૂતોની દયનીશ દશા ઉજાગર થઈ. ગાંધીજીનું કામ, સેવા અને પ્રતિનિધિત્વ ફળ્યા. ગળીનું વાવેતર ફરજિયાત કરવાની પ્રથા રદ થઈ.

સો વર્ષથી ચાલી આવતી કાયદાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ચૂકેલી પ્રથા રદ થઈ. ગાંધીજીની ઈચ્છા બિહારમાં વધુ રોકાવાની હતી. કઠ્ઠાશીલ હૃદયથી તેમણે જોયું કે ચોતરફ કરવા જેવા ઘણાં કાર્યો તેમની સામે હતા. પણ વિધિએ કાંઈ જુદું જ ધાર્યું હતું.

■ ૧૩.૫ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (૧) ચંપારણની સમસ્યા કયા વર્ષમાં ગાંધીજીના ધ્યાને આવી?
- (૨) ગાંધીજીને ચંપારણની સમસ્યાથી અવગત કોણે કર્યા?
- (૩) ગાંધીજી કોને બિહારના સેવાજીવનના પ્રાણ કહે છે?
- (૪) બિહારના અગ્રણી વકીલનું નામ આપો જે ગાંધીજી સાથે જોડાયા અને સ્વતંત્ર ભારતમાં રાષ્ટ્રપતિ થયા?
- (૫) ચંપારણના શિક્ષણકાર્યમાં ગાંધીજીની ઈચ્છાથી જોડાયેલા બે શિક્ષકોના નામ આપો.

● મજૂરોનો સંબંધ :

ચંપારણના સેવાકાર્યોમાં ખૂંપેલા ગાંધીજીને ખેડાથી મોહનલાલ પંડ્યા ને શંકરલાલ પરીખનો પત્ર આવે છે. ખેડા જિલ્લામાં પાક નિષ્ફળ જવાથી મહેસૂલ માફી અંગે રજૂઆત કરવાનો, ચળવળ કરવાનો નિર્દેશ આ પત્રમાં હતો. એ ગાળામાં જ અનસૂયાબહેનનો પત્ર મજૂરોના પગારવધારાની આવશ્યકતાને ધ્યાને લેવા માટે આવ્યો. બીજી બાજુ ચંપારણમાં શરૂ થયેલી નિશાળો લાંબી ચાલી નહીં. ગાંધીજીને અમદાવાદ આવવાનું થયું અને ગૌશાળા, નિશાળો આદિની સેવાપ્રવૃત્તિ મંદ પડી અને પછી ભાંગી પડી. બિહારના બેતિયામાં ગૌશાળા ચાલતી હતી પણ ગાંધીજીના આદર્શો કે વિચારો પર ખરી ઊતરે તેવી રીતે નહોતી ચાલતી. બેતિયામાં ગૌસેવા પ્રવૃત્તિમાં મારવાડીઓનો સહયોગ મળ્યો પણ ગાંધીજી ધાર્યા મુજબ સક્રિય ન રહી શક્યા.

અમદાવાદના મિલ મજૂરોને પગારવધારાની માગણી હતી. તેમના આગેવાન હતા અનસૂયાબહેન. મિલમાલિકોના આગેવાન અંબાલાલ સારાભાઈ, તેમના સગાભાઈ હતા. મજૂરો વતી રજૂઆત કરી રહેલાં બહેનને ભાઈ સામે જ લડવાનું હતું. અંબાલાલ સારાભાઈએ જ આશ્રમને તેર હજાર રૂપિયાની આર્થિક મદદ કરી હતી. માલિકોએ મજૂરોની માગણીને ગેરવાજબી ગણી અને કોઈપણ પ્રકારની તપાસ કે પંચની દરમિયાનગીરીની ચોખ્ખી ના પાડી. ગાંધીજીએ સમસ્યાની જાત તપાસ કરીને મજૂરોને હડતાળ પાડવાની સલાહ આપી :

- (૧) શાંતિનો ભંગ ન કરવો.
- (૨) જે વ્યક્તિ કામે ચડવા માગે તેને જવા દેવો.
- (૩) મજૂરોએ કામ ન મળે તો ભિક્ષામાં મળતું અન્ન ના ખાવું.
- (૪) હડતાળ લાંબી ચાલે તો પણ બીજું કોઈ શ્રમકાર્ય કરી ગુજરાન ચલાવવું પણ મક્કમ રહેવું અને પરિણામ ન આવે ત્યાં સુધી હડતાળ ચાલુ રાખવી.

મજૂરો ગાંધીજીની આ વાત સાથે સંમત થઈ સંગઠિત થયા. વલ્લભાઈ, શંકરલાલ બેકર અને અનસૂયાબહેન સારાભાઈનો પરિચય આ લડત થકી જ થયો. નદી કિનારે એક વૃક્ષ નીચે મજૂરોની સભા દરરોજ ભરાતી. ગાંધીજી રોજ હડતાળની મક્કમતા ઘૂંટતા હતા. અહિંસક લડતના પાક શીખવતા હતા. લડત દરમિયાન પત્રિકા, સભા, સરઘસ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. એકવીસ દિવસ ચાલેલી હડતાલના કારણે પ્રજા લડતની નવતર પદ્ધતિ શીખી. ‘મારે તેની તલવાર’ નો કાયદો કે સિદ્ધાંત સર્વત્ર ભાગ ભજવતા હોય ત્યાં સત્ય, અહિંસા, સાદગી જેવા શાશ્વત મૂલ્યો ઘૂંટી રહેલા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ મિલમાલિકો જોડે વાટાઘાટ ચાલુ રાખી હતી. મજૂરો અને માલિકો બન્ને પક્ષે મક્કમતા હતી.

● આશ્રમની ઝાંખી :

ચંપારણમાં સત્યાગ્રહ ચાલતો ત્યારે અવારનવાર અમદાવાદ આવતા ગાંધીજીએ શહેરથી દૂર, શાંત વિસ્તારમાં આશ્રમ ખોલવાનો વિચાર કર્યો. એ ગાળામાં કોચરબ વિસ્તારમાં મરકીનો રોગ ફાટી નીકળેલો, તેથી મરકીને

કોચરબ છોડવાની નોટિસરૂપે ગણી ગાંધીજીએ આશ્રમ માટે જમીન શોધવાનું કામ પૂજાભાઈ હીરાચંદને સોંપ્યું. તેઓ અમદાવાદના વહીવટના અનુભવી હતા. આજે સાબરમતી મુકામે જ્યાં આશ્રમ છે એ જમીન પૂજાભાઈએ શોધી. જેલની નજીક આવેલી આ જગ્યા ગાંધીજીને પસંદ પડી. ગાંધીજીએ લખ્યું છે; ‘તે (જમીન) જેલની નજીક છે એ મારે સારુ ખાસ પ્રલોભન હતું. સત્યાગ્રહ આશ્રમવાસીને કપાળે જેલ તો લખી જ હોય એવી માન્યતા હોવાથી જેલનો પડોશ ગમ્યો.’

આશ્રમ માટે જમીન નક્કી થઈ ત્યારની આશ્રમની સ્થિતિ વિશે જોઈએ તો એ જમીન પર એકે મહાન કે વૃક્ષ નહોતું. શરૂઆતમાં તંબૂમાં વસવાટ શરૂ કર્યો. પતરાના કામચલાઉ છાપરાં નીચે રસોડું અને ચાળીસ વ્યક્તિઓ સાથે વસવાટ શરૂ કર્યો. નદી કિનારે આવેલી અવાવરુ જગ્યામાં સાપ આદિ જીવજંતુનો ભય રહેતો છતાં એ જીવજંતુને ન હણવાનો સંકલ્પ પાળી શક્યા. સર્પ આદિને ન મારવા છતાં, સાપ કે અન્ય જંતૂથી એક પણ જીવ ખોયો નથી એ વાતને ગાંધીજી ઈશ્વરકૃપા ગણે છે. તેઓ ખાસ ઉમેરે છે કે, ‘તેને અકસ્માત માનવાને બદલે ઈશ્વરકૃપા માનવી એ વહેમ હોય તો તે વહેમ પણ સંઘરવા લાયક છે.’

ગાંધીજી ઈશ્વર પ્રત્યે અનન્ય આસ્થા ધરાવતા હતા. તેથી પોતાના દરેક કામને વિશે ઈશ્વરની કૃપાનો તેમનો દાવો આંતરિક પ્રતીતિથી સભર હતો.

અમદાવાદમાં મિલમજૂરોએ હડતાળ પાડી ત્યારે આશ્રમનો પાયો ચણાઈ રહ્યો હતો. વણાટશાળા બાંધવાની બાકી હતી.

ચંપારણ સત્યાગ્રહની સમાંતરે ખેડાના ખેડૂતોનો પ્રશ્ન, અમદાવાદના મજૂરોનો પ્રશ્ન અને સાબરમતી આશ્રમમાં વસવાટની ઘટના; ગાંધીજીની અવિરત સક્રિયતાના આ નોંધપાત્ર પ્રકરણો છે.

ઉપવાસ :

અમદાવાદના મજૂરોનો પગાર મામલે માલિકો સામે સંઘર્ષ હતો. આપણે અગાઉ જોયું કે મિલમાલિકોના આગેવાન અંબાલાલ સારાભાઈ હતા અને મજૂરોના અગ્રણી અનસૂયાબહેન; જે અંબાલાલના મોટાંબહેન હતાં. મજૂરો આવક વગર, હડતાળથી થાકવા લાગ્યા. તેમની હિંમત તૂટે નહીં તે માટે તેમના સમર્થનમાં ગાંધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ગાંધીજીએ મિલમાલિકો સામે, મજૂરોના સમર્થનમાં કરેલા ઉપવાસને દોષપૂર્ણ ગણાવ્યા હતા. ગાંધીજીને મિલમાલિકો સાથે સારો સંબંધ હતો. પોતાના ઉપવાસથી માલિકોને અસર થાય તેથી પોતે ઉપવાસ કરે એ ત્રાગુ ગણાય. મજૂરોના પ્રશ્નનું નિરાકરણ લાવવા પોતાના માટેની માલિકોની લાગણીનો પોતે ઉપવાસ નિમિત્તે દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે; જે સત્યાગ્રહીને શોભે નહીં તેવું ગાંધીજી સમજે છે. વ્યવહારમાં પારદર્શિતા અને વર્તનમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કાળજી રાખવાની તેમની સત્યાગ્રહી સભાનતા આદરપ્રેરક છે. માલિકો પર ગાંધીજીના ઉપવાસની અસર થઈ. ગાંધીજી પ્રત્યે પ્રેમાદરના કારણે સમાધાન માટે માલિકો તૈયાર થયા. માલિક-મજૂર; બન્ને પક્ષના સત્યનું રક્ષણ થાય અને ન્યાયપૂર્ણ ઉકેલ આવે એ દિશામાં સક્રિય થયેલા ગાંધીજી અને અનસૂયાબહેને ગુજરાતી સાહિત્યકાર, અધ્યાપક શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવને લવાદ તરીકે નીમ્યા. તેમણે પૂરતી તપાસ, અભ્યાસ, ખાતરી કરી મજૂરોના પગાર વધારા માટે ઉકેલ આપ્યો. મજૂરોની માગણી સંતોષાઈ.

એકવીસ દિવસ ચાલેલી આ લડત વિશે ગાંધીજીએ આત્મકથામાં ખૂબ સંક્ષિપ્તમાં લખ્યું છે. મજૂરો પ્રત્યેની અસાધારણ સંવેદનશીલતાનું આ ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે. મજૂરોના આ સંઘર્ષ વિશે સંદર્ભસૂચિમાં સમાવિષ્ટ પુસ્તકો વાંચવા રહ્યાં.

સમાધાન થવાથી માલિકોએ મજૂરોને મીઠાઈ વહેંચી. મીઠાઈ વહેંચણી થવાના ખબર મળવાથી અમદાવાદના ભિક્ષુકો મીઠાઈ વહેંચણીના અવસરે ભીડમાં ભળી ગયા તેથી ઘણી મીઠાઈ ચગદાઈ ગઈ. આખરે, બચેલી મીઠાઈ અંબાલાલ શેઠના મિરજાપુરને બંગલે વહેંચવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો.

● ખેડા સત્યાગ્રહ :

મજૂરોની હડતાળ પૂરી થઈ કે તરત ખેડાના ખેડૂતોનો પ્રશ્ન સામે આવ્યો. ખેડા જિલ્લામાં દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિ હોવાથી મહેસૂલ માફ કરવવા માટેની ખેડૂતોની અરજને સરકાર સાંભળતી ન હતી. ચાર આની પાકથી ઓછો પાક થયો હોય તો મહેસૂલ માફ થવું જોઈએ પણ સરકારી અમલદારો તરફથી પાક વિશે જે આંકણી થઈ તે મુજબ ચાર આનીથી વધારે પાક હતો.

મહેસૂલ માફ માટે કઠલાલના આગેવાન મોહનલાલ પંડ્યા, શંકરલાલ પરીખ ખૂબ મહેનત કરી રહ્યા હતા. ગાંધીજી તેમના સાથીઓ સાથે નડિયાદ ગયા. નડિયાદના અનાથાશ્રમમાં રોકાયા. લડત ચલાવી. ખેડૂતોએ મહેસૂલ નહીં ભરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરી. ગાંધીજીએ આ લડતને મહત્વની ગણી છે. પણ લડતનો ઇતિહાસ આત્મકથામાં આપવાનું ટાળ્યું છે. લડતનો ઇતિહાસ જાણવાની ઇચ્છા ધરાવનાર માટે શંકરલાલ પરીખે લખેલો ઇતિહાસ તેમને સવિસ્તર-સત્તાવાર જણાયો છે જે વાંચવાની તેમણે ભલામણ કરી છે.

● ડુંગળીચોર :

ખેડા સત્યાગ્રહને અખબારોમાં વધારે પ્રસિદ્ધિ મળી. ખેડૂતોને સત્યાગ્રહનું હાર્દ એટલે વિનય, વિવેક શીખવવાનું અઘરું હતું. સરકારી અમલદારોનો ડર દૂર થઈ જાય પછી વિવેક જાળવવો મુશ્કેલ બને. ગાંધીજીએ આ બાબત જે લખ્યું છે તે દરેકે યાદ રાખવા જેવું છે; “અનુભવે જોઉં છું કે, વિનય સત્યાગ્રહનો કઠિનમાં કઠિન અંશ છે. વિનય એટલે માનપૂર્વક વચન ઉચ્ચારણ એટલો જ અર્થ અહીં નથી. વિનય એટલે વિરોધી પ્રત્યે પણ મનમાં આદર, સરળ ભાવ, તેના હિતની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તન.”

મોહનલાલ પંડ્યા મૂળ કઠલાલના વતની. ખેડાની લડતના આગેવાન. પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજનો ગાંધીજી સાથે ભેટો કરાવનાર લોકસેવક. આ પ્રકરણમાં ગાંધીજીએ તેમને ‘ડુંગળીચોર’ કહી બિરદાવ્યા છે. મૂળ ઘટના એવી હતી કે સરકારે ડુંગળીનો પાક અયોગ્ય રીતે જપ્ત કરેલો. ગાંધીજીએ મોહનલાલ પંડ્યાને એ જપ્ત કરેલો માલ ઉતારી લેવાની સલાહ આપી. મોહનલાલ સ્વભાવથી વિદ્રોહી હતા. તેમને ગમતી વાત હતી. જેલ જવાનો તેમને ભય ન હતો. સાત-આઠ સાથીઓ સાથે મોહનલાલે ડુંગળીનો પાક ઉતારવાનું પરાક્રમ કર્યું. સૌને ટૂંકી જેલ થઈ પણ મોહનલાલને ‘ડુંગળીચોર’નું બહુમાન મળ્યું. ગાંધીજીની આત્મકથામાં મોહનલાલ પંડ્યા આ રીતે સ્થાન પામ્યા.

● ખેડાની લડતનો અંત :

સત્યાગ્રહીને છાજે એવો અંત ખેડાની લડતનો આવે એ માટે ગાંધીજી સક્રિય હતા. નડિયાદ તાલુકાના મામલતદારે કહેરાવ્યું કે સદ્ગુણ આર્થિક સ્થિતિવાળા ખેડૂતો મહેસૂલ ભરે તો ગરીબોનું મહેસૂલ મુલતવી રહે. ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો તે મુજબ ગરીબનું મહેસૂલ મૂલતવી રાખવાની લેખિત ખાતરી પણ મળી. એ રીતે આ લડતનો અંત આવ્યો પણ ‘ગરીબ’ કોણ એ નક્કી કરવાનું અધિકારીઓના હાથમાં જ હતું. ખેડૂતો લડતથી થાક્યા હોવાથી ગાંધીજીને આ લડતનો અંત રુચ્યો નહીં. તેમણે નોંધ્યું છે કે : ‘સત્યાગ્રહનો શુદ્ધ અંત એ ગણાય કે, જ્યારે આરંભ કરતાં અંતમાં પ્રજામાં વધારે તેજ કે શક્તિ જોવામાં આવે. આ હું ન જોઈ શક્યો.’

● ખેડા સત્યાગ્રહનાં શુભ પરિણામ :

ખેડાની લડતનો અંત ગાંધીજીને રુચ્યે તેવો ન હતો છતાં તેમણે આ લડતના શુભ પરિણામ વિશે ઉમળકાથી લખ્યું છે. ખેડાની લડતથી ગુજરાતના ખેડૂતવર્ગમાં જાગૃતિ આવી અને તેમને પોતાની શક્તિનું ભાન થયું. ખેડૂત જીવનમાં શિક્ષિતવર્ગ, સ્વયંસેવકોનો પ્રવેશ થયો. વલ્લભભાઈ આ સત્યાગ્રહની સૌથી મોટી ઉપલબ્ધિ ગણાય. વલ્લભભાઈની સત્યાગ્રહી ક્રાંતિકાર તરીકેની શક્તિઓ બહાર આવી. સત્યાગ્રહે ખેડાની મારફતે ગુજરાતમાં જડ ધાલી. આમ, ગાંધીજીએ ખેડા સત્યાગ્રહની અસર વિશે જણાવ્યું છે.

▶▶▶▶ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) ખેડા વિસ્તારના બે લોકસેવકના નામ આપો.
- (૨) મજૂરોના પ્રશ્ને મિલમાલિકોના આગેવાન કોણ હતા?
- (૩) મજૂરોના આગેવાનનું નામ આપો.
- (૪) આશ્રમ માટે જમીન શોધવાનું કામ કોને સોંપાયું?
- (૫) મજૂરોની લડત મામલે ગાંધીજીએ લવાદ તરીકે કોની નિમણૂક કરી?
- (૬) ખેડાની લડત નિમિત્તે ગાંધીજી સાથીઓ સહિત નડિયાદમાં ક્યાં રોકાયા?
- (૭) ખેડા સત્યાગ્રહ સંદર્ભે 'ડુંગળીચોર' નું બહુમાન કોને મળ્યું?
- (૮) ખેડા સત્યાગ્રહ નિમિત્તે કયા અગ્રણીની શક્તિઓનો સૌને પરિચય થયો?
- (૯) ખેડાની લડતનો કોણે લખેલો ઈતિહાસ વાંચવાની ગાંધીજીએ ભલામણ કરી છે?

▶▶▶▶ ૧૩.૬ સ્વાધ્યાય

- (૧) ચંપારણ સત્યાગ્રહ વિશે નોંધ લખો.
- (૨) આશ્રમની સ્થાપના વિશે ટૂંકીનોંધ લખો.
- (૩) ખેડા સત્યાગ્રહ વિશે આ એકમના આધારે લખો.
- (૪) લોકસેવક મોહનલાલ પંડ્યા - ટૂંકનોંધ લખો.

૧૪.૧ ઉદ્દેશો

૧૪.૨ પ્રસ્તાવના

૧૪.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

પાઠ : આત્મકથાનો અંતિમ અધ્યાય

(આત્મકથા : ભાગ પાંચ; પ્રકરણ ૨૬ થી ૪૩નું સઘન અધ્યયન)

૧૪.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

૧૪.૫ સ્વાધ્યાય.

▣▣▣ ૧૪.૧ ઉદ્દેશો :

- આ એકમ ગાંધીજીના જીવનની ઘણી મૂલ્યવાન બાબતોને સમાવે છે.
- હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે ગાંધીજીએ ખિલાફતની ચળવળને સમર્થન કરેલું તેની વિગતો જાણવા મળશે.
- ‘મરણપથારીએ’ – જેવા પ્રકરણમાં ગાંધીજીની તબિયત લથડી તેની વિગતો જોઈશું.
- સવિનય કાનૂનભંગ - સત્યાગ્રહની સાચી સમજ કેળવવા માટે ગાંધીજીએ કરેલા પ્રયાસોની વિગતો જાણીશું.
- ગોરક્ષા, ખિલાફત, ખાદી અને અસહકાર જેવા ગાંધીજીવનકાર્યના મૂલ્યવાન પ્રકરણોનું મૂળ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમો વિશેની ભાવભૂમિકાનો આ એકમમાં અભ્યાસ કરીશું.

▣▣▣ ૧૪.૨ પ્રસ્તાવના :

ગાંધીજીના સત્યાગ્રહો વિશે આપણે અવાર-નવાર સાંભળીએ છીએ. અહીં આપણે સવિનય કાનૂનભંગ માટેની સક્રિય ચિંતા સેવનાર લોકકેળવણીકાર ગાંધીજીની વૈચારિક પરિપક્વતા અને કામગીરી વિશેની સજજતા જોઈશું. ‘આત્મકથા’માં કમબદ્ધ આલેખન પામેલા આ પ્રસંગો આઝાદી આંદોલનનાં ઇતિહાસમાં આપણને લઈ જાય છે. આત્મકથામાં ગાંધીજીએ પોતે જ ઉલ્લેખ કર્યો હોવાથી આ પ્રસંગોનું સત્ય આપોઆપ પ્રગટે છે. રોમાંચક પ્રસંગોને બહેલાવીને રજૂ કરી શક્યા હોત; પણ ગાંધીજી સત્યનિષ્ઠ હોવાની સાથે સંયમિત પણ છે. પરાક્રમ ભરપૂર પ્રસંગોને પોતાની મહાન સિદ્ધિ તરીકે વર્ણવવાના બદલે ગાંધીજી ખૂબ ટૂંકાણમાં અત્રે વિગતો આપે છે.

▣▣▣ ૧૪.૩ પાઠ્યક્રમ સારાંશ :

આત્મકથાનો આ અંતિમ તબક્કો છે. જીવનકાળના લગભગ પંચાવન વર્ષની આ કથા છે. કાંતિવીર ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગોની પ્રસ્તુતિ કોઈપણ મનુષ્યને માટે પ્રેરક છે. હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે સંબંધમાં મીઠાશ નથી તેવું દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારથી જાણી ચુકેલા ગાંધીજી અખિલ હિંદની એકતાની જે રીતે ઝંખના સેવે છે તે મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસનું ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે. ગાંધીજીની ઐક્યની ઝંખના આજે પણ સાકાર નથી થઈ અને આપણે કોમી વૈમનસ્ય અને અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નોમાં અટવાયેલા છીએ. આ એકમ આપણને મનુષ્યજાતિ માટે શાશ્વત મૂલ્ય ધરાવતા ગાંધી સંદેશનો સમ્યક પરિચય કરાવે છે.

કોમી એકતા અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ ગાંધીજીના જીવનના બે મહાન કાર્યો છે. દેશની આઝાદી માટે સક્રિય ગાંધીજીએ આગેવાની લેવાની સાથે જવાબદારી પણ ઉઠાવી. એક પછી એક ઘટનાક્રમમાં તેમની સક્રિય સૂઝ, સહભાગિતા અને રચનાત્મક કાર્યક્રમોની સમાંતર હારમાળાથી વાતાવરણ જીવંત રહેતું. વ્યાપક જનસંપર્કના કારણે તેઓ ખરા અર્થમાં લોકનેતા થયા. મુંબઈ, અમદાવાદ, પંજાબ આદિ સ્થળોમાં વિસ્તરતી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો આ માત્ર અહેવાલ નથી. આઝાદી આંદોલનનો જીવંત દસ્તાવેજ છે.

ખાદી - વસ્ત્ર નથી વિચાર છે એવો નૂતન અભિગમ સર્વાંગી દર્શનનો પરિચય કરાવે છે. દેશ આઝાદ થઈ જાય એટલું જ પૂરતું નથી પણ દેશની જનતા આઝાદી માટે લાયક બંને એ માટેના પ્રયાસો કરવા માટે ‘યંગ ઈન્ડિયા’ ‘નવજીવન’ આદિ પત્રો ચલાવીને ગાંધીજીએ ‘લોકધર્મી પત્રકારત્વ’નો પરિચય કરાવ્યો. ‘આત્મકથા’ના આ અંતિમ અધ્યાય બાદનું જીવન જગજાહેર થયું. પળેપળની વિગતો ઉપલબ્ધ છે એમ કહીએ તો ચાલે. નિત્ય જાગૃત, સાચુકલા કર્મશીલ એવા મહાત્મા ગાંધીની આત્મકથાના અંતિમ અધ્યાયનો આપણે અભ્યાસ કરીશું.

● એક્યની ઝંખના :

ખેડા સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો એ દિવસોમાં વિશ્વયુદ્ધ પણ ચાલતું હતું. ગાંધીજી વિશ્વયુદ્ધને બદલે મહાયુદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. દેશમાં તે વખતે ૧૯૧૭-૧૯૧૮માં અલીભાઈઓ, હકીમ સાહેબ, બેરિસ્ટર ખ્વાજા તથા દાક્તર અબ્દુર રહેમાન, દા. અનસારી જેવા મુસ્લિમ મિત્રો સાથે ગાંધીજીને સારા સંબંધ હતા. ગાંધીજી લખે છે; ‘સારા મુસલમાનોની સોબત હું શોધતો હતો, ને જે પવિત્ર અને દેશભક્ત ગણાય તેમના સંબંધમાં આવી તેમની લાગણી જાણવાની મને તીવ્ર ઈચ્છા હતી. તેથી મને તેઓ તેમના સમાજમાં જ્યાં લઈ જાય ત્યાં કંઈ ખેંચતાણ કરાવ્યા વિના જતો!’

દેશની આઝાદી માટે સક્રિય ગાંધીજી દેશના નેતા તરીકે ઊભરી રહ્યા હતા ત્યારની આ વાત છે. ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ અને વક્તવ્ય સૌને માટે સ્વીકૃત બનતું જતું હતું. ગાંધીજીની સમર્પણવૃત્તિ, ધ્યેયનિષ્ઠા અને અવિરત સક્રિયતાના કારણે તમામ વર્ગના લોકોમાં તેમની વાતનો આદર થવા લાગ્યો. માત્ર દેશભક્તિ નહીં, સમગ્ર માનવજાતિનું હિત તેમના હૈયે વસેલું હતું. આપણા દેશમાં મુસલમાનો સાથે એકતાની અનિવાર્યતા તેમને સવિશેષ લાગી. માણસ, માણસ વચ્ચે ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ એવું માનવું તેમને માટે સહજ હતું. આપણા વિશાળ દેશમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા વગર અંગ્રેજોને દેશમાંથી રવાના કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે એ ગાંધીજી સમજતા હતા. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માનવતા ખાતર કહો કે સ્વતંત્રતા આંદોલન માટે અને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે પણ અત્યંત આવશ્યક છે એમ સમજતા મહાત્મા ગાંધી આ સમસ્યાથી પરિચિત હતા. તેમણે નોંધ્યું છે :

‘હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે ખરી મિત્રાચારી નથી એ તો હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ સમજી ગયો હતો. બંનેની વચ્ચેની ખટાશ માટે તેવો એક પણ ઉપાય હું ત્યાં જતો ન કરતો. ખોટી ખુશામત કરી કે સ્વત્વ ગુમાવી તેમને કે કોઈને રીઝવવા એ મારા સ્વભાવમાં નહોતું. પણ ત્યાંથી જ હું સમજતો આવ્યો હતો કે, મારી અહિંસાની કસોટી ને તેનો વિશાળ પ્રયોગ આ એક્યને અંગે થવાના છે. હજુ પણ મારો એ અભિપ્રાય કાયમ છે. મારી કસોટી ઈશ્વર પ્રતિક્ષણ કરી રહેલ છે. મારો પ્રયોગ ચાલુ જ છે.’

હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે ગાંધીજીએ મુસ્લિમોમાં અગ્રણી અલીભાઈઓને જેલમાંથી છોડાવવા સારુ સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો. એ સમયે ખિલાફતનો પ્રશ્ન પણ ચાલતો હતો. ગાંધીજીએ એમ માન્યું કે, ‘ધર્મના પ્રશ્નમાં શ્રદ્ધા સર્વોપરી હોય છે. ખિલાફત વિશેની માગણી મને નીતિ વિરુદ્ધ ન જણાઈ.’

ખિલાફતનો પ્રશ્ન મુસલમાનોનો ધાર્મિક પ્રશ્ન હતો. મુસ્લિમોના ધાર્મિક પ્રશ્ને તેમને ટેકો કરવાની ગાંધીજીની નીતિનો ઘણો વિરોધ થયો હતો. આજે પણ આ બાબત ગાંધીજીની ટીકા થાય છે. ખિલાફત ચળવળને ટેકો આપ્યાના

આઠ-દસ વર્ષે આત્મકથા પ્રગટ થઈ. ગાંધીજીને પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવામાં ક્યારેય સંકોચ થયો નથી. ગાંધીજીએ આ બાબતમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ‘..... તેને વિશે મને પશ્ચાતાપ નથી, તેમાં મારે કશું સુધારવાપણું નથી. આજે પણ એવો પ્રશ્ન ઊઠે તો મારી વર્તણૂક એવા જ પ્રકારની હોય એમ મને ભાસે છે.’

ખિલાફત સમસ્યા-ચળવળ વિશે વિગતે અભ્યાસનો અત્યારે ઉપક્રમ નથી. અહીં આપણે આત્મકથામાં આવતી બાબતોને અભ્યાસનો આધાર બનાવીએ છીએ. જેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો, ખેડા સત્યાગ્રહનો કે અમદાવાદના મજૂરોની લડતનો અલગ ઇતિહાસ છે તેમ ખિલાફત ચળવળ વિશે પણ ઘણું લખાયું છે. જિજ્ઞાસુએ તે વાંચવું જોઈએ.

આત્મકથામાં મળતા ઉલ્લેખો મુજબ જોઈએ તો મુસ્લિમ સમાજ સાથે વ્યાપક હિંદુ સમાજનો ભાઈચારો સ્થાપિત કરવાના પ્રયાસરૂપે સતત ઉત્સુક ગાંધીજી ખિલાફત પ્રશ્ને પણ મુસ્લિમ સમાજને સહાય કરવા તત્પર હતા.

● રંગરૂટની ભરતી :

વાઈસરોયે બોલાવેલી સભામાં ગાંધીજી હાજર રહ્યા. લોકમાન્ય તિલક અને અલીભાઈઓ જેવા વ્યાપક સમર્થન ધરાવતા નેતાઓને એ સભામાં આવવાનું વાઈસરોય તરફથી નિમંત્રણ ન હતું. ગાંધીજીએ એ બાબત નારાજગી વ્યક્ત કરી. બ્રિટીશ-હિંદની સરકાર મહાયુદ્ધમાં વ્યસ્ત હતી ત્યારે સરકારને મદદરૂપ થવાની ભાવનાથી ગાંધીજીએ રંગરૂટની ભરતીની જવાબદારી ઉપાડી લીધી. રંગરૂટ ભરતી એટલે લશ્કરમાં ભરતી માટેની પ્રક્રિયા. ખેડા જિલ્લામાં જાહેર કાર્યોનો અનુભવ હતો તેથી ખેડામાં વલ્લભભાઈ આદિ મિત્રોને સાંકળી રંગરૂટની ભરતીના કામમાં સક્રિય થયા. ઘણાં ગામડાંઓમાં ફર્યા.

● મરણપથારીએ.. :

આત્મકથાના આ પ્રકરણમાં ગાંધીજીની મરડાની માંદગી વિશે વિગતો છે. ૧૯૧૮ના ઓગસ્ટ મહિનાની ૧૧મી તારીખે આ માંદગી શરૂ થઈ. ૨૩ તારીખ સુધી નડિયાદ રહ્યા. કુદરતી ઉપચારના જ ભરોસે હતા. વલ્લભભાઈ આદિ મિત્રો તેમની સાથે જ નડિયાદમાં હતા. ડૉ. તળવળકર અને ડૉ. કાનુગાએ અમદાવાદથી નડિયાદ જઈને તેમને તપાસ્યા. ૨૩મી ઓગસ્ટે બંને ડૉક્ટર તેમને સંભાળપૂર્વક અમદાવાદ લાવ્યા. ૨૪ ઓગસ્ટથી ૬ઠ્ઠી સપ્ટેમ્બર સુધી શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને બંગલે જ રહ્યા, સારવાર ચાલુ. પોતાને બચવાની કોઈ આશા ન હતી.

ઓગસ્ટની ૧૧ તારીખે બગડેલી તબિયત લથડતી ગઈ. ‘મરવાનું હોય તો ઘેર જ મરવું ઉચિત છે’ એમ સમજી આશ્રમમાં આવ્યા. ૩૦ નવેમ્બર સુધી તબિયત ઠેકાણે ન પડી. ૧લી ઓક્ટોબરે તો અંતકાળ નજીક છે એમ સમજી હરિલાલ તથા દેવદાસને તાર કરી બોલાવી લીધાં. હરિલાલ તેમના મોટાપુત્ર અને દેવદાસ નાના પુત્ર. ક્યારેક પ્રાર્થનામાં ટૂંકા પ્રવચન કરે પણ તબિયતમાં સુધારો ન જ થયો. આખરે ૧લી ડિસેમ્બર, ૧૯૧૮ના રોજ અમદાવાદથી માથેરાન જવા નીકળ્યા. હવાફેર થવાથી તબિયત સુધરશે એવી, મિત્રોની સલાહથી માથેરાનમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના ‘બોમ્બે વ્યુ’ નામના બંગલે રોકાયા. બાર દિવસ ત્યાં રોકાયા ને ૧૩મી તારીખે માથેરાનથી નીકળી મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં ૬ઠ્ઠી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૯ સુધી રોકાયા. બકરીનું દૂધ લેવાનું ચાલુ કર્યું. એ દિવસોમાં રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ આવ્યો. રોલેટ એક્ટની ભલામણો જોઈ ચોંકી ગયેલા ગાંધીજીએ સરદાર આદિ સાથીઓ સાથે વિમર્શ કરી સત્યાગ્રહ આદરવાનું વિચાર્યું. સત્યાગ્રહસભાની સ્થાપના થઈ. મુખ્ય મથક મુંબઈ રાખવાનું વિચાર્યું. આ સભાના પ્રમુખ ગાંધીજી હતા. સત્યાગ્રહસભામાં સત્ય અને અહિંસા પર ગાંધીજી ખૂબ ભાર મુકતા હતા. તેથી કેટલાકને માટે ખૂબ અપ્રિય થવા જેવું છતાં કામ શરૂ થયું. વલ્લભભાઈ ઉપરાંત શંકરલાલ બેંકરની સંગઠન શક્તિનો પણ ગાંધીજીને આ નિમિત્તે પરિચય થયો.

● એ અદ્ભુત દેશ્ય! :

ગાંધીજી મદ્રાસ હતા ત્યારે અખબારોમાં સમાચાર આવ્યા કે રોલેટ એક્ટને માન્યતા મળી ગઈ છે. આ ખબર વાંચીને રાત્રે સૂઈ ગયેલા ગાંધીજીને સ્વપ્ન આવ્યું. સવારના પહોરમાં રાજગોપાલાચાર્યને બોલાવ્યા ને કહ્યું; “મને રાતની સ્વપ્નાવસ્થામાં વિચાર આવ્યો કે, આ કાયદાના જવાબમાં આપણે આખા દેશને હડતાળ પાડવાનું સૂચવવું.” આ સૂચના રાજગોપાલાચાર્ય અને બીજા મિત્રોએ વધાવી લીધી અને ૧૯૧૯ના ૬ઠ્ઠી એપ્રિલની રોજ આખા હિંદુસ્તાનમાં શહેરોમાં ને ગામડાઓમાં હડતાળ પડી. આ દેશ્ય ભવ્ય હતું.

● એ સમાહ :

શંકરલાલ બેંકરના તાર મુજબ મુંબઈ આવવાને માટે ગાંધીજી ચોથી એપ્રિલે મુંબઈ પહોંચી ગયા. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલ નક્કી થઈ તે પહેલાં ૩૦મી માર્ચ નક્કી થયેલી. બદલાયેલી તારીખની જાણ દિલ્હીમાં મોડી થઈ હતી તેથી ૩૦મી માર્ચે દિલ્હીમાં હડતાળ પડી ચૂકી હતી. આ લડત હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે અપૂર્વ અનુભવ હતો. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને મુસ્લિમોએ દિલ્હીની જુમામસ્જિદમાં ભાષણ કરવા બોલાવ્યા હતા.

છઠ્ઠી એપ્રિલે મુંબઈમાં હડતાળ સંપૂર્ણ સફળ હતી. સવારમાં ચોપાટી પર હજારો લોકોએ સ્નાન કર્યું અને સરઘસ આકારે માધવબાગ પહોંચ્યા.

‘હિંદ સ્વરાજ’ અને ‘સર્વોદય’ આ પુસ્તકો છપાવવાં-વેચવાં પર સરકારે પ્રતિબંધ મુક્યો હતો. તેથી સવિનયભંગના ભાગ રૂપે સાંજે ગાંધીજી તથા સરોજિની નાયડુ પુસ્તકો વેચવા નીકળ્યા. દરેક નકલની કિંમત ચાર આના હતી પણ લોકો ખીસામાં હોય તે ઠાલવીને ખરીદતા હતા. પાંચ-દસ રૂપિયાની નોટ પણ મળતી. એક નકલના પચાસ રૂપિયા મળ્યાનું પણ ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે.

સાતમીની રાતે ગાંધીજી દિલ્હી-અમૃતસર જવા નીકળે છે. રસ્તામાં મથુરા પહોંચતાં ધરપકડનો અણસાર આવ્યો. પલવલ સ્ટેશન આવે તે પહેલાં પોલીસ અમલદાર આવી જાય છે અને ગાંધીજીના પંજાબ પ્રવેશ પર પ્રતિબંધની તેમને જાણ કરે છે. પલવલ સ્ટેશને તેમને ઉતારી દીધા. મહાદેવભાઈ તેમની સાથે હતા. ગાંધીજીએ તેમને દિલ્હી મોકલ્યા. ગાંધીજીને દિલ્હી આવતી ટ્રેનમાં ત્રીજા વર્ગમાં બેસાડી લઈ ગયા. મથુરા પોલીસ બેરેકમાં ઉતાર્યા. સવારે ચાર વાગે મુંબઈ તરફ જતી ટ્રેનમાં પોલીસ અધિકારી સાથે પ્રથમ વર્ગમાં લઈ ગયા. મરિન લાઈન્સ ઉતાર્યા. મરિન લાઈન્સથી ઓળખીતાની ગાડીમાં રેવાશંકર ઝવેરીના ઘરે, (મણિભુવન) ગયા. ગાંધીજીની ધરપકડના સમાચાર સાંભળી મુંબઈમાં પાયધૂની-અબ્દુર રહેમાન સ્ટ્રીટ જેવા સ્થળોએ લોકો તોફાન પર આવી ગયા. ગાંધીજી તોફાન શાંત કરવા એ વિસ્તારોમાં ગયા. ગાંધીજીને જોઈ લોકો હર્ષધેલા થયા. ટોળાઓ વચ્ચેથી ગાંધીજીની મોટરે રસ્તો કર્યો ને પોલીસ કમિશનરની કચેરીએ ગાંધીજી પોલીસની વર્તણૂક વિશે ફરિયાદ કરવા પહોંચ્યા.

ગાંધીજીએ છઠ્ઠી એપ્રિલના રોજ હડતાળનું એલાન આપ્યું હતું એ સંદર્ભે જ દિલ્હી-અમૃતસર જતાં રસ્તામાં ધરપકડ કરી તેમને મુંબઈ તરફ મોકલી દેવામાં આવ્યા. કમિશનરને ફરિયાદ કરવા પહોંચેલા ગાંધીજીને કમિશનરે અમદાવાદ, અમૃતસર જેવા શહેરોમાં બેકાબૂ બનેલા તોફાનો માટે ગાંધીજીને જ જવાબદાર ગણ્યા. કમિશનર પાસે ગાંધીજીએ શાંતિ સ્થપાય તે માટે ચોપાટી પર સભા ભરવાની વાત કરી અને છૂટા પડ્યા. ચોપાટી પરની સભામાં ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહીનો ધર્મ લોકોને સમજાવ્યો.

અમદાવાદમાં પણ તોફાનો શરૂ થયા. અનસૂયાબહેનની ધરપકડની અફવાના કારણે તોફાનો વધ્યા. મજૂરોએ હડતાળ પાડી અને હિંસામાં એક સિપાઈનું ખૂન થયું. ગાંધીજી અમદાવાદ પહોંચ્યા. નડિયાદ પાસે રેલના પાટા ઉભેડી કાઢવાનો પ્રયાસ, વીરમગામમાં એક સરકારી કર્મચારીનું ખૂન થયું. અમદાવાદમાં માર્શલ લો ચાલતો હતો. લોકો જ્યાં સુધી શાંતિનો અર્થ ન સમજે ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખવાનો ગાંધીજીએ નિર્ણય લીધો હતો.

● પહાડ જેવડી ભૂલ :

કાયદાનો સવિનયભંગ તે જ માણસોથી થઈ શકે જેમણે કાયદાનો વિનયપૂર્વક સ્વેચ્છાએ માન આપ્યું હોય. ખેડા જિલ્લાના અને બીજા લોકોને પણ સવિનયભંગ કરવા માટે પોતે પ્રેરિત કર્યા એ વાતને ગાંધીજીએ પોતાની ભૂલને પહાડ જેવડી ગણાતી. ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે :

‘બીજાના ગજ જેવડા દોષોને આપણે રજ જેવડા કરી જોઈએ ને પોતાના રાઈ જેવડા લાગતા દોષોને પહાડ જેવડા જોતાં શીખીએ, ત્યારે જ આપણને પોતાના અને પારકા દોષોનું ઠીકઠીક પ્રમાણ મળી રહે’ સવિનય કાનૂનભંગ અને સત્યાગ્રહની સાચી સમજ લોકોમાં કેળવવી ગાંધીજીને જરૂરી લાગી. સત્યાગ્રહ સત્મા મારફતે સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકોનું દળ ઊભું કર્યું અને સવિનયભંગની સમજ આપવાની તાલીમનો આરંભ કર્યો. એ બાબતને સ્પષ્ટ સમજાવતી પત્રિકાઓ પણ પ્રગટ કરી. જો કે આ કામગીરીને જોઈતો પ્રતિસાદ ન મળ્યો. ગાંધીજીને અનુભવે સમજાયું કે સવિનયભંગનું ગાડું ધાર્યા કરતાં ધીમું ચાલશે.

● ‘નવજીવન’ને ‘યંગ ઈન્ડિયા’ :

એ દિવસોમાં મિ. હોર્નિમેનનું ‘કોનિકલ’ સરકારે બંધ કરાવ્યું. ‘કોનિકલ’ના કર્તાહર્તા ઉમર સોબાની અને શંકરલાલ બેન્કરે ગાંધીજીને ‘યંગ ઈન્ડિયા’ની જવાબદારી સોંપી. સત્યાગ્રહી સક્રિયતા અને સમજ લોકો સુધી પહોંચાડવા અઠવાડિયાના એક દિવસના બદલે ‘યંગ ઈન્ડિયા’ અઠવાડિયે બે વખત પ્રગટ થવા લાગ્યું.

અંગ્રેજીના બદલે ગુજરાતીમાં પત્ર કાઢવાનું વિચાર્યું. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક દર મહિને ‘નવજીવન’ કાઢતાં, જે તેમણે ગાંધીજીને સોંપ્યું. ઈન્દુલાલે સેવા આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. ‘નવજીવન’ દર મહિને બહાર પાડવાના બદલે સાપ્તાહિક સ્વરૂપે બહાર પડવા લાગ્યું. ‘નવજીવન’ અને ‘યંગ ઈન્ડિયા’ - બંને છાપાનો ફેલાવો વધીને ૪૦,૦૦૦ની આસપાસ પહોંચ્યો. જો કે આત્મકથા લખાતી હતી ત્યારે ૧૯૨૬-૨૭ના વર્ષમાં બંનેની ગ્રાહક સંખ્યા આઠ હજારની નીચે ચાલી ગઈ હતી.

‘નવજીવન’ અને ‘યંગ ઈન્ડિયા’ દ્વારા ગાંધીજી લોકકેળવણીનું કાર્ય કરતા હતા. લોકો સુધી પોતાના વિચારો પહોંચાડવાનો આ ઉત્તમ માર્ગ હતો. ગાંધીજીએ ‘આત્મકથા’ પણ નવજીવનમાં જ હપ્તાવાર લખી હતી. આ છાપાંઓમાં જાહેરખબર ન લેવાનો ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો. એમ કરવાથી અખબારની સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહી. જાહેરખબર લેવાથી છાપું ધંધાદારી સ્વરૂપનું થઈ જાય એટલે બજારની મર્યાદાઓ અને અંકુશનો ભોગ બને છે. ગાંધીજીના ક્રાંતિકારી વિચારો મુક્ત રીતે પ્રગટ થયા અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામના ઇતિહાસનો શ્રદ્ધેય આલેખ તથા ગાંધીજીની ઘડતરકથા-પ્રવૃત્તિનો સાચો આલેખ આ છાપાંઓમાં સચવાયો.

આજે પણ, ૨૦૨૦માં આ લખાય છે ત્યારે ‘નવજીવન’ પ્રેસ તરફથી ‘નવજીવનનો અક્ષરદેહ’ પ્રગટ થાય છે જેમાં ગાંધીસાહિત્ય ઉપરાંત ‘નવજીવન’ નાં જૂનાં લેખો વાંચી શકાય છે.

● પંજાબમાં :

પંજાબમાં તોફાનો થયેલા. જલિયાંવાલા બાગમાં અનેક લોકો શહીદ થયા. પંજાબના યુવાનોમાં એવી ગેરસમજ પણ હતી કે ગાંધીજીએ સવિનય કાનૂનભંગની લડત મોકૂફ ના રાખી હોત તો જલિયાંવાલા બાગ જેવી ઘટના ઘટી જ ના હોત. લાહોરના આગેવાનો રામભજદત્ત ચૌધરી, ડૉ. કિચલુ, ડૉ. સત્યપાલ ગાંધીજીને પંજાબ બોલાવતા હતા. વાઈસરોય તરફથી ગાંધીજીને પંજાબની મુલાકાત માટે વેળાસર મંજૂરી મળતી ન હતી. આખરે ગાંધીજીને પંજાબ જવાની મંજૂરી મળી. ૧૭મી ઓક્ટોબરે ગાંધીજી પંજાબ પહોંચ્યા. લાહોર પહોંચેલા ગાંધીજીને આવકારવા માણસોની મેદની જામી હતી. પંડિત રામભજદત્ત ચૌધરીને ત્યાં ગાંધીજી ઉતર્યા હતા.

ઘણા પંજાબી નેતાઓ જેલમાં હોવાથી તેમની જગ્યાએ પંડિત માલવીયજી, પંડિત મોતીલાલજી, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી આદિએ જાહેરકાર્યની જવાબદારી લીધી. પં. મોતીલાલ નેહરુના પરિચયમાં આ નિમિત્તે પહેલી વખત આવવાનું થયું.

આ ગાળામાં હંટર કમિટીની નિમણૂક થઈ હતી. લશ્કરી કાયદા દરમિયાન પંજાબના અમલદારોએ કરેલા કૃત્યોની તપાસ કરવા નિયુક્ત કરેલી આ કમિટીનો બહિષ્કાર કરવાનું ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું. કમિટીની તપાસની તટસ્થતા વિશે ગાંધીજીને શંકા હતી. એના બદલે મહાસભા તરફથી કમિટી બનાવવામાં આવી. આ કમિટીમાં પં. મોતીલાલ નેહરુ, સ્વ. ચિત્તરંજન દાસ, અબ્બાસ તૈયબજી, જયકર, પં. માલવીયજીને નીમવામાં આવ્યા. આ કમિટીએ કોઈપણ જાતની અતિશયોક્તિ વગરનો અહેવાલ તૈયાર કર્યો. અગાઉ દીનબંધુ એન્ડ્રૂઝ દ્વારા પંજાબના પોલીસ દમન વિશે હૃદયદ્રાવક કાગળો આવેલાં જ હતા. મહાસભા દ્વારા નિયુક્ત કમિટીના અહેવાલનું દસ્તાવેજ મૂલ્ય ઘણું છે. ગાંધીજીએ નોંધ્યું છે કે, ‘બ્રિટીશ રાજ્ય પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને સારુ કેટલી હદ સુધી જઈ શકે છે, કેવાં અમાનુષી કાર્યો કરી શકે છે; એ અહેવાલ જોઈને ખ્યાલ આવે.’

■ ૧૪.૪ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે ગાંધીજીએ કઈ ચળવળને ટેકો આપ્યો?
- (૨) રંગરૂટની ભરતી એટલે શું?
- (૩) રોલેટ એક્ટનો વિરોધ કરવા ગાંધીજીએ કઈ સભાની સ્થાપના કરી?
- (૪) રોલેટ એક્ટના વિરોધમાં ગાંધીજીએ ક્યારે હડતાળ પાડી?
- (૫) ગાંધીજીએ લખેલા કયા બે પુસ્તકો પર સરકારે પ્રતિબંધ મુક્યો હતો?
- (૬) ગાંધીજીને ‘નવજીવન’ કોની પાસેથી ચલાવવા માટે મળ્યું?
- (૭) લાહોરમાં ગાંધીજી કોના ઘરે રોકાયા હતા?
- (૮) હંટર કમિટીનો વિરોધ કેમ કરવામાં આવ્યો?

● ખિલાફત બદલે ગોરક્ષા? :

ખિલાફતનાં પ્રશ્ને દિલ્હીમાં મળેલી સભામાં ગાંધીજીને નિમંત્રણ હતું. આ સભામાં શ્રદ્ધાનંદજી હાજર હતા. આ સભાની નિમંત્રણપત્રિકામાં એવો ઉલ્લેખ હતો કે સભામાં ખિલાફતનો પ્રશ્ન ચર્ચાશે, એટલું જ નહીં પણ ગોરક્ષાનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાશે, ને ગોરક્ષા સાધવાનો આ સરસ અવસર છે : ગાંધીજીને આ વાત ઠીક ન લાગી. ગાંધીજી એ મતના હતા કે ખિલાફત અને ગોરક્ષાને અરસપરસ સાંકળવી જોઈએ નહીં. ગાંધીજીની દલીલ એ હતી કે, બંને પ્રશ્નોને પોતપોતાના ગુણદોષ ઉપર વિચારવા જોઈએ. જો ખિલાફતના પ્રશ્નમાં વજૂદ હોય, તેમાં સરકાર તરફથી ગેરઈન્સાફ થતો હોય, તો હિંદુઓએ મુસલમાનોને સાથ દેવો જોઈએ. અને તેની સાથે ગોરક્ષાને જોડી દેવાય નહીં. મુસલમાનો ખિલાફતમાં મળતી મદદને બદલે ગોવધ બંધ કરે એ તેમને ન શોભે. પડોશી અને એક જ ભૂમિના હોવાને લીધે અને હિંદુઓની લાગણીને માન આપવાને ખાતર તેઓ સ્વતંત્ર રીતે ગોવધ બંધ કરે એ તેમને શોભે. એ તેમની ફરજ છે, તો હિંદુ ખિલાફતમાં મદદ દે અથવા ન દે તોપણ, મુસલમાને ગોવધ બંધ કરવો ઘટે. આમ, બંને પ્રશ્નોને સ્વતંત્ર રીતે તપાસવા જોઈએ. ગાંધીજીએ સભામાં આ દલીલ રજૂ કરી. સભામાં આ વાત સૌને ગમી. મૌલાના અબ્દુલ બારી સાહેબે પોતાનો સૂર પુરાવતા કહ્યું; ‘હિંદુઓની ખિલાફતમાં મદદ હોયો ન હો, આપણે એક મુલકના હોઈ મુસલમાનોએ હિંદુઓની લાગણીની ખાતર ગોવધ બંધ કરવો જોઈએ.’ ગાંધીજીને એ વખતે લાગ્યું કે મુસલમાનો ખરેખર ગોવધ બંધ કરશે.

હિંદુ-મુસલમાન એકતા માટે સક્રિય મથામણ કરનારા ગાંધીજીના અભિગમમાં નૈતિક તટસ્થતા હતી. ખિલાફત અને ગૌરક્ષા મુદ્દે તેઓ લેવડદેવડનો અભિગમ રાખવામાં માનનારા ન હતા. બિનશરતી ટેકો આપવાની તેમની વાતમાં સત્યની ખેવના હતી. આ સભામાં વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવા બાબત પણ ગાંધીજીની મક્કમતા અને દલીલમાં તર્ક-તથ્યની સચ્ચાઈ ઉલ્લેખનીય છે. દિલ્હીમાં મળેલી આ સભાની નોંધપાત્ર વાત એ હતી કે અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે પહેલી વખત ગાંધીજીને આ સભામાં જ ‘નોન-કોઓપરેશન’ શબ્દ સૂચ્યો હતો.

● મહાસભામાં પ્રવેશ :

અમૃતસરની મહાસભામાં ભાગ લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ સમયના આગેવાનો સાથે, સર્વમાન્ય લોકનાયકો સાથે કોઈપણ બાબતે મતભેદની સ્થિતિ પોતાના તરફથી ઊભી થાય તો પણ તેમને માટે અસહ્ય હતી. ગાંધીજીએ મહાસભામાં રહેવું જોઈએ એવો અગ્રણીઓનો આગ્રહ હતો. અગાઉ જ્યારે જ્યારે પણ મહાસભામાં જવાનું થતું ત્યારે ગાંધીજીની ભૂમિકા નાનુંસરખું ભાષણ કરવા પૂરતી, સંસ્થાનવાસી હિંદીઓનો કેસ રજૂ કરવા પૂરતી રહેતી. હવે તેમની જવાબદારીનો વિસ્તાર થયો.

મહાસભામાં સક્રિયતાના ભાગરૂપે તુરંત બે કામ કરવાનાં આવ્યા જેમાં ગાંધીજીએ પોતાની યોગ્યતા જોઈ. જે પૈકી પહેલું કામ હતું જલિયાંવાલા બાગની કતલનું સ્મારક. આ સ્મારક બનાવવા માટેનો પ્રસ્તાવ મહાસભામાં પસાર થયો અને ગાંધીજીને તેમાં રક્ષક તરીકે જવાબદારી સોંપવામાં આવી. ગાંધીજીએ આત્મકથામાં નોંધ્યું છે કે, ‘દેશમાં પ્રજાકાર્યને સારું ભિક્ષા માગવાની ભારે શક્તિઓ ધરાવનારાઓમાં પ્રથમ પદ માલવીયજીનું હતું; ને છે. હું જાણતો હતો કે, મારો દરજ્જો તેમનાથી બહુ દૂર નહીં આવે. મારી એ શક્તિ મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભાળી લીધી હતી.’ ગાંધીજીને જલિયાંવાલા સ્મારક માટે મુંબઈના ઉદાર શહેરીઓ પાસેથી પૂરતું દ્રવ્ય મળ્યું.

મહાસભા તરફથી મળેલું બીજું કામ લહિયાનું કામ. ગાંધીજીની લહિયા તરીકે કામ કરવાની શક્તિનો તાગ સૌ અગ્રણીઓને હતો. ટૂંકમાં, મુદ્દાસર લખવાનો લાંબા સમયનો અનુભવ ગાંધીજીને હતો. મહાસભાનું બંધારણ નવેસરથી ઘડવાની જવાબદારી તેમણે સ્વીકારી.

● ખાદીનો જન્મ :

૧૯૦૮ સુધીમાં ગાંધીજીએ રૅટિયો કે સાળ જોયાં ન હતા. ૧૯૧૫માં દેશમાં આવ્યા પછી આશ્રમમાં સાળ વસાવી. વણાટકામ શીખવાની જરૂર હતી. કાઠિયાવાડ અને પાલણપુરથી સાળ મળી ને શીખવનાર પણ મળ્યો. પણ તેણે બધું ના શીખવ્યું. આશ્રમના મુખ્ય સેવક મગનલાલ ગાંધીએ ચિવટથી વણાટકામ શીખી લીધું. આશ્રમમાં સાળ પર કામ કરનારા વણકરો તૈયાર થવા લાગ્યા. ૧૯૦૮માં ‘હિંદ સ્વરાજ’ લખ્યું ત્યારથી ગાંધીજી માનતા હતા કે ભૂખમરો દૂર કરવા ખાદી ઉત્તમ ઉપાય છે. આશ્રમમાં ઠરાવ થયો કે મિલના કપડાં પહેરવાનું બંધ કરવું. દેશી મિલના સૂતરમાંથી વણાયેલું કાપડ જ પહેરવું. આમ કરવાથી હિંદુસ્તાનના વણકરોનાં જીવનની, તેમના વણાટકામના અનુભવની ખબર પડી.

૧૯૧૭માં કેળવણી પરિષદમાં ભાગ લેવા ગાંધીજી ભરૂચ ગયા ત્યારે ગંગાબાઈ નામના વિધવા બહેન મળ્યા. તેઓ મહાસાહસી હતા. રૂઢિજડ જમાનામાં તેઓ અસ્પૃશ્યોમાં સહજ રીતે ભળતાં હતાં. તેમણે પોતાના જીવનમાંથી અસ્પૃશ્યતાની જડ કાઢી નાખી હતી. ગંગાબહેનની પાસે જરૂરિયાતો ઓછી હતી. ઘોડેસવારી કરવાને માટે તૈયાર એવાં એ સાહસી મહિલા કોઈ કામ માટે એકલાં જવા માટે તૈયાર રહેતાં. ગોધરાની પરિષદમાં આ બહેનનો વિશેષ પરિચય થયો. ગાંધીજીએ તેમને રૅટિયાની વાત કરી. ગંગાબહેને રૅટિયાની શોધ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

ગુજરાતમાં ખૂબ ફર્યા પછી ગંગાબહેનને રૅટિયો મળ્યો. ઘણાં કુટુંબો પાસે રૅટિયો હતો પણ માળિયે ચડાવી દીધેલો.

ગંગાબહેનનાં પ્રયાસો બાદ રેંટિયો મળ્યો ને આશ્રમમાં દાખલ થયો. મગનલાલ ગાંધીએ રેંટિયામાં ફેરફાર કરી ઉપયોગ વધાર્યો. ખાદીશાસ્ત્રમાં સાવ અજાણ એવા ગાંધીજીને રેંટિયાનું ઘેલું લાગ્યું. પૂણીઓ મેળવવી, કાંતવું એ રોજનું કામ થઈ ગયું. નવા કાર્યકરો તૈયાર થવા લાગ્યા. સ્વાવલંબન અને રોજગારી નિર્માણમાં ખાદીનું મહત્ત્વ સમજી ચૂકેલા ગાંધીજીએ સાદગીપૂર્ણ, સ્વનિર્ભર જીવનશૈલી માટે ખાદીની અનિવાર્યતા જોઈ. લાઠીના અંત્યજ દંપતિ રામજીભાઈ અને તેમનાં પત્ની ગંગાબહેન પણ આશ્રમમાં આવ્યાં અને ખાદીકાર્યમાં ખૂબ ઉપયોગી થયાં.

● એક સંવાદ :

ગાંધીજીની સ્વદેશી ચળવળ ચાલતી હતી ત્યારે મિલમાલિકો તરફથી ટીકા થવા લાગી. એક મિલમાલિકે ગાંધીજી સાથે સ્વદેશી બાબતે સંવાદ કર્યો ને કહ્યું આપણે ઉત્પાદન વધારવાની જરૂર છે. ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે પોતે રેંટિયા પ્રવૃત્તિ મારફતે એ જ કરી રહ્યા છે. સ્વરોજગારી નિર્માણ અને સ્વદેશી દ્વારા હિંદ સ્વરાજની દિશામાં મક્કમ ગાંધીજીની તર્કયુક્ત દલીલ, શ્રમનિષ્ઠ સાદગી અને પ્રવૃત્તિનું સાતત્ય અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

● અસહકાર :

લોકમાન્ય તિલકે ‘સ્વરાજ્ય એ આપણો ‘જન્મસિદ્ધ અધિકાર’ છે એમ કહ્યું. તેમનું અવસાન ૧૯૨૦ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે મુંબઈ મુકામે થયું. તેમનું સ્વરાજ્ય અંગેનું સ્વપ્ન સંકલ્પ પૂરું કરવાની જવાબદારી તેમણે સહજ રીતે ગાંધીજીને સોંપી હતી. અસહકારના મુદ્દે વિચાર કરવા મહાસભાની ખાસ બેઠક ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં કલકત્તા મુકામે ભરવાનો વિચાર થયો. લાહોર, મદ્રાસ આદિ શહેરમાં અસહકારની ભૂમિકા ગાંધીજી જંગી મેદની સમક્ષ સમજાવી ચૂક્યા હતા.’

લાલા લજપતરાયની આગેવાનીમાં કલકત્તાની મહાસભામાં ગાંધીજીએ અસહકારની વાત સમજાવી. અસહકારનો ઠરાવ પસાર થયો. છ મહિના પછી નાગપુરમાં મહાસભા મળી ત્યારે ગાંધીજીની આકરી કસોટી થઈ. દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસ અસહકારની વાતની વિરુદ્ધ હતા. કલકત્તામાં થયેલ ઠરાવ ઉડાડી મુકવા માટે પોતાના અઢીસો પ્રતિનિધિ લઈને દેશબંધુ નાગપુર આવેલા. પણ ગાંધીજીએ અસહકારની ભૂમિકા અસરકારક રીતે રજૂ કરી. દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસના હૃદયમાં પણ દેશહિતને જ પ્રાથમિકતા હતી. સૌએ ગાંધીજીની વાત સ્વીકારી લીધી. અસહકારની ચળવળ નિમિત્તે આઝાદી આંદોલનનું સુકાન સીધું જ ગાંધીજીના હાથમાં આવ્યું.

અસહકાર એટલે શું એ આપણે ટૂંકમાં સમજીએ. દરેક કામમાં સરકારને સાથ આપવાનો છોડી દેવો તેનું નામ અસહકાર. સરકારી નોકરી, શાળા, કોલેજ, ધારાસભાઓ, સરકારી માન, સન્માન, કોર્ટ-કચેરી, વકીલાત તમામને માટે અસહકારનું વલણ. સરકારનું વહીવટીતંત્ર સમગ્ર રીતે ઠપ્પ કરી દેવાની આ અહિંસક નીતિ. અસહકાર દ્વારા ગાંધીજી સ્વરાજ્ય માટે લોકોને પ્રેરિત કરવા મક્કમ થયા. નાગપુર મહાસભામાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા અસહકાર નિમિત્તે સાધવાનો પ્રયાસ થયો.

● અસહકારની અસર :

ગાંધીજીની આત્મકથામાં આ મુદ્દો નથી પણ અસહકારની અસર વિશે જાણવું જરૂરી છે. બંગાળમાં દેશબંધુએ પોતાની વકીલાત છોડી. મહેલ જેવું મકાન દેશને અર્પણ કર્યું. બિહારમાં રાજેન્દ્ર પ્રસાદે વકીલાત છોડી. પટણામાં ગાંધીજીના હાથે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ. પૂનામાં ટિળક વિદ્યાપીઠ. અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. મોતીલાલ નહેરુએ વકીલાત છોડી. આલિશાન ‘આનંદભવન’ બંગલો દેશને અર્પણ કર્યો. તેમના પુત્ર જવાહરલાલ મોજશોખ, વૈભવ છોડી અસહકાર આંદોલનમાં જોડાયા. જેલમાં ગયા. મદ્રાસમાં રાજગોપાલાચાર્યજી, પંજાબમાં લાલાજી, મધ્યપ્રાંતમાં જમનાલાલ બજાજ, મુંબઈમાં વિઠ્ઠલભાઈ વગેરે અનેક આગેવાનો અસહકારમાં જોડાયા.

દેશના યુવાનોએ શાળા-કોલેજનું ભણવાનું છોડ્યું. ઠેર ઠેર પરદેશી કાપડની હોળી થઈ. લોકોએ માન-અકરામ-સરકારી સન્માન પરત કર્યા.

● **પૂર્ણાહુતિ :**

ગાંધીજી અસહકાર નિમિત્તે મહાસભામાં સક્રિય થયા. આત્મકથાનું અંતિમ પ્રકરણ લખાયું ત્યાં સુધીમાં શ્રદ્ધાનંદજી, દેશબંધુ, લાલાજી અને હકીમ સાહેબે આ દુનિયામાંથી રજા લઈ લીધી હતી. સમકાલીનો વિશે તેમની મરજી જાણ્યા વગર લખવું એ ઠીક ન ગણાય એવી સહજ વિવેકની ભૂમિકાએ ગાંધીજીએ આગળ લખવાનું બંધ કર્યું. હિંદના આગેવાન તરીકે એમનું જીવન ખૂબ જાહેર થઈ ચૂક્યું હતું.

‘સત્યથી ભિન્ન કોઈ પરમેશ્વર હોય એવું મેં અનુભવ્યું નથી’ - આ તેમની સત્ય માટેની પ્રતિષ્ઠા - પ્રતિબદ્ધતા હતી. આત્મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય ન જ સધાય એવી પ્રતીતિ જ તેમને માનવજાતિના મૂલ્યવાન પ્રતિનિધિ સિદ્ધ કરે છે. ગાંધીજી છેલ્લે નોંધે છે :

“મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી છેલ્લો ન મૂકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી. અહિંસા એ નમ્રતાની પરાકાષ્ટા છે. અને એ નમ્રતા વિના મુક્તિ કોઈ કાળે નથી. એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. એ નમ્રતાની પ્રાર્થના કરતો, તેમાં જગતની મદદ યાયતો અત્યારે તો આ પ્રકરણોને બંધ કરું છું”

તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (૧) ખિલાફતને ટેકો આપવાના બદલે ગૌરક્ષામાં ટેકો લેવા બાબત ગાંધીજીનો શો અભિપ્રાય હતો?
- (૨) મહાસભામાં સક્રિયતાના ભાગરૂપે કયા બે કામને પ્રાથમિકતા આપી?
- (૩) રૅટિયો શોધવા માટે કોણે પ્રયત્નો કર્યા?
- (૪) ‘સ્વરાજ્ય આપણો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે’ - એમ કોણે કહ્યું હતું?
- (૫) અસહકાર એટલે શું? ટૂંકમાં સમજાવો.

▣▣▣ **૧૪.૫ સ્વાધ્યાય :**

- (૧) ખિલાફત અને ગૌરક્ષા બાબતે ગાંધીજીના વિચારો વિસ્તૃત રીતે સમજાવો.
- (૨) ખાદી વિશે ગાંધીજીની સક્રિયતા : આ એકમના આધારે સમજાવો.
- (૩) ખાદી કાર્યકર તરીકે ગંગાબાઈ વિશે ટૂંકમાં લખો.
- (૪) અસહકાર આંદોલન વિશે ટૂંકનોંધ લખો.

MGT-103

પ્રશ્નપત્રનું માળખું

કુલ ગુણ : ૭૦

પ્રશ્નક્રમ	અભ્યાસસામગ્રી બ્લોક	પ્રશ્નનો પ્રકાર	ગુણભાર
૧	બ્લોક ૧માંથી પૂછવા.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૨	બ્લોક ૨માંથી પૂછવા.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૩	બ્લોક ૩માંથી પૂછવા.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૪	બ્લોક ૪માંથી પૂછવા.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૫	સમગ્ર પાઠ્યક્રમમાંથી પૂછવા.	ટૂંકનોંધ લખો. (પાંચમાંથી બે)	૧૪

Prashisht Gadyakrutino Abhyas : Block- 04 Rakhadvano anand

નિદર્શન :

પ્રો. ડૉ. અમી ઉપાધ્યાય નિયામક સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદન :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. હેતલ ગાંધી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

વિષય સમિતિ :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રો. ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાય વિભાગાધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
ડૉ. હેતલ ગાંધી આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શન (વિષય) :

ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ પ્રોફેસર અને ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

લેખન :

ડૉ. વિપુલ પુરોહિત એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

પ્રકાશન વર્ષ :

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2020

દ્વિતીય આવૃત્તિ : 2022

તૃતીય આવૃત્તિ : 2023

ISBN :

પ્રકાશક: કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાદારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન પરવાનગી લેવાની રહેશે.

૪

‘રખડવાનો આનંદ’

એકમ : ૧ કાકાસાહેબ કાલેલકર : જીવન અને સર્જન	૦૫
એકમ : ૨ પ્રવાસસાહિત્ય : વિભાવના અને લક્ષણો	૧૨
એકમ : ૩ ‘રખડવાનો આનંદ’માં સ્થળ અને ચરિત્રવિશેષનું સૌંદર્ય	૨૦
એકમ : ૪ ‘રખડવાનો આનંદ’માં લોકજીવન—વ્યવહાર	૨૭
એકમ : ૫ ‘રખડવાનો આનંદ’માં સાંસ્કૃતિક ચેતના અને ઈતિહાસ	૩૩
એકમ : ૬ ‘રખડવાનો આનંદ’ની અભિવ્યક્તિ કલા	૪૦
એકમ : ૭ ‘રખડવાનો આનંદ’ની રસસૃષ્ટિ	૪૭
એકમ : ૮ ‘રખડવાનો આનંદ’નું સર્વાંગી મૂલ્યાંકન	૫૪

પાઠ્યક્રમ પરિચય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંપેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી દ્વારા એમ. એ. પાર્ટ – I ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં ‘પ્રશિષ્ટ ગદ્યકૃતિઓનો અભ્યાસ’ શીર્ષક અંતર્ગત જુદા-જુદા સાહિત્ય સ્વરૂપની પ્રતિનિધિ કૃતિઓ પસંદ કરવામાં આવી છે :

- (i) મિથ્યાભિમાન – દલપતરામ
- (ii) દ્વિરેફની વાતો – રા. વિ. પાઠક
- (iii) સત્યના પ્રયોગો – મો. ક. ગાંધી
- (iv) રખડવાનો આનંદ – કાકાસાહેબ કાલેલકર

અહીં જોઈ શકાશે કે નાટક, વાર્તા, આત્મકથા અને નિબંધ સ્વરૂપની આ ગદ્યકૃતિઓનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન છે. સુધારકયુગની મહત્વની કૃતિઓમાં ‘મિથ્યાભિમાન’નો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય બને. ધૂમકેતુના સમકાલીન દ્વિરેફની વાર્તાકલાનો અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ કરવાનો ઉપક્રમ પ્રારંભકાલીન ગુજરાતી વાર્તાને સમજવાનો મહત્વનો પ્રયાસ છે. અલબત્ત, ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકીવાર્તાની સ્વરૂપસિદ્ધિ માતબર રીતે સંતોષકારક છે. એમ કહી શકાય કે દરેક દાયકે મહત્વના વાર્તાકારો સાંપડ્યા છે. ઉદભવ – વિકાસની એક સદીની સર્જનાયાત્રાનો પ્રારંભ કરનાર; ધૂમકેતુના સમકાલીન દ્વિરેફની વાર્તાઓને અભ્યાસપૂર્વક સમજવાના આ શૈક્ષણિક ઉપક્રમમાં વાર્તાસ્વરૂપને પ્રમાણવાનો પ્રયાસ છે.

મહાત્મા ગાંધી જેવા યુગપુરુષની આત્મકથા માતૃભાષા ગુજરાતીમાં મળે છે એ વિરલ સુયોગને અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ કરીને; સઘન અધ્યયન દ્વારા આપણે સત્યનિષ્ઠ જીવનસાધનાના વિરલ પથ પર અભ્યાસપૂર્વક પ્રયાસ કરીશું. ગાંધીયુગના મૂર્ધન્ય સર્જક કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિબંધોનો અભ્યાસ ‘રખડવાનો આનંદ’ નિમિત્તે થશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ ગદ્યકૃતિઓનું સ્થાન-માન સર્વવિદિત છે. ભાષા-પ્રયોગોનું વૈવિધ્ય, ગદ્યનો અભ્યાસ પણ સમાંતરપણે જોઈ શકાશે. આ કૃતિઓ જુદાં જુદાં સ્વરૂપ-સમય અને શૈલીનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ અભ્યાસક્રમમાંથી પસાર થનાર દરેક વિદ્યાર્થી, ગુજરાતી સાહિત્યની અન્ય પ્રતિનિધિ રચનાઓના અભ્યાસ તરફ વળે એવી આશા અસ્થાને નથી.

કાકાસાહેબ કાલેલકર : જીવન અને સર્જન

રૂપરેખા

- ૧.૦ ઉદ્દેશો
- ૧.૧ પ્રસ્તાવના
- ૧.૨ પૂર્વભૂમિકા
- ૧.૩ કાકાસાહેબ કાલેલકર – સમય અને જીવનરેખા
- ૧.૪ કાકાસાહેબનું સાહિત્ય સર્જન
- ૧.૫ સારાંશ
- ૧.૬ ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૧.૭ યાદ રાખજો
- ૧.૮ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧.૦ ઉદ્દેશો

પ્રિય વિદ્યાર્થી મિત્રો, દૂરવર્તી અભ્યાસક્રમમાં તમારું સ્વાગત છે. આપણે ગુજરાતી ભાષાના સુખ્યાત સર્જક કાકાસાહેબ કાલેલકરની ગદ્યકૃતિ ‘રખડવાનો આનંદ’નો કૃતિ અભ્યાસ કરીશું. આ અભ્યાસક્રમમાં મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણેના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવાનો—શીખવાનો પ્રયાસ કરીશું.

- ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિ સર્જક કાકાસાહેબ કાલેલકરના જીવન અને સર્જનથી પરિચિત થઈશું.
- ગાંધીયુગ અને તેનાં લક્ષણોનો પરિચય મેળવીશું.
- નિબંધનું સાહિત્ય સ્વરૂપ અને વિશેષ તો પ્રવાસ—સાહિત્યની ઓળખ મેળવીશું.
- પ્રવાસસાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ જાણવા મળશે.
- ‘રખડવાનો આનંદ’ કૃતિનો સર્વાંગી અભ્યાસ કરવા માટેની સજ્જતા કેળવીશું.

૧.૧ પ્રસ્તાવના

સાહિત્ય પ્રાચીન કલા છે. વેદકાળથી લઈને રામાયણ—મહાભારત અને પછી સંસ્કૃત સાહિત્યની સુદૈર્ઘ પરંપરામાં જ ભારતીય ભાષાઓનાં સાહિત્યની ધારા જોડાયેલી છે. પ્રાચીનકાળ, મધ્યકાળ અને અર્વાચીનકાળના વિવિધ તબક્કાઓમાં વહેચાયેલું સાહિત્ય જે તે સમયની ઓળખ પામ્યું છે. તે મુજબ પ્રાચીન સાહિત્ય, મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને અર્વાચીન સાહિત્ય એમ મુખ્ય ત્રણ પ્રવાહ આપણે ઓળખાવી શકીએ છીએ. ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ મધ્યકાળથી થયો છે એટલે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વાત કરવી અસ્થાને ગણાય. દસમી—અગિયારમી સદીથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા—સાહિત્યનાં પ્રમાણો મળવાનાં શરૂ થાય છે. એટલે હેમચંદ્રાચાર્યથી લઈને દયારામ સુધીનું સાહિત્ય મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની સંજ્ઞા પામ્યું છે. દયારામનું અવસાન અને દલપતરામનું આગમન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મહત્ત્વનો વળાંક સિદ્ધ થયો છે. દલપતરામની ‘બાપની પીંપર’ કવિતા પ્રકટ થતાંની સાથે અર્વાચીનકાળનાં સાહિત્યનો ઉદય થાય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના એક અગત્યનાં સર્જક છે. તેમની

૧.૨ પૂર્વભૂમિકા

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ૧૮૪૫-૫૦ આસપાસથી શરુ કરીને આજ સુધી વિસ્તરેલું છે. સમયાન્તરે વિવિધ પરિબળો અને પરિસ્થિતિઓને કારણે તેને સુધારકયુગ, પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ, અનુગાંધીયુગ, આધુનિકયુગ અને અનુઆધુનિકયુગ એવી સંજ્ઞાઓ મળતી રહી છે. ૧૮૪૫ થી ૧૮૮૫ આસપાસનો સમયખંડ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુધારકયુગ તરીકે જાણીતો છે. આ યુગનું સાહિત્ય મુખ્યત્વે સમાજસુધારકેન્દ્રી હતું એટલે તેને સુધારાનું સાહિત્ય પણ કહેવામાં આવ્યું હતું. દલપતરામ. નર્મદ, નવલરામ, નંદશંકર વગેરે આ યુગના પ્રમુખ સર્જકો રહ્યાં છે. ૧૮૮૫ પછીનો સમય પંડિતયુગ તરીકે ઓળખાય છે. વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના અને અંગ્રેજી ઉપરાંત સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષા-સાહિત્યનાં શિક્ષણને કારણે નવસાક્ષરોની તેજસ્વી પેઢીએ સાહિત્ય સર્જન કર્યું. પશ્ચિમના પ્રભાવને કારણે અને બહુભાષીય સાહિત્યનાં સંસર્ગને કારણે આ યુગનું સાહિત્ય રમ્ય, ભવ્ય અને દિવ્યભાવોનું પરિચાયક બન્યું. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, નરસિંહરાવ દેવેટિયા, રમણભાઈ નીલકંઠ, આનંદશંકર ધ્રુવ, મણિલાલ દિવેદી, કાન્ત, કલાપી, બ. ક. ઠાકોર વગેરે પંડિતયુગના પ્રતિભાશાળી સર્જકો ગણાયાં. આ યુગમાં નવલકથા, નાટક, નિબંધ, આત્મકથા, ગીત, ગઝલ, સોનેટ જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપોનો વિકાસ થયો. વીસમી સદીના બીજા દાયકા સુધી લગભગ પંડિતયુગની ઓળખ બની રહી. ૧૯૧૫માં ગાંધીજીનું વિદેશથી ભારતમાં આગમન થતાં વળી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવો વળાંક આવે છે. ૧૯૨૦ થી ૧૯૪૦ સુધીનો બે દાયકા જેટલો સમય ગાંધીયુગીન સાહિત્ય તરીકે જાણીતો થયો. ‘કોષ હાંકતો કોષિયો પણ સમજી શકે તેવી સરળ ભાષામાં’ સાહિત્ય રચવાની ગાંધીજીની હાકલને અનુસરીને આ યુગના સર્જકોએ ગાંધીવિચાર અને સ્વાતંત્ર્યની લડતની ભાવનાઓનું આલેખન કરતું સાહિત્ય સર્જ્યું. ક. મા. મુનશી, ધૂમકેતુ, રા. વિ. પાઠક, મેઘાણી, ઉમાશંકર જોશી, સુન્દરમ્, શ્રીધરાણી વગેરે અનેક સાહિત્યકારોએ આ સમયમાં નવલકથા, ટૂંકીવાર્તા, એકાંકી, નિબંધ, કવિતા, નાટક આદિ સ્વરૂપોમાં મૂલ્યવાન સર્જન કરી ગુજરાતી ભાષાને ગૌરવ પ્રદાન કર્યું. ગુજરાતી નિબંધને વિકસાવવામાં સુધારકયુગ અને પંડિતયુગના સર્જકોના પ્રયાસો પછી કાકાસાહેબ કાલેલકરનો ફાળો બહુમૂલ્ય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર ગાંધીયુગના અગ્રીમ સર્જક છે. તેમનાં જીવન અને સર્જનનો પરિચય હવે આપણે મેળવીશું.

૧.૩ કાકાસાહેબ કાલેલકર-જીવન અને ઘડતર

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાકાસાહેબ કાલેલકરના નામે જાણીતાં દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરનો જન્મ તારીખ ૧ ડિસેમ્બર ૧૮૮૫ના દિવસે મહારાષ્ટ્રમાં સતારામાં થયો હતો. કાકાસાહેબની પારિવારિક અટક રાજાધ્યક્ષ હતી પરંતુ તેવો સાવંતવાડી વિસ્તારમાં આવેલ કાલેલી ગામના વતની હોવાથી તેઓ કાલેલકર તરીકે ઓળખાયા. તેમના પિતા બાલકૃષ્ણ કાલેલકર સરકારમાંથી દેશી રાજ્યોમાં ઓડિટર તરીકે નિયુક્ત થયાં હતા. તેથી તેમના પરિવારને વારંવાર સ્થળાંતર કરવું પડતું. બાલકૃષ્ણ દત્તાત્રેય ખૂબ જ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિકવૃત્તિના હતા. કાકાસાહેબની માતા રાધાબાઈ પણ સંસ્કારી, સદાચારી અને દયાળુ સ્વભાવના હતાં. દેવપૂજા, જપતપ, કર્મકાંડ-યજ્ઞ, ઉપવાસ-વ્રત અને વિવિધ ધાર્મિક વિધિ-વિધાનોનું તેમનાં કુટુંબમાં કડક પાલન થતું. ઘરમાં પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો અને મરાઠી સંત સાહિત્યનું નિયમિત પારાયણ થતું. કુટુંબ-પરિવાર સમેત તીર્થસ્થાનોની યાત્રાના પ્રસંગોએ કુટુંબના બાળકોને પણ સાથે લઈ જવામાં આવતાં. તેથી બાળક દત્તાત્રેયના માનસ પર બાળપણથી જ હિંદુધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિની ઘેરી છાપ અંકિત થયેલી. બાળપણમાં મળેલાં ધાર્મિક સંસ્કારોની અસર તેમનાં લખાણોમાં વ્યાપક રીતે જોવા મળે છે.

પિતાજીની નોકરીને કારણે પરિવારને અવારનવાર સ્થળાંતર કરવું પડતું તેથી બાળક કાકાસાહેબનું શિક્ષણ જુદી જુદી શાળાઓમાં થયું હતું. તેને કારણે ગ્રામજીવનનો અને તેની પ્રકૃતિનો નજીકથી પરિચય થયો. નવાં નવાં પ્રદેશોમાં રહેવાનો—જોવાનો અને ખાસ તો પ્રકૃતિને માણવાનો અવસર એમને ઘણો મળ્યો જેથી કરીને તેમના લેખનમાં પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપો વિશેષ આલેખાયેલાં જોઈ શકાય છે. જુદી જુદી શાળાના નિષ્ઠાવાન શિક્ષકોએ કાકાસાહેબના વિદ્યારસને પોષણ આપ્યું. આચાર્ય વામનરાવ અને પદ્મનાભ ચંદાવરકર જેવાં નામો તેમાં મુખ્ય ગણાય. આ શિક્ષકોની પ્રેરણાથી જ કાકાસાહેબ ભક્તિ—ધર્મ અને અધ્યાત્મકેન્દ્રી ગ્રંથોનું વાંચન—અનુશીલન કરે છે. અંગ્રેજી શાસનની વચ્ચે તત્કાલીન રાજકીય—સામાજિક વાતાવરણમાં કિશોરવયના કાકાસાહેબનું સંસ્કારઘડતર થયું. આપણો દેશ સ્વતંત્ર નથી અને દેશીઓ દુઃખી છે એવું તેમને બહુ નાની વયથી સમજાઈ ગયું હતું.

ઈ.સ. ૧૯૦૩માં કાકાસાહેબે મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી. વધુ અભ્યાસ માટે કાકાસાહેબ પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં પ્રવેશ લે છે. અહીંથી તેમનાં જીવનઘડતરનો એક નવો અધ્યાય શરુ થાય છે. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની લહર આખા દેશમાં પ્રચંડ રીતે ફેલાઈ રહી હતી. રાષ્ટ્રીય ચળવળોના અનેક કેન્દ્રો ભારતની વિવિધ દિશાઓમાં સક્રિય થયાં હતાં. કાકાસાહેબ પણ એ દિશામાં ખેંચાય છે — જોડાય પણ છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અરવિંદ ઘોષ, વિવેકાનંદ અને ભગિની નિવેદિતા, થિયોસોફિકલ સોસાયટી, રામકૃષ્ણ મિશન, બ્રહ્મોસમાજ વગેરેનો પ્રભાવ ઝીલીને કાકાસાહેબ પણ રાષ્ટ્રીય ચળવળના સ્વયંસેવક બન્યાં. સ્નાતક અભ્યાસની સમાંતરે આ પ્રવૃત્તિ અને વાંચન—પરિશીલન ચાલતું રહ્યું હતું. ૧૯૦૭માં બી. એ. થયાં.

ઉચ્ચ અભ્યાસના દિવસોમાં કાકાસાહેબને જીવનકાર્યની સાચી દિશા સ્પષ્ટ થતી ન હતી. લોકમાન્ય તિલકની આગેવાનીમાં ચાલતી સ્વદેશી અને દારૂબંધીની ચળવળમાં જોડાયા, કાંતિવીર બાપટ અને વીર સાવરકરની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ભાગ લીધો. તેમનું મન ડામાડોળ હતું. રાષ્ટ્રીય ગતિવિધિઓ એક દિશામાં આકર્ષતી હતી તો બાળપણના સંસ્કારો આધ્યાત્મિક દિશામાં ખેંચી રહ્યા હતા. આવી સંશયાત્મક સ્થિતિમાંથી વિવેકાનંદનાં શબ્દોએ તેમને ઉગારી લીધાં અને તેમણે કેળવણીનો રાહ પસંદ કર્યો. ભારતના પુનરુદ્ધાર માટે કેળવણી જ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે તેવું તેમને સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયું. ૧૯૦૮માં બેલગામમાં ગણેશ વિદ્યાલયમાં શિક્ષક તરીકે જોડાઈને કેળવણીના કામનો આરંભ કરે છે. સરકારી નીતિને કારણે ગણેશ વિદ્યાલય બંધ થતાં શિક્ષણની કામગીરી પણ બંધ થાય છે. થોડાં વખત પછી વડોદરાના ગંગનાથ ભારતી સર્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષક તરીકે જોડાય છે. વચ્ચે થોડો સમય ગંગાધર રાવની આગેવાનીમાં શરુ થયેલ પત્ર ‘રાષ્ટ્રમત’માં પણ કામ કરે છે. અહીં તેમનો પરિચય દત્તોપંત આપ્ટે, વીર વામનરાવ, હરિભાઉ ફાટક અને સ્વામી આનંદ વગેરે રાષ્ટ્રવાદી કાર્યકર્તાઓ સાથે થાય છે. જીવન પ્રત્યે વૈરાગ્યનો અનુભવ થતાં ઈ.સ. ૧૯૧૩માં સ્વામી આનંદ અને અનંત બુવા મરઢેકર સાથે કાકાસાહેબ હિમાલયની પદયાત્રા કરે છે. આ યાત્રાએ અને ખાસ તો હિમાલયના આકંઠ સૌંદર્યએ કાકાસાહેબના આત્માસી વિરાગને દૂર કરી દીધો. જીવનની જાણે સાચી નવી ઓળખ મળી હોય તેમ કાકાસાહેબ મુક્ત રીતે ફરતાં રહી ગમતી પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય થતાં ગયા. હરદ્વારના ઋષિકુળમાં રોકાઈ જપતપ અને સાધના કરી, એકાગ્રતા કેળવી. ઉત્તર ભારતમાં આર્યસમાજના પ્રખ્યાત કાંગડી ગુરુકુળ, રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપના પ્રેમમહાવિદ્યાલય, આચાર્ય કૃપલાનીજીનો શીધુ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને રવીન્દ્રનાથની જાણીતી સંસ્થા શાંતિનિકેતનની મુલાકાત લઈને અનુભવ સમૃદ્ધ થયા. ગુરુદેવ ટાગોરની સાથે તો થોડો વખત શાંતિનિકેતનમાં અધ્યાપનનું કાર્ય પણ કર્યું. ભારતીય ધર્મગ્રંથો અને અધ્યાત્મનો અભ્યાસ—સાધના આ દિવસોમાં કાકાસાહેબ કરતાં રહ્યાં. આચાર્ય કૃપલાની અને ગિરધારી જેવા મિત્રો સાથે તેમણે ૧૯૧૩ના વર્ષમાં બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ પણ કર્યો. આ બધાં ભ્રમણોએ કાકાની ભ્રમણવૃત્તિને પોષણ આપ્યું. ‘રખડવાનો આનંદ’ અને અન્ય પ્રવાસવર્ણન લખવાનું પ્રોત્સાહન આવા પ્રવાસોને કારણે બન્યું હોય તે સમજી શકાય તેવી વાત છે.

કાકાસાહેબના જીવનઘડતરનું એક મહત્વનું પરિબળ ગાંધીજી બને છે. ગાંધીજી સાથે શાંતિનિકેતનમાં થયેલી પ્રથમ મુલાકાત જ તેમના જીવનકાર્યની એક નવી દિશા બને છે.

સત્યાગ્રહ, અહિંસા અને અન્ય રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો અંગે ગાંધીજી જોડે વિચારવિમર્શ કરતાં તેમના મનની આશંકાઓ દૂર થાય છે અને કાકાસાહેબ ગાંધીજીના અનુયાયી બને છે. ગાંધીજીના આગ્રહથી રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં સહભાગી બને છે. ૧૯૨૦થી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો અને બંગાળી ભાષાવે છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ સક્રિય બને છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ગુજરાતી જોડણીકોશનું કામ પણ સંભાળે છે. ૧૯૩૨માં વિદ્યાપીઠમાંથી મુક્ત થઈ પોતાની પ્રવૃત્તિઓને રાષ્ટ્રવ્યાપી બનાવે છે. અસહકારની લડતમાં ભાગ લઈને જેલનો અનુભવ પણ મેળવે છે. રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીના પ્રચારકાર્ય માટે દેશભરમાં વિવિધ પ્રાંતોમાં પ્રવાસ કરે છે. રાષ્ટ્રીયકક્ષાની અન્ય સામાજિક—સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓમાં પણ મહત્વની જવાબદારી નિભાવે છે. ચીન, જાપાન, રશિયા, આફ્રિકા, યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોનો પ્રવાસ કરે છે. ભારતના ‘સાંસ્કૃતિક એલચી’ તરીકે તેમણે આઝાદી પછી મૂલ્યવાન કામગીરી કરી. રાજ્યસભાના સાંસદ તરીકે પણ સેવા આપી. ૧૯૫૯ના ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વીસમા અધિવેશનના તેઓ પ્રમુખ હતા. ૧૯૬૪માં ભારત સરકાર તરફથી તેમનું ‘પદ્મભૂષણ’ પુરસ્કારથી સન્માન થયેલું અને ૧૯૬૫માં તેમની સાહિત્ય સેવાઓને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા સન્માનિત કરવામાં આવી હતી. લેખન અને સામાજિક—રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રીતે લાંબા સમય સુધી સેવારત રહેનાર કાકાસાહેબનું ૨૧, ઓગસ્ટ, ૧૯૮૧ના રોજ દેહાવસાન થયું હતું.

૧.૪ કાકાસાહેબનું સાહિત્ય સર્જન

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મના વાહક તરીકે કાકાસાહેબનું સાહિત્ય સર્જન ગુજરાતી સાહિત્યને અમૂલ્ય ભેટ છે. કાકાસાહેબની લેખન પ્રવૃત્તિનો આરંભ ૧૯૨૦ આસપાસ થાય છે. સુદીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરનાર કાકાસાહેબે જીવનપર્યંત સાહિત્યસાધના કરી છે. ગુજરાતી ભાષામાં તેમના પ્રગટ ગ્રંથોની સંખ્યા ચાલીસથી પણ વધુ છે. જન્મે મરાઠી હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષાને પોતાની માતૃભાષા જેટલો જ સ્નેહ અને આદર આપ્યો હતો. પોતાના હૃદયના સઘળાં ભાવોને તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં અભિવ્યક્ત કર્યાં. ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવામાં કાકાસાહેબનું યોગદાન જોઈને જ ગાંધીજીએ તેમને ‘સવાઈ ગુજરાતી’નું બિરુદ આપ્યું હતું. કાકાસાહેબનું સાહિત્યિક પ્રદાન મુખ્યત્વે ગદ્યમાં છે. તેમણે નિબંધ, પ્રવાસકથા, આત્મવૃત્તાંત, પત્ર, દૈનિકી, આદિ ગુજરાતી ગદ્ય સ્વરૂપોને ખેડવા—ખીલવવાનું કામ કર્યું છે. કાકાસાહેબ મોટેભાગે જીવનધર્મી સર્જક રહ્યાં છે. પરંતુ તેમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ કેળવાયેલી હતી. કાકાસાહેબનાં સાહિત્યમાં જીવનધર્મ અને સૌંદર્યધર્મનો સ્વસ્થ અને સમતોલ સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે. તેમણે સાહિત્ય દ્વારા સત્યમ્ શિવમ અને સુન્દરમ્ ત્રણેયને ઉપાસ્યા છે. પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિનું નિરાળું ગાન કાકાસાહેબના સર્જનમાં જોવા મળે છે. જ્ઞાન—વિજ્ઞાનના બધાં જ ક્ષેત્રોમાં તેમની સર્જક—દૃષ્ટિ ફરી વળી છે એટલે તેમના લખાણોમાં વ્યાપક જીવનબોધની અનુભૂતિ થાય છે. ભારતીય પ્રાચીન ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ઉપાસક—વાહક હોવા છતાં કાકાસાહેબના આચાર—વિચારમાં સંકુચિત સાંપ્રદાયિકવૃત્તિ ન હતી. વિવિધ વિદ્યાઓના સંસ્કારોથી પરિષ્કૃત થયેલું તેમનું માનસ આર્ય સંસ્કૃતિના ઋષિનું સ્મરણ કરાવે તેવું હતું. તેમને ‘આર્ય સંસ્કૃતિના પરિવ્રાજક’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ તેમણે ‘જીવતોજાગતો જ્ઞાનનિધિ’ કહીને ઓળખાવ્યા હતા. ગાંધીજીનાં અંતેવાસીઓમાં કાકાસાહેબ કાલેલકરનું વિશેષ સ્થાન રહ્યું હતું. કાકાસાહેબ કાલેલકરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે પ્રદાન કર્યું છે તે પૈકીનાં પ્રમુખ પુસ્તકો વિશે થોડી જાણકારી મેળવીએ.

‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ (૧૯૨૪) કાકાસાહેબનું પ્રથમ પ્રવાસલેખન છે. આ પ્રવાસકથા પહેલાં તો સત્યાગ્રહ આશ્રમના હસ્તલિખિત સામયિકમાં લેખમાળા રૂપે વ્યક્ત થઈ હતી અને પછી પુસ્તક રૂપમાં. અનંત બુવા અને સ્વામી આનંદની સાથે હિમાલયમાં આશરે ૨૫૦૦ માઈલની પદયાત્રાનો અનુભવ અહીં આલેખિત થયો છે. હિમાલય પ્રત્યે કાકાસાહેબની ઊંડી શ્રદ્ધા અને ભક્તિના અહીં દર્શન થાય છે. હિમાલયની આ યાત્રા કાકાસાહેબની આંતરખોજની

પણ યાત્રા બની છે. હિમાલયનું સૌંદર્ય અને કાકાસાહેબનું આધ્યાત્મિક દર્શન આ પ્રવાસકથામાં સર્જનાત્મક ઉન્મેષથી પ્રગટ થયું છે. પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની સમાન્તરે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય સમાજજીવનની રમણીય છબિ ઉપસાવતું ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’નું ગદ્ય ગુજરાતી સાહિત્યની મૂલ્યવાન ઉપલબ્ધિ છે.

‘ઓતરાતી દીવાલો’ (૧૯૨૫) કાકાસાહેબના જેલજીવનના અનુભવને અભિવ્યક્ત કરતી નાનકડી પણ રસપૂર્ણ પુસ્તિકા છે. અસહકારની ચળવળમાં જોડાવા બદલ સરકારે કાકાસાહેબને થોડો સમય સાબરમતી જેલમાં રાખેલાં. એ જેલવાસના એકાંતમાં કાકાસાહેબે એક પોતીકું આગવું સહજીવન રચી લીધું હતું. જીવ—જંતુ અને પંખીઓ ઉપરાંત ઝાડ—છોડ—વેલની સૃષ્ટિનું જીવંત વર્ણન આ પુસ્તિકાને સર્જનાત્મક પરિમાણ આપે છે. જેલજીવનની કઠોરતા સામે પોતાની આસપાસની મનુષ્યેતર વિશ્વની સાથે એકાત્મભાવ અનુભવતા કાકાસાહેબના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વના અહીં દર્શન થાય છે. કાકાસાહેબની ગદ્યશૈલી પણ આ પુસ્તિકાનો એક વિશેષ બની છે.

‘બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ’ (૧૯૩૧) પણ કાકાસાહેબનું સરસ પ્રવાસવર્ણન છે. ૧૯૧૫માં બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ કરવાનો કાકાને યોગ થયેલો એ અનુભવને શબ્દસ્થ કરવાનો પ્રસંગ ૧૯૨૭માં આવતાં સંસ્મરણોનું પોત આછું થયું હોય તે સ્વાભાવિક છે. પાડોશી દેશ તરીકે બ્રહ્મદેશની પ્રજાજીવન અને સંસ્કૃતિને ઓળખાવાની જિજ્ઞાસા અને બ્રહ્મદેશનાં સૌંદર્યલોકનું દર્શન કરવાની ઉત્કટતા આ લખાણમાંથી પામી શકાય છે. આ પ્રવાસકથામાં કાકાસાહેબનો અભિગમ બ્રહ્મદેશની સામાજિક—આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અને લોકમાનસને જાણવાનો વધુ હોઈ ભાવકને વિશુદ્ધ પ્રવાસકથાની અહીં પ્રતીતિ થવી થોડી મુશ્કેલ છે પણ કાકાસાહેબની ગદ્યશૈલીનું આકર્ષણ તો રહે જ છે.

‘સ્મરણયાત્રા’ (૧૯૩૪) પુસ્તકમાં કાકાસાહેબ કાલેલકરે પોતાના શૈશવ—કિશોરવસ્થાના સ્મરણો આત્મકથનાત્મક રીતિએ આલેખ્યાં છે. બાળપણની મુગ્ધતાનું નિખાલસતા, સચ્ચાઈ અને સરળતાથી અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શિશુસહજ ભય અને સાહસનું વર્ણન રોચક છે. કુટુંબજીવનનાં વિવિધ પરિમાણો હૃદયસ્પર્શી ઢબે આલેખાયા છે. વત્સલ માતા—પિતા, પ્રેમાળ બહેન આક્કા, અન્ય સ્વજનો, નાનપણના સોબતીઓ વગેરેના મધુર વ્યક્તિચિત્રો આ પુસ્તકને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. કાકાસાહેબના જીવનને ઘડનારા પરિબળો વિશે પણ રસપ્રદ માહિતી આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. સીધી સાદી સહજ ભાષામાં આલેખિત આ સ્મરણલોક ગુજરાતી સ્મરણકથાઓમાં એક વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે.

‘જીવનનો આનંદ’ (૧૯૩૬) લલિતનિબંધ સંચય છે. પ્રકૃતિદર્શન અને આકાશદર્શન ઉપરાંત કલાસૌંદર્ય વિશે કાકાસાહેબના વિચારો ગ્રંથસ્થ થયાં છે. ગ્રંથ ‘પ્રકૃતિનું હાસ્ય’ અને ‘નિવૃત્તિમાં નિરીક્ષણ’ એમ બે ખંડોમાં વિભાજિત છે. બીજા ખંડનું લખાણ જેલવાસ દરમિયાન લખ્યું હતું. પ્રકૃતિના વિશુદ્ધ રૂપો અને આકાશદર્શનના વિસ્મયને આલેખતાં આ નિબંધોનું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષાનું આભૂષણ બની રહ્યું છે. ભાષાનું પ્રશિષ્ટ અને તળપદ રૂપ અહીં તાજગીસભર અલંકારો અને કલ્પનાઓ દ્વારા વિભૂષિત બન્યું છે. જીવનના આનંદનો પોતીકો અનોખો મિજાજ આ નિબંધોમાં કાકાસાહેબે અભિવ્યક્ત કર્યો છે.

‘જીવન વિકાસ’ (૧૯૩૬) કાકાસાહેબનો શિક્ષણ—કેળવણી વિશેના ચિંતનનો ગ્રંથ છે. સાહિત્યકાર તરીકે ઓળખાવાને બદલે કાકાસાહેબ પોતાને કેળવણીકાર તરીકે ઓળખાવવાનું વધુ પસંદ કરે છે. માનવજાતિના વિકાસ માટે કેળવણી જ અગત્યનું સાધન બનશે એવા આશાવાદ સાથે કેળવણીને કેન્દ્રમાં રાખતાં સર્વાંગી મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે.

‘જીવન ભારતી’ (૧૯૩૭) ગ્રંથમાં કાકાસાહેબના સાહિત્યવિમર્શના લખાણો સમાવેશ પામ્યાં છે. કળા અને સાહિત્યના સ્વરૂપોથી લઈને તેનું ભાવન અને અર્થઘટન તેમજ તેનાં પ્રભાવની છણાવટ અહીં કાકાસાહેબ કરે છે. આ લેખોમાંથી પસાર થતાં કાકાસાહેબની સાહિત્યિક સમજના દર્શન થાય છે.

‘જીવન સંસ્કૃતિ’ (૧૯૩૯)માં સમાજ અને સંસ્કૃતિ વિષયક લેખો છે. આરંભે વિશ્વની મુખ્ય મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ વિશે લેખો છે. એ પછી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય સમાજવ્યવસ્થાને લઈને ચિંતન રજૂ કર્યું છે.

‘રખડવાનો આનંદ’ (૧૯૫૩) કાકાસાહેબનું પ્રસિદ્ધ ભ્રમણવૃત્તાંત છે. દેશનાં વિવિધ તીર્થધામો—કલાધામો અને પ્રાકૃતિક સ્થળવિશેષોનાં દર્શનથી પ્રભાવિત થયેલી સર્જકચેતના અહીં ગ્રંથસ્થ થઈ છે. આ નિબંધોમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો સૌંદર્યલોક ઉજાગર થયો છે. ભારતીય સાંસ્કૃતિક વૈભવ પણ અહીં અનેરી આસ્થાનું કેન્દ્ર બન્યો છે. આ ગ્રંથ વિશે આપણે આગળ વિશદ અભ્યાસ કરવાનો જ છે.

‘જીવનલીલા’ (૧૯૫૬) ભારતની નદીઓ અને જળાશયો વિશેનો રસપ્રદ ગ્રંથ છે. ૧૯૩૪ કાકાસાહેબે ‘લોકમાતા’ નામે નાનકડી પુસ્તિકા પ્રકટ કરી હતી. તેમાં, સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના સૂચનથી ભારતમાં આવેલાં વિવિધ જલરાશિ વિશે બીજાં થોડાં લેખો ઉમેરી ‘જીવન લીલા’ની સંવર્ધિત આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ હતી. અહીં ભારતની જાણીતી નદીઓ ઉપરાંત સરોવર જળપ્રપાતો અને સાગરકિનારાનાં ચૈતન્ય રૂપ જળ તત્ત્વનું સુંદર આલેખન થયું છે. નદીકિનારે પાંગરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિને સમજવા માટે દેશની વિવિધ નદીઓની સમીપે જઈને ત્યાંનું જનજીવન અવલોકવું પડે. કાકાસાહેબની જળપ્રીતિ આ લખાણોમાં સાહિત્યિક ગુણધર્મિતા સાથે પ્રકટી છે. ‘જીવન ચિંતન’ (૧૯૫૯) અને ‘જીવન વ્યવસ્થા’ (૧૯૬૩) માં ધર્મ અને સમાજ વિશેના અગત્યનાં લેખો સંગ્રહિત છે. કાકાસાહેબનું ધર્મ વિશેનું વ્યાપક તત્ત્વદર્શન અહીં જોઈ શકાય છે. ‘ગીતાધર્મ’ (૧૯૪૪) અને ‘જીવન પ્રદીપ’ (૧૯૫૬)માં કાકાસાહેબના ભગવદ્ ગીતા વિશેના વિચારો વ્યક્ત થયાં છે. ગીતા વિશેનો કાકાસાહેબનો અભ્યાસ અને સમજણ આલેખોમાંથી પામી શકાય છે. ‘ધર્મોદય’ (૧૯૫૨) નામે નાનકડી પુસ્તિકામાં કાકાસાહેબની પોતાની ધર્મવૃત્તિ વિશે લખાણ છે. આત્મકથ્થની રીતે લખાયેલી આ પુસ્તિકામાં ધર્મ—ભક્તિ અને અધ્યાત્મ પ્રત્યેની તેમની રુચિના સંવર્ધનનું રસપ્રદ ચિત્ર મળે છે. ‘બાપુની ઝાંખી’ (૧૯૪૯)માં ગાંધીજીના અસામાન્ય વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપતાં ૧૦૧ પ્રસંગોનું નિરુપણ છે.

‘ઉગમણો દેશ’ (૧૯૫૮)માં કાકાસાહેબે જાપાન પ્રવાસની અનુભૂતિને આલેખી છે. ૧૯૫૪ અને ૧૯૫૭ના વર્ષોમાં કાકાસાહેબને જુદાં જુદાં નિમિત્તે જાપાનનો પ્રવાસ કરવાનું બન્યું હતું. કાકાસાહેબે પહેલા પ્રવાસની કથા પ્રથમ ખંડમાં સળંગ આલેખી છે. બીજા પ્રવાસથી અનુભૂતિ પત્રના રૂપમાં બીજાં ખંડમાં વ્યક્ત થઈ છે. જાપાનના પ્રજાજીવનની વિશેષતાઓ આલેખતાં પ્રસંગો અને વ્યક્તિચિત્રોમાંથી જાપાનની સામાજિક—સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક છબિ સ્પષ્ટ થાય છે. ટાપુઓ, પહાડો, ધુમ્મસ છવાયેલી વનરાજી, નદીઓ, સરોવર અને અન્ય પ્રાકૃતિક સ્થળોનું વર્ણન પણ આ ગ્રંથને રમણીય રૂપ આપે છે. કાકાસાહેબની લેખનશૈલીની ચિર—પરિચિત મુદ્રા અહીં પામી શક્ય છે.

‘પૂર્વ આફ્રિકામાં’ (૧૯૫૯) ગ્રંથમાં કાકાસાહેબે કરેલાં આફ્રિકા ખંડનો પ્રવાસ આલેખિત થયો છે. અહીં પૂર્વ આફ્રિકાની રમણીય પ્રકૃતિનાં મનભાવન શબ્દચિત્રો રચાયા છે. પરંતુ મુખ્ય તો અહીં કાળી—અને ગોરી પ્રજાનાં પરસ્પરનાં સંબંધો અને સંઘર્ષોની પરિસ્થિતિઓનું નિરૂપણ વધુ છે. પૂર્વ આફ્રિકાનું સામાજિક—રાજકીય વાસ્તવ આ પુસ્તકમાં રજૂ કરવાનો કાકાસાહેબનો મુખ્ય અભિગમ હોય તેવું લાગે છે. ગાંધીવિચારની અસરમાં વિશ્વકલ્યાણ અને વિશ્વબંધુત્વ અંગેનું કાકાનું ચિંતન અહીં જોવા મળે છે.

‘શ્રી નેત્રમણિભાઈને’ (૧૯૪૭), ‘ચિ. ચંદનને’ (૧૯૫૮) અને ‘વિદ્યાર્થીઓને પત્રો’ (૧૯૬૮) પુસ્તકોમાં કાકાસાહેબનું પત્રસાહિત્ય સંચિત થયું છે. આ પત્રોમાંથી કાકાસાહેબના વિરલ વ્યક્તિત્વના અનેક રંગો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ સિવાય કાકાસાહેબનું અનુવાદ સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને સમાજવિદ્યાને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલા લેખો, વિવિધ વ્યક્તિઓ વિશેના જીવનચરિત્રો વગેરે પણ ગુજરાતી સાહિત્યને મળેલી અમૂલ્ય ભેટ છે.

ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીના અંતરંગ સર્જક—વર્તુળમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન મહત્વનું રહ્યું છે. ગાંધીવિચારને આત્મસાત કરીને આચરણમાં મૂકનાર કાકાસાહેબ જીવનધર્મી ગણાયા છે. જીવનનો આનંદ પોતીકી રીતે શોધી લેનાર આ સર્જકનું માતબર સર્જન ગુજરાતી સાહિત્યની રિદ્ધિ બની રહ્યું છે. તેમનું સંસ્કાર સમૃદ્ધ ગદ્ય ગુજરાતી ભાષાનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકરણ છે. લલિત નિબંધો અને પ્રવાસગ્રંથોનાં લાલિત્યપૂર્ણ ગદ્ય વડે કાકાસાહેબે ગુજરાતી ભાષાની મૂલ્યવાન સેવા કરી છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર :
જીવન અને સર્જન

૧.૫ સારાંશ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, ‘રખડવાનો આનંદ’ કૃતિનો સમૂળગો અભ્યાસ કરવા માટે આપણે, એકમ-૧માં કાકાસાહેબ કાલેલકરના જીવન અને સર્જનનો પરિચય મેળવ્યો. તે પૂર્વે સાહિત્યના સ્વરૂપ તરીકે ગદ્ય-પદ્યની પ્રાથમિક માહિતી અને સાહિત્યના ઈતિહાસ અંગે સમજણ પ્રાપ્ત કરી. મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની ભેદરેખા ઓળખી. સુધારકયુગ, પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ વગેરે યુગની લાક્ષણિકતાઓ અને તેના સાહિત્ય વિશે જાણકારી મેળવી. આગળના એકમમાં આપણે પ્રવાસ સાહિત્ય વિશે જાણવાના છીએ. એકમ-૧ અંતર્ગત તમારા અભ્યાસને જાતે ચકાસવા માટે નીચે થોડી પ્રવૃત્તિ આપવામાં આવે છે તેને અનુસરીને તમારા અભ્યાસને સઘન બનાવજો.

૧.૬ ચાવીરૂપ શબ્દો

૧. પરિવ્રાજક	૨. લલિતેતર
૩. સંસ્કૃતિ	૪. સીમાસ્તંભ
૫. સમયાન્તર	૬. વિશદ
૭. ભ્રમણવૃત્તાંત	૮. અસ્મિતા
૯. અભિગમ	૧૦. સમન્વય

૧.૭ યાદ રાખજો

૧. ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ – ૧૯૨૪
૨. ‘રખડવાનો આનંદ’ – ૧૯૫૩
૩. ‘ઉગમણો દેશ’ – ૧૯૫૮
૪. ‘ઓતરાતી દીવાલો’ – ૧૯૨૫
૫. ‘સ્મરણ યાત્રા’ – ૧૯૩૪

૧.૮ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૧. કાકાસાહેબનો જન્મ ક્યાં થયો હતો ? તેમનાં માતા-પિતાના નામ આપો.
૨. કાકાસાહેબની માતૃભાષા કઈ હતી ?
૩. ‘સવાઈ ગુજરાતી’ એવું બિરુદ કાકાસાહેબને કોણે આપ્યું હતું ?
૪. ‘જીવનલીલા’ પુસ્તકમાં મુખ્યત્વે ક્યા તત્વનું વર્ણન છે ?
૫. પદ્મભૂષણનું સન્માન કાકાસાહેબને ક્યારે મળ્યું હતું ?

પ્રવાસસાહિત્ય : વિભાવના અને લક્ષણો

રૂપરેખા

- ૨.૧ પ્રસ્તાવના
- ૨.૨ પૂર્વભૂમિકા
- ૨.૩ પ્રવાસસાહિત્યનો અર્થ
- ૨.૪ પ્રવાસસાહિત્ય વિષયક વ્યાખ્યાઓ
- ૨.૫ પ્રવાસસાહિત્યની વિભાવના
- ૨.૬ પ્રવાસસાહિત્યના હેતુઓ
- ૨.૭ પ્રવાસસાહિત્યનાં લક્ષણો
- ૨.૮ ગુજરાતી ભાષાનું પ્રમુખ પ્રવાસસાહિત્ય
- ૨.૯ સારાંશ
- ૨.૧૦ ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૨.૧૧ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૨.૧ પ્રસ્તાવના

પ્રવાસ, યાત્રા, ભ્રમણ, સ્થળાંતર, ભટકવું, ફરવું, રખડવું એ કદાચ મનુષ્યની નિયતિ છે—પ્રકૃતિ પણ છે. માણસને ક્યાંય એક સ્થાને જંપ નથી એટલે જ તો એ ‘અહીં થી તહીં’ ફર્યા કરે છે. જીવસૃષ્ટિની ઉત્ક્રાંતિના ઇતિહાસમાં માણસ ભલે અંતિમ ક્રમે રહ્યો હોય પણ પ્રવાસ—યાત્રાની બાબતમાં તે પૃથ્વી પરના સર્વ જીવોમાં અગ્રેસર છે. ગુફાવાસી મનુષ્ય અંતરીક્ષમાં વસવાની યોજનાઓ ઘડવા લાગ્યો તેમાં પણ તેની ભ્રમણવૃત્તિ જ જવાબદાર ગણવી રહી. ઘણીવાર માણસ શરીરથી પ્રવાસ ન કરે પણ મનથી તો ક્યાંનો ક્યાંય પહોંચી જતો હોય છે. જીવનની જડતાથી મુક્ત થવા તે હંમેશા ચાલ્યાં જ કરે છે.

જીવન ગતિશીલ છે. કહો કે ગતિ એ જીવનની અનિવાર્ય લાક્ષણિકતા છે. મનુષ્યને જ નહિ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિને ગતિ ગમે છે. જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે જે નવીનતાનો અનુભવ થાય છે તે ગતિને જ આભારી છે. ગતિ વરદાન છે. સ્થિતિ અભિશાપ છે. એક બિંદુથી બીજા બિંદુ સુધી કે એક સ્થાનેથી અન્ય સ્થાને પરિવર્તિત થતી સ્થિતિને આપણે સામાન્ય રીતે ગતિ કે ગતિશીલ કહે છીએ. આદિકાળથી માનવ, સૃષ્ટિના ગતિના નિયમોને સમજવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો છે. ‘ચરૈવતિ ચરૈવતિ’નો મંત્ર એમાંથી જ સર્જાયો હશે ! લોકમાં પણ ‘ફરે તે ચરે બાંધ્યો ભૂખ્યો મરે’ એવી ઉક્તિ ગતિશીલ સૃષ્ટિના અનુમોદનમાં જ કહેવાઈ હશે. ભ્રમણ, દેશાટન, પ્રવાસ, મુસાફરી, ફરવું, રખડવું, ભમવું, યાત્રા વગેરે શબ્દોનાં મૂળમાં જીવનની ગતિનો સિદ્ધાંત જ કાર્યરત છે. પ્રાકૃતિક તત્ત્વોની પોતાની ગતિ છે તો મનુષ્યે પણ તેની સાથે સંયોગ સાધતી ગતિ રચવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. જન્મથી લઈને મૃત્યુ સુધીની જીવનલીલાની ગતિ પણ એક રહસ્ય છે. સ્થિર નિવાસ કરવાની બદલે આપણને સમયાન્તરે પ્રવાસ કરવાની ચાનક ચડતી હોય છે. એ પ્રવાસ, યાત્રા, ભ્રમણ, ફરવું આપણો મૂળ સ્વભાવ છે. એટલે ભ્રમણવૃત્તિને જીવ માત્રની મૂળભૂત વૃત્તિઓ પૈકીની જ એક અગત્યની વૃત્તિ ગણવી પડે.

૨.૨ પૂર્વભૂમિકા

મનુષ્યની ભ્રમણવૃત્તિમાંથી જ પ્રાચીનથી લઈને અર્વાચીન—આધુનિકકાળ સુધી યાત્રા—પ્રવાસ થતાં રહ્યા છે અને તેનું સાહિત્ય પણ રચાતું આવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જુદાં જુદાં યુગમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો. મધ્યકાળનું ગુજરાતી સાહિત્ય મુખ્યત્વે પદ્યમાં હતું. અલબત્ત બોલચાલમાં અને રોજિંદા વ્યવહારમાં ભાષાનું જે રૂપ હતું તેનું લિખિત સ્વરૂપ ગદ્યના નમૂના તરીકે જોવા મળે છે. કેટલીક સાહિત્યિક કૃતિઓમાં પણ પ્રાથમિક સ્તરનું સુઘડ નહિ તેવું ગદ્ય મધ્યકાળના સાહિત્યમાં જોઈ શકાય છે. ગદ્યસાહિત્યનો ખરો ઉદભવ અને વિકાસ અર્વાચીન યુગમાં થાય છે. અંગ્રેજીશાસન અને કેળવણીને કારણે યુરોપીય શૈલીએ સાહિત્ય સર્જન ગુજરાતી ભાષામાં પણ થવાની શરૂઆત થાય છે. પરિણામ સ્વરૂપે નિબંધ, નવલકથા, નવલિકા, નાટક, આત્મકથા, પત્ર—ડાયરી, પ્રવાસ ઇત્યાદિ ગદ્યસાહિત્ય રચાવા લાગે છે. દલપતરામ, નર્મદ, નંદશંકર, નવલરામથી શરૂ થયેલી અર્વાચીન ગદ્યની યાત્રા પછી તો પંડિતયુગના સમર્થ ગદ્યસ્વામીઓની કલમે અત્યંત પ્રભાવશાળી અને તેજસ્વી રૂપ પામે છે. ગાંધીયુગના સર્જકોની સાહિત્યસેવાથી ગુજરાતી ગદ્ય સુઘડ—સમૃદ્ધ અને સર્જનાત્મક રૂપ પામે છે.

પ્રવાસસાહિત્ય પણ ગુજરાતી ગદ્યનું એક વિશિષ્ટ અને નિરાળું સ્વરૂપ છે. પ્રવાસનો અનુભવ ગદ્યમાં સર્જનવ્યાપારથી સહજ ભાષામાં આલેખિત કરવાના સફળ પ્રયત્નો આપણાં અનેક લેખકોએ કર્યો છે. પ્રવાસ કરતી વેળાએ કદાચ લખવાનો ઈરાદો ન હોય પરંતુ પ્રવાસનો અનુભવ એટલો યાદગાર હોય કે તેની વાત અન્યને કર્યા વિના શાંતિ ના મળે. એટલે સર્જકોએ પોતાના પ્રવાસ અનુભવોને અન્ય પ્રવાસપ્રેમી સહૃદયી વાચકો સમક્ષ લિખિત ભાષામાં મૂકી આપવાનું સ્તુત્ય કાર્ય કર્યું છે. આપણે અહીં કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રખ્યાત ભ્રમણવૃત્ત ‘રખડવાનો આનંદ’ વિશે સઘન અભ્યાસ કરવાનો હોઈ પ્રવાસસાહિત્યની સાચી અને પર્યાપ્ત માહિત મેળવવી જરૂરી છે. આ એકમમાં આપણે પ્રવાસસાહિત્ય વિશે ખાસ કરીને ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્ય અંગે માહિતગાર બનવાના છીએ. જેથી કરીને આપણી અભ્યાસકૃતિનો સરળતાથી અભ્યાસ કરી શકીએ.

૨.૩ પ્રવાસસાહિત્યનો અર્થ

પ્રવાસસાહિત્યનો સીધો—સાદો અર્થ થાય પ્રવાસને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયેલું સાહિત્ય. એટલે સમજાય તેવી વાત છે કે પ્રવાસસાહિત્યનું સર્જન કરવા માટે તેનાં સર્જકે પ્રવાસ કરવો જરૂરી બને છે. ઘણાં પુસ્તકોમાં તેનાં સર્જકની આંતરયાત્રાનું વર્ણન હોય છે. તેવાં ગ્રંથોને આપણે દર્શનગ્રંથો તરીકે ઓળખીએ છીએ. પ્રવાસગ્રંથથી તેનું સ્વરૂપ જુદું હોય છે. અહીં આપણે પ્રવાસસાહિત્યનો સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ સમજવો છે.

‘પ્રવાસસાહિત્ય’ સંજ્ઞામાં બે શબ્દો છે. ‘પ્રવાસ’ અને ‘સાહિત્ય’. બંને શબ્દોનાં પોતીકા અર્થો છે. પરંતુ તે બંને મળીને એક નવો શબ્દ રચે છે. તે છે ‘પ્રવાસસાહિત્ય’. અહીં પ્રવાસ અને સાહિત્ય બંનેની લાક્ષણિકતાઓ સમાવિષ્ટ પામી છે. આપણે આ બંને શબ્દોને ક્રમશઃ સમજાએ.

ગુજરાતી ભાષામાં ‘પ્રવાસ’ શબ્દ મૂળે તો સંસ્કૃતમાંથી આવેલો છે. ‘પ્રવાસ’ શબ્દમાં ‘પ્ર’ પૂર્વ પ્રત્યયનો ‘વાસ’ પદ સાથે સંયોગ છે. શબ્દકોશમાં ‘વાસ’ના ઘણાં અર્થો આપવામાં આવ્યાં છે. જેમ કે, વસવાટ, મુકામ, ઘર, સ્થાન, પોળ, મહોલ્લો, ગંધ, દુર્ગંધ વગેરે. આમ, જોઈએ તો પ્રવાસનો વ્યવહારિક અર્થ એક સ્થાનેથી અન્ય સ્થાને જવું, સફર કરવી, મુસાફરી કરવી, યાત્રા કરવી એવો થાય. ગુજરાતીમાં પ્રવાસ માટે ‘ભ્રમણ’, ‘પરિભ્રમણ’, ‘દેશાટન’, ‘અટન’, ‘યાત્રા’, ‘પર્યટન’, ‘મુસાફરી’, ‘સહેલગાહ’, ‘ફરવું’, ‘રખડવું’, ‘રઝળપાટ’ વગેરે શબ્દો જુદી જુદી અર્થઝળાયમાં વપરાય છે. ‘યાત્રા’ કે ‘જાતરા’ શબ્દ અર્થ સીમિત થયો છે. તેમાં વ્યક્તિ કે સમૂહના ધર્મસ્થાન—તીર્થસ્થાનના પ્રવાસનો અર્થ સમજાય છે. હિંદીમાં ‘પ્રવાસ’

અને ‘યાત્રા’ શબ્દો પ્રચલિત છે. ઉર્દુમાં ‘મુસાફરી’ શબ્દ છે. અંગ્રેજીમાં ‘To Travel’ નો અર્થ ‘મુસાફરી કે પ્રવાસ કરવો’ એવો થાય છે. ટૂંકમાં વેપાર—વ્યવસાય, લડાઈ, વિદ્યાભ્યાસ, કુદરતી આપત્તિને કારણે, મનોરંજન, જોવા—જાણવાની જિજ્ઞાસાથી એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે વ્યક્તિ કે સમૂહ જાય તેને પ્રવાસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

‘સાહિત્ય’ શબ્દ એક લલિતકલાનો અર્થ આપે છે. જેમાં સહિતતાનો ગુણ રહેલો છે તે સાહિત્ય. જે સાથે લઈને ચાલે છે તે સાહિત્ય. સાહિત્ય શબ્દની કલા છે. તેમાં શબ્દ અને અર્થનું સહિતપણું રહેલું છે. સાહિત્યનું સર્જન તેનો સર્જક એકાધિક હેતુથી કરતો હોય છે. પરંતુ સાહિત્યનું પરમ પ્રયોજન તો આનંદ કે રસની ઉપલબ્ધિ કરાવવાની હોય છે. સાહિત્ય કલાના વિવિધ સ્વરૂપોમાં ગદ્ય, કાવ્ય અને નાટક પ્રચલિત છે. તેમાં ગદ્ય અને કાવ્યનાં પણ પ્રભેદો છે. નાટકના પણ પ્રકારો છે.

‘પ્રવાસ’ અને ‘સાહિત્ય’ શબ્દની આટલી સમજણ મેળવ્યાં પછી હવે ‘પ્રવાસસાહિત્ય’ સંજ્ઞાનો અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે. પ્રવાસસાહિત્ય ગદ્યનું એક કલાસ્વરૂપ છે. જેમાં પ્રવાસને નિમિત્તે તેનો સર્જક પોતાના અનુભવોનું વિગતવાર વર્ણન કરતો હોય છે. આ વર્ણન થકી વાચકને પ્રવાસની માત્ર હકીકતો કે તથ્યોથી વાકેફ કરવાનો જ તેનો આશય નથી હોતો પરંતુ પોતે પ્રવાસ દ્વારા જે આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો તેવો આનંદ વાચક—ભાવક પણ પ્રાપ્ત કરે તે હોય છે. એટલે ‘પ્રવાસસાહિત્ય’ એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. પ્રવાસસાહિત્ય વાચકો—ભાવકો માટે શિક્ષણની ભૂમિકા ભજવે છે.

૨.૪ પ્રવાસસાહિત્ય વિષયક વ્યાખ્યાઓ

કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિને વ્યાખ્યાયિત કરવાનું કામ ઘણું જ કપરું હોય છે. કારણ કે લાંબા સમયનાં અનુભવ કે નિરીક્ષણોને આધારે વ્યાખ્યા ઘડાતી હોય છે. વ્યાખ્યામાં વ્યાખ્યેય વસ્તુના મહત્તમ લક્ષણો આવરી લેવાના હોય છે. વિશ્વમાં પ્રવાસસાહિત્યની પરંપરા ખૂબ પ્રચલિત છે. અનેક પ્રવાસીઓએ પોતાના પ્રવાસ અનુભવોને શબ્દસ્થ કર્યાં છે. અભ્યાસીઓએ એ સામગ્રીનો અભ્યાસ કરીને તેણે વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવાનું કામ કર્યું છે. અહીં આપણે થોડી ચિર—પરિચિત વ્યાખ્યાઓને આધારે પ્રવાસસાહિત્યની ઓળખ મેળવીશું.

- “ To wander is to get education” – guethe (ગેટે)
(પ્રવાસ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ.)
- “મુસાફરી એક નિશાળ છે અને મુસાફર એક નિશાળિયા મિસાલ છે.”
— હાજી સુલેમાન શાહમહમદ
- “ Travel is necessary to an understanding of man” – ફેસ્ટાસ્ટાર્ક
(મનુષ્યને સમજવા માટે પ્રવાસ ખૂબ જ જરૂરી છે.)
- “ પ્રવાસકથા માણસની આપવીતીની કથા છે” — અનંતરાય રાવળ
- “ઈતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, સમાજ... આ સર્વનું એકીકરણ કરી, થોડાં અંગત ઉદ્દગારોની પીંછી ફેરવી, ત્વરિત ગતિએ વાચકોને પોતાની પ્રવાસ—ભૂમિ પર પચરંગી મનોવિહાર કરાવે છે “ — ઝવેરચંદ મેઘાણી
- “અનાયાસે લખાઈ ગયેલી એક નાનકડી સંવેદન કથા” — સુન્દરમ્
- “પ્રવાસ વર્ણનને સાહિત્યની પદવી જ લેખકના શૈલીતત્ત્વને લીધે મળે છે”
— વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
- “પ્રવાસ એટલે અગવડો વેઠવાની બાદશાહી” — કાકાસાહેબ કાલેલકર

- “અમુક કાલખંડમાં અમુક ભૂભાગોમાં આપણું શરીર ફરી વળ્યું એનું નામ જ પ્રવાસ નથી. પ્રવાસ એ એક પ્રકારની આંતરયાત્રા પણ છે.” — ઉમાશંકર જોશી
- “મારે મન ભ્રમણવૃત્ત એક પ્રકારની આત્મકથા પણ છે, એમાં લખનારની સચ્ચાઈ અને નિખાલસતા બરાબર પ્રકટવા જોઈએ.” — ભોળાભાઈ પટેલ

પ્રવાસસાહિત્ય :
વિભાવના અને લક્ષણો

૨.૫ પ્રવાસસાહિત્યની વિભાવના

પ્રવાસસાહિત્ય એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. ગદ્યસાહિત્યનાં નાનાવિધ રૂપો પૈકીનું એક રમણીય રૂપ પ્રવાસસાહિત્ય છે. વિશ્વનાં અનેક પ્રવાસીઓએ પોતાના પ્રવાસ અનુભવોને લોકો સમક્ષ — વાચકો સમક્ષ મૂકી આપ્યાં છે. પ્રવાસસાહિત્ય લિખિત ભાષાનું ગદ્યરૂપ છે. પ્રવાસ માટેના પ્રવાસીના હેતુ કે ઉદ્દેશ અલગ અલગ હોઈ શકે પરંતુ પ્રવાસની અનુભૂતિ જ્યારે પ્રવાસી ભાષામાં અભિવ્યક્ત કરે છે ત્યારે તેનો આશય કલા—નિર્માણનો, આનંદની પ્રાપ્તિનો હોય છે. પ્રવાસસાહિત્ય જે તે સ્થળવિશેષનો મહિમા કરે છે. પ્રવાસીના હૃદય પર પડેલાં સંસ્કારોને આલેખે છે. પ્રવાસસાહિત્યમાં પ્રવાસનાં આરંભબિંદુથી લઈને અંતિમ બિંદુ સુધીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય છે. પ્રવાસ દરમિયાન થતાં વિવિધ અનુભવો સ્મરણને આધારે વર્ણનાત્મક રીતે પ્રગટ થતાં હોય છે. પ્રવાસ—સ્થળની સાથે જોડાયેલી નાની—મોટી તમામ ખાસિયતો — ત્રુટીઓ પ્રવાસીની ઝીણી નજરે જોવાતી હોય છે એટલું જ નહિ પણ લેખનમાં તેનો ઉચિત પડઘો પણ પડતો હોય છે. પ્રવાસસાહિત્ય મુખ્યત્વે વર્ણનાત્મક સાહિત્ય છે. પ્રવાસસાહિત્યમાં સર્જક વાચકની પ્રવાસવૃત્તિને સંતોષવાનું કામ કરતો હોય છે. પ્રવાસસાહિત્યમાં વાસ્તવ અને તથ્યોનું મહત્ત્વ હોવાં છતાં પ્રવાસસાહિત્ય નર્ચો દસ્તાવેજી ઈતિહાસ નથી. પ્રવાસસ્થળની વાસ્તવિકતા સાથે તેનાં સર્જકની રમણીય કલ્પનાશક્તિ પણ ભળે છે. પરિણામે લૌકિક પ્રવાસસ્થાનનું એક અલૌકિક રૂપ રચાય છે. પ્રવાસસાહિત્યમાં લેખકે કરેલાં પ્રવાસનો વાસ્તવિક સમય ઝીલાતો હોય છે સમાંતરે સર્જક પોતાના વર્તમાનને પણ તેમાં સંયોજી લેતો હોય છે. પ્રવાસસાહિત્ય અથથી ઈતિ સુધી સર્જકસૂત્રમાં આલેખતું જોવાં મળે તેમ જુદાં જુદાં સમયે લેખકે કરેલાં વિવિધ સ્થળ—સમયનાં અલગ અલગ નિબંધના રૂપમાં પણ રચાતું હોય છે. એટલે કે પ્રવાસસાહિત્ય મુખ્યત્વે સર્જક પ્રવાસકથાના આકારમાં અથવા તો છૂટક નિબંધોના આકારમાં મળે છે. પ્રવાસસાહિત્ય ભાષાનો સર્જનાત્મક આવિષ્કાર છે. પ્રવાસીલેખક પોતાના અનુભવને શક્ય તેટલાં સર્જનાત્મક રૂપમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરતો હોય છે. પ્રવાસસાહિત્યની શૈલી આત્મકથાનાત્મક હોય છે. પ્રવાસસાહિત્યમાં આલેખતો સર્જક — ‘હું’ અલબત્ત આત્મકથાના ‘હું’ થી ભિન્ન હોય છે. આત્મલક્ષિતા પ્રવાસસાહિત્યનો એક ગુણ છે. સૌંદર્યબોધ કરવો અને કરાવવો એ પ્રવાસસાહિત્યનો મુખ્ય આશય છે. પ્રવાસવર્ણનમાં એના સર્જકનો જાત સાથે તેમજ ભાવક—વાચક સાથે એક પ્રકારનો સંવાદ હોય છે. સહજ વાતચીતના ઢબની ગોઠડી હોય છે. પ્રવાસવર્ણનમાં પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓનું સુરેખ આલેખન થતું હોય છે. ચરિત્રચિત્રણને અહીં ઝાઝો અવકાશ નથી હોતો પણ પ્રતિભાશાળી સર્જક પ્રવાસ દરમિયાન પરિચયમાં આવેલાં કે પછી ઘણીવાર સહપ્રવાસીઓના મધુર વ્યક્તિચિત્રો રચી લેતો હોય છે. પ્રવાસસાહિત્યમાં તેનો સર્જક વાચકને હંમેશા તેની સાથે રાખીને ચાલે છે. પ્રવાસસ્થળ સાથે જોડાયેલી પ્રાકૃતિક, સામાજિક, રાજકીય, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક—એવી ઘણી બધી બાબતોને સર્જક સહજ રીતે વર્ણી લેતો હોય છે. પ્રવાસસ્થળ સાથે જોડાયેલાં લોકવ્યવહાર, લોકબોલી, રીતિરિવાજો, પરંપરાઓ, માન્યતાઓ, કંઈકેટલુંય એમાં ભળી જતું હોય છે. આમ, પ્રવાસસાહિત્ય કે પ્રવાસવર્ણન સાહિત્યનું એક લલિતમધુર સ્વરૂપ છે. વાસ્તવિકતાની ભોંય હોવા છતાં તેમાં સર્જકનાં કલ્પનાશીલ વ્યક્તિત્વને ખીલવા—ખૂલવાની અનેક શક્યતાઓ રહેલી હોય છે. પ્રવાસવર્ણન કે પ્રવાસનિબંધ સહૃદયી ભાવકોને ચોક્કસ લલિતગદ્યનો અનુભવ કરાવવા સક્ષમ એવું કલાસ્વરૂપ છે.

૨.૬ પ્રવાસસાહિત્યના હેતુઓ

માણસની દરેક વૃત્તિ—પ્રવૃત્તિ આમ જોઈએ તો કાર્ય—કારણ સિદ્ધાંતથી જોડાયેલી છે. માણસનું દરેક કાર્ય કોઈ ને કોઈ કારણનું પરિણામ હોય છે. પ્રવાસ પણ માનવીના જીવનની એક મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે. ઘરથી દૂર જઈ વિશ્વની વિશાળતાને પામવાની વૃત્તિ અને ‘ઘરનીનો છેડો ઘર’ સમજી સ્થિર થવાની પ્રક્રિયા માણસને સતત ભ્રમણશીલ રાખે છે. માણસ એકલો કે સમૂહમાં પ્રવાસ કરે છે તેમાં પણ કોઈ ચોક્કસ એક કે એકથી વધુ પ્રયોજન, ઉદ્દેશ કે હેતુ જ રહેલાં હોય છે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે પ્રવાસ એ સાયાસ કરવામાં આવતી હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિ છે. નિરુદ્દેશ કરવામાં આવતાં પ્રવાસોમાં પણ આનંદની ઉપલબ્ધિ કરવાનો સૂક્ષ્મ ઉદ્દેશ તો હોય જ છે. આટલી વાતને ધ્યાને રાખીને આપણે પ્રવાસ અને પ્રવાસસાહિત્યના હેતુઓને જાણીએ.

○ પ્રવાસના હેતુઓ :

૧. ધાર્મિક ભાવનાઓને કારણે આસ્થા કે શ્રદ્ધાકેન્દ્રોની કરવામાં આવતી યાત્રા.
૨. આર્થિક પ્રવૃત્તિનાં અંગ તરીકે વેપાર—વ્યવસાય માટે કરવામાં આવતાં પ્રવાસ—ભ્રમણ.
૩. વિદ્યા—જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવતાં સ્થળાંતર—પ્રવાસ.
૪. પ્રકૃતિસૌંદર્યનો અનુભવ અને સાહસ માટે થતાં પ્રવાસ.
૫. વિવિધ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ—સંસ્કારિતા જાણવા માટેનાં પ્રવાસ.
૬. દેશ—વિદેશના રાજકીય સંબંધો મજબૂત કરવા માટેના રાજકીય પ્રવાસ.
૭. સામાજિક—લોકવ્યવહારના આશયથી કરાતાં પ્રવાસ.

પ્રવાસ કરવાના જેમ વિવિધ હેતુઓ હોય છે તેમ કરેલાં પ્રવાસને શબ્દસ્થ કરવાનાં પણ નિશ્ચિત હેતુ કે પ્રયોજન હોય છે. આપણે તેને પ્રવાસસાહિત્યના હેતુ તરીકે ઓળખી શકીએ.

○ પ્રવાસસાહિત્યના હેતુઓ :

૧. પ્રવાસસાહિત્યનું પ્રથમ અને પરમ પ્રયોજન પ્રવાસાનુભવને આલેખવાનું હોય છે.
૨. સર્જકને પ્રવાસથી જે સૌંદર્યબોધ ઉપલબ્ધ થાય છે તે વાચકને પણ ઉપલબ્ધ કરાવવાનો હોય છે.
૩. વાસ્તવ અને તથ્યોની હકીકતલક્ષી માહિતી આપવાને બદલે કલાત્મક રીતે પ્રવાસનું વર્ણન કરવાનું હોય છે.
૪. પ્રવાસસ્થળની આસપાસ જોડાયેલી સઘળી સાંસ્કૃતિક—સામાજિક પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપવાનો હોય છે.
૫. વ્યવહારની નહિ પણ સર્જનાત્મક ભાષામાં પ્રવાસવર્ણન કરવાનું હોય છે.
૬. સૌંદર્યદર્શન કરવું અને વાચકને કરાવવું પ્રવાસસાહિત્યનું પ્રધાન લક્ષ્ય હોય છે.
૭. પ્રવાસસાહિત્યનો હેતુ ઉપદેશ કે જ્ઞાનબોધ કરાવવાનો હોતો નથી.
૮. પ્રવાસસાહિત્યમાં સર્જકે જાતવડાઈ નથી કરવાની પણ જાતસંવાદ કરવાનો હોય છે.

૨.૭ પ્રવાસસાહિત્યનાં લક્ષણો

પ્રવાસસાહિત્ય કે પ્રવાસવર્ણન વિશે આટલી ચર્ચા કર્યા પછી હવે તેનાં લક્ષણો જાણવા સરળ બની રહેશે. આપણે જાણીએ છીએ કે વિશ્વમાં પ્રવાસસાહિત્યની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્ત, યહૂદી વગેરે ધર્મોનાં વિવિધ ગ્રંથોમાં પ્રવાસવર્ણનો મળે છે. પ્રાચીનકાળમાં ધર્મસ્થાન, ધર્મપ્રચાર, વ્યાપાર, અને જ્ઞાનાર્જન પ્રવાસના મુખ્ય પરિબળો

હતાં. તેનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રાચીન પ્રવાસસાહિત્ય અને અર્વાચીન પ્રવાસસાહિત્યની લાક્ષણિકતાઓ જાણી શકાય છે. વર્તમાનમાં આપણે જે પ્રવાસસાહિત્યને ઓળખીએ છીએ તે મુખ્યત્વે અર્વાચીનયુગની નિપજ છે. વિશ્વ આખામાં જુદી જુદી ભાષામાં જ જે પ્રવાસસાહિત્ય ઉપલબ્ધ થયું છે તેને આધારે પ્રવાસસાહિત્યની એક સર્વસામાન્ય ઓળખ પ્રસ્થાપિત બની છે. આપણે અહીં પ્રવાસસાહિત્ય—પ્રવાસવર્ણન કે પ્રવાસનિબંધની સ્વરૂપગત વિશેષતાઓ—લક્ષણો જાણીએ.

૧. પ્રવાસસાહિત્ય, પ્રવાસવર્ણન, પ્રવાસકથા, ભ્રમણકથા, ભ્રમણવૃત્ત, પ્રવાસનિબંધ વગેરે નામે જાણીતું આ પ્રચલિત સાહિત્ય સ્વરૂપ છે.
૨. ગદ્યમાં મુખ્યત્વે રચાતું હોવાથી તે ગદ્યનું કલાસ્વરૂપ છે.
૩. પ્રવાસને અવલંબીને આ સ્વરૂપ ખેડાતું હોવાને કારણે પ્રવાસ, ભ્રમણ, સ્થળવિશેષ એનું મુખ્ય ચાલકબળ છે.
૪. પ્રવાસસાહિત્યમાં સ્થળ સંદર્ભ ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક—આદિવિગતો માહિતીના સૂરમાં નહિ પણ સર્જક સંવેદનાનાં બિંબ—પ્રતિબિંબની રીતે આવતી હોય છે.
૫. પ્રવાસને નિમિત્તે સર્જકે ‘સ્વ—ભાવ’ને અભિવ્યક્ત કરવાનો હોવાથી વ્યક્તિત્વનું પ્રકટીકરણ પ્રવાસસાહિત્યનો ગુણવિશેષ બને છે.
૬. પ્રવાસસાહિત્યમાં ‘સ્વ’ની સમાન્તરે ઘણીવાર અન્યના સ્વભાવને આલેખવાની તક પણ રચાતી હોવાને કારણે માનવસ્વભાવના અનેકવિધ રંગો તેમાં ઝીલતા જોઈ શકાય છે.
૭. પ્રવાસસાહિત્યમાં સર્જકનો ‘હું’ આત્મકથાના ‘હું’ કરતાં જુદો હોય છે.
૮. આત્મકથાનો ‘હું’ સ્વને અવલંબીને પ્રકટે છે જ્યારે પ્રવાસસાહિત્યમાં પ્રકટ થતો ‘હું’ કોઈ ને કોઈ પ્રવાસસ્થળને અવલંબીને આવે છે.
૯. પ્રવાસસાહિત્યમાં સર્જક પ્રવાસસ્થળની હદ ઓળંગ્યા વિના ‘સ્વ’ને ખોલવાની મથામણ કરે છે.
૧૦. પ્રવાસ અને પ્રવાસી પ્રવાસસાહિત્યનો વિષય હોય છે.
૧૧. પ્રવાસસાહિત્ય પ્રથમ પુરુષની નિરુપણરીતિથી રચાતું હોય છે.
૧૨. વર્ણનાત્મકતા એ પ્રવાસસાહિત્યની અગત્યની લાક્ષણિકતા છે.
૧૩. પ્રવાસસાહિત્યમાં તેના સર્જકની વિશિષ્ટ શૈલીના દર્શન થાય છે.
૧૪. અભિગમની દૃષ્ટિએ પણ પ્રવાસસાહિત્યની લાક્ષણિકતા નોંધપાત્ર છે. પ્રવાસસાહિત્યનો સર્જક પોતાની ભ્રમણાનુભૂતિને સહૃદયી ભાવકમાં સંક્રમિત કરવાનો અભિગમ રાખે છે.
૧૫. પ્રવાસસાહિત્ય આનંદનો અનુભવ કરાવે છે.
૧૬. પ્રવાસસાહિત્યની ભાષા સર્જનાત્મક હોય છે.
૧૭. સર્જકની કલ્પનાઓ અને ભાવસભર સંવેદનોનો સમન્વય પ્રવાસસાહિત્યમાં જોઈ શકાય છે.
૧૮. પ્રવાસસાહિત્યમાં સર્જક વિષય—સામગ્રીને રસાત્મક રૂપમાં આલેખતો હોય છે.
૧૯. પ્રવાસીના સમુદ્ધિત વ્યક્તિત્વનો સંસ્પર્શ વાચકને થાય એ પ્રવાસસાહિત્યની અનિવાર્ય શરત ગણાય છે.
૨૦. પ્રવાસ દરમિયાન સર્જકે જે ચેતોવિસ્તારનો અનુભવ કર્યો હોય છે તે પ્રવાસસાહિત્યનું રસકેન્દ્ર બને છે.

૨.૮ ગુજરાતી ભાષાનું પ્રમુખ પ્રવાસસાહિત્ય

૧. 'ઈંગ્લેન્ડમાં મુસાફરીનું વર્ણન' — મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
૨. 'ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રવાસ' — કરસનદાસ મૂળજી
૩. 'ગોમંડળ પરિક્રમ' — નંદકુંવરબા
૪. 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' — કલાપી
૫. 'સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં' — ઝવેરચંદ મેઘાણી
૬. 'હિમાલયનો પ્રવાસ' — કાકાસાહેબ કાલેલકર
૭. 'રખડવાનો આનંદ' — કાકાસાહેબ કાલેલકર
૮. 'દક્ષિણાયન' — સુન્દરમ્
૯. 'ગઠરિયા' શ્રેણી — ચંદ્રવદન મહેતા
૧૦. 'અલગારી રખડપટ્ટી' — રસિક ઝવેરી
૧૧. 'ઈશાન ભારત અને આંદામાનમાં ટહુક્યા મોર' — ઉમાશંકર જોશી
૧૨. 'ચીનમાં ૫૪ દિવસ' — ઉમાશંકર જોશી
૧૩. 'વિદિશા', 'પૂર્વોત્તર', 'કાંચનજંઘા', 'દેવાતાત્મા હિમાલય', 'દેવોની ઘાટી'

— ભોળાભાઈ પટેલ

૧૪. 'દેશદેશાવરે', 'ઘરથી દૂરના ઘર' 'પૂર્વા' વગેરે — પ્રીતિ સેનગુપ્તા
૧૫. હિમાયાલને ખોળે' — પ્રવીણ દરજી
૧૬. 'પરિક્રમા નર્મદા મૈયાની', 'સોંદર્યની નદી નર્મદા' વગેરે — અમૃતલાલ વેગડ
૧૭. 'ધૂળમાં ઊડતો મેવાડ' — મણિલાલ હ. પટેલ
૧૮. 'ઈપ્સિતાયન' — ભારતી રાણે
૧૯. 'પાસપોર્ટની પાંખે' — રમણલાલ ચી. શાહ

૨.૯ સારાંશ

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એકમ-૨માં આપણે 'પ્રવાસસાહિત્યની વિભાવના અને લક્ષણો' વિશે માહિતગાર થયાં. પ્રવાસસાહિત્ય ગદ્યનું એક વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે. પ્રસ્તાવનામાં આપણે મનુષ્યજીવનની ગતિ અને પ્રવાસના સંબંધને ટૂંકમાં સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો. પૂર્વભૂમિકામાં અર્વાચીન ગદ્યસ્વરૂપ તરીકે પ્રવાસસાહિત્ય વિશે સામાન્ય જાણકારી મેળવી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અન્ય ગદ્ય સ્વરૂપોની જેમ અર્વાચીનકાળના આરંભથી જ પ્રવાસસાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને પછી તબક્કાવાર વિકાસ થયો છે. 'પ્રવાસ' શબ્દનાં સામાન્ય અને વિશેષ અર્થોને જાણીને પછી આપણે પ્રવાસસાહિત્ય વિશેની કેટલીક પ્રચલિત વ્યાખ્યાઓને આધારે પ્રવાસસાહિત્યની ઓળખ મેળવી. પ્રવાસસાહિત્યની વિભાવના પણ વિગતે ચર્ચા અને પછી પ્રવાસ અને પ્રવાસસાહિત્યનાં હેતુઓ વિશે જાણકારી મેળવી. પ્રવાસસાહિત્યની લાક્ષણિકતાઓનો વિગતે પરિચય લઈને આપણે ગુજરાતી ભાષાનાં કેટલાંક પ્રમુખ પ્રવાસગ્રંથોની જાણકારી પણ આ એકમમાં મેળવી છે. 'રખડવાનો આનંદ' જેવાં પ્રવાસગ્રંથની વિશેષતાઓને સમજવા માટે પ્રવાસસાહિત્ય અંગે આટલી ભૂમિકા હોવી જરૂરી છે.

૨.૧૦ ચાવીરૂપ શબ્દો

૧. ભ્રમણ	૨. વિભાવના
૩. નિરુદ્દેશ	૪. નિરીક્ષણ
૫. આવિષ્કાર	૬. સૌંદર્યબોધ
૭. ચેતોવિસ્તાર	૮. પયપિત
૯. અંતરીક્ષ	૧૦. સંક્રમિત

પ્રવાસસાહિત્ય :
વિભાવના અને લક્ષણો

૨.૧૧ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

○ યાદ રાખજો :

૧. 'પ્રવાસ એટલે અગવડો વેઠવાની બાદશાહી' – કાકાસાહેબ કાલેલકર
૨. "To wander is to get education" – guethe (ગેટે)
૩. "પ્રવાસકથા માણસની આપવીતીની કથા છે" – અનંતરાય રાવળ
૪. "અનાયાસે લખાઈ ગયેલી એક નાનકડી સંવેદન કથા" – સુન્દરમ્
૫. "પ્રવાસ એ એક પ્રકારની આંતરયાત્રા પણ છે." – ઉમાશંકર જોશી

○ સવાલના જવાબ શોધીને લખો.

૧. પ્રવાસસાહિત્યનું પ્રથમ અને પરમ પ્રયોજન કયું છે ?
૨. પ્રવાસસાહિત્યનો વિષય કોણ હોય છે ?
૩. કયા કયા કારણોસર મનુષ્યસમાજ પ્રવાસ કરતો આવ્યો છે ?
૪. 'હિમાલયનો પ્રવાસ' પુસ્તકનાં લેખક કોણ છે ?
૫. અમૃતલાલ વેગડે કઈ નદીના પ્રવાસવર્ણન લખ્યાં છે ?

૭ ૭ ૭

રૂપરેખા

- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 પૂર્વભૂમિકા
- 3.3 ‘રખડવાનો આનંદ’માં સ્થળવિશેષનું સૌંદર્ય
- 3.4 ‘રખડવાનો આનંદ’માં ચરિત્રવિશેષનું સૌંદર્ય
- 3.5 સારાંશ
- 3.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

3.1 પ્રસ્તાવના

સાહિત્યનો આસ્વાદ કોઈ પણ સંવેદનશીલ ભાવક-વાચક કરી શકે છે પરંતુ સાહિત્ય કૃતિનો અભ્યાસ કરવા માટે વિશેષ પ્રકારની સજ્જતા કેળવવી પડે છે. સાહિત્યશાસ્ત્ર-કાવ્યશાસ્ત્રનાં નીતિ-નિયમો જાણવાં-સમજવાં જરૂરી બને છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સાહિત્ય એ શબ્દ અને તેની સાથે જોડાયેલા અર્થની કલા છે. એટલે શબ્દ અને અર્થનું જે શાસ્ત્ર ગણાય છે તે ભાષાશાસ્ત્રની પણ જાણકારી હોવી જરૂરી બને છે. કોઈ પણ સાહિત્ય કૃતિનો સર્વાંગી અભ્યાસ કરવા માટે સૌ પ્રથમ જે તે સાહિત્ય કૃતિનો સંપૂર્ણ રસાસ્વાદ કરવો અનિવાર્ય છે. સહૃદયી ભાવક જ્યારે કૃતિમાં રહેલાં રસબિંદુઓનો અનુભવ કરી શકે ત્યારે જ તેની ગતિ કૃતિનાં અભ્યાસની દિશામાં આગળ વધી શકે. કૃતિમાંથી સાદાંત પસાર થયાં પછી જ ભાવક-વાચક કૃતિનાં વિવિધ કાર્ય-કારણો કે વિશેષતા-સીમાની સમીક્ષા કરી શકે. અહીં આપણો ઉદ્દેશ કાકાસાહેબ કાલેલકર રચિત ‘રખડવાનો આનંદ’નો સમગ્રદર્શી અભ્યાસ કરવાનો હોય કૃતિનાં આસ્વાદ અને અભ્યાસની બેવડી ભૂમિકાએ આપણે આ નિબંધોને તપાસ કરીશું.

3.2 પૂર્વભૂમિકા

કાકાસાહેબ કાલેલકર ગુજરાતી ભાષાનાં સમર્થ ગદ્યકાર છે. સુદૈર્ઘ આયુષ્યમાં કાકાસાહેબે પ્રવાસનિબંધ, લલિતનિબંધ, સ્મરણકથા, આત્મકથા, પત્ર, વાસરિકા, ઈતિહાસગ્રંથો, તત્ત્વદર્શન અને અધ્યાત્મદર્શનના લેખો, સંસ્કૃતિદર્શનના લેખો, શિક્ષણ-કેળવણી વિષયક લેખો, સમાજજીવનના લખાણો, ચરિત્રસંકીર્તન લખાણો- એમ અનેક વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખીને વિપુલ સાહિત્ય સર્જ્યું છે. તેમના નવેક હજાર પૃષ્ઠો જેટલા સમગ્ર ગદ્યનિધિને ‘કાલેલકર ગ્રંથાવલિ’ નામે પંદર જેટલા ખંડોમાં ગુજરાતી ભાષાના વાચકો સમક્ષ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના આર્થિક સહયોગથી આચાર્યશ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથાવલિ પ્રકાશન સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. કાલેલકર ગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગમાં કાકાસાહેબના લલિતનિબંધો સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રંથમાં ‘જીવનનો આનંદ’ (૧૯૬૧), ‘રખડવાનો આનંદ’ (૧૯૬૧) અને ‘અવારનવાર’ (૧૯૫૬) એ ત્રણ સંયોની કૃતિઓ સંગ્રહિત છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ આમ તો ‘જીવનનો આનંદ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૯૩૬) નો ચોથો ખંડ છે. કાકાસાહેબે પહેલાં તેને ‘જીવનનો આનંદ ભાગ-૨’ તરીકે (૧૯૫૩)માં પ્રકટ કર્યો હતો. એની પ્રથમ આવૃત્તિમાં ૬૪ લેખો હતા. ૧૯૬૧માં જ્યારે બીજી આવૃત્તિ થઈ ત્યારે લેખકે તેમાં ૫૪માં લેખ તરીકે ‘મણિપુરનાં

દર્શને’ લેખ ઉમેરી તેની કુલ સંખ્યા દપની કરી. નદીઓ અને સરોવરો વિશે અને ખાસ તો ભારતના જળસૌંદર્યને આલેખતાં નિબંધોની પુસ્તિકા ‘જીવનલીલા’માં કાકાસાહેબે ‘રખડવાનો આનંદ’ પૈકીના દસ લેખો (‘દક્ષિણને છેડે’, ‘સંધ્યારસ’, ‘છપ્પન વરસની ભૂખ’, ‘મંચરની જીવનવિભૂતિ’, ‘નિશીથયાત્રા’, ‘જીવનતીર્થ હરદ્વાર’, ‘સહસ્રધારા’, ‘ગુચ્છુપાની’, ‘ચાંદીપુર’, ‘સરિતા—સંસ્કૃતિ’ અને ‘જીવનલીલા’ની પ્રસ્તાવના) પ્રકાશિત કર્યા હોઈ આપણે અહીં ૫૫ નિબંધોને કેન્દ્રમાં રાખીને કાકાસાહેબની નિબંધકલા વિશે અભ્યાસ કરીશું.

3.3 ‘રખડવાનો આનંદ’માં સ્થળવિશેષનું સૌંદર્ય

‘રખડવાનો આનંદ’ કાકાસાહેબ કાલેલકરનો નિબંધ સંગ્રહ છે. તેનું નામ સૂચવે છે તેમ અહીં રખડવાની—રઝળપાટની કે પ્રવાસની અનુભૂતિને આલેખવામાં આવી છે. અહીં જે લેખો છે તેમાં આપણા દેશનાં જુદાં—જુદાં તીર્થસ્થાનો, કલાધામો અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યધામોનું નિરુપણ કરવામાં આવ્યું છે. ‘દેશદર્શન એ મારે મન દેવદર્શનનો જ પ્રકાર છે. કેવળ કુતૂહલની દૃષ્ટિથી, કલાની રસિકતાથી અથવા વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી હું ફર્યો નથી. પણ એ કુતૂહલ, એ રસિકતા અને એ જિજ્ઞાસા, ત્રણેને કૃતાર્થ કરે એવી ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને ભારતવર્ષમાં બધે ફર્યો છું.’ એમ કહીને કાકાસાહેબે ભારતભ્રમણની પોતાની વૃત્તિ—પ્રવૃત્તિને એક વિશિષ્ટ આસ્થાનું રૂપ આપ્યું છે. રાષ્ટ્રીય સેવા અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા કાકાસાહેબની રાષ્ટ્રભક્તિ જ તેમણે આપણા દેશના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાને જાણવા—સમજવા પ્રેરણા આપે છે. રાષ્ટ્રીયસેવાના ભાગ રૂપે દેશના વિભિન્ન ભાગોમાં જુદાં—જુદાં સમયે કાકાસાહેબને પ્રવાસ કરવાનું બન્યું. એ પ્રવાસનો અનુભવ વર્ષોના અંતરાલ પછી સ્મૃતિઓમાંથી શબ્દસ્થ બન્યો. આ નિબંધોમાં એ રીતે મુખ્યત્વે પ્રવાસની વિગતો આલેખન પામી છે. પરંતુ કાકાસાહેબની લલિત શૈલીને કારણે આ નિબંધો રમણીય બન્યાં છે. કાકાસાહેબના અનુભવસમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનો સંસ્પર્શ પણ આ નિબંધોનો એક આસ્વાદ્ય અંશ બન્યો છે. અહીં ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક સંદર્ભોની વિગતો છે છતાં નિબંધો નર્યા દસ્તાવેજ નથી બનતાં પણ સાહિત્યકૃતિનો રસમય અનુભવ આપે છે. કાકાસાહેબે સિંધથી લઈને આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી—ભારત ભ્રમણ કર્યું છે. આ દેશાટન કાકાસાહેબના અનેરા આનંદલોક રૂપે ‘રખડવાનો આનંદ’માં પ્રકટ થયો છે. ઉત્તર—દક્ષિણ, પૂર્વ—પશ્ચિમ એમ ભારતીય ભૂભાગમાં પરિભ્રમિત થતાં કાકાસાહેબનું મુખ્ય વલણ સ્થળવિશેષોનાં સૌંદર્યલોકને ઉજાગર કરવાનું રહ્યું છે.

પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો અદમ્ય લગાવ કાકાસાહેબને બાળપણથી સંસ્કાર રૂપે મળ્યો છે. અહીં જે નિબંધો છે તેમાં પ્રકૃતિનાં વિધ—વિધ પરિમાણોનું સૌંદર્ય કાકાસાહેબે આલેખ્યું છે. પરંતુ અહીં જુદાં જુદાં પ્રાંત—પ્રદેશોનું ભ્રમણ કરતાં કાકાસાહેબે જે તે સ્થળનાં સુંદરતમ શબ્દચિત્રો અંકિત કરી આપીને આ ગદ્યને રસાન્વિત કર્યું છે. આપણે એવાં થોડાં સ્થળવિશિષ્ટમાં રહેલાં સૌંદર્યને કાકાસાહેબે કેવી રીતે ઝીલ્યાં છે તેનો પરિચય મેળવીએ.

કાઝીપેટથી નિઝામ હૈદરાબાદ જતાં રસ્તામાં એક ટેકરી જૂએ છે. ચાલતી ગાડીએ નજરમાં આવી ગયેલ એ ટેકરી ભોંગીર સ્ટેશન પાસેથી જોઈ હતી. એનું મૂળ નામ તો ભુવનગિરિ. લોકોએ અપભ્રંશ ભોંગીર કરી નાખ્યું. ભુવનગિરિનું આકર્ષણ લેખકને એવું તો ખેંચી રાખે છે કે તેઓ રવિવારના દિવસે ગીતાનો પ્રિય એવો અગિયારમો અધ્યાય વાંચવામાં પણ એકાગ્ર થઈ શકતા નથી. ભગવાનની જ આજ્ઞા હોય તેમ ગીતાનો અધ્યાય વાંચવાનું બંધ કરી ભુવનગિરિનું સૌંદર્ય અનિમેષ નેત્રે ઝીલી લે છે. ભુવનગિરિનું આ દર્શન કાકાસાહેબની એક વિશિષ્ટ ધાર્મિકતાનો પરિચય આપે છે. આ ટેકરીનું વર્ણન કરતાં કાકાસાહેબ લખે છે,

“એક જ અને ગોળમટોળ પથરાની બનેલી એ ટેકરી હતી. એના ઉપર કાંઈક મંદિર હશે. પથરો જોયો એટલે એના ઉપર પ્રહાર કરીને એના કકડા લઈ જવાનું માણસજાતને સૂઝવાનું જ. પણ આ ટેકરીનો પથરો એટલો તો ગોળમટોળ અને લીસો છે કે રૂપાળા અને પ્રસન્નમૂખ

બાળકને ચૂંટી ખણવાનું જેમ કોઈને ગમે નહીં તેમ આ ટેકરી ઉપર કોશ ચલાવવાનું કોઈને ગમ્યું નહીં હોય. એટલે આ ટેકરી પ્રકૃતિ—માતાએ જેવી બનાવી હતી તેવી જ ઊભી છે.” (‘ભુવનગિરિ’)

કાકાસાહેબનો ગિરિશિખરો પ્રત્યેનો પ્રેમ અહીં અનેક સ્થાનોએ જોવા મળે છે. મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતના વિસ્તારોની ગિરિશ્રુંખલાઓ તેમજ કર્ણાટક, આંધ્ર, કેરલ વગેરે દક્ષિણ ભારતનાં પહાડી પ્રદેશોનું સૌંદર્ય કાકાસાહેબની દૃષ્ટિમાંથી છટકી શક્યું નથી. ગુફાઓનું રહસ્યમય રમણીય રૂપ પણ કાકાસાહેબને આકર્ષિત કરે છે. મુંબઈ પાસેની જોગેશ્વરી, કાન્હેરી અને ધારાપુરીની ગુફાઓની વાત કરતાં કરતાં આ સર્જક અર્બુદાગિરિની પ્રાચીન ગુફાઓ, કાલીની ગુફાઓ તેમજ નાશિક પાસેની અજંતા—ઈલોરાની ગુફાઓની રૂપ—રમણા વિશે મુક્ત મને આલેખન કરે છે. ‘દેલવાડાની ધાર્મિક કળા’ નિબંધમાં કાકાસાહેબ બહું થોડાં શબ્દોમાં આબુ અને દેલવાડાનું સંમોહક ચિત્ર ખડું કરે છે.

“દેલવાડાનાં મંદિરનાં બે શિખરો બે ઢબનાં છે : દૂરથી જોતાં એકમાં મદર્ની ઓજસ (masculine strength) જણાય છે, બીજામાં જનાની નાજુકાઈનું લાવણ્ય (feminine grace). તમારા ધ્યાનમાં એ આવ્યું જ હશે. આબુ પહાડનો આખો પ્રદેશ દેવભૂમિ જેવો લાગે છે. ગુરુશિખરનું પવિત્ર આધ્યાત્મિક વાતાવરણ, અચલગઢનાં ઐતિહાસિક સંસ્મરણો, દેલવાડાની શ્રદ્ધાભક્તિ, અર્બુદાદેવીની એકાંત ઉપાસના, નખિ તળાવનું ગંધર્વરાજ, એની આસપાસની વન્ય શોભા, અને વસિષ્ઠાશ્રમ તરફની તપોભૂમિ, બધું જ રમણીય છે.” (‘દેલવાડાની ધાર્મિક કળા’)

સંગ્રહમાં પશ્ચિમ—દક્ષિણ ભારતનાં પ્રદેશોનાં પ્રવાસની અનુભૂતિ કાકાસાહેબે ખૂબ જ રસમય રીતે આલેખી છે. મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, આંધ્રપ્રદેશ—નિઝામ, કેરલ—કન્યાકુમારી, પૂના—ગોવા વગેરે પ્રદેશોમાં રાષ્ટ્રીય—કેળવણી — સેવા અને હિન્દી પ્રચાર સમિતિની કામગીરીના ભાગ રૂપે ભ્રમણ કરતાં કાકાસાહેબે પોતાની કામગીરીને ખલેલ ન પડે તે રીતે આ પ્રદેશોનું સૌંદર્યદર્શન પણ કર્યું અને તેનું શબ્દરૂપ પણ કંડાર્યું. ‘બાહુબલી’ નિબંધમાં ઈતિહાસ—ભૂગોળની સમાન્તરે ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં એકાધિક સંદર્ભો વણતાં જઈને કાકાસાહેબ એક લલિતનિબંધનો આસ્વાદ્ય અનુભવ કરાવે છે. અહીં ‘જ્યેષ્ઠ કે શ્રેષ્ઠ?’, ‘શ્રવણબેળગોળ’, ‘ચામુંડરાય’, અને ‘ગોમદેશ્વરનાં દર્શન’માં સ્થળસૌંદર્યની સાથે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને ભક્તિનો વિશિષ્ટ સંગમ પ્રતીત થાય છે. જૂના મૈસૂર રાજ્યમાં આવેલી કોલર ગોલ્ડ માઈન્સની સફર કાકાસાહેબની સાથે વાયકો માટે પણ આશ્ચર્યનો અનુભવ બની રહે છે. ‘સોનાની ખાણ’ અને ‘ફરી કોલર’ બંને નિબંધમાં આપણે સુવર્ણલોકમાં ફરતાં હોઈએ તેવો અનુભવ કરાવે છે. બેંગલોરની બાજુમાં આવેલ ‘નંદીદુર્ગ’નું પ્રવાસ વર્ણન પત્રરૂપ હોવા છતાં આસ્વાદ્ય છે. ‘આંધ્રની સૌંદર્યધાની’, ‘કર્ણાટક’, ‘ગોમાંતકની એક ઝાંખી’, ‘જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની’, ‘જૂની જાહોજહાલી’, ‘પાષણ—દૃઢ્ય’, ‘સીતાનહાણી’, ‘ધૃષ્ણેશ્વર’ ‘મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી’ વગેરે નિબંધોમાં પશ્ચિમ—દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થ—સૌંદર્યધામોનું નિરુપણ લલિતનિબંધનો મધુર અનુભવ કરાવે છે આ નિબંધોમાં કાકાસાહેબ સ્થળની ભૌગોલિક વિગતો માત્ર આપવાને બદલે તેનાં પ્રાકૃતિક—સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક સૌંદર્યને ઉજાગર કરવાનું વલણ વધુ રાખે છે. મંદિરોના સ્થાપત્યો અને શિલ્પોમાં રહેલાં સૌંદર્યને સર્જક માણે—જાણે છે. ભાવક તરીકે આપણનેય તેની સંમુખ કરાવે છે.

‘રખડવાનો આનંદ’ સંચયના ક્રમ નં. ૨૬ થી ૩૦ના નિબંધોમાં કાકાસાહેબે ઉત્તર ભારત અને વિશેષ કરીને તાજમહાલને કેન્દ્રમાં રાખીને પોતાની અનુભૂતિ આલેખી છે. ‘શ્રી જમનાલાલજીના જન્મસ્થાને’માં જયપુરથી સીકર અને ત્યાંથી ‘કાશીકા વાસ’ની યાત્રા કાકાસાહેબ કરે છે. ‘કુતુબમિનાર પરથી’માં ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં દિલ્હી અને કુતુબમિનારના સંબંધને કાકાસાહેબે વ્યક્ત કર્યા છે. ‘તાજમહાલ’, ‘પ્રેમનું અમર પુષ્પ’ અને ‘તાજ’ નિબંધો તો ‘તાજ’ સૌંદર્યનું કાવ્યાત્મક ગદ્ય બનીને ઉપસ્યાં છે. કાકાસાહેબની તાજદર્શનની અનુભૂતિનાં થોડાં નમૂનાઓ જોઈએ :

- “તાજમહાલ ભવ્ય નથી, રમ્ય છે; આહ્લાદક નથી, ઉન્માદક છે; અને એટલે દરજજે પવિત્રતામાં ન્યૂનતા આણે છે “
- “તમારે જો શાહજહાનની નજરે તાજમહાલ જોવો હોય તો આગ્રાના કિલ્લામાંથી રાજમહેલના ઝરૂખા પર ઊભા રહીને જુઓ. ચિત્રકાર અવનીન્દ્રનાથ તમને મદદ કરશે”
- “ તાજના એ ધોળા ઓટલા ઉપરથી અમે નીચે ઊતર્યા. ઉપર હતા ત્યાં સુધી કળાની મસ્તીમાં હતા. ઓટલા નીચે આવ્યાં અને પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી એટલે મસ્તી ઊતરી અને અંતર વધવાથી મસ્તીને ઠેકાણે ભક્તિએ પ્રવેશ કર્યો. અહીંથી મિનારાઓ વધારે ગંભીર દેખાવા લાગ્યા. હવે એ અમારા ન રહ્યા પણ ગંધર્વસૃષ્ટિમાં જઈ પહોંચ્યા. નીચેથી પ્રદક્ષિણા કરતાં હવે તો કશું જોવાની તાકાત ન રહી. આંખો ધરાઈ હતી. હૈયું છલોછલ ભરાયું હતું. ભેજું વિચારોની ભીડને કારણે નક્કર બન્યું હતું. અને પદ પીધેલા માણસની જેવા જેમ તેમ પડતાં હતા. એ શરીરનો થાક નહોતો પણ સૌંદર્યપાનનો કેફ હતો.”

આ નિબંધોમાં કાકાસાહેબે, આગળ કહ્યું તેમ ભારતભ્રમણનું નિરૂપણ કર્યું છે. દક્ષિણ અને મધ્ય-ઉત્તર ભારતના તીર્થ-સૌંદર્યસ્થાનોની યાત્રા પછી ઉત્તર-પૂર્વીય પ્રદેશોનાં રમણીય તીર્થોની યાત્રાનુભૂતિ આલેખે છે. ‘મહાવીરની કેવલ્યભૂમિ’માં બિહારમાં આવેલ પાવાપુરીના જૈનમંદિરોની યાત્રાનું વર્ણન છે. એ જ યાત્રાનો બીજો અનુભવ ‘અપાપાપુરી’માં પણ ઝીલાયો છે. ‘બુદ્ધ ગયા’ નિબંધમાં તથાગત બુદ્ધની અંગુલિ ઝાલીને કાકાસાહેબ બોધિસત્વ અને બોધિદ્રુમનો ઈતિહાસ રસાત્મક રીતે આલેખે છે. ‘ધૌલી પછી કાલસી’, ‘અશોકના શિલાલખો’, ‘દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકવર્ધન’, ‘નિર્વાણધામ કુશીનારા’ – નિબંધોમાં ભગવાન બુદ્ધ, બૌદ્ધધર્મ અને ચક્રવર્તી સમ્રાટ અશોકની સંનિધિમાં કાકાસાહેબનું ભ્રમણ તીર્થસ્થાનોનાં સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે. નિબંધ ક્રમ નં. ૩૯ થી ૪૫ માં કાકાસાહેબે કલકત્તા અને પૂર્વ ભારતનાં રમણીય પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની વાત કરી છે. મણિપુર અને આસામની યાત્રાનું વર્ણન ધાર્મિક ઉપરાંત ઐતિહાસિક અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની અનુભૂતિ કરાવે છે. ‘હિમાલયનું આકર્ષણ’, ‘શ્રીનગરને રસ્તે’, ‘શ્રીનગર-કાશ્મીર’ વગેરે નિબંધોમાં કાશ્મીર-હિમાલયનું સૌંદર્ય અને તીર્થસ્થાનોનું આલેખન પામ્યું છે. એક સંન્યાસી તરીકે કાકાસાહેબની ધર્મભક્તિ અને સહિષ્ણુતાનાં અહીં દર્શન થાય છે.

‘રખડવાનો આનંદ’માં પ્રવાસનો અનુભવ ઝીલાયો છે. અહીં ભારતના પવિત્ર તીર્થયાત્રા સ્થળોનો પ્રવાસ કરનાર કાકાસાહેબનો અંગત અનુભવ આલેખાયો છે. હિંદુ, શીખ, જૈન, બૌદ્ધ, ઈસ્લામ જેવા ધર્મોના પવિત્ર તીર્થસ્થળો ભારતભરમાં આવેલાં છે. કાકાસાહેબે આ તીર્થોની મૂલાકાત વિવિધ નિમિત્તે કરી છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માંથી પસાર થતાં અહીં રહેલો સૌંદર્યલોક તરત પામી શકાય તેમ છે. પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની સમાન્તરે કાકાસાહેબે સ્થાપત્ય અને શિલ્પ-ઈત્યાદિ કલાઓના સૌંદર્યને પણ અહીં વ્યક્ત કર્યું છે. એ અર્થમાં આ નિબંધો કાકાસાહેબનો આનંદલોક છે.

૩.૪ ‘રખડવાનો આનંદ’માં ચરિત્રવિશેષનું સૌંદર્ય

સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે નિબંધ ઘણી બધી રીતે વિલક્ષણ છે. પ્રવાસનું આલંબન લઈને આવતાં નિબંધને પ્રવાસનિબંધનું નામ મળ્યું તો ચરિત્રને કેન્દ્રમાં રાખી રચાતા નિબંધ ચરિત્રનિબંધ તરીકે ઓળખાયા. જેમાં હાસ્યનિર્માણ કરવાનું લક્ષ્ય પ્રધાન હોય તેવી ગદ્યકૃતિ હાસ્યનિબંધનું નામ પામી. સર્જકવ્યક્તિત્વનો લીલામય આવિષ્કાર જેમાં સિદ્ધ થાય છે તેવા નિબંધ લલિતનિબંધ કે સર્જકનિબંધનું નામ મળ્યું. આમ, ગદ્યનું જ સ્વરૂપ હોવા છતાં નિબંધના ભિન્ન ભિન્ન પ્રભેદો જોવા મળે છે. આપણે જે નિબંધોનો અભ્યાસ કરીએ છીએ તે ‘રખડવાનો આનંદ’માં નિબંધની સ્વરૂપગત એકાધિક વિલક્ષણતાઓ જોવા મળે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો ચરિત્રનિબંધ નથી પણ તેમાં કાકાસાહેબે કેટલાંક રસપ્રદ ચરિત્રોનું ચિત્રણ રસમય રીતે કર્યું છે. આ નિબંધોમાં અભિવ્યક્ત ચરિત્રોનું એક આગવું સૌંદર્ય અનુભવાય તેમ છે. અહીં ઈતિહાસ-પુરાણ પ્રસિદ્ધ

અસામાન્ય વ્યક્તિવિશેષોના આસ્વાદ્ય શબ્દચિત્રો છે તો સામાન્યજનોના ચરિત્રોનું પણ ભાવસભર આલેખન છે. ‘બાહુબલી’ નિબંધનો કેવળજ્ઞાની બાહુબલી, બાહુબલીની વિરાટ મૂર્તિની શોધમાં નીકળેલો માતૃભક્ત રાજપુરુષ કે ચામુંડરાય, ‘જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની’ના શકકર્તા શ્રીશાલિવાહન, સંત એકનાથ, ‘જૂની જાહોજલાલી’ નિબંધના પૈઠણી વેપારી, ‘મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી’ના ઔરંગઝેબ, ‘ગુરુ ગોવિંદસિંહનો ગુરુદ્વારા—નાંદેડ’ અને શીખ પાદશાહ ગુરુ ગોવિંદસિંહ’ના શીખ ધર્મના ગુરુ ગોવિંદસિંહ, ‘વસઈનો કિલ્લો’ના ચિમાજી અપ્પા, ‘શ્રી જમનાલાલજીના નિવાસ્થાને’ના જમનાલાલ બજાજ, પ્રેમનું ‘અમર પુષ્પ’ના શાહજહાન અને મુમતાજ, તથાગત બુદ્ધ, યશોધરા અને રાહુલ, ‘સંથાલી મોરલી’ નિબંધના સામાન્ય સંથાલી આદિજન, ચક્રવર્તી સમ્રાટ અશોક — એમ કંઈ—કેટલાંય ચરિત્રોનો પરિચય આ નિબંધોમાંથી પસાર થતાં મળતો રહે છે. સ્થળવિશેષના સૌંદર્યનું રસદર્શન કરાવતા કાકાસાહેબ આ નિબંધોમાં વ્યક્તિવિશેષના ગુણોનો પણ ભાવપૂર્ણ રીતે પરિચય કરાવે છે. આ નિરૂપણ જાણકારી આપવાના કે વિદ્વતા પ્રકટ કરવાના આશયથી નહિ પરંતુ નિબંધના રચનાક્રમમાં સહજ રીતે વણાઈને આવે છે. તેમાં કાકાસાહેબનું સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ પણ સૂપેરે ઉપસે છે. જેમાં ચરિત્રગત ખાસિયતો પ્રભાવક રીતે પ્રકટી છે તેવા નિબંધો છે ‘સેવકરામનો પરચો’, ‘સ્વર્ગમાં નરક’ અને ‘પાલખીવાળો સંન્યાસી’. આ ચરિત્રોનો થોડો પરિચય મેળવીએ.

કાશ્મીરના પ્રવાસ દરમિયાન ક્ષીરભવાનીના દર્શને જવા નીકળેલા કાકાસાહેબ અને અનંત બુવાની સાથે એક સેવકરામ નામનો વૈશ્ય જોડાય છે. વૈશ્ય ગુહસ્થ સંન્યાસી સેવકરામના વ્યક્તિત્વને કાકાસાહેબે ખૂબ જ હલાવી રીતે આલેખ્યું છે. સેવકરામનું ચરિત્ર આલેખતાં કાકાસાહેબ લખે છે,

“ત્યાં સેવકરામ કરીને એક વૈશ્ય અમારી સાથે થયો. એને પણ ક્ષીરભવાનીને દર્શન આવવું હતું. સેવકરામની અને અમારી ઓળખાણ ત્રણ ચાર દિવસથી જ હતી. બહુ વિચિત્ર માણસ. કોઈ ને કોઈ સંન્યાસીના શિષ્ય તરીકે ફરતો. એનો આખો દિવસ ઉપદેશ માંગવામાં અને આપવામાં જતો. પોતાના કરતાં જરા પણ ચડિયાતો કોઈને જુએ, તે અત્યંત નમ્ર બની કહે, ‘હું જળ મૂઢ છું. મને કંઈક ઉપદેશ આપો કે જેથી મારાં ભવબંધન તૂટી જાય.’ જાત જાતની શંકાઓ પૂછે, અને પરલોકમાં ન ખૂટે એવું ભાથું મેળવે. બીજી જ ક્ષણે જો કોઈ પોતાનાથી ઊતરતો માણસ હાથ આવે તો એને કહે, ‘જ્ઞાન વગર તારું જીવતર વ્યર્થ છે. હું તને જ્ઞાન આપું. મારી આગળ હાથ જોડીને બેસ. હાથ જોડ્યા વગર ગુરુઓ જ્ઞાન આપતા નથી.’ અને પછી ગુરુભક્તિના મહિમા ઉપર હાજર વરસનું વાસી પ્રવચન ચલાવે.” (‘સેવકરામનો પરચો’)

પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ ગણાતા કાશ્મીરની યાત્રા વખતે કાકાસાહેબ અને અનંત બુવાજીને નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે સામાન ઊચકવા એક મજૂર—વેઠિયો રાખવો પડેલો. કાકાસાહેબના નસીબમાં આવેલો એ મજૂર એક હાથે અપંગ હતો. તેની પાસે વેઠ કરાવવી કાકાસાહેબને ઉચિત તો નથી લગતી પણ નાદુરસ્ત સેવા લેવી પડે છે. એ અનુભવને કાકાસાહેબે ‘સ્વર્ગમાં નરક’ નિબંધમાં આલેખ્યો છે. ભોળા ખેડૂતની દયનીય અસહાય સ્થિતિ અને આપવીતીથી આદ્ર બનેલાં કાકાસાહેબ અડધે રસ્તેથી એ મજૂરને મુક્ત કરે છે. ‘પાલખીવાળો સંન્યાસી’માં એક વિચિત્ર સ્વભાવના સંન્યાસીનું લાઘવભર્યું પણ સ્મરણીય ચરિત્ર ઉપસાવ્યું છે. અમરનાથની યાત્રા માટે નીકળેલા કાકાસાહેબ શ્રીનગર પહોંચે છે ત્યારે એક સંન્યાસી અમરનાથ જવા માટે પાલખીની માંગણી કરે છે. અમલદારો અને અન્યો ઘણું સમજાવે છે. ઘોડો આપવાનું કહે છે પણ સાધુ માનતા જ નથી. છેવટે પાલખીની રાહમાં જ પ્રાણત્યાગ કરે છે. એ સાધુનું ચરિત્ર આલેખતા કાકાસાહેબ લખે છે.

“અમલદારો થાક્યા, કંટાળ્યા અને ત્યાંથી નીકળી ગયા. પેલા સંન્યાસીએ તો ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ચાર દિવસ ગયા, આઠ ગયા, કોઈએ તેની પૂછપરછ સરખી ન કરી. તેની પ્રાણશક્તિ ક્ષીણ થઈ. હવે કોઈ તેને પાલખી આપત તોય તે અમરનાથની યાત્રા ન કરી શકત. લોકોએ તેને ખુલ્લા મેદાન ઉપર એક ખાટલો પાથરી તેના ઉપર સુવાડ્યો હતો. ભોળા લોકો તેને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ ગીતામાં કહ્યું છે કે જે ત્રિગુણાતીત થયો છે તેને તમોગુણ

માટે ઘૃણાય નથી હોતી કે આદરેય નથી હોતા. મૂઢગ્રાહ (હઠવાદીપણું) હોય તોય શું ? એ પણ એક જાતનું તપ તો છે જ ને ? સજ્જને તાપથી ચ્યુત થવું ન જોઈએ.” “પ્રાણ જાય અરુ વચન ન જાણિ” “સંન્યાસીએ એ જ ખાટલા ઉપર ભગવી ચાદર નીચે પોતાના હાથપગ લાંબા કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો.” (‘પાલખીવાળો સંન્યાસી’)

આમ, ‘રખડવાનો આનંદ’માં તીર્થસ્થળોનું સૌંદર્ય જેમ ભાવકને આહ્લાદકતાનો અનુભવ કરાવે છે તેમ પરિચિત અને અપરિચિત એવા ચરિત્રવિશેષો પણ સંવેદનસભર ગદ્યનો અનુભવ આપે છે. સ્થળોનું નિબિડ સૌંદર્ય અને ચરિત્રચિત્રોની ભાવસભર રંગપૂરણી ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોનો એક આગવો વિશેષ બનીને ઉપસે છે.

૩.૫ સારાંશ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, ‘રખડવાનો આનંદ’ કૃતિ અભ્યાસ કરવા માટે આપણે એકમ—૩માં પ્રસ્તાવના રૂપે સાહિત્યનો આસ્વાદ અને અભ્યાસ કરવા માટે વિશેષ પ્રકારની સજ્જતા કેળવવી પડે છે તેની ચર્ચા કરી. સાહિત્યશાસ્ત્ર—કાવ્યશાસ્ત્રનાં નીતિ—નિયમો જાણવાં—સમજવાં જરૂરી બને છે એ પણ આપણે જાણ્યું. વળી, આપણે જાણીએ છીએ કે સાહિત્ય એ શબ્દ અને તેની સથે જોડાયેલા અર્થની કલા છે. એટલે શબ્દ અને અર્થનું જે શાસ્ત્ર ગણાય છે તે ભાષાશાસ્ત્રની પણ જાણકારી હોવી જરૂરી બને છે. કોઈ પણ સાહિત્ય કૃતિનો સર્વાંગી અભ્યાસ કરવા માટે સૌ પ્રથમ જે તે સાહિત્ય કૃતિનો સંપૂર્ણ રસાસ્વાદ કરવો અનિવાર્ય છે. સહૃદયી ભાવક જ્યારે કૃતિમાં રહેલાં રસબિંદુઓનો અનુભવ કરી શકે ત્યારે જ તેની ગતિ કૃતિનાં અભ્યાસની દિશામાં આગળ વધી શકે. કૃતિમાંથી સાદ્યંત પસાર થયાં પછી જ ભાવક—વાચક કૃતિનાં વિવિધ કાર્ય—કારણો કે વિશેષતા—સીમાની સમીક્ષા કરી શકે. આ બાબતોની વિચારણા કરીને જ આપણે પૂર્વભૂમિકામાં કાકાસાહેબનો નિબંધકાર તરીકે પરિચય મેળવી ખાસ તો લલિતનિબંધકાર તરીકે ‘જીવનનો આનંદ’ અને ‘રખડવાનો આનંદ’નું સર્જન કરનાર કાકાસાહેબના નિબંધલેખન પ્રતિ સંકેત માંડ્યો. હિંદુ, જૈન, શીખ, બૌદ્ધ અને ઈસ્લામ ધર્મના શ્રદ્ધાકેન્દ્રોની સફર કરનાર કાકાસાહેબે આ સ્થળોના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની સાથે તેનાં ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સંદર્ભોને સંયોજીને આ નિબંધોને લલિત રૂપ આપ્યું છે. પ્રસ્તુત એકમ—૩માં આપણે આ રીતે ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોની મુખ્ય વિષયસામગ્રીને જાણવાનો અને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩.૬ ચાવીરૂપ શબ્દો

૧. નિશીથ	૨. જયેષ્ઠ
૩. નિર્વાણ	૪. ગ્રંથી
૫. સાધનાવીર	૬. પૈઠણ
૭. સીતાનહાણી	૮. બીબીનો રોજો
૯. મિનારા	૧૦. સંથાલી

૩.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- યાદ રાખજો :
૧. દક્ષિણ ભારત — રામેશ્વરમ — કન્યાકુમારી
 ૨. ઉત્તરભારત — જમ્મુ—કાશ્મીર
 ૩. કન્યાકુમારી — ત્રિવેણી સંગમ (સમુદ્રનો)
 ૪. બાહુબલી — ૪૫ ફૂટની મૂર્તિ

રખડવાનો આનંદ

૫. નંદીદુર્ગનું પ્રાચીન નામ – નંદગિરિ
 ૬. કુશીનારા – બુદ્ધનું નિર્વાણસ્થળ
 ૭. ક્ષીરભવાની – કાશ્મીર
 ૮. કૈલાસ મંદિર – અજંતા ગુફા
 ૯. તાજમહાલ – શાહજહાન
 ૧૦. મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી – ઔરંગઝેબ
 ૧૧. નાંદેડ – ગુરુ ગોવિંદસિંહ
 ૧૨. સોનાની ખાણ – કર્ણાટક
- સવાલના જવાબ લખો.
૧. તમારી પસંદગીના કોઈ એક નિબંધમાં વ્યક્ત સ્થળસૌંદર્ય વિશે નોંધ લખો.
 ૨. ‘બાહુબલી’ નિબંધમાં આવતી કથાનો પરિચય આપો.
 ૩. પૃથ્વીના પેટાળમાંથી સોનું કાઢવાની પ્રવૃત્તિ વિશે નિબંધને આધારે લખો.
 ૪. કાકાસાહેબના કાશ્મીર પ્રવાસ વિશે તમારા શબ્દોમાં નોંધ કરો.
 ૫. ‘રખડવાનો આનંદ’માં આવતાં વ્યક્તિચિત્રોનો પરિચય કરાવો.

‘રખડવાનો આનંદ’માં લોકજીવન—વ્યવહાર

રૂપરેખા

- ૪.૧ પ્રસ્તાવના
- ૪.૨ પૂર્વભૂમિકા
- ૪.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’માં લોકજીવન—વ્યવહાર
- ૪.૪ સારાંશ
- ૪.૫ ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૪.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૪.૧ પ્રસ્તાવના

જીવનની ગતિ નિરંતર અને નિરાળી હોય છે. આપણે મનુષ્ય તરીકે તેની સાથે લય મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરતા હોઈએ છીએ. જીવનની સંકુલતા અને રહસ્યોને જેમ જેમ સમજવાનો પ્રયાસ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને તેનાં વિશે નાનાવિધ આશ્ચર્યો મળતાં રહે છે. સજીવ તરીકે આદિમ સ્થિતિમાં આપણે જે જીવન જીવતાં હતા ત્યારથી લઈને સભ્યસમાજનું ઘડતર કરી સુસંસ્કૃત જીવન જીવતા થયાં ત્યાં સુધીમાં આપણે અનેકાનેક જીવનવ્યવહારોની રચના કરી છે. પૃથ્વી પરના અન્ય સજીવો કરતાં માણસ તરીકે આપણે આપણો એક અલાયદો જીવનધર્મ ઘડીને જીવવાનું પસંદ કર્યું છે. આપણો જીવનધર્મ આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં, સંસ્કૃતિઓમાં, ઇતિહાસગ્રંથોમાં, કલાઓમાં, દર્શનશાસ્ત્રોમાં, વિજ્ઞાનમાં એમ વિવિધ જ્ઞાન—વિજ્ઞાનની શાખાઓમાં જોવા મળે છે. કલાઓમાં જીવન કે લોકવ્યવહારનું નિરૂપણ વિશેષ રૂપમાં થતું હોઈ જીવનવ્યવહારનો પરિચય મેળવવા કે અભ્યાસ માટે કલાઓનો સંસર્ગ કે અભ્યાસ કરવો જરૂરી બને છે. કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ કાવ્યના પ્રયોજનની વાત કરતા ‘કાવ્યમ યશસે’ કહ્યું પણ સાથે ‘વ્યવહારવિદે’ પણ કહ્યું જ છે. એટલે કે કાવ્ય દ્વારા યશ, ધનની પ્રાપ્તિ તો થાય છે પણ કાવ્યથી વ્યવહારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યનો સજીવ તરીકે જન્મ તો થાય છે પણ માનવ તરીકે કેવી રીતે જીવવું તે વ્યવહારજ્ઞાનથી શીખવું પડે છે. સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સાહિત્ય ઇત્યાદિ કલાઓ માણસને જીવન જીવવા માટેનું વ્યવહારજ્ઞાન લલિતરૂપમાં આપે છે. આ એકમમાં આપણે ‘રખડવાનો આનંદ’માં વ્યક્ત લોકજીવન—વ્યવહાર વિશે જાણકારી મેળવવાનાં હોવાથી પ્રસ્તાવના રૂપે આટલી સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે.

૪.૨ પૂર્વભૂમિકા

પ્રાકૃતિક વૈવિધ્ય ધરાવતો ભારત દેશ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ભાષાકીય વૈવિધ્ય પણ ધરાવે છે. હિમાલયથી લઈને અરબ સાગર અને કચ્છના રણથી બ્રહ્મપુત્રા સુધી વિસ્તીર્ણ ભારતવર્ષની ભૂગોળમાં લોકજીવનનું પણ એવું જ નૈસર્ગિક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અનેકતામાં એકતાનો વિશેષ ગુણ રહેલો છે. ભારતનો પ્રવાસ કરનાર કોઈ પણ પ્રવાસીને ભારતીય સંસ્કૃતિની વિલક્ષણતાના દર્શન થાય છે. નદીઓ, પહાડો, ગીચજંગલો, ખેતી માટે વિશાળ મેદાન પ્રદેશો, સમુદ્ર કિનારાઓ, વિસ્તીર્ણ રણપ્રદેશ, સરોવરો એમ જુદી જુદી ભૌગોલિક રચના ધરાવતાં ભારત દેશમાં લોકજીવન કે સમાજજીવનના પણ જુદાં જુદાં રંગ—સંસ્કાર જોવા મળે છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિબંધસંગ્રહ ‘રખડવાનો આનંદ’માં આપણને

સમસ્ત ભારતના લોકજીવનના વિવિધ રૂપો જાણવા-માણવા મળે છે. કાકાસાહેબને સ્વરાજ-સેવાનાં અનેક કાર્યો નિમિત્તે દેશમાં ફરવું પડ્યું તે દરમિયાન સહજ રીતે જે જોવા-જાણવા મળ્યું તે ભારતનું ચિત્ર આ નિબંધોમાં આલેખિત કર્યું છે. કાકાસાહેબનો પ્રધાન આશય તો હિન્દુસ્તાનના વિવિધ તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન કરવાનો હતો. પરંતુ જેમ મંદિરે દેવ-દર્શનનો લાભ મળતાં ઘણીવાર પ્રસાદનો પણ અનાયાસ લાભ મળી જાય તેમ આ નિબંધોમાંથી પસાર થતાં ભારતીય તીર્થ-સ્થાનોનાં સૌંદર્ય દર્શનની સાથે ભારતીય સમાજજીવન કે જનજીવનને જાણવાનો પ્રસાદ પણ અનાયાસ મળી જાય છે. સિંધથી માંડીને આસામ અને કન્યાકુમારીથી માંડીને કાશ્મીર સુધીના ભ્રમણમાં આત્મીય સજ્જનોની સંગાથે જે તે સમાજની આંતરિક સ્થિતિને ઝીણવટથી જાણવાની તક કાકાસાહેબને મળી અને તેમણે એ લોકજીવનનો અનુભવ પોતાના આ નિબંધોમાં ઉચિત રીતે જ પ્રતિભાવિત કર્યો છે. અહીં કાકાસાહેબે કુદરતની પ્રકૃતિની વાત તો કરી જ છે સમાન્તરે લોક વ્યવહાર કે જીવનવ્યવહારની પ્રકૃતિને પણ નજીકથી જોઈ-સમજીને વ્યક્ત કરી છે. અહીં માત્ર રખડવાનો આનંદ નથી પરંતુ વૈવિધ્યસભર લોકજીવનની સન્મુખ થવાનો સંતોષ પણ છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં બાહ્ય અને આંતરિક - એમ બંને પ્રકૃતિનો સમન્વય થયો છે.

તો ચાલો, વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમમાં આપણે ‘રખડવાનો આનંદ’ નિબંધસંગ્રહમાં વ્યક્ત લોકજીવન-વ્યવહાર વિશે જાણકારી મેળવીએ અને કાકાસાહેબની સર્જકતાને પણ પ્રમાણીએ.

૪.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’માં વ્યક્ત લોકજીવન-વ્યવહાર

માનવસમાજ કે માનવસભ્યતાનું ઘડતર પ્રકૃતિનાં કારણોથી થયું છે. પ્રકૃતિની સાથે રહીને તેને નજીકથી જોઈ જોઈને માણસે જીવનવ્યવહારના પાઠ ઘડ્યા અને શીખ્યા પણ છે. પ્રકૃતિની ચેતના અને લોકજીવન પરસ્પર વણાયેલા છે. માણસ પ્રકૃતિમાંથી ઘણું શીખીને વ્યહારમાં ઉતારતો આવ્યો છે. આજે આપણે લોકસંસ્કૃતિ અને નગરસંસ્કૃતિ એવાં ભેદ ભલે પાડતા હોઈએ પણ આરંભમાં તો સહજ-સરળ પ્રાકૃતિક જીવન જ હતું. કહો કે સઘળું લોકજીવન જ હતું. પ્રકૃતિની વચ્ચે આદિમ અવસ્થામાં રહેતા માણસે ધીમે ધીમે સમૂહજીવન અને સભ્યજીવનશૈલીનો વિકાસ કર્યો. ભાષા અને લિપિની શોધ કર્યા પછી માણસે પોતાની જીવનશૈલીને વ્યાપક સ્વીકૃતિ આપવા શાસ્ત્રોની રચના કરી. સમયાન્તરે વિવિધ કલાકૃતિઓમાં લોકજીવન અને માનવીય વ્યવહારોનું પ્રતિબિંબ પડવા લાગ્યું. ‘સાહિત્ય જીવનની સમીક્ષા’ કહેવાય છે તે તેમાં રહેલાં મનુષ્યજીવનનાં વિવિધ સંસ્કારોને કારણે. દુનિયાની જે કોઈ ભાષામાં સાહિત્યકૃતિઓની રચના થઈ છે તે તમામમાં લોકજીવન અને વ્યવહારજીવનનાં અનેકાનેક પરિમાણો ઉઘડતાં જોવા મળે છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર ગુજરાતી ભાષાનાં સમર્થ ગદ્યકાર છે. તેમણે માતબર ગદ્યલેખન કરીને ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની ઉમદા સેવા કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાકાસાહેબની પ્રમુખ ઓળખ નિબંધકાર તરીકેની રહી છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ કાકાસાહેબના નિબંધોનો સંચય છે. પોતાના જીવનકાળમાં વિવિધ તબક્કે ભારતભ્રમણ કરનાર કાકાસાહેબે પોતાના એ અનુભવને સમયાન્તરે શબ્દમાં ઉતારવાનું અને પોતાની પછીની પેઢીને સંસ્કારવાનું સર્જકધર્મી કાર્ય કર્યું છે. પ્રવાસ દરમિયાન જે તે સમયે પ્રવાસસ્થળની આસપાસના સમાજજીવનને પણ બારીકાઈથી જોતાં કાકાસાહેબ એક સંવેદનશીલ સર્જકની નિસબતથી એ લોકવ્યવહારને પણ પોતાના નિબંધોનો આસ્વાદ્ય અંશ બનાવે છે. સંગ્રહના દરેક નિબંધમાં લગભગ વધતેઓછે અંશે આપણને લોકજીવનનાં વિવિધ રૂપો જોવાં મળે જ છે. નિબંધકારે આ નિબંધોમાં માનવસ્વભાવની વિશિષ્ટતાઓને લોકજીવનનાં ભાગ તરીકે આલેખી છે. લોકમાનસમાં જે રીતે માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, રીતિ-રિવાજો, દંતકથાઓ, ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ધાર્મિક કર્મકાંડ, આર્થિક-સામાજિક-રાજકીય વ્યવહાર વગેરેનું વાસ્તવિક રૂપ જોવા મળે છે તે બધું જ આ નિબંધોમાં કોઈને કોઈ રીતે વ્યક્ત થતું રહ્યું છે. શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, લોભ, લાલચ, સ્વાર્થ, ત્યાગ-બલિદાન, વીરતા, આશા-નિરાશા, મજબૂરી, વેઠ-ગુલામી, સેવા, સમર્પણ, પ્રેમ-વેર, ઈર્ષા, અપમાન-સન્માન એવાં કંઈ કેટલાંય માનવીય ભાવો આ નિબંધોમાં લોકજીવન કે લોકવ્યવહારનું રૂપ લઈને પ્રકટ થયાં છે. આ નિબંધોમાંથી આપણે એવાં લોકજીવનનાં નમૂનાઓ તારવી તેનાં વિશે થોડી ચર્ચા કરીશું.

‘ભુવનગિરિ’ નામના નિબંધમાં ટેકરીના ગોળમટોળ લીસા પથ્થરને જોઈને કાકાસાહેબ જે સાદશ્ય સાથે એ ટેકરીની વિશેષતાને આલેખે છે તેમાં સહજ રીતે જ માનવસ્વભાવનાં દર્શન થાય છે.

“પથરો જોયો એટલે તેનાં ઉપર પ્રહાર કરી એના કકડા લઈ જવાનું માણસ—જાતને સુઝવાનું જ. પણ આ ટેકરીનો પથરો એટલો તો ગોળમટોળ અને લીસો કે રૂપાળા અને પ્રસન્નમુખ બાળકને ચૂંટી બણવાનું કોઈને ગમે નહીં તેમ આ ટેકરી પર કોશ ચલાવવાનું કોઈને ગમ્યું નહીં હોય. એટલે આ ટેકરી પ્રકૃતિ—માતાએ જેવી બનાવી હતી તેવી જ ઊભી છે. ટેકરીને ધ્યાનપૂર્વક નિહાળવા જતો હતો એટલામાં આવ્યું ભોંગીર. તેલગુ લિપિમાં કોતરેલું નામ પ્રયત્નથી વાંચતા આનંદ થયો, કેમ કે તેમ કરતાં ખબર પડી કે મૂળ નામ ભુવનગિરિ છે. આટલું રૂપાળું નામ છોડી માણસે શા માટે એનું ભૂંડું ભોંગીર કરી નાખ્યું હશે! હશે, ટેકરીની પણ એવી દુર્દશા ન કરી મૂકી એ જ ઉપકાર !” (ભુવનગિરિ)

આ પરિચ્છેદમાં માનવસ્વભાવની ખાસિયત તરફ કાકાસાહેબ ઈશારો કરે છે. એક તો ગોળમટોળ પથરાનું બાળક જેવું નિર્દોષ રૂપ જોઈ તેનાં પર કોશ ચલાવી કકડા ન કર્યાં. એટલે કે પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય અકબંધ રાખ્યું. પરંતુ બીજી બાજુ ભુવનગિરિ જેવું સુંદર નામ અપભ્રંશ કરી ભોંગીર કરી નાખ્યું. ‘દેલવાડાની ધાર્મિક કળા’ નિબંધમાં લોકવાર્તાઓ લોકમાનસમાં સામાજિક ધર્મબોધ કેવી રીતે ઉતારે છે તેનું એક સરસ દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે.

“મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજ વિશે એક લોકવાર્તા નાનપણમાં સાંભળેલી. છે તો કેવળ લોકવાર્તા જ, પણ તેની પાછળ અદ્ભૂત બોધ છે. કિલ્લાઓ બાંધવા માટે ભેગા થયેલાં મજૂરોને શિવાજી મહારાજ રોજ સાંજે દહાડાની મજૂરી તરીકે ઘાસની એક એક સળી પોતાને હાથે આપતા. જેણે ચિત્તસર્વસ્વ લગાડીને કામ કર્યું હોય તેની સળી રાત વીત્યે સોનાની થાત. એટલી અબ્ધી એકાગ્રતા જેની ન હોય તેની સળી ચાંદીની થતી. સામાન્ય માણસની ત્રાંબાની અને જેણે ચિત્તશાઠ્ય કે શ્રમશાઠ્ય કર્યું હોય તેની સળી ઘાસની જ રહેતી !

રાજા તો બધાને સરખું જ આપે. જેણે જેટલો આત્મા રેડ્યો હોય તેટલું ફળ એને એની મેળે મળતું. આવી લોકવાર્તાઓ લોકમાનસને સહેજે સમજણ પડે એવી રીતે સામાજિક ધર્મબોધ આપે છે.”

ભારતમાં જુદાં જુદાં સમયે જુદી જુદી પ્રજાતિઓએ આક્રમણો કર્યા અને શાસન પણ કર્યું. તેમાંય યુરોપીય દેશો પૈકીનાં પોર્ટુગીઝોએ ગોવામાં જે રીતે ધર્માન્તરણની પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી તેનાં અવશેષો આજે પણ ગોવામાં જોવા મળે છે. કેથલિક પંથી ઈસાઈઓની જીવનશૈલીને આલેખતા કાકાસાહેબ ‘ગોમાંતકની એક ઝાંખી’માં લખે છે,

“ગોવામાં પ્રભાવશાળી જનતા કેથલિક પંથીય ઈસાઈઓની છે. ઈસાઈઓનું નામ લેતાં જ આપણી નજર સામે કોટપાટલૂન ને હેટબૂટ પહેરનારી વ્યક્તિ ખડી થાય છે. પણ ગોવામાં હજારો ને લાખો એવા ઈસાઈ દેખાઈ આવે છે જે કમરમાં એક દોરી બાંધી તે પર એક મોટી રંગીન પછેડીની લંગોટી સિવાય બીજું કંઈ નથી પહેરતા. સમુદ્રકિનારાની પડોશમાં રહેનારાઓએ વધુ કંઈ પહેરવું પણ ન જોઈએ. એ લોકો ખેતી કરે છે. નારિયેળ, સોપારી આદિના બગીચા કરે છે, કાજુના ફળમાંથી શરાબ બનાવે છે, રવિવારે દેવળમાં જાય છે. ઈસાઈ થયાને સેંકડો વરસ વીત્યાં છતાં વિવાહસમયે પોતાની જાતિનો અને ગોત્રનો ખ્યાલ રાખવાવાળા લોકો પણ એમાં મળી આવે છે. કોઈ બ્રાહ્મણ—ઈસાઈ ચાલશે ત્યાં સુધી ભંડારી—ઈસાઈને પોતાની પુત્રી નહિ આપે. અગિયારસને દિવસે ઉપવાસ કરનારા ને ઘરમાં વિવાહટાણે મહાદેવજીને નારિયેળ ચડાવનારા ઈસાઈઓને પણ મેં નાનપણમાં જોયા છે.” (‘ગોમાંતકની એક ઝાંખી’)

આમ, તો આ આખા નિબંધમાં ગોવાપ્રદેશનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની સાથે તેની રાજકીય—ઐતિહાસિક ગતિવિધિઓની વાત કાકાસાહેબે સાહજિક રીતે કરી છે. પણ ગોવામાં રહેતી મૂળે હિંદુ પરંતુ વટલાઈને ઈસાઈ બનેલી પ્રજાના જનજીવન અને માન્યતાઓને સામાજિક દૃષ્ટિકોણથી આલેખી છે.

કાકાસાહેબના આ નિબંધોમાં ભારતનાં ચતુર્વિધ પ્રાંતના લોકજીવનનાં અને વ્યવહારજીવનના દર્શન થાય છે. કાશ્મીરનો પ્રવાસ કરતી વેળા હિમાલયની પહાડીઓમાં રહેતા સામાન્ય લોકોનું તેમજ સાધુ—સંન્યાસીઓનું જીવન આલેખન પામ્યું છે. તે પ્રદેશનાં લોકોનો પહેરવેશ, ખાણી—પીણી, બોલી, ધાર્મિક—માન્યતાઓ વગેરેનું નિરૂપણ કરીને કાકાસાહેબે કાશ્મીર અને પહાડી વિસ્તારના જનજીવનનો પરિચય કરાવ્યો છે. દક્ષિણ ભારતનાં મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ગોવા, આંધ્ર, કેરળ ઇત્યાદિ પ્રદેશોનાં પ્રવાસનું આલેખન કરતી વખતે જે તે પ્રાંતના લોકજીવનને ઝીણી નજરે જોઈને કાકાસાહેબ આલેખે છે. પૂર્વભારતનો પ્રવાસ અનુભવ કલકત્તા, બંગાળ ઓડિશા, બિહાર, આસામ અને મણિપુર જેવા પ્રદેશોની સામાજિક—રાજકીય પરિસ્થિતિઓ સાથે ધાર્મિક, ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનરીતિઓને પણ ઉજાગર કરે છે. રાષ્ટ્રીયસેવાના નિમિત્તે ભારતભરમાં પ્રવાસ કરી રહેલાં કાકાસાહેબ આ પ્રવાસો થકી ભારતીય સમજજીવન અને લોકવ્યવહારોથી પરિચિત બને છે અને પોતાના વાચકો—ભાવકોને પણ બનાવે છે. આ પ્રકારના આલેખનથી આ નિબંધોને એક જુદું જ સામાજિક પરિમાણ પ્રાપ્ત થયું છે. ‘સંથાલી મોરલી’ નામે એક આખો નિબંધ આ સંદર્ભમાં નોંધવા જેવો છે. મોરલીના સંગીત જેવું પ્રાકૃતિક જીવન જીવતાં આદિજનોની જીવન ખૂમારીને આ નિબંધમાં કાકાસાહેબે કાવ્યાત્મક રીતે ઉતારી છે. ‘આસામની એક ઝાંખી’ નિબંધમાં પૂર્વોત્તર પ્રદેશ આસામના લોકજીવનનો સંકેત આપતાં કહે છે, “મત્યાહારી લોકો માટે આ નંદનવન જ છે અને કેવળ ફળાહારી લોકો પણ ચાહે તો આખી જિંદગી અહીં સુખેથી વિતાવી શકે છે.” પછી તો આસામ પ્રાંતની અનેક વિશેષતાઓ કાકાસાહેબ ચીંધી આપે છે. ‘મણિપુરના દર્શને’ નિબંધને પણ લોકજીવનની અભિવ્યક્તિના ઉદાહરણ તરીકે નોંધ લેવી પડે તેવો નિબંધ છે.

“તે વખતે અમે સવારે સાતથી સાંજના સાત સુધી અખંડ મુસાફરી કરીને મણિપુર પહોંચ્યા હતા. માંસાહારી સમાજમાં મહેમાન રહેવું સહેલું ન હતું, એટલે અમે મારવાડી ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો હતો અને મચ્છરદાનીની કૃપાથી જ સહી—સલામત પાછાં આવ્યા હતા ! હું ગયો હતો રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારને અંગે. તે કામ તો એકબે ભાષણો ને દસવીસ મુલાકતો દ્વારા કરી લીધું. બાકીનો વખત ખૂબ રખડીને મણિપુર જોયું. મણિપુરના રાજા તરફથી ચાલતું મોટું મંદિર જોયું; થોડાંક ઐતિહાસિક સ્થાનો જોયા; ગામડાની બહેનો જ જ્યાં જાત જાતની ચીજો વેચે છે એવાં બજારો જોયાં; ત્યાંનું પ્રખ્યાત વણાટકામ જોયું; કપડા પરની કળાયુક્ત ભાતોનાં વખાણ કર્યાં. અત્યંત મંજુલ રણકો કરનાર કાંસાના મંજુરા ખરીદી લીધાં; રાત્રે એક પૌરાણિક નાટક જોઈ આવ્યાં; અને પાછાં ફર્યા. જતાં જેટલું સૃષ્ટિસૌંદર્ય લૂંટ્યું હતું તેટલું જ પાછા વળતાં બે આંખે ધરાઈને પી લીધું અને મણિપુર જોવાની કૃતાર્થતા સંધરી લીધી.” (‘મણિપુરના દર્શને’)

‘રખડવાનો આનંદ’માં વિવિધ ધર્મની ધાર્મિક ક્રિયા—વિધિઓનું નિરૂપણ પણ લોકજીવનનો જ એક ભાગ બનીને આવે છે. કાકાસાહેબને કાશ્મીરની યાત્રા વખતે શીખ ધર્મની વિવિધ પરંપરાઓનો જે અનુભવ થયો તેનું આલેખન ‘શ્રીનગરને રસ્તે’, ‘શ્રીનગર—કાશ્મીર’ અને ‘સેવકરામનો પરચો’ જેવા નિબંધોમાં રસપ્રદ રીતે આલેખાયો છે. આપણે એક ઉદાહરણ જોઈએ.:

“આ પ્રદેશમાં શીખ લોકોની વસ્તી ખૂબ છે. શીખ લોકોમાં સાધુઓ માટે વિશેષ આદર દેખાય છે. બપોરે અમે શીખ ધર્મશાળામાં જઈ પહોંચ્યા. ધર્મશાળા એટલે શીખ ધર્મપુસ્તક ગ્રંથસાહેબની પૂજાનું મંદિર. મંદિરમાં રેશમના કપડાથી ઢાંકેલા મોટા ગ્રંથસાહેબ હોય છે. એના પર માટી ન પડે એટલા માટે છત પાસે રેશમનો જ મોટો ચંદરવો તાણેલો હોય છે. મોટા ચમ્મર વતી એ ગ્રંથ સાફ રાખવામાં આવે છે. કોઈ ભક્ત આવે એટલે દક્ષિણા આપે અને ગ્રંથસાહેબમાંથી જે કેટલાક શબ્દો ગ્રંથી—ગ્રંથ સાહેબની સારવાર રાખનાર ગોર કહીએ તો ચાલે—વાંચી બતાવે તે આદરથી સાંભળે. આપણાં મંદિરોમાં દક્ષિણાના બદલામાં ચરણામૃત ચાખવા મળે છે; શીખ મંદિરમાં ભક્તિથી ભરેલાં બેચાર વચનામૃત સાંભળવા મળે છે; અને પૂજાને વખતે જાઓ તો ‘કણ સાહેબ’ પણ મળે. ‘કણ સાહેબ’ એટલે પ્રસાદનો શીરો. એક ધર્મશાળામાં અમે ગયા એટલે ગ્રંથીનો દીકરો દોડતો દોડતો લોટો ભરી ગરમ પાણી લઈ આવ્યો ને મારા પગ ધોવા લાગ્યો. મેં કેટલીય ના પડી, પણ તેણે પોતાની જ હડ ખરી કરી. ધર્મશાળામાંથી

જ મને રોટી મળત, પણ મારી સાથે બુવા હતા તે તો ચુસ્ત દક્ષિણી બ્રાહ્મણ. તેઓ પંજાબીઓના હાયની રોટી ન જ ખાય. એટલે ગ્રંથી સાહેબ બુવા સાથે પાંચ દુકાને ભીખ માંગવા તૈયાર થયા. આ પ્રદેશમાં આ એક વિશેષ રિવાજ છે. ધર્મશાળામાં સાધુ આવીને રહે એટલે ભિક્ષા માટે ક્યાં જવું તે આ ગ્રંથીઓ સાથે આવી બતાવે. ગામડાના બધા ગૃહસ્થો ઉપર એકસરખો જ ભાર પડે એવી રીતે ગ્રંથી આ બધું સાચવી શકે છે; અને સાધુઓ પણ આંટાફેરા ખાઈ રખડવાની તકલીફમાંથી બચી જાય છે. વીસ—પચીસ માઈલ ચાલીને આવેલા સાધુઓ માટે આ કંઈ ઓછી રાહત નથી.” (‘શ્રીનગરને રસ્તે’)

કાશ્મીરમાં હવામાન ખૂબ ઠંડું. આવા ઠંડા પ્રદેશોનો પહેરવેશ પણ વિશેષ જ હોય. કાકાસાહેબ કાશ્મીરના લોકજીવનની એ પરંપરાને આલેખતા લખે છે,

“કાશ્મીરની હવા બહુ જ ઠંડી હોય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. આની સામે ત્યાંના લોકોએ બહુ રમૂજ ઈલાજો યોજ્યા છે, પટ્ટના લાંબા ડગલા પહેરે છે. એટલું જ નહીં પણ ડગલાની બાંધ હાથની આંગળીઓ કરતાં પણ વેંત બે વેંત લાંબી રાખે છે. નિશાળે જતો છોકરો એકબે ચોપડી હાથમાં લે તોપણ તે બાંધની અંદર ઢંકાઈ જાય. છોકરાઓને કાંઈ ખાવું હોય તોપણ બનતાં સુધી બાંધમાંથી બહાર હાથ કાઢતા નથી. ખાવાની વસ્તુ બાંધના કપડા વતી પકડીને જ પતાવી દે છે. મુસાફરો એક નેતરની ટોપલીમાં નાનકડી સગડી રાખી તે ગળામાં બાંધી લે છે, અને તેનાં ઉપર હાથ શેકે છે. નાકને પણ એનાથી હૂંફ મળે છે.” (‘શ્રીનગર—કાશ્મીર’)

આ પરિસ્થિતિમાં કાકાસાહેબે અત્યંત સરળ શબ્દોમાં કાશ્મીરના જનજીવનને પ્રકટ કરી આપ્યું છે. જ્ઞાતિ—વિશેષનું લોકમાનસ કેવી રીતે ઘડાયેલું હોય છે તેનું એક ઉદાહરણ જોઈએ :

“પાંચ મંદિરોમાં એક જ પ્રાચીન ગણાય છે. મંદિરો જૈનોનાં છે, એટલે પ્રાચીનતા ક્યાંયે ટકવા તો દીધી જ નથી. ખૂબ પૈસા ખરચીને પ્રાચીનતાનો નાશ કરવો એ જાણે તેમનો ખાસ શોખ હોય એમ લાગે છે. પાલિતાણાની પણ એ જ દશા થઈ ગઈ છે. ફક્ત દેલવાડામાં જૂની કારીગરીને છાજે એવી મરામત થાય છે.” (‘મહાવીરની કેવલ્યભૂમિ’)

હરદ્વારમાં ગંગાકિનારે સંધ્યા આરતીનો અનુભવ વર્ણવતા કાકાસાહેબ જણાવે છે; “સંધ્યાકાશમાં એક પછી એક તારાઓ પ્રગટે છે; અને નીચેથી એક પછી એક સળગતા દીવો એમને જવાબ દે છે. એ આખા દૃશ્યની ગૂઢ શાંતિ મન ઉપર કંઈક અદ્ભુત અસર કરે છે, એટલામાં મંદિરમાંથી ટીંગ ટાંડગ ટીંગ ટાંડગ વાગતી ઘંટડીઓ આરતી માટે નોતરે છે. આ ઘંટનાદને જાણે અંત જ નથી. ટીંગ ટાંડગ ટીંગ ટાંડગ ચાલ્યાં જ કરે છે. અને ભક્તો જાતજાતની આરતી ગયા જ કરે છે. પુરુષો ગાય છે, સ્ત્રીઓ ગાય છે, બ્રહ્મચારીઓ ગાય છે અને સંન્યાસીઓ પણ ગાય છે; સ્થાનિકો લોકો ગાય છે અને પ્રાંત પ્રાંત યાત્રીઓ પણ ગાય છે. કોઈ કોઈને ગણકારતું નથી; કોઈ કોઈનાથી અકળાતું નથી. દરેક જન પોતાના ભક્તિભાવમાં તલ્લીન. સનાતનીઓ સ્તોત્રોજ્ઞ છે, આર્યસમાજીઓ ઉપદેશ કરે છે. શીખો ગ્રંથસાહેબના એકાદ ‘મહોલ્લા’માંથી આસા—દિ—વાર લલકારે છે.....ગંગામૈયાના વાતાવરણમાં કોઈનો તિરસ્કાર નથી; બધાંનો સત્કાર છે.” (‘જીવનતીર્થ હરદ્વાર’)

આમ, ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબે ભારતીય સમાજજીવનના અનેકવિધ રંગો અવનવાં પરિમાણો સાથે આલેખ્યા છે. ભારતીય લોકજીવન—વ્યવહારોની નાની—મોટી લાક્ષણિકતાઓ આ નિબંધોમાંથી પસાર થતાં ભાવક પામી શકે છે—અનુભવી પણ શકે છે.

૪.૪ સારાંશ

એકમ—૪માં આપણે કાકાસાહેબના નિબંધોમાં વ્યક્ત લોકજીવન—વ્યવહારનો પરિચય મેળવ્યો. પ્રસ્તાવનામાં જીવન અને તેની વ્યવહારુતાની ઓળખ મેળવી. માનવસમજે જીવન જીવવાની જે રીતભાત રચી તે જીવન વ્યવહાર તરીકે ઓળખાય છે. કલાકૃતિઓ અને શાસ્ત્રોમાં લોકજીવનનાં વિવિધ ચિત્રો ઉપસ્થિત થયાં છે. કાવ્ય—નાટક ઇત્યાદિ સાહિત્યકૃતિઓમાં કે ચિત્ર—

શિલ્પ—સ્થાપત્ય જેવી કલાકૃતિઓમાં કલાકાર જે તે પ્રજાવિશેષ અને પ્રદેશવિશેષની સામાજિક જીવનરીતિને—વ્યવહારને આલેખતા હોય છે. પ્રસ્તાવના અંતર્ગત આપણે ભારતીય પ્રદેશોની વિશિષ્ટતા તેણે જનજીવનની વિવિધતામાં રહેલી છે તે જાણ્યું. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભારતમાં રહેલી લોકજીવનની ગતિવિધિઓ કેવી વિલક્ષણ અને રોમાંચક છે તેની માહિતી મેળવી. આ એકમનો મુખ્ય મુદ્દો કાકાસાહેબના નિબંધોમાં વ્યક્ત લોકજીવન—વ્યવહારની ચર્ચા કરવાનો હોવાથી આપણે વિવિધ નિબંધોમાંથી ઉદાહરણ સાથે ધાર્મિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, મનોવૈજ્ઞાનિક એમ વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રહેલી વ્યવહારુતાને મૂલવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. લોકમાન્યતાઓ, પરંપરાઓ, રીતિ—રિવાજો, શ્રદ્ધા—અંધશ્રદ્ધા, ધાર્મિક વિધિ—વિધાનો, બોલીગત ખાસિયતો, દંતકથાઓ, પહેરવેશ અને ખાણી—પીણી, ખેતી—વાડી અને ઉદ્યોગ—વેપાર, વાહન—વ્યવહાર અને શિક્ષણ — એમ અનેકાનેક બાબતોને વણી લઈને આ નિબંધોને એક અનોખો સામાજિક સંદર્ભ રચી આપ્યો છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાંથી પસાર થતાં ભારતમાં રહેલી વિવિધતામાં એકતાની લાક્ષણિકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કાકાસાહેબે આ નિબંધોમાં લોકજીવન અને સામાન્ય જીવનવ્યવહારનું સુંદર ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. સહજ જીવનવ્યવહારમાંથી જીવનકલાના પાઠ આ નિબંધો દ્વારા કાકાસાહેબ શીખવી જાય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ એ અર્થમાં ગુજરાતી ભાષાની એક મૂલ્યવાન કૃતિ છે જેમાં ભારતની સામાજિક વિરાસતના દર્શન થાય છે.

૪.૫ ચાવીરૂપ શબ્દો

૧. લોકજીવન	૨. વ્યવહાર
૩. સંકુલતા	૪. નૈસર્ગિક
૫. માતબર	૬. બારીકાઈ
૭. મંજુલ	૮. ક્ષિતિજ
૯. દંતકથા	૧૦.વિરાસત

૪.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- મુદ્દાસર નોંધ લખો.
- ૧. ‘રખડવાનો આનંદ’માં વ્યક્ત લોકજીવન.
- ૨. ‘રખડવાનો આનંદ’માં આલેખિત વ્યવહારજીવન.
- ૩. ‘રખડવાનો આનંદ’માં પ્રકટ દંતકથાઓ.
- ૪. ‘રખડવાનો આનંદ’માં આવતાં ધાર્મિક વિધિ—વિધાનો.
- ૫. ‘રખડવાનો આનંદ’માં વ્યક્ત રીતિ—રિવાજો.

‘રખડવાનો આનંદ’માં સાંસ્કૃતિક ચેતના અને ઇતિહાસ

રૂપરેખા

- ૫.૧ પ્રસ્તાવના
- ૫.૨ પૂર્વભૂમિકા
- ૫.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’માં સાંસ્કૃતિક ચેતના
- ૫.૪ ‘રખડવાનો આનંદ’માં ઇતિહાસ
- ૫.૫ સારાંશ
- ૫.૬ ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૫.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૫.૧ પ્રસ્તાવના

નિબંધનું સાહિત્ય સ્વરૂપ ઘણી બધી રીતે વિલક્ષણ છે. નિબંધકારને પોતાની કૃતિમાં સંવેદનો અને વિચારોને અભિવ્યક્ત કરવાની ઘણી મોકળાશ હોય છે. ગુજરાતી નિબંધ આરંભના તબક્કામાં વિચારપ્રધાન હતો. નિબંધલેખન એ ગંભીર પ્રવૃત્તિ ગણવામાં આવતી. કોઈ એક વિષય અંગે નિબંધકાર અન્યનાં અને પોતાના વિચારોનું સંદોહન કરી જે તે વિષયની અનેકાનેક દાખલા-દલીલો સાથે ચર્ચા કરતો. વિષયની માંડણી કરવી, તેનાં વિશેની પૂર્વ ચર્ચાઓને ચકાસવી, તેમાં રહેલાં મુદ્દાઓને સમજીને સમજાવવા, પોતાનો પક્ષ મૂકવો, તે માટે ઉચિત તર્ક અને દૃષ્ટાંતો આપી સ્વમતની સ્થાપના કરવી અને અંતે કોઈ એક કે એકથી વધુ સમાધાન-નિરાકરણ પર વાત લાવી મૂકવી, એ ગંભીર પ્રકારના નિબંધોની લાક્ષણિકતા હતી. પરંતુ કાળક્રમે નિબંધનું ગંભીર રૂપ હળવું થવા લાગ્યું. તેમાં જીવનકેન્દ્રી ગંભીર વિષયોને સ્થાને જીવનલક્ષી લલિત વિષયોને સ્થાન મળવા લાગ્યું. નિબંધનું સ્વરૂપ વધુ સર્જનાત્મક અને સાહજિક રીતે ખેડવા લાગ્યું. ગાંધીયુગના સાહિત્યનું એક લક્ષણ સાદગી અને સહજતા છે તે નિબંધના સ્વરૂપમાં પણ જોવા મળે છે. ગાંધીયુગનું નિબંધસાહિત્ય વધુ સરળ અને આત્મીય રંગમાં જોવા મળે છે. ગાંધીયુગનો નિબંધકાર પોતાની આસપાસની જીવનસૃષ્ટિની વાત તો માંડે જ છે પણ સાથોસાથ ‘અંગત’ની લીલા પણ પ્રકટાવે છે. સ્વામી આનંદ અને કાકાસાહેબ કાલેલકર જેવા સમર્થ ગદ્યકર્મીઓએ ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ નિબંધસાહિત્ય આપ્યું છે. નિબંધસાહિત્ય સ્વરૂપની તમામે તમામ લાક્ષણિકતાઓ આપણને આ નિબંધકારોના નિબંધોમાંથી પસાર થતાં જાણવા મળે છે.

અહીં આપણો અભ્યાસ કાકાસાહેબના નિબંધો પૂરતો જ મર્યાદિત હોઈ આપણે સ્વામી આનંદ કે ગાંધીયુગના અન્ય નિબંધકારોની વાત નહિ કરીએ. અલબત્ત કાકાસાહેબનું સમગ્ર નિબંધસાહિત્ય તો એક વિશાળ સાગર જેવું છે. સાગરમાં ડૂબકી લગાવતાં ગોતાખોરોને જેમ મોતી-રત્નો મળે તેમ આ નિબંધસાહિત્યનો રત્નાકર ખેડતાં ‘જીવનનો આનંદ’, ‘જીવનલીલા’, ‘અવારનવાર’, ‘રખડવાનો આનંદ’ — જેવા અનેક મોતીઓ મળે તેમ છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરની અમૂલ્ય નિબંધસેવાને આપણે ‘રખડવાનો આનંદ’ને કેન્દ્રમાં રાખીને મૂલવવાનો પ્રયાસ કરવો છે. ‘રખડવાનો આનંદ’નાં નિબંધો કેવી રીતે કાકાસાહેબની નિબંધકલાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે જાણવા-સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો છે.

પ.૨ પૂર્વભૂમિકા

પ્રકૃતિની સાથે રહી, પ્રકૃતિની વચ્ચે રહીને માનવસમાજે સંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું. પ્રકૃતિમાંથી જોઈ જોઈને માણસ સંસ્કૃતિનાં પાઠ શીખ્યો. માનવસંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ બહુ જૂનો નથી. હજી તો થોડાક હાજર વર્ષ પહેલાં તો સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો છે. માણસે પોતાના બુદ્ધિકૌશલથી તેનો વિકાસ કર્યો. નદીઓને માનવ ‘સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના પારણાં’ તરીકે વિદ્વાનો—અભ્યાસીઓએ ઓળખાવી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જગતની મહાન સંસ્કૃતિઓ વિશ્વની મહાન નદીઓને કાંઠે ઉછરી—પાંગરી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ પણ સિંધુ, સતલજ, વિતસ્તા, રાવી, ગંગા—યમુના, નર્મદા કે બ્રહ્મપુત્ર જેવી નદીઓને કિનારે રચાયો છે. વિશ્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પૈકીની એક ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ જેટલી પ્રાચીન છે તેટલી જ ભવ્ય અને સમૃદ્ધ છે. અરબસાગરથી હિમાલય અને કચ્છના રણથી કારાકોરમ—આસામ સુધી ફેલાયેલ વિશાળ ભારતીય ભૂભાગ પ્રાકૃતિક દૃષ્ટિએ જેટલો રમણીય છે તેટલો જ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ વૈવિધ્યસભર અને સમૃદ્ધ છે. ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિનો વારસો, ગુપ્ત અને મૌર્યવંશના સામ્રાજ્યો, શક, હૂણ અને ગ્રીક જેવી પ્રજાતિઓનો વારસો, અફઘાન અને મુઘલ સલ્તનતનો વારસો, રાજપૂતી અને મરાઠી પરંપરાઓ, દક્ષિણ ભારતીય દ્રવિડકુળની સાંસ્કૃતિક સંપદા—એમ કંઈ કેટલાંય રૂપોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વહેંચાયેલી છે. તેનાં અનેક રૂપ હોવા છતાં તેની મૂળભૂત અને પ્રથમ ઓળખ ભારતીય સંસ્કૃતિની જ છે. હજારો વર્ષોથી ભારતીય કલાકારો આ ભવ્ય અને દિવ્ય સંસ્કૃતિનું જતન અને સંવર્ધન કરી રહ્યાં છે. પ્રતિભાશાળી સર્જકો સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો વારસો ઝીલી, આત્મસાત કરી નવી પરંપરાનું સર્જન કરી સંસ્કૃતિના પ્રવાહને સતત પુષ્ટ કરવાનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે. સંસ્કૃતિમાં આમ તો માનવજીવન સાથે સંકળાયેલી ઘણી બધી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ કલા અને સંસ્કૃતિને ખૂબ જ નજીકનો સંબંધ છે. સંસ્કૃતિનો એક અંશ કલા છે એમ કહેવું હોય તો પણ કહી શકાય તેમ છે. એટલે જ્યારે કોઈ સર્જક કોઈ કલાનું નિર્માણ કરે છે ત્યારે તે સંસ્કૃતિનું પણ નિર્વહણ કરે છે એમ કહેવાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય કરવો હોય તો બે મુખ્ય માર્ગ છે. એક તો નિરાંત જીવે ભારતભ્રમણ કરો અથવા ભારતીય કલાકૃતિઓનો સજીવ સંસર્ગ કરો. ભારતદર્શન કરતાં કરતાં આપણને સહજતાથી પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનું પણ દર્શન થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, નૃત્ય, નાટક, સાહિત્ય કે પછી વિભિન્ન લોકકલાઓનાં સંસ્પર્શથી—સમાગમથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ચહેરો—મહોરો જાણવા મળે છે. ભારતીય ઋષિ—કવિઓએ પોતાની કાવ્ય—કૃતિઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું રસપાન કરાવ્યું છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર પણ એવી ઋષિ પરંપરાના વાહક સર્જક હોય તેવું તેમનાં સર્જનરાશિમાંથી પસાર થતાં લાગે છે. વિપુલ નિબંધલેખન કરીને કાકાસાહેબે ગુજરાતી ગદ્યની સેવા તો કરી જ છે પણ સાથે સાથે પોતાના સાહિત્યમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિભિન્ન અંશોને ઉજાગર કરીને ભારતીય સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો પ્રવાહ પણ સમૃદ્ધ રીતે પ્રવાહિત રાખ્યો છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં વ્યક્ત સાંસ્કૃતિક ચેતના અને ઈતિહાસના પરિમાણોનો કેવો સર્જનાત્મક વિનિયોગ કાકાસાહેબે કર્યો છે તે જાણવાના છીએ. વિદ્યાર્થી મિત્રો, તમને કાકાસાહેબના નિબંધોમાં આલેખાયેલ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની જેમ જ આ સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સંદર્ભોમાં પણ રસ પડશે જ.

પ.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’માં સાંસ્કૃતિક ચેતના

આપણે જાણીએ છીએ કે સંસ્કૃતિ પરથી સાંસ્કૃતિક શબ્દ ઘડાયો છે. સંસ્કૃતિને લગતું, સંસ્કૃતિને પ્રત્યક્ષ કરતું જે કંઈ હોય તે બધું સાંસ્કૃતિક ગણાય, કહેવાય. ચિત્ત પરથી ચૈતન્ય અને તેમાંથી ‘ચેતના’ શબ્દ ઊતરી આવ્યો હશે એવું અનુમાન આપણે પણ કાકાસાહેબની જેમ કરી શકીએ. આ જોતાં ‘સાંસ્કૃતિક ચેતના’નો આપણે સામાન્ય અર્થ તારવવો હોય તો એમ કહી શકીએ કે સંસ્કૃતિને લાગતી વળગતી જે કોઈ બાબતો ચિત્તગત થાય તેને ‘સાંસ્કૃતિક ચેતના’

તરીકે ઓળખી શકાય. અલબત્ત સાંસ્કૃતિક ચેતનાને સમજવી એટલી સરળ બાબત નથી જ. પરંતુ કાકાસાહેબ જેવા પ્રતિભાશીલ સર્જક પોતાના સર્જનથી આ વસ્તુને સરળતાથી વાચક સુધી પહોંચાડી શકે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં કાકાસાહેબે ભારતદર્શન નિમિત્તે ભારતીય સંસ્કૃતિનું પણ દર્શન કરીને સમર્થ રીતે પોતાના લેખોમાં સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો અનુભવ કરાવ્યો. કાકાસાહેબ સંસ્કૃતિના સાધક અને ઉપાસક છે. અહીં રખડવાના આનંદમાં સાંસ્કૃતિક ચેતનાનાં સંસ્પર્શનો આનંદ ભળ્યો છે. એટલે કાકાસાહેબના આ નિબંધો એક વિશેષ પરિમાણ ધરાવે છે એમ કહી શકાય. આપણે ક્રમશઃ થોડા ઉદાહરણો સાથે કાકાસાહેબે પોતાના નિબંધોમાં આ સાંસ્કૃતિકચેતનાનો ઉઘાડ કેવી રીતે કર્યો છે તે સમજાવે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ પરિવ્રાજકોની છે. ઉદ્દેશ સાથે કે નિરૂદ્ધેશ ભ્રમણ કરનારા સાધુ—સંન્યાસીઓએ, પ્રવાસીઓએ—યાત્રિકોએ તેનું જતન—સંવર્ધન કર્યું છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરનું વ્યક્તિત્વ એક ફરતારામ—ભમતારામનું છે. એક યાત્રિક—પ્રવાસી તરીકે તેમને હિન્દુસ્તાનની જે સાંસ્કૃતિક ચેતનાનાં દર્શન થયાં તેને આ નિબંધોમાં વ્યક્ત કરી છે. ‘ત્રણ પુરાતન વટવૃક્ષો’ નિબંધમાં કાકાસાહેબ ભારતમાં આવેલાં ત્રણ વટવૃક્ષ—વડલાંના ઝાડ વિશેની પોતાની અનુભૂતિ ભારતીય સંસ્કૃતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કરે છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવેલ અડિયારનું વટવૃક્ષ, ગુજરાતમાં આવેલ શુકલતીર્થનું કબીરવડ અને કલકત્તાના બોટાનિકલ ગાર્ડન—વાનસ્પત્યમ્નું અહીં જે વર્ણન થયું છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રહેલ વૃક્ષપ્રીતિ અને વૃક્ષવંદનાનો સંસ્કાર પ્રગટ કરે છે. આશ્રમ—સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમાન વટવૃક્ષની વિશાળતા અને ભવ્યતાનું સુંદર આલેખ આ નિબંધમાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્રણેય વડનાં ઝાડ જ હોવા છતાં તેમની પ્રદેશગત વિશેષતા જાળવીને પ્રાચીન ઋષિપરંપરાના પ્રતિનિધિ જેમ આ વટવૃક્ષો પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિના ચાહકોને આકર્ષે છે અને આશીર્વાદ આપે છે તેમ કાકાસાહેબ કહે છે. આ વટવૃક્ષોનું મહત્ત્વ આંકતા કાકાસાહેબ લખે છે,

“અડિયાર, કબીરવડ અને કલકત્તાનું વાનસ્પત્યમ્ને આ રીતે આપણાં ત્રણ તીર્થસ્થાનો છે, જોકે દરેકનું માહાત્મ્ય જુદું.” (‘ત્રણ પુરાતન વટવૃક્ષો’)

કાકાસાહેબનું ભારતદર્શન એક અર્થમાં સંસ્કૃતિદર્શન છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિવિધ ધર્મ—સંપ્રદાયોથી ઘડાયેલી છે. અહીં સનાતન ધર્મના અનુયાયીઓ છે તેમ બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાના સાધકો પણ છે. ઈસ્લામિક પ્રણાલિઓના પ્રચારકોની સાથે શીખ સંપ્રદાયની ગુરુ પરંપરાઓનું પણ મૂલ્ય છે. ‘મહાવીરની કેવલ્યભૂમિ’, ‘અપાપાપુરી’, અને ‘બુદ્ધગયા’ નિબંધોમાં મહાવીર અને બુદ્ધની દિવ્ય ચેતના સાથે ભારતની સાંસ્કૃતિક ચેતનાનો એક વિશિષ્ટ પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે. કાકાસાહેબ ભારતીય સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતા જણાવતા હોય તેમ લખે છે,

“હિન્દુસ્તાનનાં ઈતિહાસનો જો કંઈ વિશેષ સાર—બોધ હોય તો તે એ જ છે કે આપણે નીચેની સાર્વત્રિક પ્રાર્થના ઉપજાવી કાઢી અને ચલાવી.

સર્વેઽત્ર સુખિનઃ સન્તુઃ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ

સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુઃ મા કશ્ચિદુઃખભામ્ ભવેત્

આ વૃત્તિમાં આખું જીવનસાફલ્ય રહેલું છે. હિન્દુસ્તાનમાં જેટલા આવ્યાં તેટલા આ બધા અહીં રહ્યા છે. આશ્રિત તરીકે આવ્યા તેઓ પણ રહ્યા છે અને વિજેતાના ઉન્માદથી આવ્યા તેઓ પણ રહ્યા છે. બધા જ ભાઈ ભાઈ થઈને રહ્યા છે અને રહેશે. વિશાળ હિંદુ ધર્મની—જનકના હિંદુ ધર્મની, વ્યાસ—વાલ્મિકીના હિંદુ ધર્મની, ગૌતમબુદ્ધના હિંદુ ધર્મની, મહાવીરના હિંદુ ધર્મની આ પુણ્યભૂમિમાં સૌને સ્થાન છે, કેમ કે આ જ ભૂમિમાં અહિંસાનો ઉદય થયો છે. આખી દુનિયા શાંતિ ખોજે છે, તસ્ત દુનિયા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે છે, છતાં તેને શાંતિનો રસ્તો જડતો નથી. જેઓ દુનિયાને લૂંટે છે, મહાયુદ્ધો સળગાવે છે તેમણે પણ આખરે શાંતિ જ જોઈએ છે. પણ શાંતિ તે કેમ પ્રાપ્ત થાય ? (‘મહાવીરની કેવલ્યભૂમિ’)

બિહાર—ઓડિશાના પ્રદેશોમાં ચકવર્તી સમ્રાટ અશોકના શાસનની સાથે તથાગત બુદ્ધના ઉપદેશની વાતોને કાકાસાહેબે આ પ્રવાસ દરમિયાન વણી લીધી છે. કારણ કે કાકાસાહેબનો

હેતુ સ્થૂળ સ્થળનું દર્શન કરવાનો ન હતો. કાકાસાહેબે તો સ્થળ સાથે જોડાયેલ સૂક્ષ્મ જીવનયાત્રાનો પણ પ્રવાસ કર્યો હતો અને એટલે તેમણે તેનું પણ બખૂબી આલેખન કર્યું છે.

“અશોકે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે કાશ્મીર, ગાંધાર, મૈસૂર, કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર, હિમાલય, બ્રહ્મદેશ, સિંહલદ્વીપ અને યવનદેશ સુધી મહાન ધર્મોપદેશકો મોકલી દીધા હતા. પોતાના દેશમાં જ્યાં જ્યાં બની શક્યું ત્યાં ત્યાં મોટી મોટી શીલાઓ ઉપર વખતોવખત ધામ સંબંધી પોતાની આજ્ઞાઓ એણે કોતરી કાઢવી. એલાચીઓને પડેશ મોકલી ત્યાંના લોકોને અને રાજકર્તાઓને પોતાના તરફથી અભય અને મૈત્રી અર્પણ કર્યા. સરહદ પર જંગલી કોમો પર ખાસ દયાવૃત્તિ રાખવાનો પોતાના અમલદારોને હુકમ કર્યો. લોકો ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે કે નહિ તે જોવા માટે એણે ધર્મમહામાત્રો નીમી દીધા. દક્ષિણ તારા સિંહલદ્વીપ તો તેણે પોતાના પ્રિય પુત્ર યુવરાજ મહેન્દ્ર અને કન્યા સંઘમિત્રાને દીક્ષા દઈ મોકલી દીધા. દેશમાં લોકોની સુખાકારી માટે ધર્મશાળાઓ, રસ્તાઓ અને કૂવાઓ બાંધ્યા. મૂંગાં પ્રાણીઓને માટે પશુચિકિત્સાલયો ખોલ્યાં. અને સર્વત્ર ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા.” (‘દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકવર્ધન’)

હરદ્વારમાં ગંગા આરતીનું વિશેષ માહત્યમ છે. હરકી પાયરી (પીઢી) પર સંધ્યા સમયે હજારો યાત્રિકો પોત-પોતાનો શ્રદ્ધાદીપ પ્રજ્વલિત કરી ગંગામાં વહેતો મૂકે છે. પ્રવાસી કાકાસાહેબે આ દૃશ્યને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ચેતના પ્રવાહ સાથે જોડ્યું છે. કાકાસાહેબ એનું વર્ણન કરતાં લખે છે,

“ચાલી ! એ જીવનયાત્રા ચાલી ! એક પછી એક, એક પછી એક, દીવાઓ પોતાના ભાગ્યને જીવન-પ્રવાહમાં છોડી દે છે. મનુષ્યજીવનમાં વ્યક્તિઓનું થાય છે તેમ અહીં આ દીવાઓનું પણ થાય છે. કોઈ કોઈ અભાગિયા યાત્રાની શરૂઆતમાં જ પવનને વશ થઈ જાય છે અને ચોમેર વિષાદ ફેલાવે છે; કેટલાક ભારે આશા દાખવી નિરાશ કરે છે; કેટલાક આજન્મ માંદલાની પેઠે ટગમગુ કરતાં દૂર સુધી પહોંચે છે; કોઈ કોઈ વાર બે પડિયા પાસે પાસે આવીને એકબીજાને ચોંટી જાય છે અને પછી એ જોડાહોડી દંપતીની પેઠે લાંબી લાંબી મુસાફરી કરે છે. એમને ગોળ ગોળ ફરતા જોઈ મનમાં જે ભાવ પ્રકટ થાય છે તે વ્યક્ત કરવા કઠણ છે. કેટલાકની તો જીવનજ્યોતિ હોલવાઈ જાય તે પહેલાં જ તેઓ દૃષ્ટિ આડે થઈ જાય છે. મૃત્યુ અને અદૃષ્ટ બંને મનુષ્યજીવનના છેલ્લા અધ્યાય છે. આ બે આગળ કોઈનું કશું ચાલતું નથી, અને તેથી જ માણસને ઈશ્વરનું સ્મરણ થાય છે. મરણ ન હોત તો વખતે સ્મરણ પણ ન હોત.” (‘જીવનતીર્થ હરદ્વાર’)

હિન્દુસ્તાનમાં જેમ ગંગાનું કે નદીઓનું એક વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે તેમ સાગર કે સાગરસંગમનું પણ આગવું ગૌરવ છે. ભારતની પશ્ચિમ દિશાથી લઈને દક્ષિણ-પૂર્વ કાંઠે પથરાયલો વિશાળ મહોદધિ ભિન્નભિન્ન કાંઠે અવનવી વિવિધતા ધરાવે છે. દક્ષિણકિનારે આવેલ તીર્થસ્થાન રામેશ્વરમ્ યાત્રાનો અનુભવ આલેખતાં કાકાસાહેબ જણાવે છે,

“રામેશ્વરમ્, ધનુષકોટી પછી કન્યાકુમારી. એક સ્થાન ભવ્ય તો બીજું ભવ્યતર. અહીં બે નહીં પણ ત્રણ સગરોનો સંગમ છે. એ સંગમનું વાતાવરણ અભેદ-ભક્તિના આનંદ જેવું છે. આ અહીં હિંદી મહાસાગર પૂરો થાય છે, અને અહીં મુંબઈનો એટલે કે પશ્ચિમ સમુદ્ર અને અહીં બંગાળનો પૂર્વ સમુદ્ર શરૂ થાય છે એમ તો કહેવાય નહીં અને મનાય નહીં. અહીં ભારતવર્ષનો દક્ષિણ છેડો છે અને ત્રણે સાગર એને ત્રણે બાજુએથી વીંટળાઈને પડ્યા છે. સંગમ તો આપણે કહીએ છીએ. સાગર માટે તો અહીં સંગમ જેવું કશું જ નથી. સંગમની કલ્પના આપણી છે.” (‘દક્ષિણને છેડે’)

‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં કાકાસાહેબે બહુ જ સરળતા અને સહજતાથી ભારતની સાંસ્કૃતિક ચેતનાનું નિરૂપણ કર્યું છે. સમાજજીવન, ધાર્મિક વિધિ-વિધાનો, શ્રદ્ધા-આસ્થા-માન્યતાઓ, હિંદુ, ઈસ્લામ, શીખ, બૌદ્ધ, જૈન આદિ ધર્મોનું જીવનદર્શન, જીવનબોધ, લોકજીવનના વિવિધ સંસ્કારો, પ્રાચીન-મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને કલાકૃતિઓ — એમ કેટકેટલુંય ભ્રમણ

નિમિત્તે નિરૂપિત કરીને પોતાના ગદ્યને સાહિત્યિક પરિમાણ બક્ષ્યું છે. કાકાસાહેબનું આ ભ્રમણવૃત્તાંત ભારતીય સાંસ્કૃતિક ચેતનાનું પણ સક્ષમ રીતે દર્શન કરાવે છે.

‘રખડવાનો આનંદ’માં સાંસ્કૃતિક ચેતના અને ઇતિહાસ

પ.૪ ‘રખડવાનો આનંદ’માં ઇતિહાસ

કેળવણી, પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિ પછી જો કોઈ વિષય અંગે કાકાસાહેબને ખેંચાણ હોય તો તે છે ઇતિહાસ. કાકાસાહેબના વિપુલ સાહિત્યસર્જનમાં ઇતિહાસલેખો વિશેના ગ્રંથોનો પણ સમાવેશ થાય જ છે. પરંતુ કાકાસાહેબના નિબંધોમાં પણ અવારનવાર ઐતિહાસિક તથ્યોનું નિરૂપણ ઘણી સહજ રીતે જોવા મળે છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાકાસાહેબ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરાવતા હતા. ભારતનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ઉપરાંત પોતાના સમયની પણ મહત્વની ઐતિહાસિક રાજકીય ગતિવિધિઓ ઉપર કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ રહેતી. તેમના લખાણોમાં ઇતિહાસનું આલેખન એક નિજી દૃષ્ટિબિંદુ સાથે આવે છે. કાકાસાહેબના નિબંધોમાં ઇતિહાસની વિગતો તવારીખ નોંધ રૂપે નથી આવતી પરંતુ તેમણે જે સ્થાનની મુલાકાત કરી છે તે સ્થાન સાથે જોડાયેલા ઇતિહાસને એક જિજ્ઞાસુની દૃષ્ટિથી જુએ-તપાસે અને આલેખે છે. તેમના ઘણા પ્રવાસ રાષ્ટ્રીયસેવાની પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે થયા છે તો કેટલાક ઐતિહાસિક સ્થળો પ્રત્યેના આકર્ષણને કારણે. આ નિબંધોમાં જેવી રીતે પ્રવાસસ્થળનું એક વિશિષ્ટ સૌંદર્ય અનુભવાય છે તેવી જ રીતે તેમાં આવતાં ઐતિહાસિક સંદર્ભોનું પણ એક રમણીય રૂપ રચાય છે. આ નિબંધોનો રસાસ્વાદ કરવામાં ઐતિહાસિક વિગતો ઘણીવાર સહાયક સિદ્ધ થાય છે. થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ :

- “કહે છે કે નાદિર શાહ જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે શાહજહાં પાસેથી કોહિનૂર હીરો પડાવવાની ખાતર એણે એ બાદશાહને અમાનુષી રીતે રિભાવવાની હાડ કરી.”
(ફરી કોલર’)
- “એક બાજુએ વિજયવાડા અને બીજી બાજુએ અમરાવતી. અમરાવતી એ એક જબરદસ્ત અને સમૃદ્ધ વિદ્યાધામ હતું. અને વિજયવાડા એક મહાન સામ્રાજ્યનો કારભાર ચલાવનારું પાટનગર હતું. આ બે શહેરો વિશાળ કૃષ્ણાને કાંઠે સામસામે આવેલાં હતાં. તેથી વિદ્યાપીઠ (અમરાવતી)ને પોતાને માટે આવશ્યક એવી અલિપ્તતા પણ મળી હતી અને રાજધાનીના સાન્નિધ્યનો લાભ પણ મળતો હતો. રાજધાનીને પણ ધર્મ અને વિદ્યાકળાની ઉપાસના કરનારું ધામ પોતાની નજીકમાં જ હોવાથી કર્તૃત્વશાળી લોકોની કડી અછત નહીં પડી હોય. અમરાવતી એટલે ઈન્દ્રનગરી અને વિજયવાડા એટલે ઈન્દ્રપુત્ર અર્જુનની તપોભૂમિ.”
(‘આંધ્રની સૌંદર્યધાની’)
- “કુર્ગ જેવો નાનકડો ટાપુ કર્ણાટકમાં જ ભળી જાય એ યોગ્ય છે. પણ એ કામ જબરદસ્તીથી ન થવું જોઈએ. જ્યારે લોકોની મરજી થાય ત્યારે તેઓ કર્ણાટકમાં ભળી શકે એટલું સહેલું કરી રાખેલું હોવું જોઈએ. મુંબઈવાળું કર્ણાટક, મૈસૂરી કર્ણાટક, કૂર્ગ અને નિઝામ રાજ્યના કન્નડ જિલ્લાઓ, આટલા ચાર સ્વતંત્ર વિભાગ એક ન થાય ત્યાં સુધી કર્ણાટકનું એકીકરણ થયું ન કહેવાય.” (કર્ણાટક’)
- ‘મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો પ્રારંભ શકકર્તા શ્રી શાલિવાહન અથવા શાતવાહનથી થયો છે. આજે જેમ ગાંધીજી વિશે આપણે કહીએ છીએ કે એમણે મામૂલી માટીમાંથી માણસો બનાવ્યાં અને મુડદાલ રાષ્ટ્રને જીવવું કર્યું, તેમ શાલિવાહન વિશે પણ દંતકથા કહે છે કે કે એની પાસે સંજીવની-વિદ્યા હતી. માટીનો ગારો તૈયાર કરી એમાંથી એ ઘોડા અને ઘોડેસવાર તૈયાર કરતો, અને અમૂક જીવનવાપીમાં ઝબોળી કાઢતો. તરત એ માટીનાં પૂતળાં જીવતાં થઈ, દેશના શત્રુ સામે લડવા તૈયાર થતાં.”

(‘જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની’)

➤ “આ મંદિર જે ગામમાં આવ્યું છે તેનું નામ વેરૂળ છે. પ્રાચીન શિલાલેખમાં તેનું નામ એલાપુર અથવા એલાપુરી મળે છે. શ્રી શિવાજી મહારાજના દાદા માલોજી આ વેરૂળના પટેલ હતા. તેમણે અહીંના પુરાણા મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. જ્યારે ઔરંગઝેબ પોતાના માર્ગમાંથી મરાઠાઓ નો કાંટો કાઢવા માટે દક્ષિણમાં આવીને વસ્યો ત્યારે તેણે આ મંદિર તોડી નંખાવ્યું. કહે છે કે, અત્યારનું મંદિર પુણ્યશ્લોક અહલ્યાદેવી હોલકરે ફરીથી બનાવરાવ્યું. પરંતુ શિલાલેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અહલ્યાબાઈએ નહીં પણ મુલ્હારરાવ હોલકરનાં જયેષ્ઠ પત્ની ગોતમાબાઈએ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે.” (‘ધૃષ્ટેશ્વર’)

‘મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી’ નિબંધ તો આખો જ ઐતિહાસિક સ્થળ-વિશેષની અનુભૂતિને આલેખે છે. ‘વસઈનો કિલ્લો’ પણ ઇતિહાસને કેન્દ્રમાં રાખતો રસપ્રદ નિબંધ છે. કુતુબમિનાર, તાજમહાલ, પાવાપુરીના જૈન મંદિરો, બુદ્ધગયાનું પ્રસિદ્ધ મંદિર, કાલસીનો શિલાલેખ, સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખો, અસમ-મણિપુરમાં સચવાયેલા બીજાં વિશ્વયુદ્ધના અવશેષો, હિમાલય-કાશ્મીરના પુરાતન મંદિર, બુદ્ધનું નિર્વાણધામ કુશીનારા ઇત્યાદિ અનેક ઐતિહાસિક સંદર્ભોથી ખચિત આ નિબંધોમાં ઇતિહાસ શાસ્ત્ર તરીકે નહિ પરંતુ રસવાહી કળારૂપ બનીને આવે છે. કાકાસાહેબે પોતાની સર્જક પ્રતિભાથી આ ભારતીય ઇતિહાસને રસનો વિષય બનાવી આપ્યો છે.

પ.૫ સારાંશ

પ્રવાસ અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બાદ સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ આ બે ઉદ્દીપનો ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોની અગત્યની વિષયસામગ્રી તરીકે જોઈ શકાય તેમ છે. એકમ-પ અંતર્ગત આપણે નિબંધ સ્વરૂપની વિશિષ્ટતા સાથે તેનાં જીવનધર્મી સ્વભાવને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો. ગાંધીયુગના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીજીને કારણે સાહિત્ય પણ જીવન અભિમુખ બન્યું હતું. કાકાસાહેબ પણ એ અભિગમને અપનાવી પોતાના સાહિત્યમાં ‘જીવનનો આનંદ’ આલેખે છે. એ આનંદ ‘રખડવા’માંથી પણ મેળવે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનો તાણોવાણો વણીને કાકાસાહેબે આ નિબંધોને એક વિશિષ્ટ પરિમાણ આપ્યું છે. પ્રવાસ અને પ્રકૃતિસૌંદર્યના નિમિત્તે વાચકને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય ઇતિહાસની મુખોમુખ કરવાનું સર્જક દાયિત્વ કાકાસાહેબે આ નિબંધો થકી નિભાવ્યું છે. આ નિબંધોમાં વ્યક્ત સાંસ્કૃતિક ચેતના અને ઇતિહાસબોધ ભાવકને એક વિશિષ્ટ સૌંદર્યબોધનો અનુભવ કરાવે છે.

પ.૬ ચાવીરૂપ શબ્દો

૧. સંસ્કૃતિ	૨. સાંસ્કૃતિક
૩. ચેતના	૪. અભિગમ
૫. અભિમુખ	૬. સંગમ
૭. જીર્ણોદ્ધાર	૮. પુણ્યશ્લોક
૯. કૈવલ્યભૂમિ	૧૦. જીવનતીર્થ
૧૧. ચિકિત્સાલયો	૧૨. તપોભૂમિ
૧૩. અલિપ્તતા	૧૪. નિર્વાણ
૧૫. શિલાલેખ	

૫.૭ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

‘રખડવાનો આનંદ’માં
સાંસ્કૃતિક ચેતના અને ઈતિહાસ

○ ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. ‘ઘૃષ્ણેશ્વર’ તીર્થ રાજ્યમાં આવેલું છે.
૨. અશોકે રાજ્યવિજય પછી શસ્ત્રત્યાગ કરી બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો.
૩. ચિમાજી અપ્પાએ પાસેથી વસઈનો કિલ્લો જિત્યો હતો.
૪. નાંદેડમાં ધર્મના ગુરુનું સમાધિસ્થાન આવેલું છે.
૫. ઔરંગઝાબાદમાં નો રોજો આવેલો છે.

○ ટૂંકમાં જવાબ આપો.

૧. ‘રખડવાનો આનંદ’માં કઈ સંસ્કૃતિનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે ?
૨. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં કયા કયા ધર્મોની વિગતો આવે છે ?
૩. ચક્રવર્તી સમ્રાટ અશોકના જીવનપ્રસંગોનો ઈતિહાસ કયા નિબંધમાં છે ?
૪. ઔરંગઝેબે જીવનના અંતિમ વર્ષો કયાં વીતાવ્યા હતા ?
૫. મહારાષ્ટ્રમાં કયા પ્રસિદ્ધ કલાતીર્થ આવેલાં છે ?

○ મુદ્દાસર નોંધ લખો.

૧. ‘રખડવાનો આનંદ’માં સંસ્કૃતિ દર્શન
૨. ‘રખડવાનો આનંદ’માં ઈતિહાસબોધ
૩. ‘રખડવાનો આનંદ’માં સાંસ્કૃતિક ચેતના
૪. કાકાસાહેબનો ઈતિહાસ પ્રેમ.
૫. ‘રખડવાનો આનંદ’માં જીવનદર્શન.

૭ ૭ ૭

‘રખડવાનો આનંદ’ની અભિવ્યક્તિ કલા

રૂપરેખા

- ૬.૧ પ્રસ્તાવના
- ૬.૨ પૂર્વભૂમિકા
- ૬.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’ની અભિવ્યક્તિ કલા
 - ૬.૩.૧ આત્મકથનાત્મક રીતિ
 - ૬.૩.૨ વર્ણનાત્મક ગદ્ય
 - ૬.૩.૩ અલંકારિક ગદ્ય
 - ૬.૩.૪ સમૃદ્ધ શબ્દભંડોળ
 - ૬.૩.૫ રસવાહી ગદ્યશૈલી
 - ૬.૩.૬ કહેવત—રૂઢિપ્રયોગ—ઉક્તિઓની ગૂંથણી
- ૬.૪ સારાંશ
- ૬.૫ ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૬.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૬.૧ પ્રસ્તાવના

સાહિત્ય એ ભાષાની કલા છે. સાહિત્ય કલામાં ‘શબ્દાર્થો સહિતૌ’નું મહત્ત્વ હોય છે. શબ્દ અને અર્થનું સહિતપણું તે સાહિત્ય એવી એક સામાન્ય સમજ પ્રચલિત છે, પરંતુ સામાન્ય શબ્દ અને સામાન્ય અર્થોનું સાહિત્યમાં કશું મૂલ્ય નથી. કવિવ્યાપારથી બદ્ધ એવો વિશેષ શબ્દ અને વિશેષ અર્થ જ કાવ્ય કે સાહિત્ય કલાનો મહિમા સિદ્ધ કરે છે. વક એવા કવિવ્યાપારથી શોભતી કાવ્ય—વાણી સહદયી ભાવકોને આહ્લાદ એટલે કે આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. આમ, જોઈએ તો બધી જ કલાનું પરમ પ્રયોજન આનંદની ઉપલબ્ધિ કરવા—કરાવવાનું જ હોય છે. કલા એક રસકીય સર્જનપ્રવૃત્તિ છે. સર્જક પોતાની સર્જનાત્મકતાને કલામાં પ્રકટ કરે છે. સર્જકની અનુભૂતિઓ કલામાં એક સુનિશ્ચિત આકાર લઈને પ્રકટ થાય છે. દરેક કલાકાર પોતાની કલાને અપૂર્વ—અદ્વિતીય સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરતો હોય છે. આ માટે તે પોતાની સમસ્ત સર્જકતાને સરાણે—કસોટીએ ચઢાવતો હોય છે. સ્વાનુભવને સર્વાનુભવ બનાવવા મથતો હોય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કલામાં કલાકારે અંગતને બિનંગત બનાવવાનું હોય છે. અનુભૂતિઓને ‘સ્વ’થી ‘પર’માં સંક્રાંત કરવાની ક્ષમતા સર્જકે કેળવવાની હોય છે. સાહિત્યકલા ઘણી બધી રીતે લાક્ષણિક છે. તેમાં ભાષાને સર્જનાત્મક રીતે ખેડવાની હોય છે. ભાષા અહીં અભિવ્યક્તિનું એક અસરકારક માધ્યમ છે. સાહિત્ય કલા ભાષામાં સર્જઈ છે અને ભાષામાં જ વિરમે છે. ઉત્તમ સાહિત્ય કૃતિઓ તેનાં સર્જકની ભાષાશૈલીને કારણે જ ચિરંજીવ બનતી હોય છે. પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે ‘રખડવાનો આનંદ’ની અભિવ્યક્તિ કલા વિશે ચર્ચા કરવાના હોઈ સાહિત્ય અને ભાષાના સંબંધની આટલી પ્રસ્તાવના કરી છે.

૬.૨ પૂર્વભૂમિકા

કલા વિશે ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય કાવ્યશાસ્ત્રોમાં અનેક વિદ્વાનોએ રસપ્રદ અને માર્મિક વિચારણાઓ કરી છે. આચાર્ય અભિનવ ગુપ્તએ રસવિચારણાના સંદર્ભે કરેલી અભિવ્યંજનાવાદની વાત જાણીતી છે. ઇટાલિયન બેનેદેટ્ટો કોચેનો અભિવ્યક્તિ વિચાર પણ એટલો જ જાણીતો છે. આચાર્ય કુન્તકે કાવ્યનાં માર્ગની ચર્ચા કરતાં સુકુમાર માર્ગ, વિચિત્ર માર્ગ અને મધ્યમ માર્ગની કવિતા ઓળખાવી છે. ‘શૈલ તેવી શૈલી’ની ઉક્તિ પણ એવી જ રીતે પ્રસિદ્ધ છે. દરેક સર્જક પોતાની સંવેદનાઓ અને વિચારોને અભિવ્યક્ત કરવા પોતીકી રીત કે શૈલીનું સર્જન કરતો હોય છે. કલાના આનંદ માટે તે જરૂરી પણ હોય છે. ‘સહજસ્ફુરણને કલા’ તરીકે ઓળખાવનાર કોચેએ ‘સહજસ્ફુરણ એ જ અભિવ્યક્તિ’ કહીને કલામાં અભિવ્યક્તિનો વિશેષ મહિમા કર્યો છે. દરેક સર્જકને પોતાની સર્જકતાને અભિવ્યક્ત કરવી હોય છે. અભિવ્યક્તિ માટે તે જુદાં જુદાં માર્ગો—રીતો અપનાવે છે. સૌથી પ્રથમ તો પોતાની સંવેદનાઓ—લાગણીઓને પ્રભાવક રીતે પ્રકટ કરી શકે એવા માધ્યમની શોધ આદરે છે. સાહિત્યકલામાં સાહિત્યકાર કે સર્જક પાસે ભાષા જ એક માત્ર માધ્યમ છે અને એટલે ભાષાનો વધુમાં વધુ સર્જનાત્મક પ્રયોગ કરીને સાહિત્યકાર પોતાની અભિવ્યક્તિને પ્રભાવક બનાવી શકે છે. હવે આપણે જ્યારે ભાષાનો સર્જનાત્મક પ્રયોગ એમ કહીએ છીએ ત્યારે ભાષાનો એ સિવાયનો પ્રયોગ પણ હોવાનો એમ માનવું સ્વીકારવું પડે. ભાષાનો સર્જનાત્મક નહિ એવો પ્રયોગ એટલે વ્યવહારની ભાષા. માણસે પોતાના રોજબરોજના જીવનવ્યવહાર માટે ભાષાની રચના કરી. સંક્રમણ—પ્રત્યાયન માટે ભાષાનો ઉપયોગ કયો. ભાષાનું આ જે રૂપ છે તેને આપણે વ્યવહારભાષા તરીકે જાણીએ છીએ, પરંતુ જેને આપણે કલા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે સાહિત્યકૃતિમાં ભાષાનું વ્યવહારુ રૂપ નહિ પરંતુ સર્જનાત્મક રૂપ પ્રકટતું હોય છે. જે સર્જક વ્યવહારુ ભાષાથી ઉપર ઊઠીને સર્જનાત્મક ભાષાનો આવિષ્કાર પોતાની કૃતિમાં કરી શકે છે તેવી સાહિત્યકૃતિઓ તેની ભાષાઅભિવ્યક્તિને કારણે વિશિષ્ટ સિદ્ધ થતી હોય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં અભિવ્યક્તિ કલા મુદ્દા અંતર્ગત આપણે કાકાસાહેબ કાલેલકરની ભાષાશૈલી અંગે ચર્ચા કરવાના છીએ. કયા કયા પરિમાણોથી કાકાસાહેબની ગદ્યશૈલી ઘડાઈ છે તે આપણે અહીં જાણીશું. તેમાં કેવી રીતે સર્જનાત્મકતા પ્રકટ થઈ છે, તેનાં પણ પ્રમાણો મેળવીશું.

૬.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’ની અભિવ્યક્તિ કલા

કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિ ભાષામાં રચાય છે. ભાષા એ સાહિત્યકલાનું માધ્યમ છે. સાહિત્ય કૃતિમાં પ્રયોજાતી ભાષા વિશિષ્ટ હોય છે. આપણે તેને સર્જનાત્મક ભાષા પણ કહીએ છીએ. વ્યવહાર ભાષામાંથી જ તેનું રૂપ રચાતું હોય છે છતાં તે વ્યવહાર ભાષાથી જુદી હોય છે. ભાષા એ સાહિત્ય કૃતિનું ચાલકબળ છે. કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિનું ભાવન કે અભ્યાસ કરવા માટે જે તે સાહિત્ય કૃતિની ભાષાનું ભાવન કે અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. સાહિત્યકૃતિની ભાષા અનેક સ્તરો ધરાવતી હોય છે. વળી, સર્જક પોતાની સંવેદનાઓ કે દર્શનને અનુરૂપ અભિવ્યક્તિ રીતિ પસંદ કરતો હોય છે. સાહિત્યના મુખ્ય ત્રણ ભેદ — પદ્ય, ગદ્ય અને નાટક પ્રચલિત છે. ત્રણેયમાં ભાષા અનિવાર્ય છે. પદ્ય, ગદ્ય અને નાટકની પોતપોતાની સ્વરૂપગત લાક્ષણિકતાઓ તો છે જ. સર્જક સાહિત્યકૃતિના સ્વરૂપની પ્રકૃતિ મુજબ નિરૂપણરીતિ પસંદ કરતો હોય છે. કવિ—વિવેચક એલિયટે કાવ્યના ત્રણ સૂરની જે વાત કરી છે તેમાં કવિતા મોટેભાગે પ્રથમ સૂર—આત્મલક્ષી ઉદ્દગાર બનીને આવે છે. કથા—વાર્તા વગરે ગદ્ય સાહિત્યમાં બીજો સૂર—પરલક્ષી અવાજ હોય છે અને નાટકમાં ત્રીજો સૂર એટલે કે પાત્રગત રીતિ હોય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ નિબંધ સ્વરૂપની કૃતિ છે. ગદ્યમાં છે. એટલે સ્વાભાવિક છે કે અહીં જે ભાષા છે તેનું સ્વરૂપ પદ્ય અને નાટકની ભાષા કરતાં જુદું હોવાનું. નિબંધની ભાષાની એક આગવી વિશેષતા હોય છે. આપણે શરૂઆતના જ એ એકમોમાં નિબંધ સ્વરૂપ અને તેની ભાષા વિશે વાત કરી જ છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરવાને સ્થાને આપણે ‘રખડવાનો આનંદ’ની ભાષાને કેન્દ્રમાં રાખીને કાકાસાહેબની અભિવ્યક્તિકલાનો પરિચય મેળવીએ.

નિબંધ આત્મકથનાત્મક ગદ્ય સ્વરૂપ છે. નિબંધમાં તેનો સર્જક હંમેશા પોતાના વ્યક્તિત્વને કેન્દ્રમાં રાખીને પોતાની આસપાસની સૃષ્ટિને આલેખતો હોય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોની નિરૂપણ રીતિ આત્મકથનાત્મક છે. કાકાસાહેબે પોતાના અનુભવોને અહીં ગદ્યમાં ઊતાર્યા છે. અહીં જે અનુભવો છે તે પ્રવાસ-વિષયક છે. કાકાસાહેબે પોતાના આ પ્રવાસને ‘દેશ-દર્શનનો આનંદ’ કહીને ઓળખાવ્યાં છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ કાકાસાહેબની આત્મકથા નથી. છતાં કાકાસાહેબના જીવનનાં વિવિધ રંગ અહીં પામી શકાય તેમ છે. સ્વરાજ-સેવાના અનેક કાર્યો નિમિત્તે તેમને દેશમાં ફરવાનું બન્યું હતું, પરંતુ આ નિબંધોમાં એ સ્વરાજ-સેવાની કાર્યનોંધનો ઇતિહાસ નથી. અહીં તો એક ભયાભર્યા અનુભવસમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનો લાલિત્યસભર પરિચય મળે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો લલિતનિબંધ છે. લલિતનિબંધમાં તેનાં સર્જકનો ‘હું’ એક વિશિષ્ટ રૂપ લઈને આવતો હોય છે. આત્મકથાની જેમ અહીં અથથી ઈતિ સુધીની ક્રમિક કથા નથી કહેવાની છતાં પોતાના સ્વભાવ-પ્રકૃતિને સતત આલેખતાં જઈને ભાવકને એક રસમધુર જીવનલોકનો આસ્વાદ કરાવવાનો હોય છે. કાકાસાહેબના આ નિબંધોમાં સર્જક કાકાસાહેબની સમાન્તરે વ્યક્તિ તરીકે કાકાસાહેબનો પણ ભાવકને પરિચય મળતો રહે છે. બહુધા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં નિરૂપિત આ નિબંધોમાં સર્જકનો ‘હું’ ડંખતો નથી પણ હૂંફાળો ઉખાભર્યો સ્પર્શ આપે છે. પોતાની જ વાત કરતાં હોવા છતાં આ નિરૂપણરીતિ સર્જક-ભાવક વચ્ચેની એક પ્રકારની મીઠી મધુર ગોઠડી બનીને ઊપસે છે. આમ, તો સંગ્રહના બધાં જ નિબંધો પ્રથમ પુરુષની કથનરીતિએ આલેખ્યા છે, પરંતુ કાકાસાહેબની આત્મકથનાત્મક નિરૂપણરીતિના થોડાં પ્રમાણો ને આસ્વાદીને આ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ કરીએ.

- “હું ઈ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રથમ વાર કારકળ ગયો હતો. ત્યારે ત્યાંની ટેકરી ઉપર બાહુબલીની પિસ્તાલીસ ફૂટની એક મૂર્તિ જોઈ. આ વર્ષે (૧૯૩૯) જુલાઈ માસમાં શ્રવણબેળગોળની સાઠ ફૂટની એ જ બાહુબલીની બીજી મૂર્તિ જોઈ આવ્યો છું. કારકળ પશ્ચિમ કિનારે મંગલૂર અને ઊડપી-માલપેના કાટખૂણામાં આવેલું છે જ્યારે શ્રવણબેળગોળ મૈસૂર રાજ્યના હાસન જિલ્લામાં ચન્દ્રગિરિ અને વિન્ધ્યગિરિ વચ્ચે વસેલું છે.” (‘બાહુબલી’)
- “ઘણે વરસે ધારવાડ આવ્યો, એટલે નાનપણનાં સ્મરણો તાજાં થયાં. ૧૯૯૯ના દિવસો હશે. ધારવાડમાં લાઈનબજારમાં અમે રહેતાં હતાં. સરકારી હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી ચોથીમાં હું દાખલ થયો હતો.” (‘કર્ણાટક’)
- પચીસ વર્ષ બાદ ગોવાની પુણ્યભૂમિનું મેં ફરી દર્શન કર્યું. મારા પૂર્વજોની એ કર્મભૂમિ હતી, એટલે મારે માટે એ પુણ્યભૂમિ છે જ. પરંતુ ભારતીય ઈતિહાસમાં પણ ગોવાનું મહત્ત્વ અપૂર્વ છે.” (‘ગોમાંતકની એક ઝાંખી’)
- “હવે શરીર સ્વચ્છ કરવા માટે નહીં, પણ વ્યાયામનો આનંદ લેવા માટે પથરા પર સવાર થઈ, ધોધ તળે મેં આખું શરીર ચોળ્યું, સ્નાનપાનનો આનંદ મેળવ્યો અને રામરક્ષાસ્તોત્રનું સ્મરણ કર્યું. સીતામાઈએ જે સ્થાન પસંદ કર્યું ત્યાં રામરક્ષાસ્તોત્રનું ગાયન જ સ્ફૂરે એ સ્વાભાવિક હતું.” (‘સીતાનહાણી’)
- “શાંતિપાઠ પૂરો થતાં મારી ભક્તિદૃષ્ટિ ઊઘડી અને મેં ચર્મચક્ષુથી નહીં પણ કલ્પનાદૃષ્ટિથી એક પાલખી આકાશમાંથી ઊતરતી જોઈ. અમરનાથ મહાદેવના દૂતોએ સંન્યાસીને ઊંચકી પખીમાં મૂક્યો અને તે જ આકાશ-માર્ગે ખનબલ, જનકમહેલ તથા શીશનાગ થઈને વૈતરણી ઓળંગીને ભૂતનાથ અમરનાથના ચરણો પાસે તેને લઈ ગયા !” (‘પાલખીવાળો સંન્યાસી’)

દ.૩.૨ વર્ણનાત્મક ગદ્ય :

નિબંધ સાહિત્ય સ્વરૂપનું ગદ્ય મુખત્વે વર્ણનાત્મક હોય છે. નિબંધકાર પોતાની અંદરની અને આસપાસની પ્રકૃતિનું આલેખન કરતો હોય છે. એ આલેખન માટે તેને વર્ણનની પદ્ધતિ વધુ માફક આવે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં પ્રવાસનું આલંબન લઈને રચાયેલા નિબંધો છે.

પ્રવાસ—સ્થળનું તેમાં વર્ણન આવે તે સ્વાભાવિક છે. અહીં જે વર્ણન છે તે મુખત્વે પ્રવાસ વિશે છે. પ્રવાસ—સ્થળને જોયાં—જાણ્યાંની સર્જક સંવેદના અહીં વર્ણનાત્મક ગદ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે. ‘રખડવાનો આનંદ’નાં વર્ણનો કાકાસાહેબની અભિવ્યક્તિકલાનો વિશેષ ગુણ બનીને ઉપસે છે. અહીં જે વર્ણનો છે તે પ્રસંગોના છે. સ્થળોનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનાં છે. પરિસ્થિતિઓનાં વર્ણનો છે તો મંદિરો, શિલ્પો, મૂર્તિઓ, મિનારાઓ, મકબરાઓ, સમાધિસ્થાનો, કિલ્લાઓ, સરોવરો, જલકુંડો, ગુફાઓ, ભીતચિત્રો, આકાશ, નદીઓ, પહાડીઓ, ટેકરીઓ, વૃક્ષો, પુષ્પો —વગેરેના પણ ખૂબ જ આકર્ષક વર્ણનો આ ગદ્યને રમણીય બનાવે છે. નયનરમ્ય અને જીવંત વર્ણનોને કારણે કાકાસાહેબનું ગદ્ય લલિત રૂપ પામ્યું છે. સર્જનાત્મક ભાષાનો આનંદદેય ઉન્મેષ આ વર્ણનોથી પ્રકટે છે. ભાવસભર રેખાંકનો ઉપસાવી આપતાં થોડાં પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિચિત્રો પણ કાકાસાહેબની વર્ણનકલાને કારણે ખીલી ઊઠ્યાં છે. કાકાસાહેબની વર્ણનકલાનો સીધો જ પરિચય મળે એવાં એકાદ—બે વર્ણનોનો આસ્વાદ કરીએ.

- “સત્તાવીસ મિલનો આ સંકડો થતો અણિયાળો પ્રદેશ ઊંચું ઊંચું ઘાસ, વચમાં ઝાડ અને તેમાં ફરનારાં જંગલી પશુઓથી એક વખત બહુ જ રમણીય દેખાતો હતો. અહીંના હાથીઓને કારણે ભગદત્ત રાજા તે કાળે બહુ જ જાણીતો હતો. નરકાસુરને મારી નાખ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે ભગદત્તને તેનાં બાપનું રાજ્ય સોંપ્યું હતું.

તેજપુરની ફરતી આવેલી ટેકરીઓ ઉપર ચડીને ચારે બાજુનું દૃશ્ય જોવું એ જીવનનો એક અપૂર્વ લહાવો છે. વિશાલચોતા બ્રહ્મપુત્રા નદી અનેક પ્રવાહો વડે રમત રમતી અને વચ્ચે વચ્ચે રેતીના ટાપુઓ બનાવતી વહે છે. તેના પાણી ઉપર સૂરજ પોતાનાં કિરણ કેટકેટલી રીતે પ્રતિબિંબિત થઈ શકે છે તેના પ્રયોગ કરતો હોય છે. એ દૃશ્ય કોઈ અરસિક માણસને પણ ગાંડો બનાવી દેવા પૂરતું છે.” (‘તેજપુર’)

- “ઈંટલીનું વેનીસ શહેર કંઈ મેં જોયું નથી. કંઈ રીતે કહું કે કાશ્મીરમાં આવેલું શ્રીનગર એ હિન્દુસ્તાનનું વેનીસ છે ! શ્રીનગરમાં રસ્તાઓ પાણીના છે. જેમ બીજાં શહેરોમાં ગાડીમાં બેસી એક મહોલ્લામાંથી બીજા મહોલ્લામાં જવાય છે તેમ અહીં હોડીમાં બેસીને જવાય છે. આપણે ત્યાં બેચાર ગાડીઓ શાંત રસ્તા ઉપર જતી હોય તો કેટલો અવાજ થાય છે ! જાણે મગજ પીંજાતું હોય ! શ્રીનગરમાં એવા રસ્તા ક્યાંય ન મળે. લાંબી લાંબી અને સાંકડી હોડીઓ કશો અવાજ કર્યા વિના તીરની પેઠે ચાલી જાય છે. નદીનાં પાણી પણ કેવાં ધીમાં ! ઉપરથી નીચે જતાં હોડીને જેટલીવાર લાગે છે, લગભગ તેટલી જ વાર નીચેથી ઉપર જતાં થાય. નદી વહે છે સર્પાકારમાં. એની બંને બાજુએ લાંબી લાંબી નહેરો ખોદેલી છે. નદી અને નહેરોને બંને કાંઠે મકાનો ઊભાં છે. તેથી આ જળમય રસ્તાની સગવડ મળી છે.” (શ્રીનગર—કાશ્મીર’)

- “આખું શરીર ભરાવદાર, ચૌવનપૂર્ણ, કોમલ અને કાંતિમાન છે. આવડી મોટી મૂર્તિમાં પ્રમાણ સાચવવાનું ભાગ્યે જ બને છે. એક જ પથરામાંથી કોતરેલી આટલી ભવ્ય મૂર્તિ દુનિયામાં બીજી કોઈ નથી. મિસર દેશમ મોટી મોટી મૂર્તિઓ છે પણ તે એવી તો અક્કડ થઈને બેઠી છે કે રાજત્વનાં બધાં લક્ષણો અને ચિહ્નો એમના ઉપર હોવા છતાં, પકડી આણીને બેસાડી હોય અને ન છૂટકે બેસવા તૈયાર થઈ હોય એવી જ તે દેખાય છે. અહીં એવું નથી. આવડી મોટી મૂર્તિ એટલી તો સુંવાળી છે કે ભક્તિ સાથે કંઈક વહાલની પણ અધિકારી બની છે.” (‘બાહુબલી’)

- “આખા મંદિરનો ભાર ઊંચકનાર નાના નાના હાથીઓ અનેક રીતે વિહાર કરતાં બતાવ્યા છે. કોઈ પોતાની સૂંઢ વડે બીજાનો પગ પકડે છે, બીજા બે હાથીઓ પોતપોતાની સૂંઢ એકબીજાની સૂંઢમાં ભેરવે છે. કેટલાક સૂંઢ વડે માથા પરની માખીઓ ઉડાડે છે, અને કેટલાક તો હિંમતપૂર્વક કોઈ વાઘની પાછળ પડ્યા છે. મંદિરની આસપાસ એક સારું સરખું આંગણું છે. અને ત્યાર પછી ત્રણે બાજુ જે ઓસરીઓ છે તેમાં અનેક વિશાલ મૂર્તિઓ કોતરવામાં આવી છે. આ મૂર્તિઓ શક્તિ, ભાવ અને ભંગિ વ્યક્ત કરવાની

બાબતમાં ભારતીય મૂર્તિકલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ છે. એક એક મૂર્તિ જોતાવેંત એની આગળ આપણું હૈયું દબાઈ જાય છે અને આવી બળવતી મૂર્તિઓની કલ્પના કરનાર આપણા પૂર્વજો કેવા સંકલ્પ-વીર હશે, કેવા સમર્થ-કલ્પના-વીર હશે, અને કેવા કુશળ મૂર્તિકાર હશે, એનો ખ્યાલ આવે છે.” (‘પાષણ-દ્વય’)

- “ચિત્રા ડૂબી જવાની તૈયારીમાં હતી. સ્વસ્તિકે કિરીટમંડળ હાથમાં લઈ લીધું હતું. ધ્રુવે પોતાનો મત્સ્ય આકાશમાં ઉપર ફેંક્યો હતો. હંસ આકાશગંગામાં સ્નાન કરી રહ્યો હતો. વૃશ્ચિકના પેટમાંનો પારિજાત પોતાની સરખામણી મંગળની સાથે કરી રહ્યો હતો અને બાકીના બધા દિવ્ય ગણોનો દરબાર પોતપોતાના સ્થાને બેસીને વિશ્વપતિ ભગવાનનાં ગુણગાન કરી રહ્યો હતો.” (‘શ્રી જમનાલાલજીના જન્મસ્થાને’)

દ.૩.૩ અલંકારિક ગદ્ય :

ગદ્યની શોભા વધારવા સર્જકો પોતાની અભિવ્યક્તિને આલંકારિક બનાવતા હોય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરના ગદ્યમાં પણ આપણે અલંકારોનું સૌંદર્ય પામી શકીએ છીએ. કાકાસાહેબ કાલેલકરનું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષાનું આભૂષણ છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાંથી પસાર થતાં કાકાસાહેબની અલંકારસિદ્ધિના દર્શન થાય છે. શબ્દાલંકાર અને વિશેષ તો અર્થાલંકારનાં આકર્ષક પ્રયોગ કાકાસાહેબના આ નિબંધોમાં જોવા મળે છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક, સજ્જવારોપણ, વ્યાજસ્તુતિ, શ્લેષ, દૃષ્ટાંત, વકોક્તિ-વગેરે અલંકારોથી ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોનું ગદ્ય રમણીય બન્યું છે. થોડાં દૃષ્ટાંતો સાથે કાકાસાહેબના અલંકારવૈભવને માણીએ.

“આકાશમાં જટાયુનાં પીંછાં જેવાં વિખેરાયેલાં વાદળાં....”

“ઝરૂખામાંથી જોયું તો એક પાતળો પ્રપાત પવન સાથે રમતો નીચે ઊતરે છે અને પોતાની આંગળીઓ હલાવી હલાવી અમને છાનોમાનો નોતરે છે.”

“બપોરનો વખત હતો એટલે સમુદ્રનાં મોજાંઓ ચાંદી-ચળકતાં હતાં. નાનાંમોટાં ઊંઘણશી વાહણો ડોલતાં ડોલતાં બપોરનો આરામ કરતાં હતાં. પવન એમને પંપાળતો હતો.”

“તાજમહાલ ભવ્ય નથી, રમ્ય છે; આદિક નથી, ઉન્માદક છે;એટલે દરજજે પવિત્રતામાં ન્યૂનતા આણે છે.”

“નૈઋત્યના ખૂણામાં મિનારાની આંગળીની ટોચે એક સરસ તારો દેખાતો હતો. જાણે દિલ્હીશ્વરના મુઘટમાંનો કોહિનૂર.”

“સૂર્યનારાયણ વાદળાંમાંથી નીચે ઊતર્યા. આંખો એકદમ અંજાઈ ગઈ. સામેના પહાડની ધાર સળગી ઊઠી અને લીલાં ઝાડો સિંદૂરવર્ણ થઈ ગયાં.”

દ.૩.૪ સમૃદ્ધ શબ્દભંડોળ :

કોઈ પણ ગદ્યકારની સફળતાનું મહત્ત્વનું કારણ તેનું સમૃદ્ધ ભાષાભંડોળ હોય છે. જે સર્જક પોતાની ભાષાનો પૂરેપૂરો કસ કાઢી શકે છે તે સર્જકની ભાષાભિવ્યક્તિ સબળ સર્જનાત્મક રૂપ પામી શકે છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર જન્મે મરાઠી હોવાં છતાં ગુજરાતી ભાષાને તેમણે જે તાકાતથી લખી જાણી છે તે જોઈને જ કદાચ ગાંધીજીએ તેમને ‘સવાઈ ગુજરાતી’નું બિરુદ આપ્યું હશે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો વાચકોને એક સમૃદ્ધ શબ્દભંડોળનો પરિચય કરાવે છે. કાકાસાહેબની મરાઠી, ગુજરાતી ઉપરાંત સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓની જાણકારી અહીં પ્રયોજાયેલ શબ્દો થકી જાણી શકાય છે. અનેકાનેક ભારતીય અને વિદેશી સાહિત્યકૃતિઓની ઉક્તિઓ અને સંદર્ભોથી પોતાની અભિવ્યક્તિને કાકાસાહેબે પ્રભાવક બનાવી છે. સંસ્કૃત-તત્સમ શબ્દો, દેશજ-તળપદ ગુજરાતી શબ્દો, હિન્દી-ઉર્દૂ શબ્દો, અંગ્રેજી-પોર્ટુગીઝ શબ્દો વગેરે પ્રયોગો કાકાસાહેબના સમૃદ્ધ શબ્દભંડોળની પ્રતીતિ કરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે અહીં ઘણાં બધાં શબ્દોની યાદી આપી શકાય તેમ છે પણ વિદ્યાર્થી મિત્રો આ કામ તમે સ્વાધ્યાયમાં કરશો તો તમને પણ મજા આવશે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાંથી કાકાસાહેબે પ્રયોજેલાં વિભિન્ન ભાષાનાં વિશિષ્ટ શબ્દો તારવી તેની અલગ યાદી બનાવજો.

૬.૩.૫ રસવાહી ગદ્યશૈલી :

કાકાસાહેબનું ગદ્ય રસમય છે. પ્રતિભાશાળી સર્જકના સર્જનમાં એક વિશેષ આકર્ષણ હોય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં આવું આકર્ષણ જોવા મળે છે. પ્રવાસ નિમિત્તે ભારતભ્રમણનો આનંદ લેતાં કાકાસાહેબે પોતાના ગદ્ય થકી એ આનંદ વાચકો—ભાવકોને પણ સુલભ કરી આપ્યો છે. સરળતા એ કાકાસાહેબના ગદ્યનો એક ગુણ છે. તેવી જ રીતે સહજતા પણ તેમના ગદ્યની વિશેષતા છે. વર્ણનોની જીવંતતા અને દૃશ્યાત્મકતાને કારણે કાકાસાહેબનું ગદ્ય આસ્વાદ્ય બન્યું છે. કાકાસાહેબનું ગદ્ય માધુર્ય અને પ્રસાદ ગુણથી યુક્ત છે. દુર્બોધતા કે અરુચિનો અનુભવ આ ગદ્ય કરાવતું નથી. પ્રવાહી અને પારદર્શિતાને કારણે ‘રખડવાનો આનંદ’નું ગદ્ય રસવાહી બન્યું છે. પ્રવાસ—સ્થાનો સાથે સંકળાયેલી સંવેદનાને ઉજાગર કરવામાં આ ગદ્ય સફળ રહ્યું છે. નાનાં નાનાં સાદા વાક્યોથી રચાતી ગદ્યશૈલી કાકાસાહેબની સર્જકતાનો ગુણ બનીને ઉપસે છે. વિશેષણો, ક્રિયા—વિશેષણો, ક્રિયાપદો, સંયોજકો, વિરામચિહ્નો, સહાયકારક ક્રિયાપદો વગેરેનો પ્રયોગ અહીં અભિવ્યક્તિને સરળ બનાવે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોની ગદ્યસમૃદ્ધિ ગુજરાતી ગદ્યનો સર્વકાલીન વૈભવ છે.

૬.૩.૬ કહેવત—રૂઢિપ્રયોગ—ઉક્તિઓની ગૂંથણી :

‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોની અભિવ્યક્તિકલાને કાકાસાહેબે વિવિધ પ્રયુક્તિઓથી અસરકારક બનાવી છે. અહીં જે નિબંધો છે તેમાં ગુજરાતી—મરાઠી—હિન્દી કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોની ફૂલગૂંથણી કરીને કાકાસાહેબે પોતાના ગદ્યને વૈવિધ્યસભર બનાવ્યું છે. કાકાસાહેબે જે પ્રવાસ—સ્થાનોનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં જે તે પ્રદેશની પ્રચલિત ઉક્તિઓને સહજ રીતે વણી લીધી છે. તો ક્યાંક પોતાની અભિવ્યક્તિને વધરે ધારદાર કરવા ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓની લોકોક્તિઓનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે. અલબત્ત આ પ્રયોગો પોતાની વિદ્વતા દર્શાવવા માટે નહિ, પરંતુ વિષયસામગ્રીની જરૂરિયાત મુજબ સાહજિક રીતે કાકાસાહેબ કરે છે અને તેથી વાચકને તેનો ભાર વર્તાતો નથી. એક બે ઉદાહરણથી આ મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરીએ.

૧. ‘લંકાની લાડીને ઘોઘાનો વર’
૨. ‘ઠેવિલેં અનંતે તૈસેચી રહાવે’
૩. ‘હોઠ બહાર તે કોટ બહાર’
૪. ‘ચીતડાં, ભીતડાં અને ગીતડાં એ ત્રણથી નામ અજરામર થાય છે.’
૫. ‘કન્નડ ભાષામાં બાગલું એટલે દરવાજો અને ગુલ્લકાયજી એટલે રીંગણાબહેન અથવા માતા.’
૬. ‘બોટભર વિળાવે આણિ પોટભરખાવે’ (આંગળપૂર વણો અને પેટપૂર જમો.)

૬.૪ સારાંશ

એકમ—૬માં આપણે કાકાસાહેબ કાલેલકરની અભિવ્યક્તિકલા વિશે અભ્યાસ કર્યો. સાહિત્ય કૃતિનો આસ્વાદ—અભ્યાસ કરવા માટે ભાષાભિવ્યક્તિનો આસ્વાદ—અભ્યાસ કરવો અત્યંત જરૂરી હોય છે. ભાષાનું સર્જનાત્મક રૂપ સાહિત્ય કૃતિમાં કેવી રીતે નવાં પરિમાણો સિદ્ધ કરે છે તે તપાસવાનું હોય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોની અભિવ્યક્તિકલા સંદર્ભે આપણે કાકાસાહેબની કેટલીક ખાસિયતોને તારવી. આત્મકથનાત્મક નિરૂપણરીતિથી રચાયેલા ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં કાકાસાહેબના આંતરવ્યક્તિત્વનો પરિચય મળે છે. દૃશ્યાત્મક અને આકર્ષક વર્ણનો એ કાકાસાહેબના ગદ્યની બીજી નોંધપાત્ર ખૂબી છે. કાકાસાહેબની વર્ણનકલાને કારણે ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો આસ્વાદ્ય બન્યાં છે. માતબર વૈવિધ્યસભર શબ્દભંડોળ, અલંકારમંડિત અને રસવાહી ગદ્ય, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોથી સજ્જ ભાષાવૈભવ, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને અન્ય ભાષાની કાવ્યપંક્તિઓથી શોભતું કાકાસાહેબનું ગદ્ય ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોની મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા બનીને ઉપસે છે.

ક્ર.૫ ચાવીરૂપ શબ્દો

૧. અભિવ્યક્તિ	૨. કવિવ્યાપાર
૩. સહજસ્ફુરણ	૪. આત્મકથનાત્મક
૫. વર્ણનાત્મક	૬. અલંકાર
૭. શબ્દભંડોળ	૮. રસવાહી
૯. દૃશ્યાત્મકતા	૧૦. માધુર્ય

ક્ર.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- નીચેના પ્રશ્નોની સવિસ્તાર નોંધ કરો.
૧. 'રખડવાનો આનંદ'ની અભિવ્યક્તિકલા વિશે નોંધ લખો.
 ૨. 'રખડવાનો આનંદ'ના વર્ણનો.
 ૩. 'રખડવાનો આનંદ'ની ગદ્યસમૃદ્ધિ
 ૪. 'રખડવાનો આનંદ'નો અલંકારવૈભવ
 ૫. 'રખડવાનો આનંદ'માં કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો.

૭ ૭ ૭

‘રખડવાનો આનંદ’ની રસસૃષ્ટિ

રૂપરેખા

- ૭.૧ પ્રસ્તાવના
- ૭.૨ પૂર્વભૂમિકા
- ૭.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’ની રસસૃષ્ટિ
 - ૭.૩.૧ અદ્ભુતરસ
 - ૭.૩.૨ હાસ્યરસ
 - ૭.૩.૩ કરુણરસ
 - ૭.૩.૪ વીરરસ
 - ૭.૩.૫ શૃંગાર
 - ૭.૩.૬ શાંતરસ
- ૭.૪ સારાંશ
- ૭.૫ ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૭.૬ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૭.૧ પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આપણે જાણીએ છીએ કે બ્રહ્માએ બનાવેલી સૃષ્ટિમાં છ રસ રહેલાં છે જ્યારે રવિની સૃષ્ટિ નવ રસથી ભરેલી છે. રસ વિનાની કોઈ કલા હોતી નથી તો કાવ્ય કે સાહિત્યકૃતિ તો રસહીન કેવી રીતે હોઈ શકે? સંસ્કૃતમાં રસૌ વૈ રસઃ કહીને રસતત્ત્વનો મહિમા કરવામાં આવ્યો છે. રસ એ કલાકૃતિનો પ્રાણ કે આત્મા ગણાય છે. તેનાં વિના કલાકૃતિ સંભાવ જ નથી. ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રમાં તો રસવિચારની સમૃદ્ધ પરંપરા રહી છે. આચાર્ય ભરતે પોતાના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ ગ્રંથમાં નાટ્યકલાની વિશદ ચર્ચા કરતાં ભારતીય લલિતકલાઓના સ્વરૂપ અને કાર્યની વાત કરી છે. આચાર્ય ભરતનું પ્રસિદ્ધ રસસૂત્ર ‘તત્રવિભાવનુભાવવ્યભિચારીસંયોગાદરસનિષ્પત્તિઃ’ (વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારીઓના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે.) રસવિચારણાના પાયામાં છે. આચાર્ય ભરતના આ રસસૂત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને ઈ.સ. પૂર્વેથી લઈને આજ સુધી કલાના વિદ્વાનો—અભ્યાસીઓ દ્વારા રસસિદ્ધાંત ચર્ચાતો રહ્યો છે. રસને કાવ્યનું પરમ પ્રયોજન ગણવામાં આવ્યું છે. રસ વિના કાવ્ય સંભવી ન શકે તેવું આગ્રહપૂર્વક કહેવાયું છે. આ રસવિચારણા એટલી સૂક્ષ્મ અને વૈજ્ઞાનિક છે કે આજ સુધી પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં સાહિત્ય મીમાંસકો તેનો સ્વીકાર કરતાં આવ્યાં છે. રસ શું પદાર્થ છે? એમ પૂછવામાં આવતાં જવાબ મળ્યો કે જે આસ્વાદ્ય છે તે રસ છે. સાહિત્ય—કાવ્ય કે કલાકૃતિમાં જે કોઈ તત્ત્વ આસ્વાદ્ય બને છે તેને રસ નામે ઓળખવામાં આવે છે. રસના પાયામાં સ્થાયી ભાવ રહેલાં છે. સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે કે ‘સ્થાયીભાવ રસનામ લખતે’ એટલે કે ‘સ્થાયી ભાવ જ રસ રૂપે પરિણમે છે.’ સ્થાયી ભાવો મનુષ્યને જન્મજાત મળેલાં છે. તેની સંખ્યા નવ છે. સર્જકના સ્થાયી સાથે સર્જકકૃતિમાં રહેલાં ચરિત્રોના સ્થાયી કુશળ નટ—નટીના સ્થાયી દ્વારા સંયોજન પામે છે ત્યારે રસ પ્રતીતિ થાય છે. રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા અત્યંત સંકુલ અને વૈજ્ઞાનિક છે. સાહિત્યકૃતિનું ભાવન—આસ્વાદન કરતાં ભાવકના ચિત્તમાં રસાનુભૂતિ શક્ય છે. રસને કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ ‘બ્રહ્માનંદ સહોદર’ કહ્યો

છે. સાહિત્યકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ એ જ રસ. એ રસાનંદ શાશ્વત અને ચિરંજીવ હોય છે. આપણે પ્રસ્તુત એકમમાં ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાંથી પ્રતીત થતાં રસ વિશે ચર્ચા કરવાના હોવાથી રસવિચાર અંગે આટલી નાનકડી પ્રસ્તાવના કરી છે.

૭.૨ પૂર્વભૂમિકા

‘રખડવાનો આનંદ’ એક રસપૂર્ણ સાહિત્યકૃતિ છે. તેનું સ્વરૂપ ગદ્યનું છે છતાં તેમાં રહેલાં રસતત્ત્વને આપણે સરળતાથી માણી—પ્રમાણી શકીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે સાહિત્ય કૃતિનાં સર્જન દ્વારા સર્જકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આનંદ કરતા રસ ઉદ્દીપ્ત કરવો અને ભાવકને તેની પ્રતીતિ કરાવવાનો હોય છે. સાહિત્યકલાનું નિર્માણ એ સૌંદર્ય નિર્માણની પ્રવૃત્તિ ગણાય છે. સૌંદર્યનો એક અર્થ આનંદ સ્વીકાર્યો છે. જે સ્વયં આનંદ સ્વરૂપ છે તેવી સાહિત્યકલા કૃતિનો સંસર્ગ થવાથી ભાવકની ચેતના પણ આનંદમય સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે. સર્જક પોતે અનુભવેલા કે કલ્પેલા ભાવોને સર્જનાત્મક રીતે સંયોજીને ભાવકને રસાનુભૂતિ કરાવે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં કાકાસાહેબનું પ્રધાન લક્ષ્ય તો એ આનંદની ઉપલબ્ધિ કરાવવાની જ છે. પ્રવાસને નિમિત્તે ભારતભ્રમણ—દેશદર્શન કરતાં કાકાસાહેબ કાલેલકર આ નિબંધોમાં એક અલૌકિક રસસૃષ્ટિ ખડી કરે છે. નવલકથા અને નવલિકા કે કવિતા—નાટક જેવાં રસલક્ષી સાહિત્ય સ્વરૂપોની તુલનાએ અહીં શૃંગાર કે વીરરસની અનુભૂતિ ભાવકને થવાની શક્યતા નથી છતાં કાકાસાહેબની ગદ્યસિદ્ધિ એવી છે કે ‘રખડવાનો આનંદ’ એક રસમય કલાકૃતિનો અનુભવ કરાવે છે. અહીં સંપૂર્ણ નવ રસની અનુભૂતિ થતી નથી પરંતુ તે પૈકી અદ્ભુત, હાસ્ય, ક્રુણ અને શાંતરસની પ્રતીતિ આ નિબંધો કરાવે છે. આપણે ક્રમશઃ ઉદાહરણો સાથે ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોની રસસૃષ્ટિને તપાસીએ.

૭.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’ની રસસૃષ્ટિ

‘રખડવાનો આનંદ’ — કાકાસાહેબ કાલેલકરનો રસપૂર્ણ નિબંધસંગ્રહ છે. આ નિબંધસંચયમાં કાકાસાહેબે રાષ્ટ્રસેવાના ઉદ્દેશથી કરેલાં ભારતભરના વિભિન્ન પ્રદેશોનાં પ્રવાસના અનુભવો રસાળ શૈલીમાં નિરૂપિત કર્યાં છે. આ પ્રવાસો વિશે પોતાનો અભિગમ સ્પષ્ટ કરતાં કાકાસાહેબ લખે છે,

“કેવળ કુતૂહલની દૃષ્ટિથી, કલાની રસિકતાથી અથવા વૈજ્ઞાનિક જિજ્ઞાસાથી હું ફર્યો નથી. પણ એ કુતૂહલ, એ રસિકતા અને એ જિજ્ઞાસા, ત્રણેને કૃતાર્થ કરે એવી ભક્તિથી પ્રેરિત થઈને ભારતવર્ષમાં બધે ફર્યો છું.” (પ્રસ્તાવનામાંથી)

અહીં જોઈ શકાય છે કે કાકાસાહેબનો આ પ્રવાસ રાષ્ટ્રભક્તિ પ્રેરિત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય અધ્યાત્મ, ભારતીય જીવનદર્શન, ભારતીય ઇતિહાસ, ધર્મ અને જીવનવ્યવહાર ઇત્યાદિ અનેકાનેક સંસ્કારોનું દર્શન કરતાં કરતાં કાકાસાહેબ આ પ્રવાસ સ્થળોને તીર્થસ્થાનથી ઓછા ગણાતા નથી. કાકાસાહેબનું નવું નવું જોવાનું અને જાણવાનું કુતૂહલ અસીમ છે. એ કુતૂહલ એમના વિસ્મયલોકને ઊઘાડે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ની રસસૃષ્ટિ મુખ્યત્વે કાકાસાહેબના વિસ્મયલોકથી પુષ્ટ થઈ છે. ચાલો, આપણે ‘રખડવાનો આનંદ’ની રસસૃષ્ટિને જાણીએ.

૭.૩.૧ અદ્ભુતરસ :

સાહિત્યની સૃષ્ટિ નવરસથી ભરેલી છે. તેમાં ક્રુણ, શૃંગાર, વીર અને હાસ્યરસ મુખ્ય હોય તેવી કૃતિઓનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. અલભત્ત બીભત્સ, અદ્ભૂત, ભયાનક, રૌદ્ર અને શાંતરસનું નિરૂપણ સાહિત્ય કૃતિઓમાં જોવા મળે છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. પ્રતિભાશાળી સર્જકોની કૃતિમાં એકાધિક રસનું આલેખન જોવા મળે છે. મોટેભાગે સાહિત્યકાર કોઈ એક મુખ્ય રસને પુષ્ટ રીતે અને તેને આનુષંગિક અન્ય ગૌણ રસોનું નિરૂપણ કરતાં હોય છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ‘રખડવાનો આનંદ’નો મુખ્ય રસ અદ્ભુત છે. અદ્ભુત રસનો

સ્થાયીભાવ વિસ્મય છે. કાકાસાહેબે આ નિબંધોમાં પોતાનો વિસ્મયલોક પ્રત્યક્ષ કર્યો છે. કુતૂહલથી વિસ્તરતું વિસ્મય ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં અદ્ભુતરસની અનુભૂતિ કરાવે છે. સ્થાયી એવા વિસ્મયને પોષક અનેક અનુભવો અને સંચારી ભાવોને કારણે આ નિબંધોમાં અદ્ભુતની એક વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ ઊઘડતી જોવા મળે છે. અદ્ભુત રસના પરિચાયક એવાં થોડાં દષ્ટાંતો જોઈએ.

“અમે જોરથી અંદર ચાલ્યાં. જાણે પૃથ્વીના પેટમાં ભૂગોળનું મધ્યબિંદુ જ શોધવા નીકળ્યા હોઈએ ! કમરાના કાણામાંથી બહારની દીવાલ જોરથી ઉપર દોડે છે એવું દેખાતું હતું. અમે એકબીજા તરફ જોઈને કશું બોલ્યા વગર આંખથી જ પોતપોતાના અનુભવની તુલના કરતાં હતાં, એટલામાં પગના તળિયાને ભાન થયું કે ગતિ ફરી છે અને અમે ઉપર ઉપર જઈએ છીએ !” (‘સોનાની ખાણ’)

“કૈલાસની ગુફામાં અનેક ઠેકાણે રાવણ વીસ ભુજા ઊંચી કરી કૈલાસને ઊંચકે છે અને ઉપર શિવપાર્વતી અને નંદી વિરાજમાન છે, એવા પ્રસંગો કોતરેલા છે. મુખ્ય શિવમંદિર નાનુંસૂનું નથી. અને એ આખું મંદિર અને એની આસપાસની ઓસરીઓ અને એની અંદર પણ બાજુએ કોતરેલું બીજું મંદિર એ બધું જોઈને શિલ્પકારની કલ્પનાશક્તિના સાહસથી ચકિત થવાય છે. મંદિરની બે બાજુ બે હાથીઓ અને વિજયસ્તંભો છે.” (‘પાષણ—હૃદય’)

“હરિકી પાયરી જવું હોય તો સાંજે સૂર્યાસ્ત પછી જવું. ચાંદરણું છે કે નહીં એનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. ચાંદરણું હશે ત્યારે એક જાતની શોભા મળશે, નહીં હોય ત્યારે બીજી. એ બેમાં જે પસંદગી કરવા બેસે તે કલાપ્રેમી નથી. સંધ્યાકાશમાં એક પછી એક તારાઓ પ્રગટે છે; અને નીચ એક પછી એક સળગતા દીવો એમને જવાબ દે છે. એ આખા દૃશ્યની ગૂઢ શાંતિ મન ઉપર કંઈક અદ્ભુત અસર કરે છે, એટલામાં મંદિરમાંથી ટીંગ ટાંડગ ટીંગ ટાંડગ વાગતી ઘંટડીઓ આરતી માટે નોતરે છે.” (‘જીવનતીર્થ હરદ્વાર’)

“એ વિવરમાં ઘૂસતાં છાતીમાં જરા ધડધડ થાય તો આશ્ચર્ય નહીં, એટલું આશ્ચર્યકરી એ દૃશ્ય હતું. મોતના મોઢામાં પ્રવેશ કરવા જેવું એ સાહસ ગણાય. અંદર ઘૂસતાં મને તો ગીતાના અગિયારમાં અધ્યાયના શ્લોકો યાદ આવવા લાગ્યા. છતાં પહાડ અને જળની શક્તિથી પોતાનું સામર્થ્ય વ્યક્ત કરનાર પ્રકૃતિ માતાના સ્વભાવ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અમે અંદર પ્રવેશ કર્યો. સિમેન્ટમાં પથરા ચણ્યા હોય તેવી રીતે કાળા, ઢોલા અને લાલ ગોળમટોળ પથરાઓ એ ટેકરીના કુદરતી વજ્રલેપમાં ચણેલા હતા અને પગ તળેના નાના નાના પથ્થરો ઉપર થઈને જળનો નમ્ર પ્રવાહ પોતાનો વિજય બોલતો દોડતો હતો. માથું ઊંચું કરીને જોયું તો પાણીએ ટેકરી વહેરીને બનાવેલી ખસી વીસત્રીસ ફૂટની બે દીવાલો પોતાનો લાખો વરસના ઈતિહાસની સાક્ષી પૂરતી હતી.” (‘ગુચ્છપાની’)

આમ તો સમગ્ર નિબંધસંગ્રહમાં વિસ્મયના સ્થાયીરસને લઈને અદ્ભુત રસની પ્રતીતિ થાય છે. કાકાસાહેબે આ પ્રવાસલખાણમાં અહોભાવથી ઓછું અને સ્વસ્થ સમતોલ દૃષ્ટિથી વધુ આલેખન કર્યું હોય અહીં જે અદ્ભુતરસનો અનુભવ થાય છે તે કૃત્રિમ નહિ પરંતુ નૈસર્ગિક લાગે છે.

૭.૩.૨ હાસ્યરસ :

કાકાસાહેબના ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં અદ્ભુત પછી જો કોઈ રસની વાત કરવાની હોય તો હાસ્યરસની જ વાત કરવી પડે તેમ છે. કાકાસાહેબનો સ્વભાવ જ વિનોદ અને રમૂજપ્રિય હોઈ તેમના નિબંધોમાંથી પસાર થતાં હાસ્યરસની અનુભૂતિ થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે હાસ્યરસ માટે સ્થાયી ભાવ હાસ્ય છે. વ્યંગ, કટાક્ષ, ઉપહાસ, મજાક, વિનોદ, નર્મ—નર્મ ટીખળ— એમ અનેક રીતે કાકાસાહેબે ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં હાસ્યરસનું નિરૂપણ કર્યું છે. મોટે ભાગે સીધી સહજ બોલચાલની ભાષામાં કાકાસાહેબ હાસ્યનાં વિવિધ રૂપો પ્રકટ કરે છે. નિબંધોના ગદ્યમાંથી થોડાં ઉદાહરણો સાથે આ મુદ્દાને સમજાવે.

“કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યો કે કલિકાળ આવ્યો છે, આ પોથીઓ ધર્મભ્રષ્ટ લોકોના હાથમાં જશે, આપણું પવિત્રમાં પવિત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય અન—અધિકારી લોકોના હાથમાં જશે; એ સંકટ ટાળવા માટે એમણે સારામાં સારી પોથીઓ પાણીમાં ડૂબાવી દીધી અને ધર્મને ડૂબતો બચાવ્યો ! (‘જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની’)

“બધી જ ગુફાઓ આખરે ઉતાવળે જોઈ પૂરી કરી. વાંદરાઓ જેમ ઉતાવળે ખાઈને પોતાનાં ગલોફાં ભરી રાખે છે અને પછી નવરાશે ફરી નિરાંતે ચાવી ચાવીને આરોગી લે છે, અથવા જાનવરો જેમ પ્રથમ ખાઉધરાં થઈને ખાઈ લીધા પછી એ બધો ખોરાક વાગોળવા માંડે છે,...” (પાષણ—હૃદય)

“અમે એ ગુફાથી નીચે ઊતર્યા. પહાડી ચતુષ્પાદ બનીને ઉતરવી પડી એ કહેવાની જરૂર ન હોય.” (‘સીતાનહાણી’)

“આ એક્કાઓનો આકાર ક્યા સૈકામાં નક્કી થયો હશે તેની તપાસ કરવા જેવી છે. માણસનાં હાડકાં સીધી રીતે ભાંગ્યા વગર તે મુકામ સુધી પહોંચાડે છે એમાં શક નથી.”

(‘મહાવીરની કેવલ્યભૂમિ’)

“વિદ્યાર્થીઓ મેડિકલ કોલેજના હોઈ બૂટસૂટ કોલરથી વિભૂષિત હતા અને હું એક ધોતિયું અને ખેસ એટલાનો જ આશ્રય કરી ફરતો હતો. તેમણે મને પૂછ્યું : ‘તમે સંસ્કારી કપડાં કેમ નથી પહેરતા ?’ હસતાં હસતાં મેં જવાબ આપ્યો : ‘દરજીની કૃપા વડે સંસ્કારી બનવાની મારી ઈચ્છા નથી.’ (‘શ્રીનગરને રસ્તે’)

૭.૩.૩ કરુણરસ :

‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં આનંદ જ કેન્દ્રમાં હોય ત્યારે શોક કે કરુણની વાત ભાગ્યે હોય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં ભારતભ્રમણ કરતા કરતા કાકાસાહેબે જે જોયું છે—જે અનુભવ્યું છે તેનું વર્ણન કરતી વેળાએ ક્યાંક પ્રસંગો કે પરિસ્થિતિજન્ય કરુણરસની અનુભૂતિ થાય છે. શોકને કરુણરસના સ્થાયી તરીકે નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણિત કરવામાં આવ્યો છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં કાકાસાહેબે કેટલીક ઇતિહાસ—પુરાણની કથાઓ—દંતકથાઓ અને ચરિત્રોનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં શોક અને કરુણની પ્રતીતિ થાય છે. અશોક, ઔરંગઝેબ, શાહજહાં—મુમતાજ, પાલખીવાળો સંન્યાસી, કોલારની સોનાની ખાણના મજૂરો, ‘સ્વર્ગમાં નરક’ નિબંધનો શ્રમિક, આસામ અને મણિપુરના લોકોનું હાડમારીભર્યું જીવન — વગેરે કેટલીક બાબતોનું આલેખન કરુણરસનું ઘોતક બને છે. એકાદ બે દૃષ્ટાંતથી સમજાવે :

“કહે છે કે નાદિર શાહ જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે શાહ શુજા પાસેથી કોહિનૂર હીરો પડાવવાની ખાતર એણે એ બાદશાહને અમાનુષી રીતે રિબાવવાની હાડ કરી. માણસ માણસને રિબાવે ત્યારે આપણે એને નૃશંસ, ઘાતકી, નરાધમ કહીએ છીએ, પણ માણસ સોનાના પથરાને, સુગંધી ફૂલોને, અથવા ધૂપને કૂટે છે, ઉબાળે અથવા બળે ત્યારે કેમ કોઈને એનું કશું જ લાગતું નથી !” (‘ફરી કોલાર’)

“એક દિવસ શાહજહાનને ભાન થયું કે પોતાના દેખાતાં કરાળ કાળ પોતાની પ્રિયાને ગ્રાસે છે. વૈદો અને હકીમો, માંત્રિકો અને ઓલિયાઓ, બધા આવ્યા. માણસની વ્યર્થ આશાઓ તેમણે અજમાવી અને એ બંને પ્રેમીઓને અંતે ખાતરી થઈ કે તેઓ મર્ત્ય લોકનાં જ રહીશ છે. નિરાશ થઈને મુમતાજે શાહજહાનને પૂછ્યું કે શું આપણો પ્રેમ પણ એટલો બધો કાચો હશે કે એ કુદરત સામે પણ ટક્કર ઝીલી ન શકે ?” (‘પ્રેમનું અમર પુષ્પ’)

“તે ભોળો ખેડૂત પૂરેપૂરી નિખાલસતાથી પોતાનું વીતક કહ્યે જતો હતો. તેને ખબર પણ ન હતી કે અજાણપણે તે મારા હૃદયમાં વિષાદનું એક તીક્ષ્ણ ખંજર ધીમેધીમે ઊંડું ભોંકતો હતો.” (‘સ્વર્ગમાં નર્ક’)

૭.૩.૪ વીરરસ :

‘રખડવાનો આનંદ’માં જે નિબંધો છે તેમાં આમ તો પ્રવાસનું જ વધુ આલેખન છે. પ્રવાસ માટે સાહસ જરૂરી છે. કાકાસાહેબ એવા સાહસિક પ્રવાસી છે. વીરરસનો સ્થાયી ભાવ ઉત્સાહ છે. આ નિબંધોમાં કાકાસાહેબનો ઉત્સાહ જોઈ શકાય છે. એ ઉત્સાહને કારણે જ અહીં વિવિધ નિબંધોમાં વધતાં—ઓછાં પ્રમાણમાં વીરરસની પ્રતીતિ થાય છે. અહીં આલેખાયેલાં પ્રસંગો, પરિસ્થિતિઓ અને વ્યક્તિચિત્રોમાં ક્વચિત વીરરસની અનુભૂતિ થાય છે. એક બે દૃષ્ટાંત જોઈએ.:

“મને આમ લગભગ પોણોસો ફૂટ નીચે પડતો જોઈ શું કરવું એનો ખ્યાલ કરે તે પહેલાં તો હું છેક તળિયે પહોંચી ગયેલો ! ઝંખારના કાંટાના ઉઝરડા તો શરીર પર બધે દેખતા હતા. પણ મને બહુ વાગ્યું નહીં. રસ્તા પર પથ્થર અને માટીના ઢગલામાં જ્યારે તેમણે મને ઊભો થયેલો જોયો ત્યારે તેમના જીવમાં જીવ આવ્યો; અને પછી તેઓ રોવા લાગ્યા!” (“શ્રીનગરને રસ્તે”)

“ગુરુ ગોવિંદસિંહે લડાઈમાં કોઈ અફઘાનને માર્યો હશે. એના દીકરાએ એ વાતનું વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે. એ દીકરો ગુરુ પાસે આવ્યો અને સેવામાં રહ્યો. ગુરુને વિચાર થયો હશે કે બાપ યુદ્ધમાં માર્યો એમાં કાંઈ અંગત દ્વેષ કે વેર હતાં જ નહીં. એના દીકરાને અપનાવે એમાં શું ખોટું છે ? ગુરુએ એને પોતાની પાસે રાખ્યો અને દીકરાને લાગ મળતાવેંત સૂતેલા ગુરુ ગોવિંદસિંહના પેટમાં છરી ભોંકી ગુરુને પૂરા કર્યા. ગુરુ ગોવિંદસિંહે ક્ષમાનો ત્યાગ કરી યુદ્ધધર્મ સ્વીકારેલો હોવાથી ધાયલ થયાં પછી પણ તરત ઊઠીને પેલા હત્યારા અફઘાન—દીકરાને સાફ કર્યો અને પછી જ પોતાનો દેહ છોડ્યો” (ગુરુ ગોવિંદસિંહનો ગુરુદ્વારા—નાંદેડ)

૭.૩.૫ શૃંગાર :

સામાન્ય રીતે સાહિત્યિક કૃતિઓમાં જે રીતે શૃંગાર રસનું નિરૂપણ થયું હોય છે તેવું નિરૂપણ ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં નથી. કાકાસાહેબ ગાંધીજીના અનુયાયી હોવાને કારણે સાદગી અને સંયમના વ્રતોનું પાલન કરે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વમાં રસિકતા પણ છે. પણ અહીં જોવા મળતો શૃંગાર સંયમિત સંસ્કારી પ્રવાસીના સૌંદર્યધર્મને અવલંબીને આવે છે. પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યનું પણ ગાન કરનાર કાકાસાહેબના નિબંધોમાં આવતો શૃંગાર ભાવકને વિશિષ્ટ સૌંદર્યબોધ કરાવે છે. એક ઉદાહરણથી ‘રખડવાનો આનંદ’ના શૃંગારરસને સમજાવે.

“ગોવાનું કુદરતી સૌંદર્ય અનુપમ છે. ઉત્તરમાંથી કાશ્મીરના અને દક્ષિણમાંથી કેરળના સૌંદર્યને લઈ એ બંનેને મેળવીને જ જાણે કુદરતે આ ગોમાંતક પ્રદેશની રચના કરી છે. રેલથી ગોવા જતાં તિનઈ ઘાટની વન્ય શોભા, પહાડોને છોડીને તૈયાર કરેલી સુરંગો ને છયે ઋતુમાં હર્યાભર્યા દેખતાં તેનાં છોડઝાડ મનોહર છે જ. ત્યાંની કાળી નદીથી બનતો દૂધસાગરનો ધોળો ધોધ તો કેવળ ઉન્માદ—કારી છે. ગેરસપ્પાનો જોગનો ધોધ કદાચ દુનિયાનો સૌથી ઊંચો હશે; નાયગરાનો પ્રપાત સૌથી મોટો ને ભીષણ હશે; પરંતુ દૂધસાગર તો સૌથી વધુ મનોહર ને સૌંદર્યમૂર્તિ છે.” (‘ગોમાંતકની એક ઝાંખી’)

૭.૩.૬ શાંતરસ :

આમ જોવા જોઈએ તો દરેક રસ ભાવકને આનંદની જ અનુભૂતિ કરાવે છે. કાવ્ય કે સાહિત્યકૃતિનું રસપાન કરતો ભાવક પરમ વિશ્રાંતિનો અનુભવ કરે છે. શાંતિ કે શાતાની અનુભૂતિ એટલે મનમાં ચાલતાં બધાં જ તરંગો—ઉદ્વેગોનો અંત અને એક પરમ ધ્યાનસ્થિતિનો અનુભવ. શમ જેનો સ્થાયીભાવ ગણાય છે તે શાંતરસ સ્વતંત્ર રીતે સાહિત્યકૃતિ કે કલાકૃતિમાંથી તારવવો મુશ્કેલ હોય છે, પરંતુ સમગ્ર સાહિત્યકૃતિમાંથી સાદાંત પસાર થતાં ભાવકને એક પ્રકારની પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય છે. ઉથલપાથલ થયેલાં મનના સંવેગો અને સંવેદનોને એક બિંદુ પર સ્થિર કરી આપતી અનુભૂતિ પરમ આનંદ કે પરમ શાંતિની પ્રતીતિ કરાવે છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકર રચિત ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં અદ્ભુત, હાસ્ય, વીર, કડુણ જેવા રસોનું નિરૂપણ તો છે જ પરંતુ અહીં સમગ્રતયા શાંતરસનો પણ ભાવક અનુભવ કરી જ શકે છે. કાકાસાહેબની સ્વસ્થ સમતોલ જીવનદષ્ટિ અને કેળવાયેલી રસિકતાને આ નિબંધોમાં શમના સ્થાયીથી શાંતરસની પ્રતીતિ પણ થાય છે. કાકાસાહેબના વ્યાપક જીવનધર્મનો પરિચય કરાવતા થોડાં વિધાનોમાં આપણને શાંતરસના પ્રમાણો મળી શકે તેમ છે તે જોઈએ.:

“ભુવનગિરિ પણ વિશ્વરૂપની જ એક વિભૂતિ છે એવો સાક્ષાત્કાર થયો. ભુવનગિરિ જોવામાં ગીતાભ્યાસનો દ્રોહ ન હતો, પણ એનો વિનયોગ જ હતો. હૃદયે આંખોને કહ્યું, હવે ધરાઈને જૂઓ. ‘પश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः’ (‘ભુવનગિરિ’)

“જહાજના તૂતક પરથી અથવા દેવગઢ જેવા બેટના માથા પરથી સમુદ્રનું કાંઠા પર ધસતું આકારમાન જોવું એ એક નોખો જ આનંદ છે. આપણે સમુદ્રના રાજા છીએ અને મોજાંઓની આ સેના આપણી વતી જ સામેના ભૂમીભાગને પાદાકાંત કરે છે...” (‘ભરતની આંખે’)

“પાછા વળતાં મેં એ વડવાઈઓ હાથમાં પકડી, એ વૃદ્ધનો અનાદર કરવા માટે નહીં, પણ વિદ્યાયના હસ્તાન્દોલન રૂપે. આ વટવૃક્ષ મારી સ્મરણમાળામાં સ્થાન પામી ચૂક્યો છે, કેમ કે જીવન અને મૃત્યુ બંનેનો પ્રતિનિધિ એવો એ વટ છે.” (‘એકાકી વટવૃક્ષ’)

“મોરલીના સૂર બંધ થઈ ગયા અને મારા હૃદયના સૂર જાગી ઊઠ્યા. અમે મોટરમાં બેસીને કલાકો સુધી દોડતા રહ્યા. ટેકરાઓ દીઠા, નદીઓ ઓળંગી, ઝાડો અને વાદળોનાં દર્શન કર્યા, સૂર્યાસ્તને પ્રણામ કર્યા, વરસાદના સ્વાગતનું સ્વાગત કર્યું, પણ હૃદયમાં એક જ ભાવ ભરાયો હતો. નવું અવશ્ય સ્વીકારીશું, પણ હૃદય તો પાછળ જ દોડતું હતું. ત્યાં જ બધા પ્રકારની કૃતાર્થતા હતી. એ આગળ મળનારી નથી. ભૂત અને ભવિષ્યને એક કરીને જ્યારે વર્તમાનને પરાસ્ત કરશે ત્યારે જ આ ગીત શાંત પડશે. ત્યાં સુધી સંથાલોની આ સનાતન મોરલી વાગતી જ રહેશે.” (‘સંથાલી મોરલી’)

૭.૪ સારાંશ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આપણે કાકાસાહેબ કાલેલકર લિખિત ‘રખડવાનો આનંદ’ સાહિત્યકૃતિનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છીએ. અભ્યાસની સરળતા અને સુગમતા ખાતર આપણા અભ્યાસને આપણે જુદાં જુદાં એકમોમાં વિભાજિત કર્યો છે. દરેક એકમમાં મુખ્ય મુદ્દા અને તેને આનુષંગિક મુદ્દાઓની ઉદાહરણ સાથે ચર્ચા કરી છે. એકમ-૭ અંતર્ગત આપણી ચર્ચાનો મુખ્ય મુદ્દો ‘રખડવાનો આનંદ’ની રસસૃષ્ટિ હતો. આ અભ્યાસ મુદ્દાને સમજવા માટે આપણે આરંભે રસ અને ભાવની સંજ્ઞાનો પરિચય મેળવ્યો તેમજ રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા વિશેનું રસસૂત્ર સમજી વિવિધ રસોનો પરિચય મેળવ્યો. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં કાકાસાહેબે અદ્ભૂત, હાસ્ય, કડુણ, વીર અને શાંત જેવા રસોનું જે નિરૂપણ કરી પોતાની સર્જકતાનો હિસાબ આપ્યો છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ તેનું નામ સૂચવે છે તે મુજબ રખડવાનો-પ્રવાસનો આનંદ વર્ણવે છે. એ આનંદ વિવિધ રસની લ્હાણ કરે છે. ગુજરાતી ભાષાના સંવેદનશીલ અને સહૃદયી ભાવકો માટે કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ નિબંધો થકી ઉમદા સાહિત્ય સેવા કરી છે.

૭.૫ ચાવીરૂપ શબ્દો

૧. રસ	૨. ભાવ
૩. વિભાવ	૪. સંચારીભાવ
૫. રસસૂત્ર	૬. અદ્ભૂત
૭. હાસ્ય	૮. કડુણ
૯. વીર	૧૦. રસનિષ્પત્તિ

- નોંધ લખો.
૧. ‘રખડવાનો આનંદ’ની રસસૃષ્ટિ
 ૨. ‘રખડવાનો આનંદ’માં અદ્ભુતરસનું આલેખન.
 ૩. ‘રખડવાનું આનંદ’માં હાસ્યરસ.
 ૪. ‘રખડવાનો આનંદ’માં કરુણરસ.
 ૫. ‘રખડવાનો આનંદ’માં વીર અને શાંતરસ.

૭ ૭ ૭

‘રખડવાનો આનંદ’નું સર્વાંગી મૂલ્યાંકન

રૂપરેખા

- ૮.૧ પ્રસ્તાવના
- ૮.૨ પૂર્વભૂમિકા
- ૮.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબનું વ્યક્તિત્વ
 - ૮.૩.૧ સૌંદર્યપ્રેમી
 - ૮.૩.૨ ભ્રમણપ્રેમી
 - ૮.૩.૩ પ્રકૃતિપ્રેમી
 - ૮.૩.૪ સંસ્કૃતિપ્રેમી
 - ૮.૩.૫ ઇતિહાસપ્રેમી
 - ૮.૩.૬ ભાષાપ્રેમી
 - ૮.૩.૭ ધર્મ-અધ્યાત્મપ્રેમી
 - ૮.૩.૮ કલાપ્રેમી
- ૮.૪ ‘રખડવાનો આનંદ’ની સૌંદર્યસૃષ્ટિ
- ૮.૫ ‘રખડવાનો આનંદ’ની ભાષાશૈલી
 - ૮.૫.૧ નિરૂપણરીતિ
 - ૮.૫.૨ વર્ણનો
 - ૮.૫.૩ અલંકારસિદ્ધિ
 - ૮.૫.૪ શબ્દભંડોળ
 - ૮.૫.૫ ગદ્ય-તરાહો
- ૮.૬ ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબનું દર્શન
- ૮.૭ ‘રખડવાનો આનંદ’નો રસયેભવ
- ૮.૮ સારાંશ
- ૮.૯ ચાવીરૂપ શબ્દો
- ૮.૧૦ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

૮.૧ પ્રસ્તાવના

પૃથ્વી પર જીવસૃષ્ટિના ઉદય વિશે જેમ અનેકાનેક પૂર્વાનુમાનિત વિચારણાઓ-માન્યતાઓ જન્મી અને સ્વીકૃતિ પામી છે તેમ માનવસંસ્કૃતિ અને માનવસભ્યતાના ઉદયકાળ વિશે પણ વિવિધ પૂર્વધારણાઓ અને અનુમાનો આધારિત જાણકારી મળતી આવી છે. આદિમ કે પ્રાકૃત અવસ્થામાં જીવન જીવતાં મનુષ્યે જરૂરિયાત મુજબ ટોળીઓ બનાવી હશે, સમૂહમાં શિકાર

કરવાની રીતે શીખી હશે, અન્ય જીવસૃષ્ટિનું અવલોકન કરીને પોતાની જીવનરીતિ વિકસાવી હશે, ગુફાઓમાં રહેતાં, અગ્નિનો ઉપયોગ કરતાં, ખેતી અને ચક્રની શોધ કરતાં પોતાના જીવનને વધુને વધુ સલામત અને સુવિધાયુક્ત બનાવતાં શીખ્યો હશે. તેમ કરતાં કરતાં કુટુંબજીવનની શરૂઆત થઈ હશે. નિરાંતનો સમય મળતાં અનુકરણ—અવલોકનથી સંગીત—ચિત્ર, શિલ્પ જેવી કલાનું સર્જન કરતો થયો હશે. એવી પ્રાગઐતિહાસિક કલાઓના નમૂનાઓ વિશ્વભરમાં જુદી જુદી જગ્યાઓએ મળ્યા છે. કાળક્રમે સામ્રાજ્યોની સ્થાપના થતાં સ્થાપત્ય જેવી કલાનો વિકાસ થયો હશે. ભાષાની શોધ કરીને માણસે પોતાના જીવનને અનેક રીતે ઉત્ક્રાંત કર્યું. ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્યની જેમ જ સાહિત્ય કલાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ભાષાને કારણે જ્ઞાન—વિજ્ઞાનના અનેક શાસ્ત્રો રચાયા. કાવ્યો—મહાકાવ્યો અને નાટકોનું સર્જન થયું. લલિતકલા તરીકે સાહિત્યકલાએ માનવજીવન પર ઘણાં વર્ષો સુધી ચિરંજીવ પ્રભાવ પાડ્યો. વર્તમાનમાં પણ નવીન આધુનિક કલાઓની સમાન્તરે સાહિત્યકલાનું સ્થાન હજીય અકબંધ છે. સાહિત્યકલાનો ઇતિહાસ ત્રણ તબક્કામાં વહેંચાયેલો જોઈ શકાય તેમ છે. પ્રાચીનસાહિત્યનો એક યુગ છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યનો બીજો યુગ છે અને અર્વાચીન સાહિત્યનો ત્રીજો યુગ છે. આપણે ગુજરાતી સાહિત્યની વાત કરીએ તો તેમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય એવા બે મુખ્ય ભાગ પડે છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જુદાં જુદાં તબક્કામાં વિભાજિત છે. આપણે જે સાહિત્યકૃતિનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છીએ તે અર્વાચીન કાળના ગાંધીયુગની છે. અર્વાચીનકાળ અને ગાંધીયુગ વિશે આપણે એકમ ૧ અને ૨ અંતર્ગત વાત જાણી છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરતાં નથી.

૮.૨ પૂર્વભૂમિકા

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઈ.સ. ૧૯૧૫ આસપાસથી શરૂ કરીને લગભગ ઈ.સ. ૧૯૪૦ સુધીનો સમયખંડ ગાંધીયુગ તરીકે ઓળખાય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર ગાંધીયુગના સર્જક છે. કાકાસાહેબની લેખનસાધના ઈ.સ. ૧૯૨૦ની આસપાસ શરૂ થયેલી. લાંબુ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરનાર કાકાસાહેબે જીવનભર લેખનપ્રવૃત્તિ કરતા રહી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી છે. ગાંધીજીનાં અંતરંગ મંડળના લેખકોમાં કાકાસાહેબનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. કાકાસાહેબનું લેખન મુખ્યત્વે ગદ્ય સ્વરૂપનું રહ્યું છે. કાકાસાહેબે નિબંધ, પ્રવાસકથા, આત્મવૃત્તાંત, પત્ર વગેરે ગદ્ય પ્રકારોમાં લેખન કર્યું છે. તેમના નિબંધો લલિત તેમજ ચિંતનાત્મક બંને શૈલીના છે. કેળવણી, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિષયક લખાણોમાં તેમની વિચારશીલ પ્રતિભાના દર્શન થાય છે. કાકાસાહેબનું ગદ્ય તેમની વિશિષ્ટ શૈલીને કારણે જાણીતું થયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર એક સમર્થ શૈલીકાર સિદ્ધ થયા છે. તેમના નિબંધોમાંથી પસાર થતાં કાકાસાહેબની આગવી ગદ્યશૈલીનો મિજાજ અનુભવાય છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર ખરાં અર્થમાં પરિવ્રાજક છે. રખડવું, ફરવું, ભમવું તેમને ખૂબ ગમે છે. ‘જીવનનો આનંદ’ માણતાં કાકાસાહેબ ‘રખડવાનો આનંદ’ પણ શોધી શકે છે અને એ આનંદ અન્યો સુધી પહોંચાડવાની યુક્તિ પણ શોધી કાઢે છે. આમ, ‘જીવનનો આનંદ’ના લખાણો પાંચ ભાગમાં વિભાજિત હતા. તેનો ચોથો ભાગ એટલે ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો. ઈ.સ. ૧૯૫૩માં આ નિબંધો ‘જીવનનો આનંદ ભાગ-૨’ તરીકે પહેલીવાર પ્રકાશિત થયા હતા. તેમાં ૬૪ લેખો હતા. બીજી આવૃત્તિમાં (૧૯૬૧) ‘મણિપુરનાં દર્શને’ લેખ ઉમેરી કુલ નિબંધોની સંખ્યા ૬૫ કરી. રાષ્ટ્રીય—સેવા નિમિત્તે ભારતદર્શન કરતા કાકાસાહેબે પોતાના પ્રવાસ અનુભવોને વિવિધ લખાણોમાં સમાવિષ્ટ કર્યા છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો પણ એવા પ્રવાસ અનુભવોનું આલેખન છે. આ પ્રવાસો તેમને માટે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય આત્માની શોધ જેવા બની રહ્યા. કાકાસાહેબની તીવ્ર જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને સૌંદર્યવૃત્તિને કારણે ગુજરાતી ભાષાને લલિત મનોહર ગદ્યમાં મઢાયેલા નિબંધો મળ્યાં છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબે ભારતના વિવિધ તીર્થસ્થાનો અને કલાસ્થાનોને નજીકથી જોવાનો અનુભવ આગવી શૈલીમાં રજૂ કર્યો છે. સાહિત્ય કૃતિ તરીકે ‘રખડવાનો આનંદ’ સર્જનાત્મક લલિત—ગદ્યનો અનુભવ કરાવે છે. અહીં આપણે સર્જનાત્મક

નિબંધ સાહિત્યની કૃતિ તરીકે ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોનો સર્વાંગી અભ્યાસ કરવાનો છે. પૂર્વ એકમ—૧ થી ૭ સુધીમાં આપણે કૃતિ આધારિત વિવિધ મુદ્દાઓ તારવી તેનો વિશદ રીતે અભ્યાસ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ બધાં જ મુદ્દાઓને ધ્યાને રાખીને હવે આપણે એકમ—૮માં ‘રખડવાનો આનંદ’ કૃતિનો સમગ્રદર્શી અભ્યાસ કરીશું.

૮.૩ ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબનું વ્યક્તિત્વ

‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં મુખ્ય વિષયસામગ્રી તો કાકાસાહેબનું ભ્રમણશીલ વ્યક્તિત્વ છે. કાકાસાહેબ પૂર્વે ગુજરાતી ભાષામાં નિબંધલેખન તો થયું જ હતું પરંતુ કાકાસાહેબે નિબંધમાં સર્જકવ્યક્તિત્વનો એક નવો આયામ સર્જનાત્મક રીતે અભિવ્યક્ત કર્યો. તેથી આ નિબંધો જુદી ઓળખ પામ્યાં. નિબંધમાં જીવનનો આનંદ આલેખતાં કાકાસાહેબનું સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ અનેક પરિમાણો સાથે ઊઘડ્યું છે. કાકાસાહેબના નિબંધો વાંચતા એક ભર્યા ભર્યા હુંકાળા વ્યક્તિત્વનો અનુભવ થાય છે. અહીં આપણે તો ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોને જ લક્ષ્યમાં રાખી કાકાસાહેબની નિબંધકલાનો પરિચય મેળવવાનો છે. આરંભે નિબંધનું સ્વરૂપ વિચારપ્રધાન ગંભીર ગણાયું હતું. પરંતુ કાકાસાહેબ જેવા પ્રતિભાશાળી સર્જકે તેમાં સર્જકવ્યક્તિત્વના લલિતરંગો ઉમેરી તેને લાલિત્યમય બનાવ્યું. કાકાસાહેબના આ પુરુષાર્થને કારણે નિબંધ સાહિત્ય સ્વરૂપમાં વિષય કરતાં વિષયી એટલે કે સર્જકના સ્વભાવ—પ્રકૃતિને વધુ મહત્ત્વ મળ્યું. કોઈ ખાસ વિષયમાં બંધાયા વિના નિખાલસતાથી પોતાના ‘હું’ને લલિત રીતે વ્યક્ત કરવાની મોકળાશ આ પ્રકારના ગદ્યમાં મળવાને કારણે નિબંધ સર્જક અને ભાવક વચ્ચે એક નિર્બંધ ગોઠડી બન્યો. નવલકથા અને ટૂંકીવાર્તા જેમ જ સર્જનાત્મક બન્યો. ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વના કેટકેટલા સ્વભાવવિશેષો જાણવા—માણવા મળે છે તે અંગે હવે ચર્ચા કરીએ.

૮.૩.૧ સૌંદર્યપ્રેમી કાકાસાહેબ :

કાકાસાહેબના લખાણોમાંથી પસાર થતાં તેમના વ્યક્તિત્વનો સૌથી પહેલો જે ગુણ ધ્યાને આવે છે તે છે તેમનો સૌંદર્યપ્રેમ. કાકાસાહેબ સૌંદર્યપ્રેમી છે. સુંદરતાના ચાહક—ઉપાસક છે. સૌંદર્ય પછી તે પ્રકૃતિનું હોય, માનવસ્વભાવનું હોય કે પછી કલા—સંસ્કૃતિનું હોય — કાકાસાહેબની સૌંદર્યવૃત્તિ બધાંનો સ્વીકાર કરે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં ભારતવર્ષના વૈવિધ્યસભર પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને કાકાસાહેબે મન મૂકીને આલેખ્યું છે. ભારતની દક્ષિણે આવેલ સમુદ્રકિનારો, કર્ણાટક—મહારાષ્ટ્ર, ગોવા—ગુજરાત, રાજસ્થાન, દિલ્હી—ઉત્તર ભારત, હિમાલય—કાશ્મીર—શ્રીનગર, પૂર્વ ભારતનાં મણિપુર—આસામ જેવા રમણીય રાજ્યો, વિવિધ નદીઓ, સરોવરો, ગુફાઓ, વૃક્ષો, વનરાજીઓ, પ્રપાતો, ઝરણાઓ, પુષ્પો—વનસ્પતિઓ, તારા—ગ્રહો—નક્ષત્રોસભર ખૂલું આકાશ, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, ચંદ્રની ચાંદની અને અમાસનો અંધકાર— પ્રકૃતિના કંઈ કેટલાંય રમ્ય—ભવ્ય રૂપોને કાકાસાહેબે પોતાના આ નિબંધોમાં ભાવપૂર્વક સ્થાન આપ્યું છે. જરા પણ ગંભીર બન્યાં વિના કાકાસાહેબ પોતાની આસપાસ અને પોતાના ભ્રમણસ્થાનોનાં સૌંદર્યને આગવી શૈલીએ દૃષ્ટિગોચર કરી આપે છે. આ નિબંધોમાંથી પસાર થતાં ભાવકની સૌંદર્યદૃષ્ટિનો પણ વિસ્તાર થતો જણાય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો કાકાસાહેબ કાલેલકરના સૌંદર્યલુભ વ્યક્તિત્વનો સર્જનાત્મક પરિચય આપે છે.

૮.૩.૨ ભ્રમણપ્રેમી કાકાસાહેબ :

જે ગ્રંથનું નામ જ ‘રખડવાનો આનંદ’ હોય તેનાં સર્જકને રખડવાનો કેવો શોખ હશે તે સમજી શકાય તેવી વાત છે. કાકાસાહેબે પોતાના આત્મકથ્યમાં પણ ફરવાં—ભ્રમવાના સ્વભાવની વાત કરી જ છે. કાકાસાહેબ કાલેલકર આપણા પ્રવાસી સર્જક છે. કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે પ્રવાસ કરવો, ક્યારેક તો નિરુદ્દેશ ભ્રમણ કરવો એ કાકાસાહેબનું કદાચ મૂળભૂત વૃત્તિ છે. ગાંધીજીની સાથે રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને આઝાદીની ચળવળમાં જોડાયેલાં કાકાસાહેબે રાષ્ટ્રસેવાના ભાગરૂપે સમગ્ર ભારતનો પ્રવાસ કર્યો હતો. ભારતની બહાર પણ પ્રવાસ કરવાની તેમને તક મળી હતી અને તે અનુભવોને પણ તેમણે શબ્દસ્થ કર્યા છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં જે નિબંધો

છે તેમાં કાકાસાહેબે પોતાના વિવિધ સમયના પ્રવાસોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આપણા દેશનાં તીર્થસ્થાનો અને કલાસ્મારકો વિશેના નિબંધોમાંથી આપણને કાકાસાહેબના ભ્રમણશીલ વ્યક્તિત્વનો પરિચય મળે છે. હિમાલયથી કન્યાકુમારી અને ગુજરાતથી આસામ સુધીના ભારતવર્ષમાં કાકાસાહેબ નિત્ય પ્રવાસી તરીકે ફર્યા છે. થાક્યા કે હાર્યા વિના રેલમાર્ગે, મોટરમાર્ગે, જળમાર્ગે, પગપાળા એમ અનેકવિધ રીતે કાકાસાહેબે પ્રવાસ—યાત્રાનો અનુભવ લીધો છે. તેમના નિબંધોમાંથી પસાર થતાં એક અનુભવસમૃદ્ધ રસિક પ્રવાસી સર્જકવ્યક્તિત્વનો સંગાથ અનુભવાય છે. ભારતભરના વિવિધ ધર્મ—તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરનાર કાકાસાહેબ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના ધાર્મિક છે. તેમની ધાર્મિકતા ધર્મકેન્દ્રી હોવાને બદલે સ્થળકેન્દ્રી છે. તેમનો ભ્રમણશીલ સ્વભાવ તેમાં કારણ હશે એવું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો કાકાસાહેબના ભ્રમણમુગ્ધ વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપે છે.

૮.૩.૩ પ્રકૃતિપ્રેમી કાકાસાહેબ :

પ્રકૃતિનાં વિધવિધ રૂપો કાકાસાહેબને હંમેશ આકર્ષે છે. તેમને બાળપણથી જ પ્રકૃતિની વચ્ચે રહેવાનું બન્યું હોવાથી પ્રકૃતિ પ્રત્યે વિશેષ લગાવ છે. કાકાસાહેબનું પ્રકૃતિદર્શન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. પ્રકૃતિમાં રહેલાં રમ્ય—ભવ્ય તત્ત્વોને કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ સહેજે શોધી લે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં આમ, તો તીર્થસ્થાનો અને કલાસ્થાનોનાં પ્રવાસની વાત મુખ્ય છે. પરંતુ એ સ્થળોના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને જોવા—માણવાનું કાકાસાહેબ ચૂકતા નથી અને ભાવકને પણ ચૂકવા દેતા નથી. ‘દક્ષિણને છેડે’, ‘ઘંટાશિલેશ્વર’, ‘સીતાનહાણી’, ‘પુણ્ય તરનાગરી’, શ્રીનગરના રસ્તે’, ‘શ્રીનગર—કાશ્મીર’ ‘તેજપુર’, ‘મણિપુરના દર્શન’ વગેરે નિબંધોમાં કાકાસાહેબ જે પ્રકૃતિસૌંદર્યનું નિરૂપણ કરે છે તેમાં પ્રકૃતિના ચાહક, પ્રકૃતિપ્રેમી કાકાસાહેબના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વના દર્શન થાય છે.

૮.૩.૪ સંસ્કૃતિપ્રેમી કાકાસાહેબ :

‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં જેમ પ્રકૃતિપ્રેમી કાકાસાહેબનો પરિચય મળે છે તેમ સંસ્કૃતિપ્રેમી કાકાસાહેબનો પણ પરિચય થાય છે. કાકાસાહેબને વિશ્વની પ્રાચીન—અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓમાં ઊંડો રસ રહ્યો છે પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે તો વિશેષ પક્ષપાત રહ્યો છે. કાકાસાહેબે ભારતદર્શન દરમિયાન ભારતીય સંસ્કૃતિનો નજીકથી પરિચય કર્યો અને તેનો પોતાની આગવી રીતે અભ્યાસ પણ કર્યો. અહીં જે નિબંધો છે તેમાં વ્યક્ત ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારનાં ઉલ્લેખો અવારનવાર આવે છે. સનાતન હિંદુ—વૈદિક સંસ્કૃતિ, બુદ્ધ—મહાવીર અને અશોકકાલીન, રાજપૂતી—મરાઠી સંસ્કૃતિ મુઘલશાસનકાલીન ઈસ્લામિક સંસ્કૃતિ—સભ્યતા, અંગ્રેજ—યુરોપીય પ્રજાઓના શાસનમાં વિદેશી સંસ્કૃતિ વગેરેનું આલેખન આ નિબંધોમાં માત્ર જાણકારી પૂરતું નથી આવતું પણ કાકાસાહેબ સ્વયં વિવિધ સંસ્કૃતિઓના ઉપાસક—સાધક રહ્યા છે તેથી આ નિબંધોમાં સંસ્કૃતિપ્રેમી કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વના દર્શન થાય છે.

૮.૩.૫ ઈતિહાસપ્રેમી કાકાસાહેબ :

કેળવણી, સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસ કાકાસાહેબના રસના વિષયો રહ્યા છે. તેમના લખાણોમાં આ વિષયો વારંવાર જુદાં જુદાં રૂપમાં અભિવ્યક્ત થતાં રહ્યા છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં પણ ઘણાં બધાં નિબંધોમાં કાકાસાહેબનો ઈતિહાસપ્રેમ પ્રકટ થયો છે. ‘બાહુબલી’, ‘નંદીદુર્ગ’, ‘કર્ણાટક’, ‘ગોમાંતકની એક ઝાંખી’, ‘જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની’, મહારાષ્ટ્રની દિલ્હી’, ‘વસઈનો કિલ્લો’, ‘કુતુબમિનાર પરથી’, ‘તાજમહાલ’, ‘અશોકના શિલાલેખો’, ‘દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકવર્ધન’, ‘કરસિયાંગ’, ‘આસામયાત્રા’ અને ‘મણિપુરના દર્શન’ જેવા નિબંધોમાં ઈતિહાસની ઝીણી—મોટી વિગતો સાથે કાકાસાહેબનો ઈતિહાસપ્રેમ આલેખાયો છે. કાકાસાહેબની વિશિષ્ટ ઈતિહાસદૃષ્ટિ ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થા, સમાજજીવન અને અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને કલાસંસ્કૃતિ સાથેનાં જનજીવનના સંબંધને જૂએ—તપાસે છે.

૮.૩.૬ ભાષાપ્રેમી કાકાસાહેબ :

કાકાસાહેબ કાલેલકર ગુજરાતી ભાષાનાં એક સમર્થ સર્જક ગણાય છે. પોતાની સર્જકપ્રતિભાથી કાકાસાહેબે ગુજરાતી ગદ્યને જે રીતે ખેડ્યું—ખીલવ્યું છે તે અત્યંત નોંધપાત્ર બન્યું છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો વાંચતા કાકાસાહેબ કાલેલકરનો વિવિધ ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ જાણી શકાય છે. કાકાસાહેબ પોતે એકાધિક ભાષાઓ તો જાણે જ છે પરંતુ ભારતીય અને વિદેશી ભાષા—સાહિત્ય પ્રત્યેની તેમની રુચિ આ નિબંધોમાં આવતાં અનેકાનેક સાહિત્યિક સંદર્ભો પરથી પામી શકાય છે. ગુજરાતી, સંસ્કૃત ઉપરાંત મરાઠી, કન્નડ, કોંકણી, પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓના અર્થસભર નિર્દેશો આ નિબંધોમાં કાકાસાહેબના ભાષાપ્રેમને વ્યક્ત કરે છે. વિવિધ ભાષાઓનાં સાહિત્યનું આકંઠ અનુશીલન—પરિશીલન કરનાર કાકાસાહેબના નિબંધોમાં જુદી જુદી ભાષાઓનાં મધુરતમ સંસ્કારો અનુભવી શકાય છે.

૮.૩.૭ ધર્મ—અધ્યાત્મપ્રેમી કાકાસાહેબ :

‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબે ભારતનાં વિવિધ તીર્થસ્થાનોનું યાત્રા વર્ણન કર્યું છે. ભારતનાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વારસાનો પરિચય કેળવવા કરાયેલ આ પ્રવાસમાં કાકાસાહેબે વિવિધ ધર્મનાં મંદિરો, શ્રદ્ધાકેન્દ્રો, સ્મારકો, સમાધિસ્થાનો વગેરેની મૂલાકત લઈને પોતાની ધર્મનિષ્ઠાનો પરિચય કરાવ્યો છે. અલબત્ત અહીં કાકાસાહેબની જે ધાર્મિકતા અને અધ્યાત્મવૃત્તિના દર્શન થાય છે તે સામાન્યજનની પરમ્પરાગત ધાર્મિક કે અધ્યાત્મવૃત્તિના નથી. કાકાસાહેબની ધર્મ અને અધ્યાત્મની દૃષ્ટિ સમ્યક રીતે કેળવાયેલી અને સમુદાર છે. હિંદુ ધર્મ અને અધ્યાત્મમાં પરમ આસ્થા રાખનારા કાકાસાહેબ બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયો કે શીખ અને ઈસ્લામની ધાર્મિક રીતભાતોનો પણ સહજ સ્વીકાર કરે છે. કાકાસાહેબની ઉદાર જીવનદૃષ્ટિનો પરિચય ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાંથી પસાર થતાં મળે છે.

૮.૩.૮ કલાપ્રેમી કાકાસાહેબ :

ગાંધીજીના સાથી—મંડળમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર કાકાસાહેબ ગાંધીજીની જેમ જીવનવાદી વિચારધારાને અનુસરે છે તેમ પોતાની આગવી કલાદૃષ્ટિ પણ સ્વીકારે છે. કાકાસાહેબના સર્જનમાં જીવન અને કલાનો સુભગ સમન્વય થયેલો જોઈ શકાય છે. કલાના સૌંદર્યસ્થાનોને પરખવાની કાકાસાહેબ પાસે પોતીકી દૃષ્ટિ છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં આવતાં અજંતા—ઈલોરાની ગુફાઓની કલાકૃતિઓનું વર્ણન, વિવિધ મંદિરોના સ્થાપત્યનું આલેખન, મુસ્લિમ પરંપરાના મિનારાઓ કે મકબરાઓનું નિરૂપણ, કિલ્લાઓનું વર્ણન, સંગીતકલાના ઉલ્લેખો વગેરેમાં આપણે કલાપ્રેમી કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વને માણી—પ્રમાણી શકીએ છીએ. ‘કલાના શાશ્વત આનંદ’ પ્રતિ સંકેતો આ નિબંધોમાં કાકાસાહેબ કરે છે. ભારતીય કલા પરંપરા—કલા પ્રવૃત્તિ વિવિધ ધર્મસ્થાનોના આશ્રયે વિકસતી રહી અને તેનાં થકી વિવિધ શૈલીઓ પણ વિકસતી રહી તેનાં પ્રમાણો આ નિબંધોમાં વ્યક્ત વિવિધ કલાકૃતિઓના નિર્દેશોથી મળે છે. સૌંદર્યમર્મી કલાપ્રેમી તરીકે કાકાસાહેબનું વ્યક્તિત્વ આ નિબંધોમાંથી ઉપસે છે.

૮.૪ ‘રખડવાનો આનંદ’ની સૌંદર્યસૃષ્ટિ

‘રખડવાનો આનંદ’ કાકાસાહેબ કાલેલકરનો સૌંદર્યાત્મક સ્મરણલોક છે. જુદાં જુદાં નિમિત્તે પ્રવાસનો આનંદ માણનાર કાકાસાહેબે આ નિબંધોમાં એક વિશિષ્ટ સૌંદર્યસૃષ્ટિ ખડી કરી છે. સદાબહાર મસ્તપ્રવાસી અને અલગારી રખડપટ્ટીના શોખીન કાકાસાહેબે આ નિબંધોમાં પોતાના સૌંદર્યનુભવને અભિવ્યક્ત કર્યો છે. ભારતવર્ષનાં તીર્થસ્થાનો અને કલાકેન્દ્રોની યાત્રા કરનાર કાકાસાહેબે જે તે સ્થાનોનાં સૌંદર્યને સર્જનાત્મક ગદ્યમાં આલેખિત કરીને પોતાની સર્જકપ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો છે. અહીં જે નિબંધો છે તેમાં સ્થળસૌંદર્યની સમાન્તરે વ્યક્તિવિશેષોના સ્વભાવગત સૌંદર્યનું પણ કાકાસાહેબે સાહજિક રીતે નિરૂપણ કરીને આ નિબંધસૃષ્ટિને આસ્વાદ્ય બનાવી છે. ‘લલિત અને ભવ્ય’, ‘અજંતા’, ‘તાજમહાલ’, હિમાલયનું આકર્ષણ’, ‘એકાકી વટવૃક્ષ’, ‘ભુવનગિરિ’ ‘નંદીદુર્ગ’, ‘બાહુબલી’, ‘આંધ્રની સૌંદર્યધાની’,

‘જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની’ દક્ષિણને છેડે, ‘સંધ્યારસ’ વગેરે નિબંધોનો સૌંદર્યલોક સહૃદયી ભાવકને માટે અલૌકિક આનંદલોક બની રહે છે.

‘રખડવાનો આનંદ’નું સર્વાંગી
મૂલ્યાંકન

૮.૫ ‘રખડવાનો આનંદ’ની ભાષાશૈલી

સાહિત્યની કલા ભાષાનું ઉપાદાન લઈને આવે છે. સાહિત્ય એ સર્જનાત્મક ભાષાનો આવિર્ભાવ છે. સાહિત્યકૃતિનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ કૃતિમાં નિરૂપિત વિષયની ચર્ચા જેટલી મહત્વની હોય છે તેટલું જ મહત્વ કૃતિની ભાષા અંગે વિચાર-વિમર્શ કરવાનું પણ હોય છે. સબળ અને પ્રભાવક સાહિત્યકૃતિની સફળતામાં તેનાં સર્જકની ભાષાશૈલીનો પણ અનિવાર્ય હિસ્સો હોય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો ભાવક-વાચકનો સમભાવ પામી શક્યા તેનું કારણ કાકાસાહેબ કાલેલકરની ભાષાશૈલી છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબની ભાષાશૈલીની જે વિશેષતા પરભાય છે તેને આપણે નીચેના મુદ્દાઓથી સમજી શકીશું.

૮.૫.૧ નિરૂપણરીતિ :

કાકાસાહેબ કાલેલકરે ‘રખડવાનો આનંદ’માં પ્રથમ પુરૂષની નિરૂપણ રીતિનો વિનિયોગ કર્યો છે. પોતાના પ્રવાસ અનુભવને નિમિત્ત બનાવીને આ નિબંધો રચાયા હોવાથી કાકાસાહેબે આત્મકથનાત્મક રીતે ભ્રમણ અનુભવ આલેખીને આ ગદ્યને આત્મીય સંસ્પર્શ આપ્યો છે. પોતાની વાત કરતાં હોવા છતાં કાકાસાહેબે ભાવક-વાચકને સહેજે અળગો કર્યા વિના રખડવાનો આનંદ વહેંચ્યો છે. આ નિબંધોમાંથી પસાર થતાં સર્જકની નિરૂપણરીતિને કારણે એક ભર્યાભર્યા સજીવ વ્યક્તિત્વ સાથેની મીઠડી ગોળીનો અનુભવ ભાવકને થાય છે.

૮.૫.૨ વર્ણનો :

કાકાસાહેબ કાલેલકરની વર્ણનકલા અનોખી છે. તેમનું ગદ્ય આગવી ઓળખ ધરાવે છે. કાકાસાહેબના ગદ્યની રિદ્ધિ-સિદ્ધ જીવંત અને આકર્ષક વર્ણનોને આભારી છે. અહીં જે નિબંધો છે તેનું ચાલકબળ પ્રવાસ હોવાથી ‘રખડવાનો આનંદ’માં સ્થળવર્ણનોનું પ્રમાણ વધુ છે. એ ઉપરાંત મંદિરોનું સ્થાપત્ય, ગુફાઓના શિલ્પો-ચિત્રો, કિલ્લાઓ અને મિનારાઓ, મકબરાઓ અને ધાર્મિક સ્મારકો વગેરેના સુચારુ, દૃશ્યાત્મક અને મનોહર વર્ણનો કાકાસાહેબની વર્ણનકલાના ઘોતક બને છે. બહુ થોડાં પ્રમાણમાં પણ ભૂલી ન શકાય તેવા વ્યક્તિચિત્રોમાં પણ કાકાસાહેબની પ્રભાવશાળી વર્ણનકલા જોઈ શકાય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં રહેલી સર્જનાત્મકતાનું એક મહત્વનું કારણ તેમાં રહેલાં સુંદર વર્ણનો છે.

૮.૫.૩ અલંકારસિદ્ધિ :

અલંકાર એ સાહિત્યકલાનું આભૂષણ છે. અલંકારથી કાવ્ય કે ગદ્યની શોભા વધે છે. પ્રતિભાશાળી સર્જક નવાં નવાં અલંકારપ્રયોગો થકી પોતાના ગદ્યને સમૃદ્ધ બનાવતો હોય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો પણ અલંકારસિદ્ધિથી સભર છે. શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના સર્જનાત્મક વિનિયોગથી કાકાસાહેબે પોતાના નિબંધોને આકર્ષક બનાવ્યા છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક, સજીવારોપણ, વ્યાજસ્તુતિ, દૃષ્ટાંત, શ્લેષ, વ્યતિરેક ઈત્યાદિ અલંકારોનો અહીં રસમય વિનિયોગ કરીને કાકાસાહેબે પોતાના આ નિબંધોને વિશિષ્ટ બનાવ્યાં છે. કાકાસાહેબના ભાવ અને વિચારોનું સંક્રમણ કરવામાં આ અલંકારો પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે. નિબંધોમાં આવતાં આ અલંકારોને કારણે ગદ્યમાં માધુર્ય અને પ્રાસાદ જેવા ગુણનો ભાવકને અનુભવ થાય છે. અલંકારોથી આ નિબંધોનું ગદ્ય રસવાહી બન્યું છે.

૮.૫.૪ શબ્દભંડોળ :

કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિબંધોની એક વિશેષતા તેમાં પ્રયોજાયેલ માતબર શબ્દભંડોળ પણ છે. બહુભાષી કાકાસાહેબના ગદ્યમાં વિભિન્ન ભાષાના સંસ્કાર તો પ્રગટે છે સાથોસાથ નવાં નવાં શબ્દપ્રયોગો કરી કાકાસાહેબ ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ પણ સમૃદ્ધ કરે છે. સંસ્કૃત-તત્સમ, તળપદ-દેશજ ગુજરાતી, હિન્દી-મરાઠી-ઉર્દૂ, અંગ્રેજી અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓનાં

શબ્દપ્રયોગો વડે કાકાસાહેબ પોતાના ગદ્યને જુદું પરિમાણ આપે છે. ભાવને સંક્રમિત કરતાં, પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિનું આબેહૂબ વર્ણન કરતાં, વ્યક્તિચિત્રો રચી આપતાં કેટલાંક લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગો કાકાસાહેબની આગવી શૈલીનો પરિચય આપે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં કાકાસાહેબના ભાષાવૈભવનો પરિચય આપે એવાં થોડાં શબ્દો નમૂના તરીકે જોઈએ:

સંસ્કૃત : ચિત્ર—મંજૂષા, નિર્વાણ, ચિત્ત—શાઠ્ય, જ્યેષ્ઠ, વિવર, પ્રપાત, ચતુષ્પાદ, વટવૃક્ષ, વાનસ્પત્યમ, પાંડુર, સર્વતોભદ્ર, કેવલ્યભૂમિ, સંગીતિ, કરદીપિકા

તળપદા—બોલીગત : ધોળું, ગોળમટોળ, કાબરચીતરા, સાંબેલા, કકડા, નહાણી, તરખડ, તૈલવાહન, હવાખોરી,

મરાઠી : સુકેળાં, કરવિયલેં, આપણચિ ઝાલા, વિણાવેં, ખાવેં,

હિન્દી—ઉર્દૂ : બસ્તી, જહાજ, મકબરો, મિનારો, કબર, રોજો, તબલીઘ, કિલ્લો, કોહિનૂર, સફાખાના,

અંગ્રેજી : ડ્રોઈંગ, ટૂરિસ્ટ, રિલેટિવિટિ, કારબાઈડ, સિલિન્ડર, ટ્રોલી, સાયનાઈડ, ટ્રેન,

અન્ય : ગુલ્લકાયજી, (કન્નડ) પારણાં (લિફ્ટ), પ્રભાત ફૂલી નીકળી (કોંકણી), હળદીકંકુ, તળી (તલૈયા), ઈગજી (પોર્ટુગીઝ), ટમટમ, જળચરી, ડીહ, કણાસાહેબ,

૮.૫.૫ ગદ્ય—તરાહો :

કાકાસાહેબનું ગદ્ય તેમની આગવી અને વિશિષ્ટ ગદ્ય—તરાહોને કારણે પણ આકર્ષક બન્યું છે. ટૂંકા—ટૂંકા વાક્યોથી સહજ રીતે સઘાતો ગદ્ય—લય કાકાસાહેબના નિબંધોની વિશેષતા બને છે. જ્યાં જરૂરિયાત જણાય ત્યાં દીર્ઘ સંકુલ વાક્યરચનાઓ કરી ગદ્યને પ્રવાહિત કરવાનું સર્જનકર્મ પણ કાકાસાહેબે કર્યું છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં આપણે ગદ્યની વિવિધ તરાહો તપાસી શકીએ તેમ છીએ. પ્રવાસસ્થળનાં મિજાજને અનુરૂપ કાકાસાહેબ પોતાના ગદ્યને રમાડી—ખીલવી જાણે છે. તેમનાં ગદ્યમાં એક વિશિષ્ટ જાતનો લય નિષ્પન્ન થતો અનુભવાય છે. સંસ્કૃત, ગુજરાતી શિષ્ટ અને તળપદ બોલી, હિન્દી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, ભારતીય ભાષાઓ — વિવિધ ભાષાઓના બહુરંગી પ્રયોગોથી આ નિબંધોનું ગદ્ય અને તેની ભાત વિલક્ષણ બની છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ની ગદ્ય—શૈલી ઘણી બધી રીતે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ બની છે.

૮.૬ ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબનું દર્શન

‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો રસલક્ષી છે. કાકાસાહેબે પોતાના પ્રવાસ અનુભવોને જેટલી સહજ આત્મીયતાથી આલેખ્યાં છે તેટલી જ વિશદતાથી તેમાં પોતાને લાધેલું જીવનદર્શન વ્યક્ત કર્યું છે. જીવનનો અર્થ જ ભ્રમણ છે અને ભ્રમણ દરમિયાન જીવનની મુખોમુખ થવાય છે. જીવનનું સૌંદર્ય અને જીવનનું સત્ય શોધવાનો એક માર્ગ ભ્રમણ કહો કે રખડવાનો છે. ઉદ્દેશ સાથે કે ઉદ્દેશ વિનાનું ભ્રમણ જીવનનું કોઈને કોઈ તો દર્શન કરાવે છે. ‘રખડવાનો આનંદ’માં કાકાસાહેબ વિવિધ ધર્મ અને કલાસ્થાનોનો પ્રવાસ અનુભવ વર્ણવે છે. તેમાં જગત અને જીવનનું સૌંદર્ય જોનાર કાકાસાહેબ એક વ્યાપક દૃષ્ટિકોણથી જીવન અને જગત વિશેની સમજ વિકસાવે છે અને ભાવકની સમજણનો પણ વિસ્તાર કરે છે. ધર્મ, અધ્યાત્મ, સંસ્કૃતિ, કલા, ઇતિહાસ, માનવસંબંધો, રાજ્ય—શાસન અને શાસકો, રાષ્ટ્ર—સેવા, સ્વદેશી કેળવણી, રહેણીકરણી, રીત—રિવાજો, પરંપરાઓ એવી કેટલીય બાબતો પ્રતિ કાકાસાહેબનું આગવું જીવનદર્શન આ નિબંધોમાં અભિવ્યક્ત બન્યું છે. કાકાસાહેબની સમ્યક જીવનદૃષ્ટિનો પરિચય ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં મળી રહે છે. ભારતીય જીવનદર્શનના વિધાયક ગુણલક્ષણોને કાકાસાહેબે ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધોમાં સર્જનાત્મક ઢબે વણી લીધાં છે.

૮.૭ ‘રખડવાનો આનંદ’નો રસવૈભવ

સાહિત્યકલા રસમય છે. જે સાહિત્ય કૃતિ પૂર્ણ રસાનંદનો અનુભવ કરાવે છે તેની સબળતા—સફળતા સ્વયં સિદ્ધ થતી હોય છે. ‘રખડવાનો આનંદ’ના નિબંધો કોઈપણ સદ્દેયી ભાવકને રસ તરબોળ કરવા સક્ષમ છે. આ નિબંધોનો મુખ્ય રસ તો અદ્ભુત છે પરંતુ તે ઉપરાંત હાસ્ય, કરુણ, વીર, કવચિત શૃંગાર અને શાંત જેવા રસોનું નિરૂપણ કરીને કાકાસાહેબે આ નિબંધોને રસાત્મક બનાવ્યા છે. એક રસલક્ષી સાહિત્ય કૃતિ તરીકે ‘રખડવાનો આનંદ’ સહજ આનંદની ઉપલબ્ધિ કાવી આપે છે. ભારતભરમાં જુદાં જુદાં પ્રદેશોમાં પરિભ્રમણ કરનાર કાકાસાહેબે પોતાના કૌતુકને સતત ઉત્તેજિત કરીને રસાત્મક રીતે જે તે પ્રદેશોની વિશેષતાઓ અને સૌંદર્યસ્થાનો પ્રતિ ભાવકને અભિમુખ કરી રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાના ચાહકોએ ‘રખડવાનો આનંદ’ના રસવૈભવને માણવા—જાણવા જેવો છે.

૮.૮ સારાંશ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, તમે સર્જનાત્મક સાહિત્ય કૃતિનો અભ્યાસ કરવાના ભાગ રૂપે કાકાસાહેબ કાલેલકર રચિત ‘રખડવાનો આનંદ’ નિબંધસંગ્રહનો અભ્યાસ કર્યો. આ અભ્યાસના ભાગ રૂપે આઠ એટલાં એકમોમાં વિવિધ મુદ્દાઓનું વર્ગીકરણ કરી આપણે કૃતિનો સર્વાંગી અભ્યાસ કરવાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કર્યું છે. સાહિત્ય કૃતિનો સર્વાંગી કે સમગ્રદર્શી અભ્યાસ કરવો એટલે કૃતિનાં તમામે તમામ પાસાઓનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવો. એકમ—૮માં આપણે ‘રખડવાનો આનંદ’ નિબંધસંગ્રહના નિબંધોને કેન્દ્રમાં રાખીને કાકાસાહેબનું સર્જક વ્યક્તિત્વ, નિબંધોની વિષયસામગ્રી, ભાષાશૈલી, રસનિરૂપણ, જીવનદર્શન જેવા અભ્યાસમુદ્દાઓની ચર્ચા—વિચારણા કરી છે. કૃતિનો સમૂળગો અભ્યાસ કરવા માટેની એક માર્ગદર્શિકા પૂરી પાડવાનો આ પ્રયાસ છે. અહીં જે ચર્ચાર્થુ છે તેમાં તમે સ્વઅધ્યયનથી ઉમેરો પણ કરી શકશો. કાકાસાહેબ કાલેલકર ગાંધી યુગના એક જીવનધર્મી સર્જક હોવા છતાં તેમનો સૌંદર્યધર્મ ‘રખડવાનો આનંદ’ જેવી સાહિત્યકૃતિમાં કેવી સર્જનાત્મક ઢબે અભિવ્યક્ત થયો છે તે પ્રમાણી શકાય તેમ છે. ભારતીય પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિના સૌંદર્યને ચાહનારા સર્જક તરીકે કાકાસાહેબ કાલેલકર ગુજરાતી ભાષાનાં ચિરકાલીન સમર્થ ગદ્યકાર પૂરવાર થયા છે.

૮.૯ ચાવીરૂપ શબ્દો

૧. સર્વાંગી	૨. મૂલ્યાંકન
૩. જીવનદર્શન	૪. ગદ્ય—તરાહ
૫. શબ્દ—ભંડોળ	૬. અર્થગ્રહણ
૭. આસ્વાદ	૮. સંક્રમણ
૯. વિમર્શ	૧૦. રસલક્ષી

૮.૧૦ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબો તૈયાર કરો.
- ૧. ‘રખડવાનો આનંદ’નું સમગ્રદર્શી મૂલ્યાંકન કરો.
- ૨. ‘રખડવાનો આનંદ’ને આધારે કાકાસાહેબના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપો.
- ૩. ‘રખડવાનો આનંદ’માં આવતાં પ્રવાસ—સ્થાનો વિશે નોંધ કરો.
- ૪. ‘રખડવાનો આનંદ’ની ભાષાશૈલી વિશે નોંધ લખો.

રખડવાનો આનંદ

૫. 'રખડવાનો આનંદ'ના વર્ણનો.
૬. 'રખડવાન આનંદ'ની રસસૃષ્ટિ.
૭. 'રખડવાનો આનંદ'માં વ્યક્ત કાકાસાહેબનું જીવનદર્શન.
૮. 'રખડવાનો આનંદ'માં ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોનો પરિચય આપો.
૯. 'રખડવાનો આનંદ'માં કાકાસાહેબનું શબ્દભંડોળ.
૧૦. કાકાસાહેબ કાલેલકરની ગદ્યશૈલી વિશે નોંધ લખો.

૭ ૭ ૭

MGT – 103

પ્રશ્નપત્રનું માળખું

કુલ ગુણ : ૭૦

પ્રશ્ન ક્રમ	અભ્યાસસામગ્રી બ્લોક	પ્રશ્નનો પ્રકાર	ગુણભાર
૧	બ્લોક ૧માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૨	બ્લોક ૨માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૩	બ્લોક ૩માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૪	બ્લોક ૪માંથી પૂછવાં.	વિસ્તૃત પ્રશ્નો (બેમાંથી કોઈપણ એક)	૧૪
૫	સમગ્ર પાઠ્યક્રમમાંથી પૂછવાં. (પાંચમાંથી બે)	ટૂંકનોંધ લખો.	૧૪